

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ

СВІДЧЕННЯ ТИХ, ХТО ВИЖИВ

1932 1933

**Ця книга побачила світ
за сприяння та фінансової підтримки
проекту від:**

Канадського інституту українських студій
Альбертського університету (Едмонтон)
з Меморіального фонду ім. Марусі Онищук
та Іванка Харука

Фонду імені Павла Глушаниці

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив
ТОМ 4

КИЇВ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»

2007

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – штучний голодомор – геноцид 1932–1933 рр., спрямований на винищення українського народу.

Спогади, зібрані впродовж багатьох років, доповнені документальними матеріалами й свідченнями про голодомор 1946–1947 рр., дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

Упорядники:

Частина I, II, додатки – о. *Юрій Мицик*,
священик Української Православної Церкви
Київського Патріархату, доктор історичних наук, професор

Частина III – *Людмила Іваннікова*,
кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Інституту етнографії та фольклористики НАН України
ім. М. Т. Рильського

© Мицик Ю. А., вступ,
упорядкування частин I, II, 2007
© Іваннікова Л. В., передмова,
упорядкування частини III, 2007
© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2007

Ця книга є складовою частиною однойменної археографічної серії і продовженням попередніх трьох томів 1, які вже побачили світ. Вона містить свідчення тих, хто пережив найбільшу гуманітарну катастрофу українського народу за всю його історію – геноцид (голодомор) – штучний голодомор, виморення голодом українців, влаштоване панівною верхівкою Російської імперії (СРСР) у 1932–1933 рр. Про те, що цей голодомор є геноцидом проти українців, про кількість його жертв, яка перевищує 10 млн, про замовчування цього голоду комуністичним режимом, заперечення або фальсифікацію його характеру, чим займаються сучасні антиукраїнські сили, про методику збору свідчень ішлося у наших передмовах до попередніх трьох томів, і тому немає потреби повторюватися.

Зазначимо тільки, що останнім часом з'являється все більше доказів того, що геноцид-голодомор було ретельно сплановано і реалізовано Москвою. При тому, що 1932 р. не був неврожайним, з України було вивезено майже весь хліб, чого не робили з іншими республіками; саме в Україні села (26 тис. населених пунктів!) були оточені військами, щоб жодна людина не вийшла із зони вимирання; саме тут було посилено жорстокі репресії, які проводилися паралельно з насильницькою русифікацією українських земель, особливо на «Малиновому Клину» (Кубань і Ставропілля), причому це робилося під гаслом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», який начебто був головним винуватцем невиконання драконівських норм хлібозаготівель. Справжні причини голодомору 1932–1933 рр., його колосальні руйнівні наслідки відчутні й нині, все більше усвідомлюються в Україні та за її межами. Про це насамперед свідчить Закон України «Про голодомор 1932–1933 років в Україні», внесений Президентом України Віктором Ющенком на розгляд Верховної Ради України й ухвалений 27 листопада 2006 р. (щоправда, в дещо урізаному вигляді). У статті 1 цього Закону голодомор 1932–1933 рр. чітко визнано «геноцидом української нації»². Антиукраїнські сили не змогли цього разу провалити прийняття Закону в парламенті, хоча їхня позиція, особливо комуністичної фракції, свідчить про прагнення цих сил і далі служити імперській Москві.

Незалежно від позиції таких сил нам треба робити своє. Історики мають і далі досліджувати проблему голодомору-геноциду 1932–

¹ Український голодомор 1932–1933 рр.: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2003. – Т. 1; К., 2004. – Т. 2; К., 2006. – Т. 3. Ці видання мали позитивний відгук громадськості, про що свідчать рецензії у наукових виданнях та газетах. З'явилися схвальні відгуки і на т. 3, який вийшов нещодавно. Див.: Григоренко О. Свідчать очевидці // Вечірній Київ. – 15.11.2006 р. – № 212 (17870). – С. 4.

² Проект цього Закону опублікований зокрема у газеті «Українське слово» від 22–28.11.2006 р. (№ 47(3298) – С. 3).

1933 рр., і далі вводити до наукового обігу історичні джерела з цієї проблематики, насамперед усні. Чому насамперед усні – цілком зрозуміло. Якщо паперові документи ще можуть почекати, то людське земне життя є дуже коротким. За якихось 10–15 років майже не залишиться в живих свідків подій 1932–1933 рр., отже, необхідно поспішати, щоб занотувати максимально велику кількість їхніх розповідей про голодомор. Мною зокрема була продовжена робота зі збору свідчень і особисто, і з допомогою студентів-волонтерів із Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі – НаУКМА). Їхні імена й прізвища, так само як і інших збирачів, вказані поруч із прізвиськом свідка голодомору, від якого записано інформацію. Зазначено також за можливості і факультет НаУКМА, як-от: ФГН (факультет гуманітарних наук), ФЕН (факультет економічних наук), ФСНСТ (факультет суспільних наук і соціальних технологій), ФПН (факультет природничих наук), ФПвН (факультет правничих наук), курс та групу тощо. Студенти опитували свідків голодомору 1932–1933 рр., насамперед серед своєї рідні та сусідів, що безперечно сприяло успіху справи. Свідки зі значно більшою довірою ставилися до своїх правнуків чи правнучок, ніж до незнайомого дослідника-професіонала, легше долали давній страх перед жорстокою владою, яка нищила їхніх рідних та близьких в роки голодомору (деякі, щоправда, і нині відмовляються називати свої імена або розповідати про певні факти, боячись репресій з боку влади!). Чи варто додавати, що такий загін добровільних помічників неспроможна сьогодні дати жодна із нинішніх академічних установ, тим більше, що Інститут національної пам'яті, про який так багато говориться, і досі лишається на папері.

Однак студенти – збирачі свідчень не мають досвіду такої роботи, і тому їм на допомогу було надано анкету, розроблену канадськими та українськими вченими ще на початку 90-х років ХХ ст. Вона стала у пригоді багатьом збирачам свідчень про всі три голодомори, які пережив український народ у ХХ ст. (1921, 1932–1933, 1946–1947 рр.)^{*}. Тут варто відповісти на критичну репліку українського фольклориста Василя Сокола, який ознайомився з першим томом «Українського голокосту» і висловив думку, що анкета як така «сковувала певною мірою оповідача, спрямовувала його в русло "запитань-відповідей"», а народ «більше схильний за своєю творчою потенцією до сюжетного оформлення події (чи кількох епізодів), їх образного осмислення»¹.

Я дотримуюсь іншої думки. По-перше, анкета не зв'язувала опитуваних, вони були абсолютно вільні у своїх розповідях про страхоту голоду. А запитання про прізвище, ім'я та по батькові респондента, його сім'ї, місце перебування під час голодомору тощо є обов'язковими для будь-якого дослідника. По-друге, слід вра-

^{*} У складанні цієї анкети, поза сумнівом, був використаний досвід анкетування свідків голодомору серед українських повоєнних емігрантів. Зразки повоєнних анкет нещодавно були опубліковані істориком Олександром Кучеруком на сторінках газети «Українське слово» (2006 р.).

¹ Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Львів, 2003. – С. 10.

ховувати різницю між метою і методикою дослідження історика та фольклориста, адже для історика важливими є насамперед історичні факти, а не фонетичні особливості мови оповідачів та літературна якість їхніх розповідей. Більше того, ми вважаємо необхідним фіксувати вже не тільки розповіді безпосередніх свідків голодомору 1932–1933 рр., а й їхніх дітей, бо самі свідки вже померли. По-третє, важко вимагати від студентів-волонтерів володіння методикою фольклористики, адже цю дисципліну вивчають тільки філологи, тоді як курс історії України є обов'язковим для студентів вищої школи всіх спеціальностей, і це полегшує завдання добровольцям. По-четверте, відтворення записів зі стенографічною точністю – з неминучими повторами, відхиленнями від головної теми – призвело би до значного збільшення обсягу кожної з книг серії, а відповідно і видавничих витрат (принагідно зазначу, що урядові структури не дали жодної копійки на видання попередніх трьох томів). До того ж частина свідчень надійшла у вигляді листів до мене чи до редакцій газет, навіть телефонних дзвінків до мене на кафедрі історії України НаУКМА або на мою авторську передачу «Джерела національної пам'яті» на ІІІ каналі Українського радіо і самих свідків голодомору чи їхніх близьких^{*}. Ось типовий приклад. У жовтні

^{*} Ось дуже стислі записи з телефонних дзвінків у студію під час тільки однієї з моїх авторських передач (цикл «Джерела національної пам'яті») у листопаді 2006 р. Запис проведений з голосу, і тому прошу вибачення за лаконізм і можливі неточності, особливо у передачі імен.

Леонід з Києва (58 років) повідомив про розмову зі своєю бабусею у 1968 р. Протягом цілої ночі вона розповідала йому про голодомор 1933 р. на Полтавщині та Дніпропетровщині, зокрема в с. Павлівка (Дніпропетровська обл.), про смерть її батька. Так Леонід уперше дізнався про страхотливий голод. Однак бабуся сказала йому на завершення розмови: «Мовчи про це!», щоб його не репресували.

Катерина Іванівна Єфремова повідомила, що її мати (1912 р. н.) мешкала у 1932–1933 рр. у Києві і бачила, як по місту їздили вози і збирали трупи померлих від голоду людей. А напівживих звозили на Поділ до клубу «Пищевик», де вони були приречені на голодну смерть.

Слухач (прізвище в поспіху не назвав) обурювався тим, що на Українському телебаченні в передачах про голодомор надають слово сину Павла Постишева, одного з найбільших винуватців геноциду 1932–1933 рр., а той (син) ще й виправдовує його діяння. Він згадав розповіді своєї матері про тяжкий голодомор в с. Харлівка на Житомирщині. Її мати (бабуся слухача) збирала раніше якісь кістки. Коли стали мерти люди в селі, то бабуся варила з кісток юшку і так врятувала життя своїх п'ятьох дітей.

Л. В. (прізвище я, на жаль, записав нерозбірливо) розповіла про свого брата – фронтовика (1922 р. н.), Героя Радянського Союзу, який втратив на війні обидві руки. Його родина, селянська заможна сім'я, походила з Катеринославщини (нині це село входить до складу Запорізької області). У батьків було п'ятеро дітей. Через голод сім'я мусила рятуватися хто як міг. Цей брат оповідачки разом з іншим братом пішов до бабусі за 200 км, буквально приповз до неї, їв дохлу рибу з піском, щоб не померти з голоду. Яюсь вижив... А як почалася війна, то пішов воювати, воював по-геройськи. Помер уже в наш час, так і не домогшись поліпшення своїх житлових умов у поганенькій хатинці.

2006 р. під час радіопередачі у прямому ефірі зателефонувала слухачка і стисло розповіла про свою знайому Пашук Любов Миколаївну з с. Дубинове Фрунзенського р-ну (?) на Одещині. У Любові Миколаївні під час голодомору 1932–1933 рр. з восьми членів сім'ї померло п'ятеро. Членам родини не вдалося тоді врятувати від «активістів-буксирів» останнього мішка квасолі. Люди їли тоді все, що було чи здавалося їстівним, і навіть вишня стояла без листя, бо голодні її повністю об'їли. Як бути у такому випадку? Їхати до автора свідчень на інший кінець України з магнітофоном? Так, це був би ідеальний варіант, але, на жаль, маловірогідний з огляду на брак коштів та й часу, враховуючи, що цю роботу, зокрема й технічну (комп'ютерний набір текстів), я веду на громадських засадах. І де гарантія, що свідок голодомору розповідатиме незнайомій людині про пережите? * Тому прошу колег по науковому цеху зважати на реалії життя, а також прийняти мої запевнення у тому, що я завжди готовий до співпраці. Свідченням цього є насамперед наша співпраця з етнографом, н. с. Інституту української етнології та фольклористики ім. М. Т. Рильського НАН України, к. ф. н. Людмилою Іванніковою, яка збирала свідчення ще з кінця 80-х років ХХ ст. Записані нею на магнітофон і розшифровані та прокоментовані нею ж матеріали становлять окрему (III-тю) частину третього тому серії. Наслідком нашої плідної співпраці став і цей том, у якому записи Л. В. Іваннікової склали III-тю частину. Про свою методику ведення записів та їх публікації вона детальніше розповідає у наведеній нижче власній передмові.

Як і у попередніх томах, у четвертому томі свідчення подано за областями сучасного адміністративного поділу України, причому місце кожної області визначено в алфавітному порядку. Далі свідчення згруповані (по змозі) за сучасними районами. У частині, підготовленій Л. В. Іванніковою, теж застосовано географічний принцип, але взято дещо інший масштаб, записи стосуються кількох населених пунктів. Також подано додатки до основного змісту книги. Це –

* І досі страх перед можливими репресіями за згадку про голокост 1932–1933 рр. існує у свідомості багатьох людей. Одні відмовляються свідчити взагалі, інші уникають розповіді про деякі події, особливо якщо вона стосується винуватців трагедії, треті просять не називати свого імені при публікації свідчень, надто, коли вони самі були в числі т. зв. активістів, і т. д. Ось типовий приклад. Любов Анатоліївна Стрельбицька, яка збирала на початку 2004 р. свідчення про голодомор на Вінничині (вони наводяться нижче), занотувала свої враження про розмову зі свідком – Олексієм Антоновичем Савчуком, 1919 р. н.: «Під час опитування Олексій Антонович дуже нервував, нарешті він запитав: "А мене за це смикати не будуть?" Коли я спробувала пояснити, для чого збирається ця інформація, і що наш обов'язок – зробити так, щоб ця жахлива помилка більше ніколи не повторилась, він все одно не повірив... Наскільки я зрозуміла, він надто багато знає, бо коли бабуся почала його запитувати, щоб він розповів те, що розповідав їй, він сказав: "Цить, бабо, хто тебе за язика тягне, вирвати тобі його треба, не втручайся, хто тебе питає?" Коли дідусь розповідав про свою сім'ю, про свого батька і брата, він ледь не заплакав, але одразу спинив себе, щоб ніхто не помітив його сліз. Він був активістом за радянських часів, вийшов із сім'ї, яка до останнього не хотіла миритися з новою владою, за що і постраждала. Що ж його так зламало?»

свідчення очевидців, видрукувані на сторінках багатотиражних чи районних, рідше міських та обласних газет, записані й видані переважно до 60-х і 70-х роковин українського голокосту, але практично недоступні дослідникам, не кажучи про пересічних читачів. Це свідчення і про голод 1947 р., свідків якого теж стає все менше, а увага наукової громадськості до нього поки що явно недостатня. Це і свідчення, які стосуються голодомору 1932–1933 рр. на тих українських теренах, які нині перебувають за межами Української держави. Маю на увазі насамперед «Малиновий Клин», де населення винищувалось і тому, що було українським, і тому, що було козацьким, підтримувало у 1917–1920 рр. УНР або «білих» проти більшовиків, і тому, що було фермерським і чинило особливо сильний спротив більшовицькій колективізації.

Зазначу, що записи свідчень, на підставі яких було видано перший і другий томи «Українського голокосту», передано на зберігання до відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького та до Державного комітету архівів України (звідти мали передати до ЦДАВО). Записи, на підставі яких було видано т. 3, були передані до відділу рукописів Наукової бібліотеки НаУКМА та (записи Л. В. Іваннікової) – до наукової бібліотеки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України.

Висловлюю щире вдячність директорів Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника, к. ф. н. Парасковії Степенькіній за надання деяких матеріалів археографічних експедицій кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., що їх проводили наукові працівники цієї установи; д. і. н., проф. Анатолію Бойку, який надав частину записів, зроблених учасниками археографічних експедицій Запорізького національного університету у 1998–2005 рр. у Запорізькій області; Станіславові Губерначуку, який записував свідчення у с. Осівці на Житомирщині, директору музею історії м. Дніпродзержинська Надії Булановій, а також журналістові й письменникові Миколі Чабану (Дніпропетровськ), який надіслав низку вирізок із рідкісних газет зі свідченнями про голодомор.

Дякую також своїм колегам з кафедри історії НаУКМА: проф. Віталієві Щербакі, викладачам Надії Довженко, Марині Болгаровій, Наталі Шліхті, Ігореві Тищенку, аспірантці Тетяні Григор'євій за допомогу в організації збору студентами свідчень про голодомор 1932–1933 рр. Висловлюю подяку також аспірантці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Інні Тарасенко за вагому допомогу в комп'ютерному наборі текстів цієї книги.

Особливу подяку висловлюю добродію Павлові Глушаниці (уродженець Житомирщини, нині живе в Торонто), який надав фінансову допомогу для видання четвертого тому цієї серії, як і трьох попередніх.

Юрій Мицик,

священик Української Православної Церкви
Київського Патріархату,
доктор історичних наук, професор

УСНІ МЕМОРАТИ ПРО ГОЛОД: ПРОБЛЕМА ПОБУТУВАННЯ ТА ФІКСАЦІЇ

Народні оповідання про насильницьку колективізацію, голодомор, сталінські репресії 20–30-х років ХХ ст. чомусь і досі мало приваблюють збирачів та дослідників сучасного фольклору. Трапляються лише поодинокі публікації антирежимних пісень та віршів тих часів у фахових журналах¹, захищено лише дві кандидатські дисертації², видано декілька збірників³. 1993 р. у Львові перевидано книгу Ю. Семенка «Народне слово»⁴, що мала значний резонанс серед українського читача. Однак необхідно поспішати зі збором матеріалу, бо ми втрачаємо очевидців тих історичних подій, які в своїх оповіданнях спираються лише на власний емоційний досвід.

До четвертого тому «Українського голокосту» я подаю записи, зроблені мною 2006 року спеціально для цього видання. Зокрема, я намагалась продовжити збір матеріалів з усної історії мого рідного села Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., пуб-

¹ Пархоменко В. Слово, що здолало смерть. Насильницька колективізація та штучний голод 1933 року в українській народній творчості // Родовід. – 1991. – № 1. – С. 25–28; Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 6. – С. 51–54; Його ж. Маловідомі публікації фольклору, спрямованого проти режиму тоталітаризму // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 1. – С. 70–71; Кобзарська дума про голод / Вступне слово І. В. Бугаєвича // Там само. – 1990. – № 11. – С. 62–63; Дубравін В. Народна пам'ять про голодомор // Там само. – 1993. – № 5–6. – С. 35–37; Бугаєвич І. Пухнуть люди, мруть, конають // Українська культура. – 1993. – № 5–6. – С. 2–3; Фролова К. Класичний гумор українського фольклору советської доби // Визвольний шлях. – 1997. – № 4. – С. 495–499; Іваннікова Л. В. Народні оповідання про голод у сучасній фольклорній традиції // Матеріали до української етнології: Зб. наук. праць. – Вип. 4(7). – К., 2004. – С. 236–244; Її ж. Українська народна творчість як засіб боротьби проти тоталітарного режиму // Слово «Просвіти». – 2006. – Ч. 13 (337). 23–29 березня. – С. 14–15 тощо.

² Ващенко В. В. Народна опозиційна писемність і літературний рух Волині (20–30-ті роки): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук / Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1995. – 18 с.; Конончук Т. І. Трагедія голодомору 1932–1933 рр. у фольклорі України: Проблема художньої трансформації історичної правди: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук / Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1996. – 18 с.

³ Дожилася Україна. Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні / Зібрав і прокоментував І. Бугаєвич. – К., 1993. – 26 с.; Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Львів, 2003. – 230 с.

⁴ Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упоряд., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. – Нью-Йорк–Мюнхен: Видання союзу земель Соборної України селянської партії, 1964.

лікацію яких розпочато в попередньому томі. Не оминала я також нагоди записати спогади очевидців з інших регіонів, зокрема, жителів с. Старі Бабани Уманського р-ну Черкаської обл., с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл., с. Литвяки Лубенського р-ну Полтавської обл., с. Тютки Вінницького р-ну і обл., с. Затишся Фрунзівського р-ну Одеської обл. та ін. (деякі очевидці вже давно проживають у Києві, але зберігають у пам'яті яскраві картини тих трагічних часів).

Надзвичайно цінні записи спогадів своїх родичів (матерів, бабусь, односельчан) передали мені к. ф. н., н. с. відділу фольклористики ІМФЕ НАНУ Оксана Іванівна Шалак (с. Котужани Муровано-Курилецького р-ну Вінницької обл.), к. ф. н., н. с. цього ж відділу Вікторія Валеріївна Завадська (м. Київ), медсестра Євгенія Петрівна Миколаєць (с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.), вчителька Лідія Іванівна Ярохно (с. Пилява того ж району), архітектор, двічі лауреат Національної премії ім. Т. Г. Шевченка Степан Павлович Сліпець (с. Киселі Старокостянтинівського р-ну), за що я висловлюю їм глибоку і щирю подяку.

За незначними винятками, весь матеріал записано на аудіокасети, а згодом розшифровано зі збереженням усіх регіональних та індивідуальних особливостей мови оповідачів.

У передмові до третього тому «Українського голокосту» («Народні оповідання про голод у сучасній фольклорній традиції», с. 18–27) я вже висловила деякі зауваження з приводу основних сюжетів, мотивів, поетики цих творів, їх зв'язку з історичною дійсністю. Зовсім інші думки навіюють найновіші записи, – гадаю, не зайвим буде ознайомити з ними читача.

Насамперед зазначу, що треба мати неабияку силу духу, щоб розпочати дослідження цієї теми. Матеріал надзвичайно важкий, події і факти, про які розповідають очевидці, настільки вражають, що часто навіть розум відмовляється коментувати або піддавати науковому аналізу ці оповідання. Психологічно важко буває не лише записувати, а й розшифровувати ці матеріали, адже кожен з нас, хто б він не був, так чи інакше причетний до трагедії. Пережите й почуте з дитинства у власній родині, у власному селі, досі не дозволяє мені абстрагуватися настільки, щоб працював лише прагматизм науковця – все одно переважають емоції, почуття болю, гніву, іноді просто жаху. Можливо, на це потрібен час – століття чи два, щоб «вийти з матеріалу», відсторонено сприймати історичне минуле й фольклор, пов'язаний із ним, подібно до того, як нині ми сприймаємо народні думи, легенди й перекази часів турецько-татарських нападів. Можливо... А поки що ми маємо справу з оповідачами-свідками, кожен

з яких емоційно розповідає про трагічну долю власної родини, сусідів, друзів, односельців, наводячи конкретні історичні факти, що вражають своєю жорстокістю, цинізмом, іноді голим натуралізмом.

Народні оповідання-сповіді про колективізацію, голод, репресії, як сучасні новотвори, дещо не вписуються в усталену систему жанрів українського фольклору. Тому й не дивно, що виникає дискусія щодо їх ідентифікації (див. наприклад, передмову В. Сокола до збірника «Українці про голод 1932–1933»), але це також явище тимчасове, і, можливо, незабаром буде знайдено точніший термін для означення саме цих творів (крім традиційних «оповідання» («оповідь»), «меморат» («спогад»), «переказ», «свідчення»). Така розбіжність у термінології виникла ще й тому, що за збір матеріалу взялися перш за все історики та письменники, і кожен з них по-своєму означував записані ним твори. Звісно, той самий матеріал у різних галузях науки може мати різне смислове навантаження. Для фольклориста це – історичне оповідання, меморат, історичний переказ, що має свої художні та композиційні особливості. Для історика це насамперед свідчення про певний період, в якому б вигляді воно не було, адже мета його – запис і накопичення точних документальних даних (в усній чи письмовій формі), пов'язаних із певними історичними подіями, які повинні доповнити архівний матеріал і відновити всі «білі» (чи «чорні») плями в науці. Тому серед істориків закріпився термін «свідчення». Російський фольклорист С. М. Азбелев зауважує, що меморат – це саме і є «свідчення про самі події, пережиті народом, і про те, як народ ці події сприймав і осмислював»¹. Тож обидва терміни мають право на існування.

Історик цінує правду фактів, викладених у розповіді, для нього важлива точна фіксація місця подій, імен і прізвищ, тому він розглядає ці твори як своєрідну народну археографію. Фольклорист досліджує специфіку передавання усної традиції, комунікативний процес, духовний досвід народу. Тож ці дві науки, що завжди йшли поруч і нерідко мали спільний предмет дослідження, не виключають, а лише доповнюють і збагачують одна одну, іноді взаємопроникають, але ніколи не розчиняються до кінця (відомо, що ряд істориків – А. Скальковський, М. Костомаров, Я. Новицький, Д. Яворницький – безпосередньо зверталися у своїх працях до фольклорних джерел, і тривалий час у підході до вивчення фольклорної прози та пісень панувала історична школа). Тож не слід змішувати методику історика з методикою фольклориста. Саме тому в своєму виданні ми розмежовуємо матеріали, зібрані істориками та фольклористами.

Історики розробили методику збору матеріалу за допомогою спеціальної анкети, яка допомагає недосвідченим збирачам (нерідко студентам) у роботі з опитуваними. Однак це зовсім не виключає

можливості розгорнутої сюжетної розповіді очевидця – в цьому можна переконатися, переглянувши попередні томи «Українського голокосту». Цю методику певною мірою використовують і фольклористи, адже, записуючи і досліджуючи сучасний історичний фольклор, ми так само фіксуємо дані про джерело і місце його походження, біографії його носіїв (а в цьому разі вони можуть бути однією із сюжетних ліній сповіді-меморату).

Для фольклориста так само важливо записати контекст, у якому виникла оповідь, ситуацію, що її спровокувала (навіть якщо це питання збирача). Щоб дослідити процес виникнення і побутування фольклору, життя фольклорного тексту в рамках усної традиції, важливо відобразити всі обставини запису. Тому записи істориків також дають цінний матеріал для фольклористів.

Як для історика, так і для фольклориста неприпустимо виривати оповідь із контексту, а тим більше розривати оповідання однієї особи на окремі невеличкі сюжети, фрагменти, іноді на кілька рядків, щоб згрупувати їх за певною тематикою – адже при цьому втрачається цілісність тексту, його художня якість, знецінюється увесь трагічний зміст твору. На жаль, такі втручання в текст наявні в фольклорному збірнику, впорядкованому В. Соколом.

С. Азбелев зазначає, що меморат не належить до усної традиції і становить інтерес насамперед як свідчення про певні події, але в тих випадках, коли цікавість до меморату виявляється достатньою для передання з уст в уста, він може переходити в традицію, і тоді, внаслідок значних стилістичних змін, особистий спогад перетворюється на переказ (фабулат). Цей процес переходу меморатів у фабулати дуже добре спостерігається під час запису народних оповідань про голод. У формі меморату передають свої розповіді очевидці подій, їхні ж діти та онуки розповідають якісно нові, з іншим художньо-стилістичним забарвленням твори, що належать уже до історичних переказів і ґрунтуються не на власних спогадах, а на тому, що чули від своїх батьків, родичів, односельців. Наприклад, моя мати розповідає з усіма прийомами і формулами, характерними для усної традиції, зокрема казкової прози, – її переказ про мою прабабу разюче нагадує казку про Кривеньку Качечку, інші легенди: «Був 33-й рік. Був голод...». Такі явища свідчать не лише про активне побутування народних оповідань про голод протягом ХХ ст., а й про їхню художню перспективу в усній традиції з можливим подальшим використанням і узагальненням фольклорного досвіду всього українського народу.

Скажу ще про ті труднощі, що виникають під час запису матеріалів про голод 1932–1933 рр. Нелегко буває спілкуватися з оповідачем, подолати бар'єр недовіри, особливо коли працюєш експедиційним методом. Іноді оповідач просто боїться тебе, і це зрозуміло, нерідко змушує відповісти на ряд запитань: для чого ти це записуєш, хто це прослуховуватиме або читатиме, чи не зашкодить запис розповіді

¹ Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. – Минск, 1993. – С. 138.

самому оповідачеві і т. п. Коли довіру встановлено (а цьому може сприяти навіть спільна трапеза – на поминках, на храмовому святі, спільна молитва в церкві тощо), розпочинається щира сповідь, подальшою долею якої ніхто вже не цікавиться. Іноді все ж оповідач залишається обережним та, розповівши детально і документально точно про всі події, наприкінці відмовляється називати своє прізвище, прізвища своїх кривдників (п. Варвара, уродженка с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл. та ін.). Причина може бути двояка: або респондент усе ж не до кінця довіряє фольклористові, або, несучи все життя тавро сина чи доньки «ворога народу», людина отримала таку непоправну психологічну травму, що вже не здатна здійснити цей крок, тягар страху гнітить її й досі. Чому ж така щира оповідь? Та тому, що, як запевняють самі оповідачі, побачене і пережите в дитинстві мучить їх усе життя, не дає спокою, нездоланне бажання вигоритись, бажання, щоб про його особисту кривду дізналися всі! Проте страх, закладений у підсвідомості, провокує останню вже обережність – приховати своє прізвище. Іноді буває й так, що людина розповідає з ентузіазмом про свою долю та заподіяні кривди, але коли справа доходить до запису, одразу лякається, відмовляється говорити. Такий випадок трапився зі мною влітку 2006 р. у тролейбусі, коли випадкова пасажирка (уродженка с. Дорогинка Київської обл.) почала розповідати про голод 1947 р., запросила до себе додому, щоб я записала її спогади, але в останню мить відмовилась це робити. Ще абсурдніший випадок стався з іншою оповідачкою, яка заявила: «Я не хочу, щоб цим скористалися націоналісти!». Що ж, це також продукт системи, коли жертва тоталітарного режиму займає позицію сильного, власне, свого ката, виправдовуючи злочини і злочинців та зраджуючи своїх же померлих з голоду батьків, братів і сестер.

І скільки їх ще, знедолених, зламаних морально й духовно, невинних жертв, які пережили розкуркулення, руйнування храмів, голодомори, заслання, концтабори, небачені знущання, та все ж досі шкодують за радянською владою, за комуністичним режимом, що давав «на рубель шість буханок хліба!» «Чому?» – запитала я в гурту оповідачів с. Губчі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. «Я жалию за радянською владою! – вигукнула Крещенко Л. М., яка щойно розповідала про розкуркулення своєї бабусі (див.: с. 440–443). – Радянська влада дала мені освіту, Ленін дав мені добробут, мир, щастя...». Ця жінка все життя працювала сільським бібліотекарем, організовувала радянські свята та обряди, вела атеїстичну пропаганду – це була її ідеологія, з якою вона й тепер прощається неохоче і завдяки якій не здатна адекватно оцінити ті події, що їх пережила вона та її родина. Саме вона найбільше довіряє пропаганді про те, що голод організували «свої», та ще й в окремо взятому селі, а Сталін про це нічого не знав, бо його також обдурювали сільські активісти (див. її розповідь на с. 440–443).

Ще більше «зазомбована» вірою в «непорочність» та «святість» Сталіна й Леніна колишня продавець, а тепер церковна півча Крутюк Мар'яна. Хоча від голоду в 1933 році вимерла не лише вся її сім'я (батько, мати, два брати і три сестри), а й вулиця, на якій вона жила, вона все ж боготворить Леніна й Сталіна, лає незалежну Українську державу, шкодує за втраченим «комуністичним раєм». На запитання, чому ж тоді ця «справедлива» влада не покарала тих «своїх» за вчинені звірства і беззаконня, відповідає: «Іх покарав Бог!» – а влада тут ні при чім, такі були часи (див. розповідь М. Крутюк на с. 456–459). Така позиція була вигідна комуністичному режимові для виправдання своїх злочинів, зомбування населення, творення культу особи, залишки якого й досі вкорінені у свідомості окремих людей.

На щастя, все це поодинокі випадки, як правило, більшість оповідачів адекватно оцінюють трагічні події 30-х років, проклинають насильників, намагаючись всіяко осудити їх, і бажають, щоб ця трагедія ніколи не повторилася.

Отже, запис мемуарів про голодомор може здійснюватися лише в атмосфері повної довіри між оповідачем та слухачем. Іноді поруч з оповідачем треба побути півдня або й цілий день, вислухати спогади про його долю, долю батьків і близьких родичів, розповідь про його моральний стан і матеріальне становище, погляди на сучасні політичні події в Україні тощо. Тоді оповідання про голод вплітається в занадто довгий, але виболілий роками контекст, із численними коментарями та намаганням почути «слово правди» від «людини з Києва». В такому разі ми брали для публікації лише ту частину спогадів, яка безпосередньо стосується теми.

Часто буває так, що оповідання про голод переривається побутовими розповідями, анекдотами, навіть піснею, розмовою про стороннє – так було зі спогадами правнучки Т. Г. Шевченка П. М. Кириченко (див. т. 3). Проте коли оповідачка повернулася до спогаду про 33-й рік, не лише не загубилася його сюжетна лінія, а виявилось, що оповідання це було складене давно (можливо, й не раз повторювалось іншим людям), добре відшліфоване, і навіть перерване іншими спогадами, залишається цілісним, досконалим, наче візерунок, вишитий на полотні.

Нерідко трапляється так, що при згадці про голодомор оповідач починає нестримно ридати і за сльозами не може говорити. Часом цей спогад такий болючий, що люди взагалі відмовляються розповідати про ті події, реставрувати в пам'яті найжахливіші картини небаченого людоморства. «Це таке велике горе, що його розказати не можна, ані описати – я не знаю, як я й досі живу ще!» – ось що здебільшого відповідають народні оповідачі. Лише після кількох конкретно поставлених запитань людина заспокоюється, стисло відповідає на них, і, зорієнтувавшись, розгортає свою оповідь довільно.

Найперші записи народних оповідань про голод були здійснені мною в 1989 р. На 2006 р. уже сталися суттєві зміни і в свідомості оповідачів, і в стані збереження матеріалу.

Найголовніше – майже відійшов той тотальний страх, що ним були скуті оповідачі: називають конкретні прізвища й імена людей, яких раніше означували на зразок «один чоловік», «одна жінка», «був тут такий». Люди сміливо висловлюють свої погляди на події й ставлення до конкретних осіб (Сталіна, Леніна), прагнуть хоча б шляхом розголошення злочинів помститися своїм кривдникам («Напиши все це, нехай читають, нехай знають – я радий буду, якщо надрукують!»). Отже, тепер можна зібрати матеріал кращий, повніший, документально точніший. Це – позитивні зміни.

Проте є й негативні. За цей час майже вимерло покоління, яке в свідомому віці переживало колективізацію й голод, не зустрінеш уже на селі ні колишнього «куркуля», ні члена «буксирної» бригади. Ці безпосередні свідки відійшли на межі 70–80-х років. Критичного віку досягли діти репресованих, які можуть лише фрагментарно змалювати картини всенародного горя. Однак, хоч їхня увага зосереджується навколо своєї родини або близьких сусідів, враження дитинства бувають настільки сильними, що розповідь виходить художньо яскравою, емоційно насиченою. Такими є спогади уродженки с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельницької обл. Миколаєць Любові Тимофіївни, уродженця с. Тютки Вінницького р-ну і обл. Степанюка Феодосія Никифоровича та ін. І хоча йдеться, буває, про одну конкретну родину, такі спогади мають велику цінність, адже в історії кожної родини, як у маленькому дзеркальці, відбивається вся історія українського народу. Теперішні інформатори – це, як правило, онуки жертв сталінських репресій, тобто третє покоління, їхні спогади нерідко зводяться до хронологічного викладу фактів. Зараз уже настає той момент, коли усні меморати перестають бути власне документальними свідченнями, що важливо для істориків, а переходять в інший статус – фольклорний. Мине ще деякий час – і цей фольклор уже не буде документальною базою для історії України, тому для істориків важливо саме зараз зібрати цей неоціненний першоджерельний матеріал. А для фольклористів цей матеріал буде цінний завжди. Він є мірилом нашої національної і людської гідності.

Здійснивши фольклорно-етнографічний опис свого рідного села, я намагалася дізнатися про його історію. Однак писаної чи друкованої історії я не знайшла (за винятком невеличкого нариса, зробленого І. С. Деренчуком), тож не було іншого виходу, як розпочати запис усної історії свого села за спогадами старожилів. Багато цікавого матеріалу пощастило зібрати. Цю справу продовжую і досі. Однак виникають труднощі з відновленням імен та прізвищ репресованих у 30-х роках, – більшість їхніх нащадків виїхала з села, а старожили пам'ятають лише вуличні прізвиська. Відновлюючи з небуття імена репресованих,

я була вражена тим, що ними виявились мої далекі родичі і навіть найближчі сусіди, яких я знала з дитинства, записувала від них легенди про русалок, мавок, домовиків, – і ніхто з них навіть на початку 90-х не обмовився про трагедію, яку вони пережили! Це непоправна втрата для мене як для літописця свого села. Ось наслідок того «великого» 70-літнього мовчання, організованого кривавим терором!

Та хоч про голодомор не дозволено було говорити офіційно, пам'ять народна не мовчала – про нього говорили скрізь при нагоді: батьки – дітям, діди – онукам, і свідчення тому – записи Тетяни Олексіївни Болдецької, уродженки с. Затишшя Одеської обл., та Євгенії Петрівни Миколаєць, уродженки с. Пилява Хмельницької обл. «Цей голодомор ми пам'ятаємо, – звертається Є. П. Миколаєць до своєї матері, – ми ввібрали його з твоїх грудей разом з молоком! Ми пам'ятаємо це з самого дитинства, всі твої спогади – і мої діти, а твої онуки і правнуки...»

«Серп і молот – смерть і голод!» – приказувала моя баба, Ксенія Варава, щоразу, беручи в руки свіжу газету. Масове побутування меморатів про голод засвідчують спогади моєї матері, Тетяни Варави, Теклі Рудик, Ганни Крещенко, Параски Тетянюк... Наприклад, Т. Рудик («Голод був страшний!») згадує свою розмову про голод із Ольгою Вознюк в 70-ті роки на колгоспному току, з Даркою Китайчук та ін. Т. О. Болдецька, Т. В. Варава (моя мати) безпосередньо голоду не пережили, розповідають лише про те, що чули від своїх батьків – та все ж ці оповідання належать до меморатів, і їх ми вважаємо першоджерельним матеріалом. Чому? Усна оповідна традиція має одну характерну особливість: кожен оповідач щоразу (а це видно з повторних записів!) одне й те саме оповідання повторює майже тими самими словами, з однаковою інтонацією, навіть з однаковими жестами. Це неодноразове повторювання, спрямоване на певного слухача (зокрема на дітей та онуків), досягає поставленої мети: текст закарбовується в пам'яті в такій формі, в якій подає його оповідач, немовби консервується там, а за нагоди «витягується» і розгортається в своєму первинному вигляді. Так передається усна традиція, це – спосіб життя фольклорного тексту. Тож не довіряти цим свідченням ми не маємо підстав – без сумніву, вони адекватно відтворюють першоджерело, змінюється лише стилістичне забарвлення, форма композиції.

Є суттєва різниця між оповіданнями чоловіків та жінок. Кожен чоловік насамперед – суворий документаліст, його спогад завжди насичений конкретними фактами, коментарями, узагальненнями, історичними паралелями, власним аналізом подій. Спогади жінок, навпаки, яскраво-емоційні, образно-художні, наповнені глибокими особистими переживаннями, вражають своїм драматизмом, що ґрунтується на дрібних, але яскравих деталях, які не можна забути.

Народні оповідачі мимоволі передають слухачеві той емоційний стан, якого вони зазнали під час голодомору, – стан крайнього при-

гнічення, розпачу, безвиході, страху, почуття кричущої несправедливості, жалю і гніву.

Меморати про голод 1947 року переплітаються зі спогадами про війну, тяжку працю в роки окупації, вивезення до Німеччини. Основні мотиви цих оповідань – покарання за зірвані на полі колоски, колгоспні суди, примусові роботи та заслання, свавілля місцевої влади, поїздки в Західну Україну, де не було колгоспів, з метою заробити шматок хліба. Надзвичайно цінним свідченням про часи людиноне-нависницької колгоспної дійсності є спогад Параски Тетянюк, яка за невироблені трудовні була вислана на примусові роботи аж до Східного Сибіру (див.: с. 421–429).

Основним лейтмотивом цих оповідань є думка про те, що на заслання було краще, ніж у колгоспі: «В колгоспі голодна була завжди, робила чорно й нічого не платили – а там платили, то чого ще треба...». Багато оповідачів констатують і той факт, що навіть «при німцях» було краще, аніж у колгоспі: «Німець платив за роботу, голоду не було, повідкривали церкви й можна було молитися Богу...» Т. М. Рудик розповідає, що «за німців» вона повернула розграбоване під час розкуркулювання добро, і ще й досі, як найціннішу пам'ятку, зберігає у себе в хаті того стола, лаву і скриню.

Цікавила мене й психологія стосунків на селі: як колишні активісти, що заподіяли стільки горя, дивилися в очі своїм односельцям?! А вже після того жили вони поруч із ними щонайменше ще сорок років. Як до них ставилися в селі? «Вони були при владі, їх шанували як ветеранів, садовили в президію, вручали нагороди...». За викриття жорстоко мстили своїм односельцям, безправним і завжди приниженим. Психологія в них одна: красти, грабувати, все одно, коли і кого – аби лише поживитися дармовим добром. «Кому війна, а кому мать родна!» – говорить Ф. Н. Степанюк про одного з активістів голодомору, який за німецької влади був поліцаєм, брав участь у єврейських погромах.

Багато хто з народних оповідачів сприймає хворобу або незвичайну смерть колишніх активістів як кару Божу за немилосердя до своїх односельців. Характерний у цьому плані висновок Мар'яни Крутюк (див.: с. 456–459): «Іх покарав Бог! Олексі в лісі ломака вибила руку. Чиж помішався, то ганяв по селі. Васька лежала й заживо догнивала, черви точили. Сачиху зігнуло донизу. Філімона трактор задушив... Вони всі наказані, вони не вмерли як люди!»

Людмила ІВАННІКОВА,

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України,
лауреат літературної премії імені Олени Пчілки

Частина I

Вінницька область

Орлова Галина Дементівна, 1920 р. н.

(записала студентка НаУКМА Д. Ю. Гайдай, ФГН-1)

«Так вийшло, що в ті роки я жила з маминою найменшою сестрою, тіткою Анютою в с. Лісничому, Бершадського р-ну Вінницької обл. У 1932 р. мені було 13 років. Мій дід – Степан Войнарович, за походженням був поляком і мав велике обійстя, млин, – повною мірою відповідав радянському визначенню "куркуль". Діти, внуки жили від нього і не знали нестач, доки "справедливая власть" не вирішила забрати все. Дворазове розкуркулення – і зостався глава сімейства з двома валізками. На щастя, йому вдалося відкупитись від висилки. Батько помер рано. А мати, Олімпіада Степанівна, вдруге вийшовши заміж за священника, переїхала до іншого села, де Олександр Сімашкевич отримав прихід. Я не схотіла переїздити.

Чоловік тітки, Олександр, був військовим. Не пам'ятаю ким, але, напевне, якимось командиром, бо кожного ранку з військової частини йому приводили коня. Тоді ніхто не мав ніякого поняття про машини, як оце.

У 1932 р. я навчалась у школі. У нашій родині всі мусили отримати гарну освіту, тим паче, мій покійний батько, Дементій Орлов, був учителем і викладав Боже Слово. З харчами восени ставало сутожно (хоча у нашій хаті ніколи не проводили обшуків). Ми приходили на уроки голодні – дехто більше, дехто менше, але важко було всім. З нами навчалась дівчинка – єврейка, завжди гарно одягнена. У мене ж було лише декілька одежинок. З собою на обід вона завжди щось смачненьке приносила, ділилась. Але тоді почала ховатись, напевне відчувала ту напругу, яка з'являлась у класі, коли вона діставала хліб. Дехто хліба не бачив уже давно. Тоді я з дівчатами підійшли до неї і попросили нічого не приносити до школи. Але наступного дня вона принесла і роздала кожному трохи хліба з маслом. Ми були їй дуже вдячні, але сказали більше так не робити. Через декілька днів вона зникла разом з усією родиною. Ніхто нічого напевно не знав, але здогадувався. А вже це вже ставало звичним явищем. Ранком прокидаєшся – того немає, того немає. За що садили – і досі не розумію.

Ой, а як людей обдирали! Прийде, все переверне і все знайде. Мішок у землю був заритий, а відкопали. Траплялось, що "злостных преступников" відправляли на висилку, і не по одному, а влаштовували хід. Та ще й під музику. Тут крик, плач, а вони музику! І це ж були наші

продажні душі. Досі пам'ятаю, як кричали, наче до худоби: "Равняйся, колонна должна быть равной!" Так і німці кричали згодом у 1941 році.

Коли харчів уже стало не вистачати, ми почали ходити у їдальню для військових. Вже у листопаді в усіх районних центрах Вінницької області влаштували закриті їдальні.

Дядько водив туди дружину з маленьким сином, ото ж і мене брали. Все давали по талонам, хліб розраховано точно по людях. Їли на той час дуже добре: перше, друге було. Пам'ятаю капусту, картоплю. Тоді вже сильна голодовка була. Як вийду з їдальні, а кругом мертві, попухлі люди. Діти, зовсім малі, просять їсти. То я в пелену назбираю крихти з підлоги, зі столів. Сама не доїм і виношу. Але що там було того хліба! Вони голодні, всі до мене біжать, з ніг збивають. А все одно ці крихти не допоможуть. Страшне було.

Люди падали, як солома, – просто серед вулиці. Там лежить, там лежить, а мухи їх і обсїдають. Я, мала, пройду, надивлюся. І чого я так близько підходила? Досі у пам'яті держиться.»

Приймак (Горбатюк) Надія Михайлівна, 1926 р. н.

(записав у 2005 р. студент НаУКМА Олег Приймак, ФПВН-1)

«Я, Надія Миколаївна Приймак (дівоче прізвище – Горбатюк), народилась у 1926 р. в с. Нова Гребля Вінницької обл. Зараз проживаю у Вінниці. Наш село було дуже мальовниче. Була й церква, яку закрили наприкінці 30-х рр. Була школа, згодом збудовано загальноосвітній технічний заклад. Батьки були землеробами, але не "куркулями". Отримали землю у спадщину від діда Івана, який був ковалем та поважною людиною на селі (люди кликали його Яремою, як його батька). Колгосп було створено у 1930 р., він мав назву "Червоний Сівач". Дядько Гнат на час голоду працював у колгоспі бухгалтером, мав деякі "зв'язки".

Дід Іван, коли пішли чутки про колективізацію, роздав частки своєї землі синам та дочкам (п'ятьом дітям), які на той час були одружені. Дядько Гнат був грамотним (закінчив реальне училище), коли почув про колективізацію, то порадив усім (як членам родини, так і односельцям) йти в колгосп добровільно, щоб не було примусового розкуркулення. Чоловік найстаршої доньки діда Івана (моєї тітки) отримав у спадщину найбільшу частку землі (разом із тіткою), але відмовився йти у колгосп та віддавати свою землю колгоспу, через що помер просто на дорозі під час голодомору. Дядько Гнат допоміг їй вижити після його смерті, влаштувавши працювати у дит'ясла, де також давали їсти її п'ятьом дітям.

Забирали у людей все зерно, у всіх закутках, у кожній домівці села, навіть у сусідів, які заховали півмішка зерна у канаві, що була призначена для стоку води, та закрили його снігом. Та хтось "розказав" про це, і навіть за цим прийшли та брутально забрали.

Вижили ми таким чином: дітей збирали у ясла, де давали трохи юшки та скорину хліба, також у господарстві була корова, що дуже

допомагало. Батьки працювали у колгоспі, де вони бідно харчувались. Дід по батьківській лінії поїхав на будівництво Москви (був будівельником), звідки прислав їжу, хліб, гроші. Це дуже допомагало сім'ї. Він закінчив роботу та приїхав у 1934 р., з врожаєм. Діти їли лободу, листя рослин, фрукти (дістати їх було дуже складно), також коржі, випечені з гречаної полови, чорного кольору. У нас у селі жив хлопець, підліток. Його батьки померли на початку голоду, і він ходив по дворах, дуже кволий та хворий, весь опухлий. Одного разу, коли мати приготували ці коржик з такої чорної гречаної полови, вони такі чорні-чорні, він прийшов на поріг та, коли побачив ці коржі, від шоку втратив свідомість. Звичайно, ми допомогли йому, дали трохи коржа і він пішов. Правда, все одно помер зимою.

Нам допомагав дід, що працював у Москві, батьки та родичі, що працювали у колгоспі, дит'ясла (до речі, у яслах розділяли дітей на тих, у кого були живі батьки, та тих, у кого батьки померли). Помагало нам і маленьке господарство (корова). З сім'ї не їздив міняти речі ніхто, але по селу це було розповсюджено. Радикально переселялися в інші місця дуже мало людей, але такі випадки були.

З близьких родичів не померло нікого, крім чоловіка тітки. В селі помирили приблизно у кожній третій хаті, але все ж смертність не була такою високою, як у степовій Україні. У всьому винне радянське керівництво, комуністична система взагалі, колективізація, але голодомор не треба називати геноцидом.»

Горбаль Микола, 1923 р. н. із с. Чечелівка Гайсинського р-ну

(Яворівський В. На майдані // Літературна газета. – 29.06.2006 р. – № 24 (5162). – С. 3)

«Вибачайте, що так накарлючив, бо вже, слава Богу, прожив складне життя, народився 1923 року. Батька розкуркулили і вигнали із хати, батько помер у 1933 році з голоду, а народився він у 1870-му. Брат – 1908 року народження, – теж помер у 1931-му, повернувся із шахти, застудився, мав запалення легенів і помер. Сестра моя з 1921 року. Я покинув школу у 36-му році і пішов у колгосп, бо там давали баланду їсти тим, хто ходив на роботу. На жатки нас садили, на коні верхом. А потім я у сівника водив коні. Я так працював до 40-го року, а потім приїхав вербовщик, пропонував їхати у Донбас, на шахти, п'ятьох чоловік призначив колгосп, а мене не хотіли брати, бо ще малий. Я з плачем до нього вчепився, то він і повіз мене у паспортний стіл, не хотіли дати паспорта, але вербовщик почав просити, і я знову почав плакати, і так дали мені на рік тимчасовий паспорт. Так я вирвався з села. Прийшлося попрацювати на шахті, і там я працював до окупації, а потім затопили шахти, і я потрапив

у село, робив у Свердловському районі у колгоспі іздовим. Усього й не описати того, що прийшлося пережити. Із Ростова довелося пішки йти додому півтора місяця.

У 1944 році, у березні, польовим військкоматом забрали нас на фронт. І ще настраждався на фронті! Три рази поранений і контужений, після формування взяли мертве мадярське село Чабай, і там нас покинули, поранених, у німців. Неможливо описати всього: шість днів лежали нас четверо важко поранених у сараї мадяра...»

Кизлюк (Трохимчук) Ольга Григорівна, 1919 р. н.

(з її листа до онуки – студентки НаУКМА І. А. Бурлаки, ФСНСТ-2)

«Я, Кизлюк Ольга Григорівна (дівоче прізвище – Трохимчук), народилася 10.08.1919 р. у с. Вищий Ташлик (з 1948 р. – с. Веселівка) (суч. Джулинського р-ну Вінницької обл.) у родині бідного селянина Трохимчука Григорія Хомовича та Трохимчук Анастасії Дорофіївни. Також у родині була баба Марія (мамина мати) і нас шестеро дітей: я, сестра моя Ганна (1921 р. н.) та чотири брати: Степан (1924 р. н.), Олексій (1926 р. н.), Анатолій (1928 р. н.) і Дмитро (1930 р. н.). Всього – 9 душ. У 1927 р. я пішла в 1-й клас. Тато хотів, щоб я вчилася.

У 1930 р. вступили в колгосп "СОЗ". Тато працював конюхом, а мама – в ланці. У 1932 р. мама захворіла, а тато з нами працював як міг, щоб ми не помирали. Того ж року в нас забрали весь хліб. Лишився тільки клунок муки, який мама заховала в піч. Прийшли шукати... Залізними шпичками скрізь штурхали. Одна активістка заглянула в піч і побачила клунок, взяла його на плесі та й пішла на вулицю. Мама догнала її і видерла ту муку (це нам лишилось на цілий рік). Було ще у погребі трохи буряків (це нам залишилось до весни)...

Прийшла весна, а їсти вже нема нічого. Пішла кропива, лобода, так ми паслись, поки не почалась в колгоспі сапка. Ми йдемо з сестрою в школу, там посидимо 2-3 уроки і тікаємо додому. Беремо сапи і йдемо на буряки мамину норму сапати, і тато з нами помагали... Це було під самим селом. Там варили якусь баланду і в обід роздавали по черпаку тим, хто працював, і ми брали з дому горщик (нам також давали) і хлюбали (додому не несли, бо там ще сім ротів). А тоді, у 1933-му, йшли дощі, і ми накриваємось свитинками, сидимо та їмо. Пізніше, вже на току (?), давали по стакану якогось комбікорму.

Зацвіла акація (а її біля школи було багато). Ми на перерві набирали її повну пазуху і їли крадькома на уроці, щоб не бачив учитель (але він нічого не казав, бо також був голодний).

Потім хтось розказав татові, що збирають у лісі мох із дубів, і ми пішли з татом за тим мохом. Надерли в мішки і вийшли вже з лісу, але саме пустився дощ і бив грім. Тато став під одним дубом, а я під ін-

шим трохи далеченько. Тато сказали, щоб я йшла до нього. Як тільки я причвалала до них, як вдарив грім – і розбило того дуба надвое, а нас оглушило. То ми сиділи довго, поки очумались і пішли додому мокрі, босі й голодні (а це було 7 км до села). Принесли мох, сушили його в печі, били в ступі, добавляли сушеного цвіту з акації, а їсти його неможливо, то хлопці його так і гризли, а я його не могла їсти. Всі ми були пухлі. Тато нас не пускав нікуди ходити, ми були вдома. Баба наша була пухла, у неї текли ноги. То її винесли у хлів, настелили там соломи, і вона там лежала.

Наш сусід, Григорій Сагайдак, дружина його Ірина та дочка Віра померли, а сина Антона забрали у дитячі ясла (туди звозили дітей, батьки яких померли, то там вже вони виживали).

Вже трохи поспіло жито. Тато жав (десь за 2 км була татова батьківщина), приносив додому. Молотили у сінях, а сушили у печі. Ми те жито крали у батьків, воно було дуже смачне. Ми варили кулеші. Тоді вже більше намолотили, просушили і ходили поза городи до батькових дядьків (там їх жило три родини підряд). Вони не пішли в колгосп, мали спільні жорна і тато до них пристав. У сусідньому селі Новий Ташлик була кам'яна скеля. Там дядьки набили цих каменів і зробили жорна (мололи зерно). Жорна вони ховали, щоб ніхто не знав, бо прийшли б активісти і забрали б. Нам давали торбинку з висушеним зерном, і ми поза городи йшли його молоти. А по дорозі виймаємо зерно з торби і їмо, ще в пазухи набираємо, а варити потім вже нема що. Тому тато потім ходив сам. Намолов муки, а мама напекла великих пиріжків з ягідьми і всім дала по пиріжку. Бабі теж дала пиріжок. Вона сиділа в хліві і їла, а ми бігали на подвір'ї і їли також пиріжки. А вона й нас просить, щоб їще їй дали. Мама на нас сварилася, щоб ми їй більше не давали, але ми мами не слухали і давали їй по кусочку. Так вона ще поїла кілька днів то коржі, то кулеші й померла (їй було десь 70 років). Тато сам зробив домовину, і бабусю поховали на цвинтарі.

У 1932 р. було масове розкуркулення. Я колись мала список цих куркулів. У них забирали все майно (коні, вози, воли) і вигонили з хат. Їх забирали в Сибір, а їхні сім'ї наймались по хатах. То були такі куркулі (десь 4 людини на село), що їхні хати були під бляхою (інші хати – під соломою). У 1932 р. їх усіх виселили в Томську та Омську області, давали їм по 10–12 років тюрми. Звільнили їх перед війною, але додому не пускали, давали роботу поза межі району чи області (в яких були їхні хати). Під час німецької окупації вони повернулись у села (з наших чотирьох померло десь троє). Потім вони працювали в колгоспах, які ще могли працювати. В часи окупації вони служили німцям, а у 1945 р. їх знову забрали в Сибір (десь 5 чоловік). Але зараз уже жодного в живих немає.

Найстрашніший голод був весною 1933 р. Восени 1933 р. тато отримав у колгоспі 50 кг збіжжя, і вродило на городі трохи жита. У 1934 р.

уже не було голоду, ми їли вже не хліб, а кулеші й кашу. Тато їздив у Київ і купував макуху, щоб годувати коней.

У 1934–1937 рр. я ходила на роботу під час канікул, щоб допомогти прокормити сім'ю. У 1937 р. я заробила 100 трудоднів, і дали по 7 кг хліба на трудовдень. Тато прийшов з роботи і сказав, що ми вже наїмося хліба, бо я отримаю 7 центнерів. У 1938 р. я закінчила школу і вийшла заміж, почала працювати у конторі колгоспу обліковцем та касиром [...].

У 1932 р. закрили церкву, познімали малі дзвони. Церкву переробили на клуб, і вся молодь та старі ходили туди потім на вистави. В часи німецької окупації знову все відремонтували (там уже служив піп). Після війни в церкві зсипали колгоспне зерно та міндобриво. Аж у 1972 р. скинули дзвона, всі хрести й вивезли в сусіднє село, бо там правили в церкві. А у нас церкву повалили, розвезли на дрова, бо вона була дерев'яна.

1946 р. був неврожайним. У 1947 р. була голодовка, не було хліба, вмерло трохи людей. Хто ще міг, то їздили в Західну Україну, привозили харчів. Хто був у колгоспі, то давали пайок (6–8 кг на місяць). А 1948 р. вже отримували багато хліба.»

Наконечна Ганна Семенівна, 1903 р. н.

(Мельник Г. Пішов вже їй сто перший рік від роду // Прапор перемоги. – 2.07.2003 р.)

«[...] Про це вже оповідала сама Ганна Семенівна [Наконечна, яка народилася у липні 1903 р. і живе у с. Павлівка Калинівського р-ну Вінницької обл. – Ю. М.]. З чоловіком Гнатом, його мамою та ще трьома її синами більше року, поки свою не збудували, тіснились в маленькій хатинці. [...] Жили, як і переважна більшість односельчан, в нужді безпросвітній. А особливо зазнали мук у рік голодомору. Помер тоді від виснаги Гнат, полишивши Ганну молодою вдовою з трьома дітками-крихітками на руках. Померло і одне її дитинча страшною голодною смертю.

Зазнала скорботи та горя великого. Адже додалося болю й від інших втрат. Загинув на фронтах її улюблений брат Петро. Зраненим повернувся з війни другий [...].

Зазнала трудів важких і не віддячених на колгоспному полі. Взимку гній на поля вивозили, сніг на них затримували, в громадській коморі зерно перевіювали та перелопачували, гибіючи в блаженській одежині від холоду. З настанням весни і до пізньої осені лопатами та дрелями копали оте поле, вручну засівали ниву, серпами збирали збіжжя та ціпами вимолочували зі снопів хліб, вручну копали, чистили та вантажили буряки аж до настання зими. А обігрівали вечорами хоч на часину свої оселі кому чим випаде. В кращому разі соломкою,

а більше кукурудзинням, картоплинням, зібраним на забур'яненних полях пирієм. Бо в ліс, хоча б за хмизом, було потикатися зась.

Платила непомірно обтяжливі податки. За присадибну ділянку, за корівчину, за фруктову деревину...»

Білоус (Колесничук) Надія Федотівна, 1916 р. н.

*(записала 3.04.2004 р. студентка НаУКМА
Любов Стрельбицька, ФГН-1)*

«Я, Білоус (Колесничук) Надія Федотівна, народилася 22.12.1916 р. в с. Дубові Махаринці (суч. Козятинського р-ну на Вінничині), де й проживала під час голоду (при сільській лікарні). Зараз проживаю в с. Бохоники Вінницького р-ну (вул. Гагаріна, 103).

Я закінчила 7 класів, маю середню спеціальну освіту (медсестра). Батько – Білоус Федот Мойсейович, зав. сільської лікарні, фельдшер; мати – Білоус Настасія Пилипівна.

У селі була 7-річна школа, церква, до 2 тис. населення. Колгосп було створено в 1928 р. Голова – сільський вискочка. Лютував сильно, знущався над людьми. Назву колгоспу не пам'ятаю. В батька було 5 братів. Їх розкулачили і вивезли в Алтайський край. Там було українське село. Там жили, з них потім вийшли високопоставлені державні люди і в Москві, і в Алтайському краї, і на Уралі. Були дуже розумні, але не спілкувалися між собою, боялися признаватися, що вони родичі.

У колгосп заставляли йти, люди не хотіли. Дехто тікав в інші села, виїжджали подальше, щоб не знайшли. Забирали в людей корів, коней, все забирали. В нас коні залишилися, бо були як виїзні коні для лікарні. Батько мав пасіку. Був хорошим пасічником. Серед зими прийшли і винесли на вулицю 40 вуликів. Це дуже заділо батька. Він сів на коня і поїхав у Вінницю, в обком. Приїхав, поставив коня, думав, уже не повернеться. Пішов до секретаря на прийом. Там його вислухали. Батько сказав: "Мені жаль вас, бо не вмієте господарювати. Треба вам вулики, бджоли, беріть весною, щоб воно на діло було". Його заспокоїли, пообіцяли, що розберуться і відпустили. Пасіку вернули, але був мороз, і бджоли майже всі загинули.

Того року погодні умови були дуже хороші, хороший урожай. Але все забрали. Норм не було. Забирали один раз, другий, а потім вигрібали все, що є. Збирали свої, сільські. Тоді від голоду помирало дуже багато людей. Була похоронна бригада. Вона збирала мертвих по вулицях, хатах. Бувало до 18 чоловік за раз збирали. Ховали без трун, в братську могилу, і все. Люди їли собак, котів, бур'яни, мерзлу картоплю, буряк. Хутірські багато крали в селі – все, що можна: корову, козу... Наша сім'я не голодувала. Мати була щедра, все, що було, давала людям – пшоно, картоплю. Помагала. Батько хотів, щоб зароб-

ляли: бери от землю, обробляй, заробляй, не лінуйся. В сім'ї жив мамин племінник, спасали його від голоду. Тим, хто був у колгоспі, давали пайок. Декому давали молоко.»

Романець Марія Кузьмівна, 1924 р. н.

(записала студентка НаУКМА Д. Ю. Гайдай, ФГН-1)

Батьки, Кузьма і Лизавета, мали ще п'ятьох дітей крім неї, найменшій було три рочки. Як і всі інші, вони мали худобу і припаси на зиму (прим. Д. Ю. Гайдай).

«Якось восени, коли я ще ходила до школи в с. Селище поблизу Літина [1932 р. був останнім навчальним роком для Марії, хоча вона була лише в 3 класі. – Д. Г.], хату обшукувала бригада хлібозаготівлі. Порпалися і в подушках, і в печі. Забрали все: худобу, припаси, єдиних 5 літрів зерна. В кімнаті стояла скриня, яку вони одразу примітили, і давай виносити. А в ній вся моя одежа. То моя вчителька насилу вирвала у них спідницю і блузу. Під загрозою втратити роботу вона мусила вступати в ці бригади. Тоді ми й почали перебиватись, чим прийдеться. Дякувати Богу, рідні допомагали. Дядько дав мішок жита, то ми на ньому й спали, так боялися злодіїв. У тіткі вдалося гнилу бараболю дістати, на полі уже й такої не було. Все цінне довелось вимінати на крупи. За одну срібну ложечку давали кіло крупи, а у нас їх було аж три і ще стопочка. Ще мати на базарі купляли жом (відходи при виробництві цукру) – ось так і пережили осінь.»

Зимую випало багато снігу, навкруги все біле і безлюдне. Ні собаки, ні kota уже не зустрінеш, та що там – мишей ловили. Боже, а як страшно було на вулицю вийти. Мати забороняли далі воріт відходити, тому сиділи ми цілими днями в хаті. Я ж мала була, слабка, а люди від голоду озвірили. Всі вмить стали мовчазними, тихими, байдужими до всього і оживали лише коли чули слово "їжа". Але тоді вони вже були не при собі – панувало тільки бажання вижити за всяку ціну. Та що там казати! Страшні вісті приходили в наше село. У с. Пеньківці чоловік зовсім збожеволів від голоду: вбив і з'їв жінку і двох дітей. Сусіди, помітивши, що він один з'являється біля хати, зібрались і прийшли перевірити, що сталося. А під столом голови лежать. Ой горе було!

Як вдалося вижити – і тепер не знаю. Нічого не їли. Батько ходили на поле скирти трусити. Це було нелегко, дехто так ослаб, що трусив, трусив – і помер. Татові вдавалось назбирувати стакан, а ми його розчиняли у відрі води. І отак всією сім'єю біля відра вечеряли.

Дивно, тоді і пташок не було. А скільки дітей залишалось сиротами! Попухлі від голоду, тягнуть вони рученята до тебе – їсти просять, беззвучно, самими очима. Дехто з жалості брав їх до себе, але ж всім було скрутно, тому більшість з них була приречена.

Весною вже почали їздити підводи і забирати померлих прямо з вулиці, щоб везти на цвинтар. Там для них викопували великі спільні ями, навіть хреста не ставили. Найбільше вмирили молоді (17–19 років), менші якось виживали. Сусідська хата стала зовсім порожньою, а там жило п'ятеро чоловік! Здорові молоді дві дівчини, хлопець і їхні батьки. Хай Бог милує, одні пусті хати. Такий жах був, вночі інколи як згадаю!»

Браніцька Ганна Михайлівна, 1920 р. н.

(записав у 2006 р. від своєї бабусі студент НаУКМА

В. Л. Браніцький)

Примітка В. Л. Браніцького: На власні очі я бачив людей, які ще й досі свято переконані, що ніякого голодомору не було. Один затятий комуніст із нашого села, каже так: «Який 33?! Який голод?! Я тоді жив, був, бачив – ніякого голоду не було...» Воно й не дивно, адже його тато був жандармом за часів німецької окупації, а у 1930–1933 роках був поліцаєм, що наводив бригади на хати, забирав хліб у своїх односельчан... Людина, від якої я дізнався про таку сумну сторінку нашої історії, як голодомор, – це моя бабуся – Браніцька Ганна Михайлівна, 1920 р. н. Точна дата народження невідома, бо під час бунту проти колективізації було спалено сільський архів, а з ним і бабусину метрику. Ще в дитинстві, коли я вередував і не хотів їсти, бабуся часто розповідала про той час, «коли хотіли їсти, а не було що...»

«Було мені тоді 10 років, і бачила я світа не далі свого села... То що бачила, про те і розкажу, а що далі – не знаю.

Голод... Чи то з 30-го почався, чи раніше, Бог його знає, а то що у 33-му був – то напевне, бо як нема чого в хаті їсти, таке не забудеш.

С. Скрицьке*, колись Брацлавського повіту, а тепер Немирівського р-ну, Вінницької обл. (тоді то називалось губернія). Тато мій, Мельник Михайло Леонтієвич, син селян-землеробів – Леонтія і Дарії, до колгоспів робив на своїй землі (правда скільки там її було, 3 десятини), а вже як були колгоспи, то став робити на тракторі – спочатку прицепщиком, а потім трактористом. Пізніше був назначений бригадиром. То батько кінчив 3 класи школи, а мама була зовсім неграмотна – Надія Миколаївна Тимченко. Тому вже в колгоспі вона була проста робітниця (ходила сапати буряки, полоти бур'яни, таке). Сім'я у нас була велика, як зараз, а на тоді – то була нормальна – 5 дітей: я (1920 р. н.), Зінаїда (зараз живе в Молдові), Рая (1930–1936), Володя (1924 р. н.), Вася (1936 р. н.). Правда, були ще 2 брати – Василь і Аполоній, але один прожив рік, а другий – всього 2 тижні.

* Скрицьке – це тому, що село скрите в лісах – навкруги тільки те і є, що ліс. Зараз село порожнє – лиш 15 хат залишилось. Усі дороги так заросли бур'янами і деревами, що ні під'їхати, ні підступитися. Зараз уже й лисиці попід поріг шастають. – В. Б.

До 30-го року люди робили на своїй землі, кожен мав город біля хати, а потім ще на полях було. Зараз у селі, мені брат написав, ще 1100 гектарів орної землі, а тоді, ясно, що було менше.

Десь зимою 30-го року по селах почали ходити люди, яких називали бригадами, вони забирали із хат усе зерно. Чи то їх з району прислали, чи звідки? Тако тільки, як зайдуть до хати – бігом шукають, а ти стоїш, як вкопаний, не знаєш, куди тікати. А як знайшли які запаси, то мішками на вози грузили. Де що було, то і з горщиків висипали – нічого не лишали. Худобу, правда, не брали. До тих бригад було завербовано і кілька наших сільських чоловік.

Так зимувати люди лишилися ні з чим. Але то було ще не так страшно, бо була худоба, були коні – їх порізали, та й перебули зиму. А вже як на весну – то лишилися зовсім голодні. Тоді вже їли – хто що мав. На селі не лишилося ні одного собаки, ні kota... Корів не різали, бо ті молоко давали. У кого була корова – той голод пережив. Тато, помню, їздив на западну [західну] Україну, бо там голоду не було, міняв одягу на хліб. За мамине пальто виміняв пуд жита, а за мою хустину – одну квартиру пшениці. Мама потім увесь той хліб міряла такою кружечкою, щоб хватило на ті дні, поки тато знову вернеться. У 1931 році, зимою, мама мене із Володьою [братом] застала в кориті, в якому прала, по оборі з гори кататися. Ми дивувалися: що то таке, що раніше біла, а тепер заставляє? А вона вночі під сніг закопала мішки із пшеницею і нас застала кататися на кориті, щоб ми заїздили і не було видно, що там шось є. Так тих мішків бригада і не найшла.

[Я запитав, чи не траплялося такого, що люди вдавалися до крадіжки, щоб вижити? – В. Б.] Тоді такий був час, що не крали, бо було не до того, та й не було що красти... Помню лиш раз у селі таке трапилось, що наші сусіди пішли в друге село, а сина, якому літа зо 3 може було, замкнули в хаті самого. Була в селі така жінка, люди називали Косохаткою, вона те підгледіла, та й як ті пішли, розбила в хаті вікно, залізла, задушила те дитя, забрала до себе додому. Коли порубала на куски, почала жарити. Тут саме сусіди вернулися – вікно розбите, дитини нема – давай шукати. [Питаю, чи найшли. – В. Б.] Аякже! Коли та жарила, до дуже сильний запах м'яса був... А де тоді в голод м'ясо було? Люди зразу і найшли. То за нею поліція приїхала, забрали, і більше вона не являлася.

Ще помню, ми з братом їли цвіт акації – а він такий тошнний, аж голова крутилася. Ходили на поле колоски збирати, з них варили суп. Брали, збирали і сушили листя, потім його перетирали і робили такі блінчики. Ще їли буряки, на річках ловили скойки [мушлі].

Потім почали розкуркулювати усіх багатих людей (але де там багатих... Хіба зара' порівняєш тих багатих і тепер?! Бо ті усе заробили, а зара' – як вкрав, так і пан...) Багатими тоді були по землі: в кого більше 10 десятин – багатий, а в кого і 3-х нема – то бідняк, от ми якраз такі і були. За куркулями теж приїжджали бригади, забирали на підводу і хтозна-куди везли. У найбагатшого чоловіка на селі, роз-

куркуливши, забрали усе, а з його хати зробили сільраду. Йому дали лиш кухню, та й він лишився біля тої сільради сторожем. Ще в одного багатого теж забрали хату і добро, а він у Тульчині другу построїв, та й переїхав туди жити.

Коли вже почалися колгоспи, то тато пішов робити трактористом. Тим, хто робили, рахували трудовні, за 1 трудовдень давали 150–200 грам зерна. Хто не був у колгоспі, на тих накладали податок – забирали зерном. Потім той податок підняли, і всі мусили здати реманент і йти в колгосп.

В селі було тоді десь із 500 людей, більше половини померло з голоду. У нас померла моя бабушка і мамина сестра. А були такі сім'ї, де усі вимерли. Отак... Людина йде собі по дорозі, впала... і все. Люди, хто міг, взяли на підводу, вивезли на цвинтар і поховали. Дуже багатих старих померло. То власті зібрали усіх осиротілих дітей у патронаті [дитячому садку] і там їх тримали, а колгосп їх годував.

[Я запитав, чи не було такого, що в якомусь селі люди бунтували проти створення колгоспів? – В. Б.] Було таке, але то було сусіднє село, звалось Мачуха*. Тоді, коли комсомольці хотіли зробити сход, люди зірвалися – хто за що: той за вила, той за сокиру і погнали ту бригаду із села. То одного молодого хлопця-комсомольця убили.

Так то воно було. Голод 47 року наше село обминув... Не думала, що доживу до цього часу. Слава Богу, що дожила.»

Фещук Варвара Несторівна, 1925 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА О. О. Тимкова, ФСНСТ-2)

«Мені було всього 5 років, коли у 1930 р. в нашому селі. За-криниччя (суч. Оратівський, раніше – Плисківський р-н) почалась колективізація. В колгосп звозилось буквально все: від худоби до якихось запасів зерна та навіть подушки, одіяла і рядно. Куди воно все дівалось, ніхто не знав. Спочатку все зносили до колгоспу, а потім і геть вивозили з села. Але дещо і лишали ці загарбники собі. Тоді вони забрали у нас татову каракулеву шапку, яку він сам зробив із власної вівці. Такої не було ні у кого. А згодом, коли ми вже збирались на ве-

* Історія села Мачухи дуже велика і «бунтівна». Колись село було маленьким хутором, де жив один козак. Мав він 6 синів. Якось пішов він у похід і не вернувся. А вдова-козачка вийшла заміж за ще одного козака, який мав 4 синів. Народила козачка ще 4 синів. Але згодом і цей козак загинув у бою. Мачуха лишилася виховувати 14 синів сама. Коли сини підросли, вона їх зорганізувала, сама на коня – і на турецькі обози грабувати. Усе награбоване звозили на хутір. Пізніше сини оженилися, мали свої сім'ї, так і з'явилося ціле село, яке люди назвали Мачухою. Під час адміністративної реформи село було перейменоване у Шевченкове, потім назване Сталінкою, зараз на картах під назвою Новосьоловка. – В. Б.

чорниці, то я і моя сестра побачили цю шапку на одному хлопці. Тоді моя сестра сказала, що ця річ не його і що він не має права навіть торкатись її, то з тих пір його в цій шапці більш ніхто не бачив.

Прийшов 1932 рік. Він видався дуже засушливим, була пізня весна та ще і неврожай. Але це було не так важливо. Насправді скрутнo стало тоді, коли приходили люди з колгоспу і забирали все до останнього. Заходили в хату і металевим штирем вистукували підлогу, щоб раптом туди нічого не заховали, заглядали в піч. А також на горище. Страшний був рік. Вживали, як могли. Спочатку ми їли переважно собак, хоча їх згодом важко було знайти, а ось горобців можна було зловити, попарити їх і з'їсти. Одного разу на горіщі знайшли шкуру теляти, то ми її смалили, варили і їли. Тоді для нас це був великий делікатес. Проте все це людей не спасало, вони вимирали дуже швидко, цілими сім'ями. А моя сім'я повністю вижила тільки завдяки тому, що восени 32-го року під Попівкою (село поряд з нашим) копали цукрові буряки, тоді мій батько вночі закопав частину глибоко в землю. А весною переносив, також вночі, ховаючи ті буряки і закопував у нас у дворі, бо в хаті було небезпечно, могли знайти. Так і харчувались – варили їх, юшку пили, варили сироп, пекли. А одного разу був такий випадок. Мій сусід Олекса, якому на той час було 12 років і у якого з голоду померла вся сім'я, вкрав у свого дядька щось їстівне. Так потім Олекса ховався десь із місяць на цвинтарі, тому що цей дядько ладен був його вбити.

Весною 1932 р. стало трохи легше. Можна було знайти на своєму городі картоплю, яка залишилась з осені, коли, викопуючи, її не знайшли, бо заховалася глибоко в землю. Також збирали аїр, липове листя зсікали, стуляли і робили такі ніби пампушки або просто липу гризли. А потім почалась посівна. В колгоспі почали варити в великих котлах із перлової крупи баланду і давати людям. Вона була такого специфічного смаку. Всі намагались зачерпнути глибше, бо зверху була тільки юшка.

В 33-му році народ був дуже ослаблений, не міг вже ходити на роботу.

За ті два роки вимерло близько 500 чоловік, 300 дворів залишилось пустими, і люди почали переїжджати ближче до центру. Тоді відкрився в селі будинок – патронат, куди звозили всіх сиріт. За ними наглядала там одна бабця, годувала, одягала, як могла. Коли ці діти виростили, то переїжджали у вільні хати. Проте ходили ми всі до однієї школи. Ці діти мали страшний вигляд. Хоча і геть усе село жило в страшній бідності, але ті, хто мали батьків, виглядали більш-менш охайно. Та ще й у цих сиріт голови кишма кишали від вошей. Пам'ятаю, що перед тим, як зайти в клас, нас перевіряли дуже ретельно на наявність цих комах, то дяк, знайшовши їх у однієї дівчини, яка мала дуже довге густе чорне волосся, почав її голити, починаючи з середини. Коли пасма впали на підлогу, то ці воші почали дуже швидко розбігатись по боках, там, де ще було волосся.

Школа була в іншому селі, і кожен день доводилось мені долати чималу відстань. Тим паче, що шлях до школи був дуже непростим – болото і поле. Бувало так, що коли я верталась, вже була ніч на дворі, то я ламала гілляку і волочила її за собою. Бо коли так йдеш із того села до мого, то там є таке місце, блуд називається, коли зупиняєшся і дивишся навкруги, то тобі здається, що все однакове і ти губишся і не знаєш, куди тобі йти далі. Говорячи про школу, пригадую випадок, як мій однокласник, у якого батько займав якусь значну посаду, приносив в школу таку ніби хлібину, зроблену з пшоняної каші, то я ніколи не забуду свої відчуття і очі тих сиріт, які дивились на цей хліб. Отакий був цей голод.»

Ткачук Пилип Филімонович, 1910–1990 (?)

(записала 28.03.2004 р. зі слів його онука, Ткачука Тараса Павловича, студентка НаУКМА Любов Стрельбицька, ФГН-1)

«Ткачук Пилип Филімонович, 1910 р. н., народився у с. Чеснівці (суч. Хмільницького р-ну на Вінничині), на схилі літ мешкав у Тернополі. Батьки – хлібороби. Під час голоду жив у Вінниці, був студентом. Складав вступні іспити у три вузи: педагогічний, медичний та ще якийсь. Зарахували в усі три, але вибрав медичний. Все життя пропрацював лікарем. Приїздив у село, тому знає про голод (у місті голод не так відчувався).

Прадіда розкуркулили, бо у них була кузня. Він закінчив 3 класи, був розумний, працював бухгалтером. Відправили під Читу. Вжив, бо був зоботарем, потім копав ями, але як грамотного його поставили записувати кількість викопаних ям. Норма була 5 ям. Не завжди виконували норму, тоді не давали пайок, а якщо більше – додатковий пайок. Він дописував, хитрував, виручав хлопців, а вони ділилися з ним пайком. Сім'я (8 дітей) врятувалась від голоду тим, що мала корову. Корову ховали. Допомогло й те, що родичі були в конторі.»

Бунза (Адамчук) Євдокія Савівна, 1915 р. н.

(записала 3.04.2004 р. студентка НаУКМА Любов Стрельбицька, ФГН-1)

«Я, Бунза (дівоче прізвище Адамчук) Євдокія Савівна, народилась 30.09.1915 р. у с. Зведенівка (суч. Шаргородського р-ну на Вінничині), де й була під час голоду. Нині проживаю в с. Бохоники (вул. Ватутіна, 2). Освіта – 7 класів, робітниця. Сім'я: батько – Адамчук Сава, мати – Адамчук Марія. В сім'ї було 5 дівчат і один хлопчик.

Наше село було велике, хат до 400. Була 7-річна школа, церква. Коли створено колгосп, не пам'ятаю. Голова Бондар Володимир.

Приїжджий, партійний, років за 20. Доброзичливий. Але норми роботи в колгоспі весь час мінялися. Спочатку одну дають, здав – другу дають, потім третю.

Жили ми багато, мали молотарку, хліба було багато. Був кінь, корова. В колгосп не пішли. Батько відмовився.

Погодні умови того року були хороші. Урожай був хороший. Особливо на кукурудзу і картоплю. Але це забрали. Прізвища тих, хто забирав, не знаю. Селяни їх називали "чорна бригада". Були з села, свої. В голод батько, дочка і син померли. Перед смертю батько казав, щоб мати продала коня Труню і йшла в колгосп. Продати казав, бо вкрадуть. Мати не послухала і тримала вдома, зять сказав, щоб пустили в поле, він буде пасти. Дві ночі пасли. А на третю сам (зять) вкрав коня. Він сам був із Попелівки. Мати ходила до нього і побачила шкуру від коня. От і все. Забрали корову, два тижні як отелилася. Забрали в Шаргород. Там вона пропала. Бо не доглянули: вим'я розпухло.

Прізвища померлих не пам'ятаю. Люди падали, як солома. Були і на вулицях мертві, в полі, й так. Хоронили близькі, з колгоспу, родичі. Один хлопець страшно помер, сам жив. Прийшли, знайшли його, коли майже черви з'їли. Тіло розтеклось, кожухом накритий. Так його в ряднину і загорнули, поховали.

Хто працював в радгоспі (в сусідньому селі) та колгоспі, тим давали пайок – бевка із чачавики, хліб з вики (як мило), гомиляш (патока). Частину несли додому. На призьбі сиділа дочка і чекала їх, щоб хлібчика принесли. Батька рятували, як могли. Хто працював, тих трохи підтримували. Ніякої допомоги від держави не мали.

Переселенців в інші села не було, навіть не пам'ятаю, щоб казали про це.

В сусідньому селі Ріштівка мати дочку з'їла. Потім сусіди донесли в сільську раду, її (матір) забрали і не відомо куди ділась, ніхто не бачив більше. В селі Зведенівка мати дочку вбила і зварила. Дочка тікала, сусіди бачили, що мати доганяла. Сказали в сільську раду. Коли прийшли з сільради, голівку знайшли в другій кімнаті, а мати варила. Її заставили нести голівку дочки через все село. Відправили на заслання. Більше про неї нічого не відомо. Люди їли собак, котів, все, що попадало. Дядько мій продав хату, там біля хати лишився пес. Той, хто купив, на другий день з'їв цього собаку.»

Гнатиш Микола

(Гнатиш М. Дитинство серед смертей // Україна молода. – 8–14.06.2006 р. – Ч. 23 (348). – С. 11)

«Моє рідне село Спичинці розташоване у верхів'ї річки Рось на Вінниччині [...]. Зринає у пам'яті ще один випадок. Під час колективізації у людей забрали коней, корів, а годувати нічим, почався

падіж. Щоранку з конюшні виволювали по двоє-троє мертвих коней. Батько мій працював на конюшні, то розповідав, що хтось мертвій коняці вставив у зуби шматок картону, на якому було написано: "Не дивуйте, люди, нам, бо ще буде таке й вам".

Якось увечері бабуня зайшла в хату й каже: "Собаки по селу вилують, як показилися. Це на якесь лихо".

А лихо й справді не забарилося, і тому лиху не могли б зарадити жодні знамення.

Восени 1932 р. селом пішли бригади, вилучаючи зерно й інші продовольчі ресурси у кожній хаті. Комісії склалися з комуністів, активістів, членів комнезаму і комсомольців.

Прирікаючи односельців на голодну смерть, вони забирали все їстівне під мітелку, тому їх і називали "Червоною мітлою".

Голови комісії в райвідділах міліції проходили інструктаж "Как обшаривать закоулки в крестьянских дворищах". Ходили вони з металевими шпичуками, довбали ними долівки під столами, скринями, ліжками, на городах, шукаючи закопане зерно.

Одного разу завітали й до нашої хати. На горищі замели збіжжя до зернини, в льоху забрали картоплю, а діжки з капустою та огірками повивертали. Один комнезамник подовбав шпичкою стіни, штирхав нею в подушки, розвалив комин.

– Нащо ж ти довбеш? – розгнівалася бабуня. – Щоб тобі довбало у голові й у печінці!

– Нам дозволив сам Сталін, – пролунало у відповідь.

Батько розумів, що не перезимуємо, помремо з голоду, покинув колгосп і влаштувався на роботу в Титусівку, в радгоспі "Сигнал", що кілометрів за три від Козятина. Невдовзі забрав і сім'ю – матір і нас, троє дітей. Щоб уникнути арешту, на станцію довелося йти вночі.

У радгоспі давали скупенькі продовольчі пайки, це й врятувало нас від голодної смерті. Голодний люд кинувся в радгосп, але не всі рятувалися, вмирили просто на вулицях. Найбільше жертв було, коли завітнувало жито. Одного мертвого мені довелося бачити з травою в роті: так, пасучись, і заляк із зеленню в зубах. Якась жінка попід тинном вмирала, наче щось ковтала. Біля неї плакала маленька дитина. Я боявся ходити вулицями.

Були й випадки канібалізму. Радгосп спеціалізувався з вирощування хмелю. Між хмелем знайшли голову хлопчика...

На все життя залишився в моїй пам'яті ще й такий випадок: мати повела мене в Козятин до лікаря. У кабінет закликали нас із матір'ю й іншу жінку, також з хлопцем. У нього був величезний живіт, а сам він – дуже виснажений.

– Чем ето ви его так накормілі? – запитав лікар хлопцеву матір.

– Лободою, – відповідає та.

Одного разу, коли вся сім'я сиділа за убогою вечерею, батько згадав:

– Таки пророчими виявилися слова, що були написані на картці і вкладені мертвій коняці в зуби...

У 1934 р. наша сім'я повернулася в рідне село. Голод закінчився, але гостро відчувалося безхліб'я. Деякі хати були напівзруйновані – господарі вимерли, а люди порозбирали на паливо, бо було і голодно, і холодно. Народ про те казав: "Ой на хаті серп і молот, а у хаті смерть і голод".

Багато про голод розповідала бабуня по матері, яка чудом залишилась жива, а бабуня по батькові померла. Спочатку померлих возили на ручних візках і тачках на кладовище і там ховали на городах. Коли люди почали вимирати з голоду масово, влада організувала похоронні бригади, які забирали в хатах мертвих і на кладовищах скидали їх у кагати.

Я не застав серед живих хлопчика, з яким колись грався. Він шукав у ставку молюски, нагнувся, впав у воду, а піднятися не було сили. Бувало, коли пізно увечері йду додому і проходжу біля місця його поховання, то моторошно стає. Таким було моє дитинство, тож думки про те, чому я був очевидцем, мене ніколи не залишали.

Москва, намагаючись ліквідувати українську націю, нищила мольдь, аби зупинити відтворення української людності. А скільки малюків не народилося! У кожному селі від голоду померло майже вдвічі більше людей, ніж загинуло в Другій світовій війні [...].

Тема голодомору довгий час була заборонена як антирадянська агітація. Правду про голодомор ретельно приховували. [...]

Дніпропетровська область

З листа родини Сидорчук з Апостолового до українського письменника Юрія Семенка від 8.09.1995 р.

«[...] чоловіка мого звати Федором Павловичем. Він теж учитель – пенсіонер [...]. Він теж тяжко переніс колективізацію – розкуркулення – голод. Його двоюрідний брат так і лишився в Сибіру один-однісінький, виріши в дитбудинку.»

Василь Пишний, священик (с. Рубанівське Васильківського р-ну)

(з брошури «Навіки» (2006 р.), присвяченої Дню пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій)

«Дорослі може й не помічали того, що я (3-4 річний хлопчик) завжди пильно прислухався до їхніх розмов. І от, коли вони в розмові згадували про те, що дід Юхим помер з голоду, я, здивований і збентежений, стрибав з припічка, тулився до бабусі і питав: "Як це – помер з голоду? Коли ж це було? А чого ж ви йому поїсти не дали?!" Бабуся гладила мене по голівці і якимось тихо, сумно казала: "В 33-му це було, в голодовку. Розпух і помер. Нам все віддав, а сам пішов милостиню просить та знесилів від голоду, впав на дорозі, розпух і помер". – "Розпухають же тіки ті, хто багато їсть і чай п'є (це мої тодішні дитячі спостереження і висновки). Он тьотка Варька п'ють чай в городі – і вони товсті, а мама не п'ють чай – і такі худі!" Бабуся змахнула сльозу, ледь посміхнулась і кажуть далі: "Їсти, Вася, не було чого. Лободу – й ту всю з'їли. Нічого не було. Ні крихітки. Все ж забрали, до зернини вимели. Ми тіки чудом вижили. А скільки загинуло – Ой-йой-йой! Страшна була голодовка!..." Я слухав і чогось так боляче врзались у моє серце оці слова: 33-й! Впав! Розпух! Лобода! Голодовка! ... І досі болять. Болять! Так шкода діда Юхима Пишного! Вічна йому пам'ять!»

Удовицька (Башкірова) Ганна Федорівна, 1924 р. н.

*(записав у 1994 р. студент І курсу істфаку
Дніпропетровського держуніверситету)*

«Під час голоду 1933 р. мені було всього 9 років. Моя мати та вітчим жили у Нових Кайдаках [район Дніпропетровська на правому березі Дніпра, у північно-західній частині міста. – Ю. М.] та працю-

вали на заводі ім. Петровського цеглярниками. Матір звали – Башкірова Єфросинія Федорівна, а її чоловіка – Башкіров Михайло Савелійович. Так як вони жили не в селі, а в місті, то найстрашніших жахів голоду ми не відчули, але їли абищо. Батьки отримували по 100 г хліба на себе та по 250 г на нас із сестрою.

Але по селах голод був жахливий. Мій чоловік – Удовицький Анатолій Андрійович (1924–1975) під час голодомору жив у с. Адамівка Божедарівського р-ну нашої області. Їхня родина була велика – 9 дітей, батьки та дід з бабою. Матір мого чоловіка звали Прасковія Захарівна (дівоче прізвище Івінська), вона померла у 1965 р. Батька мого чоловіка звали Удовицький Андрій Анатолійович (помер у 1933 р.). Вони були колгоспниками. При вступі до колгоспу у них відібрали єдину корову. Врожай 1932 р. був гарний, але вивозили все – так мені розповідала свекруха. У них забирати було нічого – родина була дуже бідною. Взимку 1933 р. в їхній родині померло 11 душ: Андрій Удовицький, його батьки та 8 дітей. Залишилися в живих тільки мій чоловік та його мати.

Мабуть, вік усіх, хто пережив цю трагедію, був недовгим. Мій чоловік помер, коли йому був 51 рік. До самої своєї смерті він боявся голоду.

У 1947 р. мені вдалось втекти від голодомору. Ми жили в колгоспі "Спільна нива" Щорського р-ну. З чоловіком ми працювали на коношні. На дві родини (мою та свекрухи) ми мали 54 сотки городу. У 1945 р. зібрали дуже великий врожай. Старі люди казали, що такого великого врожаю не було вже давно. Але і у 1945, і у 1946 рр. все повивозили в армію. Люди, які пережили 1933 р., дуже добре знали, що таке голод, та приховували хліб, але у них його відбирали силою.

Люди збирали колоски на колгоспному полі, за що їх судили. Я дуже добре пам'ятаю показовий процес над одним колгоспником, який збирав колоски на вже зібраному полі. Йому дали 15 років ув'язнення. Він просив, щоб з ним посадили його жінку та четверо малих дітей, які без нього все одно загинуть. У нас відбирали всі харчі, й у травні 1947 р. ми були змушені перебратися до міста Дніпропетровськ, де жили мої батьки і де я живу й нині. Я дуже добре пам'ятаю ці жахливі дні та думаю, що голод був великий не неврожаєм, а тим, що у нас все відібрали.

Дозволяю свої спогади опублікувати.»

Каримова Поліна, 1923 р. н.

(Каримова П. Спомин про Дмитра Івановича [Яворницького] // Сучасники про Д. І. Яворницького. – К., 2006. – С. 148)

«..У 1933 році був великий голод на Україні... Цього ж року помер мій батько.»

Костенко Анатолій Ілліч (1908–1997)

(Костенко А. В гостях у характерника Січі Запорізької // Сучасники про Д. І. Яворницького. – К., 2006. – С. 175)

«...він [Д. І. Яворницький. – Ю. М.] читав мені деякі листи доньки Іллі Репіна Варвари з Фінляндії, в яких вона глибоко обурюється з приводу голодомору у 30-х роках в Радянському Союзі. Разом з тим і не вірить, щоб у такій багатій хліборобській країні був голод. Вона просить Яворницького відповісти, чи справді у нас голод...»

Я досі не збагну, як ці листи перетинали кордон, як не боявся Яворницький тримати їх у себе та ще й зачитувати незнайомій людині. Хоч відчувалось, що все те турбувало його...»

Резник Павло Федорович, 1923 р. н.

(записав 14.11.2004 р. у Гуляйполі журналіст М. П. Чабан)

«Я – Павло Федорович Резник, 1923 р. н., житель Гуляйполя Запорізької обл., свідчу наступне.

Я виховувався у дідуся й бабусі (діда репресували за те, що він носив царські погоні), майже два роки був на вихованні у Макаренка на Холодній горі у Харкові (та колонія, кажуть, і зараз є); у дитбудинку у Верхньодніпровську та Перещепиному, у монастирському лісі (це – Шляховка біля СШ № 45; тут, за 2 версти від Катеринослава, на суч. вул. Чичеріна, існував тоді Тихвинський жіночий монастир, доки більшовики його не закрили. Нині його відроджено). У 30-х рр. ХХ ст. я жив і у Дніпропетровську. Тут закінчив технологічний технікум мукомольно-елеваторної промисловості. Студент (вузу) 1941 р. після війни вчився у Дніпропетровському сільгоспінституті (нині – аграрний університет) [...].

Я пережив голодомор 1933 р. Тоді я був у дитбудинку у Верхньодніпровську й у Перещепиному, також у бабусі. Пухлий був, собаку їв, ката їв... І мені прикро, що й досі посеред нашого Гуляйполя стоїть пам'ятник Леніну. Тут у нас восени 2004 р. був секретар ЦК Компартії Петро Симоненко. І як мені прикро, що я, живий труп, ще ходжу, а він, ідеолог, пропагує, що ніякого голоду не було. Я йому й писав, і говорив: ви – юнець, молода людина, не забувайте, що є ще живі люди, які пережили голодомор.

Я у 1933-му пухлий на Озерці (Озерка – найбільший ринок Дніпропетровська) валявся. І ото там десь поцуплю огірок у бабусі – дрібним злодюжкою був, не крупним. Голодомор був страшним – було людоїдство! На моїх очах мамка різала "м'яке місце" в дочки. На сковорідку – і їла. Я був свідком голоду у Павлоградському, Магдалинівському і Перещепинському районах [...]. Й коли кажуть

про неврожай – і то все неправдива пропаганда, що затуманювала людей. Брехня! Урожай був і було штучне знищення української нації.

Було мені 10 років. Я в бабусі тоді був. Приходять так званий КНС – комітет незаможних селян. По-перше, п'яниці! І з бабусиною плити я цуплю до себе горщик з кукурудзяною кашею, а вони побачили. Схопив один, п'янений, гепнув на долівку і розбив його, не дав мені. А я збираю цю кашу й плачу, бо це ж основна надія на те, щоб вижити, – оця кукурудзяна каша, і більш нічого нема!

КНС заїжджали по дворах, вимітали горох, квасолину, кукурудзину – все їстівне. І представники від "старшого брата" з ними – москвичі в дубльонках, галіфе. І п'яненні! І цієї правди зараз не знають. Особливо молоді. Пропаганда так робить, що молоді люди зараз – ні в Бога, ні в науку, ні в мозолисту руку!»

Рябцун (Чорна) Олександра Петрівна, 1916 р. н.

(записала у лютому 2003 р. у с. Петриківці директор музею історії Дніпродзержинська Н. М. Буланова)

«Три голодомори – 21-го, 33-го і 47-го років я пережила на своїй шкурі. Найстрашніший з них – 33-го року, коли багато людей померло від голоду. Та як померло! Люди людей їли! Тільки помре, дивишся, у неї дитина, вона її бере, ріже і їсть! І сама ж однаково вмирає потім... Йдеш, бувало, по селу, і боїшся, що схватять і з'їдять. Тоді жили ми зі старшою сестрою Тетяною у батьківській хаті та нас теж чуть не з'їли. Сусідський чоловік добивався у вікно, а я не відкривала, стояла біля дверей та думала, як влізе – та тікати. Батьків уже поховали, вони від голоду теж померли. Мати (їй було 67 чи 68 років) раніше, а батько – потім. Старий він уже був, 96 років, то нічого й не хотів їсти. Добре, що в нього була труна, то ми стягли її з горища. Яму викопали удвох з Тетяною. Труну – на возик, та сусіди помогли. А самі вижили, бо біля нас була хлібоздача та амбар був, кукурудзу возили. То ми в снігу назбираємо тії кукурудзи, помнем, посушим, потовчемо та оладки спечемо та їмо.

А тоді весна настала, то ми скопали собі грядочку і посадили лушпайок: багатші люди дали. Отака во картопля потім була...

У 1933 р. мій брат по батькові Віктор поїхав до Кам'янського [нині – Дніпродзержинськ. – Ю. М.] і устроївся сторожем працювати у баню. А там у відрах бензин стояв, та хтось кинув сірника – і трапилась пожежа. Так він помер відразу – серце розірвалось. Це так мені розказувала його дружина, Наталка Чорна. Наталка лишилась в Петриківці, там і померла в 1963 чи 1964 році.»

Алексєнко (Гладушко) Меланія Родіонівна, 1926 р. н.

(записала у березні 2003 р. І. В. Шапочкіна, працівник музею історії м. Дніпродзержинська)

«Меланія Родіонівна проживає у Дніпродзержинську (провул. Більшовицький, 13–5). Вона родом із с. Єлизаветівки, а у 20-х рр. її батьки переїхали до Кам'янського і поселились на вул. Комунарній. Родина Гладушко: батько, мати та трое дітей (хлопчик і дві дівчинки), найменша дочка народилася у 1933 р. Батько працював на заводі, а мати – в їдальні. М. Р. У 1933 р. було 6 років. Вона пам'ятає, як із братом і сестричками грілася коло пічки-«буржуйки», як привозили їм торбинки з чорним хлібом із написом «сім'я Гладушко», як мати приносила з їдальні кістки та картопляні лушпайки. Пам'ятає і обідраних худючих дітей, які жебракували і яким вона таємно виносила крихти хліба, маленькі шматочки у жменьці. Бачила кілька разів віз, повний трупів. Трупи були жовті й сухі, роздягнені, їх було складено штабелями. Візник віз їх через Комунарну у напрямку кладовища, що на 55-му блочку. М. Р. згадує, що люди говорили про братську могилу померлих від голоду в напрямку названого кладовища, про те, що «Єлизаветівка вимерла».

У 1946–1947 рр. був неврожай, не вродили ні буряки, ні морква. У 1947 р. М. Р. повернулася до Єлизаветівки, там молотила курай (колючка, схожа на перекотиполе) з лободою й пекла «ліпеники». Їли печериці (гриби), їли, не чистячи, карасиків. Закладали у казан все й варили «не хрещене, не мазане», підбирали один перед одним падане проросле зерно, «аж кров очима падала», дерли його, мішали з квашеними буряками і варили. Люди на селі пухли. Були й багатші люди, у яких було борошно. Тоді було багато крадіїв, від яких селяни патрулювали свої вулиці по черзі. Гладушки були бідні. Брат М. Р. ходив по селу з торбиною, випрошуючи хліб. Мати на роботу в колгосп ходила лише з пляшкою води, а працівників там годували кандьором (круп'яне вариво). Родину врятувало те, що М. Р. працювала у школі прибиральницею. Вона отримувала картки на хліб. Пам'ятає, що приносила додому неповну буханку чорного хліба. З голоду їли кісточки з абрикосів і, як згадує М. Р., сильно отруїлись.»

Назимцева (Бурчак) Марія Семенівна, 1915 р. н.

(записала у лютому 2003 р. зі слів її доньки, Валентини Данилівни Назимцевої, працівник музею історії м. Дніпродзержинська Л. П. Овчинникова)

«Родина Бурчаків жила в с. Анно-Зачатівка (у суч. Дніпропетровській обл.). Мала там хатину, дві корови, два коня, сіялку, землю. Як «куркулів», частину родини вислали на Соловки.

У колгосп треба було здати всю худобу, реманент. Родині нічим було обробляти землю. У 1932 р. був багатий урожай, але комсомольці-“голодранці” забрали одяг, їжу, хліб, цеберку гороху, навіть те з їжі, що сховали у печі в попелі. Все звідти вигребли! Забрали все й полишили родину на голодну смерть. Всі були пухлі з голоду, в родині померло чотири душі: мати і три доньки. Перед тим, як забрати все продовольство, хтось підказав, що в колодязі зерна шукати не будуть, то туди кинули два лантухи з зерном. Зерно, звичайно, зіпсувалось, але щось можна було зварити та з’їсти. Мало хто дожив до весни. Люди їли трави, акацію, дику цибулю. Села стояли мертві, потім їх заселяли переселенцями з Росії.

Сестра Анастасія (15 років) у 1934 р. у полі після жнив збирала колоски. Активістка, яка жила в оселі батька, донесла про це, і сестру було покарано.

Від голоду рятувались у містах, їхали “на промисловість”. Опинившись у містах, селяни бачили, що голоду тут не було, а з селян шкуру драли. У 30-х роках таємно розповідали такий вірш:

У колгоспі добре жить,
Один робить – 100 лежить.
Ой рай, ти рай (більшовицькі обіцянки)
Обікрав ти весь край,
Позабрав телички й бички,
І з плечей сорочки...»

Удовіка Феодосія Калинівна

*(записала у лютому 2003 р. зі слів її дочки,
Людмили Нестерівни Кучер, працівник музею історії
м. Дніпродзержинська Л. П. Овчинникова)*

«Феодосія Калинівна Удовіка приїхала в Кам’янське і працювала на хлібозаводі на важкій роботі, місила руками тісто.

У 1933 р. біля воріт хлібозаводу вона побачила свою матір, яка приїхала з с. Плав’янка Верхньодніпровського р-ну і була пухла від голоду. Ф. К. не могла зрозуміти, чому люди в селі голодували. Зрозуміла зі слів матері.

У 1932 р. був гарний врожай. Клуня, сарай були забиті кукурудзою, соняшником та зерном. Все це забрали “підчисту”. Навіть з горщиків у печі забирали все, що можна з’їсти, а горщик розбивали. Лежали у хаті голодні, пухлі дорослі й діти, очікуючи смерті.

Ф. К. сушила хліб, возила в село і цим врятувала родину. У Кам’янському голоду практично не було. Хто працював на підприємствах, той отримував хлібні картки. Але багато було й таких, хто біля базару просив поїсти. У місто із села людей не впускали, були облави...»

Захорольський Микита Юхимович

*(записано працівниками музею історії
м. Дніпродзержинська)*

«Восени 1932 р., як почали куркулити на Пухівці, нас, уже більших хлопчиків, залишали з малими дітьми. Бригади такі ходили по селу, що вміли шукати. А наші батьки ходили гуляти, бо все рівно заберуть. На Пухівці було 22 хати і все рідня. Сьогодні лишився від неї один гайочок і декілька могил предків. Було так: в одного з родичів гулянка, потім у іншого, аж поки все те з’їдять. А хліб ховали. Хто розкопає – поділиться, дасть сусідам жменю чи дві, потім – інший...»

Батиченко Олексій Дмитрович

*(свідчення передані ним до музею історії
м. Дніпродзержинська (скорочений виклад))*

«Про голодомор 1932–1933 рр. розповідали мої батьки – Дмитро Якович Батиченко (1906–1962), інвалід війни, та Степаніда Яківна (1907–1983), а також дружина рідного брата мого батька, Харитона Яковича, Марія Петрівна, 1915 р. н., яка мешкає у Дніпродзержинську по вул. Будівельників, 2, кв. 63. За їхніми словами, вони жили в таких жахливих умовах під час голоду, що потім жахались від згадки про ці події, навіть боялись про це розповідати.

У 1932 р. на Дніпропетровщині почалося насильницьке створення колгоспів, у селян була забрана вся худоба, залишки зерна... Так, у мого дідуся, Якова Михайловича, якого більшовики віднесли до куркулів, уповноважені енкаведисти району знайшли на горіщі глиняний глечик з пшоном і старий заіржавілий плуг. Коня й корову було забрано раніше, оскільки колгосп тоді ще не був створений, то плуг, як непотріб, знаходився на горіщі.

Голодомор розпочався миттєво, після того, як у селян було забрано все. Уже восени 1932 р. більшість селян були пухлими, почали вмирати і літні, і молоді люди. Взимку 1932–33 рр. помер мій дідусь, Яків Михайлович. Снігом були заметені трупи людей. Тільки весною почали закопувати їх на гробках без хрестів, без табличок. І тепер не знають багато селян, де поховані їхні прадіди й прабаби. Гробки (цвинтар) у селі збільшилися наполовину...

Літо 1933 р. трохи підгодувало селян за рахунок присадибних ділянок. Багато селян, у т. ч. і мій батько та його брат Харитон, поступили тоді на роботу на металургійний завод у Кам’янському, щоб отримати по картці пайок хліба і не вмерти від голоду. Але завод не мав зайвих місць і не міг прийняти всіх селян...»

**Шелест Марія Іванівна (1886–1956),
Безрідна (Шелест) Фекла Федорівна, 1919 р. н.**
*(записані її онукою, Раїсою Дем'янівною Чехутою,
і передані до музею історії Дніпродзержинська)*

«М. І. Шелест під час голодомору мешкала у своєму будинку по вул. Колевусівській, 54. За легендою так називалася гора (Колевусівська), бо на самому верху її жили люди на прізвисько Колеус. Бабуся мала землю та коня. Її чоловік, Федір Шелест, у 1930 р. помер від поранення в м. Катеринославі.

Комісари забрали коня, також і посівну картоплю з погреба. Серед них була одна жінка, яка полізла до печі, витягла горщик з кашею і стала її сама їсти та накладати у комісарську сумку.

Найстарший син, Захар, пішов у 30-х роках по селах ідесь загинув. Троє дітей померли маленькими, а вижили Фекла, Валентина, Петро та Федір. Ф. Ф. у 1932 р. пішла працювати на ДГЗ у проволочний цех, додавши собі 2 роки, бо була ще неповнолітньою, щоб допомогти матері прогодувати дітей...»

Барон Михайло Венедиктович
*(записано зі слів його онуки, Квятковської (Павлічек)
Едуарди-Станіслави, працівниками музею історії
м. Дніпродзержинська)*

«У 1932–1933 рр. у Кам'янському, в сім'ї М. В. Барона, кадрового робітника-вальцювальника Дніпровського металургійного заводу, активного учасника боротьби за встановлення радянської влади у Кам'янському, померло троє із шести дітей: 16-річна донька Ольга Михайлівна Барон, донька Регіна та єдиний син Річард.»

Тимченко Єфросинія Петрівна, 1904 р. н.
(записано працівниками музею історії Дніпродзержинська)

«Я, Тимченко Єфросинія Петрівна, народилась в Оболоні (нинішньої Полтавської обл.) у 1904 р. У 1927 р. я разом з чоловіком, 24-річним Петром Ларивоновичем, і 6-місячною донечкою Галею переїхали до Кам'янського, жили на Волчанському провулку (на квартирі в окремії пристройці до будинку). Чоловік працював на металургійному заводі. Донька підросла, і сусідка доглядала її, а я працювала на будівництві цементного заводу (підносила будівельні матеріали). У 1931 р. народився синок, я була дома з дітьми, жили добре, все було. Тут прийшли 1932 і 1933 роки, не стало ніяких продуктів. Була сімейна картка, на яку отримували в спеціально закріпленому магазині хліб: робочому чоловіку –

1 кг, а нам – по 200 грам. Деякі продукти (молоко, сметану) можна було купити на базарі за великі гроші. Одного разу принесла додому хліб і сметану, покинула на столі, сама вийшла надвір у туалет, а син прибіг і щось говорить, насилу розібрала, бо він ще погано говорив: "Вурка хліб їсть". Я бігом до хати, а там зголодніла жінка у безпам'ятстві, жадібно їсть хліб з сметаною. Я їй відломилла шматок хліба і віддала сметану.

Пригадую, що одного разу у чоловіка в черзі за хлібом викрали картку. Тоді записали прізвище і номер картки в магазині. Ми цілий тиждень були без хліба. Діти дуже плакали, просили їсти, я купляла пайок у "холостяків", які продавали половинку хліба, і по крихітці ділила дітям. Коля, син, просить: "Дай мені отіки", показує на кінчики пальців, а Галя, дочечка, тільки дивиться, не просить, а плаче. Потім з нашою книжкою-карткою прийшли в магазин за хлібом, і там нашу картку відібрали і повернули нам.

Згадала, що як йдеш до центру міста, то на тротуарах лежать сповиті діти. Одного разу підібрала дитинку і віднесла в міліцію, бо вдома було двоє дітей. Біля Дніпра збудували сарай і поселили 100 безпритульних дітей. Вони були дуже худі, дуже слабкі. Я бачила, як їх повз нас вели на прогулянку.

Одного разу йду, а мене звуть, щоб допомогла підняти впавшу корову, а я їм сказала: "Доріжете її і нагодуйте отих, вони такі худі та страшні".

Потім почали на картки давати більше хліба, появилася крупа. Стало легше жити.

Коли приїхали додому в село, то було майже пусто. Хати були пусті. Багато людей померло. Розповідали, що люди були дуже опухлі, шкура лопалась, і з тріщин текла рідина. По селу їздили кінями та підводами міліціонери, забирали у людей пшеницю і все зерно. Діти плакали, просили: "Дядю, не бери, ми хоч кашу зваримо". Люди ховали зерно в горшки в піч, а коли приїжджали, то робили обшук у хаті, витрушували до зернинки і витягали з печі горщики з зерном і все забирали. На селі було дуже голодно. Люди їли траву, а потім помирили. Коли стало поспівати зерно, тоді люди стали виживати. Людей дуже судили за все. Моя племінниця робила на току і взяла в карман зерна, та їй дали 5 років за це. Село було дуже бідне, дуже хворіли люди, всі були слабкі. Від голоду помер мій свекор, який жив у м. Липнягах, а в Оболоні не так сильно люди мерли, не так дуже їх оббирали, тому і мої батьки з сестрами та братом вижили.»

Остапенко Андрій Дмитрович, 1904 р. н.
*(записала у 2004 р. студентка НаУКМА
Заярна Юлія Олександрівна, ФЕН-2)*

«Я зустрілася з людиною, що пережила війну і два важкі голодомори. Це Остапенко Андрій Дмитрович, який народився

20.08.1904 р. у с. Лозуватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. у сім'ї селянина. Зважаючи на його вік (майже 101 рік) – це дійсно вражає, я мала досить мало часу на інтерв'ю, адже Андрію Дмитровичу потрібен спокій...

– Чи пам'ятаєте Ви голодомор 1932–33 років, скільки Вам тоді було років і де Ви проживали?

– Пам'ятаю... Я народився 1904 року, то це мені було 28 років. Я жив у Лозуватці, родився я тут і виростав у Лозуватці, я тут і досі живу...

– Як Вам тоді було? Ким ви тоді працювали?

– Я як тільки робив на проїздовстві, а в цей період я вже робив на проїздовстві, то увели так називаємі аркуші на хліб... давали, хто на поверхності робив, то давали 800 г хліба на сутки...

– "На поверхності"? То Ви робили в шахті?

– Так... Я робив практично на поверхні, но робив і в шахті, бо я робив у ЕМО (тоді так називаємі електрично-механічний отдел), то ми часто бували в шахті: там щось десь трапилось, то камерон десь забастував, то там вагонетки...

– То вам видавали на хліб талони...

– Так, підземним давали кіло двісті, хто в шахті робе...

– А люди тут бідували?

– Та звичайно, що бідували... Воно ж якраз колективізація... Це у 30-х роках... Почалася вона трохи раніше – з 28 року... Колективізація... Та, оце ж, образовалися так називаємі СОЗи, а воно, частина селян пішла в СОЗи, а частина не хотіла їти...

– А селяни хліб збирали, сіяли? Який був урожай?

– Та ясно, який тоді був хліб, як частина пішла в СОЗ, а частина отказувалася в СОЗ... Воно таке робилося на селі, що не розбереш... То мало й сіяли, і мало й убирали...

– А рік урожайний був?

– Та це ж не тільки один рік... Основний голодомор був – це в 33-му році... Оце 32-й і 33-й... А почався він, такий не можна назвати повністю голодомором, а вже голодомор, уже був голод з 30-го року, а основний був оце 32-й і 33-й. У 33-му році уже колгоспи стали, не СОЗи, бо СОЗ – це суспільна обробка землі...

– Зрозуміло. І це ви, що зібрали, і повинні були все здати?

– Так, а тоді оце у 33-му році був сильний урожай... Прекрасний урожай. Але людей же померло ну дуже-дуже багато через голод!..

– А хліб приїжджали і забирали?

– Так. Не приїжджали і забирали, а самі возили на здачу. Правительство вимагало здавати хліб, то люди ж і здавали. Голові колгоспу приказали, що оце ти повинен здати отаку кількість хліба, і він змушений був здавати.

– І вони здавали і собі нічого не лишали?

– А собі нічого не лишалося...

– А чи багато людей померло?

– Ой, багато тоді, багато... Я точно не знаю, точної цифри... Але балакали, що і вісім мільйонів на Україні померло з голоду...

– А як у вас по селу, родичі, сусіди?...

– Та не було таких сусідів, щоб не було померлих...

– Їх ховали?

– Ви знаєте, у братські могили звозили, скидали людей, бо фактично такі люди ходили пухлі всі од голоду...

– А Ваші батьки були ще живі?

– Живі батьки були.

– А хто Ваші батьки були?

– Селяни були, звичайні селяни... Батьки оце були на селі, а я робив на проїздовстві, то я получав кіло двісті хліба як шахтар, та старався ж допомагати батькам. А тоді у нас сім'я невелика була, а батько займався бджолами, і нас бджоли багато спасали. Тоді з Америки прислали крупи різні, і на рудниках робочим... А мати моя мед носила туди, і за мед міняла різні крупи, і оце оті крупи нас і спасали... Тобто, не мене фактично, а батьків. Я женився вже аж у 1936 році. Я після голодовки, уже як наладилося, а я учився...

– Де Ви вчилися?

– А на проїздовстві були одкриті робітфаки. Я кінчив робітфак, і ото тоді почав уже робить.

– А за навчання щось платили?

– Ні. Безплатне, і все, всі умови створювались, аби ми вчились.

– Чи мали якусь грамоту ще раніше, до робітфаку?

– Три класи церковноприходської школи... Були по селах, і в нас в тому числі у Лозуватці була церковноприходська школа, це і вся освіта в мене була, а тоді робітфак 4 роки. Я вчився на робітфаку, це була як підготовка до інституту, це нам середню освіту давали. І нам умови давали – ми, хто учився на робітфаку, працювали тільки в першу зміну, а вечором 4 години на робітфаку. Я робив 8 годин, тоді був 8-годинний робочий день, вихідний був один – неділя тільки... Ото я 8 годин на роботі, а тоді 4 години у школі, на робітфаку. Я три роки вчився і робив, а вже четвертий курс був платний – вже платили стипендію мені, я не платив нічого, і копійки. Правда, я у 1932-му році почав уже вчителювати, то учителям платили із СОЗу літр молока кожний день. А мука ішла централізованим шляхом через магазини, через кооперацію... Тоді вони кооперацією називалися... То 15 кг муки давали вчителям, допомога була, у тяжкий рік...

– А що Ви викладали?

– Я викладав у молодших класах, все викладав.

– Як інші по селу виживали, що їли?

– Та що ж вони їли... І лободу їли люди, так у весняний період... Весна настає, трава з'являється, то люди і траву їли, варили там її... Та то страшне діло...

– Діти були в селі, померли чи залишились? Багато дітей померло?

– Ви знаєте, мало не поголовно діти-вимерли. Діти – це ж таке... Та дітей багато... Та і дорослих багато померло, але дітей багато померло...

– Ваші батьки довго ще прожили після голодомору?

– Так. Мати померла в 1950 р., а батько помер у 1979 р.

– А сім'я у Вас велика була? Багато дітей?

– У батька було четверо дітей, але я остався один. Двоє померло малими зразу, ще там десь у 20-х роках. Це не од голоду вони померли, а так... Тоді багато дітей вмирало, бо ще лікарів не було, і лікарні тоді ми не знали, це тепер на старості я узнав... Ще був брат у мене менший, 1912 року народження, то той помер, мабуть, у 1972 р., своєю смертю помер...

– А як Ви вважаєте, хто винен у цьому голодоморі?..

– Правительство, тільки правительство винувате. Правда, воно й період такий саме був, у нас же це ж була аграрна країна, а 1927-го року, це перша п'ятирічка стала, переходили на індустріалізацію, то вкладали багато хліба, за кордоном не всі ж нам помагали, а в основному Германія помагала технікою, помагала будувати нам тут заводи, фабрики, то вимагала хліба, а звідси брали хліб – то воно одне з іншим пов'язане...

– А місцева влада бачила, знала, що люди віддають усе і їм немає за що жити?

– Та звичайно, а як же, правительство знало, а робили ж!..

– Голова колгоспу бачив, що людям немає що їсти?

– Голова колгоспу сам голодував, разом з людьми.

– А він був місцевий, з людей, чи його прислали?

– Переважно були місцеві, а було й так, що прислали. Тоді "двадцятип'ятитисячники", так називаємі, були, це компартія виділяла своїх партійних людей на голів колгоспів, це в багатьох селах таке було.

– А було таке, що люди не віддавали хліб, ховали, а в них забирали?

– Так це ж уже в цей час колгоспи були, і хліб не роздавали, а звозили на комору, а з комори тоді просто людям не видавали нічого, люди робити робили, а отримувати – нічого не отримували.

– А люди нічим не могли собі допомогти, не було свого господарства?

– Окрім городу нічого не було, свого хліба теж не було.

– Чи пам'ятаєте Ви голодомор 1947-го року?

– У 1947 р. я повернувся з армії, з війни, я демобілізувався в 1945 р., бо я віку похилого уже був, то я попав у першу демобілізацію і у серпні місяці вже був удома. То я в цей період знову почав учителювати, як я і робив до війни, а тоді на мене 9 кг муки давали, а на сім'ю нічого,

тільки мені як робочому, а в мене двоє дітей було, а на дітей я нічого не отримував. Я тоді кинув учителювати та пішов у колгосп, і в колгоспі із жінкою робили, але більше займалися тим, що то в кишені, то в пазуху хліб... Щоб можна було прожити, набирали, та тим проживали, бо й діти були... 1947-й рік такий був... Але, по-моєму, в 1947-му тут багато в Європу хліба пішло, із Росії та і з України, бо багато відбудовували Польщу, вона стала соціалістична країна, то це туди більше пішло хліба, і ото ми голодували в 1947-мім році...

Так само багато помирало людей?

Ні, бо в 1947-мім, тоді як людина вже опухла от голоду, забирали в лікарню і там піддержували... У 1947-мім році менше, не багато померло, але і були такі випадки, що дехто й умирав... А так, то старалися, щоб людей потрошку піддержували... Але голодували дуже!..»

Хмара Борис Олександрович, 1931 р. н.

(записала 27.02. 2006 р. у Дніпропетровську студентка НаУКМА Г. Носак, ФНСТ-2)

«Я, Хмара Борис Олександрович, народився у 1931 р. у с. Вільне, Новомосковського р-ну, Дніпропетровської обл. Освіта – вища технічна. Батьки – Хмара Олександр Якович, 1907 р. н., вирис без батька (мати і двоє синів); мати – Хмара (Ісаєва) Ганна Олександрівна, 1908 р. н., вона з багатодітної сім'ї (9 дочок і 2 сини). Усі дівчата з дитинства працювали в місті, були няньками в сім'ях за одяг та харчі. Після одруження жила в с. Вільне (місце народження), бідні.

Голодомор не пам'ятаю, але зі слів батьків знаю, що вижили завдяки тому, що батько працював на залізниці путейським (шляховим) робітником і отримував хоч і мізерний, але пайок. Родина складалася з 4-х людей: батько, мати і двоє дітей (дочка 1930 р. н. і син 1931 р. н.). Недалеко було колгоспне ляне поле, і це теж дуже допомагало вижити – крали насіння, з якого пекли коржики пополам із травою та іншими домашками. Жили в той час у 3-х км від села в станційній "будці". До села не ходили, бо там було ще гірше, всі виживали самі хто як міг, а сили ходити так далеко не було.

З 1938 р. сім'я жила в с. Вільне, бо нам (дітям) треба було ходити до школи. Жили бідно, скрутно.

Голод 1946–1947 рр.

Жили ми тоді в с. Вільне. Село велике (десь 3 тис. душ), розташоване на високому березі р. Самара, за річкою, на низькому березі, – ліс. В лісі після війни знаходилося військове містечко (військові частини і родини військовослужбовців). За селом – колгоспні поля. У селі була велика церква, але ще у 20-ті рр. її закрили і в ній зробили сільський клуб. У 20-х рр. заснували колгосп "Комунар", хто був головою – не пам'ятаю.

У 1946 р. була страшна посуха, а літом ще й заморозки. Зрозуміло, що врожай був поганий. Колгоспники на трудовні нічого не отримали. У магазини харчі не завозили. Ніякої допомоги голодуючі не отримували ні від колгоспу, ні від держави. Хлібу не було зовсім. Деякі, таких було дуже мало, влаштувалися працювати до військових частин і отримували пайок. Деякі працювали на залізниці або в місті – їздили поїздом щодня на роботу, а до поїзду – 2–4 км, в залежності від того, де живе людина у селі. Основна маса жителів села були колгоспниками. Практично всі були більше чи менше пухлі, ледве пересувалися. Село вимирало. Ховали особливі бригади, що збирали померлих на дорогах, у хатах і ховали в спільних могилах. Ті, хто залишилися живі, не знають, де поховані їхні близькі.

Рятувались, хто як міг, тікали з села, але таких було дуже мало. Багато їздили до Білорусії і Росії міняти речі на продукти. Намагалися завербуватися на роботу на будівництво і шахти.

Село виживало завдяки річці: ловили рибу, а головне – “зубатку” (черепашки у вигляді мідій). Допомагав вижити і ліс: збирали шишки (вбивали насіння), жолуді, гриби, ягоди. Але ліс невеликий, досить бідний на “дари”, а село велике. Їли бруньки з дерев, молоді гілочки, різні трави. Легше було тим родинам, кому вдалося зберегти корову. Звичайно, всі, що могли, крали з колгоспних полів, хоча це було дуже небезпечно. Але якось обійшлося – нікого не посадили. Мабуть, керівництво колгоспу поблажливо ставилось до цього, але і вони ризикували.

Ходили весною по полях, шукали мерзлу картоплю та інші овочі. З картоплі, що розповзалася у руках, отримували крохмаль, з якого потім робили коржики і напій типу киселю.

Батько повернувся з війни у 1945 р., працював у Дніпропетровську на стрілочному заводі. Мати з моєю старшою сестрою працювали в колгоспі безкоштовно – ставили «палички» за трудовні. Батько отримував пайок і раз у 3 дні привозив додому буханку хліба. Пам'ятаю, як він з опухлими ногами, ледве пересуваючись, іде додому. Хліб треба було ховати і одному йти було небезпечно – за хліб могли вбити. Батько їздив до Білорусії – відвіз практично всі більш-менш пристойні речі і виміняв їх на зерно. Але ні привезене зерно (мабуть його було дуже мало), ні пайок, ні “дари” лісу і ріки не могли зменшити відчуття голоду, але врятували нашу родину від голодної смерті. Всі ми були пухлі від голоду, але батьки ходили на роботу, а я до школи. Пам'ятаю, як приходив зі школи і майже зразу лягав на ліжко – вчив уроки, сили стояти, ходити не було. Старша сестра разом з тіткою (молодша сестра матері) завербувалася на будівництво автозаводу (пізніше “Южмаш”) в м. Дніпропетровську. Працювали в дуже важких умовах, майже тільки за жалюгідну їжу. Вони також голодували. Нашій родині пощастило ще й тому, що нам вдалося зберегти корову і у нас було молоко. Раз на тиждень я, босий, відвозив сестрі і тітці молоко, а по місту (10 км) йшов пішки. З часу цього голоду у мене почалися проблеми зі шлунком, які дають про себе знати і нині.

у 1947 р. я поступив до технікуму, але стипендії вистачало лише на буханку хліба, а з дому допомоги не було, і я, провчившись місяць, пішов до ФЗУ (фабрично-заводське училище), бо там годували й одягали. Пізніше до ФЗУ вступила і сестра.

Нашій родині вдалося вижити завдяки тому, що батько працював на заводі, ми жили близько від ріки і лісу, вдалося зберегти корову. Значно гірше було багатодітним сім'ям, де батьки не повернулися з війни, де матері працювали у колгоспі за “палички”, де жили далеко від лісу і ріки і ходити туди не було сили. Серед наших найближчих родичів ніхто не помер. Брат батька також працював на залізниці, і їхня родина (двоє дорослих і двоє дітей та бабуся) жили поруч з нами, були пухлі, бабуся навіть у кінці зими вже не піднімалася, але все-таки вижили. У матері одна сестра з чоловіком виїхала до Білорусії, звідти був її чоловік, забрали з собою і другу сестру разом з сином. Ще одна сестра завербувалася на роботу до Азербайджану на бавовникові поля. А старша сестра з дочкою і моєю матір'ю [моєю бабусею. – Г. Носак] вижили завдяки лісу і поїздам, для обміну речей на харчі не тільки для себе, а й для сусідів. У двоюрідної сестри батька в голодомор померли чоловік і 2 дочки, і де вони поховані, вони не знають – самі поховати не змогли. Вижили вона і молодша дочка.

Хто помер, а хто вижив і як саме, про це навіть не говорили – спочатку не було сил, а потім страх спогадів.»

Кирсанов В., с. Сергіївка Павлоградського р-ну

(Уривок з його листа-статті: «Голодно – голий та німий» // Прапор юності. – 25.08.1988 р. – № 102 (7808). – С. 3)

«[...] Моя мама часто розповідала мені, як вимирало (мало не вмерло все село) населення мого рідного села Сергіївки. Особливо косило косою смерті старих людей і дітей.

Ще й нині в моєму селі можна зустріти людей, які пережили жахливі місяці і стали каліками, не здатними навіть ходити по землі. Вони були тоді дітьми, залишені напризволяще померлими чи хворими батьками, і лише чудом вижили, проте залишилися без ніг. Це страшна жива пам'ять [...]»

Уривок зі статті Олександра Зайвого

(Зайвий О. В чім отрута? // Прапор юності. – 25.08.1988 р. – № 102 (7808). – С. 3)

«[...] – Контра! (Ось кілька типових сценек того часу), – кричить на рахівника села Комсомольського на Павлоградщині Фотія Власовича Девізенка уповноважений.

— Сам ти контра! — відповідає йому Девізенко. Он подивись, було в нас 30 допризовників, хлопці, як вогонь, а зосталося всього п'ять. Хто винен?

— Мовчи! — погрожує уповноважений, — агітатор знайшовся... [...]

“Були такі дні, — засвідчує Домна Ус з с. Сергіївки, — коли ми цілу гарбу з мертвими тілами вивозили на сільське кладовище. Збожеволіти можна, дивлячись на таке...”

А ось що пише [...] жителька села Дебальцевого Васильківського р-ну М. Я. Добровольська: “Всього описати неможливо. Ми ще малі були, а добре пам'ятаємо, як по ровах і в бур'янах мимо опустошених доріг — лежали люди, умираючи з голоду. Чули розповідь, як люди починали їсти людей...” [...]

Стригли, як кажуть, усіх під одну гребінку, розкуркулюючи не тільки куркулів, а й тих, кого середняками не можна назвати, як наприклад родину Шубенко Н. І., родину, в якій не було навіть власної хати. Ніна Шубенко, жителька Дніпропетровська. Ось що вона пише: “Як зараз бачу, як ця комісія ходила кругом і забирала все: зерно, картоплю і навіть під припічком в горщику стояла квасоля, і ту забрали. В діжці були квашені буряки, так вони вибрали їх у відра, виносили на підводу. Мама впала на коліна і просила, плакала, щоб хоч буряка залишили, у нас же шестеро дітей..., але вони забрали все...”

Далі лист Шубенко нагадує лист ленінградки Савичевої [дівчинки, яка померла із сім'єю під час блокади Ленінграда і вела щоденник, фіксуючи смерть одного за одним членів родини. — Ю. М.]: “Перший опух маленький Гриша, він усе просив хлібця і — так і вмер. Потім умер Вася, йому було 7 років, мій напарник (ми близнята), потім вмер Петя, він ходив би в перший клас... Вмер Ваня, який був би в четвертому класі. Всі вони були пухлі і просили хліба...”

Пучка (Білоус) Анастасія Титівна, 1926 р. н.

(записав 18.10.2006 р. о. Юрій Мицик)

«Я, Пучка (Білоус) Анастасія Титівна, народилась 24.12.1926 р. у с. Лобойківка (суч. Петриківського р-ну). Хоча я була ще малою, однак події тих часів добре пам'ятаю, дещо пригадую з розповідей моєї рідні. У нашій сім'ї інколи згадували про голодомор 1933 року. Сім'я складалась із 6 душ: батьки — Білоус Тит Петрович (1894 р. н.) і Білоус Агафія Спиридонівна (1896 р. н.), мій старший брат Ілля (1921 р. н.), і мої сестри: Марія (1915 р. н.) та Вера (1924 р. н.).

Під час колективізації у 1929 р., коли в селі створювали колгосп “Червоний жовтень”, розкуркулили мого діда. У нього було трохи більше землі, ніж у мого батька. Мій дід, а також такі господарі, як Доценко та Кучер, були найбагатшими у селі. Вони мали трохи більше землі, мали трохи краще господарство... З діда Кучера активісти

стягували кожух, але дід був сильним і вчинив їм опір, не дав кожуха. Однак вони його таки схопили і запхнули у цьому кожусі в ополонку під лід. Так загинув Кучер...

Дід з бабою втекли до Дніпропетровська, жили там у свого сина Василя Петровича. Мої батьки були достатньо заможні, їх теж віднесли до “куркулів”, але розкуркулили вже на святці 1933 р. Наш батько побудувався ще у 1921 р., у нас були кінь, корова тощо. Все це забрали, а нас вигнали з хати, і всіх односельчан попередили, що хто нам допоможе, той буде покараний. Однак мамина кума нам сказала, щоб ми прийшли до неї уночі. Ми так і зробили, переночували у неї, а потім зайняли хатинку біля її хати, де й прожили 2 роки. У тій хатинці жила сім'я, яка вже вимерла від голоду, останніми померли двоє сиріт. Мама ходила у район, казала: “Ми не куркулі”. Їй відповіли: “Працюйте, а ми повернемо хату”. Мама так і вчинила. Нашу хату нам повернули у 1934 р.

У 1932 р. був добрий врожай, але його весь забрали активісти у людей. Лишили нам тільки казан з компотом. Протестів не було, люди були залякані.

Зима 1932–1933 рр. була морозна. Жити було тяжко. Врятувало нас те, що батько заховав три мішки зерна у сніг. Ми ходили і у болото, витягали “ріжки” з очерету та їли. Їли і якийсь бур'ян (я забула, як він називається), знімали шкірку та їли... У мене з того часу почав хворіти шлунок.

У селі люди пухли та мерли з голоду. Особливо тяжко було дітям. (Тоді сім'ї були багатодітні. Тільки невістка народить, тут і свекруха народжує...) Наші сусіди — три сім'ї Крицьких (глави сімей були рідними братами) тяжко переживали голод, це були бідні сім'ї. В одних Крицьких помер їхній батько, а мати з трьома дочками вижила. В іншій сім'ї (Дениса Крицького) було 5–6 дітей і всі вимерли, крім Поліни, яка втекла у Дніпродзержинськ. Людей ховали тоді як попало, возили тіла на санках.

Взагалі, люди в селі були дружні, помагали один одному, чим могли. Навіть серед активістів траплялись кращі люди.

Батько під час голоду втік із села з братом Іллею, виїхав до Дніпродзержинська, де й працював. Він мав пайок, а до того ж став продавати цигарки (іздив у Кременчук, купував їх там, а у Дніпродзержинську продавав по штуці коло заводу). Це він мені сам розповідав. Мій батько потім воював. Спочатку він був при кухні, але як довідались, що він “куркуль”, то зразу ж кинули у штрафбат. Він був там тяжко поранений, контужений. Лежав 9 місяців у госпіталі у Свердловську, потім йшов за фронтом. Ще не форсували Дніпро у 1943 р., а він уже був удома. Потім він працював на заводі ім. Петровського. Воював і мій брат Ілля, був рядовим танкістом, воював під Сталінградом, був поранений.

У 1944 р. у селі була вербовка на завод, то я й пішла на “восстановление черной металлургии”. Відбудовувала насосний цех заводу

ім. Ворошилова (пізніше – комбайновий завод). Жили з іншими дівчатами у заводі у якомусь приміщенні, яке опалювалось “буржуйками”, дуже мерзли. Батько прийшов якось до мене у 1945 р., побачив, як я живу й працюю, і сказав: “Получиш паспорт і більше не приходи на цю роботу”. Я так і зробила, пішла працювати у дитсадок у Нових Койдаках. А тоді за самовільне покинення роботи давали 3 роки тюрми. Я боялась... Але у 1945 р. була амністія, і мені стало легше. Я навчилась шити, працювала в ательє при залізниці, шила виробничий одяг. Була формально на посаді: “молодший вагонний проводник”. Під час голоду 1947 р. я отримувала пайок по картках, заробляла 450 рублів. Ми бідували, але не пригадую, щоб у 1947 р. помирили люди. Бачила, як голодуючі люди ходили по насипу, збираючи зерниці, які часом висипались із вагонів....»

Рябоченко Галина Дмитрівна (Литвин), 1924 р. н.

с. Новий Світ (Кам'яне) Солонянського р-ну

«Спочатку батьки господарювали в с. Новий Світ (Кам'яне) (суч. Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) самостійно до 1931 року. До 1931 року ми вже мали коня, корів. Молоко віяли, виробляли сир, масло і здавали разом з яйцями у державу як податок. Пам'ятаю, що в 1931 році ще влітку худобу здавали до колгоспу. І почалась колективізація.

З району у 1931 році приїхав уповноважений і почав проводити збори, наполягаючи жорстко до вступу в колгоспи. Збиралися в клубі – хаті Андрона Іващенко, якого репресували, а садибу забрали і зробили перший клуб. Зможні селяни (а це, зрозуміло, що самі працюючі) – Жаренко, Мардар, до яких ще не дійшла черга репресій, вирішили нібито знищити цього уповноваженого за жорстку агітацію в колгосп. Мій батько почув про цю змову і сказав якось уповноваженому, щоб забирався тихенько з села, бо можливо його знищать. Той непомітно зник.

А вже коли дійшла черга до розкуркулювання батька Дмитра, то мати Векла, коли поїхала до району за пом'якшенням наказу, зустріла там цього уповноваженого, який таки пом'якшив цей процес без виселення, і обмежилися здачею господарства в колгосп. В 1932 році дуже вродила картопля, яку возили додому та на здачу в колгосп бричками. А в 1933 році був вже голодомор. Добре пам'ятаю, як виживали. Їли дикий щавель з картоплею. З весни почали вилити ховрахів. Брат Павло їх обдирав на м'ясо, а шкірки розпинав, висушував і теж здавав в державу, але за гроші. Мати Векла та брат Іван топили жир з тих ховрахів, а м'ясо готували для всієї сім'ї. З 1933 року працювали вже виключно в колгоспі.»

Демидова (Іванова) Поліна Іванівна, 1924 р. н.

(записав у 1995 р. студент I курсу істфаку Дніпропетровського держуніверситету)

«Я, Поліна Іванівна Демидова (дівоче прізвище – Іванова), народилась у 1924 р. в Курській обл., а зараз проживаю у Димитрові Донецької обл. Під час голодомору 1933 р. ми жили в с. Гродовка Юзівської [нині – Донецької. – Ю. М.] обл. Наша родина була невелика – 4 душі: мати, батько, я та маленький брат. Батько працював у колгоспі пічником, мати не працювала.

Врожай 1932 р. був гарним. Восени 1932 р. почали відбирати харчі. Спочатку відбирали лишки, а потім все, що було. Наш батько вже почав пухнути з голоду, і тоді ми переїхали в Юзівку на шахту 12/18 до мого дядька. Ми дуже голодували, всі були пухлі. З братом ходили жебрачити. Вночі збирали на полях колосочки, збирали кісточки з абрикос, варили лободу, збирали по смітниках кишки з риби. Цілими днями ходили по шахтарських їдальнях та збирали крихти хліба. Трохи легше стало, коли батька взяли на роботу до шахти, йому почали видавати по 500 г хліба на себе та по 200 – на нас. На мою думку і моїх односельців, голод був викликаний тим, що все вивозили. Ще ми ловили горобців та ховрахів. Ховрахів ловили так: ішли на поле, знаходили нори, лили туди воду, чекали, доки ховрах висуне пісок та били їх палками.

Люди вмирили просто на вулиці. Всі ходили пухлі, жити не хотілося нікому, були випадки самогубства.

У 1945 р. я переїхала на Західну Україну у м. Почаїв Тернопільської обл. Туди ж був направлений мій чоловік, Демидов Олексій Федорович, уповноважений по зборі хліба. Він дуже не хотів їхати, але його примусили: або уповноваженим, або до в'язниці. Я працювала там вихователькою у дитсадку. Силою відбирали у людей хліб та інші продукти. Люди не хотіли віддавати. Бандерівці вбивали комуністів, а комуністи – бандерівців, йшла справжня громадянська війна. Я пам'ятаю, як у 1947 р. багато українських сімей було вивезено на Урал.

Влітку того ж року вбили товариша мого чоловіка, такого ж уповноваженого. Тоді ми втекли на Урал на шахту у Гремяченський р-н Молотовської [нині – Пермської. – Ю. М.] обл.

Голод дуже підкосив моє здоров'я. Я дуже хвора людина і молю Бога, щоб такі часи не довелося пережити моїм дітям, онукам та правнукам.

Дозволяю свої спогади опублікувати.»

Джерелюк Тамара Михайлівна, 1921 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика від жовтня 2006 р.)

«Я, Тамара Михайлівна Джерелюк, колишня вчителька української мови, народилася 23.04.1921 р. на ст. Лихая. У першому моєму паспорті це була Донецька обл. Тепер виявляється, що я народилася за кордоном (Ростовська обл.). Мій батько – залізничник, був черговим на цій станції. В сім'ї я була п'ята дитина, мама мені розповідала, що коли з'явилась зелена травичка, корівку вивели на луг, але вона, бідолаха, хиталась від вітру. Це був перший голод у моєму житті. А в роки непу батька перевели на роботу в Юзівку (Донецьк), від залізниці з пасажирського вокзалу завод Юза був по прямій 10–12 км, але колію (дві) прокладали, щоб вона проходила півколом, бо по степу були розкидані шахти, а пізніше був збудований Путиловський завод. По цій лінії (2 км від вокзалу) була розташована товарна станція Передача [...]. Батька назначили її начальником [...]. Біля пасажирського вокзалу розташувалось селище: кілька цегляних "казенних", переважно приватні. Праворуч від вокзалу – недалеко базарна площа, оточена лише приватними будинками, були й будинки залізничників: чималий, в центрі двору, з різними входами для кількох родин і два невеликих, а в центрі – криниця. Ось коло цієї криниці в нашому дворі помирали у 1933 р. люди з села. Ми, мешканці цих будинків, не мали ніякої можливості допомогти цим людям. Наша родина (7 душ) могла на цілий день приготувати таку їжу: 1 стакан пшона і 3 картоплини на велику каструлю. І тільки увечері привозили хліб, який відпускався по картках і, незважаючи на це, люди душилися коло прилавку, щоб одержати дорогоцінний скарб, який з'їдався в одну мить голодними людьми. Одного разу, коли я була на чергуванні, одержавши свій пайок, вилізла з тісняви і трохи відійшла вбік, у мене вирвали з рук хліб. Прийшла я додому без хліба, але, слава Богу, хоч картки вціліли. Жили ми на базарній площі через дорогу.

Під час німецької окупації з голоду помер мій батько [...]. Місто голодувало, бо наші війська, відступаючи, палили все, в елеваторах палили хліб, руйнували і нищили, що не могли вивезти й забрати на Урал [...]. Після війни повернулася до Києва продовжувати навчання, одружилася, і в голодний 1947 р. у мене народилась донька. Мій чоловік трохи раніше закінчив навчання і одержав призначення в АН УРСР, одержував пайок, і це давало змогу протриматись. Але до мене з мого рідного Донецька приїздила моя сестра, яка працювала в управлінні дороги техніком і сподівалась, що хоч у Києві зможе добути якусь допомогу, бо опухла від тюльки і води. Донецьк сидів без хліба [...].

Мій чоловік, Джерелюк Я. С., 1910 р. н., під час голоду 1933 р. був у Харкові (тоді – столиці України), вчився в технікумі журналістики. Він – виходець з с. Чернявка Плисківського р-ну Вінницької обл., сирота (його батько загинув у 1914 р. в Карпатах) [...]. Хоч це не

стосується теми, але може пригодиться. Мій чоловік розповідав, що в їхньому містечку Плискові було багато євреїв, а в роки громадянської війни погроми в Плискові влаштовували *будьонівці*. Мій чоловік вступив не лише до технікуму журналістики, але й до лав ВЛКСМ. Та його політична "кар'єра" на цьому закінчилась, бо це був горезвісний 33-й рік, голод, а їх, комсомольців, бригадами відправляли по селах вимітати у селян все їстівне, що могло врятувати їх від голодної смерті. На власні очі він побачив, чим була для українського народу радянська влада, комуністи, тому ніколи не вступав до лав КПСС [...]

Наталужко Юрій Остапович, 1926 р. н.

(записав 25.02.2006 р. у Києві студент НаУКМА

О. О. Щербатенко, ФЕН-2)

Ю. О. Наталужко народився 26.02.1926 р. у Полтаві. Його батько – Євстахій Григорович (1883–1938) працював учителем української мови, завідувачем учбової частини Полтавської трудової школи на ст. Полтава-Південна з 1903 до 1930 р. Мати – Мотрона Петрівна Губченко (1899–1986) походила з Ромен, працювала швачкою, а після одруження торгувала на ринку. Свого господарства у сім'ї не було.

Коли у 1929 р. почалася колективізація, то діда Ю. О., якому було 75 років, змушували йти у колгосп, хоча він був уже старий. Але у діда було два коня, корова, свиня, вівці, все це змусили віддати у колгосп. Усіх селян загнали у колгоспи, але колгоспи не давали їжі. Того року була чудова погода, був гарний врожай. Приїжджали партійні і забирали все, не зважаючи на те, скільки людей було в сім'ї. Весь урожай забрали в державу, не лишили навіть на посів. Вже пізніше виділили дещо на посів на наступний рік. Тих, не хотів віддавати, виселяли, виганяли з власних домівок. Коли вбивали кабана або свиню, то шкуру повинні були віддати державі (на взуття). Тих, котрі не віддавали шкуру, судили та відправляли на Соловки.

У 1930 р. репресували батька Ю. О. Створили такі умови, що родина мала переїхати до Згурівки. Батько працював секретарем на Згурівському заводі. У Згурівці у 1931 р. закривали церкви, лишилась Преображенська церква. Священиком був Григорій Кирпачев, якого згодом змусили відмовитись від релігії, і він привселюдно роздягнувся, зняв свої ризи... За це він поплатився, його разом із сином було вбито.

У Згурівці було 5 колгоспів, найбільший з яких – ім. Кірова. Головою цього колгоспу був Олександр Петрович Щербина, безпартійний та місцевий, добрий знайомий Ю. О. Робота у колгоспі велась дуже погано, люди не хотіли працювати. Задля заохочення їм варили

юшку і годували. Жінки лишали своїх немовлят на старших дітей, дуже маленьким робили ляльки, нажовували хліба в тканину, і це дитина смоктала весь день. У кого були старші діти, тим було легше. Допомоги не було ніякої. Одного разу на колгосп прислали борошно, і О. П. Щербина виписав кожному колгоспнику по 8 кг. За це його потім посадили до в'язниці. Тоді їли ягоди, мати-й-мачуху. Батьки Ю. О. були заможні, і їм ще іноді щось виписували. У батька на роботі іноді виписували олію, на день давали 30 коп.

У 1932 р. сім'я поїхала на Донбас, де жилося трохи краще. Батько працював у будинку відпочинку «Артем», де давали пайки на сім'ю, потім – директором антирелігійного музею на базі Святогірського монастиря.

У 1933 р. Ю. О. пішов до школи. У школу дітям батьки давали невеличкий шматочок хліба. Особливо пам'ятає Ю. О. хлопчика, у котрого крім хліба побачив сальтисон (шматочки сала, якими начинюють шлуночки свині). Він дуже добре запам'ятав один момент. Їх зібрали у нульову групу з 20 чоловік. Під час підвечірку їм приготували коричневу варену локшину, і ось до них підійшов хлопчик, їхній одноліток, з вигляду він був опухлий, він хотів їсти. Усі покляли по одній ложечці, але вихователька заборонила та попросила не давати йому більше, бо людина може померти. Наступного дня він знову прийшов, але відтоді його більше не бачили, вчителька сказала, що він помер. Другий випадок стався пізніше, коли вони з батьком пішли за хлібом, який давали по картках (прибл. 600 г на добу). Біля магазину завжди було багато людей, особливо дітей, що просили хліба. Коли хліб давали по картках, то давали певний доважок, який люди і віддавали жебракам. Один старий дід сидів, простягнувши ноги. Цей чоловік помер, перш ніж Ю. О., який шойно придбав хліб, підійшов до нього, щоб поділитися. І таких людей він бачив дуже багато.

В містах було трохи менше голодуючих людей. Особливо це було помітно, коли до міст приїздили знесилені люди. Багато з них помирили, навіть не діставшись до ринків. За день багато людей гинуло, а зранку всіх людей складали на вози і вивозили. Голод забрав дуже багато життів, люди помирили селами. Ю. О. пам'ятає, як у сусідньому селі Червоному загинуло дві третини мешканців. Людей закопували на городах. Сусіди Ю. О. вбили та з'їли семирічну дівчинку...

Анастосова (Банч) Анна Петрівна, 1920 р. н.
(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Чакір,
ФПН-1)

Народилася 20.03.1920 р. Місце народження – Донецька обл., Новоазовський р-н, Красноармійська сільрада, с. Українка. Під

час голоду жила там само. Нині мешкає в с. Надежда Саратовського р-ну Одеської обл., вул. Леніна, 82.

Освіта: «Высшее педагогическое, истфак Одесского учительского института».

Працювала: «Один год до войны в с. Самайловка Хомутовского р-на совр. Донецкой обл. В 1946–1980 гг. – учителем начальных классов в с. Надежда Саратовского р-на Одесской обл.».

Сім'я: «Папа – Петр Иванович Банч. Работал чабаном, пас овцы в колхозе. Мама – Банч Мотрена Дементьевна, пекла хлеб в колхозе. Во время голодомора семья состояла из 6 человек: папа, мама, я, сестра Мария, братья Яша и Петя. Яша заболел в 1932 г., сильно болел и во время войны умер. Петю убили на фронте. Наша семья была середняцкой».

Село: «Село Украинка было маленькое, в церковь ходили за 7 км в соседнее с. Красноармейское. Была школа – 4 кл., а в Красноармейском – 7 кл. Был колхоз им. 1 Мая. Коллективизация была, шли, бо знали, что некуда деться».

1932 р.: «Урожай хороший. Помню за селом был ток и горы зерна на нем. Но все вывезли, людям не давали ничего. Кто что успел спрятать. Копали ямы в огородах, в подвалах, во дворах. Забирали, искали бригады из своих, местных. Мы кое-что успели спрятать в подвалах, но мало. Потом мама поехала в Мариуполь и в магазин “Торгсин” сдала свои серьги и кольцо, которое ей досталось от матери, когда замуж выходила. Привезли небольшой мешочек муки и пшена. Клади в казан две столовые ложки пшена, добавляли лебеду и варили такой борщ. Весной брат Яша начал пухнуть. Мы, дети, сами просили маму давать ему по две лепешки вместо одной. Он выжил, но все время болел и со временем умер».

Летом детей посылали на поле срезать колоски. Взрослые сами боялись, а детям приказывали: «Если поймут, не говорите, чьи вы!» Бывало объездчик поймает – и батогом по плечам. Все плечи были исполосованы. Мама колоски потолчет в ступке, чтобы никто не знал, и лепешки сделает. Старший брат пошел еще зимой в соседний колхоз на курсы трактористов, т. к. там давали паек. А весной, когда сеяли, тихонько иногда шептал, чтобы я с соседским мальчиком пришла на поле (указывал, какое), и мы крали из сеялок зерно в карманчики, за пазуху. Очень боялись, было стыдно, но голод толкал на все. И просили с сестрой Марией у людей кушать, хоть и стыдно было. Ели сусликов. Наш дядя на сусликах только и выжил. Семья выжила, но брат очень болел. Помощь колхоз дал, помню, телку. Из села выезжали, никто не держал.

Голодомор создали специально, чтобы запугать сельчан. Морили людей голодом!»

Бешко Ксенія Михайлівна, 1910 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА М. О. Коршунова)

«Я, Ксенія Михайлівна Бешко, народилась 15.02.1910 р. на х. Іванівському (нині – Краматорського, раніше – Олександрівського р-ну). Батьки: Михайло Кузьмич Костенко, Марія Федорівна Костенко. Брат – Костянтин, сестри – Тетяна, Дуся та Шура. Ми жили на х. Іванівському, тут не було церкви, то люди їздили до с. Степанівки. Після революції церкву було закрито, священника вигнали, бачили його в місті, працював кладовщиком, а за родину його не пам'ятаю. Початкова школа (чотирирічка) була в с. Благодать. Туди ми ходили пішки чи їздили на конях. Вчителька була одна на всю школу, вона і директор була, і все. Вчила революційним пісням, вона підтримувала революцію.

Ми були середняки, землі було 50 десятин, при радянській владі забрали 20 десятин, а залишилось 30. У 1929 р. нашу сім'ю, як кулаків, вислали на Північ, а я встигла втекти, без документів, без грошей, до двоюрідної сестри у Красноармійськ. Треба ж було якось гроші заробляти, то я і на заводі цеглу таскала, потім пішла на курси перукарів, працювала перукарем. Коли був голод, то отримувала в день 400 г хліба. То навіть і хлібом його не назвеш.

Люди помирали на ходу. Добре пам'ятаю. Йшов та влав... Неподальк нашого будинку було звалище, там лежав чоловік, ми ходили дивитись. Від голоду померла моя сестра Тетяна у 1933 р., помер Міна Кузьмич, брат мого батька. Важко згадувати...

Ми харчувались картоплею, коли-не-коли хлібом. Усі напівголодні жили. Владі у нас і забирати було нічого. Мої рідні втекли з Півночі: тато, мати, брат, сестри, але тата хтось видав і його посадили. Страшні часи пережили. Мій тато ще у японську війну на фронті був, його було тяжко в лопатку поранено, він помер у 1945 р. Дуся померла у Вітчизняну під час бомбардування...

Не знаю я, чого був голод страшний. А чому? Мабуть, разгільдяйство уряду.

У 1933 р. я вийшла заміж. Чоловік – Андрій Петрович Бешко – працював касиром у школі на "рабфаке", жили у двокімнатній квартирі у держбудинку. У 1947 р. чоловіка посадили, залишилась сама. Влада відібрала квартиру, переселила у кімнату. Голод 47-го року був страшніший, продукти купували, де доведеться. Відмінили картки, хліб був вільний, дуже дорогий, але вільний.

Я вдруге вийшла заміж за Федора Романовича Михайлівського, переїхали до с. Павлівка Ворошиловградської обл. У 1980 р. чоловік помер. Я через 4 роки продала будинок, гроші поклала на книжку, а гроші (потім) зникли. Жити було ніде, дітей у мене не було і я переїхала в Краматорськ до племінниці Клави [моєї бабусі по материнській лінії. – М. К.]».

Житомирська область

Михайлюк Юхим Левкович, 1920 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА І. І. Арцишевська)

«Я, Юхим Левкович Михайлюк, народився у 1920 р. у с. Деражно (суч. Андрусівського р-ну). Нас у сім'ї було 8 дітей. Спочатку все було добре, людям дали землю (у 1922 р.), люди будували отруби й посьолки. Я 3 роки пас вівці хутору. Було добре, поки не зробили примусово колгоспи. Викликали: "Пиши заяву". Навіть у церкві проводилась пропаганда. Агітували священника за створення колгоспу. А всі були проти колгоспів. Було дуже важко. Одноосібників, що мали хутори, заставляли йти в колгоспи. Робили змагання у школі (тиск через дітей на батьків): до дітей колгоспників ставилися добре, до дітей одноосібників – ні. Жиди всі у партії. Вони й організували колгоспи. Створювалися комсомольські бригади, які все забирали: золото, срібло, все зерно. У людей все забирали, і люди з голоду помирали. Помер і мій товариш Антон Михайлович. У нас була прикордонна смуга, то від голоду померло всього 5 чоловік. Із Західної України йшли обози з продуктами. Так на посту червоноармійці охороняли від цих возів із продуктами.

Я підготовувався у школі. Ходив у 6-й клас, але навесні 1933 р. – не ходив. У школі давали чай, капустак. Ми ходили по полях, збирали картоплю. Пампушки з неї дуже недобрі були. З липи листя варили. Ми збирали колоски на полях. Цих людей не стріляли, дозволяли, щоб вижили. Про голод говорити не дозволялось. У нас учитель у школі про голод у Франції розказував, що котів та собак їли. А ми сказали: "А нащо нам Франція, у нас теж голод!" То учителя – геть з класу за це..."

Палій Анатолій Захарович, 1921 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Юлія Мегедь, ФПвН-1)

«Я народився 11.11.1921 р. у с. Містечко (суч. Брусилівського р-ну) в сім'ї хліборобів, де було шестеро дітей: чотири брати і дві сестри. Батьки: Палій Захар Федотович, Палій Ганна Калістратівна. Село, в якому я народився, було велике: воно було поділене на дві частини. На одному кутку (де мешкала наша родина) було 110 хат, а в іншій частині було десь 100 хат. В нашому селі була церква, та от не

пам'ятаю її назви; вона була красива – дерев'яна, мала п'ять куполів. Одному чоловіку, що міг опинитися у в'язниці, запропонували зняти хрести з церкви в обмін на його волю, і він погодився. Цей чоловік зняв хрести, а все, що було в церкві, забрали повністю. Згодом церкву було перетворено на клуб. В 1930 р. у нашому селі було створено два колгоспи: "Першого Травня" і ім. Кагановича. Головою нашого колгоспу був Пархоменко Опанас Корнійович. В 1934 р. його було звинувачено в тому, що він петлюрівець, і забрано працювати на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. Та через хворобу його було відправлено додому, де він прожив десь рік і помер від туберкульозу.

Мій батько був багатим, на той час вважався куркулем. Батька навіть хотіли забрати на Соловки, тому що він не хотів вступати до колгоспу, та моя мати впросила батька, адже були малі діти і їх треба було годувати і доглядати. Ось таким чином батько вступив у колгосп, де і працював конюхом. Вступаючи до колгоспу, він віддав державі пару коней, лошицю, інвентар.

Голод моя родина зустріли в селі. До нашої хати часто приходили непрохані гості – комуністи та комсомольці. У них завжди з собою були такі штирі, якими вони намагалися знайти їжу; забирали зерно, картоплю, все. В селі було важке становище – нічого було їсти. Сусіди і ми ходили на поле, копали картоплю, яку ще не викопали з осені, а моя мати робила з неї млинці і кришила до супу. От був у нас в селі дід Коноваленко Гаврило, то він харчувався молюсками, яких виловлював із річки, – розбивав, смажив їх і їв. Хоча це і не дуже йому допомогло, бо до кінця 1933 р. він так і не дожив, помер.

Наша хата була покрита оцинкованим залізом і колгосп запропонував батьку зняти її і покрити комору, в якій зберігалося зерно. Мій батько погодився, і за цю покрівлю нам дали, не пам'ятаю скільки, зерна, а наш будинок покрили соломкою. Ще батько їздив до Києва, щоб купити хліба. Він розповідав, що в черзі стояв не годину, дві, а цілу ніч, щоб ми змогли їсти хліб. Ще якимсь чудом у нас залишилася корова, яка (можна так сказати) нас і рятувала. Крім того, нам, учням 1–4 класів, у школі давали безкоштовні сніданки.

Мій батько не міг піти на заробітки, бо не міг залишити малих дітей. Щодо односельчан, то я не знаю. Ситуація в селі під час голоду була страшна – кожного дня помирало 5–7 чоловік. Їх збирала підвода і ввозила до загальної ями, людей замотували в якесь ганчір'я і кидали до ями. Випадки канібалізму в своєму селі не пам'ятаю, а в інших селах були. Держава зовсім не допомагала людям під час голоду, а навпаки – забирала їжу, хоча врожай 1932 р. був гарним у нашому селі, бо земля була добре удобрена, ще колишніми власниками землі.

Держава і надалі, й після голодомору погіршувала життя людей, впроваджувала нові податки, забирала худобу, інвентар. Якщо 1932 р.

в селі ще не всі корови були суспільними, то в 1933 р. – всі корови належали колгоспу, хоча вже наступного року їх довелося роздати людям, бо колгосп не міг їх прогодувати. Я випасав колгоспних корів, за це мені давали півлітра молока і 400 г хліба, які я давав двом своїм молодшим сестрам. Люди мали платити податок і за землю, що була коло хати, і за фруктові дерева, що на ній росли, через це й люди почали викорчувувати дерева. Крім того, ви платили б податок курячими яйцями: ви мали здати колгоспу 300 курячих яєць на рік, а чи були у вас кури чи ні – це не важливо. Платили податок за корову: маєш здати 500 літрів на рік. Не даєш, то купи масло в Брусиліві і здавай в споживчу кооперацію, а як не можеш, то плати грішми. Не дивно, що люди жили бідно.

Я вважаю, що з України жали, все забирали, щоб знищити, затравити український народ, адже в цей час при Сталіні Грузія була, як дитя при матері. В голоді 1932–1933 рр. винні керівники, що сиділи в Москві – це Сталін, Каганович, Молотов. Саме ці люди створили голод на Україні.

Я згоден передати свої свідчення до архіву чи щоб їх опублікували.»

Мегедь Віра Яківна, 1926 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Юлія Мегедь, ФПвН-1)

«Я народилася 25.08.1926 р. в с. Ставище (суч. Брусилівського р-ну) в сім'ї хліборобів. Батьки: Пекур Яків Минович, Пекур Степанида Кирилівна. Крім мене була ще старша сестричка Галина. Село, в якому я народилася, було велике, хат було десь 300. Церква була гарна, хоча з появою комуністів її перетворили на клуб. Щодо достатків моїх батьків, то вони були середняками, мали двоє коней, яких забрали відразу після заснування колгоспу, корову, ділянку землі. Гірше довелося пережити колективізацію моїй бабусі, Зимовській Марії Павлівні, що мешкала в сусідньому селі. Вона з моїм дідусем були заможними людьми: мали десь 25 корів, два млини, багато коней, землі, навіть річку, що проходила по території їхньої землі. Якраз після розкуркулення дід відразу помер, а бабуся з малою дитиною переїхала жити до нас, де ми й разом зустріли голод.

Під час голоду 1932 р. нам дуже допомагала корова – це було головне джерело харчування. Крім того, щоб вижити, мій батько їздив до Білорусії міняти мамині черевики, хустки, бурнос тощо на хліб, борошно, крупи. Я пам'ятаю, що як їжу ми вживали лушпиння цибулі, навіть жолуди. Покращення прийшло з настанням весни, коли почала з'являтися зелень, хоча моя мама розповідала, що багато людей померло саме навесні через те, що вони забагато їли озимини, що почала якраз з'являтися на полі.

Держава абсолютно нічим не допомагала населенню, а навпаки, я знаю випадок у нашому селі, коли під час розкуркулення в однієї жінки забирали теля, якого вона боронила, не хотіла віддавати, то особи, що здійснювали конфіскацію, відразу її розстріляли. Коли виходили на вулицю, то скрізь під парканами лежали мертві люди, опухлі. Підвода цілий день їздила збирала мертвих, яких потім хоронили в загальній ямі. Щодо випадків канибалізму в моєму селі я не знаю, моя мама нічого мені про це не розповідала.

Я вважаю, що в голодоморі 1932–1933 рр. винна держава, а саме її керівники. Я згодна передати свої свідчення до архіву чи щоб їх опублікували.»

*Із записів Станіслава Губерначука
про голодомор у с. Осівці*

Онищенко Віктор Павлович
(запис 1997 р.)

«Чи були із нашого села червоноармійці у громадянську війну? Аякже! Скільки хоч! Мій дядько Степан, Порфир Сущенко і багато, багато. Денікін взяв Брусилів, а у Високе підскачили червоноармійці-таврчани. Пархоменко стояв у Високому, а Денікін у Брусиліві. Пархоменко мобілізував Ставища, Високе, Озеряни, Осівці. Пархоменко – полковник був, вусатий такий, на карому коні, під'їхав у Осівці поповнить ряди. Вигнав осівчан на вигін, кулеметами оточив – записуйтеся у червоні ряди. Близько сотні чоловік із Осівець забрав. Він, Пархоменко, одержав завдання вигнати Денікіна із Брусилова. А в чому? Взуття нема. Хтось йому чи то підказав, а чи він сам догадався поїхати на ліса, у Борівку, Комарівку – там постолі люди плетуть. То він розпорядився: ану дери лико, давай постолі! А до постолів же треба й шнурки – то він їде в Осівці, Озеряни: ану давай жменю конопель битих, плети шнурки! А онуч нема? Ану давай рушники, витиральники селянські! Обув армію, за кулемети і пішов на Брусилів.

Підійшли таврчани до костюлу брусилівського, посилає Пархоменко одну роту центром Брусилова, другу роту поза Брусилова зліва, а третю через Цегельню, справа. Як "ура!" кричали, то в Осівцях чули. Денікін покидав гармати, обози, цукор і ходу на Водотії.

А як колгоспи організували? Та з райкому компартії. У колективізацію секретарем райкому Новіков був, а головою райвиконкому – Качинський. Всі наслані, не наші. Пленум комуністів був, то Сталін виступав і дав команду ліквідувати куркуля як клас через суцільну колективізацію. Найперше провели колективізацію у Водотіях. Перед тим звідти 14 сімей заможників витаскали на острів Соловки. У на-

шому селі двох виселили – Чорного Дороша і Бендюка Марка. А в колгосп люди опиралися. Соловіївка, Осівці, Вільня останні пішли у колгосп.

Так от, приїхав отой Качинський, а з ним ще й з області представник, і давай скликати збори. Зібрали і давай агітувати: отак, отакечки воно буде, мовляв, молочні ріки і що хоч. А баба Кандачка і питає: "А що як я заболію, голубчику, то схочу молочка чи сальця?" А той Качинський відповідає: "Бабуся, еслі ви заболіте, то вас в больницу положать, у чисту постіль. І еслі доктор вам припише, то вам не тільки дадуть молочка напитися, а й у ванну молочну положать, а еслі болезнь не пройде, то вас полосами сала обложать, обв'яжуть, і ви, бабуся, вилічитесь". Ну а всі на зборах: "Це ж як харашо буде!" Ну й проголосували за колгосп.

І пішло – давай звозить фураж, вози, плуги, кремера, приводить коней. І в попа борони забрали, і в Охмана все забрали. А тоді яось поштар приніс у село газету, а там Сталін написав, що це неправильно, що в колгоспи заганяють силою, це справа добровільна. Так усі бігом у колгосп – той за свого плуга, той за борону, той за коня і додому. За два дні половина із колгоспу вийшла. Так чотири роки боротьба йшла. А вже Кольцов, теж насланий із Росії, загнав усіх осівчан у колгосп аж у 1934 році. А Вільня-село, то воно не здавалося в колгосп до останнього. Там люди виставили кордон з косами, з вилами навколо села – не підходить ніякий представник із району. Лікарів пропускають, начальство у школу пропускають, а районне начальство – не підходить. То те районне начальство визивало кінну міліцію аж із Києва, цілу сотню. Та так же не нападеш на село, то послали свого чоловіка, передодітого офіцера чи що. Він під'їхав до сільського кордону, показав документа, що мовляв, він у школу з якоїсь там справи. Ну йому – проїжджай. А тому чоловікові дали завдання зібрати на селі загальні збори села і запропонувати вступити у колгосп. Якщо народ відмовиться, то він повинен був подати сигнал, одягаючи шапку, махнути нею. От він і зібрав збори, буцімто у справах школи, а тоді й говорить людям: "Це ж усі уже села у колгоспах, а ви підете чи ні?" А народ увесь: Ні! Ні! То він шапкою отак – мах. А з-за горбка як вискочить кінна міліція, шашки наголо, тільки блись, блись на сонці, коні хрпуть. Весь люд – караул. Баби в червоних кожухах тікають, кричать. Тут кіннота село оточила – а ну, давай у колгосп! Три дні та київська міліція постояла у Вільні, звезли зерно, забрали худобу – маєте тепер колгосп.

Чи забирали в нас зерно? Ну, аякже! Вилучали, забирали. Хто такий Йосип Табачук? Та це наш був, осівецький. Чортзна-що було. Це він трусив хліб, а з ним ще кілька наших, осівецьких. Так, так. Чи вони організували колгосп? Та ні – вони були буза, ерунда. Вони по селу собак лупили та язиком кругом: аля, аля – груди повиставляють. Бражка ще та. Косить не вмiли. А зразу колгосп організували Арсень Артеменко, Андронь Галецький. А той Табачок і Василь Лисого

та ще дехто уже у голодовку "героями" стали – хліб трусили, лазили по хатах, припічки розбивали, вишукували, забирали усе підряд.

У голодовку у нас по 7–8 осіб за день умирало. Осівецьких, може, так чоловік сто, а, може, й до двох сотень тоді вимерло. Хоч, може, й перевалило за дві сотні. Отакі діла були чудесні, щоб їх не бачить і не чути! Забирала мертвих по селу бригада, у ній був і копач, і іздовий. Їм кожний день давали за одного похованого покійника по кілу хліба – скільки поховують мертвих, стільки й хліба мають. У Бишеві одне одного їло, і в Брусилові було зареєстроване людодіство. А за Брусиловом, за Білою Церквою – там діла були ого-го!»

Чорна (Овдієнко) Дунька

(запис 1997 р.)

«Як у 29-му році мого батька розкуркулили [говорить тихо, з острахом. – С. Г.], то зразу ж батька й забрали. Поки я прибігла із сільради, то вже й корови нема, і нічого нема. Усе забрали – одних четверо нас залишилося. Я найстарша була. А тоді ще й матір забрали. Батька в Архангельськ забрали. Батько не вернувся, а мати вернулася... [тут моя оповідачка, що й так говорила з острахом, сполошилася, помітивши у моїх руках диктофон. – С. Г.]: А що це ти пишеш? Подожди! Не пиши! [А я їй: "Та Ви не бійтеся! Я буду так писати, що Вашого прізвища не буде". І тоді оповідачка уже продовжила розповідь. – С. Г.]. Ще я тобі скажу: мати моя була беремenna, хоч їй було тоді під п'ятдесят. Народила мати ще й дитину, але не дала їй грудь – сказала, все рівно усі з голоду помремо. Дитинка вилася, вилася та й заколіла.

І менший мій братик умер із голоду. Та як умер! Питається у матері: "Мамо, а є у мене чиста сорочка і штани?". А мати до нього: "Нащо сину?" – "А я сьогодні умирать буду" – ледве сказав. Передягнувся, ліг у чисту постіль та за день і вмер. Мати теж із голоду вмерла. Як умирала, то просила: "Не ховайте мене без труни". А де її візьмеш, ту труну? Поклали просто у яму, тільки дверима накрили, що й ноги було видно. Я соломою ноги притрусила. А мені опісля все життя снилося, що мати просить мене, аби я їй ноги накрила.

Як надумаюсь, як надумаюсь, як це воно було, яка жисть складалася. У батька – під бляху хата була, сінник, льох, машина молотарка, 30 вуликів, 40 гектарів землі. Ще дід землі накупив – він золото десь був викопав. Та все, що увесь рід приробив, комуністи забрали. Розорили! Як ото жидів колись розорили... Один раз приходять батько увечері із гульни та й каже матері: "Насте, іди знайди мені гарні онучі і кожуха – душа моя передчуває, що мене уже прийдуть забирати, бо вже по селах розкуркують і забирають". А до мене: "А ти, дочко, щоб матір слухала!". А вранці і прийшли – міліціонер і кілька наших,

осівецьких. Питаєш, хто такі були осівецькі? Боюсь і називать, ще ж є сородичі їхні.

Уже, як батька забрали, прийшли до нас Йосип Табачок і кілька наших, осівецьких, із ним забирати пожитки, що лишилися, і хату. А діти менші троє пишцать, вищать. А Табачок на дітей: а мати їх так да перетак! За дітей – і в льох, і бабу в льох зачинив. А хату розібрали і забрали, забрали й плуги, вози, вулики. А через два тижні й матір забрали. Прийшов посильний із сільради: "Іди, Насте, у сільраду". А там сказали: "Іди збирайся – будем їхать". Поки мати йшла додому, то пишчала і вищала, а за нею все село бігло. Я заходжу в хату, а мати, як здуріла – ходить, прощається з іконами, а тоді до людей у хаті: "Ану розступіться. Я танцювать буду". І давай танцювать.

Комуністи забрали і всю батькову землю, а матері наділили всього 25 соток землі на Ковтуній горі, на піску. Там нічого не вродило, то мати й померла із голоду. А я тоді вже розписалася із Мусієм, то якоесь і вижили. Крім батька, ще й інших людей у нас позабирали. У 28-му році Охмана [Гофман. – С. Г.] забрали, і все його добро забрали. Він лікарем у селі був – тиф, іспанку лікував, і пані його ліки робила. У тюрмі Охман заявив голодовку, то його трійка судила. Не вернувся Охман. Ще Ігната Чайчиного забрали. Зерно в нього знайшли. А як забрали? Дали йому в сільраді пакет, занеси, мов, у район. А в тому пакеті все проти нього як куркуля написано. Не прийшов додому – посадили. Ще до голодовки свекруха мені каже: "Буде голодовка, бо, мовляв, у лютому гриміло і веселка над Костовцями стояла, а це на оказію зі сходу". Та ще добавляла: "Ти бач, як люди їдять, не можуть наїстися – перед голодовкою в людини дванадцять жил оживає". А ще у клубі сільському тоді кількох мужиків судили – Михайла Махтонового, Сеньку Овдієнка, ще когось. За бачки якісь, а чи що.

Як став колгосп – немає й Бога. Ніколи було молитися Богу. Думаєш, люди хтіли йти в колгосп? Їй-Богу не хтіли! Хто зерно трусив? Боюсь називать, сородичі ще їхні є. У голодовку по сусідах страшно, як мерли! Тоді мерло по 5–7 душ щодня в селі. Мирон Арсенів (Чорний) пішов на Забару по корінці якісь та й там умер. У Чайки Прокоп теж у полі вмер, а Ривчин син під Кочуром на березі вмер. А Мар'ю Ривчину привезли на могилки ще живу. То вона просить: "Ви мене не закопуйте! Дайте хліба. Я їсти хочу і жить хочу".

Як згадаєш: така житка, така житка! Треба жить, що ж ти зробиш. А жить хочеться, що жила б і жила б вічно.»

Артеменко Христа

(запис 1997 р.)

«У матері було шість дівчат і один хлопець. У голодовку рвали бур'ян, варили борщ – без картоплі. Добре у кого корова молоко давала. Ходили по рогозу аж під Містечко (село на Здвижі за 5–7 км

від Осівець). Коріння тягли із тої грязі. Та пекли таке, наче ото пряники. Тощі люди, а треба ж принести з того Містечка мішок сирого коріння.

Голодовка – хай Господь милує! Людина лежить, умирає і просить їсти. А хто ж тобі дасть? Де воно візьме? Багато мерло. А ніякого жалю не було, що то вмерло. Думка – ти сьогодні, а я взавтра. По дві людини помирали у деяких сім'ях. В кого корова була, то той ще тримався, спасеніє було. Навесні почали мерти. Опухне людина, шкура тріскається, тече. Страшне було.

Це ж Василь Полушка казав: "Шкода кидать зеленого літа і Білого Світа, але прийдеться умирать". Помер. У Боженків був Яків. Умирає на гулиці. Б'є головою об землю, вибив яму. Їсти хоче. А кончиться не може. Сусід помер – Гриша Полушка. Інвалід був на ногу. І дитя його померло. Щоб їх пощитав – скільки їх померло! У Вакули всі вмерли. І здорові люди були. Полю Коров'якову привезли до ями. А вона кричить: "Я ще жива!" Мусіло їсти одне одного – воно не з добра. А Бог його знає – чого воно таке було? Казали, кудись вивезли хліб і потопили. Активісти трусили хліб по селу – у горшку знайде квасолію – забере. Зайшли до одної баби, а вона сіла на клумачок на лежанці. Бригада тягне клумачка з-під баби. А полномочний каже: "Бабка, ти знаєш, хто я такой? Я Сураєв!" А вона: "А я Сурка!" За клумачка – та й розсипала по хаті. Сураєв – із району, трусив зерно. То його всі й боялися. З ним ще чоловік три-чотири осівецьких, пожилі, не молоді хлопці. То тих поставлять, то тих. Міліціонерів не було – свої були кращі за міліціонерів.

Табачок? То ж такий був, дуже вже! Як здумаю за того Йосипа (Табачка). Їде раз на підводі, почув, що в людини, сусідки моєї, жорна гудуть, б'є у двері. А вона глуха була – не чує. То він одбив двері, за жорна – несе на підводі. А вона йде за жорнами та: "Святий Спас! Ти мене не спас!" (На Спаса було). Той Йосип був на все село король. Людей грабив. Не начальником був. Розкуркулили Гречаника. Зайця розкуркулили. Повисилали. Хати розкидали. Дітей виганяли з хати. Опору куркулі не чинили. А які вони куркулі були? Скажіть? Проста хата. Кусок хліба чуть чоловік мав – його щитають куркулем. Худобу забирали у колгосп. І хліб. Він без хліба сидів, а вже щитавсь куркулем!

Люди скаржились одне одному. Проклинали комуну. Що хоч про колгоспи казали. Всякі були придумки – про Леніна, про Сталіна.»

Губернатуки Платон і Данька

(запис 1997 р.)

«Першого року без внеску у колгосп не брали. На другий рік погнали силою. І на третій рік погнали силою.

Чого голод почався? А Бог його знає. Усе вродило! Ще й хороший урожай був! Позабирали. Йосип Табачок? Це він забирив. То сволоч!

І родичів не жалів. А ще Василь Лисого. І ніде не заховаєш. І в глечиках, і за іконами, і за картинами – хто покладе, трохи сховає. У бригаді, що трусила, було десь чоловік 15. А приходили трусить і чужі. Прийшла раз комунa – комсомольці із Старицького (село за 15 км від Осівець). Самі голі, босі, а де хоч, там шукали – в печах, і під припічками, шомполами під лавками штрикали.

У селі заможниками були: Каленик, Індик, Дорош, Марко. Землі їхні забрали. Індик – куркуль? Він же куска хліба не з'їв. Ото тільки надбав тої землі і довбається, як жук. Ходить у світі, шапці. Робив чорно-темно. Він раз у год заколе поросятко, спече паску, ото що з'їсть тую паску. Опору не було. У вікна ніхто не стріляв. Гофмана вислали. Гофман був не пан. Був такий хороший чоловік, лікар. У нього хліви були, клуні, конюшні. Все те забрали під колгосп.

Коли трусили зерно, міліціонерів не було. Ходили кожний божий день і трусили. Позабирали – лягай і вмирай. Багато людей повмирали. Щитай з кожної хати залишилась 1–2 душі, а то всі повмирали. У Ривки в сім'ї всі вимерли: Василь, Мар'я, Хома, стара баба. Куп'як помер у чистім полі. Щодня не було такої хати, щоб не було мерців. Ніхто нікому їсти не носив – де воно візьме. Василь Боженків. О-о! Як він, бідний, умирав! Не проті ночі згадувать. Бачу виліз у двір, вирве спориш, а їсти не може. Упаде і реве, і реве. Така смерть! Страшне! І так не дуже наче й худий був. Пухлий. Бідував. Ховали мерців на могилках. Була і спільна яма. У жнива ту спільну могилу розрівняли і зробили точок. Усі жнива там молотили ціпами жито і пшеницю. А потім хтось заборонив.

Що ж їли? Помираючим із колгоспу нічого не виділяли. Своім колгоспникам зварять якоїсь баланди і вивезуть у поле – їжте. Що бачили люди, те їли. Хто чим міг, тим спасався. Не знаю, але казали – їли і миші, і криси, і котів. Тютячка, кажуть, криси їла. Коріння копали. Рогози і півників. Сестра Настя ходила аж у Старицьке і в Містечко накопувала. Посушить, потовче, напече якихось отих маланків. Я як з'їв, то опух, нічого не бачу. Кажу, я лучче вмирать буду, а їсти цього не буду. Опух – на коня вилізти не можу.

Мертвих звозила на могилки бригада. Кожен день мертвих привозили. Одного разу привезли до ями Майку Ривчину, тільки хотіли воза перекинуть над ямою, а вона встає на возі та: "Дядьку, я їсти хочу". То вже бригада за заступу та ходу з могилки. А Майка встала та й пішла, але на другий день умерла.

Клуб у селі зробили раніше, ще до колгоспів. Кіно крутили, але рідко. Тоді приказка така була: "Нема хліба, нема сала – тільки кіна та вистава". А ще така була пісня: "Устань Ленін подивися, як колгоспи розжилися. Хата раком, клуня боком, ще й кобила з одним оком".»

Шамрай Секлита

(запис 70-х рр.)

«У 33-му році на осівецьких могилах якийсь дід чи дядько викопував ями для мерців за кусок хліба. Він же відрізав від тіла мерців шматки м'яса, тут варив і їв. Так він і жив на могилах. У жнива (на початку) з поля привезли на могилки напівживу бабу. Звали її Марта, а чи Марфа. Казали, що її ще напівживу кинули у яму.»

Фещенко Марко та Гончарук Ганна

(запис 1997 р.)

«Трусили зерно буксирні бригади. Бригади були по 5–10 чоловік та ще й міліціонери. Бригади переводили із села в село. Наших на чужі села, а з чужих сіл до нас. Люди віддавали все мовчки. Страшне було, голубчику, війна страшна, а це ще страшніше.

Під тинами люди виїли чисто калачики. Копали півники, сушили, товкли у ступі і млинці пекли. Умирили під тинами. Людей ховали у ями без трун, у рядюжках. І хто її ту голодовку зробив? Війну важко було пережити – голод іще страшніше.»

Мартиненко Євген, багатолітній в'язень сталінських концтаборів

(уривок із його статті у газеті «Молода гвардія» за 1990 р.)

«...колективізацію спостерігав уже більш осмислено. Спочатку вона нагадувала якусь чудернацьку гру: зранку звозили на колгоспне подвір'я реманент, зводили коней, а вночі люди розбирали своє майно по домівках. Тоді сільський "комуністичний авангард": Кольцов, Сураєв, Гнездилов – вирішили "прижати". За вказівкою згори був винайдений класовий ворог – куркулі. Хто ж ними виявився? Хто ховався за цим страшним словом?

Дах на хаті цинковий – куркуль, маєш 2–3 корови, коней – куркуль, є в господарстві жатка-“лобогрійка” – куркуль. Не бралось до уваги, що куркулі ці – найпрацьовитіші люди в селі, які спали на кулаці, день і ніч у полі самих себе і свої сім'ї вкладали в землю. Навіть сім'ї ті заводили великі – щоб були помічники в господарстві. А ледарі, нетямущі ратували за колгосп – в надії, що суспільна праця покриє власну безгосподарність, в надії на колгоспну манну небесну...

Колгосп у Осівцях уперто не тримався купи. У селянській свідомості “спільне” аж ніяк не асоціювалося зі “своїм, господарським”. Коней уже й не забирали додому – вони падали з ніг від безкорм'я. Тоді ж уповноважений райкому партії Сураєв висловив думку “розуму і честі”:

“Лошадь – это гусень, которую надо уничтожать. Вот трактор – это дело, его і кормить не надо”. Весною 1931 року ота конаюча від голоду “гусень” ходила вулицями і скубала стріхи хат. Старі люди казали: не-далекий той час, коли попідстрішшю підуть і люди, нещасні й нікому не потрібні. І час той – голодомор – уже хижо шкірився на порозі. Непосильно великі контрактації викачували хліб у селян до зернини. Виконував податок – накладали зустрічний за тих, хто не виконував.

Дехто ховав хліб у ямах, навіть у горщиках, та очолювані культур-мійцями бригади пильно стежили за тим, щоб у жодній хаті не завелася “зайва” зернина. Тим більше, що їм створили конкуренцію – бригади з тих, хто не виконав податку, шукали хліб у тих, хто вже встиг його здати. Село розколювалося надвое, тріщало, стогнало, вбивало віковічні зв'язки і мерло. Двоюрідний брат поліз до сусіда у город по зелень цибулі і був убитий на місці. Ніякого суду над убивцею годувальника сім'ї із 8 чоловік не було.

У голодовку ноги людей наливалися водою, там, де хтось сидів, залишалася калюжа. Матері їли своїх дітей, мерців звозили за мізерний пайок до братських могил. Траплялося, туди скидали і живих, але безсилих. Селяни їли горобиний щавель, рогозу, просто траву.»

Губерначук Домка

(записав Григорій Губерначук)

«У громадянську війну, як зайшли в Осівці поляки, то пішли шукать підводи, аби зброю везти, чи що. А в Дорощука тоді була у дворі кузня, а там якраз якийсь червоноармієць із Брусилова коня кував, як побачив поляків, то ходу на Брусилів своїм сповістить. Тоді почалася така бійня. Поляки втікали полями, житами, тільки каски їхні виблискують. Червоні тоді багато тих поляків під нашим селом вибили.

А з голодовки пам'ятаю ось таке. Аж за Новаком, за млином, колгосп був насіяв мальви для лікарства. За її обробіток по одному кілограму хліба давали за день роботи. Ото йду я з тої мальви додому, аж бачу, дівчата Вакуліні – Мар'я та її сестра – у мішку несуть м'ясо із дохлої коняки, що тут у канаві лежала. А в Озерянах, розказували, у голодовку було таке: якась жінка вела через Озеряни куплену на базарі корову і попросилася на ніч переночувати, то господарі її убили і закопали на городі, а на тому місці насадили тютюну. Корову, звісно, забрали.»

Гончарук Ганна Іпполітівна

(записав Микола Каплаушенко)

«У наших Осівцях було аж три колгоспи. Перший із них – “Червоний партизан” зробили у 1929 р., другий у 1930 р., а третій –

вже після голодовки, у 1935 р. Першими колгоспниками стали тоді безпросвітні бідняки і, вибач мені, такі ж безпросвітні ледарі. Якось воно тоді так хитро робилось: нібито силою у колгоспи й не записували, але й людям нікуди було й діватися. Робилось усе за допомогою голоду. Із тих, хто хотів жити осібно і господарювати на власній землі, спочатку вимагали здавати державі стільки-то хліба, а потім додавали до зданого зерна ще певну кількість, аж поки в людини не вигрібали усього хліба, і вона змушена була, аби не вмерти з голоду, записуватися до колгоспу.

Як настала голодовка, тоді люди мерли, як мухи. Для колгоспників у цей час варили баланду і тим пісним наїдком годували колгоспників, годували безплатно. Тоді по селах настали страшні часи. Розкажу ось таке. Була пізня осінь, а нас, колгоспників, послали аж під Костовці гребти стернище для колгоспної худоби. Гребемо, аж гульк – від недалекої копички дигає до нас дитинка-дівчинка, ледве, бідолашне, переставляє ноги. Босі ноги, аж сині. А вже ж і приморозки вдарили. Розпалили ми тоді вогонь, обігріли її, а хто що мав зі злиденного наїдку, все віддав стражденній до останку. А потім – хто хустку, хто якусь іншу лахманину знімав із себе і одягав на дитину, аби вберегти від холоду босі ноженята і захололе тремтяче тіло. Трохи нагрівшись, маленька повідала нам, що її батьків за невиконання здачі зерна вислали невідомо куди, а їй рідня порадила утікати із села. Ото й поневіряється сердешне по скиртах. Хтозна, чи й вижило тоді те дитя. Ще й сьогодні стоїть воно у мене в очах.

Аж у кінці 30-х років відступив голод. Але ж скільки то людей безневинних постраждало! Робили ми в колгоспі дуже важко. Техніки, вважай, майже не було, все на наші руки вироблені та воли й коні прийшлося. І все те робилось нами, як ми тоді поміж собою говорили, вибачай, за "дурну палку" – так ми колгоспний трудодень називали. Тим, хто вступив до колгоспу, давали книжечки, комнезамівськими вони називалися. Червоні на них такі були обкладинки. Ото на ті книжечки у голодовку видавали баланду, а в магазині дещо із краму. Є книжечка – щось з'їси, немає – помирай із голоду.

Тих, хто не йшов у колгосп добровільно, тоді куркулями називали і висилали у Сибір, на Алтай. А збіжжя, яке залишалось після них та їхні хати, хліви, клуні, засіяні поля – усе до колгоспної власності зарохувалося. Із їхніх розібраних будівель зводили колгоспні конюшні, корівники, комори та інше. Та й увесь реманент розкуркулених звився до колгоспу, ну то плуги, борони, скрепатори.

Не доведи, Господи, вам молодим бачити отаке, що ми пережили тоді. Ідеш, бувало, вулицею, а попід тинами опухлі від голоду люди вмирають і просять хоч чимось їх порятувати. А, вибач, вошей тоді в людей було, як трави. І жодного дня без покійника не обходилось.

Голова сільради давав здоровим кілограм хліба за викопану яму для поховання мертвого. На Цибулівці-вулиці, пам'ятаю, померла разом уся сім'я Ривків. Довго лежали вони, аж поки люди їх побачили. Склали їх тоді на підводу, привезли на могилки і просто перекинули вози, щоб вони впали у яму. Бувало, йде людина із Брусилова і на дорозі падає від немочі. Отак і вмирає у дорозі.

А в той час активісти ходили по селу із уповноваженим із району і шукали по хатах зерно. Навіть землю штрикали сталевими штрикачками, шукаючи, де, може, закопане зерно. Переказували тоді люди, що тієї пори на Заході перед нашими кордонами стояло багато ешелонів із продовольством. А на них були написи: "Допомога Україні". Тільки Сталін від допомоги відмовився, на увесь світ сказав: "Україна не голодує".

Думаю собі, що я на сьогодні найстаріша у селі, вже пішов 93-й рік. Інколи й сама собі дивуюся, що прожила так довго. Але хоч і старою стала та немічною, а пам'ятаю колишнє дуже добре. Розкажу я тобі ще про нашу церкву. Гарною вона була в нашій селі: дерев'яна, з красивими куполами, високою дзвіницею. Я ще змалечку бігала до храму. На хорах гарно дуже співала півча...

А перед війною Сталін сказав, щоб церкви порозбирали. У нашій спочатку скинули на землю хрест, а тоді вже взялися за куполи та дзвони. Тоді, пам'ятаю, осівчани шепталися поміж собою, що оті дзвони хтось уночі переховав і закопав на батьюшчиному городі. Хто зна? А люди дуже вже жалкували за церквою. Уже перед самісінькою війною із церкви зробили клуба. Коли почалася війна і в село зайшли німці, то в будівлі церкви, у її частині, лежали поранені німецькі солдати. А як хтось із них умирав од ран, то ховали його неподалік. Могили німці розмічали рівенько під шнурок, але ями копали неглибокі. А у незайнятій частині церкви німці дозволяли проводити молебні, навіть вінчатися дозволялося. І знаходились охочі до того серед осівчан.

Пам'ятаю, коли німці підійшли до нашого села, то моя сім'я і багато осівчан подалися берегами до Костовців, а потім із переляку забігли аж у Містечко. Та недовго ми переховувалися там по погребах. Німець же пішов на машинах і танках. Хіба ж утечеш? Повилазили ми зі схованок – а кругом німота. Проте вони нас не займали. Ми ж, бачачи, що переховування зайве, пішли назад до свого села і більше з нього не потикалися нікуди. А в селі у цей час хазяйнували поліцаї. Вони всі були із наших, осівецьких. І староста – теж. А німців майже ніколи не бувало, хібащо інколи навідувались тиллові команди. Колгоспи теж при німцях збереглись. Люди ходили на роботу, як і ходили, сіяли, садили. Дещо від вирощеного перепало й людям, а то йшло на німецьку армію.»

Бортнік (Сірик) Євгенія Єфремівна, 1926 р. н.
(записав у с. Печанівці Гомонівського р-ну восени 2006 р.
студент НаУКМА Сергій Бортнік)

«Колективізація в селі Поляни почалася в 30-му році чи в 31-му, я не знаю, в якому. Началась колективізація, ну цього не пиши, такий був чоловік, нічого в нього, він самий первий пішов у колгосп. Ну, а тепіро агітувати почали – не йдуть, не йдуть, а моя мати була дуже начитана дуже релігійна: "Не дам чортові душі і всьо". Забрали коні, воза і коні забрали, забрали хліва, забрали клуню – не йде і всьо. А в нас сім'я велика – п'ять чи шість дітей, Боже мій. Батько баче: колективізація і репресация ще разом і репресировували якось так.

– Це в Полянках?

– В Полянках, кругом було. Ну, поляни самі бідніші були, а через що, Сірожа, землі бідні, багато неугодій, а село велике та й це... то батько кидає матір, нас усіх кидає і втікає в Славуту на лісорозроботку, а мати остається.

– Він звідти гроші передавав чи як?

– Нічо не передавав, ніхто не знав, де він.

– Просто щез?

– Просто щез і всьо. Втік і все, бо були б вислали його із-за матір. Батько просить: "Палашко, давай підем у колгосп, останеться клуня, нові хліви і клуня" (хата нова, в 30-му році хату поставили). "Не і всьо, не отдам чортові душі".

– Скільки Вам тоді років було?

– З 26-го року, 5-й рік. Ну нічого вже... мабуть, ця колективізація вже більше було... словом, мати ні в какою не хоче йти, забрали корову, корова стоїть у коморі, йти через сіни в комору – стоїть корова, їсти корові нема що дати, треба ноччю піти щось украсти до скирти. Як у колгоспі почали їсти давати, вже ця корова додому не хоче йти, вже там викупили, дуже налоги великі, дуже ця позика велика була, дуже налоги великі, не мона було викупитися... все на налоги на ці, ну нічого... та й вже приходять, хату обмірають, вже хату продають. А була учителька по-сусідські не далеко, а в неї була баба стара, така, видно, мудра бабушка, та й каже: "Моя дитино, кому твої стьоки потрібні [маються на увазі діти. – С. Б.], хто тебе прийме, от продадуть хату, викинуть тебе, де ти подінешся з ними?!" Ну, пише зразок ця Гаша Асавовна, но мати її не писала, я не знаю, хто писав. Андрей [брат оповідачки. – С. Б.] каже, що я писала, я не помню, і мати вже як подала заяву, батько взяв, тепіро батько вернувся додому. Ну, та й послі позабирали всю пашню, кожен день ходять по хатах і трусять цю пашню. "Ідіт у колгосп, ідіт у колгосп", – не і всьо, вже все забрали в нас і вже все-все, ще осталося може з півтора пуда ячменю, і мати розстелила під голови, за подушку, звязала тако і на нас – і так як подушка, вже ми спимо там на йому. Бере которийсь Андрея, мабуть,

на руки, но не мене, дає йому якісь ще там копійки: "Скажи, де ще в вас є пашня?", "Нема ніде, там у нас під головами". І забирають з-під голів цих дітей цю пашню, і всі плачуть, і ми всі плачем: "Забрали всьо і пішли". Там в тебе, каже, ще є горшок гольдзи, ну така росла, зара її чось немає, тут в нас така росла, як це ріпак, а то така гольдза, но вона не гірка, вона дуже добра була, її пражили і терли, їли. Ну і всьо, пішла голодовка.

– А хто забирив, хто ходив по хатах?

– Ну, свої, своя бригада була організована, ці, як вони називаються... партійці.

– І це ж набирали місцевих, не чужі, все місцеві ходили?

– Месні.

– А з возами приїжджали чи як?

– Ну, мабуть що, я знаю, чим вони його возили, хто його знає.

– А як шукали?

– Шукали по всьому, по всьому шукали, ще й такі жилізні шпички були в їх, палиці, ще пробували, чи не закопане ніде. Шпичкували, є люди, які в землю закопували, ховали. Ну, а тепіро начався голод, мати ще в цю голодовку дитину малу родила. Боже! Нічого, Сірожа, їсти нема, оці оцей щавель кінський, баба ходила в церкву та й мати, та осталася свічка велика така груба, ну так, як ти бачиш, є по церквах дають у руки, великі грубі свічки... кусок цієї свічки. То це цього щавлю кінського одварить, отціде і це такі млинці пече, гіркі, ну таке, як корова напаскудить. Гірке, страшно недобре, з конюшини, ну клевер, конюшина, по пастовнях зривали, головки пекли, но нас спасло, що в нас була корова. Вона і недобра була...

– Не забрали корову?

– Вже викупили та й вже не забрали, вже в голодовку не забрали, вже була корова. Вона давала дві літри молока...

– На день?

– То це дві літри молока на баняк такий, літрів мабуть шість чи сім, ввільється – чуть тільки сиве оте, та вода. І вже і хустки мати, і подушки, і полотна, і рушники – все... а є села не бідували.

– А далеко вони були, що за села?

– Села... десь Лабунь, десь Куханівка, туди.

– А скільки вони від нас приблизно, чим?..

– Кілометрів шість-сім і десять. Ідем ми по черниці з Андреем, плачем за, цею, матір'ю, цього, цього пляцка називали... з'їсиш, гірко, їсти хочеться страшно, а черниці – це не їда, це як наїсися, то будеш їсти їх, а так, то ще хуже їсти хочеться. То ми назбираєм, а мати вже несе міняє вже, щось виміняє, принесе.

– На ті села, так?

– На ті села.

– А там було?

– А там було, там, видно, раньші пішли в колгосп, та й так людей не обідили, що так було, що їздили до ніх.

- А це була Житомирська область тоді, наша ж область?
- Не, Поляни...
- Поляни – це Хмельницька?
- Хмельницька. Кам'янець-Подільська була тоді, не... та й цього, та й стали люди дуже мерти, і ще якась болізна була, що коні слабля. Ці коні слабля. Тіки тей кінь здохне, тільки вивезли, зразу за сокири люди – і рубають, і їдять. Ти знаєш, ті, що їли коні, ті повидужували, ті не вмерли. Ну ми граємся десь там, "О, – каже, – пішли на кладбище, повезли..., бо хата ж наша недалеко там, пішли на цвинтар, повезли мерців".
- А багато возили?
- Сірожа, так накладяно, як снопів, на підводу. Ніяких трун, ніякого обмотування, ніяке нічого, отако покладяні в ряд, і я прийшла, я побачила, дуже велика яма викопана, сину, а я не бачила, як кидали, я, видно, не змогла, я одійшла. Це їде підвода, там давали по півкілограма хліба чи їздовому, чи скільки, і в кожну хату заїзджає.
- Це забирав?
- Да.
- А копали хто?
- Ну, тоже вже десь з цього, де колгосп організувався.
- А були в селі люди, яким нормально жилося в той час? А партійці там, ті, кого голод не зачепив, були?
- Були партійці, ті не бідували. Це бідували тільки селяни.
- А допомога приходила?
- Не-е-е. Не, ніяка, нізвідки. Лушпайками якимись там десь мати в якіхсь родичів десь виміняла, посадила картоплю, і ті лушпайки вигрібали з землі, поки вже щось уродило. То це я бачила на свої очі, стоїть ця яма мені сьодні в очах. І приблизно сьодні я знаю, де її копали, приблизно, де ця яма викопана і ці покойніки.
- Село не пропало?
- Не.
- А навколишні села?
- Я не знаю, Сірожа. Дітей, які оставалися, вже стали організувати ясла, попухляні, ноги повитікають, пухнут. Ото забирали вже їх туди, батьки повмирили, потом хати пусті були, то вже більших поселяли в ці хати.
- А хто поселяв?
- Ну, вже партейці розпоряджались. Це ж колись. О, партеєць, то це ж ти знаєш у ...селі. А вже я начала робити, вже послі війни, це давали, Сірожа, півкіла хліба, триста підсят, чи це за німця... 350 грам хліба [...]
- У Вас залізниця біля Полян близько, звідти хоч щось привозили, чи може нею кудись їздили?
- Ніхто нічого.
- А не давали?... я про голод...

- Не....
- А не пробували їздити кудись поїздами?
- Не, цього було не заведяно.
- А чого?
- Цього не було заведяно, навіть тут поїзда не ставали, це вже потом як началось, то вже робочі поїзда ці стали робити і їздити.
- Не ставали поїзда тут?
- Не.
- А чіплятись не пробували люди, ви не чули?
- Не. Ото був голод, я цілий день ходжу по сінокосі збираю щавель. Чого вже його не сіяли в городі, я не маю поняття, чи його сіяли та його не хватало? Здоровий треба банячисько наварити і це вже якусь там кашу, щось там зварат. Андрей хоче з горшка зшкребти, і я хочу шкребти горшка. Що вже ж на йому вишкребеш, Сірожа?!...»

*Голод у с. Кодня Житомирського р-ну
(Мельник Г. Тернистий шлях. – Житомир, 2006. –
С. 45–46)*

«...Село Кодня і його жителі, як і жителі навколишніх сіл, пережили ці роки страшної трагедії голодомору, великих поневірянь і людських втрат. Вмирили сім'ями. Коднею і Закусилівкою (це два великі села) кожного дня, від хати до хати, їздила підвода, забираючи мертвих і ховаючи їх на цвинтарі с. Кодня. Були випадки канібалізму. Жителі центру містечка, де в основному жило єврейське населення, від цієї біди потерпали менше...

Вічна пам'ять померлим:

Андрущенко Микола Олексійович, Андрущенко Федір, Артемчик Єва, Артемчик Ольга, Артемчик Анонь, Баранюк Микола, Бовсунівський Павло, Бовсунівський Петро, Бовсунівська Рузя, Бовсунівська Кароліна, Бойчук Кирило П., Бойчук Іван В. (брат моєї мами) ([прим. Г. Мельник. – Ю. М.], Бойчук Ігнат, Бондар Степан, Бондар Марія, Бондар Петро, Борошевський Андрій – діти Ганна, Павло, Михайло, Василь (родина мого батька) [прим. Г. Мельник. – Ю. М.]; Вознюк Олександр, Вознюк Ліда, Голуб Карло, Дорош Денис, Дзюба Микола і його дружина, Кенда Олександр, Колодюк Ніна Євдокимівна і двоє дітей; Кондратюк Євгенія, Коновальчук Василь, Кравчук Олександр, Кравчук Михайло, Кравчук Володимир, Лавренчук, Лук'янов Євген, Лук'янов Іван, Марко, Іван, Мазко Олександр, Мільян Хурмян, Мельничук Катерина, Мельничук Кирило і вся сім'я, Мельничук Оліма, Наумець Григор, Наумець Надія, Наумець Степан, Ольшевський Михайло, Ольшевський Петро, Ольшевський Броник, Пачківський Микола, Паляківський Петро, Перегуда Степан, дружина і троє дітей,

Пачківська Віра, Пачківський Олександр, Пачківський Михайло, Порохнюк Андрій, Порохнюк Олексій, Савчук Федір, Савчук Олександра, Савчук Петро, Саган Талеймон, Січкачар Іван, Січкачар Володимир, Січкачар Андрій, Січкачар Ігнат Тихонович, Січкачар Марія, Снігур Павло, дружина, три сини і дочка; Сусік Олексій, Стелюта Данило, Самсонюк Іван, Самсонюк Явдоха, Самсонюк Данило, Темчук Павло, Трембіцький Дмитро, Трембіцький Павло Степанович, Трембіцька Марія Семенівна, Теренько Віра, Теренько Ігнат і дві баби; сім'я Чавунів – чоловік, дружина, син, дочка; Фесенко Семен, Щепанік Олександра, Щепанік Анастасія. (Всього за неповними підрахунками – 100 душ. Ще 52 душі з Кодні та деяких сусідніх сіл – Закусилівка, Троянів, Іванківці – було репресовано у 1922, 1930–1939, 1944 і 1959 рр. за політичними мотивами; 34 душі було розстріляно гітлерівцями) [підрахунки Г. Мельник – Ю. М.]»

Гончаренко Петро Минович, 1921 р. н.

(записав 20.10.2006 р. його онук І. О. Корень)

«Я, Петро Минович Гончаренко, народився 28.11.1921, але в паспорті був записаний 15.10.1921 р. Місце народження – с. Ялцівка Житомирської обл. (тоді – Київської губернії). Під час голоду проживав тут же. Освіта – 7 класів, вчився у сусідньому селі Любовичі за 3 км від нашого. Працював різноробочим, від конюха до обліковця. Село було приблизно 100 хат, може більше, людей близько 350 душ на той час. У селі була церква. Священника комуністи замучили, вимагали сплатити податки. Тримали його три доби без сну, влаштовували допити по ночах, він помер від інфаркту. Поховали його під хатою без хреста.

Батьки – Гончаренко Мина Зінов'євич, 1900 р. н., грамотний, працював пізніше бухгалтером (у колгоспі?), помер у 1977 р., мати – Гончаренко (Єценко) Ганна Михайлівна, 1893 р. н. В родині було 2 дітей: син 1921 р. н. і дочка 1927 р. н. Наша сім'я була заможною, мали землю, коні, корову, крупорушку, косарку, молотарку. Була і чотиримісна бричка з верхом, як карета. Коли почалася колективізація, ніхто не хотів йти до колгоспу і батьки теж. Але ми тримали квартиранта – вчителя, якого дуже поважали місцеві активісти. Він порадив батькові добровільно вступити до колгоспу і віддати все, щоб не репресували. Так він і зробив – віддав усе, що було у господарстві, і ту бричку, у ній потім їздив голова колгоспу. Мати до кінця життя не могла простити батькові цього. Через це нашу родину і не займали більше.

Колективізація почалась у 1930–1932 роках, організували колгосп "Шлях до кращого", головою був місцевий Старовойтенко Григорій. До колгоспу заганяли силою. У кого було більше однієї корови – за-

бирали до колгоспу. Коней забирали всіх. Тим, хто йшов до колгоспу, залишали корову і не забирали зерно, а у тих, хто не йшов, – забирали все. Тут був вибір: або смерть, або колгосп. Три родини у селі було оголошено куркулями – Левко і дві родини Нечипоренко – і заслано на Соловки. Нечипоренки вимерли всі, з Левків повернувся тільки один.

У 1932 році голову колгоспу замінили на приїжджого росіянина – Соболева (один із двадцятип'ятитисячників), але він був людиною не жорстокою.

У 1932–33 рр. погодні умови були несприятливі – було багато дощів. Повно було води на лузі. В долинах взагалі нічого не виростало. Ще й активісти відбирали все, що залишилося. Вичищали все методично, по плану. Знаходили все, що селяни ховали в землі, матері ховали в колісках, в печі – все знаходили і віднімали. Цим займався Саченко Мартин Власович.

Для того щоб вижити від голоду, треба було 0,5 га землі перекопати лопатою (викорчовувати ліс) – давали 1 кг хліба і баланду (суп). Той, хто йшов до колгоспу, отримували 1 кг хліба і суп два рази на день (чечевиця, віка) – добова норма. Грошима не платили. Хто міг працювати в колгоспі – вижили.

Від голоду помирали цілими сім'ями:

Гончаренко Володимир Дмитрович – 11 душ, дядько мачухи; Саченко Іван Демидович – 6 душ; Саченко Архип – 7 душ; Саченко Талімон – 4 душі; Саченко Михаль – 3 душі; Нічипоренко Сидір – 4 душі; Трохименко – 4 душі; Нічипоренко Нічипор – 3 душі; Гончаренко Іван Зінов'євич – 5 душ (родина мого дядька).

У нашого сусіда, Саченка Максима, забрали коня до колгоспу. Сім'я помирає від голоду, він пішов уночі, забрав свого коня і зарівав. За це його активісти – Куліш Іван (конюх), Нечипоренко Степан (бухгалтер) та інші закатували. Зняли двері, поклали на груди і били молотом. Відбили всі нутрощі. Потім копитами конячими били по голові. А вся його сім'я померла з голоду, всього 8 душ. Так само вбили і Гончаренка Івана Зінов'євича та Проценка Хведіра за корів. Гончаренко Іван (мій дядько) ввечері, коли сутеніло, виманив з колгоспної отари свою корову до лісу і зарівав. М'ясо хотів закопати в землю, щоб годувати потім сім'ю, але хтось із села доніс, і в ту ж ніч його вбили, закатували.

Під час голоду їли все – липове листя, кропиву, гречку, бруньки, ліщину, хто їв жолуді, пізніше вмирав. Але до лісу ходити не давали. Жінки назбирають ягоди, йдуть додому – перестріне активіст, висипле з кошика ягоди, ще й ногами розтопче.

Був такий випадок: хлопчик, трохи менший за мене, років 10, разом з маленькою сестричкою пішов на поле, зрівав колоски і збирав

у торбинку. Так його піймали з тим зерном і повісили на мотузці від тієї торбинки.

Третина села вижили завдяки тому, що тікали до Росії і Білорусії (80 км через ліс) і там влаштовувались наймитами, це переважно молоді. Дітей рятували – садили до поїздів і відправляли куди очі дивляться, близько була залізнична станція Ірша. Дуже багато було таких випадків. Близько 10 % повернулися. Однак є інформація, що деяких всиновили. Діти-сироти жили в колгоспних яслах.

Наша родина врятувалася завдяки допомозі моїх діда і баби, які теж були заможні. У колгосп не йшли. Вони мали дуже багато землі, але їхнє село Вороб'ї, теж Житомирської області, знаходилося далеко в лісах, туди радянська влада не дійшла. Дід з бабою до нас не приїздили самі, через те що хата наша була в центрі села і все видно. Вони залишали різні харчі на околиці села в чагарнику і посилали звістку про це, а ми вночі всією родиною переносили це додому. Ходили мати, батько і я, борошно або зерно, що було привезено, клали за пазуху, руки були порожні, і несли додому. І так кілька разів, поки не перенесемо все.

Родина моєї дружини (7 душ дітей, батьки і дід з бабою) теж врятувалася. Їх було попереджено, що вранці, о 6-й годині активісти будуть "вчищати" їхню вулицю, а була вже 4-та година ранку. Тоді вкинули лантух з борошном у криницю, активісти не здогадалися там перевірити і таким чином вижили. Крім того, в родині були цінні речі, одяг, який міняли, продавали на Західній Україні. Коли стало зовсім сутужно, мати відправила десятирічну дочку Катерину (пізніше мою дружину) до Києва з наказом шукати родичів на Подолі. Вона була мала, але кмітлива, і розуміла, що перед Києвом її знімуть з поїзда, то вона залізла на дах вагону і лягла, і таким чином доїхала до Києва. Тоді до Києва біженців не впускали і нікого не випускали. Там, у Києві, вона пішки дійшла до родичів, але пересувалася по місту тільки по ночах. Хоч вона була і мала, але їй доручали ходити на ринок, продавати речі, купувати харчі, а тоді з ними вона бігла на вокзал, хотіла відвезти батькам і сестрам (старша була вже заміжня, а наймолодшій дитині – 9 місяців), але по вокзалу ходила міліція і ловила таких одиноких дітей.

Був у селі випадок, коли жінка з'їла власну малу дитину. Активісти колгоспу вбили її за це. А потім і її чоловіка вбили перевіреним способом – знову клали двері на груди і били кувалдою.

З боку держави допомоги не було ніякої. Сіл, в яких повністю вимерло населення, не було. У 1936–37 роках порожні хати заселяли розкуркуленими з Західної України.

Причиною голоду було небажання селян йти до колгоспу. На мою думку, це був штучний голод, щоб змусити людей йти до колгоспів.»

Риндич (Речмедин) Галина Олексіївна, 1926 р. н.

(записала 19.02.2006 р. двоюрідна внучка

Галини Олексіївни студентка НаУКМА

Надія Леонідівна Добрянська, ФПвН-1)

Примітка Н. Л. Добрянської: Г. О. Риндич народилася 21.11.1926 р. в с. Новоселиці Попільнянського р-ну Житомирської обл., освіта 7 класів, колгоспниця. Нині – на пенсії. Під час голоду 1932–1933 рр. ходила з братом у дитячі ясла.

На фото (зліва направо): Олексій Речмедин, його діти – Настя (стоїть), Олександр (сидить), дружина Ганна, дочка Галина, 1939 р.

– Чи погоджуєтесь на те, щоб це інтерв'ю було передано до архіву й опубліковано?

– Якщо я зможу щось розповісти важливе, то так, звичайно.

– Чим займалися батьки?

– Батько Олексій Тихонович Речмедин (1891–1972 рр.), мати – Ганна Федорівна Риндич (1902–1996 рр.), сестра Настя (у шлюбі – Чернишук) (1921 р.), брат Олександр (1931–2004 рр.);

Чоловік – Володимир Тимофійович Риндич (1929 р.), діти: Наталія (у шлюбі – Березовська) (1958 р. н.) і Петро (1960 р. н.).

Батько був родом із т. зв. злісних куркулів – тих, хто до революції мав багато землі. Мати була з малоземельної сім'ї (мали 25 соток), але у посаг отримала два набори ложок і виделок із золота і золоті сережки. Це золото у голод батьки обміняли на харчі. Сім'я не була багатою, але вони мали свою частину поля, тримали гусей, поросю, корову, бджіл. Батько в мене був дуже хороший. Пасічником був – він вивчився на пасічника. Він і чоботи шив, і хати строїв – усе він вмів робити. А мати теж шила людям на машинці. У мене батьки були добрі, через то вони і жили добре. Ні за що вони не платили – все безплатно получали. Батько в школі завгоспом був, а то строїв був

школу, магазин. Он млин у нас, то теже батько мій робив. Мати работала зразу ж після війни: баби носять ряднами снопи, а мати моя складає скирти. Ще згадували: "О, баба, скирти кладе тільки так!" Вона була така баба – маленька, але ж сильна.

– Чи була в селі церква? Скільки людей до неї ходили?

– Церква була, та хто ж у неї ходив, як всі голодні? Потім її розібрали чогось, верха скинули. Зробили з неї клуба. Я у церкву ходила, а не ходила вже в того клуба. Ми туди голосувати ходили. Я туди як ходила, то мені перед очима – мерці, яких колись раніше в цю церкву заносили. А потом з того клуба магазину зробили. А потом узяли та спалили зовсім. Один чоловік взяв бляху з тої церкви, покрив хату, то в нього та хата пізніше згоріла! А гріх – не треба було брать.

– Коли виникли колгоспи? Як люди йшли в них? Чи були батьки в колгоспі?

– Коли я народилася, то колгосп уже був. Коло школи була ферма, де і працювали. Хто не йшов у колгосп, то тих силою зганяли. Хто пішов у колгосп – то нічого, а хто не хотів іти, то тих судили, засуджували і висилали на Сибір. А то чоловіків забирали у тюрми. Чимало вислали. От і мого дядька. Він ні в яку не хотів іти. Казав: "Ні, на Соловки піду, а в колгосп не піду". Ну то й вислали його. Він там і зостався жити, там його і поховали. А вже його діти вернулися в Новоселицю.

У колгосп ішли, хто був бідний. А ті, хто поле мали, ще щось мали, то вони не хотіли. Тоді багацько сиділо в тюрмі. От не хоче жінка, законозиться – не хоче йти – от ти і куркуль. Та який він куркуль? Одна хата, два кролі – записали в куркулі! Дуже багацько сиділи, повмирали. На оті канали гонили, то там вони робили, там і пооставались чи повмирали.

Батько мій пішов у колгосп зразу. Мати каже: "Йди, – бо хоч багато було – було й поле, і корова, і коза, – то зараз же пришиють, що ти вредітель". Того батько і пішов. За городами зробили колгосп, там робило п'ять чоловік, це було їхнє поле. Спочатку були маленькі колгоспи, а потім вже з'єднали їх у великі.

– Чи були репресії в селі? Чи розкуркулювали когось? Якщо так, то чи багато було куркулів? Як із ними поводитись, куди висилали? Хто проводив розкуркулення? Свої чи прийшли?

– Куркулями звали всіх, хто не хотів іти в колгосп. Тих засудять і все заберуть, нічого не лишать. Хочеш чи не хочеш – все заберуть: і поле, і коні – все. Забирали свої, але це вже держава робила. Не то, що свої трусилі, а це держава.

А то в нас ще були сищики такі. На власть тільки натякни, то зразу ж продадуть тебе! Тут забирають і не питають тебе – зразу у тюрму.

– Яка була погода в 1932 р.? Який був урожай? Що з ним сталося?

– Тоді не так родило. Тоді ж не було ні тракторів, нічого. Що там зроблять, то на цьому і кінець. Воно то що не вродило, а що в людей

було, то вони нарешне повитрушували все, щоб у людей не осталося. Та й тобі і голодовка – вмирай! З чого ж ти будеш жить? Нема з чого!

– Хто входив до "червоних загонів" – люди з Новоселиці чи чужі? Як забирали? Що забирали? Як поводитись? Чи було село на "чорній дошці"?

– Село на "чорній дошці" не було. Ходила комісія з начальства, з активу колгоспу. Ходили по людях: де що у кого було закопане, то вони його повикопували і позабирали. Ну і з чого ж людина буде жить? Чужих не приходило, у нас і свої були, собаки. За карточкою пирога сховає, то і того пирога забере. Він того пирога понесе в державу? Та їдять самі! Вони собі половину оставляли того, що нагребли. З того і жили. Хіба ж там контроль такий був, скільки взяли? Та так брали і так виживали, а люди вмирали... Тут хто заможніший, то той виживав. А ті, хто не мали запасів, а сім'ї мали великі, то ті й повимирали.

– Чи ходили діти в цей час в школу чи дитсадок? Скільки їх там було?

– В голодовку я ходила з братом у ясла. Йому було три года, а мені сім год. Там, у яслах, наварять галушок: три галушки і вода. Брат був малим, то, бувало, що я воду вип'ю, а він до мене: "Дивидиви, он щось полетіло", я рота роззявлю, а він у мене галушки покраде. Тоді в ясла ходили ті, хто не дуже бідував. Тут хто дужчий, у кого є за що, то той і ходив.

– Як виживали в голод? Що їли, в яку пору року? Чи тримали в голод худобу?

– Та хто що бачив, тим спасався. Клевер (конюшину) їли, кропиви й полу, хто що бачив – те і їв. Взимку вже воно перейшло, вже ж було легше: вже 1934 год був. Щось уродило, як хто щось посіяв. Вже трохи картоплі було. А що вродило у тих, хто помер? Нічого. Бо що ж воно може садить, як немає чим і немає сил? А ті, хто жив, то ті вічка зрізували у картоплі та садили, то вже ж трошки й уродило – вже й легше було.

Моя мати пекла млинці, то вони були з кропиви, з лободи. Оце як свиням! То ці можна хоть їсти. А то пізніше, то клевер – конюшину – квіточки його були. То мати піде з батьком, та накрадуть цих квіточок і печуть млинці вже з них. І даже в яслах отаке давали.

Якось прийшла я до своєї баби, а вона пече млинці, білі такі. Каже мені: "Бери, доню, млинчика". Ну я його жувала-жувала, а ковтнуть не могла: він з полови був! Це такого наїдяться, та й оправиться не можуть! Полова ж!

Саша (брат) був малий, а я старша, то ми, було, бугилу їли. Діти всі рвуть, обдирають і їдять. Я обдеру йому, та заки я обдеру, то він із'їсть і ще хоче! І така ж вона добра та солодка була! Вже після того, думаю я, покушаю її. А вона так смердить – думаю, яка ж вона, виявляється, погана. А тоді ж так їли, що страшно!

Та таке страшне було, Господи! Ходив до нас хлопчик, родич наш. Мати назбирає картоплі (тільки скільки там було тої картоплі!), її зварить курям. А він прийде, малий ще, та лушпайки поїсть до їдного. Сильне було горе!

Прийшов якийсь до нас знайомий Бальдровський, каже: дай йому два бураки. Дали йому ті бураки сирі, і так він їх їсть! Той Бальдровський тільки з хати вийшов, а діти зразу теж кинулись: дай-но покушать того буряка. Та хіба ж його можна так їсти? То вони думали, що воно сильно добре таке.

А якийсь він прийшов до нас, мати тоді вішала плаття. Ходили по двору курки, а тоді мати дивиться – а курки немає. Каже батькові: "Іди подивись, мабуть той курку вкрав". То батько взяв палицю та й пішов. Приходить додому, а мати питається: "Ну що, забрав курку?" А батько каже: "Що ж я заберу, як я прийшов, а вони ту курку розірвали, помімаєш, і їдять оте м'ясо сире, з кровлею! То я подивився: що ж я їм скажу?" Що ж ти можеш сказати людині, як воно, бідне, голодне?

Настя моя (сестра) ходила в школу з подружкою. Мати Насті давала трошки в школу хліба, от вона й ділилася з тою дівчиною. А це якийсь не дала їй. Як вона рано прийшла в школу, то цієї дівчини нема. Оказується, вона вмерла! Настя не могла успокоїться: "Якби, – каже, – була дала їй хліба, то була б вона жива. А так – вмерла".

А сусідка в нас була. Батько наловив риби якийсь, а у нас ще картопля була, мати пирогів спекла і бере ті пироги та рибку і йде. Та жінка топить у печі і сильно плаче, а чоловік сидить коло неї. А в печі – тільки вода у горнятті. Нічого у них немає, та ще й двоє дітей. То прийшла моя мати, їсти їм принесла, а чоловік каже: "О, бачиш, і нас буде празник".

А як хто робив у колгоспі, то тому давали їсти. Моя баба Людя варила людям. Черпак юшки ввечері і скибочку хліба. То кожен їсть ту веку (чорний горошок, що його коровам дають), а додому несе скибочку хліба: це ж діти вдома голодні. То ходили тільки ті, хто міг, у кого ноги не були пухлі.

У мене батько їздив у Турксін ["Торгсін". – Н. Д.] у Сквирі, де золоті вироби обмінювали на харчі, брав золото, яке у нас було: каблучки, сережки материні. От він їх туди возив, а там йому вже давали то муки, то цукру. Так ми не дуже бідували. Він рибу ловив. Корова в нас була, були гуси. Але тут так: корова і гуси були у снігах, бо ж надворі не можна держати – украдуть. От посідали якийсь вечерять, а гуси почали кричати, як собаки. Мати каже батьку: "Ти замкнувся?" "Канешно, – каже батько, – замкнувся". А тоді ж ще не було свету. То вони засвітили, дивляться, а вхідні двері, які були зсередини замкнені на засув, вже одмикані кимось! Дивиться мати нагору на ляду, що веде на горіще, а клямка на ній хилитається! Воно почуло, що будуть іти на шум, і втекло через ляду і солом'яний дах. А то були б і корову вкрали! Все було у хаті: і льох, а в ньому картоплі трохи було, все. Бо це ж

голод такий був... А раз було, що корова вже була надворі. Тоді сніг притрусив, а потім перестав. То приїхали було корову красти. Тоді не можна було, щоб одрізати колодку, а колодка була замикана, то вони покрутилися, що не можна одімкнуть, та й поїхали. А як батько рано встав, дивиться: од дверей же ж сані завертали. Він по сліду пішов та й до того, хто приїжджав. Каже тому: "Знаєш що, парень. Як у мене хто корову украде, то це ніхто буде, а ти. Щоб ти це знав, і я тобі цього не прощу".

Сказали в колгоспі так: здайте всі корови в колгосп і будете туди ходити по молоко. Ну здали ті корови в колгосп. Мати пішла раз по молоко – нема, другий, третій раз – нема, так тиждень ходила. А сусід – сторож, що їх глядів, – несе молоко, а їй – немає. То вона – за корову та й забрала додому. А як мати забрала, то всі позабирали. Але ніхто нікому нічого не сказав. Ті, у кого якась худоба була, то ті й повиживали.

– Як люди поводитись, чи мінняв їх голод?

– Люди ставали, наче хижакі, – їм аби наїстися. Це ж здорова людина, тільки їсти страшно хоче. Того ж вони і ставали такими. Воно і краде: курку вкраде, розірве і їсть одразу. Що ти йому скажеш, як воно бідне і голодне?

– Чи допомагали один одному (родичам, сусідам)? Чи була допомога з інших сіл чи міст? Чи тікали люди в інші місця? Чи помагало "государство"?

– Та ж хто буде кому помагати, як всі голодні? Кому ти допоможеш? І в кожному ж селі було таке саме. Хто ж буде помагати, як кожен думає, щоб наїстися. Ніхто не тікав, бо куди ж вони втечуть? Нікуди не втечуть.

А про родичів... Ну, була в нас баба Салама – батькова мати. Канешна, помагали – до себе забрали. Всігда тільки мати щось напече, то я зразу це бабі несу. А баба каже: "Ой, Боже! Я ще ж Богу не молилася, а ви вже мені несете їсти". А мати каже: "Та їжте, що Ви видумляєте! Що дають, те й їжте". А вона [баба] вмерла в 1934 р. Я ще понесла їй їсти – мати дала, я ще дівчина була, а це 1934 р. – страшно було йти самій. Прийшла. А у баби була малярія (вона не від голоду вмерла), то та малярія так її вже замучила – вона мене вже не бачила. Каже мені: "Іди, доню, дай я тебе хоч полапаю, яка ти". На другий раз, коли я прийшла, вона вже померла. Хороша була баба. А діда я не помню жадного – обидва померли молодими.

А держава нічого не помагала, крім того, що їсти варили: черпак юшки та скибка хліба. А більше не помагали. Та де ж ти бачила? Хто що поможе, як вони все забрали нарештє!

– Чи траплялися випадки людоїдства? Якщо так, то скільки їх було? Що було далі з тими, хто їв людей?

– Та було, що дітей їли своїх. Настя ходила вже моя в школу, то батько даже проводив її, бо там була одна така баба, що ловила дітей

і їла їх. А Настя була така повненька – не така як я. То батько і проводив її, бо боявся, заки та баба не вмерла. І такого було чимало, що дітей їли.

Було таке, що один чоловік каже до жінки: "Знаєш що? Однак же ми повмираємо, то давай одну дитину заріжем та й з'їмо". А вона каже: "Ти що, здурів? Не нада ж цього робити!" То вона в голод вижила з дітьми, а він таки вмер.

– Чи багато людей померло в голод? Як помирили? Як їх ховали: в братських могилах чи по одному? Були випадки поховання живих людей?

– Багацько, дуже багацько померло. Отак оце йдуть по дорозі і вмирають. Де йде, то упаде та й умре там. У мене по сусідству була хата – всі з неї вимерли. Так ще їх поховали, що ніхто не знає, де хто. За мерцями їздить підвода і збирає їх, везе вже на цвинтар. Там яму викопують і в неї скидають. І без трун, без нічого – отак беруть і кидають. А було таке, що збирає чоловік мерців, а там жінка жива. Вона ожила та до нього: "Дядьку, куди ж Ви мене везете? Я ж ще жива!" А він каже: "А що я по тебе ще й завтра приїду?" І їде з нею на цвинтар. Оце вона така була одна.

Був помер один, то йому труну зробили. Але труна вийшла замала, і ноги мерця в неї не влазять і наче теліпаються. І ніхто не їде за труною! Один батько везе свого сина! Ще й сів на труну зверху, щоб ноги не теліпались.

Був у нас один хлопець. Такий був парубок, було їх шестеро дітей, і дуже вони бідували. Він уже був здоровий і носив сводки (відомості про те, що зроблено у колгоспі) у район. Але ж пішки він ходив, а це – 20 км! А він же ж голодний... То дадуть йому скибочку хліба і баланди, бо вдома ж нема нічого. Ось він заки міг, то носив. А вже як не міг носити, то і ходив голодний. Якось вліз він до одних людей у хату, як ті пішли на роботу, і поїв усе, що вони наварили. Прийшов хазяїн, зловив його, узяв такого довгого цепа, я як зараз бачу його! Прив'язав парубка на той цеп і водить. Ходить парубок, ходить і плаче дуже. А хазяїн зразу його б'є дручком. А мені так же ж було його шкода! Я ще ж мала була – сім год, але ж розбираю, що так не можна робить. Так помер цей парубок скоро після того. А був ще молодий...

А з моєї сім'ї ніхто не помер. Даже із родичів ніхто не вмер. Всі живі остались. Ну, бідували дуже, але все одно вижили.

– На Ваш погляд, чому стався такий голод? Хто в ньому винен або що до нього призвело?

– Та то вони так рішили, щоб всю Україну видушити. У Росії ж то не було голоду, а тільки на Україні. То вони самі ж зробили це, щоб нас видушити. Хіба ж вони помагали? Вони ж усе забрали, та й все. А може ще таке зробили, щоб все золото з України вивезти. Бо ж багато у "Турксіні" поздавали. А в тих "Турксінах" сиділи самі євреї!»

Павлюк (Шевченко) Ксенія Трохимівна, 1923 р. н.

(записала у 2004 р. студентка НаУКМА, Яцюра Зоряна, ФПВН-1)

«Я, Ксенія Трохимівна Павлюк (дівоче прізвище Шевченко), народилась 19.01.1923, але була записана 23.01.1923 р. Місце народження – с. Ярославка (суч. Ружинського р-ну Житомирської обл.). Зараз проживаю в Києві, а під час голодомору перебувала в рідному селі. Було нас п'ятеро молодших і батьки – семеро душ. Я була наймолодша в сім'ї, мала одного брата, Васильком звався, і трьох старших сестер.

У 1929 році ми вперше почули слово "колективізація", та ми ще не знали, чим воно стане для нас. Мої батьки відмовилися йти в колгосп, за це їх було одразу ж і покарано. Забирали все, що бачили, не зосталося жодного колоска. Нас залишили голих, босих і простоволосих. Батько був заможною людиною, мав хороше господарство і багато поля, тому ми жили в повному достатку. На жаль, цьому досить швидко прийшов кінець. Була у нас величезна клуня, а оскільки рік вдався досить врожайним, була вона наповнена снопами жита, проса і пшениці. Вони прийшли... забрали все, геть пройшли і перевірили, чи часом, не дай Боже, не залишилося зернятка де, а нам не залишили нічого, жодного шансу на виживання. На плиті варився суп, та вони, нелюди, й те вилили, а картоплю, що була в ньому, викинули на гній. Змусили мою маму прясти нитки, щоб зв'язати свиней, забрали і вівцю, і корову, і коні, і гуси, а їх у нас була сила-силенна. З хати теж позабирали все, що може знадобитися: кожухи, чоботи, хустини, серпи... От так зосталась наша сім'я.

Два роки батько не йшли в колгосп, і два роки ми так голодували. Ходили весною копати мерзлу картоплю, а яким щастям було знайти якийсь бур'янець! Це все.. наскільки це все було страшно. Як страшно, коли за зернятко готові вбити.

Голод забрав дві рідні мені душі – двох сестер. Нас зосталося п'ятеро....

В нашому селі вимерло трохи більше половини людей. Уяви: йдеш ти, йдеш – впа! І так сотні. Просто йшли люди і на ходу падали. Дороги були встелені трупами... Був чоловік, він їх збирав і кидав усіх в одну яму – яму смерті... Так страшно, коли розумієш, що сам у будь-який момент можеш опинитися в ній, на цій купі. Ніхто нікого тоді не хоронив, а для нас, християн, це велике горе. Була у нас в селі і баба, вона різала людей, а потім їх їла, і не вона одна... Люди тоді взагалі мало відрізнялися від тварин, жили за принципом "виживає сильніший". Залишилися десятки пустих хат. Із сусідів теж мало хто вижив.

До цього проклятого голодомору була у нас і церква, та й цього нам не подарували. Прийшли та розібрали до останнього камінчика і цвяшка. І віру, прокляті, хотіли у нас забрати. Той, який поліз на цер-

кву хрест знімати, то йому через декілька років ноги, руки і все тіло відняло, помер він смертю страшною за те, що такий великий гріх взяв собі на душу. Школи, звичайно, не було, та й навіщо – майже всі діти вимерли, мало їх дуже зосталося.

Брали люди лушпайки від картоплі, садили, вони проростали, і вже хоч щось у роті було.

Боже, а які багатющі врожаї були у колгоспі в цей час! То вночі багато хто з нас виходили на поле, різали колоски і збирали зернята, щоб якусь кашку зварити та не померти з голоду. Але якщо вже зловлять тебе, то залишається молитися. Бо зразу ж і поб'ють, і суд, і в'язниця. Як ти ще один, то добре, а як дітоньки голодні дома залишилися!

Вже десь у 1934 р. змусили всіх йти в колгоспи, а там варили якийсь суп чи затірку і давали по черпаку, то вже й діти почали ходити туди і щось допомагати, бо треба було якось виживати. От так і ми з сестрою і братом перебивалися. А батько сам цей суп варив і все-все до останнього людям віддавав.

У 1935 р. до нас в хату знову смерть завітала... забрала маму...

Після 35-го знову було важко, та вже хоч трошки свого городу було, то вже є і своя картопелька, огірочок, морква. От так ми і жили. Хліба не було, то ходили в колгосп збирати після жнив якусь смітт'ячко, щоб і собі перемолотити і хоч коржика спекти. Не дай Боже, щоб за такою справою об'їзник впіймав! Спочатку в колгоспах нічого не давали, а вже пізніше, в 1937 р., почали видавати по 100 грам зерна за трудодень. От так набігало за рік 30 кілограмів – скільки його там! Як хочеш, так і живи.

В 1939 р. нас залишилося вже троє... не стало і батька...

Не знаю, за які такі гріхи Господь послав нам, українцям, таке важке випробування... Дай Боже, щоб таке більше ніколи і ні з ким не траплялося. Та що тут ще скажеш... Як згадаєш... Було дуже важко, боляче, страшно. Коли смерть косить всіх навкруги, а зими тягнуться вічність, коли засинаєш і розумієш, що можеш більше не проснутися, коли це все починає їсти тебе зсередини, коли життя стає гіршим за пекло... от що таке голодомор...»

Левковський Павло Дмитрович, 1924 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА

Анна Левківська, ФСНСТ-2)

«Я, Левковський Павло Дмитрович, народився 4.09.1924 р. в с. Левковичі (суч. Овруцького, а раніше Словечанського р-ну). Левковичі – велике поліське село, де протягом непу активно розвивалася кустарна промисловість [...]. 1930 р. почалася перша хвиля т. зв. розкуркулення та колективізації. Пригадую, як до села приїжджала

вантажівка й забирала когось із "капіталістів" на допит, з якого людина вже не поверталася. Третина мешканців села була вислана до Сибіру разом з малими дітьми та літніми людьми. Взимку 1931 р. всіх моїх близьких родичів відправили на заслання до Іркутська, батька мого засудили на 10 років за "сприяння розвитку капіталізму", бо наша родина мала у власному користуванні декілька млинів та багато худоби. Я встиг втекти та сховатися у двоюрідної тітки. У 1932 р. охочих утримувати чужу дитину було все менше – селянам було дуже важко прогодувати навіть власну родину через часті візити "компетентних органів" з подальшим вилученням всього їстівного.

Тодішній сільський голова, Невмержицький, приводив "продзагони" до відповідного будинку – і починалося справжнє жакіття. Шомполами шукали заховане на городі "багатство", у хаті перевертали все догори ногами, навіть дитячу колиску. Якщо знаходили щось їстівне, били хазяїна батогами...

Мешканців села виручала близькість лісу, в якому влітку та восени збирали гриби та ягоди. Село якось виживало – до зими... Основною їжею були коржі з полови, макухи, жолудів або висівок, "страви" з картопляного лушпиння. Не забуду смаку хліба з жолудів – жахливо гіркого, їсти його треба було неквапом, тому що борошно з жолудів дуже важко перетравлювалося. З початком зими продуктів не вистачало катастрофічно, люди почали пухнути, втрачати розум і помирати. Так померли моя двоюрідна тітка і її донька. Люди ходили мов тіні, їм весь час доводилося одне одного підтримувати. Часто непритомніли на вулицях. Жахливі чутки долинали з довколишніх сіл. В селах, розташованих ближче до боліт, траплялися випадки канібалізму та вбивства на ґрунті божевілья. Я сам пам'ятаю сильну слабкість у усьому тілі, запаморочення та нудоту від голоду. Додалася ще й епідемія тифу, яка почалася восени 1932 р. Померла (від тифу) моя рідна тітка Олександра, якій тоді було лише 18 років. Мерців ледве вистачало сил ховати. Взимку 1932–1933 рр. повернулася мати, Анна Іванівна, з моєю сестрою Євою, якій тоді було 5 років. Вони втекли з Іркутська і тому вважалися "поза законом". Мати одразу вирушила до Білорусії (там жили родичі) – шукати роботу і притулок, а Єву лишила в Левковичах.

Навесні стало трохи легше. Коли на липі з'явилося перше листя, я лазив на дерево і зривав його. Згодом з нього пекли сякий-такий хліб. Рвали лободу і варили з неї борщ. Збирали ще не дозрілі колоски і намагалися пекти з них. Але Єва почала опухати з голоду. Одна з родичок написала Анні Іванівні листа у Білорусь приблизно такого змісту: "Ганю, приїжджай, твоя дочка помирає з голоду". Мама не забарилась... Тітка сказала нам, що незабаром ми побачимо маму і що вона забере Єву. Вона повела нас у поле, де росло високе жито. Єва дуже ослабла і не могла йти. Ми побачили матір, але про цю зустріч вона наказала нам мовчати. Сестрі стало погано і тітка принесла гор-

щик борщу з лободи – дівчинка почала жадібно їсти страву. Їсти у такому стані було небезпечно, і мама відняла у Єви горщика і почала вмовляти піти з нею – мовляв, ходімо, я тебе нагодую хлібом. Єва не йшла, а котилася, часто падала. Через брак сил дорослі не могли її нести. Мати забрала дочку до м. Рогачов (Білорусь). За мною вона приїхала через півроку: весь час вона шукала більш-менш зручне приміщення і хоч якусь постійну роботу.

В колгоспі на той момент змінилось керівництво. Сільським головою став Левківський. Він не дав зробити з церкви зерносховище, не дозволив забрати ікони. Також відборонив священика (о. Миколая) від НКВД. Взимку за о. Миколаєм приїхали представники "компетентних органів". Священика посадили на сані, але сільський голова підбурив селян і вони всі разом загородили дорогу. Це повторилося разів зо три, потім панотця все ж забрали до в'язниці. Там з допомогою тортур (по селу ходили їх страшні описи) намагалися змусити о. Миколая зректись Бога. Хоч священик не відмовився від Бога й сану, його скоро, десь за місяць-півтора, випустили з в'язниці і це завдяки сільському голові. О. Миколай всіляко підтримував віру в людях в період труднощів, під час епідемії тифу допомагав у лікуванні.

Фактично жителі Левковичів голодували майже до кінця 1933 р. Завдяки близькому лісові село вижило. Починаючи з літа 1933 р., візити "продзагонів" ставали все рідшими. Селяни почали потроху робити запаси. Восени 1933 р. я пішов до школи, мене почала підгодувати вчителька.

Дуже рятувала людська доброта й милосердя. Люди, часто віднімаючи від своїх дітей, годували чужих. Спільна біда ніби змусила людей стояти одне за одного, один допомагав вижити іншому.

Ніколи не забуду я ті жахливі роки. Головне, щоб це лишилося в пам'яті поколінь і ніколи більше не повторювалося...»

Віслоцька (Соболівська) Ганна Францівна, 1928 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Юлія Свіжевська)

«Я, Віслоцька (Соболівська) Ганна Францівна, народилася 24.X.1928 р. в с. Дерманка Чоповицького р-ну (нині с. Луки Малинського р-ну) в селянській родині. Батьки – Франц Іванович та Станіслава Ярославівна (дів. Войцехівська). Мала брата Віцента 1920 р. н. та сестру Хелену 1924 р. н.

Село наше було великим, але точної кількості дворів не можу назвати. Земля була родючою, тому в більшості селяни жили не те щоб заможні, але й не бідували. Хоча була, наприклад, родина Гаєвських, які були бідняками, але тому, що лінувалися як слід працювати на землі. Більшість населення була православною, але церкви в селі не

мали. Найближча церква була в Чоповичах, а католицька каплиця – за 2,5 км.

Жили ми разом з моїм дідом Яном у його хаті. Дід мав 40 га землі. Після смерті майно його було поділено між усіма дітьми (тато мав братів Франца, Альбіна, Миколу та дві сестри Кароліни). Таким чином, наша сім'я отримала будинок (12х6 м), 6 га землі, пасіку 100 вуликів, 1 га фруктового саду.

З початком колективізації Гаєвські чи не єдині з радістю пішли в колгосп, інші люди йшли неохоче. Батьки відмовилися вступати в колгосп, з одного боку, думали, що це вже Антихрист прийшов на землю опечатувати людей, як сказано в пророцтві, а з іншого – шкода було віддавати зароблене майно. Відмовився і наш сусід Базиль, який був найбагатшою людиною в селі, бо однієї землі мав 40 га. Його й прийшли першим "розкуркулювати". Гроші він ховав у стріху, а тому коли її знімали, банкноти сипались, як листя восени.

Згодом прийшла і наша черга. Коли наш двір оточили і почали розбивати паркани, батько почав мліти й повторював: "Які ж варвари так труд людський нищать?" Мама ж одразу зрозуміла, що коїться, встигла швиденько познімати й віддати брату образи, забрала нас з сестрою та зв'язала в клучок батьків костюм та золотий годинник. Забрали в нас абсолютно все. Хата в нас була одна з найкращих в селі, і ми мали дуже гарні господарські приміщення: сарай (76х6 м), де був корівник, конюшня, свинарник, курник, січкаря, окремо був великий тік. Забрали всю худобу, а також віз, сани, упряж, плуг, борони та ін. З хати нас вигнали, там потім була сільрада, все інше розібрали та перевезли в колгосп. Все хатнє майно порозкуповували люди, навіть подушки та одяг. Це був вечір, мама тримала мене за руку, а в іншій тримала горщик молока на вечерю, і ми швиденько йшли садом до її брата Болєся.

Дядько Болєсь був лісником, у нього ми й оселилися. Згодом туди теж прийшли робити обшук, щоб перевірити, чи нічого в нас не залишилося. Мама дала мені, як найменшій, той клучок з татовим костюмом та годинником і приказала нікому не віддавати, я ж притисла його до серця і ніби приросла до нього. Під час обшуку один з чоловіків почав його в мене видирати, а я так плакала і кричала, ніби мене вбивають, то вони й облишили. Потім мама виміняла ці речі в сільського вчителя на пуд борошна. З нього ми робили затірку. Те бо-рошно нас і рятувало.

Батька постійно викликали на допити. Потім йому наказали здати в колгосп 2,5 пуди льону, а він відповів, що не може, бо вже більше нічого немає. Спочатку його звинувачували у відмові добровільно здати майно, потім у шпигунстві та контрреволюційній діяльності. Можливо, зіграло свою роль і те, що під час Першої світової він більше 2-х років був у німецькому полоні (в селі його всі називали "германцем"). Коли останній раз бачила батька, він ішов на допит у сіль-

раду, ніс мене на руках і давав десь роздобуті грудочки цукру. Його засудили на 5 років і вислали в Караганду. Більше ми не мали від нього жодної звістки.

Рік той був урожайним, але ж увесь врожай у людей позабирали. Ми ж хоч те борошно мали. На все життя запам'ятався хліб, який робили з відварених жолудів, чорний, як земля, глейкий і страшенно гіркий. Коли було найскрутніше, їли навіть відварену липову кору. Весною стало легше. Робили млинці з лободи та кропиви. Біля сусіднього села Сичівки був великий луг, і там завжди гніздилося багато ворон. Віценти ходив туди за щавлем, а потім виймав із гнізд вороненят, бо ж велику ворону неможливо спіймати. Мама цих вороненят як курчат готувала. В селі почалася епідемія дизентерії, і моя сестра Хелена від неї померла.

На Великдень у нас мала бути лише одна страва. Мама приготувала пампушки з картопляного лушпиння та молодого листя. Та поки ми пішли ввечері на службу, хтось заліз у хату та й забрав їх. В тому році в нас був голодний Великдень. Ми просто сиділи за столом, а мама тихенько плакала в кутку.

Навесні мама посіяла просо на тому клапті землі, що був біля хати. Щодня мама піднімала мене на світанку і садила сторожити просо, щоб горобці його не повикльовували. Сама ж вона ходила в найми до людей і робила, за що дадуть. Або ж ходила з братом у ліс збирати ягоди та гриби. Коли ж просо достигло, мама вижала його і ці кілька снопків склала на горищі. А її двоюрідний брат, імені якого вже не пам'ятаю, пішов і написав на нас заяву, що ми, "куркульські недобитки", переховуємо просо. Згодом від прийшов до нас від сільради ще з одним чоловіком забирати це просо. Мама дуже плакала, ставала перед ним на коліна і просила залишити хоч сніпочок, та вони все забрали.

Потім брат пішов у школу, а маму взяли туди працювати прибиральницею. Директор школи був дуже доброю людиною і жалів нас, тому дозволив мені разом з братом ходити до школи на безкоштовні сніданки.

Отак і пережили. До того ж, можливо, у нас голод був і не таким сильним, як в інших регіонах, хоча теж багато людей померло.»

Назаренко Юрій Васильович, 1928 р. н.

(записав 15.06.2006 р. у Запоріжжі о. Юрій Мицик)

«Я, Назаренко Юрій Васильович, народився 15.06.1928 р. у м. Макіївка на Донбасі. Мої батьки: Василь Іванович Назаренко (1909–1979) і Тетяна Микитівна Назаренко (Овсянникова) (1909–1976) походили з селянських родин, народилися в с. Михайлівці (суч. райцентр Запорізької обл.). Батько був бухгалтером, мати – домогосподаркою. Вони побралися у 1927 р. і виїхали на заробітки на Донбас, певний час жили у Макіївці, де я й народився. Потім вони повернулися до Михайлівки. До революції 1917 р. це було найбільше село України, нараховувало 40 тис. жителів! Внаслідок революції, громадянської війни, а особливо голодомору 1932–1933 рр. його населення скоротилося вдвічі! Під час голоду наша сім'я жила у Токмаці (суч. райцентр Запорізької обл.), бо батько дістав перед цим підвищення по службі (він був комуністом). Наскільки я знаю зі слів моїх батьків, голод дуже сильно вдарив по Михайлівці і Токмаку, та й взагалі по Україні. Від цього голоду померло два брати мого батька у Михайлівці (одного з них звали Прокопом, а ім'я другого я зараз не можу пригадати). Рятуючись від голоду, наша рідня, особливо по материнській лінії, виїхала на Донбас працювати на шахтах. Я, хоча був ще малим, але добре пам'ятаю будинок, у якому ми жили у Токмаці. Він чомусь був пустим, а ми займали у ньому дві кімнати. Наскільки я розумію, мої батьки прагнули мене вберегти від лиха, через що не говорили про голод, перестерігали, щоб я нікуди з хати не виходив. Час від часу якісь люди приходили до нашого помешкання, стукали у вікна та двері, просили хліба ("хоч крихітку"), але батьки не мали чого їм дати. Зовнішній вигляд цих людей наводив на мене жах. Батьки казали, що це цигани (не знаю, чи дійсно так було, чи батьки просто лякали мене, кажучи, що мене можуть вкрасти). До нас доходили чутки про події у Михайлівці, де дехто з жінок їв від голоду своїх власних дітей, а потім ці жінки божеволіли. Ці люди, яких я бачив, батьківські перестороги щодо циган справляли на мене дуже тяжке враження. Я постійно боявся, особливо по ночах, що ці люди розіб'ють вікна чи зламають двері, увірвуться до хати, вб'ють мене та моїх батьків, з'їдять...

Пам'ятаю також, що їли тоді мало. Єдина їжа, що мені запам'яталася, – це якийсь корж із кукурудзи, що його пекла мама. Батько, як службовець, отримував пайок, і це нас врятувало від голодної смерті.

Потім пригадується мені страшно повинь у Мелітополі у 1937 (?) році. Тоді вулицями плавали на човнах, вода вже сягала дахів. З Мелітополя прислали танкетки рятувати людей (до того ніхто не знав, що у Мелітополі їх роблять), але дві танкетки втонуло, начебто загинули і їхні екіпажі. Під час війни ми жили у Запоріжжі. 4.10.1941 р. німці вступили у Запоріжжя. На вул. Анголенко, де нині швейна фабрика, була казарма для угорських офіцерів. Вони ходили вулицями і дивилися на людей, як на порожнє місце. Ми спочатку жили на Південному посьольку, а потім – у центрі. Я ходив до школи № 9 (російська), а потім № 7 (українська), де й закінчив 7 класів. Нам викладали історію України за Грушевським, ми ще й дивувались, чому там так багато литовських імен. Наша вчителька історії (Славинська) потім виїхала на Захід, і про неї я більше нічого не чув. Інша вчителька вивезла нас з наказу у село полоти моркву. Це був 1943 р. Ми були голодні і не втримались, щоб не з'їсти ще маленькі морквинки. Німецький офіцер побачив ці "хвостики", вилаяв учительку, а потім так вдарив її нагаєм, що репнула блузка і шкіра на спині. Ще відзначу, що у 1943 р. у Запоріжжі був Гітлер, нібито він зупинявся у красивому будинку обкому партії біля нинішнього театру ім. Щорса (тепер цього будинку не існує). У 1945 р. після 8-го класу я вступив на підготовчі курси у Мелітополі, бо там обіцяли дати атестат за 10 класів. Але нас обдурили. Довелося ще рік вчитись, здавати екзамени екстерном, в т. ч. і у вечірній школі № 5. Вступив також на I курс Інституту інженерів-механіків сільського господарства, але зрозумів, що це не для мене. Потім вступив на I курс Інституту легкої промисловості ім. Кагановича у Москві (вул. Поліни Осипенко, 35), знімав куток разом з іншими трьома студентами у якоїсь бабусі на Малаховці (інститут сплачував за житло). Через академзаборгованість мусив вертатись до Запоріжжя влітку 1947 р. Якраз тоді тут був голод. Щоправда, він не був таким сильним, як у 1933 р. Тим не менше, люди помирали і цього разу. Казали, що у найгіршому становищі були діти-сироти й солдатські вдови з дітьми. Хліб давали по картках. На базарі хліб коштував дуже дорого: кирпич хліба майже такого розміру, як і нині, коштував 150 рублів, а місячна студентська стипендія складала 220 рублів. 1 вересня 1947 р. я вступив до Мелітопольського педінституту на філфак (я дуже хотів бути істориком). Нас послали збирати бавовну в с. Якимівку. Це було, як нам казали, стратегічною сировиною, з неї нібито робили вибухівку. Збирали ми й помідори, які потихеньку їли, бо були голодними. Робили це обережно, щоб ніхто не помітив. Правда, пильнували не так за нами, а за місцевими селянами. Селяни ж боялись брати щось на полі, бо знали про закон про "три колоски"..."

Уривок зі спогадів І. І. Штерева «Очерковая история предков семьи Штеревых»

«...Перенесла [болгарка Марина Штерева – бабуся автора спогадів. – Ю. М.] со всей семьей послевоенные годы (1920–1923), видела смутные годы гражданской войны, становление советской власти, изъятие земли у кулаков и равный раздел между крестьян, где и на ее долю, как и всем, получила надел два гектара. Пережила годы нэпа, участвовала в новом восстановлении индивидуального крестьянского хозяйства с своими сыновьями. В 1929 г. похоронила второго сына Кирилла, умершего от тяжелой неизлечимой болезни – рака. Была членом колхоза, со всей семьей старшего сына Ивана. За все эти годы она была верна своей заповеди – надзор и воспитание внуков. Все внуки были привязаны к ней, любили ее, ее совет и тихий спокойный приказ был для них закон, который беспрекословно исполняли.

Наступил для нее роковой 1933 год и весь народ постигло горе – стихийное бедствие, засуха, пыльные бури – сплошной неурожаем. Вся страна оказалась в трауре. Это горе постигло и семью ее сына Ивана, где она жила с ними. От простуды и ежедневного недоедания в 1933 году умер ее сын Иван, у которого она жила, умер внук Вася, сын Ивана, наступало полное вымирание семьи от голода, из-за недостатка, отсутствия продуктов питания. Она, бабушка Марина, ради спасения малолетних трех внуков и их матери проявила волю и самонасилие, отказалась от еды и умерла от голода в 1933 году в возрасте 73 лет. Она умерла, но в сердцах внуков и тех, кто ее знал, она и поныне живет.»

Уривок зі спогадів І. І. Штерева «Семья Штеревых. Автобиографические воспоминания четырех поколений периода 1793–1983 годов» (1983 р.)

«Однако при всех этих достоинствах природа вновь проявила свое коварство, повторилась стихия, начались неурожайные годы, длившиеся более двух лет, началом был 1932 год. Все накопленные продовольственные запасы за два неурожайных года иссякли, по всей Украине наступила сплошная голодовка. Народ, как мухи, падал, умирал от голодной смерти.

Такая голодная участь постигла и семью Штерева Ивана Семеновича [отца повествователя], его продовольственные запасы постепенно снижались, пыльные бури выдули посевы, оставшиеся растения и трава от солнцепека и засухи выгорели, урожая никакого не было. Поступления извне не было, купить негде было. 1932 год семья прожила от запасов прошлых лет, наступил 1933 год, семья со-

держалась в проголоде. В поисках – изыскания продуктов питания и спасения семьи от голодной смерти, глава семьи – отец с сыном Васей в зимний период 1933 года взяли на себя обязательство за денежную плату от сельпо и натуральне отоваривание колхозных трудней зерновыми отходами за доставку для сельпо и колхозу из города Мелитополя керосин и бензин. В один из дней выезда конной подводой в пути их застигла снежная [арк. 17] // пурга, лошади сбились с дорожной пути, и около двух суток кружились по ложному следу своего круга, и только когда снежная буря утихла, они обнаружили, что лошади выехали из низменной ложбины, образовав круг, все время по нем ходили. В этот период они оба простудились – заболели, от простуды и недоедания отец ранней весной 1933 года умер, через [над рядом дописано олівцем «в возрасте 49 лет». – Прим. упорядника] месяц в этом 1933 г. умер и его сын Вася. Как выше упоминалось, в этом же 1933 году умерла и бабушка Марина. В доме предков Штеревых осталась мать Феодосия, с ней две дочери и сын, мать и старшая дочь Маруся работали в колхозе. Их жизнь, как говорится, держалась на волоске, голодная смерть ежечасно ходила за ними, как собственная смерть человека.

Узнав о случившемся – смерти отца, бабушки и брата, старший сын Ваня (повествователь сего), в то время живший на Северном Кавказе, работая в совхозе, послал жену Любу забрать к себе мать брата и сестер. Люба привезла с собой на Северный Кавказ мать и ее малолетних сына и дочь, старшая Маруся по решению матери осталась работать в колхозе учетчицей, жить в отчем доме и охранять его...»

[Штерев І. І. Семья Штеревых. Автобиографические воспоминания четырех поколений периода 1793–1983 годов. – Книга 1. – Зошит 7. – Арк. 16 зв.–18. Рукописи І. Штерева (цей і «Очерковая история...») були знайдені учасниками археографічної експедиції Запорізького національного університету. Цей уривок був переданий для публікації його дослідницею – студенткою ЗНУ Ганною Димитровою.]

Белкіна (Чакір) Марія Петрівна, 1921 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Чакір, ФПН-1)

Народилася 31.10.1921 р. у с. Олександрівка Приазовського р-ну Запорізької обл. (раніше – Олександрівської волості Бердянського повіту Таврійської губ.). Під час голодомору 1932–33 рр. жила в с. Дунаївка Приазовського р-ну. Нині мешкає в с. Надежда Саратовського р-ну Одеської обл., вул. Леніна 95.

Освіта: «Высшее педагогическое образование. Закончила сначала Белгород-Днестровское педучилище, а потом Измаильский пе-

динститут (Одесской обл.) по специальности учитель русского языка и литературы (заочно) в 1954 г.»

Працювала: «с 1944 г. учителем в начальной школе с. Ново-Ивановка Саратовского р-на Одесской обл. С 1947 года – в с. Мирнополье того же района. С 1955 по 1977 гг. – в с. Надежда в средней школе учителем русского языка и литературы».

Сім'я: «Отец – Чакир Пётр Емельянович, 1902 г. р., молдаванин. До 1929 г. – единоличник-бедняк (2 га земли имел и на себя работал), после 1929 г. поступил в артель рядовым колхозником. С 1930 г. – руководитель артели. Мать – Чакир Екатерина Леонтьевна, 17.11.1902 г. р., украинка, пекла для колхоза хлеб. Во время голодомора семья состояла из трех человек: мать, отец и я. Мать болела и детей больше не было. Мы бедняки были. Первыми вступили в артель, так как не имели своего хозяйства. “Ободранцы” – говорили в селе. Во время и после голода отец пользовался авторитетом среди односельчан, потому что в то время уже был руководителем артели, и когда было уже совсем голодно, раздавал людям по 200 г зерна из семенного фонда. Приехал из района партийный работник, арестовал папу и послали его на год принудительных работ в город за частичную растрату семенного материала».

Село: «Дунаевка – среднее по величине село (300–500 жителей).

Церковь в селе была. Батюшку не помню. Школа была на молдавском языке. Со временем перевели школу на русский язык обучения, и заканчивала я ее уже на русском. Украинского языка вообще не было. Многие жители-молдоване даже на русском разговаривать не могли.

Во время голода была артель, позже переименовали, но названия не помню. Вступали в артель только ободранцы, бедняки. Середняки гонялись ночью за теми, кто вступал в артель, уничтожали, травили скот, в основном лошадей, коров. Убили соседа нашего, Стратова Степана. Ночью заставили его брата Митрофана позвать его, тот открыл дверь, а за спиной стояли середняки и вилами закололи его за то, что вступил в артель. А их (середняков) депортировали из села за вредительство. Из нашего села, помню, три семьи выслали».

1932 год: «Сухая жаркая погода была. Урожай был малый. Было распоряжение правительства сдать зерно, чтобы не погиб город. Многие сдавали зерно, но не все. Закапывали во дворе, в огородах. Приходили бригады искателей, созданные из своих, бедняков, копыями тыкали в землю, почти все находили, знали, где искать. Одного помню – молдаванин Бинделей, другой русский – Черкан Андрей. Моя мать спрятала зерно в кадушке, вырыв яму под моей кроватью. Не нашли, слава Богу. Потихоньку, по чуть-чуть доставали и ели. Когда мать уже знала, где находится отец на принудработках, ездила к нему и несколько раз привозила по буханке хлеба. Мы ее делили на

частички. Пекли блины из горчичных семян и травы лебеды. Помню, стану возле припечка и прошу: "Мама, дай еще один блинец, дай..." и плачу...

Чтобы людей ели, ни в своем селе, ни в соседних не слышала. Умирали очень многие, кто не спрятал зерно или плохо спрятал. Умерших закапывали в общую яму. После голодовки остались мы с мамой и вернулся отец, который остался в колхозе бригадиром. Выехали из села многие семьи в Крым, некоторые потом возвращались. Отец тоже ездил что-нибудь достать там. Никто никого не держал, уезжали, бросали дома, забивали досками окна и двери. Весной привезли зерно, чтобы засеять колхозные поля. Мое личное мнение: причиной голода был только неурожай.»

Монастирлій (Каланча) Євдокія Іванівна, 1922 р. н.
(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Чакір,
ФПН-1)

Народилася 28.08.1922 р. у с. Дунаївка (суч. Приазовського р-ну). Під час голоду жила там само. Нині мешкає в с. Надєжда Саратовського р-ну Одеської обл., вул. Леніна, 115.

Освіта: «Закончила тільки 4 класу Дунаєвської школи. Спочатку на молдавському і немножко на руському. Роботала всю життя в колхозі разнорабочей».

Сім'я: «Отец – Каланча Иван Дмитриевич, 1895 г. р., сначала имел немножко (до 2 га) своей земли, потом работал в колхозе на общих работах. Во время голодовки семья состояла из 6 человек: папа, мама, я и 3 брата. Одного потом на фронте убили, а двум близнецам по три годика было. Мы были бедняки из бедняков».

Село: «Сравнительно большое. Церковь была. Школа на молдавском и русском, украинского не было. Был колхоз, сначала называлась артель, а потом колхоз им. Фрунзе. Забирали лошади, коровы. Люди были против того, чтобы отдавать. Мама плакала, отец согласился, сказал, что мы никуда не денемся от этого. Как говорят, добровольно-принудительно проходила ихняя коллективизация».

1932 год: «Год был очень урожайный. Никакой засухи не было. Куда все колхозное зерно вывезли? В город! Люди ховали зерно даже в казанах, в печах, закапывали в огородах. Находили, собаки, забирали все под метелку. Кто их заставлял? Сталин? Свои, местные! Собаки! Забирали все без объяснений, шукали с копыями, палками ямы с зерном и выгребали все. Бригады "ястребков" – искателей создавались из своих, местных. Они потом сдохли, как собаки! Так им и надо! Помню, у нас были кролики. Они пришли и всех в мешки поскидывали. А братики-близнецы вцепились за мешок и плачут. А мама говорит: "Пусть подавятся!" Отец ее сразу же оттащил из са-

рая в дом. Почти все у людей находили. Даже в казанах, в печах. Папа на горище сделал заранее как бы двойное дно, замазал, перед тем немного зерна там спрятал. Когда было уже совсем нечего есть – понемногу доставали. Ночью в подвале ховались и мололи тихонько на жерновах. Если узнают, забирали и жернова. А шелуха из проса прямо хрустела во рту, и так вкусно было! Дожили до весны. Пошла зелень, трава. Кто выжил после зимы? Тот, кто был крепче и хитрее, кто успел или смог что-нибудь схватить. А кто слабше и дурнее, умирали. Ели семена хлопка, рапса. Мололи их и ели. Про канибалов не слышала ни в селе ни в округе. Умерло почти полсела. В нашей семье выжили все. Потом стали жить нормально. Из села уезжали люди, никто не запрещал, но я маленькая была, многих уже не помню. Умерших складывали на повозку. Были назначены люди, которые собирали их и закапывали в общие ямы. Дети приходили, помню из самых-самых бедных семей: "Тетя, дайте хоть шкурки от картошки или шелуху от зерна!". Сначала давали, а потом и сами ели, уже не было что давать. Помню, одни дети приходили часто. Отца их судили за то, что прятал много зерна, и нашли. Потом они все поумирали и мать их тоже. Сосед наш, дед Микола, ел сырой буряк и, видно, от этого помер.

Мое мнение, почему был голод? Специально весь урожай забрали, даже жернова (кому они нужны были?), чтобы заставить людей идти в колхозы!»

Монятовська Марія Вікторівна, 1917 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА
Наталя Куликовська, ФСНСТ-2)

«Я, Монятовська Марія Вікторівна, народилась 11.03.1917 р. Наша сім'я (тато, мама, я і мій молодший на 5 років брат) жила в Києві на вул. Спаській, 9, кв. 10. У 1933 р. батько робив на млині крупчатником, переробляв зерно. Мама не працювала. Батько влаштував мене працювати на млин № 1 в лабораторію. З того часу я й працювала майже все життя на млинах. Там була їдальня, де годували працівників. Але таких місць було небагато. Тільки млин годував своїх працівників. Інших продуктів, крім муки, у місті не було. Не було ковбаси. Дуже багато людей стояло біля магазину у черзі. Приїздило багато людей із села. Хліба давали по 200–600 г, залежно від того, хто купляв. Дітям – по 200 г, дорослим – по 300 г, робітникам – по 400 г. По 600 г мало хто отримував. Багато людей приїздило з сіл, вони стояли в черзі до магазину, тільки з'їдали ті 200 г хліба і одразу ж падали. Приїздила машина і їх відвозила на майданчик, де раніше була Воскресенська церква (у Воскресенському провулку). Церкву тоді вже зруйнували, тільки майданчик залишився. Зараз на цьому місці стоїть будинок, його побудували у 1936 р. Вони там штабелями лежали й помирили. Через забор мені було видно, як вони лежали пластом один на одному, штабелями, і помирили. Привозили і тих, хто вже помер, і тих, хто був живий, але вже не міг ходити. Біля нас була пожежна частина і міліція. Вікна наші виходили якраз на пожежну каланчу, яка й зараз стоїть [нині там музей Чорнобиля. – Ю. М.]. Машини їздили безперервно, забирали мертвих і увозили кудись, я вже не знаю куди, чи на кладовище, чи в морг.

Те, що в їдальні недоїдали, я збирала в каструлю і несла до місця, де раніше була Воскресенська церква. Я їм через забор давала галушки, що лишалися на млині. Вони ледве не билися за їжу. Деякі їли і одразу помирили...»

Мегедь Микола Олексійович

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Юлія Мегедь,
ФПВН-1)

«Я народився 19.11.1925 р. у с. Мар'янівка (суч. Макарівський р-ну Київської обл.) в сім'ї хліборобів (батьки: Мегедь Олексій

Петрович, Мегедь Килина Олексіївна). В сім'ї було четверо дітей: брат, дві сестри, третім був я і ще молодший брат. На той час нас вважали сім'єю середняків – були не багатими і не бідними. У мого діда, Мегедь Петра Микитовича, який проживав із нами, пам'ятаю, під час колективізації 1929 р. було забрано пару коней, дві корови, олійницю, а після розкуркулення відправлено на Соловки. Дідусь повернувся до рідного краю лише під час війни і невдовзі помер. Батька мого розпочала переслідувати влада, а після того як на нього напали і жорстоко побили, він утік у Київ, де і влаштувався автомеханіком в гаражі (пізніше тут буде створено асфальто-бетонний завод). 1.02.1930 р. мій батько перевіз усю родину з села до Києва, а саме до Святошина, де ми і зустріли голод. Нам пощастило, що батько працював у гаражі і нам видавали картки, кожну можна було обміняти десь на 400 грам хліба. Всі діти, крім меншого брата, ходили до школи № 72, яка була розташована в колись приватному будинку, це було видно з його архітектури. В школі нам давали безкоштовний сніданок – ось цим вона і зацікавила нас, адже ми могли і не ходити, бо зима була сурова. Це, можна сказати, був єдиний вияв допомоги держави під час голоду. Врожай 1932 р. був нормальним, хоча його забрала держава. Жертвами стали мільйони людей. Я пам'ятаю, люди кругом лежали пухлі від недоїдання і все просили їсти. Голод був настільки страшним, що були і випадки канібалізму: коли батько запик рідного сина і з'їв, про це розповіли мені батьки.

Їжу під час голоду в місті можна було дістати в торгсинах – це так звані торсіни (торгові синдикати) – державні, де за золото і коштовності ви могли придбати харчі на свій смак, а також були центроспірти – державні магазини, де продавали будь-яку горілку також за золото й коштовності. За комерційним хлібом були буквально кілометрові черги, за хлібом по картках – менші. Буханка хліба тоді коштувала 25 карбованців. Моя мама іноді розрізала буханку хліба, яку ми отримували за картку, на 25 шматочків і продавала. Таким чином ми могли придбати собі інші необхідні речі.

Я вважаю, що саме керівництво держави винне в тому, що на Україні в 1932–1933 рр. був голод, адже дійшло до того, що владою було забрано все зерно, що навіть не залишилося на посівну. Свої свідчення я згоден передати до архіву чи щоб їх опублікували.»

Хмелева Марія Василівна, 1919 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика, написаного у Києві у 2006 р.)

«Я хочу описати про [19]32– [19]33 года.

Я, Марія Василівна, родом з села Туніки Богуславського р-ну Київської обл. Я уже старенькая – 1919 года рожд., первого лютого.

Це було не случайно. У мене було 5 братіков, родителі работалі в колхозе каждый год, в конце года оплачивали зерном, а в конце [19]32 года був такой приказ, какой-то руський полководец по фамиліі Власов: колхозникам не виплачивать хлебом, зерном. Все, що було, за зиму поелі, а пришла весна, сталі пухнуть с голода. Меня взяв у няньки начальник райсполкома і я там була по [19]36 год, а братіки померли з голоду. Маме зделали операцію і она завершила [...], я осталась у 18 лет круглой сиротой; потом мене взяли в Киев, в няньки, і я була [тут] до войны. Потом описать біографію за все годи, була б большая книга.»

Бурлай Катерина Лавринівна, 1923 р. н.

(записала 6.02.2005 р. студентка НаУКМА Іванна Костіна, ФСНСТ-2)

«Я, Бурлай Катерина Лавринівна, народилася у 1923 р. в с. Любарці (суч. Бориспільського р-ну, раніше – Барिशівського). Це було одне з найбільших сіл у районі: до жовтневої революції – 9 тис. жителів, нині – 2 тис. Тут у школі викладав поет Микола Зеров та ін. [...] Але в школу я не ходила. Коли нема де жить, наука в голову не йде. Хоч шкіл тоді багацько було, не те, що зараз.

Церква існувала ще з XVIII ст., яку з початком колективізації перетворили на підсобне приміщення. З церкви комуністи хрести поспілювали, ікони сусіди до себе побрали, а сама церква з пашнею стояла. Дітей тоді не хрестили, а хто дуже хотів, той у Бзів пішки ходив і носив – у них там батюшка був. У 1941 р. вона була спалена начебто німцями (існує версія, що її "під шумок" спалили свої, а повісили це на німців).

Я в сім'ї була сама менша, крім мене було ще 5 дітей. Батько помер, коли мені сповнилось 2 годи. Жили з матір'ю. Чим займались? А тим, чим і всі – на себе робили. Великих багатств не мали, але на життя вистачало. Та й що нам, малим, треба тоді було – поїсти та вдягтися тепліше.

у 1929 р. село почали колективізувати. Тих, хто не хотів йти в колгоспи, заставляли платити великі податки. Моя мати раз заплатила, два, а далі грошей вже не було. На нас сказали, що ми куркулі за це. Пам'ятаю, прийшли з колгоспу люди, нас, в чому були, так на сніг і вигнали, а хату розкидали. Забрали все: корову, коняку, одержу... Як виживали? Зимою по хатах нас люди брали, літом спала в бур'янах. З раннього віку я по наймах ходила, літом на буряки. Голова сільради Кодаков наймав людей, які й вигонили з хат. Хати оставляли вже дуже старим, але все до нитки забирали. Багатьох вивозили з села взагалі, мо' й рострілювали. Дід мій хтозна-де й дівся – вивезли, й сьгодні про нього не знаю. Хто тоді самий розумний був, а це лікар, вчителі, то їх звали контрреволюціонерами, теж вивозили і розстрілювали.

Мені сповнилось 10 років, як був голод. Хату ми тоді вже мали. Сусід із сім'єю виїхав у Росію, а за хатою другому сусіду доручив дивитися. А той з матір'ю моєю дружив, так дав нам у ній жить. Не пам'ятаю, який врожай був у 1932 р. У нас не забирали, бо забирати було нічого. До інших же з щупами приходили, все вигрібали, що знаходили: де які торбинки, мішечки, вузлики... Свої ж приходили й забирали. Як вижили – й досі не знаю. Бувало по троє суток риска в роті не бувала. Мати, було, піде в Тарасівку (любарецький хутір на відстані 7 км), то один день іде, другий ходить просить по людях, на третій вночі аж приходить. А ми, голодні, лежимо на холодній черені, навіть підіслати було нічим. Приносила інколи скоринку хліба, стакан квасолі чи пшениці. Пам'ятаю юшку з квасолі – квасолею тільки пахла, ми її висьорбаєм, а квасолінки порівну поділим.

В селі виживали, хто як міг. Їли котів, собак. Та то був, як тепер кажуть, делікатес, бо ніхто домашніх тварин не держав. Щастило тим, хто біля Альти [притоки Трубежа. – І. К.] жив – рибою рятувалися.

Зимою мерзли ми дуже, а топить було нічим. Дерев тоді не було, це потім уже колгосп понасаджував, а тоді тільки ті, що по дворах люди насадили. У нас теж на городі деревина була, так колгосп у город забрав. Топила мати сухими бур'янами – черінь тільки трошки тепленька ставала. Ввечері, як запалювали свічку, на стіні наче зорі світили.

Багато хто приходили просити їсти з других сіл, областей. Сестра моя була вже пухла страшно, очима не бачила. Я й сама була пухла, а у неї вже й ноги попухли, порепались, вода з них текла. Тут до нас старець не наш прийшов – їх нищими називали – їсти просить. Мати йому каже, що нема нічого, показує на сестру: "Бач, – каже, – калюжа з ніг під нею вже натекла". Так він і пішов. Через пару годин вернувся, приніс пучок зілля якогось, сказав, щоб до ран прикладали. Так вона й виликувалась, почала ходити, після голоду в найми пішла.

Ховали тоді, де й зараз. Сільрада найняла чоловіка з підводою, то він їздив і збирав мертвих по селу. Брав бувало ще живих, то так їх і ховали, коли ще дихали. В яму кидали по кілька чоловік, без труп,

в чому були, так і ховали. Не знаю, чи брата мого одного заховали, чи ще з ким. Хрестів теж не ставили, а ті дерев'яні, що були, люди давно на топливо поспилювали. Коли весна настала, стало легше. Бур'яни, кропиву, акацію їли, граченят драли. Весна тоді дощова була, літо теж. Люди стали мерти ще більше, ніж зимою. В одній тітці діти граченят надрали, зварили, та так всі шестеро і помирало. Не знаю, мо' хвороба яка була. Врожай, казали, гарний у 33-му був, але хліба ми аж до 34-го не бачили. За голод в селі вимерла приблизно третина населення. У мене один брат вмер, другий у 33-му ноги відморозив, а в 34-му помер, третього брата кудись з колгоспу забрали, а куди, й досі не знаємо...»

Парпалій (Дрок) Ганна Пилипівна (1908–2006)

(Яновська Л. Із підписом «Варварство» // Вечірній Київ. – 5.09.2006 р. – С. 5)

«...На початку тридцятих років із великого двору Пилипа Дрока [батька Г. П. Парпалій із с. Гусинці Бориспільського р-ну, яке нині затоплене Канівським морем. – Ю. М.] вивели у колгосп десяток худоби (корів, коней, волів), а розкуркуленого господаря кудись вивезли. Невдовзі він повернувся додому і 1933-го помер від голоду. Тоді ж стала молодою вдовою із малими дітьми, трирічною Лідією та шестимісячним Мишком, його дочка Ганна, (першого) чоловіка якої теж забрав голодомор. І як не повіриш після цього у весільні прикмети: коли вона виходила заміж, свічка у шишці згоріла в печі до останку, випаливши всередині й тісто, а в короваї одразу впала й потухла. Це віщувало: нареченій судилося жити довго, хоч і важко, а вік її обранця зовсім короткий. Із другим чоловіком Ганна Пилипівна Парпалій (це його в неї прізвище) прожила теж небагато – дійшовши до Берліна, він повернувся з війни контуженим і помер. Поховала дорослими й обох синів, Михайла та Юрія. Та й життя самої не раз висіло на волосині.

Її ж матері, Христі Дрок, 1937 року загрожувала безпритульність: добротну "куркульську" хату влада замислила продати. Про це вчасно попередив племінник, котрий працював у сільраді секретарем, і, щоб зберегти будинок, порадив переписати на зятя. А от льох таки довелося втратити...»

Власенко Уляна Романівна (Крупа), 1909 р. н.

*(записала 11.03.2006 р. студентка НаУКМА
Н. В. Спасіченко, ФСНСТ-2)*

«Я, Уляна Романівна Власенко (дівоче прізвище Крупа), народилась у 1909 р. За паспортом це сталось 18 червня, але насправ-

ді я народилась 5 липня. Під час війни документи загубились, і нові видали зі зміненими даними. Жили ми у с. Парадівка Васильківського р-ну, а зараз – в смт Борова, вул. 1 Травня, 29. Під час голоду ми вже жили у Києві, бо у 1930 р. нашу сім'ю розкуркулили, і ми з матір'ю, сестрою і братами поїхали до Києва шукати роботу, намагалися побудувати нове життя. А тата з нами не було, після розкуркулення він утік, бо його мали на Сибір заслати, переховувався. Пізніше він повернувся, ми підтримували зв'язок, бачилися. Батька звали Крупа Роман Климович, 1882 р. н., мати – Крупа Ганна Матвіївна, 1886 р. н. Сім'я у нас роботяща була, мали свою землю, на якій працювали. Я господарювала у домі, хазяйкою була, мали своїх коней. Ми були незаможними, та оскільки працювали багато, то на селі вважалися небідними.

Село наше було середніх розмірів, дворів 250, церкви своєї не було, та ми ходили до сусідніх сіл – в Митницю або в Салтанівку. Після війни з церкви, що в Митниці, зробили клуб. На гробках у нас, в Парадівці, була капличка, зовсім маленька. Школи взагалі не було, як оце зараз. Була у нас хата на селі, то ми туди ходили зимою, там нас пані вчителька навчала. Так усі її і звали "пані вчителька". Так от можна сказати, що я закінчила три класи, навчалася місяця по три-чотири на рік.

Після переїзду до Києва ми з братами на заводі працювали, завод ім. Лепсе. Там я до 1936 р. працювала, а потім ми до села нашого повернулися, бо племінник матері, що жив у нашому домі, сказав, що якщо ми не повернемося, то хату заберуть.

У нас колгосп був створений у 1929 р., носив назву ім. Горького. В колгосп, звичайно, йти ніхто не хотів, бо краще було працювати на своїй землі. Батько був колгоспником, а мати – ні, та це вже було після повернення з Києва (після 1936 р.). Голову колгоспу звали Гуйда.

Під час голоду ми були в місті. На селі люди казали, що врожай був великий, гарний. І погода сприятлива. Наша сім'я не голодувала, бо нам давали пай – хліб по картках. На селі було набагато гірше. Причина голоду в тому, що у людей забрали всі харчі. Винна влада, винні комсомольці. Люди ніякої допомоги не бачили, а якщо хто вижив, то завдяки своїм зусиллям. Велике горе.

Були бригади, спочатку ті, що всю їжу збирали, ці бригади зі своїх склалися, чоловік по 2–3. Пізніше, коли люди помирати почали, були інші бригади, що трупи збирали. Під час голодовки дуже багато людей померло на селі, особливо літніх. Та й молоді теж мерли. Виживали хто як. Увесь хліб з поля колгосп забрав, люди робили схованки – клумачки, та їх знаходили і теж усе забирали. Навіть з хат усе забирали, просто виносили все, що їсти можна. Люди ховали в стінах хат, в яслах. Виживали лише завдяки хованкам, які не знайшли, варили кропиву, кору варили. Так і виживали. З рідних, на щастя, ніхто не помер, а померли дехто із сусідів. У селі ми всіх знали, то виходить, що всі, хто вмерли, то і є наші знайомі.»

Коробка (Хоменко) Валентина Максимівна, 1916 р. н.

(записала у 1998 р. і 9.01.2006 р. у Переяславі-Хмельницькому студентка НаУКМА Надія Бойко, ФЕН-2)

«Я, Валентина Максимівна Коробка (дівоче прізвище – Хоменко), народилась у 1916 р. у Мелітополі. Під час голодомору проживала в с. Зарубинці (нині – Київської обл.), що знаходилось на правому боці Дніпра. Тепер село не існує, затоплене Канівським водосховищем, а його жителів переселили в інші населені пункти (більшість – в Циблі), я з батьками, чоловіком та дітьми у 1963 р. виїхала до Переяслава.

У Зарубинцях було бл. 100 дворів, жило майже 600 душ. В селі були кутки: Дігтярка, Новоселиця, Широкий Шлях, Вигін (там пасли худобу). Я жила на Новоселиці. Село з трьох боків було оточене невисокими дніпровськими горами, розділеними глибокими ярами. Існувала школа – чотирирічка, заняття проводились у декількох хатах, де жили одинокі люди. Після закінчення 4-х класів багато дітей ходило в с. Григорівку – за 7 км від Зарубинців. Там школа була семирічною. Влітку ходили пішки до неї, а взимку добирались на санях. Підручники носили у вузликах. Я була старостою класу. Дехто з моїх однокласників курив тютюн – самосад, а щоб у школі його не знайшли, вони віддавали цей тютюн мені, у мій вузлик з книжками, бо ніхто не міг уявити, що куриво переходить староста. На Зарубинській горі стояла цегляна церква, яка була зруйнована до війни. Потім на її місці збудували семирічну школу.

Мій батько вступив у колгосп одним з перших, бо втрачати було майже нічого. Ми мали одну коняку, віз та плуг. У Зарубинцях голод почався у 1932 р. По селу ходили озброєні бригади, забирали все їстівне, навіть посівний матеріал, нічого не пояснюючи. Шукали в хаті, на горищі, у коморі, у повітці та пивниці, потім виходили надвір і обшуковували стодолу, свинарник, клуню та сінник. Вимірювали піч і розмірковували, чи вона досить велика, щоб умістити сховане зерно за цегляною кладкою. Влаштували сволоки на горищі, вистукували підлогу в хаті, перекопували двір і сад. Зібране зносили у комору посеред села. Сім'я моєї тітки, баби Варки, закопала на городі скриню з зерном. Зерно знайшли, може хто й доніс. А чоловіка баби Варки як забрали, то більше його ніхто не бачив. Майже ніхто нічого не ховав, бо боялись. Спротиву теж не було. Оскільки село було невеликим, майже всі були середняками, ще й пов'язані далекими родинними зв'язками, кумівством, то й випадків доносу начебто не було. Навчання припинилось, головною метою людей стало виживання. Голодомору могло й не бути. Восени 1932 р. у нашій сім'ї було достатньо запасів зерна, картоплі, двоє свиней, але все це було забране, нічого не залишили.

Загалом людей по селу померло небагато (близько 10). Не було в селі випадків людоїдства, у деяких людей навіть залишилися живими собаки та коти. Зарубинчан врятувало вигідне природне розташування: великі фруктові сади, ліси, багаті на ягоди та гриби, але найголовнішим годувальником був Дніпро. У кожного були саморобні сітки, мулявники, дерев'яні човни-довбанки. Рибу ловили всі: і діти, і дорослі, завдяки чому й вижили. Люди сушили і мололи цвіт акації, кропиву, лободу, гречану полову на домашніх жорнах, а потім з такого борошна пекли млинці, їли пасльон, дикий часник. Полювали на куріпок, перепілок, ставили капкани на лисиць та зайців. У селі навіть залишилось п'ять корів, яких ховали під час обшуків у глибоких дніпровських кручах, про які знали тільки місцеві жителі. У тих же місцях люди садовили картоплю з вічок, буряк. Одного разу наша сім'я обскрїбала барильце, у якому раніше тримали сало, і цю стружку кип'ятили у воді, щоб отримати з неї залишки жиру, який був у ній.

Мій батько у 1915–1917 рр. служив на Мелітопольському залізничному вузлі, на той час заробляв непогані гроші і мені, сестрі та мамі купив золоті прикраси. Під час голодомору вони врятували нашу сім'ю, бо батько разів п'ять пішки ходив до Києва і міняв прикраси на продукти. Останніми він відніс великі золоті «циганські» сережки моєї мами. Більше золота наша сім'я не мала. У нашої тітки Олександри було семеро дітей. Вона завжди казала, щоб врятувати їх, в першу чергу треба вижити їй; якщо помре хтось із дітей, інші залишаться живими, а якщо не стане її, то загинуть усі. В її сім'ї померла лише одна дитина.»

Круліковський Михайло Іванович, 1925 р. н.

(записала у листопаді 2006 р. у Києві асп. І. Ю. Тарасенко)

«Я, Михайло Іванович Круліковський, народився 24.07.1925 р. у Каневі, наш куток [район] називався Дачки (протилежний бік від Дніпра і пам'ятника Шевченку). У місті було тоді два колгоспи: ім. Леніна й ім. Калініна. Батьки мої – Іван Дементьєвич та Ольга Гнатівна – були з селян. В родині було троє синів, я – наймолодший. У 1933 р. я пішов у перший клас, ходив до центру міста, де була школа. По дорозі бачив голодних, пухлих людей.

Погодні умови у 1933 р. були сприятливі, врожай був хороший. В місті багато людей помирало від голоду. Так, у сусіда вмерли двоє чи троє дітей. Як виживали? У нас була корова, яка давала трохи молока. Крім того, батько влаштувався десь на залізниці, будувач щось і приносив хліб. Там працювали і його три молодші брати – залишилися живі. Вимінювали одяг, цінні речі на харчі. Пам'ятаю, як з іншими хлопцями бігав на зернові склади красти зерно, ми ховали по кишенях. Але сторож нас, дітей, не дуже ганяв. Тоді я був малим і не

задумувався над тим, чому це сталося, мені головне було прийти після школи і щось з'їсти, а де мати взяла... А зараз вже розумію, що голод був штучний.

Потім був призваний до армії, воював, маю нагороди. А яка там була підготовка?! Три дні – і в бій! І кричиш: "За Сталіна!" Був на фронті... Обидва старші брати загинули на фронті. З мого класу з 14 хлопців повернулося тільки двоє. До речі, я вчився в одному класі з Олегом Кошовим, дуже красивий був хлопець. Про його смерть дізнався вже після війни від однокласниць.

У 1947 р. демобілізувався в Таллінні, там отримав хліб і картки на пайок, сів на поїзд і поїхав до Києва. Тут на вокзалі почув по гучномовцю, що демобілізовані солдати можуть отримати свій пайок. Пішов отримав три хлібчика. Потім сів на лавці, а хліб поклав поряд. Тут до мене підсіла жінка і просить: "Продай хліб", а я: "Та забирай його так", – і віддав. Я ж не знав, що тут голод. А приїхав додому, а батько каже, що у нас тут голод. А я сказав, що віддав задарма три хлібники...

Якщо порівнювати 1933 і 1947 роки, то голод 33-го набагато важчий був. У 1947 р. я вже мав стипендію, гуртожиток, повне обмундированіє, легше було...»

Кіхно (Кононенко) Марія Никифорівна, 1926 р. н.
(записав 29.11.2005 р. у Києві о. Юрій Мицик)

«Я, Марія Никифорівна Кіхно (Кононенко), народилась у 1926 р. перед святом Введення [4 грудня за н. ст. – Ю. М.], але батько записав мене під 12 грудня. Я народилась у с. Старі Петрівці, що під Києвом, біля відомого села Лютіж. Це село було досить великим, пригадую, що перед війною було близько 400 хат. У селі була школа-семирічка (директор – Борис Андрійович Кремінський, дуже добрий чоловік). Була й церква, яку закрили чи перед війною, чи після війни. Прізвище батюшки – Ребрин, а як його звали, не пам'ятаю. Він був дуже добрим, помагав нам. Мої батьки: Кононенко Никифор Іванович (1894–4.07.1934), Кононенко (Тюхманенко) Параска Михайлівна (1894–1980). У них було шестеро дітей (чотири дочки: я, Тетяна, Катерина, найменша – Оля; два сини: Володимир та Іван). Жила з нами і бабуся, мати батька (її вбили німці під час війни й прикопали коло хати). Мій дід був досить заможним, мав сина (мого батька) і три дочки. Дід служив колись у євреїв, сам торгував, через що нас по-вуличному звали "шинкарями". Батько був дуже високим, сильним і здоровим, мав здібності до торгівлі, він наймався на Контрактовій площі, на Куренівці його всі знали. Він мав 4 га орної землі і 4 га луки, збудував велику хату (12 вікон!), клуню. Йому помагав дід Іван і п'ятеро друзів батька. Батько мав двох коней (один кінь був гнідий) і пару волів. Я пам'ятаю, як батько возив мене на возі, запряженому

цими кіньми, на луг і гарно співав (він дуже мене любив). Батько часто брав мене до своїх друзів, вони пригощали мене горіхами. Дід по матері жив тоді у Києві, на Пріорці, у своєї сестри (його розкуркулили, вигнали з власної хати). Я довго не бачила фотографій батька, лиш пізніше сестра мені показала. На картці мій батько був у військовій формі з мамою. Він був "крутівець" [учасник бою під Крутами. – Ю. М.], тому фотографію боялись показувати.

В селі було створено спочатку комуну. Там спільно варили їжу у великому казані, спільно їли, спільно працювали. Але потім порозбігалися люди звідти. Створили колгосп "Комуніст", туди включили більшість жителів села. Голови колгоспу були всі чужі, приїжджі, переважно євреї. Були й українці. Одного з них (Дорошенка) прислали з Димера. Я це знаю, бо моя сестра була у нього наймичкою. Вона про око служила при конторі, а фактично й підлогу мила у хаті голови, і дітей його доглядала та ін. Батько в колгосп не записався, його назвали куркулем і розкуркулили (робили це свої, односельчани), обклали великими податками, а за їх несплату 5 разів саджали батька в тюрму. Коли мама приносила своє зерно за батька, то це зерно приймали та умисно занижували його кількість. Отож виходило, що батько все одно залишався боржником. У нас все конфіскували, навіть одяг, дерево, яке мало йти на підлогу, дошки, бруси. Корову нам залишили тільки на 10 днів. Хотіли й хату забрати під школу, але оскільки там не було підлоги, то залишили її нам. Нам було дуже тяжко. Батько посидить у тюрмі кілька місяців, його випустять, він побуде дома кілька місяців, а його потім знову заарештовують. Під арештом він мусив тяжко працювати, розбивав кригу на Дніпрі та ін. Його й маму було позбавлено виборчих прав, переслідували... Оскільки церква у селі ще діяла, то приходили до неї різні віруючі, навіть здалека. Священик залишав їх у нас на нічліг, вони нам за це давали їжу. Давав нам допомогу і сам священик. Він порекомендував нам квартирантів – чоловіка-вчителя і його дружину. Ця жінка мала брата, який написав якісь вірші. За ці вірші їх усіх арештували і вивезли кудись.

Коли був голод, то він вдарив насамперед по тих, хто був розкуркулений, хто не хотів йти у колгосп. Ми їли навіть "калачики" (траву), жили тим, хто що подасть, ходили просити у Київ, у Лавру. Тоді дуже багато людей ходило з торбами просити хліба. Мама навіть хотіла мене віддати якомусь старцю, але передумала. Лавру я добре пам'ятаю, особливо Успенський собор. Які там були гарні ікони! Але це вже не був монастир, там уже стояли хати, жили не монахи, а різні люди. Вони скаржилися, що не можна було прати водою, що її брали унизу в Лаврі, бо білизна ставала тоді чорною через якийсь час, мусили ходити по воду аж на гору. Ходили ми з мамою і до приятеля мого батька, якого звали Котенок [наголос на останньому складі. – Ю. М.]. Він з дружиною помагав нам. А якось прийшли, а нам кажуть: "Іх уже повбивали". Якісь бандити вбили його і дружину.

Голод допікав усе сильніше. Трохи помагав нам дід, а йому – його сестра з Києва. Часом сестра ходила до діда Михайла. Одного разу і я за нею пішла. Дід щось їв, сестра попросила – і він дав їй ложку їжі. Попросила і я, а він сказав: "Уже нічого в мене нема..." Він взимку помер, коли йшов до нас із Києва. Хтось заглянув до хати й каже: "Йдіть за дідом, він замерз у полі". Мама попросила десь коня, привезли діда Михайла і поховали.

Ми голодували... Мене мама і старші сестри залишали доглядати маленьку сестричку Олю, якій було 2 роки. Яюсь нам обом залишили трохи юшки з якогось бур'яну і пішли. Я з'їла своє, а потім не втрималась і з'їла майже все з Оліної миски. Їй лишилося тільки трошечки. Коли прийшли сестри, то середня сестра Катерина (1921 р. н.) каже: "Чогось Оля не плаче?" Підійшли, а вона вже мертва, ручку свою обгризла з голоду... Я їй досі не можу собі пробачити, що з'їла тоді ту юшку! [плаче. – Ю. М.] Я священику на сповіді про цей гріх казала, каюсь, каюсь у своєму гріху...

У цей час прийшла сусідка, теж із розкуркулених. Каже: "У мене дочка Маня померла. Як будемо ховати?" А труну нема з чого робити, бо всі дошки у нас забрали. Думали навіть ворота розбити (гарні були ворота, тато робив, була пам'ять про нього, вже під війну їх розбили), але вирішили зробити труну на двох померлих дівчаток з якогось ящика, посипали там сіном. Мати каже мені: "Лягай!" Я лягла у цей ящик. Мама каже: "Я думала, що ти помреш, а померла Оля..." Пішли на кладовище. Мати і сусідка викопали там ямку. Мама каже: "Залазь, вимости там сіном, щоб дітям земля в очі не потрапляла". Я зробила це, потім вилізла з ями. Тут побачила нас наша тітка і каже: "Давайте поможемо. Не годиться матерям ховати своїх дітей". Так вони й зробили. А я тим часом знайшла калачики на кладовищі і їла їх. Тепер цього кладовища немає, тепер там шкільна спортивна площадка, грають у футбол. Хіба на такому місці можна робити таке?! Я вже й сестрі своїй про це казала, яка робить у тій школі.

Під час голоду помер і мій брат Володимир... Поруч з нами жила сусідка Нилівна, теж розкуркулена. У неї було три сини. Мати посилала мене до сусідки: "Подивись, чи вона ще жива". Пам'ятаю, що коли заглянула я до хати, а вона сидить страшенно товста, що я аж злякалась. Вона була опухла (водянка), сиділа коло припічка і мовчала. Всі вони померли, помер і їхній дід...

Мамі було після голоду дуже тяжко. Батько був хворий, він ослабнув від голоду й поневірянь, давалася взнаки дизентерія. Те, що батьки мої були позбавлені виборчих прав, тяжко відбивалося на становищі всієї сім'ї. Яюсь мама в розпачі сиділа край дороги, були там ще п'ять чоловіків із села, таких же нещасних. Раптом з жита вийшов білий дід і сказав мамі: "Чого плачеш? Йди до Києва, туди-то й туди, добивайся свого". Мати очнулась: "А де дідусь? Він сказав, щоб я йшла у Київ на вулицю Волоську" (чи Оболонську – тут я не

пам'ятаю). Люди кажуть: "З ким ти говориш, тут же нікого нема". А це був святий Микола-угодник! Мама зробила, як він казав, потім навчив її робити так, як треба, священик Ребрин, і дійсно – виборчі права були повернені.

Наш батько пішов, уже хворий, до Києва, надіявся, видно, знайти роботу. На Куренівці він випив газованої води і впав. Тамтешні люди його добре знали, принесли його на Пріорку, потім привезли до нас додому. Він довго лежав хворий, а помер 1 липня 1934 р. Пам'ятаю, що він перед смертю дуже уважно дивився на нас, дітей, ми всі тут стояли (не було тільки Івана, який був жонатий і жив у приймах), а мати каже: "Чого ти на них дивишся?" А він каже: "Дивлюсь..." Потім йому стало гірше, ми прощалися з батьком. А я була ще маленька, казала: "Я не буду цілувати, борода колеться". Батько помер, а маму викликали до сільради, щось мали повідомити батькові, а мама каже: "Дайте справку про смерть, бо він уже помер". Ті здивувались, не могли повірити, що такий сильний, як дуб, чоловік уже помер.

Мама не пішла в колгосп, а її син, мій брат Іван, 1914 р. н., пішов у колгосп, став сторожем. Через деякий час син комуніста зарізав теля, а за це мого невинного брата заарештували і відправили аж у Владивосток. Директор школи – Борис Андрійович – клопотався за нього, довів, що брат невинний, і його визволили через півтора роки і дозволили повернутися. Пішла в колгосп і сестра Тетяна, ходила на поле працювати, а потім і мама...

Я закінчила школу перед війною. Як почалась війна, то я з іншими копала в Лютіжі окопи, валяли дерева, але фронт прийшов з іншого боку. У нас уже була корова. Коли везли поранених, то я виносила їм молока. Одного разу хотіла дати тяжкопораненому, у якого кишки вилізли, він дуже просив молока, та мені не дозволили цього зробити. "Не знаємо, чи довеземо його до Києва!" Коли прийшли німці, то стали молодь забирати у Німеччину. Було 10 вивозів. Мене забрали у 10-й вивіз. Нас було 27 душ із одного села, ми працювали на фабриці у Тюрінгії, коло ст. "Вута". У 1945 р. нас звільнили американці. Наші ж солдати лаяли нас брудними словами. Ми скаржилися на це американцям. Ті нам дали можливість помитися, зареєстрували і скерували на Дрезден. Тут не було мосту, і ми мусили стояти там місяць, а потім дісталися до Опеля [Ополе. – Ю. М.]. Там була радянська комісія, дуже тяжка. Ми жили в злиднях з харків'янками, всі милися з однієї миски. Потім нас відпустили, і ми йшли пішки додому. Прийшла додому, а майже все село спалене, лишилося 12 хат, багато хлопців із нашого села полягли тут же. Я дуже хотіла вчитись на бухгалтера, але мені не дозволили, бо я була з розкуркулених. Сказали, що мушу відпрацювати два роки.

Голод 1946–1947 рр. був не такий сильний, як у 1932–1933 рр. Сестра Катя вже була заміжня, була у неї і дитина. Її чоловік їздив міняти речі на харчі, сердився, що я не їжджу, а "така здорова" (при

американцях я сильно поправилась). А мама каже йому: "Досить з неї, вона вже наїздилася!" Іли ми тоді картопляні лушпайки, буряки, пережили цей голод...

Тепер я на пенсії, маю трьох дочок (одна померла, царство їй небесне!), трьох внучок, живу з дочкою та зятем. Часом чую голос моєї покійної мами...»

Злиденний Максим Петрович, 1923 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Оксана Злиденна)

«Я, Злиденний Максим Петрович, народився у 1923 р. Сім'я у нас була велика. Мати (Ярина), батько (Петро), шестеро дітей. Жили непогано, звичайно, не як багатії, але й скаржитися не мали права. Мали землю, коні, корови. Одним словом, жили добре. У 1927 р. батько побудував нову хату, будував швидко, бо до зими потрібно було закінчити.

У селі була школа. Класи ділилися тільки на "А", "Б", а не так як зараз: "А", "Б", "В"... Школа для молодших класів була розташована у панському дворі (зараз там сільський медпункт), а для старших заняття проходили у хаті в іншій частині села. Була й церква, але священник був не місцевий, приходив з сусіднього села.

Десь у 1927 р. з'явився колгосп. Тоді й почалося "веселе" життя. Спочатку батькові наклали таку собі хлібопоставку. Він успішно її виконав. Побачивши таке виконання, наклали ще й другу, але ця вже була у 10 разів більша. Тепер не було вже ні сил, ні можливості її виконати. Після цього батька забрали, але через кілька днів він повернувся. Коли його забрали вдруге, то батько пішов і не повернувся. Мати ще раз їздили у Білу Церкву, і це був останній раз, коли вони бачились.

Потім зруйнували церкву, священник втік. Не встигли ми обжитися в новій хаті, як її забрали, а потім і зруйнували. Коли батько її будував, мати казали, що не треба, щоб збудувати пізніше. Казали так, наче відчували, що хату скоро зруйнують.

Отже лишилися мати з шістьма дітьми. Що робити, куди йти? Де жити? Залишався один вихід. Біля хати, яка вже була розібрана, був маленький хлівчик. Щоб оселитися у ньому, треба було просити дозволу у вищого начальства. Мати пішла до голови колгоспу Репетька (він був присланим головою колгоспу), а той відправив її до голови сільради Савки Шпичка. Коли зайшли до його хати, то зустріли лише його жінку Явдоху, а та сказала, що хазяїн сплять. Тому треба було почекати. Коли Савка прокинувся, мати стала просити його. Той почав заперечувати, але заступилася Явдоха, мовляв, жіночка має шість дітей, чоловіка забрали, хату зруйнували. Так матері дозволили оселитися у своєму ж хлівчику. Так цей хлівчик став місцем нашого

проживання. Помаленьку побудували піч, щоб було, де варити їжу (звичайно, якщо було що варити).

Врожай 1932 р. був непоганий. Викопали картоплю, але її у нас забрали. Їсти не було чого, тому повинні були харчуватися тим, що знайшли. Бувало, пощастить, назбираєш стакан пшениці. Прийдеш додому, насмажиш, таке ж добренне... Якось я набрав цілий мішок тирси і ми спекли дерунів. Але вони були такими недобрими, потім ще й животи боліли. Іли ще бур'ян, акацію, коріння, пекли млинці з липи.

У мене була сестричка Люда, маленька ще, з 1927 р. н., не вижила, померла від голоду у 1933 р. Ще як зараз пам'ятаю, вона лежала на лежанці, рученята тягнула до матері, їсти просила. А мати мовчала й плакала, бо не було що дати дитині. Потім померла й тітка Ярина, то вже їх двох разом ховали. Люди все мерли й мерли. Кожного дня по селу їздила машина, забирала мертвих. Жажлива картина... З нашого села померло коло 700 чоловік, а з Заріччя (вулиця, де жив і живе дід) – коло 300 душ.

Страшенно, що творилось у селі. Батько моєї жінки знайшов якось казан, відкрив кришку, а там – ...людська голова. А одна жінка з'їла двох своїх дітей. Сусіда в нас ще був, то як помер, то обрізали йому все, що могли, і поїли. А село Бесідка, недалеко від нас, зовсім стало пустелею, багато людей поїли один одного. Страшно, як згадаєш.

Ще до села якось привезли 10 дітей. Видно, батьки померли. А вони ще були зовсім малі. То колгосп годував та виховував їх.

Щоб заробити якусь копійку, люди їздили до багатших й сапали їм городи чи рубали дрова. Мій старший брат працював на фермі у сусідньому селі, доглядав свиней. Ферма була добра, бо за тими свиньми гарно доглядали, навіть мили. Там його добре кормили. Часом я приходив, то й мені трохи перепадало. Побуду трохи у нього, потім знову їду додому.

Особливо важко було взимку. Одягу було не дуже багато, а в школу ходити було треба. Добре, що там хоч трохи топили. Одного разу ми з хлопцями зібралися після школи йти додому. Але один з них сказав, що не має сил йти, що хоче трохи погрітися біля груби. Ми його залишили, а самі пішли додому. Наступного дня дізналися, що він вже помер. Ішов через річку, було холодно, а він був голодний, не витримав, помер. Так гинули люди. Ідеш, ідеш, впав, тебе вже немає...

У 1932 р. голод був не такий сильний, а чим далі, тим сильніший. Тоді мені було 9 років. Сам Бог змилювався тоді над нашою сім'єю. Якось одного разу я гуляв по вулиці і бачу, щось таке невеличке лежить на землі. Нахилився, підняв – якесь пуделечко. Відкрив, а там дві золотих монети по 5 рублів. На той час це були великі гроші. І якраз іде дівчинка, сусідська дочка, і смокче конхвету. Мені ж так захотілося тієї конхвети, то я і попросив обміняти її на монету. Але дівчинка подумала-подумала, потримала монету в руках і сказала,

що не буде міняти. Ну я засумував, забрав монети і пішов додому. Приходжу, показую ті монети мамі, а вони аж закам'яніли, почали розпитувати, де взяв, хто дав чи може вкрав. Я розповів, як то було. Тоді мати поїхали у Ставище до знайомих і одну монету обміняли на всякі крупи та інший харч. А іншу монету поміняли на рублі. Тоді ми могли варити ті крупи з буряками, так було добре. Ще варили юшку, додаючи ті крупи. Так ми і виживали. Зараз як згадую, то дякую Богові, що тоді та дівчинка не захотіла поміняти конхвети, бо була ще малою і не розуміла.

«Як добре, що зараз ми маємо хліб і до хліба. Головне, що треба завжди за все бути вдячними, цінувати те, що маємо. Хай те, що ми пережили, ніколи більш не повертається...»

Гайструк Мотрона Давидівна, 1913 р. н.

Гайструк Тетяна Давидівна

(записала 12.03.2004 р. від Лідії Аврамівни Рибочки, 1938 р. н., дочки М. Д. Гайструк, студентка НаУКМА Н. М. Кальченко, ФСНСТ-2)

«Я народилась у 1938 р. Як і моя мати, Гайструк М. Д., і моя тітка, Гайструк Т. Д., я походжу з с. Юрів (раніше Копіївка) суч. Макарівського р-ну. Це невелике село. Та й звідки йому бути великим, якщо і села-то як такого спочатку не було. Там раніше пани землю мали, хутори були, далеченько один від одного розкидані були, тому й тепер село не Юрів, а Копіївка – то хутір, здається, такий поруч був, то вони разом, значить... Школи й церкви не було. До церкви люди збиралися за два села, далеко, казали тітка...»

Родина моєї матері була великою (батьки, 9 дітей та ще мої дідусь і бабуся) і дуже бідною. Крім малюсінького клаптика землі, який і городом важко назвати, нічого не було. Навіть садочка найменшого. Бо тоді з цим було так строго, на кожне, навіть найменше, дерево податок був [...] Мати не вміла ні читати, ні писати, навіть закарлючку розбірливу замість підпису не могли поставити [...]. А рахувати вміли і до роботи цупкі були: все-все по хазяйству робити могли, за що не візьмуться. Паспорту мати не мала під час голодомору. Тітка казала, що позабирали паспорти. А куди поділи – то вже нема знаття.

Колективізація почалась на початку 30-го року, тоді ж створювали колгоспи, куди змушували нести найцінніше. Але в нас і брати-то не було чого, сім'я вкрай бідувала, бо дев'ятеро дітей прокормити нелегко, і в наш час, і тоді. Літо 1932 р., як мати казали, було сухувате, але хліб вродив так, що якби його не забрали, то й голоду не було б. Від голоду помер тато мамин. Та й молодшенькі повмирали: братик Сашко та сестра Ганна. Підробляли, де могли, аби якось прокормитись. Страшні були часи. Коріння різне їли, в колгоспі на полі підроб-

ляли, з дому несли, що могли, аби виміняти на якусь мірку зерна. Потім дідусь помер. Взимку важко було, холодно, їсти не було чого. Коли весна прийшла, то стали садити картоплю та іншу городину, але в колгоспах. Люди серед ночі вибиралися в поле, щоб хоч якусь картоплинку з землі викопать. От про весну 1933-го багато казали, що по хліб, якого й так не було, приходили бригадами (комуністів тоді як не любили), і учаскові ходили. Хати обходили, підлоги ламали. Люди на лавах напівживі лежать, а вони на город з прутами – штрикати, чи нема де чого захованого. Декого навіть заарештовували, якщо що знаходили. Але тоді нічого вже в людей не було. Навесні мати з тіткою влаштувались на роботу десь отут біля Немішаєво на якийсь чи то картопле-, чи то ще щось переробний завод. То працювали тільки за їжу. Їли якусь баланду, а хліб по шматику відкладали, щоб додому віднести. Пішки ходили, боялися передати кимсь. А по весні, мати казали, коли жито висіяли в полі, посходило воно, та й крали, якщо то так можна назвати, колоски молоді, терли і варили супчик, аби хоч щось дітям, що по лавах пухли, дати. Лободу їли, бур'яни щипали, щавель по весні. Люди вилловлювали собак та котів, мишей, ховрахів. Тітка розповідала, що, було, йдеш по вулиці, а люди вже так ослабли від голоду, що по канавах знесилені лежать, навіть вже їсти не просять. Так і помирили у багнюці. А потім їх забирали і ховали, якщо було кому. Було, казали, цілими хатами люди мерли. Дітей (померлих) їли. Матері і їли, бо по їхній смерті з розуму посходили. В нас було, що всі домашні по лавах пухли до нестями, але якось вижили. Тоді бур'яни їли. Варили, терли, придумували, що тільки можна, аби якось вижити. Ходили на Західну Україну, казали, там можна хліб виміняти або заробити. Але не знаємо, щоб хто успішно повертався. Були люди, яким і ходити не треба було: все мали, і хліб, і картоплю, і з голоду не пухли. Приходили і до нашого села за хлібом. Але що з того, якщо їм самим пряма дорога з лав на кладовище. Не було чого давати. Тітка казали, що жити хотілося дуже, не розуміли тільки, чому так і хто винен. Ніхто не знав, куди подівся хліб. Зерно по коморах гнило, а люди по канавах пухли. Штучно це все було. Виморити хотіли. Села, розповідали, виморили. Діти в поле йшли по колоски, там і падали. Мертві. Ми, коли підросли і стали розуміти такі речі, завжди збиралися кругом бабусі і слухали про ті жахи. Все наче в казці. А тільки казки так не закінчуються...»

Новицький Олександр Антонович, 1923 р. н.

(записала у січні 2006 р. у Фастові студентка НаУКМА Ольга Кулебякіна, ФСНСТ-2)

«Олександр Антонович Новицький народився 22.04.1923 р. У с. Черногородка Макарівського р-ну Київської обл. (колишній

Бишівський р-н), де й перебував під час голоду 1933 року. Село було велике – 650 дворів. Церкви на той час вже не було, її зруйнували комуністи і на її місці зробили сільський клуб. Батьки були звичайними селянами-бідняками. Мати, Параска Кирсанівна, 1879 р. н., батько, Антон Ничипорович, був ще старший. У сім'ї було 10 дітей, О. А. – дев'ятий.

Під час голоду батьки були вже старі, старший брат і ще троє сестер вже мали власні сім'ї, тому при батьках залишилось ще шестеро дітей. О. А. на той час тільки-но пішов до школи. Директором школи був Нюрнберг Абрам Самсонович.

Ще у 1929 р., коли почалася колективізація, в колгосп вступали практично всі. Сім'я Новицьких не вступала до колгоспу, бо батьки були похилого віку і не могли працювати, а діти були ще малі. Та у селі утворили два колгоспи – імені Комінтерну і "Сіяч", головою якого був приїжджий більшовик Каштан. Працюючи в колгоспі, селянин отримував 8 копійок за трудові дні, жити було скрутно. Рятувало лише те, що можна було виростити біля хати.

О. А. пам'ятає, яка рання була весна 1932 року, тому вже 1 березня орали землю. Врожай 1932 року був нормальний. Проте у всіх по селу забирали все, що люди виростили. Казали, що державі треба. Для цього з колгоспників-активістів були створені бригади по 2–3 людини, які ходили по хатах і забирали усе вирощене. Бригади лазили по горищах, сараях, намагаючись знайти зерно, приховане людьми. Тоді селяни почали закопувати зерно, картоплю в землю, загортаючи в рядна. Тому бригади мали при собі довгі металеві штики, якими тикали землю біля хати, перевіряючи, чи там закопане щось. Якщо земля була м'яка, рили і дивились, чи не заховане там щось. Увесь знайдений врожай відвозили підводою. Бригади не були озброєні. Селяни не чинили активного спротиву.

1933 р. був надзвичайно важким не лише для їхньої сім'ї, а й для більшості села. Трохи легше жилося тим, хто вступив до колгоспу, бо їм держава давала пайки. Та їх отримували не всі колгоспники, а лише активісти – ті, хто самі віднімали хліб у своїх односельчан. А звичайні трудяги-колгоспники голодували разом з усіма.

Намагаючись вижити, мати Олександра Антоновича разом із сестрами ходили з глечиками і збирали колоски біля сховищ у колгоспі. Варили зі щавлю і кропиви їжу. Потім усі їли з однієї миски. Батько виміняв свою бурку та сестрині свитки на дешицю борошна. На заробітки ніхто не їздив. Батько був на всі руки майстер, сестри ткали, та не було кому запропонувати цієї праці, бо ніхто б у селі не зміг розрахуватися ні грошима, ні чимось їстівним. Всі пухли від голоду. Корови та іншого господарства в родині не було.

О. А. пам'ятає, як помирав батько. Як один з найменших, він спав разом з батьком, коли серед ночі той тріснувся його рукою і помер. Батькове тіло не ховали. Винесли його надвір, бо по селу їздила

підвода, що збирала трупи. Ховали десь навіть не на кладовищі, а в спільних ямах. Ніхто з сім'ї навіть не пішов за підводою, щоб провести батька в останню путь – такі всі були знесилені. От і зараз, як каже О. А., що десятеро їх, братів та сестер, а ніхто не знав, де батько похований.

На додачу до голоду, по селу ходив тиф. Усі семеро (мати, сестри, брати), окрім О. А., перехворіли тифом.

Коли розтанув сніг, мати з сестрами ходила по чужих городах і перекопувала землю, намагаючись знайти залишки торішньої картоплі. Інколи знаходили, і тоді вживали ту мерзлу картоплю. Також мати збирала гречану полову, смажила на сковороді і годувала нею сім'ю. Дивитись на людей було важко: пухлі животи, ноги. А як пройшло літо, то всю сім'ю обсіпала страшна короста.

Отак жили аж доти, доки не вродив новий хліб. З чого сіяли хліб – О. А. не пам'ятає, але картоплю садили з лущиння.

Було таке в селі, що баба зарізала свого онука і з'їла його. Загалом померло по селу дуже багато людей. В родині Новицьких – тільки батько. В однієї з одружених сестер померло троє з шести дітей. А у брата всі шестеро були живі, бо в них була корова і вони на базар у с. Борова возили молоко. Помирали, в основному, чоловіки, бо, на думку О. А., вони і працювали більше, і їм за природою більше їжі треба, щоб вижити.

На питання про причини голоду О. А. відповів одним словом: "Комунізм".

Пам'ятає О. А. і голод 1946–47 років. Тоді, після війни, він якраз був студентом фізико-математичного факультету Київського педінституту. На той час у місті жилося краще, ніж у селі, студенти отримували по картках по 0,5 кг хліба на день. У селі такого зовсім не було, село жило дуже скрутно. Тому О. А. якось і сам виживав, і кожні вихідні їздив у село й привозив матері хліб. Також він мав змогу знайти підробіток – вночі розвантажував помідори. За те йому платили хлібом і помідорами. Також із сестрою О. А. їздили на Західну Україну різними потягами на дахах – продавали свій одяг, щоб заробити копійку на хліб.»

Пушкаля (Карапіщенко) Марія Прокопівна, 1922 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА
Олена Анатоліївна Пушкаля, ФГН)

«Я, Пушкаля (Карапіщенко) Марія Прокопівна, народилась 17.08.1922 у с. Юхни Миронівського р-ну Київської обл., де й була під час голоду. Зараз проживаю у м. Тернополі. Освіта – 7 класів, все життя проробила на пошті. Батько – Карапіщенко Прокіп Якович, мати – Карапіщенко Домнікія Андріївна. Батьки були землеробами,

жили ми заможні: батько мав паровий млин, тупчак (це той, що виробляв олію, гречку, пшоно).

Село було невелике, була церква, а при ній школа. Був колгосп, "Першого травня" називався. В 1930 р. почалась колективізація, розкуркулення людей, кого вивозили на Сибір, кого за межі району чи області. В 1930 р. зимою мого батька розкулачили, в сім'ї нас було семеро. Сім'ю вивезли за предели району (у с. Дибенці Богуславського р-ну), а батька – на Соловки. Нас поселили у хату під лісом, котра була замерзша, пуста. Діти розбіглись по лісі і збирали сухої, щоб розпалити у хаті. Хата замерзла, все текло. І так дожили до весни. По людям даже ходили.

У 1932 р. врожай був неважкий. Техніки не було. Колгосп хліб у людей викачував, у кого навіть находили і забирали в печі замурований, в землі находили. Люди пухли. Їли траву, кропиву, лободу. Картошки не було, забирали. Люди вмирили. Весною 1933 р. діти розійшлися по всьому міру. Як поїхали в 33-му, так по цей день я їх не бачила. Того ж года, весною, померла мати. Дітей дома вже не було. Одна тільки я була. Літом 33-го був дуже великий врожай, але нікому було збирати. Люди вимерли. Цілі сім'ї вмирили...»

**Пащенко Микола Свиридович (1919–1993),
Пащенко Ольга Свиридівна (1922–1987)**

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Ганна Приходько,
ФСНСТ-2, зі слів їхніх брата й сестри – Пащенка Петра
Свиридовича, 1933 р. н., і Ляшової Галини Свиридівни,
1936 р. н.)

«До 1932 р. родина Пащенко жила в с. Витачеві (суч. Обухівського р-ну). На той час родина складалась із батьків: Свирид (1897–1970) і Марфа (1896–1975) (дівоче прізвище – Некріч) і чотирьох дітей, віком від 2 до 13 років. Пащенко жили окремо від дідів і бабів, які мешкали у тому ж селі. Їхній рід, як казали, жив у Витачеві з діда-прадіда, був багаточисельний і шанований. Родичів Свирида називали Романьонками, а рід Марфи – Мохнами.

Родина Свирида не була заможною ("середняки"). Зроду ніколи не було наймитів, працювали самі на себе. Займалися рибальством на Дніпрі, що було вигідно і вважалося престижним. Свирид мав багато братів і сестер, тому земельний наділ від батьків отримав невеликий; також був город коло хати. Родина мала корову та коня, але їх забрали у колгосп у 1929–30 рр. Коли це сталося, Марфа дуже плакала, бо на цьому трималося все господарство. Було підсобне господарство (кури, гуси), але зовсім невелике.

Восени 1932 р., після того як невеликий отриманий врожай також забрали, стало зрозуміло, що тієї зими буде голод. Було вирішено,

як багато хто тоді робив, "їхати рятуватися". Найстарші з роду, також кілька подружжів середнього віку, мали лишитися селі, щоб доглядати за господарством. Більшість же, особливо діти, мали їхати до Білорусії, де, за чутками, було що їсти. Разом зі Свиридом і Марфою і їхніми власними дітьми поїхало ще п'ятеро родичів, віком до 15 років. Сіли на пароплав до Гомеля. Прибувши туди, пішли влаштовуватися по селах. Жили у людей "за роботу". Старші діти, зокрема Микола Пащенко, пасли худобу. Свирид з дочкою Ольгою ходили жебракувати – дівчина була дуже "пригоженька", тому люди давали їжу, скільки могли. Становище селян у Білорусії теж було не дуже добре, але голодомору там було. Самі білоруські селяни привітно і навіть із розумінням ставилися до українців, серед яких були або люди середнього віку, готові братися за будь-яку роботу, або діти, допомога яким завжди вважалася богоугодною і цілком природною справою. Незважаючи на це, у Пащенко померло двоє молодших дітей.

Родина повернулася на Україну, як тільки почалася весна. Хотіли знову хазяйнувати на своїй землі. Але хату було розграбовано, тому родина оселилась у молодшого Свиридового брата Андрона, у якого під час голодомору померло троє дітей і дружина Ганна. Влітку 1933 р. Свирид, не маючи де працювати, поїхав до Києва і влаштувався вантажником на залізничній станції Київ-Петрівка Південно-західної залізниці, де й пропрацював решту життя. Діти і Марфа, тоді вагітна, лишалися в селі. Зимою народився Петро, але мати повинна була їздити до Києва на заробітки і допомагати влаштовуватись чоловікові. Малий Петро лишився на руках у старших Ольги й Миколи. Вони рятували його, даючи "куклу" – шукали цукрової буряк, розжовували його, а потім цю масу загортали у ганчірку на зразок соски.

У 1934 р. вся родина перебралася у Київ. Жили у підвалі на Подолі (вул. Хорева, 21). Батько працював вантажником, мати працювала у єврейських родинах – прала білизну, прасувала, мила підлогу тощо. Тут родину і застала війна. Вони не евакуювались у 1941 р., бо були бідними. У 1943 р. родину вигнали німці, коли радянські війська планували штурм міста. Родина мала тікати у Витачів. Після звільнення Києва повернувся до нього. Ольга ще з 1942 р. працювала на млині № 2. Коли у 1946 р. знову відчували негаразди із забезпеченням їжею, їй доводилось ховати під власним одягом тісто з млина і виносити його, рятуючи свою родину. За часів панування німців такого не могло бути – був жорсткий контроль. А за "советів" завдяки цьому годувалися не лише працівники млина, а й перевіряючі на виході з млина, і постові міліціонери, кожен з яких отримував свою частку з краденого тіста. Ольга також їздила по селах і продавала власні речі, точніше, міняла їх на їжу. Або навіть купувала старі речі на "баракхолці" і обмінювала їх. Вона пішки ходила в напрямку Житомирської обл., інколи по кілька днів проводячи у дорозі.

Свириду теж доводилось красти, щоб прогодувати родину. Працюючи на станції, де часто розвантажували харчі, зокрема крупи, він

вносив овес у власному взутті. Краще було б вносити гречку, але вона дуже ранила ноги і при ходінні за день перетворювалась на попіл. Наймолодша дочка Галина, якій було 10 років, продавала німецькі трофейні листівки (картки), подаровані нашими військовими під час їхнього повернення до Києва. За гроші, отримані від продажу всіх листівок, вона три дні могла купувати суп у їдальні поруч з домом.»

Закревський Ананій, ветеран війни

(Закревський А. Тисячі свідчать про мільйони жертв // Україна молода. – 5.10.2006 р. – № 183 (2970). – С. 10)

«[...] Тисячі свідчать про мільйони померлих насильницькою смертю, яку вготував українським селянам злочинний більшовицький режим! У моєму невеликому селі, що за 50 км на південь від Києва, за чотири весняні місяці 1933 року померло 230 односельців, з яких 155 – діти. Це на 30 більше кількості всіх жертв, що їх втратило село за чотири роки найкривавішої війни 1941–1945 рр. І цю жахливу подію чиновник високого ранку [І. Герасимов, голова Співки ветеранів України. – Ю. М.] називає міфом?

Неприпустимим вважає генерал встановлення пам'ятника жертвам голодомору-геноциду в Парку вічної слави. Тож хочу, щоб він знав, що зі 181 загиблого фронтовика – моїх односельчан – п'яту частину становлять ті, чії родини "пропрасував" той голодомор. Виходить, що жертви голодомору і жертви війни належать до різних "неприпустимих категорій" [...]. Подібні заяви про голодомор-геноцид продовжують виголошувати лише комуністи, бо їм уже нічого втрачати – вони впевнено сходять з політичної арени.[...]»

Казакова (Грепенчук) Валентина Андріївна (1923–2004)

(записала у Києві зі слів її доньки, Наталі Володимирівни Казакової, студентка НаУКМА Олександра Ярошенко, ФСНСТ)

«Грепенчук Валентина Андріївна (Казакова після заміжжя), народилась у Києві. Вона здобула вищу технічну освіту, працювала завідувачем планово-фінансового відділу. Протягом життя вона час від часу згадувала ті страшні роки, хоча за радянських часів не було прийнято говорити на цю тему... Тоді померла її маленька сестра.

Під час голоду сім'я моєї матері жила у м. Ржищев. Маминою батька було направлено на тимчасову роботу бухгалтером на місцевий завод від "Арсеналу". Після голоду жили вони у Києві до 1941 р. Мамин батько – Андрій Кіндратович Грепенчук (1894–1942) працю-

вав бухгалтером, мати – Олена Дмитрівна (дівоче прізвище Лосева (1885–1973)), була домогосподаркою, бо мала 5 дітей. Наймолодша дочка Зіна, 1928 р. н. померла від голоду у Ржищеві.

Під час голоду батько харчувався на заводі – в обід суп і каша, інколи отримував на заводі пайок до Нового року: на тиждень одна буханка хліба або 1 кг борошна. Вносити із заводу їжу суворо заборонялось, але він намагався принести шматочок хліба додому. Після Нового року, у 1933 р., пайки видавати перестали, а повернутися до Києва було неможливо, бо працювати батька направили на три роки (з 1931 по 1933 рр.). Як розповідала мама, вся сім'я їла картопляне лушпиння, щавель, стару картоплю (вночі викопувала у кагатах). Поки Олена Дмитрівна могла ходити, збирала кору з дерев, ходила до лісу і приносила хвою – її повільно варили і пили. А коли в бабусі опухли ноги і вона не могла ходити, то до лісу стали ходити її старші діти – моя мати і її брат Леонід (1922 р. н.). Борошно берегли, як золото, бо варили "суп", навесні додавали все, що було зелене. Весна рятувала. Перші зелені паростки – зривали і їли, після зими вони здавалися солодкими.

Мама згадувала, що коли померла сестра, то сусіди допомогли її поховати і подарували два качани кукурудзи. По вулиці йдеш – хтось впав, але до нього ніхто не підходить, всі йдуть повз, не пам'ятаю, щоб діти гралися на вулицях. Держава нічим не допомагала. Коли сім'я повернулася до Києва, враження було, нібито приїхали до іншої країни.»

Ненужний Микола Іванович, 1926 р. н.

(записала 18.02.2005 р. студентка НаУКМА Ольга Божко, ФЕН-2)

«Я, Микола Іванович Ненужний, народився 13.09.1926 р. у с. Ольшаниця (суч. Рокитнянського р-ну). Село нараховувало десь 1,5 тис. хат, була й двоповерхова школа, а церкву спалили.

1932 р. не відрізнявся від попередніх. Не пам'ятаю, щоб були якісь погодні негаразди, ні посухи, ні повені не було. Восени 1932 р. по дворах селян їздили [активісти] і забирали запаси їжі. Це я пам'ятаю добре. Мені тоді було 6 років. В сім'ї батьків було ще двоє малих дітей. Нам пощастило – батько на той час мав роботу на експедиції цукрового заводу. Там же працювали і два мої дядьки. Ще один працював на пункті заготівлі зерна. Нам допомагав дядько Андрій, який ще був неодружений. Багатьох жителів нашого села врятувала залізниця. Хтось їхав шукати кращого життя в інші місця. Інші мали роботу на пункті "Заготзерна" і на експедиції.

Біля вокзалу були розташовані склади для зберігання зерна, борошна, цукру, риби, круп ті інших продуктів. Я добре пам'ятаю ці

роки, про які йде мова, всі склади були повні продуктів. Одні продукти привозили, розвантажували, інші вантажили у вагони і відправляли залізницею. Ми, малеча, цілими днями сиділи в бур'янах біля вагонів і дивились, як дядьки носили мішки, ящики, діжки. Було таке, що мішок падав, рвався і ми бігом бігли, щоб встигнути, щоб жменьками набрати у підпоясані шнурочком сорочки, просто до голого тіла. Це могло бути і борошно, і цукор, і крупи. Потім бігли до своїх хат, де чекали менші братики й сестрички.

Всі дорослі, хто працював на таких роботах, отримували продуктові пайки. І життя багатьох людей залежало від того, чи отримає батько чи брат такий пайок. Одного разу батько приніс миску червоної ікри. Ми не знали, що з нею робити. Спочатку їли ложками, а потім, що залишилось, підсмажили на сковороді. Я досі не розумію, чому при таких запасах харчів лише на одній станції (а таких станцій по Україні мабуть було багато) стільки людей померло з голоду. І хто в цьому винен? Ми бачили, як кожен день з поїздів знімали мертвих людей і залишали на пероні. І вже сільські дядьки возами відвозили їх на кладовище.

В сусідньому селі, що знаходилось за 10 км від Ольшаниці, померло дуже багато людей. В Ольшаниці теж помирали люди з голоду, але не так багато, як в інших селах. Я добре пам'ятаю людей, які опухли з голоду. На щастя, декому з них вдалося вижити. В нашій сім'ї і діти, й батьки лишились живі. Один з моїх дядьків навіть узяв і виховав чужу дівчинку, в якій померли батьки.»

Трохименко Ярина (1894–1978(?))

(записала 19.03.2005 р. у Києві зі слів її доньки Ганни Сергіївни Трохименко (Круглої), 1934 р. н., студентка НаУКМА Олена Бондаренко, ФПвН-1)

«Ярина Трохименко зі своїм чоловіком Сергієм (1892 р. н.) у 1932 р. жила в с. Пустоварівка (суч. Сквирського р-ну). У них було всього 12 дітей, у т. ч. четверо народилися вже після голодомору. А під час голодомору в них померло шестеро дітей, які народились з 1925 по 1932 рр., лишилось тільки двоє.

Сім'я була бідна. Коли почалась колективізація, то все, що мали, віддали у колгосп. Лишились без худоби, з невеличким клаптиком городу. Але все, що виростили на ньому, забрала влада. Забрали картоплю, буряки, моркву, горох, квасолу, забирали навіть насіння, сухі та гнілі овочі; часто влаштовували обшуки. Люди ховали свої пожитки куди могли – в колодязі, закопували на городі, складали під дощечками на підлозі, ховали в порожніх будинках загиблих односельчан. Проте далеко не все можна було сховати, а те, що не знаходили, швидко закінчувалося.

Голод був надзвичайно жадливий. У людей розпухали обличчя, ноги та животи. Їсти було нічого: ловили мишей, щурів, горобців, мурашок, земляних хробаків, їли трупи тварин – коней, собак, котів. Коли навесні зазеленіла трава, то почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски, амарант і кропиву.

Люди вмирали просто на вулицях – бувало, йде, йде попід тином, а потім раптом падає і вже підвестись не може. Вмирали переважно чоловіки та діти. Трупи людей так і лишались посеред дороги, поки їх не збирали на тачки чи вози і не скидали в ями. Ховали всіх в одній могилі, бо ті, хто хотіли поховати родичів по-людському, вже не мали сили викопати яму. Люди божеволіли від голоду. Деякі вішалися, деякі втрачали розум. Траплялося, що люди різали та варили трупи або ж вбивали та їли людей. Жадливий випадок трапився в сім'ї Сергія та Ярини. Їхня старша дочка Галина якось вийшла на вулицю і її погукали сусіди. Вони заманили дитину у дім. Дівчина була настільки виснажена голодом, що навіть втекти не мала сили, і сусіди її вбили. Ярина шукала дочку, зайшла до сусідів, а вони вже з'їли її дитину...»

Яковина Катерина Остапівна, 1919 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Ю. С. Поштаренко, ФЕН-2)

«Моя бабуся, Яковина Катерина Остапівна, під час голодомору 1932–33 рр. проживала в с. Ківшовата суч. Тарашанського р-ну Київської обл., де мешкає і нині. В селі була школа, церква й костел. Пізніше було створено два колгоспи: ім. Леніна та ім. Сталіна. У 1932 р. бабусі виповнилося 13 років. Мати водила її до церкви. За це бабусю намалювали у шкільній стінгазеті і висміяли. Розказує, що всю школу змушували щодня після уроків ходити по селу і вигукувати: "Куркуль-глитай, у лавку хліба здай!"

Бабусиною батька в ті часи називали середняком. Він був на всі руки майстер: і швець, і чоботар, працював у млині, отримував якісь пожитки для сім'ї. Сім'я була не з малих: жінка та 5 дітей. Від голоду не вмер ніхто, хіба що найменша сестра померла від грипу у 1933 р., бо не хотіла лікуватись. Харчувались погано. Вижили тому, що була корова та кінь. Бабуся підгодовувала молоком подружок-сусідок. Навесні мати сіяла мак. Молоді пагінці зривала і робила з них млинці. Був свій садок, діти їли вишні з молоком. Бабуся згадує, що урожай тоді був поганий, цілий рік йшли дощі, через те й мало вродило. В той час саджали по три рядки картоплі, а між ними – рядок маку. Неврожай був, але більшість харчів все-таки забирали. Бабуся згадує, що батько, бувало, змеле в млині пшениці, але додому не несе, бо боїться. Залишав воза з меленим зерном у лісі, щоб не відібрали по до-

розі чи вже вдома. Забирав його вночі. Після жнив усією сім'єю ходили збирати колоски, хоча це суворо заборонялося. Колоски ретельно облущували, потім зсипали зерно у торбинку і, йдучи додому, ховали його за пазухою. Взимку їли полову.

З приходом колективізації сусідів, які були заможними господарями, обібрали до нитки. Багатьох "куркулів" вислали на Далекий Схід, але це робилося таємно. Бабусина мати їхнім дітям носила молоко. Їх було четверо, але вони не витримали лихої долі та вмерли. Сусід помер раніше. Багато хто давав молоко, а діти, йдучи по дорозі, надпивали, що залишалося, доливали водою. Таким молоком сусід і отруївся, згодом помер. Від голоду помирало дуже багато людей. Навіть не було кому копати ями, бо всі дуже ослабли. Тим, хто копали могили, замість платні давали їсти. Траплялися випадки, що хтось викопав могилу для когось одного, а хто побачив її, мерщій скидає туди тіла своїх родичів. Інколи кидали навіть живих, бо думали, що до наступного дня не доживуть, та їй не відомо, чи буде кому завтра копати яму.

Незважаючи на страхіття, що творилося навкруги, діти продовжували навчання, ходили до школи. З початком морозів їм не було що вдягнути та взути. Бабуся згадує, що маленькими перебіжками ходила до школи босою, бо не було взуття. Трішки пробіжить, спиниться, погріє ноги, та й далі біжить. Книг у школі було мало, а в тих, що були, час від часу заклеювали сторінки. То старанно вчили про життя і діяння певної політичної особи, а якщо його розстріляли або заслали у Сибір, то сторінки вже заклеєні, бо ворог народу.

У 1938 р. бабуся поїхала працювати на Донбас. Паспорт забрати було нелегко. Вона взяла довідку, що їде на сезонні роботи. [...] Коли Донбас загарбали фашисти, бабусю забрали до Німеччини. У рідне село вона повернулася влітку 1945 р. У голодомор 1946–1947 рр. було вже легше, тому що була можливість придбати хліб. Тоді бабуся працювала у Києві, муляром у будівельній бригаді. Заробіток складався з 700 г хліба на 2 дні. Його вона продавала, а на зароблені гроші купували крупи, так і жила. Але згодом повернулася у село, де живе й тепер.»

Косенко Панас Федорович, 1921 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА А. С. Ісаєва, ФГН-4)

«Я, Косенко Панас Федосович, 1921 р. н. Родився в Тарашці, на її околиці Заріччі жив. Сім'я була багатодітна, семеро дітей. Батько був рядовий робітник, стельмах у артілі "Більшовицька праця". Заробітки були дуже бідні в нього. І на утримання такої сім'ї, звичайно, цього не вистачало. Жила родина, в основному, за рахунок великого городу і того, що корова крепко підтримувала. Звичайно, спосіб жит-

тя був міський. Всі необхідні продукти або на базарі куплялися, або в магазині. Хліб, звичайно, тільки з магазину доставався.

І от 1932–1933 роки. Зима видалась дуже багатосніжна. Завали снігові були висотою до двох і більше метрів. Пройти по дорогам було проблемою. І от був свідком не раз, як знесилені люди, ідучи в тому чи іншому напрямку, тягнулись, в основному, до центра Тарашці, до того базару, до магазинів. Але там в той час уже купити не було що майже. Багато із цих людей кінчали життя на півдорозі. І от зокрема пригадується, як мій шкільний вчитель, Кириленко, який викладав співи, водночас був диригентом хору в хаті-читальні, яка була центром культурного життя цієї країни Тарашці. Чудова людина, чоловік у віці десь 60 років, на моїх очах по дорозі зі школи у такому наметі приліг і не прокинувся, тому що сил не вистачило дійти додому. І підібрали його вже мертвим. Був свідком і такого епізоду. Коли напровесні вже 33-го року у хаті-читальні, жила там і охороняла цю хату-читальню і доглядала за нею сім'я таких, чоловік і жінка десь років по 40–45. Вони, як виявилось, займались людодством. І от якимсь-то шляхом вийшли люди на цю сім'ю і знайшли у підвалі цього, їхньої квартири, хати-читальні, в підвалі знайшли кістки, голови людські і так дальше. Ну, це, звичайно, визвало могутній сплеск людської, так сказати, біди. І я особисто бачив, як цих людей міліція, пов'язавши, везла підводою. За ними табун жінок, чоловіків переслідували, значить, цих людодів і сапами били. Ну, словом, цю пару людодів живими до міліції вже не довели. Народ розправився з ними по путі. Був свідком, не свідком, а чуть не став жертвою. Особисто напровесні, коли вже в лісі і зелено було, і щавель появився, пішов по щавель. І пока рвав той щавель дрібненький, довго рвав, втомився, зібрався звідти додому з кошолочкою, і тут якийсь чолов'яга страшного вигляду кинувся до мене. І я зрозумів, що з наміром взяти живцем пацана, а мені 12 років – сил не густо. Кинувся за мною, я відчув, говорю, що з метою піймать жертву. Можливо, для тих самих людодських цілей. Прийшлося спасатися, з усіх сил тікаючи. А потім вже народ розказував про те, що тут промишляють з отакою метою в лісі такі, як оце я говорю, люді. Ну, це ті враження, свідком яких прийшлося бути, а проілюструвати ситуацію краще, звичайно, на долі моєї сім'ї.

Зокрема, я ото говорив, що засобом виживання були корова і те, що вродило на городі. Але сталося так, що і врожай городніх культур був невеликий, і ніхто ж не очікував, що складеться така ситуація, що не буде можливості ні на базарі, ні в магазині щось купити. Заробити і за те купити щось. Так, до середини зими в сім'ї склалась така ситуація, що їсти не було практично нічого, крім отого молока, яке корова давала, але на 9 чоловік... Ситуація була вже така, що і батько був пухлий з голоду, і мати була в такому ж стані. Але, бачачи все це лихо, старші, що могли зробити? Розбійничать, красти, ніхто на це не був

способний. Кожний, де хто працював, вчився, старався вижити за рахунок своїх стипендій, заробітків. Ну, і спасінням уже під весну, уже коли буквально трагічна ситуація склалась в сім'ї, один із старших братів – Іван, який вчився у цей час, був студентом II курсу Київського лісотехнічного інституту. Залишив навчання і влаштувався в Богуславі, неподалік од Таращі, помічником лісничого, і йому вдалосьдесь роздобути півмішка качанів кукурудзи і привезти в сім'ю. І оця кукурудза, а весною, вже коли з'явилася зелень, листя липи і акації, цвіт акації, все це стало, як то кажуть, додатковою продовольчою базою. І з отого листя мати, додаючи трохи тієї кукурудзи, а я особисто дер ту кукурудзу на жорнах. Мати добавляла до теї зелені цю кукурудзу. І бувало, як спече млинчика із неї, то з пальчиками, як то кажуть, облизуючи, з'їдали.

Вже працював, зокрема, в райцентрі Тараща торгсін, в якому людина могла за якісь сиріжки там, за дукати виміняти кілограм крупи там чи якогось сала кусок. І народ все, що було... Жінки ж, молоді жінки, кожна мала, значить, зв'язок тих дукатів, красиве намисто і колечки, золоті сиріжки, все це несло в той торгсін, щоб тільки вижити. Пригадується мені таке. У моєї матері теж були одні сиріжечки золоті, значить, ото, в мінуту життя трудную вирішили здати сиріжки. І мені випала доля вистояти у черзі, добитися права здати ці сиріжки. Сиріжки несли туди, батько ніс, а я мусів цілу ніч пролежати у черзі. Щось там получили тоді за них і були дуже раді, звичайно, тому що хоч раз поїсти для сім'ї і то було дуже важливим.

Ну, пригадується, і таке, що коли уже трохи весною нормалізувалась ситуація, появились вишні-ягоди, зелень всяка, то появилось у продажі, появилося і хліб. Народ товпився, як і зараз передо мною, значить, ці страшні черги, страшна товкотня за тим хлібом. Приходилося сутками в тих чергах до хлібного того магазину вистаївати, висиджувати, але кінчалось, як правило тим, що хтось наглиший та й по головам ліз. Добував півбуханки того хліба і таке по головах вилазив од того прилавка. То була страшна ситуація, коли народ буквально давив, душився, одне другого душив, б'ючись за той хліб.

Жертв було багато, особливо зимою. Народ там на вулицях вмирив у тих сугробах снігових. Треба віддати належне владі міській, працювала якась команда, яка збирала ці трупи, звозила на кладовища і там в ями закопували. Повинен сказати, що народ на той час був до того забитий, деморалізований в ході громадянської війни, після неї [...].»

Кіровоградська область

Баграмівський Олександр Михайлович, 1923 р. н.

(записав 29.11.2006 р. у Києві о. Юрій Мицик)

«Я, Баграмівський Олександр Михайлович, народився 23.07.1923 р. у с. Станковата (раніше – Горобійове, нині – Тернове Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл.), а під час голодомору я був і у с. Новоукраїнка, і на Кубані. Мої батьки: Баграмівський Михайло Климентович, 1884 р. н., та Юхима Гнатівна, 1886 р. н. Я був наймолодшою дитиною у батьків, крім мене були у них ще п'ятеро (два сини і три дочки). Батько був звичайним селянином, по тогочасних поняттях – міцним середняком. У селі його вважали "колдуном", бо сарана якось об'їла врожай, а нас обійшла. Але справа була в тому, що батько з сім'єю цілу ніч чатував, ганяли сарану і вона полетіла далі.

У 1929 р. людей стали силою заганяти у колгоспи. Одна жінка не хотіла йти в колгосп, то комсомольці схопили її дочку, прив'язали до кобилячого хвоста, і один комсомолец повів її з тією кобилою до сільради. Це робилось, щоб зганьбити тих, хто не хотів йти до колгоспу. Того ж року розкуркулили мого батька, він зразу не пішов туди. Батько сплатив один податок, а потім йому добавили ще 4 мішки. Батько набрав 2 мішки, а в другі два насипав до пшениці полови та землі, бо не хватало пшениці, і привіз до сільради. Там зважили й сказали: "Неси в амбар!" Батько висипав непомітно і таким чином здав податок.

У нашому краю вовсю був голод у 1932 році. Ще на початку 1932 р. активісти почали забирати з хати все їстівне. Забрали останнє зерно... Батько поїхав на Кавказ із двома кожухами. Там він їх виміняв на хліб. Але десь біля Ростова поїзд загнали в тупик, всіх висадили і забрали хліб, ще й побили батька, бо він не хотів віддавати мішки. Тоді батько повернувся додому до сестри в Новоукраїнку, взяв два килями ручної роботи моєї бабусі і поміняв на Кубані їх на 2 пуди кукурудзи. Знаючи, що на станції під Ростовом таке буде, він за 15 км до неї зліз із поїзда на роз'їзді, а далі йшов пішки, поки не пройшов ту станцію, до наступного роз'їзду, обминувши станцію.

Потім батька розкуркулили і все майно описали, його не можна було продавати. Розкуркулені – це найнещасніші люди, бо їх виганяли з власних хат, хто в чому стояв. А хто продав щось після опису, того могли судити. Але батько знайшовся, повів у болгарське село Малоольшанка корову та свиню і там продав. Болгари – дуже совісні

люди, дотримали свого слова і заплатили стільки, скільки треба. Знаючи, що за це його покарають, він на другий день утік із села на залізничну станцію Помічна і пропрацював там 10 днів. Потім батькові пропонували повернутися, начебто обіцяли поставити його головою колгоспу, але він не схотів, бо запідозрив обман. Потім узяв довідку, що він там працював. Начальник не хотів спочатку давати, кажучи: "Що ж я напишу, що ти тільки 10 днів працював?" А батько: "А ви не пишьте кількість днів, а просто, що я працював". Так і зробили, і це допомогло батькові з цією справою виїхати на Кубань – туди, де він раніше міняв речі на хліб. Батько з братом виїхав до Дагестану, в Хасавюрт, де вже жила моя старша сестра (вона вийшла заміж за болгарина, вони раніше виїхали в Дагестан, там її чоловік несподівано помер). Там було легше з харчами, але жити було складно серед місцевих горян-мусульман, які ставилися до приїжджких вороже. За словами батька, який сам усе це бачив, горці зарізали хлопчика, який з голоду зважився щось вкрасти (його на шматки порізали).

Коли батько був на Кавказі, то ми (мати і діти) перебрались до Новоукраїнки, що від нас у 40 км. У Новоукраїнці жила моя старша сестра, яка була замужем за військовим Лівіцьким (він потім став міліціонером). Він отримував пайок. У Новоукраїнці зі мною стався такий випадок. Мене хотіли з'їсти якісь люди (чоловік та жінка). Я після заходу сонця, але небо ще було ясным, ішов вулицею (ми жили на околиці села), раптом побачив, що чоловік та жінка, котрі йшли переді мною, впустили папірець. Я підняв його, розкрив, а там намащено повідлом. Я голодний був, тут же облизав. Бачу, ще один впустили, я і цей облизав і ув'язався за цими людьми. Вони були невисокого росту, років під 35–40, говорили по-російськи. Ми розбалакались. Жінка каже: "У нас много конфет, на тебе конфету. Где твои папа, мама?" Так ми вийшли за село у степ. І тут я побачив, що ця тітка помінялась місцем з тим дядьком, він став ближче до мене. Я побачив, що під правою рукою у нього порожній мішок і він його перекладає під ліву руку! Я перелякався, якась іскра блиснула у мене в голові і я рвонув від них, боячись оглянутися. При цьому я сильно кричав і так добіг до школи. Вона й досі стоїть ця школа на краю села. Я на все життя запам'ятав цей випадок і це місце! Коли забіг у двір, то мати спитала мене: "Чого ти так біжиш?" Я розповів. Вона мене насварила: "А я ж тоді казала, щоб ти не брав канфет або конверта, коли скажуть, щоб відніс у якусь хату за 3 рублі!"

Мої старші брати (18 і 15 років) навіть пішли красти коней у рідне село, щоб потім їсти конину. Їм це вдалося. Я після тієї конини і досі не люблю м'ясо. Взагалі ми чудом тоді врятувалися від голоду! У моєї сестри голова сільради на прізвище Ворона (жив через хату) у 1933 р. забрав останній клумачок зерна. Сестра каже: "Я не колгоспниця, а жінка военного!" А він: "Я не собі беру, а державі!" Сестра дуже жалувала, що не дала те зерно братові свого чоловіка, який перед цим

просив зерна у неї. Через якийсь час її чоловік отримав пайок, і вона зробила вареники і передала їх братові чоловіка у Новоолександрівку. Той з'їв їх і помер, бо не можна зразу багато їсти після тривалого голодування, кишки не витримують. З другим братом чоловіка сестри (воєнного, міліціонера) теж сталося нещастя, але пізніше. Це було вже в Одесі у 1934 чи 1935 р. Цей брат жив у Одесі, працював у депо чистильщиком паровозів, був стахановцем, а їм давали збільшене завдання, вони працювали часом на 2–3 години більше. Отже, сказав їм начальник, що треба почистити паровоз "ИС" (Іосиф Сталин). Цей брат і сказав жартома: "Почистим этого Сталина и разойдемся!" На другий день прийшло двоє з ГПУ і питали, чи дійсно він так говорив. Той зізнався. Прийшов додому і розказав брату-міліціонеру. Той заспокоїв брата: "Може, тебе на підвищення хочуть висунути!". Але на другий день чистильщика заарештували, він не прийшов з роботи додому...

Ворона, про якого я згадував, під час голоду пив із своєю другою жінкою (перша раніше померла) і п'яний співав на вулиці "Шумел камыш...", а люди довкола мерли з голоду. На вулицю було страшно виходити... А тоді люди їли все підряд, їли всяку чепуху... Люди крали харчі. У сусідки один чоловік вихопив із рук шматок хліба мало не з рукою! Після того, як з'їли конину, то навесні 1932 р. поїхали на Кубань до батька. Там нас застав голод! На Кубані голод був на год пізніше...

Розкажу про свого брата. Його у 1932 р. забрали в армію з Кубані. В анкеті про своє соціальне становище написав: "бідняк". Він добре служив. Як "отличника боевой и политической подготовки" його направили у школу "красных командиров". Із 3 місяці там побув, а потім ГПУ докопалось, що наш батько був розкуркулений. Забрали брата у "чорний ворон", і попав він під арешт. На допиті його питають: "С какой целью вы проникли в школу красных командиров?" Словом, дали брату 4 роки "Беломорканалу". Він повернувся десь у 1936 чи 1937 рр. (помогло те, що він був у тамтешній самодіяльності).

На Кубані з осені 1932 р. був голод! На залізничній станції Темишбек, у 3 км від р. Кубань. Там були зимою уже пусті хати. Люди чи померли, чи повтікали. Я пішов шукати тютюн для батька. Бачу – стоять чотири порожні хати. Я зайшов у одну хату. Там лежить на кроваті мертва баба, уже жовта, а дід уже не може говорити. Я геть з тої хати!..

Ми потім зайняли пусту хату. На Кубані не було що їсти. Нема нічого! Люди билися між собою за лущайки від картоплі, які викидали воєнні, що стояли там. Влітку 1933 р. у очеретах було чути якусь перестрілку. Люди їли навіть траву. Мій батько знайшов якусь гвинтівку без патронів і приніс додому. Батько не любив Сталіна, але "для отвода глаз" повісив на стіні його портрет. Я брав гвинтівку у руки і "стріляв" по портрету! На Кубані почув я частушку, яку й досі пам'ятаю:

Соловки, да Соловки
Дальние морозы,
Куркулей на Соловки
Ташут паровозы.

Пам'ятаю, що пішли з матір'ю у ліс шукати дичок, побачили там дві хати за забором. Подумали, що там живе лісник, і постукали у хвіртку. Вийшла жінка й запитала: "Что вы хатите?" Мати просить хліба, а та їй у відповідь: "У, халы проклятые! Нет покоя от вас! Осто-чертели!" Нічого не дала. У матері у 1933 р. опухли з голоду ноги.

Скажу ще про нашого сусіда через стінку. Той із сім'єю втік у Курську область. Там вони побули три місяця, устроїлись на роботу, а їх потім потягли в міліцію. Кажуть їм: "Отправляйтесь назад! У нас самих нечего есть!" І відправили...

Я розговорився якось, років 20 тому, із своєю сусідкою. Вона сказала, що жила в Іжевську і що туди у 1933 р. приходило багато українців. Їм там люди давали щось їсти, але половина з цих українців померла. Я сказав: "А знаєте чого? Того, що після тривалого голодування треба їсти дуже потрошку, щоб не було завороту кишок". Пригадую одну жінку з с. Прохорівка під Кіровоградом. Її звали баба Дуня Чернова. Вона розповіла, як у 1939 р. вона була з жінками у полі (ланка). Вони брали з собою темні пляшки з молоком. Молоко випивали, а в пляшки насипали зерна й брали додому (у темній пляшці не видно зерна). Та одна якась донесла об'їжджчику, і той пригнав їх у сільраду. Якось їм вдалося викрутитися. А одна жінка насипала зерна в панталони (трусі?). Це вже було більше вкраденого зерна, ніж у пляшці, це загрожувало карою. Та жінка пожаліла свої панталони, визнала, що це вона взяла зерно, і їй дали 5 років. Її чоловік воював на фронті (фінська війна), а двох їхніх дітей забрали у якийсь дитбудинок, і їхня доля невідома. Я написав про це був у кіровоградську газету при Брежнєві, питався про цих дітей, але мені нічого не відповіли.

Нам пощастило, що ми опинились на Закавказзі і там перебули 1933 рік...»

Саусь (Пилипенко) Ніна Костянтинівна, 1927 р. н.

(з її листів від 26.02 та 9.03.2004 р. та запису в лютому 2003 р. працівницею музею історії Дніпродзержинська Л. П. Овчинниковою)

«Я, Саусь Ніна Костянтинівна, народилась 9.04.1927 р. у с. Рівне Кіровоградської обл., зараз проживаю в Дніпродзержинську Дніпропетровської обл. по вул. Ковалевича, 3, кв. 64. Працювала лікарем, зараз – пенсіонерка.

Навесні 1933 р. ми (мати, я і старша сестричка 8 років) жили в с. Устинівка Кіровоградської обл., на квартирі у Підкоші. У того була

невелика сім'я (він сам, дружина та син – парубок 20 років). Займали хату, що виходить вікнами на двір. Батько, Пилипенко Костянтин Григорович, адвокат за професією, жив у Дніпропетровській області (працював у Синельниковому) і в нашому селі не бував. Від нього якийсь чоловік вечорами приносив нам передачі (раз на три тижні): олію з сурепки, макуху, іноді борошно. Завдяки цьому наша родина вижила. Батько розповідав, що якось, ідучи з макухою та склянкою олії з сурепки, він, озирнувшись, побачив, що за ним ідуть крадькома два чоловіки. Батько побіг від них, ненароком розбив склянку з олією. Ті люди хотіли забрати у нього те, що він ніс, можливо і вбити, бо тоді за шматок хліба вбивали людей.

Якось опівночі після передачі нам харчів від батька ми прокинулись від маминого крику: "Караул! Рятуйте!" Хтось сіпав двері, стукав у них. Мама держить двері, тісніше зав'язує палицю на дверях до ручки. Ми з сестрою теж кричимо: "Караул!" У двері стукають чимось важким, але вони не ламаються. Потім стали рубати сокирою горище над нашою кімнатою, врешті перестали.

Вранці голосить Підкошиха. Мама відчиняє двері, а та їй у відчай каже: "Помер мій синочок, Тетяно, то ж він добирався до тебе вночі, хотів спасти свою душечку". Син Підкоші помер з голоду, йому чи то сил не вистачило, чи то страх стати вбивцею його зупинив...

Ми з мамою перейшли тоді жити на другу квартиру... Того року я не ходила ногами, бо ноги були пухлі від голоду. Лежала на лежанці. У хату зайшов старий чоловік, пухлий. Попросив маму: "Тетяно, дай що-небудь вкинути в рот, умираю". Мама: "Нема нічого, он дитина пухла. Он два огірочки сусідка принесла дитині, так пухлим же не можна давати солоного, то ж і Вам не можна". Але він попросив: "Все рівно дай". Мама дала і він зараз же з'їв той солоний огірок. А мама сказала йому, що кілька днів тому у його садку викопали пшеницю, невже він не міг взяти кілька пригорщ. На це він відповів: "Я, Тетяно, в ту яму нічого не клав. А чужого зроду нічого не брав, та й тепер не міг би взяти й зернини". Цей чоловік пішов, а мама дивилась у вікно і побачила, що він упав біля хвіртки. Мама вискочила до нього, а він був уже мертвий. Вранці його забрали на підводу, яка забирала мертвих.

Мій дід по батьковій поїхав у Донбас, де були хлібні картки, а його мати залишилась у с. Рівне, бо до неї приїхала донька з грудним немовлям. Мати діда все віддавала доньці, яка годувала дитину, і сама померла з голоду.

Пригадую розповідь мого батька, Пилипенка Костянтина Григоровича, котрий працював захисником у с. Устинівка. Взимку 1932–1933 рр. устинівським судом і прокуратурою було проведено показове виконання судового вироку по виселенню сім'ї куркуля з с. Устинівки.

Вранці біля хати тієї людини зібрались по-зимовому вдягнені представники суду, прокуратури і міліції. Коли до хати під'їхала гарба, всі зайшли в хату. Там було порожньо, на холодному припічку

сиділа жінка з грудною дитиною, а біля неї – двійко діток 3–5 років, погано вдягнених, накритих драною рядниною. Жінка не могла уже плакати, тільки хрипіла, а діти пищали – чули біду. Всіх посадили на гарбу, зверху кинули ряднину. За гарбою йшли виконавці. Мороз, по-земка... Проїхали за село 4–5 км, висадили сім'ю у сніг у яр і поїхали назад. Допомогти цим людям ніхто не посмів би, тому що це була родина куркуля, "ворога". Йшли виконавці мовчки по троє за гарбою. Мій батько тихенько сказав: "Ну жінка хай винувата, бо була дружиною куркуля, а причому діти?"

На ранок, коли батько прийшов на роботу (в кабінет), його напарник, єврей, сказав: "Йди швидко, подавай заяву на розрахунок, до прокурора не заходь, бо він уже вимагав, щоб ти зразу зайшов до нього. Він уже знає, що ти плакав за куркульськими дітьми. Заведе діло..." Батько негайно одержав розрахунок і, не заходячи до прокурора, пішов із села. Влаштувався в Синельниковому Дніпропетровської обл. Додому не приїздив. Передавав сім'ї допомогу через знайомого. Сім'ю забрав, коли вже цвіли сади. Тоді ми їхали на підводі до залізничної станції. Переїхали через місток. Візник зупинився підпасти коней і, дивлячись на красивий краєвид села на косогорі, сказав: "Це село Ракове, все вимерло від голоду". Ми дивились на село: співали пташки, росло зелене жито, цвіли сади. Порозчиняні двері, ставні подекуди відірвані і жодної живої душі..."

Голод у с. Михайлівці та сусідніх селах Олександрійського р-ну

*(записали у с. Михайлівці у квітні – травні 2005 р. вчителі
Сергій Дмитрович Коломоєць, Дарія Василівна Коломоєць,
Володимир Анатолійович Гонтаренко з с. Улянівки
Олександрійського р-ну, учні – Інна Джалілова,
Марина Головань, Світлана Бабаченко)*

Миконович (Ільченко) Марія Петрівна, 1924 р. н.

«Я, Марія Петрівна Миконович (Ільченко), народилась 1.10.1924 р. у с. Михайлівка Олександрівського повіту (суч. Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.), де й проживала під час голоду. Освіта – 6 класів. У батьків – Ільченка Петра Васильовича (загинув на війні) і Улити Яківни (померла у 1976 р.) було восьмеро дітей. Троє з них – Іван, 1911 р. н., Галина, 1927 р. н., та Мотря, 1929 р. н., померли під час голодомору. Село Михайлівка було тоді невелике, мало школи. З учителів запам'яталися Федора Юхимівна та Йосип Федорович. Церкви в селі не було.

На початку 30-х років було створено колгосп. Мого батька розкуркулили: відібрали спочатку коня, потім і хату. Зробили в ній парну для коней, випарювати кліщів. Одними з найбільших активістів, які ходили по хатах, обдираючи людей та вигрібаючи останні крихти, були односельчани – Роздобудьмо Андрій, Коломоєць Сергій, Шаповал Трохим, Гусак. Ходили по хатах, зривали ікони, все захованого хліба шукали.

Ми їли бур'ян, цвіт акації. Багато хто з села втівав на роботу до Криму (він тоді був російський, то там і робота була і хліб, бо звідти його привозили ті, кому щастило). Серед них я пам'ятаю Романа Сухого та Макара Шаповала. Від голоду помер Грицько Тищенко, вже літній чоловік. По селу їздила похоронна команда (Степан Дмитренко та Іван Скоренко), які збирали померлих та вивозили їх на цвинтар.

Як ми ховали свого Ваню, то прийшла з Сухинового [це сусіднє село, яке вже злилося з Михайлівкою. – С. К.] Павлючка [Павлюк. – С. К.] принесла свою померлу дитину, дівчинку років 3–4. Так їх разом і поховали.»

Шкарбань Олександра Іванівна, 1925 р. н.

(записав у 2005 р. Сергій Коломоєць)

«Я, Шкарбань Олександра Іванівна, народилась у 1925 р. у с. Тарасівка (нині – Олександрійського р-ну). У 1932–1933 рр. проживала у с. Червона Кам'янка (нині – того ж р-ну, а до початку 50-х рр. XX ст. це був райцентр). У селі була гарна велична кам'яна церква, яку збудували ще козаки після того, як у 1792 р. царський уряд переселив їх на ці землі, перевівши у розряд державних селян. В часи колективізації церкву зруйнували, забрали цеглу та камінь на будівництво колгоспних господарських будівель. Червонокам'янська школа є однією з найстаріших у всьому районі. З учителів добре пам'ятаю свою першу вчительку Євдокію Іванівну Мірошниченко.

Оскільки село було великим, то й колгосп був великим. Голова колгоспу, пригадую, був людиною середніх років.

Під час голоду наша сім'я вижила тільки тому, що у нас була корова, яку ми тримали у своїй хаті. Наша годувальниця завжди була у залізному кованому путі, яке замикалося на величезний замок. Саме з цієї причини її не могли вивести, щоб забрати до колгоспу. А сусіди поруч (прізвища не пам'ятаю) померли з голоду. Люди їли траву, лободу, потім пухли і там же, на траві, й помирали.

Була у мене подружка, Маня Омельченко, моя ровесниця. У її батьків було четверо дітей. Всі вони були пухлі, кволі. Становище було вже безвихідне, вони вже майже і не рухалися. Тіло на них лопалося. Одного разу вранці я прийшла до них, до своєї подружки, і побачила, що у них в кориті лежать дитячі ручки та ніжки, а вони щось смажили на сковороді. Потім з'ясувалося, що самі ж батьки зарізали

Маню, щоб нагодувати інших дітей. Коли я глянула на них, то мені видалося, що у виразі їхніх облич вже не було нічого людського: все те, що відбувалося, вони сприймали якось занадто спокійно, навіть сміялися. Через деякий час вся сім'я Омельченків померла у страшних муках. Закопали їх у них же на подвір'ї.

Ходили по дворах "активісти". Їхніх прізвищ не пам'ятаю, але добре закарбувалося в пам'яті, як вони відбирали у людей останній хліб. Ходили вони з щупами і вишукували найменші сховки зі збіжжям. Говорили, що хліб треба для відправки до міст, бо там робітники будують заводи та фабрики, тож їх треба годувати.

Була у нас схованка, два невеличкі горшечки, в одному з яких було борошно, а у другому пшоно. Двоє "активістів" якимось побитом довідалися про це і майже цілий тиждень ходили до нас додому, вимагаючи, щоб віддали хоч муку, хоч пшоно ("добрі" були, вибір давали). Але мати затялася і нічого їм не віддавала, говорячи, що нічого з харчів у нас нема. Вони і били її, і руки їй крутили, але мати була готова знести будь-які муки, щоб лишень порятувати нас від голодної смерті. А в той час, коли "будівельники світлого майбутнього" знущалися з нашої матері, ми з моїм молодшим братиком сиділи на печі, ховаючи в куточку, серед лахміття, ці два горшечки, завдяки яким ми, багато в чому, і дожили до кінця голодомору.»

Шевченко (Коваленко) Марія Харитонівна, 1921 р. н.

«Я, Марія Харитонівна Шевченко (Коваленко), народилась 18.11.1921 р. у с. Михайлівка і все життя проживала у ньому. Батько – Коваленко Харитон Олексійович, мати – Коваленко Тетяна Артемівна. Сім'я складалась із 5 душ. Наше село було невеликим, мало початкову школу. Вчительку звали Наталя Самійлівна. Церкви не було.

Коли створили колгосп, то розкуркулили Степана Соколова та Юхима Лигу з с. Сухиногого, потім і взагалі їх повиганяли з хат. Вони повернулись до Сухиногого лише через деякий час. Під час голоду мама пекла коржі з макухи, готувала всяку траву, бур'ян, гичку з буряка, пекла так звані лячики. Потім батько і брат Марко поїхали до Криму мінять рядна і привезли звідти трохи борошна і печену хлібину. Пам'ятаю, що по сусідству померли Настя Громова (молода жінка) і Марія Громова.»

Пурис Марія Яківна, 1923 р. н.

«Я, Марія Яківна Пурис, народилась у 1923 р. у с. Пахарівка (суч. Михайлівської сільради), де й жила під час голодомору, а зараз

проживаю у Михайлівці. Мої батьки: Пурис Яків Антонович та Пурис Лукина Василівна. Церкви в нашому селі не було.

Батько овдовів, то, маючи своїх дітей, взяв за дружину таку саму удовицю, у якої була купа дітей. Тож у сім'ї було 11 дітей: Юхим, Павло, Микита, Фанасій, Іван, Микола, Ярина, Марія, Даша, Галя, Микола (Фанасій, Юхим та Іван загинули потім на фронті).

Мої сестри жили у Кривому Розі, Микита – у Дніпропетровську.

Під час голодомору був організований колгосп "Комунар". Головою колгоспу був Іван Головань, партійний, але людей жалів. Почалося розкуркулювання. Це робили приїжджі люди. Розкуркулили сім'ї Стрижаків, Мірошніченків (згодом Стрижаки повернулись). Колективізація проходила "добровільно", самі йшли до колгоспу. А куди було дітися, якщо з голоду всі пухли, а в колгоспі за тяжку працю хоч якусь баланду давали. Їли ж усе – і качани, і буряк, та й лободою не гребували. Незважаючи на свій малий вік (було мені тоді 10 років) працювала і я, носила воду до жатки. Неподалік від лану, де косила жатка, жила Лазариха. У неї була велика донька (Дунька) і троє малих дітей. Коли жінки пішли до неї напиться води, то побачили, що з глечика виглядають малесенькі ручки. Андрій Полтавець та Грицько Кривошей швидко випрягли коней з жатки та поїхали до Михайлівки у сільраду. Звідти приїхало начальство, зробили обшук у Лазарихи і знайшли діжечку з м'ясом та під ліжком кишечки в ночвах. Погрузили діжечку на підводу, посадили й матір і дочку та й повезли до району. Перед цим жінки запитали в дівки, в Дуньки: "Яке ж на смак людське м'ясо?" На що вона відповіла: "Солоденьке". Більш їх ніхто ніколи не бачив.

У селі ж під час голоду померло багато людей: Іван Чумак, Єфросинія Чумак, Єлизавета Чумак. У Голованя померло двоє дітей. Померли діти (Кирило і Наталка Кривошей). У сім'ї Норів із шести дітей залишилося лише двоє (Микола та Олександр). Померла вся сім'я Мірошніченків (чоловік, жінка та троє дітей). Померли всі шестеро дітей у Ганни Білик. Всіх померлих звозили без труни просто на возі на кладовище. В одній ямі могли поховати і по 10 душ.

Під час голоду мого брата Павла (дуже гарно малював) вбили і з'їли люди в с. Жовте П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл., коли він вирішив поїхати у Дніпропетровськ до Микити. Батько поїхав до дочок у Кривий Ріг. Там він і помер після того, як поїв з голоду, а організм вже не міг прийняти навіть ту мізерну їжу, яку він зумів проковтнути.

Згодом померла з голоду й мати. Залишилося нас троє малих дітей. Галя і Коля теж померли з голоду у 1933 р. Мене відправили до дитбудинку в Ясинуватку, але згодом відправили назад до сільради. Ганна Білик взяла мене за помічницю. У неї самої було шестеро діток, але всі померли під час голоду, тож вона й забрала мене до себе.»

Пронь (Михайличенко) Олександра Марківна, 1924 р. н.

«Я, Олександра Марківна Пронь (Михайличенко), народилася в с. Ганівка, де й жила під час голодомору. Це село належало тоді до Херсонської губернії [за часів радянської влади Ганівка була віднесена до "неперспективних" і в 70-х роках припинила своє існування. – С. К.]. Зараз проживаю у с. Михайлівка.

Всього в Ганівці було 68 хат. Церкви не було. Була школа до 4-х класів. Учителів звали Павло Родіонович та Наталія Самійлівна Павлова. Місцевий колгосп називався "Червоний промінь". Голова був зі своїх, але його імені я не пам'ятаю (здається, що Федір Севастянович Мальований). У селі були розкуркулені: Андрій Пашенко, Пірка з доньками, Федот Пашенко, Федір Тимченко. Ніхто з них додому вже не повернувся.

Моїх батьків звали Марко Петрович та Ганна Порфирівна Михайличенко. Крім мене, у них було ще троє дітей: Надя (1927 р. н.), Дем'ян (1929 р. н.) і Поля (1931 р. н.).

Мого батька посадили до в'язниці, бо він не хотів йти до колгоспу. Не подивилися й на те, що він був матросом з революційного "Очакова", був учасником громадянської війни, воював за радянську владу проти Каледіна. Два роки батько проходив у одноосібниках, то його спочатку не чіпали. А потім його та ще двох одноосібників (Ходилка та Ковтонюка) з Курячого [народна назва Олексіївки Олександрійського р-ну, яке теж було віднесене в 70-х роках до "неперспективних" і було повністю знищене. – С. К.] обклали великим продналогом. А у 1932 р. наклали такий продналог, що сім'я залишилась без зернини хліба. Залишились лише буряки та картопля. Приїхали уповноважені з с. Попельнастого Олександрійського р-ну по продналог, а забирати вже нічого. Приїхали гарбами і забрали і буряк, і картоплю, і телицю з коровою, і коня, вигребли навіть квасолі по горщиках та й повезли в "светлое будущее". Батько переховувався цілий місяць, а потім повернувся додому. Ходив батько вночі на якесь поле, де був покошений, але не обмолочений льон. Йде батько, налузає його, а потім в ступці потовче, то мати й варить юшку, а з муки тієї мати пекла оладки.

По хатах ходили обдирати односельці. Забирали все, що тільки бачили. Вони ж і батька відправили до в'язниці. Там він і помер 5 квітня 1933 р.

Активістів було дві "тройки". З однієї пам'ятаю Ганну Півторацьку та Карпа Зеленого. Прийшли вони в одну ніч і вигребли всі залишки борошна (і того, що з льону). Згодом прийшла інша "трійка": Іван Півторацький, Лукер'я Кононенко, Марфа Білякова. Ці вигребли все підчисту, навіть квасолі з горщиків висипали і забрали. Коли забирали, то навіть на горищі вигребли й позамітали все до колосочка, до зернини. На городі було п'ять рядочків збіжжя, батько не ламав, щоб

весною виламати та зварити дітям, то активісти і те догледіли та й забрали.

Померла наша маленька Поля. Мама накопили лопуху й поклали в піч пекти, щоб дітям було чим поснідати. А поки мати прийшли в обід, то вже Надя й померла.

Дівчаток мама поховали біля хати: поклали їх у корито, викопали в садку яму й поховали. Сіли ми в сінях їсти, а мама й говорить: "Лишилося нас троє, то так і будемо жити", а братик їй у відповідь: "Ні, я завтра умру". На другий день він дійсно помер...

Померли також багато наших односельців. У Федора Білякова померла дівчина. Коли її ховали на кладовищі, то ми попросили їх, щоб підкопати під бік могилки та поховати нашого Дем'янка. З голоду померли: Варька Вовнянко; Леонтій, Ніна, Антон, Сашко Півторацькі (це все одна сім'я). Померли всі діти у Григорія Сьоміна, Ганна Зелена, помер невеликий син у Кирила Зеленого. Вимерла вся сім'я Воротицьких: Фанасій (батько), Марія (дружина), Тимоха (син), Марія (невістка). Помер брат нашого батька Ананій Михайличенко, також його дочка Єлизавета та дружина Ганна. Померла Дунька Зелена. У сім'ї Калиниченко померли Халимон, його дружина Дуня, брат Халимона Сергій та його племінник. У Дуні Білякової помер син Михайлик. У Ярини Сьоміної помер син Михайло та донька Тетяна. Обоє у дворі ж і поховані були. А зараз ні від тих могилок, ні від самого села вже й сліду немає. Ото ще цвинтар лише не розорали.

Мати ходила в сусіднє село Рублівку [нині – с. Жовтоолександрівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. – С. К.], там зуміла виміняти білого козуха (великий такий був, гарний) на вісім стаканів пшона.

Випадків людоїдства у нас у селі не було.

Голод був лише з тої причини, що активісти забирали все, чим люди могли пожитися. Спеціально той голод зробили, щоб нас, як скотину, до колгоспів позаганяти.»

Шпак (Чуприло) Марфа Сергіївна, 1915 р. н.

«Я, Шпак Марфа Сергіївна, народилася 17.03.1915 р. у с. Пахарівка і донині проживаю у тому ж селі. На час голодомору церкви в селі не було, тільки 7-річна школа, в якій я провчилася рік і більше не ходила, бо у нас в сім'ї було 12 дітей.

Під час голодомору всі колгоспи розпалися, лишився тільки один (ім. Свердлова), який очолював голова – Сьомін Митрофан Іванович. У 1933 р. помер мій батько – Чуприло Сергій Устимович, а 3 березня 1933 р. і мати (Катерина Федорівна). Помер брат Славко і три сестри (як їх звали, вже й не пам'ятаю)...»

Смішний Василь Іванович

(із записів його онука та племінника Миколи Вікторовича Смішного)

«[...] Хутір Смішний (Лісовики) знаходився між станціями Йосипівкою (Юзефпіль) та Ємилівкою. Він був заснований наприкінці XIX ст. колишнім кріпаком магнатів Потоцьких Яковом Смішним, його дружиною Ольгою та їхніми синами Іваном та Олександром. Згодом до першопоселенців приєдналися родичі та друзі. Хутір зростав доволі швидко і багатів. Сім'ї хуторян були не малі. У сім'ї Івана Яковича Смішного було 8 дітей, у сім'ї Аксентія Яковича – 9. То був хутір посправжньому, класично куркульський: хуторяни широко користувались т. зв. найманою працею. До хутора Смішного йшли на заробітки люди з усієї округи. Дуже сильний був хутір [...].»

Перше виселення – розкуркулення, що зачепило хутір, було у 1929 р. Друге – у 1932-му. Третє – у 1933-му. Наш хутір Смішний – 33 двори – розорили. Кого вислали, а хто сам пішов, куди очі бачили, а хто остався, то багато повмирили у 33-му. Нас вислали у Вологодську область. Через 17 років я повернувся. А хутір? Хутір вмер [...].»

Кирпенко Олександр

(Кирпенко О. Що пам'ять серця зберегла // Слово «Прогрес». – 8–14.06. 2006 р. – № 23 (348). – С. 10–11)

«[...] А в моїй пам'яті ожили лютнево-березневі дні 1932 року. Село Куколівка Олександрійського р-ну Кіровоградської області. Тут проживали наші дуже працелюбні молоді батьки. За якісь 8–9 років спільного життя збудували хату й усі інші будови: клуню, кошару, погріб, без чого не може існувати обійстя нормального селянина. Ті будови не пустували: були коні, корова, вівці, птиця, необхідний сільськогосподарський інвентар та ін. І закономірно, що був і хліб, і до хліба.

А ще в молодій родині було 3 дітей. Ваня – 1925 р. н., Галя – 1930 і я, 1928 р. Через одне подвір'я жили татові батьки. У дідуса Лазаря була дуже велика сім'я: сини, невістки, дочки. Тато наймолодший, 1906 р. н. Усі жили дружною сім'єю, і свої потреби забезпечували чесною працею. Дідусь побудувався на горі (с. Куколівка розкидане на горбах), тож мав вітряка.

Мали землю, скотину, знаряддя праці й усе необхідне. Нелегка праця селянина, але вона його і годувала, і одягала, і навчала, тож і рід не вимирав. [...]

У 30-ті роки, виконуючи рішення партз'їздів і радянського уряду, починають насильно заганяти людей у колгоспи. Із міст у села наставляють революційно налаштованих матросів, солдат, які, розма-

хуючи перед обличчям сивочолих та й молодих селян револьвером, домагалися "добровільного" вступу в колгоспи, назви яким придумували привабливі: "Нове життя", "Прогрес", "Карла Маркса" і т. ін. Щоб земля зародила хлібом, її треба любовно обробляти. А чим? Починається насильне усупільнення тяглової сили (коні, воли), значна частина праці (плуги, борони, сівалки, молотарки). Якщо й ці методи комусь не допомагали, серед таких були й наші батьки, тоді приходили молодчики й забирали корів, овець, свиней, курей, а також хліб, овочі з погребів – картоплю, буряки й усе інше. Так учинили і з батьками наших батьків, дідусями Лазарем, Гнатом і з усіма членами їхніх родин. Здавалося все вже забрали, а Сталіну все мало, і він посилав в Україну своїх поплічників Молотова й Кагановича, щоб розібралися, чому зривається план хлібозаготівель, і покарати винних.

І знову йдуть "бригади" з ломачами, металевими штирями, доведуть подвір'я, клуню, підлогу в хаті. Одна така "бригада" особливо запам'яталася мені. Зайшли в маленьку хату п'ятеро, запитують маму: "Де хліб захований?" Мама відповідала, що вже забрали все, немає чим дітей годувати, але для них людська мова не зрозуміла. З грубістю починали довбати земляну підлогу, під піччю. Знайшли в горщечку склянку чи дві квасолі – й те забрали, хоча мама дуже просила залишити, бо дітям немає з чого зварити поїсти. А їм цього й треба. Чим більше вимре, тим краще для здійснення сталінського плану колективізації. Немає народу – немає країни.

Батьки були релігійні. Вони добре розуміли Божі заповіді й ними керувалися в своїх вчинках. "Не вбий, не вкради..." Але не могли зрозуміти, які моральні принципи лежать в основі політики комуністичної партії і її уряду. Якби хтось пробрався у курник і вкрав курку чи півня, і його спіймали, то судили б як злодія. А як назвати радянський уряд, який організував аморальні елементи, що творять наругу над чесними людьми, забирають усе те, що нажите чесною працею, і своїми діями наближають смерть мільйонам людей?

До тих мільйонів жертв голодомору 1932–1933 років не назве ніхто, бо до тих мільйонів, які називаємо, можна додавати мільйони осіб, які ніде не зареєстровані, не засвідчені органами влади. До них належать мій старший брат Ваня і молодша сестра Галя. А було це так. Коли взимку 1932 року бригади "активістів" забрали все, що могло підтримувати життя, перед батьками стояло питання: що ж робити, як вижити? Допомоги чекати не було від кого. У такому стані були всі рідні й близькі. Татові було тоді 26 років. Можна зрозуміти душевний стан батьків, коли очі маленьких дітей благально дивляться на них, стражденні від голоду. В цей час надійшла пропозиція Якименка Данила Мефодійовича, людини працелюбної, господарство якого давно викликало заздрість у тих, хто був охочий поживитися за рахунок чужої праці. Заяви в колгосп він так і не написав. Тому обійстя було "почищене" повністю, залишалося розкуркулити сім'ю і вивезти. Необхідно було щось негайно робити. Старший син Володи-

мир, 1913 р. н, виїхав у м. Кам'янське, тепер Дніпродзержинськ, і влаштувався там на роботу. А сам Данило Мефодійович довідався, що на станції Понтаївка Олександрійського району лісництво, за державною програмою, планує засадити лісом всі вільні місця. Там були й горби, й рівнини, які можна було використати для вирощування городніх культур, поки лісові дерева маленькі. Розвідавши все, він запропонував роботу і нашим батькам. Не маючи жодних засобів для існування, вони пристали на його пропозицію, і не без його допомоги 30 березня 1932 р. ми виїхали зі свого куколівського двору на необжите місце. Збудували п'ять чи шість куренів. Наш – по сусідству з куренем Д. М. Якименка. Його авторитет і тут був відчутний. Він був старший за віком. Проїшов Першу світову війну. Та, можливо, і якісь гроші були, бо на зиму вони придбали хату в селищі Нове Життя біля самої залізниці, а наші батьки шість років наймали хату чи частину хати, доки не купили частини колгоспного сараю, де й прожили залишок свого життя, а ми, їхні діти, з часом покинули той притулок – кожен вибрав свою дорогу. Ці курені не можна було назвати житлом для сім'ї. Це була споруда, як для сторожа на баштані, де можна було пересидіти дощ, вітер, іншу неgodу. А в кожному курені була сім'я. У нас троє дітей. У Данила Мефодійовича Якименка 3 сини: Іван, Федір і Василь, а Володимир уже вів самостійне життя. [...]

В інших куренях були люди й похилого віку. Приїхавши в ліс, треба було все одно чимось вгамовувати голод. Мама брала деякі речі, їздила в Західну Україну, щоб обміняти на їстівні – умовно їстівні продукти. Наприклад, тато вимінював пуд муки з мишію (бур'ян такий, коли молодий – корови їдять, а коли постаріє, викидає колосок із зернятками, яких ніхто не їсть). Жили на квартирі, то той скарб украли. Брат і сестра були пухлі, а на мені не було чому пухнути – шкіра і кістки та виразки на ногах. І одного літнього вечора батькам хтось дав трохи лушпиння з картоплі. У чавуні кипіла вода, а в ній де-не-де плавало лушпайчиння. Це була остання вечеря моїх брата і сестри. На ранок їхні тіла були вже холодні. Ніякої реєстрації смерті для нас, мешканців лісу, тоді не було. Люди мерли десятками щодня в кожному селі. Та на станції Понтаївка і не було органів влади. Одна частина селища відносилась до Понтаївської сільради, а інша – до Морозівської, а це – близько 5 км. Тіла необхідно було поховати. Мешканці куренів, порадившись між собою, вибрали місце над дорогою, якою вивозили хліб (зерно) із сіл Ясиноватка і Морозівка. Труни не було. Тато, загорнувши в ряднину тіла, поніс їх до ями, яку сам і викопав. Коли помирили люди похилого віку, то їх уже ховали поруч.

А я вижив. Не пам'ятаю, яким бур'яном харчувався, але вижив. Пригадується зима 1933 р. На голу землю вдарили сильні морози. Їсти нічого. Батьки на зиму найняли у Максима Мовчана комору, а на радгоспному полі була невибрана картопля. Батьки взяли з собою сокиру, лом і пішли на те поле, щоб надобати, якщо буде змога, тієї картоплі. Я був дома. Під вечір вони прийшли, почорнілі від вітру й

морозу, й принесли клучочки, але не картоплі, а груддя замерзлої землі, всередині яких виднілася картопля. Розіграли і зварили її на вечерю. До цього часу смак її я відчуваю, пам'ятаю, скільки солі сипав на картоплину, щоб перебити нудотно-солодкий присмак.

А навесні знову перебралися в курінь. Тільки тато збудував інший, на іншому місці, щоб у ньому було сухіше. Тут нас спіткало ще одне горе. Тато, допомагаючи одному чоловікові полагодити воза, зачепився за іржаву дротину й роздер ногу. Сподівалися, що рана сама загоїться. Але час проходив, а нога почала гнити. І тоді вирішили, що необхідно їхати в Олександрію до лікаря. Тато поїхав, але додому не повернувся ні в цей день, ні в наступні. Мама приїхала в Олександрію шукати його. Там у лікарні їй сказали, що був такий, але він помер і його вже поховали. Тоді похорони були швидкі – в яму кинули, як гнилу колоду, – ото й усі похорони... По селах, та й провінційних містах, трупи, що лежали під тином, під стіною, нікого не дивували. [...]

Приїхала мама додому, горем убита. Але ж треба боротися за життя. Проходить місяць, а може й більше. У чудовий сонячний день одна з жінок-сусідок як закричить: «Маріє! Максим іде!» Цей голос чую й сьогодні.

А що ж сталося з татом? Прибув у лікарню, лікарі подивилися на рану й винесли вирок – негайно відрізати ногу вище коліна. Тато на це не згодився. Усі його рідні, батьки, сестри, брати, що залишилися в Куколівці, померли. Та якби й були живі, нічим допомогти б не змогли. Людське життя тоді не вартувало нічого, але тато знав, що його тітка Анастасія виїхала зі своєю сім'єю в Софіївський р-н Дніпропетровської обл. (я села не пам'ятаю), а її чоловік, Микола Верескун, працював там трактористом. І у батька з'явилася надія на спасіння. Від лікарні прийшов на станцію. Таксі тоді ще не було в таких містах, як Олександрія, а люди приїздили з різними валізами, іншими речами і, щоб довести їх до необхідного місця, були візники. В Олександрії цим займалися євреї. Поки візник чекає на вигідного пасажира, кінч тим часом підгодовується, зануривши голову в торбину (в народі говорили шаньку) з зерном. А витягнувши голову із торбини, махаючи нею, може розкидати зерно навколо себе. Тато підійшов до візника і назбирав близько 20 зернин кукурудзи. З'їв їх і з цим "запасом" поїхав шукати свою рідну тітку. Спасибі і тітці, і дядькові, і їхній дочці Надії – прийняли його гарно, відвели в лікарню, де йому зробили операцію, зберігши повністю ногу. Тітчина сім'я мала корову, тож могла підтримати тата і морально, і фізично. Він усім їм був вдячний до кінця днів своїх.

Після 1933 р. життя повільно, але покращувалося. Тато з 1935 р. почав працювати на залізничному транспорті, де й трудився до пенсії. Хліб привозили зі станції Знам'янка й по картах продавали тим, хто працював на залізниці. Тільки перед війною можна було вільно купити хліба, але не в Понтаївці. У 1938 р. батьки купили частину колгоспного сараю, який і став нашим домом. Народилися мій брат Іван, 1935 р., сестра Галя, 1937 р., і сестра Рая, 1942 р.

Про те, що в могилах поховані жертви голодомору, говорити не можна було. Але тато щороку, перед Великоднем, ішов у ліс і приводив їх у належний вигляд. Та ось уже більше 20 років немає батьків. А ми раз на рік приїздимо в поминальні дні і до батьків, і до брата з сестрою. [...] Дітям зі школи-інтернату, що розташований неподалік, [...] ніхто не розповідав, чому з'явилися ці могили, ніхто не здогадався підказати, що упокоїлися там діти голодомору. Почали поширюватися різні легенди, що нібито тут поховані парашутисти. У 2000 р., коли ми приїхали на проводи, то побачили розриті до одного метра вглиб могили...

Я звернувся листом до голови селищної ради – просив захистити поховання [...] могилки наче нічиї, нікому не потрібні, крім нас, уже літніх людей, та й мешкаємо ми далеко.

Коли світ відзначав 70-річчя голодомору 1932–1933 років в Україні, я звернувся в Понтаївську селищну раду з проханням організувати перепоховання жертв голодомору 1932–1933 років на цвинтар селища [...]. Але, на жаль, В. Кукуруза, що став в Понтаївці головою селищної ради, посилаючись на якийсь закон, відмовив [...]

Н Анастасія Іванівна, 1923 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА
Аліна Тертишнікова, ФСНСТ-2)

Прим. А. Тертишнікової: «Люди, які пройшли через голодомор, досі бояться про це розповідати. Мені знадобилося дуже багато зусиль, щоб дістати згоду від Анастасії Іванівни, але врешті вона погодилася дати свідчення».

«А. І. народилася у 1923 р. в с. Родниківка (суч. Кіровоградського р-ну). Її сім'я була доволі заможною, мала досить багато землі й худоби. Але худобу в них забрали взимку 1931 р., а восени 1932 р. до них у хату завітали комісари і забрали все зерно для посівної. Вся її сім'я вижила лише завдяки тому, що матері А. І. вдалося сховати мішок збіжжя, яким вони і харчувалися всю зиму. Особливо моторошною була тиша. Спочатку перестали сміятися й бігати діти, потім поступово стали зникати ті звуки, які завжди супроводжують життя у селі. Все менше півнів словіщали про початок нового дня. Потім перестали гавкати собаки, навіть мишей під підлогою не було чути. Село неначе вимерло, не було чути ні сміху, ні балаканини. Тільки страшні, опухлі люди, єдиною метою яких був пошук їжі. У селі було навіть два випадки людоїдства.

Патрулі, що шукали невилучену їжу, приходили до кожної хати, переривали все, щоб знайти хоч крихту хліба або мішечок із забороненим зерном. "Продотряди" нищпорили всюди [...]. Якщо харчі були знайдені, то часто дорослих виводили на подвір'я і розстрілювали, щоб налякати інших мешканців села. Якось А. І. повернулася додому

після того, як провели такий обшук. Пух і пір'я були розкидані по всій хаті. Шукачі розрізали навіть подушки та перини, перевернули дитячу люльку. Вони допитувались у матері А. І., чому всі троє її дітей та чоловік ще живі і навіть мають сили ходити. Люди, що записувались у продотряди, часто робили це, щоб врятувати свої сім'ї, але все одно їх ненавиділи і боялися всі односельчани. Батькові А. І. запропонували записатися до них, але він не зміг примусити себе зробити це, навіть задля життя своєї родини.

Незважаючи на голод, батьки А. І. 5 днів на тиждень ходили до колгоспу на роботу. Іноді там давали їжу, адже її батько був трактористом, тож вважався цінним кадром. Під час жнив або збору іншого врожаю колгоспників постійно обшуковували, щоб не дати їм вивести ані крихти за ворота колгоспу. Період з осені 1932 до весни 1933 рр., коли з'явилась зелень, А. І. згадує, ніби у страшному сні. Їсти хотілося постійно, майже всі думки були про їжу. Через деякий час видовище трупів, що лежали просто під парканами, вже не лякало та й взагалі не викликало жодних емоцій.

Коли стало тепліше, батьки посилали А. І. та її молодшого брата в ліс. Тоді майже всі мешканці села подалися туди, сподіваючись щось знайти, щоб нагодувати дітей.

Навіть у ті страшні часи знаходились люди, які були здатні на самопожертву заради інших, особливо дітей. Старенька вчителька сільської школи тричі на тиждень кликала дітей, які ще могли ходити, до себе додому, де вона проводила уроки. На все життя запам'ятався той підручник з математики для 6-го класу, з якого вчителька давала їм задачі. Вони рахували нечувані речі – цукерки, свічки та кілограми вершкового масла, а з першої розгортки підручника усміхався доброю посмішкою Ленін, обіцяючи щасливе дитинство для всіх дітей – громадян Радянського Союзу та мир в усьому світі.

Син тієї вчительки був одним з учасників "продотрядів". Тому вчителька не сміла підняти очей, проходячи по селу. Але у перерві між уроками кожна дитина отримувала малесенький шматок хліба, а іноді навіть ковток молока. Деяких своїх учнів ця жінка фактично врятувала від голодної смерті.

Після закінчення голодомору населення Родниківки зменшилося майже вдвічі. Залишилось набагато менше чоловіків, ніж жінок, бо жінки виявилися витривалішими до голоду. Деякі люди, сім'ї яких вимерли, збожеволіли. Двох таких жінок через деякий час кудись повезли із села, і А. І. більше не бачила їх і не чула про них. Один такий чоловік прожив у селі до самої смерті.

Страшно було для А. І. те, що люди після закінчення голоду раптом забули про нього. Коли хтось згадував про нього у присутності комсомольсько-партійних діячів, ті робили вигляд, що не чують, а небережній людині неприємності були гарантовані. Через деякий час люди перестали говорити про голод навіть між собою...»

Чиркіна Валентина Харитонівна, 1920 р. н.

(записав 21.01.2006 р. у Сумах студент НаУКМА
Сергій Федоренко, ФСНСТ-2)

«Чиркіна Валентина Харитонівна народилася 21.10.1920 р. у с. Гайдуківка (суч. Старобільського р-ну Луганської області). Вона була дуже маленькою, всього 3 роки, коли померла мама. Батько залишився з трьома маленькими дітьми. Невдовзі він привів до хати мачуху, яка не дуже жалувала дітей. Здебільшого вони перебували у діда, який працював у шляхотресті.

Валентина Харитонівна закінчила 4 класи у сільській школі, 3 класи у дитячому будинку, шахтарські курси. Під час голодомору 1933 р. вона перебувала в рідному селі. Люди вмирили цілими сім'ями. Сім'я Валентини Харитонівни рятувалася тим, що мала велике господарство. Також підгодовував дітей дід, який отримував пайок на роботі. В 1933 р., коли було дуже сутужно з харчами, батько з мачухою зарізали теля. Про це дізнався двоюрідний брат мачухи, який працював у сільраді. Він написав донос до органів влади. Батькові вдалося втекти. Він переховувався у родичів декілька місяців і повернувся додому в 1934 р. Але все ж таки його і мачуху арештували і вивезли невідомо куди. Трьох дітей передали до дитячого будинку.

Після закінчення 7 класів у дитячому будинку Валентина Харитонівна поїхала працювати в Луганськ на шахту, де спочатку вчилася на курсах. Але було дуже важко, і вона повернулася у рідне село, навчалася на курсах трактористів. У селі була велика школа-семирічка, в ній навчалось багато дітей.

Населення складалося з українців і росіян. В селі було 2 колгоспи – ім. Будьонного та ім. Кірова. Під час голодомору 1933 р. росіян вивозили до Поволжя. Через село проходила траса Харків–Луганськ, якою ходило багато людей у пошуках харчів. Неподалік від діда жили сусіди, від яких подорожні рідко виходили. Люди говорили про те, що господарі займалися людоїдством.

У 1933 р. літо було дуже спекотне, не було дощів. Тому врожай був дуже поганий. Їли все, що могли знайти: зелене листя і траву, мерзлу картоплю і буряки.

Чоловіки їхали працювати на шахти, але не всі витримували тяжку працю. Та ніхто не намагався бунтувати або висловлювати якісь нарікання. Всі боялись Сибіру.

Ніякої допомоги від держави сім'я не отримувала.

Під час війни Валентина Харитонівна була вивезена німцями до Німеччини. Після перемоги вона з громадянським чоловіком повернулася на Батьківщину й оселилася в м. Дніпропетровськ. У 1946–1947 рр. чоловік працював на партійній роботі, отримував пайок. Валентина Харитонівна виховувала маленьку доньку, отримувала на неї 300 г хліба і на себе 250 г. Тому голод цього періоду вона пережила значно легше.»

Миколаївська область

Горбова (Юзбаш) Параска Захарівна, 1928 (?) р. н.
(записала зі слів її дочки, Білохорт Віри Іларіонівни,
у лютому 2003 р. Л. П. Овчиннікова, працівник музею
історії м. Дніпродзержинська)

«У батька П. З. Горбової – Захарія Аристарховича – було три сини та три доньки. Сім'я жила у с. Трикрати (суч. Вознесенського р-ну). Мали коней, корів, парову машину, землю. Паровою машиною обробляли землю в усьому селі, наймитів не тримали. Коли прийшло "безладдя", то забрали у родини все, залишилось тільки рядно, на якому лежала хвора мати.

1932 р. був дуже врожайним. Приїхали комуністи з Росії організувати колгоспи. Всіх дітей забрали у ясла. Людей з польового стану не відпустили додому, до дітей, бо треба було вчасно зібрати багатий урожай. Одна жінка, у якої було немовля, крадькома прибігла до ясел і побачила, що діти сплять просто на підлозі, а завідувачка разом із комсомольцями п'яна. Жінка не могла знайти свою дитину, їй підказали пошукати у сараї. Там лежали мертві діти. Нагляду за вихованцями ясел майже не було, їх майже не годували. Жінка схопила мертву дитину і побігла на польовий стан. Ті, хто працював на польовому стані, кинулись за своїми дітьми... Батьків, у яких діти вмерли в яслах і які розповідали про це, оголошували ворогами народу.

П. З. теж була в цих яслах, але її ще раніше забрав звідти хрещений батько. Її насилу виходили. Після голоду 1933 р. вона довго не ходила, не росла, відставала у фізичному розвитку...»

Одеська область

Русов Дмитро (1911–1984)

(записала у 2006 р. його правнучка А. Ю. Русова,
студентка НаУКМА, ФЕН-1, зі слів його онука Ю. В. Русова)

«Дмитро Русов був онуком Олександра Петровича Русова, відомого в Одесі царських часів діяча, купця і гільдії і мецената. Сім'я була значною та заможною, але все змінила революція 1917 р. Дід розповідав мені, що одними з найяскравіших спогадів дитинства були жахливі сцени терору, який панував у той час. Людей убивали просто на вулицях. Влада в місті змінювалась, але найжахливішим було завоювання "червоних". Перший їхній прихід пережили, а коли пішли чутки про їхнє повернення, було прийнято рішення про виїзд. Один брат із сім'єю поїхав до Естонії, другий і третій (батько Дмитра) – до Одеської обл. Прадід обрав Миколаївку (кол. Жидівку) за 160 км від Одеси. Це було мале й Богом забуте село, але церква у ньому була (на її місці у 70-х рр. збудували кінотеатр).

Про голод 20-х рр. дід майже нічого не пам'ятав, бо був малим; мати якось рятувала, а потім і забулося. Але про голод 1932–1933 рр. дід розповідав яскраво.

На той час у Миколаївці жили непогано. Люди були працюючі, колгосп ще не створили, і Миколаївка трохи контрастувала з сусідніми селами, де вже було впроваджено колективне господарство. Як казав дід, "п'янчуг та волоцюг разом позганяли". Врожай 1932 р. зібрали поганий, більшу його частину відклали на посівну. Але восени 1932 р. поприїжджали до села комісари з наказом "все изъять". Почалися обшуки. Тоді з села задля виконання плану вигребли майже все...

Спочатку виживали за рахунок якихось залишків їжі, потім – коріння, а потім почали вмирати. Були спроби боротися, але... У Миколаївці був продуктовий склад, в який звозили все з околиць. Його охороняли пузаті відгодовані чекісти. Селяни кілька разів організовували штурм, та всіх їх розстрілювали на підході. Потім творилося страшне. Дід бачив, як їли людей, як, коли не було мертвих, убивали живих, як матері душили своїх дітей, щоб ті не страждали...

Нашій сім'ї було легше. Переїжджаючи, встигли забрати з собою частину фамільних коштовностей, а потім дід із дядьком обмінювали їх у спеціальних магазинах Одеси на продукти: діамантове кільце за

півмішка картоплі йшло. Справа ця була небезпечна, йдучи на обмін, вони дуже ризикували. Якби хтось дізнався, повбивали б. Але завдяки цьому вижили всі. Село ж зазнало великих втрат, деякі з сусідніх сіл повимирали повністю.

Все це дід розказував мені в 70-х роках, але тоді ця інформація для мене, піонера-активіста, пізніше секретаря комсомолу, потім – офіцера Радянської армії, була незбагненою і нереальною. Повірити в той час я цьому не міг. Лише після розвалу СРСР я зрозумів усю її трагічність, правдивість і важливість.»

Полтавська область

Голод на хуторі Лука і в селах Демченки, Івано-Селище, Великі Кринки (суч. Глобинського р-ну) (записав о. Юрій Мицик у 1976, 1999, 2005 рр.)

Дзюба Дем'ян Іванович, 1919 р. н.
(звідний запис 1976 і 2005 рр.)

«Я, Дем'ян Іванович Дзюба, народився 1.07.1919 р. у простій селянській сім'ї на х. Лука, що на однаковій відстані (2–3 км) між селами Зубані, Івано-Селище та Демченки (суч. Глобинського р-ну, Івано-Селищанської сільради). Зараз живу у Демченках, під горою. Батьки – Іван Гаврилович та Олександра (Санька) Порфірівна – були середняками. Нас у батьків було 6 дітей (я і п'ять сестер). До 1929 р. у Луці було 50 дворів [нині лишився один двір! – Ю. М.]. Церкви у Луці та Демченках не було, ходили до Зубані. Школи у Луці не було, діти ходили до школи у Демченки.

У 1929 р. відбулася примусова колективізація, було створено колгосп ім. Ворошилова. Був свій голова – Василь Федорович, безпартійний. Взагалі у Луці ніхто не був партійцем, ті були тільки в Демченках. Приблизно у 1934 р., вже після голоду, колгоспи в Луці та Демченках з'єднали, злили в колгосп ім. Комінтерна, а в Луці лишилась бригада. Лука – це бідняцький хутір. Жили там і два господаря, яких зарахували до куркулів. Це Кривокінь (господар, який мав 7 одружених синів, купу онуків, 40 десятин землі) та Федір Федорович Масюра, культурний дід, син був у нього. У 1933 р. цих двох "куркулів" вигнали з хати, вивезли у с. Ковніріщину (3 км від Демченки та Луки), і там вони сиділи у Вихровій хаті, потім їх вивезли невідомо куди. Але частину дітей Кривоконя залишили, вони втекли у Кринки.

У 1932 р. був добрий врожай. Зима 1932–1933 рр. була така, яких нема зараз, дуже багато було снігу, аж до стелі, морозна. На хутір дали план хлібоздачі до двору. І перший, а потім і другий план хуторяни виконали. А коли вже дали третій, то тут не було вже чим давати. Тоді по хатах пішли "буксири" – активісти, шукали хліб, все вимітали. Це були люди, прислані з Глобина, з району (росіяни, робочі), але були там і дехто з односельців-бідняків. У Демченках це Дзюми (Дзюба), Давиди (5 братів), Степан Давидович Череп, у Луці – Андрій Антонович Дзюба, який і сам потім помер від голоду (у нього були

дочки – Сонька й Любка, які дожили аж до 90-х років, але дітей у них не було, а Сонька дуже мучилась перед смертю), Охвета Дзюба, Катерина Никифорівна (?) Кологривенко. Вони забирали не тільки зерно, але й буряк, квасоллю, одягу. Тягли все у свій "штаб", насправді ж тягли собі, вдягали на себе конфіскований одяг.

Почався страшний голод. Ми їли все підряд, їли "козелки", м'яли й кришили липове листя, їли його... Вимерла половина хутору. Були сім'ї, які вимерли повністю. Так вимерли Закурдаї, батьки і дві дочки. Ці дочки й самі "буксировали", а потім і самі з голоду померли. У нашій сім'ї померли батько й мати, найменша сестра – Катя. Матір активіст прибав шворнем за те, що вона брала колоски на колгоспному полі, вона від цього й померла [це, видно, був активіст Степан Давидович, про якого згадувала моя бабуся, спогади якої я видрукував у т. 1 "Українського голокосту". – Ю. М.]. Були чутки про людодіство, але я особисто не знаю таких випадків. Чув, що людодіство було у с. Семимоголах, що за В. Кринками, на шляху до Глобина. Це село вимерло майже повністю, а потім і решту додавили голодом.

Ховали померлих де попало, часто у дворах. Коло свинарника, який збудували пізніше, поховали Параску Єгорівську.

Стало зрозуміло, що вижити у рідному селі навряд чи вдасться, і я зі своїми одногодками (Петром і Дмитром Масюрами) пішов просити хліба аж у Білорусь. Там два місяці ми старцювали, опинились аж у Бобруйську і Мінську, були й у Жлобині. Таких, як ми, там було багато, вони теж просили їсти. Були такі там люди, що плакали, дивлячись на нас, давали нам "лададони" з картоплі, борошно; були й такі, що лаяли нас, бо ми, як вони казали "работать не хотели". Так, живучи милостинею, ми й вижили. Пригадую, що коли ми зайшли у Мінськ, там одна жінка розбила банку із сметаною, і ми, страшенно голодні, вилизали всю цю сметану із землі. Коли ми вернулись додому, то побачили, що вимерла половина населення Луки й Демченка.

Коли почалася війна, то стали повертатися в село дехто з розкуркулених, які втратили майже всі свої сім'ї. Частина з них стала поліцаями у Кременчуці, помстились на комуністах та активістах, виказували їх німцям, німці тих розстріляли у Великих Кринках.

У 1947 р. голод був слабкішим, люди вже не вмирили, але ходили припухші. Щоб урятуватися, торгували речами.

Я все життя працював у колгоспі, був бригадиром, маю двох дочок (Катю і Маню), онуків та онучок, правнучок. Зараз я вже старий, майже не виходжу з хати...»

Гринь Іван (?) Іванович, 1922 р. н.

«Я народився 9.01.1922 р. у Луці. Батьки: Гринь Іван Савович, 1893 р. н., Гринь (Діденко) Явдоха Матвіївна, 1895 р. н., старший брат Василь, 1919–1942 рр. (?). Ми були бідняки, мали 3 га землі.

Я маю середню освіту, ходив до школи у с. Демченки, потім у Іваноселище та Зубані.

Близько 1929 р. у Луці було створено колгосп ім. Ворошилова, стояв паровий млин. Голову колгоспу звали начебто Василем. У 1932 р. була сильна зима, були й дощі. Врожай 1932 р. так собі, був полуголод. У 1933 р. врожай був добрий. Голод став допікати з початком 1933 р., а особливо сильним він був навесні. Тоді розкулачили такі сімейства, як Кривококі, Семени, Масюри, начебто й Нестеренків, Митрофанів. Дід Масюра був одноосібником, шив одяг. "Буксири" особливо лютували взимку – навесні 1933 р. Це Семен Панькович та його дочка Варка, Микита Антонович (?) Дзюба (Дзюма по-вуличному, це Любчин батько), Катерина Федорчучка, Федоська Колісниківська. Були й прийшли "буксири". Люди дуже їх боялись.

У людей усе їстівне забирали. Рятуючись від голоду, люди їли акацію, рогіз, їжаків, кішок. Ходили до лісу, шукали там поживи... Були й сім'ї, що мали корів, наш дід ловив рибу. Люди міняли свої дукачі на хліб. Людодіства у нас на хуторі не було, але начебто було у с. Ковнірівщина [3 км від Демченка. – Ю. М.], але навряд. На роботу люди не могли ходити, бо були пухлі від голоду. Раз вони не робили, то їм не давали їсти, не давали пайка. Люди сильно мерли. Померли наші батьки: батько у неділю, а мати у понеділок. Тільки після того нам, дітям, стали давати їсти у колгоспі. Був інтернат у Демченках з осені 1932 р. (були діти з Луки й Демченка, деякі були з Зубанів та Кринок).

Під горою жили Лободи, батьки та семеро дітей, вони всі вимерли. Померла Маруся Дудник. Одна дівчина з Демченка померла у лісі, у Бережному. І де вона лежала, це місце дуже довго не заростало травою...

Голод 1947 р. був слабкішим. Тугенько, але вижили. Збирали колоски, пекли "лададони", їли суп із буряком. Давали нам і хліба з сої по 100 грам...»

Крячко (Гринь) Палажка Захарівна (1913–1994)

«Я, Палажка Захарівна Крячко (дівоче прізвище Гринь), народилася восени 1913 р. на х. Лука. Батько – Гринь Захар Савич, мати – Явдоха. Нас було 4 сестри (Васька, Санька, Марія, Оксана) і 2 брати (Петро, Олексій). Дід Савка жив багатенько, ми були середняки, мали корову, коняку.

Як робили колгосп, то багатших розкуркулили, загнали в одну хату, нічого не давали їм, виганяли на мороз, заслали [плаче. – Ю. М.]. Актив був і з чужих, і з своїх.

Ходило "буксирів" душ по 10, гарно ходили, залізними ціпками штрикали у землю, шукали хліб. Забирали все, навіть спечений корж

забирали. Несли забране у сільбуд, туди несли курей, там вони пили горілку. Як забирали хліб, то знущалися з людей. Альошка (комсомолец) скуб за бороду господарів: "Дайош державі хліб!" Серед активістів були Дзюми, Давиди, Семен Панькевич, баба Чучка чи Сердючка – Катерина. Ця баба і в косах шукала грошей, і в трусах. До нас не ходили, бо у нас зроду хліба не було.

Але голод і до нас прийшов. Ми, як і інші люди, їли конину, собак, кішок, їли гнилу картоплю, жаб, рогіз, липу. Їздили на робочому поїзді до Білорусії, там просили хліба чи мінjali на речі. Навесні 1933 р. померла від голоду моя сестра Васька, мої батьки, поховали їх у саду. Тіла померлих тоді валялися у лісі, скрізь... Про людоїдство чули, але у нас на хуторі не було. Семен, син баби Хапайки, пішов у радгосп, що за Великими Кринками [12 км від Луки на шляху до Глобина. – Ю. М.], але туди не дійшов. Казали, що його спіймали, вбили та з'їли.»

Дяченко Іван Степанович (1920–2002)

«Я, Іван Степанович Дяченко, народився 16.10.1920 р. у Великих Кринках. Там і був під голод. Мої батьки: Дяченко Степан Васильович, 1890 р. н., Дяченко Софія Іванівна. Було у моїх батьків шестеро дітей, з них двоє померло від час голоду у 1933 р. – Мишко, 1923 р. н., і Галька, 1918 р. н. У мого батька було 12 десятин землі, були коні, корова, вівці, у 1926 р. він збудував хату.

Було створено у Кринках колгосп ім. Будьоного, його головою був Зайцев, присланий звідкілясь. Під колгоспну контору Зайцев забрав у нас половину хати, нас потім із хати зовсім вигнали. Батько все віддав у колгосп (плуги, борони і т. д.), а нам стало дуже тяжко. Батько подався на заробітки, влаштувався конюхом у радгосп, що стоїть за Кринками, ближче до Глобина. Ми жили коло батька, але все одно було дуже голодно. Наша тітка, що жила під Кринками, взяла до себе Мишка, але він все одно не вижив, помер у тітці...»

Ярещенко (Яресько) Оляна Петрівна (1916–1992(?))

«Я, Оляна Петрівна Ярещенко (Яресько), народилася 9.10.1916 р. (на свято Івана Богослова) у Демченках (на Редьках). Батьки: Петро Федорович Яресько і Харитина Семенівна Яресько (Діденко). Нас було 10 дітей у батьків. Жив із нами і дід. Ми були небагаті: 12 десятин землі, кінь, корова, не було ніяких наймитів, навіть і волів.

У 1929 р. створили в Демченках колгосп ім. Комінтерна, на Коваленках [частина Демченка, що понад правим берегом Хоролу. –

Ю. М.] був "лікнеп". МТС було у Великих Кринках. Батько у колгоспі працював конюхом.

Почали розкуркулювати, багатьох людей повиганяли з хат, наприклад, братів Самсонівських – Грицька й Корнія, Феодосія Чичкана. Зганяли їх у гидку хату, ще й перевіряли, що там вони варять. Ми були бідняками, нас урятувала корова, від голоду ніхто у сім'ї не помер.

Активістами були Охвенько Дзюми Горбатого, Семен Давидович, Семен Панькевич Череп, Микола Антонович Дзюба, Федір Хвень (цей був немісцевий). Цей Хвень був тут у приймах, яка була власть, такі були й документи у нього, при комуністах – совєцькі, при німцях – німецькі. Як він помер, то ніхто й не жалів його. Дзюма (Горбатий) був бідняком, а жив напроти доброго хазяїна Боженка (цей жив під лісом, ближче до Радалівки). Як Боженко сідає обідати, так той виходить срати, блискає голою сракою. Боженко не витримав і дав йому шматок землі під Кринками, щоб він більше йому свою сраку не показував. Так той потім "віддячив" – розкуркулив і вигнав з хати...

Активісти забирали зерно і різні речі. Краще забирали собі, а потім влаштовували торги, "аукціон", на якому продавали лахміття. Від голоду люди рятувались, як могли, але багато померло. Так, у Демченках померли Коваленко Пилип Ількович і сім душ його всієї сім'ї; у його брата Василя померла жінка Домаха і двоє дітей...»

Ковнір Марія Гнатівна, 1913 р. н.

(записала у 2005 р. її правнучка Яна Карпенко, учениця 7-го класу Радалівської ЗОШ Глобинського р-ну Полтавської обл.)

(Карпенко Я. Моя родина у 1933 році // Зоря Придніпров'я. – 4.03.2006 р. – С. 3)

«[...] Працювали ми з ранку до вечора, і батько з матір'ю, і ми, шестеро дітей. Мали воли, корів, паровий млин. Хоча великих статків і не мали, але ніколи не було такого, щоб ми були голодними. Завжди мали в що одягтися.

Коли почали в колгоспі зганяти, у нас забрали все. Найдужче переживав батько, бо все в господі зробив своїми руками. Мабуть, від туги, а не від болячок, і помер. Померла і старша сестра Мотря. [...]

Забрано в нас було все: і начиння хазяйське, і зерно. Ми з'їли все, що можна було назвати їжею. А ще треба було ходити і на роботу. Бувало, що не чули – держиш що в руці, чи ні, – такі руки пухлі були. Раз сіяли в колгоспі кукурудзу, а вона була протравлена синім каменем. Так ми візьмемо, а кукурудзу з'їмо. Правда, всім давали по 100 грамів соєвого хліба, але нам не дали – побачили, що ми їмо кукурудзу.

Найпершим від голоду помер Іван, брат, поховали ми його в погребі. Ще хоч трохи було сили закопати, а коли повмирали сестра

Олена та брат Василь, то їх вкинули в колодязь, бо не подужали поховати по-людськи.

Я хоч трохи могла підвестися та пройти, а мати лежала. Раз прийшла в хату наглядачка Кропивчиха і сказала: "Не вмрете ви, бо на очах не змінилися".

Не вірилося в це. Ще згадую, як зайшов у хату Петренко, обдивився все, а в хаті голі стіни, правда, ще висів кожух і була одна подушка. А ми лежимо і слова сказати не можемо. Забрав останнє, що було, – кожух і подушку. Трохи полегшало весною. Їли спориш. Чого тільки не довелося на своєму віку побачити. І для чого я на світі жила? [...]

Булатецька Ганна Федорівна, 1926 р. н.

(записала у лютому 2006 р. студентка НаУКМА
Ганна Носак, ФНСТ-2)

«Г. Ф. Булатецька проживає у с. Ісковці Лубенського р-ну, де й пережила голодомори 1932–1933 та 1946–1947 рр. Батьки (селяни-середняки): Булатецький Федір Степанович, 1895 р. н., Харитина Корніївна, 1893 р. н. У сім'ї було 8 дітей.

Село було велике, тут було дві школи, велика церква, яку закрили у 1937 р. і перетворили на зерносховище. Під час колективізації батьки "добровільно" все здали у колгосп, щоб їх не розкуркулили.

Врожай 1932 р. майже весь організовано забрали, і свої, і чужі бригади. Забирали навіть квасолі, горох, овочі. Люди плакали, кидалися на грабіжників. У селі спочатку стояв лемент, сльози, а потім мертва тиша. Врожай був гарний, але залишилися всі селяни без засобів до існування.

Село на 60–70 % вимерло. Були навіть випадки людожерства. Усі в селі були пухлі. Померлих вивозили на возі і ховали у загальних могилах. Де ховали, як ховали, ніхто не знав. Часто люди вмирили по дорозі або з роботи, у школу або з неї. Їх збирали спеціальні бригади. Вмирили родинами. У сусідів дві дівчинки (5 і 7 років) померли в страшних муках – наїлися молодих колосків (уночі вкрали на колгоспному полі), і в них животи буквально лопалися.

У родині Г. Ф. померли двоє дідусів і бабуса, четверо дітей. Усі були пухлі. У мами на ногах лопалася шкіра. Дуже страждала.

Їли траву, листя, збирали та їли різне коріння, рогіз, качани від курундзи, перемелювали й додавали в перепічки. Об'їдали квіти з кущів і дерев – це було в основному заняття дівчаків, яка з них билася.

У 1946–1947 рр. у родині залишилися тільки батьки і четверо дітей. Всі були дорослі, але жили з батьками в селі. Батьки-колгоспники одержували на трудодні по 100–200 г відходів. Старша сестра працювала агрономом і одержувала зарплату, брат працював учите-

лем у школі, отримував пайок. Дві молодші, в т. ч. Г. Ф., училися. Того року була посуха, але, незважаючи на це, колгосп мусив віддати державі майже весь урожай, навіть насінний фонд. Тоді голодували, але вижили. За зарплату брата й сестри у місті купували хліб, якого було дуже мало. Знову збирали траву, молоді листочки, бруньки з дерев, мерзлу картоплю.

Село вижило, померлих було порівняно мало, хоча було багато опухлих і ослаблих від голоду. Помирали в основному старі люди й малі діти.»

Володимир Савич Чолкай, 1926 р. н.

(уринок зі спогадів) *

«[...]Народився в глибинці Полтавщини. Хутір Маликівщина [...]. Сусіднє село Яновщина знамените в тих краях тим, що у ньому проводились раз на рік ярмарки, та ще була у цьому селі білокам'яна красуня-церква, яку в 30-х роках зруйнували до фундаменту тодішні комсомольці [...]. Я відношу до живих свідків і себе. Був підлітком наприкінці 1932 – у першій половині 1933-го. Саме на ці 8–9 місяців припав пік масової загибелі людей того трагічного для людей часу [...].

Що найбільше врізалось мені у пам'ять і зафіксувалось в очах? Гарба, а на дні цієї гарби людські трупи, у гарбу запряжений один віл. [...] Цим возом мужики, які насилу пересували ноги, збирали по дворах трупи і відвозили у бік кладовища. Де ховали і як – не бачив. Гарба щодня проїжджала повз мою хату.

Як збереглась наша родина і родина бабусі Явдохи (жили під одним дахом) – розкажу трохи нижче.

Не забуваю, як мене жорстоко відлупцювала мати за те, що заліз у чужий сусідський город, де тільки-но вилізла із землі цибуля. Я, голодний, позривав пагінці, трохи з'їв, а решту, по дурості, приніс додому. Сусідці неважко було здогадатися, хто це зробив, за що я дуже поплатився. Пам'ятаю випадок, коли я і сестра трохи не померли від болю у шлунках. Знайшли у печі недоварену квасолі. Коли ми наїлися по саму зав'язку трохи привареної квасолі, нам рознесло животи, ми мало не померли. Врятувала баба Явдоха, лікуючи відварами трав. Баба розумілась на лікувальних травах, знала силу цих трав і допомагала цим нам і людям. На хуторі не помер той, хто якось дотягнув до поля трав, бур'янів, листя на деревах і особливо – появи колосків жита, ячменю та пшениці. Не забути, до чого ж смачні ці м'які, трохи солодкуваті зерна, що пахнуть хлібом. Коло-сочки з колгоспного поля треба було вкрасти, адже колгоспні поля суворо охоронялись об'їжджниками. Та для голодного люду охорона не страшна.

* Переклад із російської.

Знаю з розповідей батька і старожилів хутора (хто чудом залишився живим), що голоду не повинно було бути ні у наших краях, ні на Україні, тому що всі роки перед 33-м були врожайні на хліб та інші сільгоспкультури. Було відомо, що хліб з України ешелонами вивозили до Німеччини та Росії. Але продазгони, спеціально організовані, воєнізовані і добре озброєні загони, які мали безмежну владу, лютували по хуторах і селах, буквально вимітали до зернини хліб, все їстівне, починаючи з колгоспних комор і кінчаючи садибами колгоспників. За сховане і потім знайдене жорстоко карали, тут же таврували, що ти ворожий елемент радянської влади, і відправляли під суд. А суд у ті часи був надзвичайно простим: всіх і вся судила червона трійка без всяких законів, що ухвалила, те і отримуй. [...]

Минули роки. Не пам'ятаю, з якого приводу, але за одним столом зібрались дві родини, наша та бабусі Явдохи. Розговорились, згадали той голодний та холодний 33-й. Дід Опанас стверджував, що всі ми вижили завдяки кінській шкурі, котра чудом збереглась на перекладині крокви. А шкура ось звідки. Від старості померла дідова кобила. Діду Опанасу стало шкода, що разом з кобилою згниє і шкура. Недовго думаючи, дід обідрав шкуру і, добре просоливши, заховав на горищі. Коли вдарив голод, дід згадав про шкуру, відрізав шматочками, баба у печі осмалювала шерсть, решту кидала у чавунець, так отримували навар. Коли була готова юшка, оцінити її міг тільки голодний. Коли дід розповів все про шкуру, у розмову втрутилася баба Явдохи. І каже: "Ні, діду, не врятувала б нас від голодної смерті твоя шкура". Дід тут же виправив бабу: "Не моя, а кобиляча", всі засміялись. "А врятувались ми ось чим, – продовжила баба, – йдуть за мною". Встали, йдемо за бабусею, вона взяла лопату, що стояла у сінях, вийшли в садок за хату. "Ану, Савко (мій батько) копай тут, – дає йому в руки лопату, – ні відступи, ось тут". Батько копає, а з-під лопати із землею вивертаються якісь пластини. Баба й каже: "Пластини – це черепахові панцирі". За столом вона розповіла, що ще сіріло, як вона вранці ходила до Говтви, ловила черепах і, щоб мало хто знав, рано варила їх у чавунці разом із лікувальними травами. І ми їли цю юшку. Правду казали старі, ми вижили завдяки шкурі та черепахам.

Згадуючи час голоду і ту ж бабу Явдоху, діда Опанаса, своїх батьків, я низько до землі схиляю перед ними свою сиву голову, кладу хрест на груди і шепчу, як молитву, як заклинання, теплі слова подяки, поваги, любові до цих мудрих, безмежно відданих своїм родинам старих. [...] [Далі йдуть спогади про поневіряння автора у Німеччині як "остарбайтера" та його повернення на Україну. – Ю. М.] При переїзді кордону Польща – СРСР (м. Брест) у мене забрали блокнот зі спогадами про життя в юності, про життя у неволі, службу в армії. Там же були адреси побратимів у вигнанні та друзів – товаришів по служ-

бі в армії. Забрано великого зошита з українськими піснями, піснями інших народів, піснями воєнних років тощо. Радянські чекісти писаного слова боялися, як чорт ладану, особливо якщо воно перевозилось з того боку. Скрізь ввижались "вороги народу".

З труднощами дістався до рідного хутора Маликівщина. Що побачив і що пізнав через сім років перебування за кордоном? Колгосп ім. Й. В. Сталіна живий, існує з тією ж землею у 500 га, стайня з проваленим солом'яним дахом. Телятник з таким же дахом [...]. Жалюгідне видовище. Воно й зрозуміло: колгоспне – не моє. [...]

Тяжке й важке життя хутірських людей. Суцільна бідність, вбогість, одна й та сама важка ручна праця на колгоспних полях "на благо Родини". Ті ж старенькі хати з покошеними дверима, вкриті соломою. Коло хати – погріб, теж під соломою, мало у кого збудований сарай чи свинарник, а відбудованих вбиралень не було, бо для їхньої побудови потрібні стовпи, дошки, а де їх узяти? Щоб випорожнитися, доводилося людям взимку та влітку бігати за хату.

Коло хати і від хати до берега смужка землі під город 10–15 соток. Ця земля і годувала сім'ю колгоспника, на колгосп надії не було, в кінці року колгосп міг дати зароблене на трудовні, міг і не дати. Смужка землі – єдина рятувальниця від голодної смерті. Хата колгоспника вважалась його власністю, а ось земля під хатою і довкола хати вважалась колгоспною. Радянська влада будь-якої власності боялася, як чорт ладану. Ось і виходило: "Все вокруг колхозное – все вокруг мое". З колгоспною землею справа доходила до абсурду. Наша сусідка по двору не мала можливості викупити державні облигації. До її городу, вже засадженого, бригадир колгоспу підігнав коней з плугом. Висунув умову: або викупиш облигації, або перерий город. Спасибі, люди відстояли.

На хутірці не було ані славнозвісної "лампочки Ильича", ані зв'язку зі світом по радіо. Про газети й журнали і мови не могло бути. Тяжко по суцільному бездоріжжю доходила пошта. Єдина школа у селі – 4-річка, а щоб закінчити 7–10 класів – ходили пішки 9 км в інше село. У хутір нема ані в'їзду, ані виїзду, до найближчої сільради – 7 км [...]. Порівнюю життя баварського бауера та життя колгоспника колгоспу ім. Сталіна хутора Маликівщина. Баварський бауер багатий в усьому [...]. Багатий бауер – багата держава. [...] Що порівнювати? З чим порівнювати? Два (різних) життя працівників сільського господарства. Порівняти неможливо з тої простої причини, що перший – повноправний власник своєї землі і на своїй землі, а другий – типовий раб колгоспного ладу у своїй же країні [...]

*Голод у с. Вечірки Пирятинського р-ну
(записи червня 2005 р. Любові Іванівни Юрчишиної, заві-
дувача будинку культури й бібліотекаря)*

Примітка Л. І. Юрчишиної: «Село Вечірки на 20.06.2005 р. нараховувало 137 дворів, у ньому проживає 352 душі. Раніше тут жили самі українці, зараз також проживають росіяни, молдавани й азербайджанці. Вони прибули сюди у 80-х рр. ХХ ст., коли село переживало період економічного піднесення за рахунок досить багатого колгоспу».

Дика Анастасія Миколаївна, 1920 р. н.

Л. Ю.: Чи Ви пам'ятаєте, що був голод у 1932–1933 рр.?

А. Д.: А конешно пам'ятаю. Такий був голод страшний.

Л. Ю.: Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?

А. Д.: Влада забирала урожай. Усе зерно забирали – і картоплю, і все, що де тільки було.

Л. Ю.: Хто це робив?

А. Д.: Уполномочені були, комсомольці, депутати, активісти. Не помню, як їх звали. І свої були, і приїжджі. Приходили до хати по троє – п'ятеро, молодьож.

Л. Ю.: Чи були винагороди від влади за доноси на сусіда про приховування?

А. Д.: Конешно, доноси були. А за нагороди не знаю, на pewno не було.

Л. Ю.: Як це відбувалося?

А. Д.: Не було у них ніяких документів, просто приходили в любе врем'я і все, по декільку раз. У них були щупи залізні, вони їх скрізь втикали – шукали, де що заховано у хаті, по двору, по полях. У розкуркулених забирали усе, но вони й не були куркулі, не було чого й забирати, хазяї були просто. А в інших забирали тільки харчі.

Л. Ю.: Чи мали вони зброю?

А. Д.: Ні, по-моему.

Л. Ю.: Як люди боронились?

А. Д.: Та хто там сопроотивлявся, боялися всі.

Л. Ю.: Чи можна було приховати частину продуктів?

А. Д.: Ховали у лісі, у ямах, но находили й там. Ніде не можна було – скрізь находили.

Л. Ю.: Чи люди добровільно хотіли йти до колгоспу?

А. Д.: Та хто як. Мій батько кровельщик був по залізу, землі пошти не було. То як почалась у 1929 р. колективізація, то сказав, що йому однаково, де робить – колгосп, то й колгосп.

Л. Ю.: Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

А. Д.: Зразу наче добровільно було, а тоді вже ні. Збирали сходки і тих, хто не хотів йти, заставляли.

Л. Ю.: Де переховували худобу, щоб не забрали у колгосп?

А. Д.: Та ніде – де є її заховаєш?

Л. Ю.: Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

А. Д.: Варили щось. Хто копав поля вручну, давали їм горох, кру-

пу.

Л. Ю.: Чи Ви чули про закон «про 5 колосків»?

А. Д.: Не знаю такого.

Л. Ю.: Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

А. Д.: Ні, не дозволяли, ганяли з поля. На полі об'єжчики були, а на коморах – сторожі.

Л. Ю.: Коли почали люди помирати з голоду?

А. Д.: Та хто зна коли, весною і літом 1932 року.

Л. Ю.: Що було з малими сиротами?

А. Д.: У приюти забирали, по-моему.

Л. Ю.: Хто не голодував і чому?

А. Д.: У кого хароша корова була і невелика сім'я. І начальство, канешно.

Л. Ю.: Хто зумів вижити? Які засоби вживали для виживання? Чи були випадки людоїдства?

А. Д.: Та різні люди. У нас у селі була лікарня, то деякі люди намагались врятувати своїх родичів, відвозячи їх у лікарню і надіючись, що їм там даватимуть пайок. Але люди помирили і в лікарні, бо не вистачало на всіх їжі. По селу голод був страшний, люди де ходили, там і падали мертві, по вулицях скрізь лежали трупи. Ой, не скажу, скільки всього померло, не маю поняття, дуже багато. Їх ховали свої, родичі. Тим, хто ховав, нічого не платили. Місць окремих поховань померлих з голоду, отдельних якихось немає. Казали, що були такі люди, що їли людей.

Л. Ю.: Що споживали в їжу?

А. Д.: Їли, що могли: лущпиння з картоплі, лобода, листя з липи, очерет, жолуді. Літом 1933 р. ходили на поле красти колоски з жита, які почали наливатися. Птахи у нас не ловляться.

Л. Ю.: Чи можна було щось купити у місті?

А. Д.: Нашу сім'ю спасло те, що у нас була швейна машинка і ще були дідові ордени з Першої світової війни – срібні хрести. То мама і машинку, і хрести поміняла на якусь їжу, того ми й вижили. Ще у Білорусію їздили міняти одягу на їжу. По-моему, голод був і по містах.

Л. Ю.: Чи поминають померлих на проводи, гробки, чи згадують у церкві тепер і за радянської влади?

А. Д.: Родичі може й спомінають. Тоді (раніше) не можна було згадувати.

Л. Ю.: Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

А. Д.: Нема зараз, а раніше була. Не знаю, якого патріархату.
Л. Ю.: Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

А. Д.: Ні.

Л. Ю.: Чи знає сучасна молодь про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

А. Д.: Аякже, розповідала своїм.

Л. Ю.: Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

А. Д.: Вище начальство. Бо воно ж вищого приходили усі указання, з Москви.

Н., 1929 р. н.

Л. Ю.: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?

Н.: А був, аякже, чого ж не пам'ятаю.

Л. Ю.: Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?

Н.: Власть забирала у людей все, що можна було з'їсти.

Л. Ю.: Хто це робив?

Н.: Не знаю, мені було 4 годи, я мало що помню.

Л. Ю.: Чи були винагороди від влади за доноси на сусіда про приховування?

Н.: Не знаю.

Л. Ю.: Як це відбувалося?

Н.: Прийшли, сказали, що дали тверде завдання якесь, а ми не виконали, то у нас все й забрали.

Л. Ю.: Як люди боронились?

Н.: А ніяк, боялися всі.

Л. Ю.: Чи можна було приховати частину продуктів?

Н.: Де там його сховаєш, вони все переріють і найдуть.

Л. Ю.: Чи люди добровільно хотіли йти до колгоспу?

Н.: Не знаю, я мала була.

Л. Ю.: Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

Н.: Моя мати пішла в колгосп, бо заставляли.

Л. Ю.: Де переховували худобу, щоб не забрали у колгосп?

Н.: Та ніде – де є її заховаєш?

Л. Ю.: Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

Н.: Та ніякої там їжі не було, то вже послі всього стали щось давати, а тоді – ні. Як у Вікторії мати була, то там їй похльобку давали да окраєць хлібця, так вона його додому приносила, а бабуся і дідусь мені потрошку давали.

Л. Ю.: Чи Ви чули про закон «про 5 колосків»?

Н.: Не чула.

Л. Ю.: Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

Н.: Не дозволяли. Мій брат пішов збирати колоски на полі, так його піймав об'єжчик і убив палкою по голові.

Л. Ю.: Коли почали люди помирати з голоду?

Н.: Та я не знаю.

Л. Ю.: Що було з малими сиротами?

Н.: Та кому там вони потрібні були.

Л. Ю.: Хто не голодував і чому?

Н.: Начальство і активісти.

Л. Ю.: Хто зумів вижити? Які засоби вживали для виживання?

Н.: Кому Бог дав. У нас в сім'ї батько умер, дві сестри мої і брат, а другого брата ото вбили. Остались я з матір'ю.

Л. Ю.: Що споживали в їжу, чи помагали люди один одному?

Н.: Не було чим помагати. А засоби були усякі. Їли, що могли – і бур'яни, і листя, і картоплю мерзлу і все, що хоч.

Ільєнко Оксєня Наумівна, 1911 р. н.

Л. Ю.: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?

О. І.: Конешно, був.

Л. Ю.: Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?

О. І.: В общем так, забирали по квартирах і залишок позабирали, і остались ми голодні.

Л. Ю.: Хто це робив?

О. І.: А Господь зна, хто – і свої, і сільські, і чужі.

Л. Ю.: Чи були винагороди від влади за доноси на сусіда про приховування?

О. І.: Мо', де й були, не знаю.

Л. Ю.: Як це відбувалося?

О. І.: Зайшли, і все, ніякого документа. Не помню, як їх звали. В помещенії шукали, у коморі. У нас у батька не було заховано. Приходило їх до 10 душ. До нас утрім приходили. До кого мо' й більше, а до батька – раз приходили. У розкуркулених все забирали. Я у чоловіка була, так прийшли, усе забирали, чоловіка забрали і сестру його. У скрині відбили замок і все повитягали. А один чоловік із них одвів мене в кутку тихенько, із тої кучі, що вони наскладали, витяг спідницю, та кохту, хустку та ще щось чи рушника і каже: «Бач, у тебе дитинка маленька, і друга буде, ти йди бігом до батька тихенько, бо тут тобі житні не буде». Так я ото взяла, що він дав, і пішла до батька, так я у батька ото год і жила.

Л. Ю.: Чи мали вони зброю?

О. І.: Ні.

Л. Ю.: Як люди боронились?

О. І.: Ніяк, бо боялися.

Л. Ю.: Чи можна було приховати частину продуктів?

О. І.: Можна, но ніхто не ховав – боялися. Ми не ховали.

Л. Ю.: Чи люди добровільно хотіли йти до колгоспу?

О. І.: Хотіли, но не всі.
Л. Ю.: Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
О. І.: Мій батько сам пішов, як стали казати.
Л. Ю.: Де переховували худобу, щоб не забрали у колгосп?
О. І.: Батько не ховав. Оддали по парі коней, корів і свиней.
Л. Ю.: Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
О. І.: Варили щось і давали.
Л. Ю.: Чи Ви чули про закон «про 5 колосків»?
О. І.: Не чула.
Л. Ю.: Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
О. І.: Ходили збирати люди. І дочка моя ходила, так голова побачив та гонив конякою кругом стіжків. Вона бігала, бігала, а тоді вже й сіла. Так він підійшов і ті колосочки забрав, а її уже не став трогать. Поля й колгоспні комори охороняли колгоспники.
Л. Ю.: Коли почали люди помирати з голоду?
О. І.: Восени 1932.
Л. Ю.: Що було з малими сиротами?
О. І.: Був приют десь у городі, не знаю, чи в Пирятині, чи в другому якому.
Л. Ю.: Хто не голодував у селі і чому?
О. І.: Були. Хто считався робочий клас у хаті (якщо багато робочих було) – на роботу ходили. А в кого багато дітей – батько і мати для всіх не зароблять. Начальство не голодувало.
Л. Ю.: Хто зумів вижити? Які засоби вживали для виживання? Чи були випадки людоїдства?
О. І.: У нас була корова – багато піддержувала. Свиня була. У батька не брали нічого після першого разу, бо не считався куркулем, рядовим був у колгоспі, орати чи убирати – його посиляли.
Л. Ю.: Що споживали в їжу?
О. І.: Люди, було, просили з-під кукурудзи качанці пусті, товкли їх, ляпони пекли. А з яких дерев їли кору, не буду казати, бо я не їла такого. У нас корова була.
Л. Ю.: Чи можна було щось купити у місті?
О. І.: А чого ж. Магазили були, лавки.
Л. Ю.: Скільки людей померло в селі, хто ховав померлих, чи платили тим, хто займався похованням померлих?
О. І.: Не знаю, скільки, ховали родичі. Тим, хто ховав, не платили.
Л. Ю.: Чи поминають померлих на проводи, гробки, чи згадують у церкві тепер і за радянської влади, чи відомі місця їхнього поховання?
О. І.: Свої мо'ї поминають. Родичам ці місця відомі.
Л. Ю.: Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
О. І.: Щас нема, колись була.
Л. Ю.: Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
О. І.: Ні.

Л. Ю.: Чи знає сучасна молодь про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
О. І.: Дітям розказувала.
Л. Ю.: Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
О. І.: Ті, що ходили, не винуваті, їх присилали. Руководителі сільські винуваті.

Захарченко Іван Наумович, 1913 р. н.

Л. Ю.: Що було з малими сиротами?
І. З.: На той момент ніхто ними не займався, а опослі вже одправляли в приют.
Л. Ю.: Хто не голодував у селі і чому?
І. З.: Актив, одібрані люди – їхня шайка.
Л. Ю.: Хто зумів вижити? Які засоби вживали для виживання? Чи були випадки людоїдства?
І. З.: Та кому Бог послав. А так, хто ж допоможе?
Л. Ю.: Що споживали в їжу, які засоби вживали для виживання?
І. З.: Я конюхом був у колгоспі, то на полі раз найшов у полові мішок жита, а потім ще один. То ми те жито на дерійку дерли, пекли млинці з нього. Їли 1 раз у день. А якби не найшов, то всі й умерли б. Від родичів не мали допомоги. Їли різне. З липи листя, та всяке було, не хочу і згадувати.
Л. Ю.: Чи був голод у містах?
І. З.: Угу, а чого ж, скрізь був.
Л. Ю.: Скільки людей померло в селі, хто ховав померлих, чи платили тим, хто займався похованням померлих?
І. З.: Багацько дуже. Були одні мати і дочка, у них батько вмер, похоронили його, а тоді вони його мертвого викопали і з'їли. Так їх забрали тоді, приїхали. Померлих ховали свої. Тим, хто ховав, не платили. Отдельних місць захоронення нема.
Л. Ю.: Чи поминають померлих на проводи, гробки, чи згадують у церкві тепер і за радянської влади, чи відомі місця їхнього поховання?
І. З.: Рідня поминає. А так не згадували і не поминають.
Л. Ю.: Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
І. З.: Нема давно вже.
Л. Ю.: Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
І. З.: Та ні.
Л. Ю.: Чи знає сучасна молодь про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
І. З.: Боялися. А упослі – розповідали, конешно.
Л. Ю.: Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
І. З.: Сталіна, це він усе приказав.

Захарченко Катерина Семенівна, 1928 р. н.

- Л. Ю.: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?
К. З.: Аякже.
Л. Ю.: Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?
К. З.: Уничтожить Україну хотіли, усе позабирали у людей.
Л. Ю.: Хто це робив?
К. З.: Актив такий набрався, були і свої, і приєждж.
Л. Ю.: Чи були винагороди від влади за доноси на сусіда про приховування?
К. З.: Бог його зна.
Л. Ю.: Як це відбувалося, чи показували активісти документи?
К. З.: Без документів, про що Ви питаєте. І убивали даже (он у невістки брата вбили), і судили, і все було. Табунець такий був, бригада штук 10. І свої були активісти, і чужі приєжджали. А то ще були істребки – бригада молодьожна – їх посилали у хати, особливо до розкулення, щоб дивилися за людьми цілий день, що вони їдять, чого і досі живуть. Не помню, як їх звали. Штилі такі були, вони ними штиляли скрізь. Приходили до хати багато раз удень. Забирали все підряд.
Л. Ю.: Чи мали вони зброю?
К. З.: Не знаю, що у деяких оружје було, всі знали, но іменно, чи було, коли приходили, не знаю, не показували.
Л. Ю.: Як люди боронились?
К. З.: Ніяк, боялись всі.
Л. Ю.: Чи можна було приховати частину продуктів?
К. З.: Ховали, но находили пошти все. Закопували у землю люди.
Л. Ю.: Чи люди добровільно хотіли йти до колгоспу?
К. З.: Хто як. В основному, заставляли. Ми були у колгоспі.
Л. Ю.: Чи змушували людей йти до колгоспів і як?
К. З.: Зразу, як забрали в колгосп, то були потом сказали, що це добровільно, то люди давай назад забирать свою худобу і все, так вони тоді їх давай не випускать, грозиться. А хто не хотів – із хат виганяли, в Сибір засилали, а тоді вже тих, що осталися, згрузили на підводи і вивезли під Красний Хутір і у яр скинули. І в село вертається не розрїшали. А вони там без нічого були, пожили трохи у землянках, та й повмирали там.
Л. Ю.: Де переховували худобу, щоб не забрали у колгосп?
К. З.: Та ніде – у нас же лісу такого немає, щоб сховать.
Л. Ю.: Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
К. З.: Ні, це вже вполсі стали давать.
Л. Ю.: Чи Ви чули про закон «про 5 колосків»?
К. З.: Ні.
Л. Ю.: Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
К. З.: Де там дозволяли! Кажу ж, у невістки он брата палкою по голові убили, як поймали на полі з колосками. А матір судили, що мерзлу картоплю на полі збирала. Як поймають – судили на 5 год.

- Л. Ю.: Коли почали люди помирати з голоду?
К. З.: Весною 1933.
Л. Ю.: Хто не голодував у селі і чому?
К. З.: Актив, одібрані люди – їхня шайка.
Л. Ю.: Хто зумів вижити? Які засоби вживали для виживання? Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
К. З.: У мене як матір забрали на полі, та вона на Вікторію ходила, то я у бабусі і дідуся жила. Їли все, що можна. Що мені давали, то я їла, знаю, бо була мала, яке листя чи кора.
Л. Ю.: Чи був голод у містах?
К. З.: Та, мабуть, скрізь був.
Л. Ю.: Скільки людей померло в селі, хто ховав померлих, чи платили тим, хто займався похованням померлих?
К. З.: Люди мерли як мухи, багато умерло, їх ніхто не считав.
Л. Ю.: Чи поминають померлих на проводи, гробки, чи згадують у церкві тепер і за радянської влади, чи відомі місця їхнього поховання?
К. З.: Ні, рідня, може.
Л. Ю.: Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?
К. З.: А ні, бо церкви давно вже нема.
Л. Ю.: Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?
К. З.: Ні.
Л. Ю.: Чи знає сучасна молодь про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?
К. З.: Мати згадувала, аякже, четверо дітей і хазяїн умерли.
Л. Ю.: Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?
К. З.: Сталіна, бо його прикази всі були.

Сербин Ганна Савівна, 1925 р. н.

- Л. Ю.: Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–1933 рр.?
Г. С.: Да, аякже.
Л. Ю.: Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?
Г. С.: Забирали у людей всю їжу – того і голод був.
Л. Ю.: Хто це робив?
Г. С.: І чужі були, і особливо свої. Вони в конторі робили, і завгосп іще, і секретар. Одного помню як звали – Кучма Федор Йосипович, секретар. Зграв, душ 12.
Л. Ю.: Чи були винагороди від влади за доноси на сусіда про приховування?
Г. С.: Всяк було, доносили. Не дуже награждали.
Л. Ю.: Як це відбувалося?

Г. С.: Ніхто ніяких документів не показував. Висилали на Соловки багацько. Мого діда із сім'єю з хати вигнали. Загнали 5 сімей з дітьми в одну хату, бо не хотіли йти в колгосп. Все витрушували до зернини. Перекопували заступами в сараях і на городі. На чердак лазили. У макітрі чи в глечикі якщо знаходили – і то забирали. Забирали і одягу, но в основному їжу. Приходили в різне врем'я. І ноччю приходять, тарабанять у вікно довго і гукають, поки одкринуть, приходили до хати разів по три.

Л. Ю.: Чи мали вони зброю?

Г. С.: Не бачила я, може, що й було.

Л. Ю.: Як люди боронились?

Г. С.: Були, що й сопротивлялися, лаялися, не хотіли оддавать.

Л. Ю.: Чи можна було приховати частину продуктів?

Г. С.: У нас батько вмер, то без хазяїна жили, нічого було ховать.

Л. Ю.: Чи люди добровільно хотіли йти до колгоспу?

Г. С.: Хто як.

Л. Ю.: Чи змушували людей йти до колгоспів і як?

Г. С.: Да. Згнали в одну хату і читали лекції, щоб ішли в колгосп. А хто не хотів – держали до ранку, і ще день могли держать – доки не підпишуть. На ізмор брали. Батюшку і ще декілька сімей вислали далеко за село до ставка у яр – вони там у землянках жили. У село їм не розрешалось ходити.

Л. Ю.: Де переховували худобу, щоб не забрали у колгосп?

Г. С.: Ніде було сховать, у нас забрали воза й кобилу.

Л. Ю.: Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

Г. С.: Яка там їжа – 200 грам на трудовень давали уже після того, як усе перемережилось.

Л. Ю.: Чи Ви чули про закон «про 5 колосків»?

Г. С.: Не чула.

Л. Ю.: Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

Г. С.: Ні, не можна було. Як поймає об'єжчик! Він їде на коні. Ми, дівчора, збираємо. А як наскочить – тікаємо, а він однімає колоски. Охороняв поля об'єжчик на кобилі, а в селі – другий сторож.

Л. Ю.: Коли почали люди помирати з голоду?

Г. С.: До жнив, навесні. А особливо багато у 1933.

Л. Ю.: Що було з малими дітьми, чи ними опікувалася держава?

Г. С.: Хто там їх забирав? Свої хіба. Моя мати забрала до себе мою сестру двоюрідну і тітку больну.

Л. Ю.: Хто не голодував у селі і чому?

Г. С.: Хто в коморі робив, голова, завгосп.

Л. Ю.: Хто зумів вижити? Які засоби вживали для виживання? Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

Г. С.: Та всякі. Помагали, ділилися. У нас через хату дід і баба жили, їх постійно дьоргали, бо в колгосп не пішли. Так моя мати

помагала їм одягу ховать, щоб не забрали. Коли був голод, то не тільки люди мерли, а й худоба. Її вивозили на скотомогильник. Люди знали, що там була здохлятина, і йшли по м'ясо. Мій батько, Сава Олексійович Сербин, був ветфершал і не розрешав брать дохлятину, щоб не отруїлися. А раз одного чоловіка застав, його звали Лабуза Павло Петрович (Кутеня), так той ніж вииняв і каже: «Тобі м'яса жалько? Я тебе заріжу». І гнався за батьком з ножем, батько елі втік. А той чоловік тим м'ясом і вижив, не отруївся. Їли калачики, волики, рубали липу, а як посохне, то терли листя на муку і пекли оладь. Лободу рвали, ріпу. Липу, рогіз, калачики, ріпу. Нічого (птахів, плазунів) не ловили.

Л. Ю.: Чи був голод у містах?

Г. С.: По-моєму, був.

Л. Ю.: Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

Г. С.: Як було що, то і у Росію, і у Білорусію їздили. Один чоловік узяв оладь з липи, поїхав до Москви і сказав, що на Україні голод, ось який хліб їдять. Йому отвітили: «Не может быть. Уберіте его». Той чоловік і не вернувся у Вечірки.

Л. Ю.: Скільки людей померло в селі, хто ховав померлих, чи платили тим, хто займався похованням померлих? Чи було людодїдство?

Г. С.: Багацько померло. Хоронили свої. За поховання людей нікому не платили. У нашому селі не хватало дітей. Усі думали, де діти дїваються? Оказується, що одна сім'я (Дунда) манила до себе дітей повненьких, різали і варили їх. А найшли їх, бо дівчинку Варку вони заманили у хату, а вона дивиться, що з ножем ідуть, а було літо, то вона у відкрите вікно вискочила. І розказала усім. А люди пішли туди і все узнали.

Л. Ю.: Чи поминають померлих на проводи, гробки, чи згадують у церкві тепер і за радянської влади, чи відомі місця їхнього поховання?

Г. С.: Ні.

Л. Ю.: Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

Г. С.: Нема зараз.

Л. Ю.: Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

Г. С.: Ні.

Л. Ю.: Чи знає сучасна молодь про голод 1932–1933 рр.? Чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

Г. С.: Аякже. Як зійдемося, то згадуємо.

Л. Ю.: Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

Г. С.: Государство. Не сільські, бо їм приказували – і всьо. Од вищих органів усе пішло.

Л. Ковалевська. Спогади жителів Яцин – жертв голодомору

«Взятися за перо мене змусила велика трагедія 1932–1933 рр. Від того лихоліття минуло вже 72 роки. Згадували про це і в листопаді 2003 р. на сесії Верховної Ради України. Говорили багато. Та з виступів комуністів прозвучало, що ніякого голодомору не було. Вони не встали пом'янути хвилиною мовчання померлих мученицькою смертю мільйонів українців.

Слухала ці виступи комуністів і жителька с. Ячини Варвара Москаленко, 1922 р. н. Слухала, сльози лилися рікою з її завжди привітних очей. У горлі застряг комок. Тихо і важко мовила жінка: "То прийдіть, комуністи, та подивіться на мої, у шрамах, болючі ніжечки. Вони у мене були в 1933 р. пухлі, як колоди. Я їх не могла підтягнути. Шкіра не витримувала – лопалася, а з ран текла вода, кров. Рани довго не гоїлися. А у нашій великій родині померло 7 осіб: батько Яків Москаленко, дід Михайло, брати Василько, Андрій, Миколка, Іллюша, сестричка Катруся. Бідна наша матуся, Ганна Степанівна, побивалася, як та чаечка, біля своїх мертвих діток. Так що липину ілі, цвіт акації... А у кого залишилась корова, – той вижив. Нашу годувальницю забрали за невиконання плану хлібоздачі. Сім'я була велика, діти малі, допомагати у полі батькові було нікому. Старший Василько у 1933-му заробляв у колгоспі кухоль баланди. Він проганяв з посіву ворон. Та поки мати принесла той кухоль з пійлом, Василько помер..."

Сусід Василь Гончаренко згадує: "Шукали зерно і в нашого діда Трохима. У них тоді була маленька дитинка, Іванко. Хлопчик лежав у колосочці, яка була привішена над піччю і ссав "куклу", коли у хату зайшли шість осіб "букси" (ті, хто витрушували у людей хліб, забирали на торги кращій одяг) – два з Пирятини і чотири наших. Наш односельчанин витяг у дитини з рота "куклу", розв'язав її і побачив, що там пшоно нажоване.

– Бачте, – сказав – ось що у них є! Дитина лежить на пшоні!

– Не займай! – крикнув батько Трохим. Очі його налились кров'ю. Він прохрипів:

– Зарубаю! Сокира у мене в руках. Хоч і стріляйте зі своїх наганів, – не віддам. Стріляй! Все одно помирати, а дитина най виживе.

Тоді міський чоловік каже:

– Не займайте їх, не лізьте до дитини, а то зарубає. Пішли.

У деяких сім'ях ілі людей. Грицько Москаленко з'їв жінчиного сина Василька, 14-ти років. А хлопчик усе просив матір: "Як ідете з дому, то будіть мене, мамо". Гарний і розумний був хлопець... А ще у погребі у Грицька знайшли п'ять голів людських...

Часто члени букси і, зокрема, комнезамовець Т. Жуган, говорили людям: "Не плачте! Советська власть не дасть вам померти з голоду". ...А сам з'їв двох своїх мертвих синів. Ніхто його не жалів. І в яму вкинули прямо в кожусі.

"І все ж таки голод був запланований", – згадують Катерина Загорулько, 1923 р. н., та Наталка Фесай, 1926 р. н. "Наших батьків, вільних козаків, які мали свої землі, худобу, заганяли ще в 1930 р. у колгоспи. Вони не записувалися туди. За це їх судили, мотивуючи тим, що не виконали збільшений у кілька разів план хлібоздачі. Давали від трьох до восьми років тюрми. Так, Прокіп Загорулько будував 3 роки Дніпрогес, а Панас Головченко пиляв ліс у сибірській тайзі з 1930 до 1938 року..."

Жінок було легше змусити іти в колгосп. Та все ж, без господаря і господарства у дворі багато людей померло. Хоронили не завжди мертвих, забирали разом усіх з хати, і тих, хто ще дихав, щоб завтра знову не іхати до цієї господи".

За підрахунками жителів села Олексія Петренка, 1875 р. н., та Явдохи Мироненко, 1876 р. н., які дожили до 1959 р., у селі померло понад 770 людей. Це згадує Олена Мироненко, невістка Явдохи Степанівни.

А хто ж вижив? Це ті, які не повірили, що "советська власть" не дасть померти з голоду, і встигли заховати у полі, у лісі і навіть у колодязі. Зерно у мішку набухало зовні, а всередині було сухим. Так зробив дід Олександр Ухань Степан Колісник та його брат Омелян. Вижили й ті, хто встиг виїхати з України на будівництво гідроелектростанції на Волзі. Там голоду не було. А своїм діткам, які залишилося з бабусяю, висилали у посилці сухарі.

У Михайла Тарасенка було їх четверо. Ішов він із села з дружиною Параскою Іванівною, а за ними довго бігли четверо дітей і плакали, нукали: "Візьміть, мамочко, і нас!" Мати все оберталася і витирала сльози, а батько, щоб втриматися і не повернутися назад додому, ішов, не оглядаючись. Все приказував: "Пішли, пішли швидше, Пашо. Хай буде менше ротів удома на молоко. Хай наші дітки виживуть. Так і ми, може ж, виживемо на будові ГЕС..."

І знову ж таки, на підтвердження того, що голод був запланований, щоб загнати людей у колгоспи, щоб ще і речі золоті зібрати у козаків, свідчить розповідь жительки колишньої комуні "Комінтерн" хутора Червоний Маяк Параскові Білаш, 1915 р. н.: "У комуні в нас голоду не було. Ніхто не вигрібав наших хлібних запасів. Був у Маяці свій млин, своя олійниця. Хоча ілі ми і не ситно. Бувало, що і макуху жували, але з голоду ніхто не помер. Ще і влада нас підтримувала. Перший трактор і першу машину теж дали не в Яцини, а нам. Хотіли показати, що і в Яцинах буде краще життя, якщо всі підуть у колгосп. А у Яцинах люди все мерли та мерли..."

Вічна пам'ять тим, хто з великими стражданнями пережив голодомор 1932–1933 рр. [...] А ми, їхні діти та внуки, не маємо права залишатися глухими і сліпими до великої трагедії – голодомору 1932–1933 рр. Пам'ятаймо!»

Вовк Олена Євдокимівна, 1923 р. н.

«Народилася я 27 вересня 1923 року в с. Малий Бакай Решетилівського р-ну в сім'ї селянина, українка. Мій батько, Гнидан Євдоким Омелянович, народився 1891 р. на х. Дупляне (с. Малий Бакай) Решетилівського р-ну, мати, Колінько Наталка Романівна, 1892 р. н., х. Деркачі (с. Поділ) Велико-Багачанського р-ну. Мої рідні брати і сестра: Микола – 1922 р. н.; Ганна – 1924 р. н.; Михайло – 1925 р. н.; Олександр – 1927 р. н.; Володимир – 1932 р. н. Дідусь і бабуса по маминій лінії – Колінько Роман і Пріська. Дідусь по татовій лінії – Омелян. Мамині рідні брати і сестри – Ялисей і Марфа. У моїх батьків було два з половиною гектари землі, один кінь, вісім овець, один віз, сани і сільськогосподарський реманент – плуг, борона, розпашник. Жили ми в простій українській хаті, площею 96 кв. м, збудованій усією громадою села в рік мого народження. Хата складалася з сіней, хатини і власне самої хати. [...]

Ніщо, здавалося б, не віщувало біди, та два злочинні тоталітарні режими зробили свою чорну справу. Сталінські сатрапи знищили саме життя в цій хаті, запровадивши штучний голодомор, а гітлерівські фашисти продовжили... Вони спалили, зруйнували мою рідну хату. Мені часто сниться, що живу в хаті мого дитинства, де відчуваю таке щастя, таку радість.

1930–1931 рр. У колгосп вступив і мій тато. Але, придивившись до порядків нової влади, вийшов із нього: самими трудовнями сім'ї нагодуєш, а хліба щоденного в колгоспі заробити було неможливо. Тоді влада почала накладати на тата й інших одноосібників хлібопостачі. Першу і другу хлібопостачу тато виконав, а третю – ні, залишив хліб для дітей: нас було шестеро. Почалися гоніння на тата. Часто викликали в сільраду, там його мордували, затискали йому пальці у дверях. Батько не міг довго терпіти такої наруги, почав переховуватися. Майже щочочі до нас приходили енкаведисти, шукали тата. Це тривало приблизно рік. Тато стомився переховуватися, та й ніби трохи утихло – повернувся додому. Але про спокій можна було тільки мріяти.

1932 р. Пам'ятаю, якось після Різдва Христового мій старший брат Микола сидів на печі, а ми всі сім'єю – долі. Коли чуємо, щось стукає на причілку в дерево. Тато й говорить: "Що ти там, Микола, стукаєш?" То стукала пташка, давала звістку, застерігала тата. Через якийсь час прийшли й заарештували його, засудили на два роки. Батько не скривдив жодної людини, не взяв і крихти чужого.

1932 р. я пішла в перший клас місцевої школи і навчалася, поки можна було ходити босоніж. Узимку моє навчання припинилося через відсутність теплого одягу і взуття. У перші місяці відбуття несправедливого покарання тато писав нам із Кам'янська (можливо, Кам'янця-Подільського Хмельницької обл.). Згодом листи переста-

ли надходити, і про тата нічого не відомо донині. Я впевнена, що його розстріляли енкаведисти.

...Із арештом тата знуцання над нашою сім'єю не скінчилися. Активісти забрали весь хліб, крупи, картоплю, коня, упряж, сільськогосподарський реманент, овець.

1933 р. розпочався голод у нашій родині, як і в усій Україні. Першими померли з голоду мої брати – Володя, Сашко, Михайлик і сестра Галя. Залишилися в голодній хаті мама, я і мій брат Миколка. Та страшна трагедія розгорталася. Одного травневого дня Миколка пішов у Ільків садок – там достигала шовковиця. Він заліз на неї та впав, забився і помер. Мама лежала знесилена на печі. Потім говорив мені: "Оленко, допоможи мені перейти на ліжко, бо я помиратиму"... Я залишилася у свої 9 років круглою сиротою. Ніякими словами не можна описати моє горе і ніякими сльозами неможливо його оплакати. У розпачі біжу до тітки Ганни, маминої сестри, сказати, що померла моя рідненька, найкраща в світі мама, та за садком знепритомніла. Довго лежала, потім з Божою поміччю відійшла... Тітка, почувши новину, заплакала, але ночувала я сама з покійною мамою. Поховали маму без труни, в ряднині під склеп, як і моїх братів і сестру. Нікому до того не було діла, всі люди були зморені голодом, а влада скаженіла.

1946–1947 рр. Знову голод. У хаті лише сіль і вода. У колгоспі давали по сімнадцять штук бобів у день на працівника: поки дійду додому – з'їм. Уранці знову йду на роботу голодна. Одного разу пощастило, ми з односельцями знайшли списані з обліку колгоспні ями з гнилою картоплею. Це було наше спасіння, харчуючись нею, ми вижили до нового врожаю. Хоч на всю силу лютував голод, проте від роботи нас ніхто не звільняв. Працювали не тільки в колгоспі, а й у людей, на толоці. Усією громадою будували хати. Тоді не було достатку. Ми жили впроголодь, але були веселі й щирі.»

Савустяненко Іван Степанович, 1921 р. н.

(записала 29.12.2006 р. його дочка Марія Іванівна Коваль)

«Я, Іван Степанович Савустяненко, народився 9.04.1921 р. в бідняцькій родині в с. Гільці (суч. Чорнухинського р-ну Полтавської обл.), де проживаю й нині. Батько – Савустяненко Степан Іванович (1883–1934), мати – Савустяненко Оксана Романівна. Родина мала 5 синів (Йосип 1912 р. н., Іван 1921 р. н., Яків 1918 р. н., Степан 1923 р. н., Ілько 1926 р. н.) та доньку Марію 1915 р. н. На час голоду всі діти жили з батьками в віці від 7 до 20 років. Сім'я мала власної землі 5 дес. Вирощували жито, пшеницю, гречку (основне джерело доходу), тютюн, овес, ячмінь. З худоби мали коня, корову, свиню, 10 голів овець, курей.

Село Гільці вважалося на той час великим – 400 дворів. Була в селі велика дерев'яна Свято-Троїцька церква з добрими дзвонами. Священиком був Голобородько. Закрили церкву в 1929 р., а зруйнували в 1936 р. З дерева розібраної церкви був побудований сільмаг та клуб – на фундаменті церкви. Була в селі школа – земська і церковно-приходська. В 1937 р. була збудована нова школа біля земської, яку в вересні 1943 р. спалили німці.

Колективізація почалася в селі в 1929 р. Називався перший колгосп – “Червоний промінь”. Першими до колгоспу вступили бідняки, зокрема ті, що не любили працювати. А в 1930 р. майже всі мешканці села вже були колгоспниками. Яким чином? Збирали на збори всіх у сільську раду і держали там всю ніч, поки не запишешся в колгосп. В 1930 р. після того, як всі були загнані в колгосп, його перейменували на “Вільний хлібороб”. Одним із голів колгоспу був П'ятецький Степан Карпович.

В селі було два-три десятки т. зв. куркулів: Сидоренко, Супіги, Коцьоби, Солодкі 5 братів, Супруняни, Прокопенки, Романчуки, Кононенки. До колгоспу куркулів не приймали. В них забирали все майно і дешево продавали на торгах, що проводили в селі на площі. Старі люди приказували своїм дітям, щоб вони не купували чуже, бо воно незаконно відібране в них. Вони знали, що все багатство куркулів було нажите їх тяжкою працею, і більшість людей уникала спокуси нажитися на горі трударів. Майно куркулів розібрали в основному активісти, які були ледарями, вони самі брали участь в розкуркуленні. Куркулі всі були вислані до Сибіру, дехто з них пізніше повернувся до села, але не в свої садиби. Після того, як розправилися з куркулями, взялися і за середняків, в яких також відбирали все багатство. Спротиву з боку селян не було, бо проводилися всі ці операції дуже жорстоко. Навіть за необачно сказане, наприклад, слово “жид” зразу забирали в тюрму.

В 1932 р. люди почали виходити з колгоспу та забирати свій реманент.

В 1932 році був великий врожай. По закінченні жнив колгоспникам навіть дали зерна на трудодні. А потім почали його відбирати, мотивуючи тим, що хліб був незаконно розданий.

Буксирські бригади, що склалися з тих же активістів, які й розкуркулювали куркулів, ходили по хатах, обшукували всі куточки і забирали до послідньої зернини. В цих бригадах були такі люди: Дулич, Циганка, Явдоха, Портненків Петро, Андроненків Петро, Йоган. До цієї кампанії залучали і школу. Учні після уроків разом з учителями ходили по селу і кричали: “Лишки хліба державі. Ура!”. Забирали в основному зерно, овочів не забирали, але в нашому селі вирощували овочів в той час дуже мало і в обмеженому асортименті: картоплю, гарбузи, огірки, буряки. Проте сусідка, баба Супіжиха, говорила, що маленький кусочок старого сала заховала за крокву на горищі, але й там знайшли і відібрали.

Залишившись без хліба, люди масово стали голодувати. Правда, учням в школі давали по тарілці супу і по 100 г хліба. Давали їсти і тим колгоспникам, які працювали в полі. Дякуючи тому, що майже всі члени нашої родини працювали в колгоспі, а також суворості батька Степана Івановича, який сам розподіляв харчі на кожен день, наша сім'я хоча і ледве, але вижила. Крім того, батькові вдалося заховати від буксирів трохи зерна. Пам'ятаю, в нашій клуні лежала солома аж під саму стелю. Так батько із старшими братами розкидали солому, викопали яму, поклали мішок зерна і яму засипали, а солому зложили так, щоб ніхто не помітив, що вона була займана.

Страшний голод почався весною 1933 р., коли закінчилися в селян всі запаси. Люди йшли в поле до шквир соломом, віяли там полову і вважали за щастя, якщо за день навіш стакан зерна або гороху. А пізніше ходили по полю, де був посіяний горох, і збирали його, викопували посажену колгоспом в землю картоплю. А коли картопля починала сходити, то раділи, що легше її було знаходити. Все це треба було робити крадькома, бо поля охоронялися.

Коли зазеленіла земля в 1933 р., то зривали всяку траву, конюшину, листя липи сушили і з потовченого пекли коржики. Їли квіти акації, берестка, березові бруньки, пізніше зрізали зелені колоски жита та стручки гороху і смажили їх. Лазили по деревах, драли яйця пташок, а коли були пташенята, то смажили їх на вогні та їли. Весною 1933 р. у критичний момент голоду була організована бригада активістів, які обійшли все село і забрали в селян спочатку жорна, в кого вони були, а потім забрали і ступи. У нас була ступа, де ми товкли листя липи, іншу зелень, з якої пекли макорженики, але забрали ступу і в нас. Звезли, пам'ятаю, ці ступи до колгоспного двору і порубали, щоб люди нами не користувалися.

Наскільки мені відомо, в селі був один випадок канібалізму. Сім'я за прізвищем Баранець (батько і мати) зарізали свою маленьку дівчинку і засмажили. Батьки за це були відправлені, мабуть, в тюрму, а двоє їхніх старших дітей лишилися.

Голод гнав людей туди, де можна було дістати продукти. А продукти були в містах. Найближчим до села містом були Лубни. То наші односельчани, в кого залишилися ще якісь сили, ходили пішки в Лубни міняти тютюн на хліб.

Померло людей від голоду багато, затрудняюся назвати їх число. Їздила по селу підвода, збирала померлих людей і звозила їх на кладовище. Був такий випадок. Помер дід Зотенків, родичі викопали для нього яму, а коли принесли покійника, щоб заховати, в ямі вже лежали померлі люди, бо їх нікому було ховати окремо.

В 1933 р. урожай був хороший. Дали людям хліба на трудодень. В 1934 р. колгосп “Вільний хлібороб” розділювався на три: “ім. Шевченка”, “Третій вирішальний” і “Постишева”, який був пізніше перейменований на “Чапаєва”.

В 1950 р. всі колгоспи були об'єднані в один – “Перемогу”, який під різними формами власності проіснував до цього часу. Головами колгоспу були: в 1933 р. – Барабаш, в 1937–1938 рр. – Степан Мусієнко, перед війною і після – Митрофан Одарченків.

Я вважаю, що голод в селі і в нашій країні був не наслідком несприятливих для сільського господарства природних умов, а запланованим тодішньою владою актом, направленим на знищення народу. Інакше для чого ж в нас була забрана ступа?»

Хоменко (Каленик) Зінаїда Іванівна, 1916 р. н.
(записала у 2006 р. студентка НаУКМА А. Малахова,
ФСНСТ-2)

«Я, Хоменко (Каленик) Зінаїда Іванівна, народилася у 1916 р. у Конотопі, де й проживала під час голодомору. Наша родина складалася з 8 душ: батько – Каленик Іван Остапович, мати і шестеро дітей (старші сестра – Олександра і брат Григорій, молодші сестри – Ольга, Надія та Ніна). Ми проживали у великому приватному будинку. Батько працював на вагоноремонтному заводі (тоді у місті було 2 заводи: вагоноремонтний і механічний), а мати (полька за національністю) займалася домашнім господарством. У нас був також садок, сарай, домашня худоба (корова, свині), кури. Наша сім'я була матеріально забезпечена, жили можна сказати, добре. У Конотопі тоді була залізнична станція, три церкви, багато шкіл, населення складало десь 40 тис.

Погодні умови у 1932–1933 рр. були досить сприятливі, врожай не відрізнявся суттєво від врожаю попередніх років. Голод почався для нас зі смерті батька – єдиного годувальника. Пізно восени 1932 р. він захворів і помер від запалення легенів. Тоді старші сестра й брат виїхали, а мати лишилася із чотирма дочками (я була найстаршою). Ще до батькової хвороби я вступила до медичного технікуму й отримувала студентську стипендію. Молодша сестра Ольга (14 років) влаштувалася на один із заводів (мила посуд у їдальні, там харчувалася). Щоб отримати якісь гроші, ми продавали все, що можна, з одягу. У скрині зберігалися рулони світлої тканини для постільної білизни – продаючи їх потроху, нам вдавалося виживати. На початку зими ми зарізали поросля, але першої ж ночі у нас його вкрали – вдерлися в дім і, підперши двері кімнати, де ми знаходилися з матір'ю (щоб не втрутилися й не завадили), забрали все м'ясо. Цю зиму наша сім'я пережила завдяки мішку ячменю, який мати знайшла на горіщі, та невеликого запасу картоплі у підвалі. Основною їжею кожного дня був суп з товченого у ступі ячменю. На хліб були уведені картки – по 200 г на день.

Влітку 1933 р. місцева влада, щоб хоч якось допомогти людям, організувала т. зв. СОЗ (спільна обробка землі). Там працювали і ми з молодшою сестрою. Я займалася й тим, що віяла зерно – механічного засобу введення віялки у дію не було. Від тяжкої праці мої ноги вкривалися фурункулами, ледь ставало сили ходити. Запам'яталося,

як тоді ми з сестрою, голодні, їли огірки без хліба та солі. Всі ми дуже схудли й ходили, як тіні.

Навпроти нашого дому стояла крита соломною хатка мого дідуся Остапа. При ній був досить великий двір. Дідусь тримав коней, мав корову, іншу живність. Офіційно він був власником декількох земельних ділянок за містом (фактично ці ділянки були розділені між його трьома синами, там ми саджали картоплю). За це дідуся було визнано куркулем. У нього забрали землю та всю худобу. Не зауважили, що у його старенькій хатці була земляна підлога, з меблів був лише один стіл, лавка та настил на підлозі замість ліжка. Його дружина померла, діти пороз'їжджалися і він лишився сам-один, старий і хворий. Я пам'ятаю, як він іноді приходив до матері в надії, що вона почастиє його хоч ложкою супу. У 1933 р. він помер від голоду.

Тоді в нашій сім'ї були всі заклопотані, зосереджені на праці й виснажені голодом, мало що помічали навкруги. Люди мало спілкувалися. У місті панував страх. Ходили чутки, що їли людей, особливо дітей. Люди ховалися по домівках, боялися стати їжею для голодуючих. На вулицях лежали мертві. І досі пам'ятаю день, коли побачила біля нашого дому кінний віз, на якому лежало двоє мертвих людей. На пагорбі під парканом біля сусіднього дому вже другий день чорнів труп померлого. Візник зупинився біля паркану, підняв труп, поклав його на віз і поїхав далі з трьома трупами. Це було літо 1933-го. У місті було кладовище біля церкви, доглянуте. Там поховали нашого батька. Більшість же інших людей, що помирали протягом голодних років, ховали переважно за містом. То були страшні часи. Проте це було в районі центру, а що ж коїлося по селах, де в людей забирали все?..»

Ярошенко Василь Іванович, 1924 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА О. І. Ярошенко, ФСНСТ-2)

«Я, Ярошенко Василь Іванович, народився у 1924 р. у м. Лебедин Харківської губернії (нині – Сумської обл.). Це було досить велике місто, було у ньому багато церков і шкіл (не менше 26 шкіл), був педінститут і медичний технікум. Освіта моя – вища, працював учителем російської мови і літератури, також закінчив ВПШ при ЦК партії за спеціальністю "газетний і журнальний робітник".

У 1930 р. мого батька забрали як ворога народу, і в 1935 р. він помер на Соловках. Залишились мати і троє дітей: я і двоє моїх старших братів (1920 і 1922 р. н.). Наше господарство забрали, достатки були слабкі. Нас вигнали з хати як сім'ю ворога народу. Мати працювала на деревообробному комбінаті, де продавали хліб і давали по 300 г на дитину. Наші родичі жили в селах, дуже сильно нарікали, що в них усе забирали. Куркулів було багато знайомих, у них усе відби-

рали. Та й господарства були різні: кінь, пара корів, свиня – це вже вважався куркуль.

Літо 1932 р. було мокре. Наш вулиця була низька і у двох місцях була так перелита, що двори повиселялися. У місті був не голод, а голодомор. По нашій вулиці Парфилова кожна третя хату пустувала, вимерли люди переважно старші та малі діти. У селах і на околиці міста їжі взагалі не було. Померло багато людей. Я йшов у школу, то зранку нікого не було на вулицях, а коли ввечері повертався, то вже підвода збирала мертвих людей. Була підвода, на ній 2 чоловіка від органів влади. Вони витягали мертвих, скидали у віз і вивозили на околицю. Були випадки людоїдства. Сусідка через двір, на прізвище Каплай, з'їла свою дитину – хлопчика 10 років. На сусідній вулиці з'їли дівчину. Тоді міліція дізналася про це, приїхали і пішли до сусіда Сайка Миколая Трохимовича (був електриком), взяли його за свідка і викопали біля порогу кістки. А цю жінку відвезли невідомо куди.

У нас їжу теж відбирали. Прийшли додому 4 чоловіки із залізними палками, шукали на горищі, у сараї, у погребі. У нас якраз топилося піч, а там у горщику варилося картопля, то вони розбили горщик, а картоплю потоптали ногами. Ранньою весною мати й сусіди їхали у радгосп за 8 км і перекопували землю, щоб знайти мерзлу картоплю, яку варили, терли і їли. Тоді не можна було нічого купити, бо дрібні магазини були зачинені. У центрі Лебедин був магазин "Торгсін", там було все: крупи, цукор, хліб, борошно. Але там продавали лише тоді, коли людина приносила золото або срібло. Через "Торгсін" у людей вибравали все цінне. Пам'ятаю, що мати влітку 1933 р. мила мене у мисці, а у мене вже ноги пухлі, і плаче. Тут зайшла бабуся й дала матері дуже великий золотий хрест, і мати принесла повно їжі з "Торгсину".

Це був штучний голод, щоб зламати людський спротив, який був у державі. Бо спротивлялися люди, не хотіли йти у колгоспи.

Ті, хто вижив, пішли потім працювати у колгоспи, у магазинах з'явився хліб та борошно. За хлібом були черги до самої війни. Мати працювала на деревообробному комбінаті, і начальство стало на завод завозити хліб. Більше двох хлібин в одні руки не давали.

У 1946 р. була посуха, не було дощів. Голод був інакший – через неврожай. Але, якщо взяти після війни, то Франція повністю хліб отримувала з України. Туди вивозили, а вдома люди голодували.»

Роман (Ткаченко) Ксенія Никифорівна 1925 р. н.

(записала 12.02. 2006 р. у с. Бугрувате Охтирського р-ну Сумської обл. студентка НаУКМА
Наталія Вікторівна Колодяжна, ФСНСТ-2)

Примітка Колодяжної Н. К.: Відзначу те, що люди бояться розповідати про голодомор, посилаються на те, що не знають, як воно буде далі, може хто дізнається та якось покарає їх. Я наводжу

розповіді людей, які погодились на публікацію свідчень, хоча й вони обмежували свою розповідь.

«— Розкажіть, що Ви пам'ятаєте про голодомор 1932–33 років.

— Ой, та страшно було тоді. Я з 1925 року, коли точно родилася — не помню, знаю, що в кінці десь, у декабрі чи що. Така пам'ять уже — всього і не скажу. Було нас у сім'ї восьмеро всіх: п'ятеро дітей та дід, тато і мама, а так було: був горщик вищерблений, і як щось туди мама покладуть, а ми то той, то той за той горщик, та кождий у свою сторону тягне, багато ж нас.

— А як оцінюєте свої достатки, що у вас було?

— Нічого такого не було в нас: конячка та корівка була, а то й те забрали, куркулі, кажуть, ядин стіл остався дерев'яний. Нема ніде нічого тоді. Тутечко отак і жили. Таке було, таке, що й не хочеться розказувать... В 33-му найбільший голод був, усе повиносили... Так трудно. Та воно ще й до 33-го, та ж колективізація, чи що. Всіх у колгоспи заганяли. В 47-му хоч корова осталася, то внесуть мама, а ми хоч по стакану молока та й хоч шось ізділи.

— Чи не пам'ятаєте, раптом, про колгосп та про голову щось?

— Та що ж я пам'ятаю, мала була, та те тільки й думали, що їсти хотілося.

— А село велике було? Розкажіть щось про церкву та школу.

— Та яка там церква: не було чи може революція ті церкви позабирала, чи що. А їздили в Пархомівку (село в Харківській обл.), на восьмі утра їздили, а що робити... Школа... та що та школа? Чоботи в сестри були одні, так і ходили в школу, а що там стоїть одна залізна труба, дровами топили, а в класах тих же холодно. Хіба ж то вчення було, не то що зараз, тоді їсти хотілося. Меншими ходили в ту школу, та й "лікнеп" був, увечері занімались. А то колись було зі школи прийду, а мама заховали там квасолі та й спечуть пироги на сковороді. Я зайшла, а мама і дадуть мені пиріжок, гарячий. Я ж тільки сіла на лежанці, коли ідуть, ідуть шарудять, а я той пиріжок укушу та й за паху. Вони перевертають, шукають, питають, чим годуєш. А пиріжок так пахне, їсти так хочеться. Мама десь ховали, хтозна-як вони умудрялися, якось ховали, а ті шукають — і під стріхами вилами, і землю копають, і в сараях довбується.

— А що ж Ви їли?

— Полов'яники їли, щавлю, акації, мукички хоч би туди, а то ні. Все забрали, нічого не залишили, Боже сохрани, та й усе. Комсомольці, та ті комуністи, то ті жили. Куди ж він як він змінив, змінив дві пригорці, і він же його не здав. А самі вони жили, а в нас все підмітали і забирали. Прийдуть і питають: "Чим ти їх годуєш, що діти живі?"

— Чи багато людей помирало тоді? Де їх ховали?

— Тоді людей сила померла, сім'ями вимирали. Вони то все спеціально зробили, все забрали, а тоді ж ще коли в діда конячка та корівка була, то казали — багач, а який же він багатий був, що ж то такого в нас було? Все ж і так забрали. А раніше вдовам він помагав,

ото зберуться всі гуртом та й якось оброблять ту земельку... А ховали як, та так ото із лози та туди клали, а як є рогожка, то в рогожку загортали та й ховають.

— Чи помагав хто з державних органів ховати, чи самі?

— Та яке там, самі ото рідні зберуться та й ховають, а що ж робить, бо люди мерли, як мухи.

— А коли ж їсти нічого не було, то чи не чули Ви про людоїдство?

— Про людоїдство тут не чути було, ... та не чула таки. А казали в горді [м. Охтирка. — Н. К.] продають то котлети, то м'ясо людське, людське, Господи, продавали. І котів, кажуть, їли, і собак. А в нас ото конячку та корівку забрали, як таки так. А ще там пізніше бур'яни начались, стали мама бур'янами годувати.

— Скажіть, будь ласка, погана погода тоді була, врожай був? Чи чому, на Вашу думку, голодували?

— Та то ж вони все винуваті, а погода я й не помню, яка була. Знаю, що бур'яни були, а ми все ходили рвали отакої кирка [рослина. — Н. К.] і тоді очищаєм, тремо отакої та і їмо. А тато, як приїхали з Москви, та й устроїлися на спиртзаводі у городі охраніком. Так ото нічю принесуть нам кобушку патоки та мо' картошки, а як би не носив, то ми б не вижили. А у Москві робив, гроші заробляв. Отак і виживали, а які не вижили — помирали. ...А в других селах, кажуть, таке саме було, та воно ж тоді не так, як зараз, усе про всіх знаєш, тоді ми про другі села і не дуже чули, а знаю, що мама казали, і гірше десь було.

— Може, Ви чули чи знаєте щось про "червоні валки" чи "чорну дошку"?

— Та ні, а що воно таке — не знаю. Чула все про «чорного ворона», якась наче машина чорна та забирала людей, казали куркулів чи шубтних дуже, і вже ото вони не верталися. Часто нас у дитстві лякали тим "вороном".

— А чи допомагала чим держава? Може, щось їсти давали чи якось ще допомагали?

— Та де там! Страшно було тоді, ту конячку із корівкою, і ту забрали. Боже сохрани! От уже пізніше хліба начали давать. Знаю, мама напекли, а покійна сестра Маруся в нас чуть-чуть не вмерла, хтозна-як вона наїлася із жаждою і чуть не вмерла. Воно таке було, не доведи Господи. Я вже всього і не згадаю та, що змогла, розказала.»

Сухоніс Марія Микитівна, 1928 р. н.

(записала 25.02.2006 р. студентка НаУКМА

Н. В. Колодяжна, ФСНСТ-2, у с. Восьме Березня
Охтирського р-ну Сумської обл.)

«— Коли і де Ви народилися? Розкажіть про свою сім'ю.

— Родилася я в Пархомівці, Харківська область, у вересні 1928 р., то я ж ото мало знаю, мала ще була. А ще розкажу, що покійна свек-

руха (Ремезь Параска Степанівна (дівоче прізвище)) розказувала про голод, то вона була із 1910 року та жила то в Хухрі (Охтирський район), то тут на горбі (с. Восьме Березня), а родилася вона вже й не згадаю коли, десь у октябрі може. Вона була замужем у Хухрі, а потім десь у 33-му прийшла уже зі свекром сюди. Та був у неї ще один син Костік, вмер тоді. А у нас сім'я була п'ятеро дітей, старша тоді померла. Мама були та батько.

– Де тоді Ваша свекруха працювала?

– Та що ж, вона у школу не ходила, неграмотна була, та й спеціальності не було, яка тоді наука, а робила на рядових, та й пани були тоді, ото у пана робила. Помню, розказала, що заробила грошей, а дід (чоловік) купив плуга. У неї ж ото було два чоловіки. Того, що в Хухрі, "чорний ворон" забрав, а свекор після війни помер. Тоді чула про лікнеп, був. Та знаю ще мама ходили туди. Мама ж казали кудись на Іллічовку ходили. Там, казали, таке зданіє у нього було.

– Яке тоді було село? Чи була церква?

– Були тоді церкви якісь, а вобщє їх революція порозбивала. А село то тут велике було, хати і внизу, і вгорі – скрізь. Це зараз уже так, а тоді аж до Жовтневого і Перемоги село тягнулося... А у Хухрі тоді була церква, казали свекруха. І познімали з неї купола. А один поліз знімати, та й убився, казали, що в наказаніє. Велике воно село там було.

– А які достатки були тоді? Чи дуже бідні були?

– Бідні, дуже бідні.

– Що Ви можете розповісти про колгосп?

– Колгосп тоді був Парахвієнка, а хто голова, цього я не знаю, казали свекруха, якийсь Тарасенко був. А у нас у Пархомівні Дзержинськ був. Та розкуркулювали всіх тоді, мало я й знаю. Їх розкуркулювали: хто не хотів у колхоз іти, а зганяли, і хто не оддавав скотини, і їх ото розкуркулювали. А також у кого хата під залізом була. Тоді воно, як така хата була, то значить просто дуже багатий считавсь. А розказувала одна із В'язового. Була у батька одна конячка та восьмеро дітей, та кудись його заслали, чи на Сибір, чи мо' ще куди. Це я так чула, дедушка розказував, вони пооддавали все зразу, діди мої, у колхоз, і їх не займали. Пішли вони в колхоз, у плотню тошо. Тягали тоді все у людей. І ходили ж комсомольці, та як за них розказувати і не знаю. Агітували в комсомол, в колхози, і зганяли туди всіх. Ну а тоді, чули ми, як і оббирали ці самі комсомольці, витягали і з-під дітей. Ти ото положиш маленького, а вони і там заберуть вузольчик якогось зерна. (Та може цього і не треба писати, хтозна, що воно ще буде).

– А яка погода була тоді? Чого голод тоді був?

– А хто зна', яка тоді та погода була. А голод був, бо всіх у колхоз позганяли, в кого яке зернечко було, то все позабирали у колхози. Сіяли вони його чи шо вони там робили. Забирали все: де й квасолу найдуть, а де вони його дівали, Бог його зна.

– Що ж їли тоді?

– А шо їли? Їли Бог зна шо. Все їли: листя, картошку мерзлу збирали, сагу варили. В 47-му, то корівка вже як розтелилася, то легше було. А в 33-му, помню, ложки дерев'яні були, а я ложкою ж як зачепиш у мисці, шо воно там плавало, приносили ж якоїсь баланди. То мама було, царство душі, кажуть: "Оставляй же й Наташі", а той зовсім ту ложку одберуть. А ще мама казали, ходили по селах міняли платки на їду. Такі платки хороші були, та все ще й позабірано. Із Михайлового тоді хтось кіньми їхали, а вікна до дороги були і лежанка була, помню, як зайшли чоловік і жінка, а ми сидимо. Вони все по-вибирали та й поїхали. А що ж ми малі були зовсім. А хто ж вони були, я не докажу, бо не знаю.

– А де ж їжу ховали?

– Ховали, де хто кому прийшлося: де хто на городі в діжці, де хто під ногами в сінях, бо ж хати тоді не такі були, як оце. А хатка була і сіни. То, знаю, довбали і комин, і там, де корівка стоїть, і в яму. Були також оті бовдурі (димарі). Їх вимазували ізсередини та знаружі, широкі з крючками. Лазили вішали у тих бовдурах на крочечки, то пшонця, може, трохи, мукичку, як була.

– Чи допомагала чим держава?

– Хто пішов у колхоз, то варили якусь баланду та давали, а хто не пішов, то тих розкуркулювали і ссилали на ссилку кудись.

– А як тоді людей ховали? Чи багато смертей було у селі?

– Люди падали, як мухи, казала свекруха. То там лежить, то там лежить. Як ховали, а так було виділяли підводу, та мо' в кого кінь був. Собирали мертвих людей та і в яму таку здорову скидали. А там чула розказували, як одного чоловіка спасли. Він іще живенький був, а його вкинули в яму, та якась там баба побачила, що ворухиться, подала йому мотузку та й витягла його із тієї ями.

– А чи по всіх селах таке було?

– Де був голод, там і було. Скрізь. А на Западі цього ж не було, воно там у Львівській області, казала сваха, не голодували.

– Чи чули Ви, щоб людоїдство було?

– Та хтозна? Казала свекруха, що чула, в городі із отих балконів чи вірвовки звішували, чи шо, та ото хто попадеться, то і їли. А Господи ж, та й годі, таке страшне було.

– Чи знайомі Вам слова "чорна дошка" та "червоні валки"?

– Ні, не знаю, що воно таке. Знаю, чоловіка в свекрухи отой же "чорний ворон" забрав, то розкуркулені були. Казали чорна така машина з будкою, без вікон, і повезла кудись, та не вернувся. Ось і тут позабирали багато.

– А як голодомор закінчився?

– Та воно і врожай був. І може, ще й той голод був, бо погода така була. Я то й не знаю, а казали, що таке сонце пекло, що прямо утроем встаєш і пече. Якось та пережили.»

Ярошенко (Тищенко) Марія Сергіївна, 1927 р. н.
(записала у 2006 р. студентка НАУКМА О. І. Ярошенко,
ФСНСТ-2)

«Я, Ярошенко (Тищенко) Марія Сергіївна, народилась у 1927 р. у с. Шабалтаєво тоді Полтавської губернії (суч. Охтирського р-ну на Сумщині), де й проживала під час голодомору 1932–1933 рр. Наша сім'я була велика: дід, баба, батько, мати, старші сестра і брат. Батько працював столяром у колгоспі, а мати дбала про колгоспну ланку. Брат і сестра були не набагато старші, тому були вдома – нас доглядали дід із бабою. Було господарство: хата, сарай, комору віддали у колгосп, був кінь, але згодом і того забрали. Мали з десяток вуликів. Сім'я не була заможна, бо всіх заможних розкуркулили. Наше село було великим: понад 300 дворів, до колективізації було вдосталь заможних, була початкова школа (з 1941 р. – семирічна). Не пам'ятаю, щоб у селі була церква.

Колгосп називався "Новий побут" і був створений у 1930 р. Я була мала, але знаю, що куркулів розкуркулювали. До них належали батько й мати моєї матері (мої дід Семен і баба Тетяна), які мали 9 дітей. Вони мали хату під залізом і на полах. Дід був теслею, строїв хати й сараї. Вони мали сарай і комори, птицю, свиней, корів, коней – все відібрали і вигнали з хати. Навіть зі скринь все повигрібали. Довелось їм викопати землянку і там жити. Старшого дідового сина забрали будувати туркестано-сибірську залізницю, а згодом прийшов лист, що його там було вбито каменем. У землянці жили син, середня дочка (моя мати) й інша дочка, яка померла в тій землянці від туберкульозу, також старша дочка з трьома дітьми, бо чоловіка засудили на 10 років за те, що бив і продавав олію. Їх вигнали з хати у с. В'язовому Охтирського р-ну Сумської обл. (тоді – Полтавської) і зробили там колгоспну контору. Мого діда та його сина Данила у 1937 р. забрали як ворогів народу.

Який у 1932 р. був урожай, я не пам'ятаю, бо була мала, але зимою їсти було нічого. Напевно, літо було дощове, бо, пам'ятаю, у вуликах меду не було.

Голова колгоспу – Федір Іванович Івах – був доброю людиною, помагав чим міг, але голод був, у всіх усе позабирали. Голова колгоспу досить близько спілкувався з дідом і бабою, а мій батько робив йому меблі.

У людей забирали все. Для цього наймали бідняків, ті їхали і все трошили, собі забирали кожухи й хустки. Де тільки люди не ховали, навіть у кущах, а ті все одно знаходили. Через це й почався голод. Якби не відбирали, то прожили б якось. Це робили, щоб люди з голоду померли. Вивозили людей на роботу, як діда Семена – материного батька. Листів їм не давали писати. Видно, на Біломорканал відправляли. Якщо діду на той час було 62 роки, то материному брату

Данилу небагато, ясно, що він десь працював. Дивно, що вони не писали, бо грамотні обоє були – видно, не давали. Дід Семен, як тільки його забрали у районну міліцію, то понесли їсти хліба, то він його зім'яв у комок і назад віддав. Коли хліб розломали, то там знайшли записку: "За мене розписався Савченко Григорій Михайлович, що я ворог народу". Це був наш сусід, працював завгоспом у колгоспі. Так ми все життя знали, що він видав нашого діда.

Під час голоду дід і баба відрізали хліба по кусочку. У жорна засипали зерно і розмелювали, а потім хліб пекли, але дуже помалу. Навесні 1933 р. взагалі вже не було чого їсти, так ми з бабусею ходили у ліс і чухрали листя береста й липи. Листя липи дуже глизяве, але якщо його перемішати з берестовим, перемішати, висушити, розмолоти у жорнах і випекти млинці (галети), то тому всі раділи. Ці млинці були зелені. Ще варили затірку з борошна. Картоплі не було взагалі. Їжу не ховали, бо ті, хто забирав, ходили зі "шпичками" по двору і стукали по долівках; на горище лазили і в сараї, ніде було сховати. У сусідніх селах був такий же голод, як і у нас. Хто заможніший був, придбав зерна; бувало таке, що промінювали речі на їжу. Моя мати міняла сорочки полотняні повишивані на картоплю, на що було.

Померло від голоду багато людей, скільки точно – я не знаю. В Шабалтаєво померло десь 8 сімей, а у сусідньому с. Зінченки – 11 сімей. Там, де помирили сім'ї, трупи складали на підводу, кидали в одні ями, не в труни, а так... Випадків людоїдства у нас не було чути, якщо це й робилось, то тайком, щоб ніхто нічого не знав. Держава нічим не допомагала! Забрали все!!!

У 1934 р. вже було борошно, бо працювали у колгоспі. За трудодні щось давали, грошима тоді не розраховувалися. У нашого батька було більше трудоднів, ніж у голови колгоспу (понад 300 на рік), бо він меблі робив. У 1934 р. я пішла у перший клас, так мати наварилася вареників зі сливами, це був вересень, їсти було що. У школі давали їсти, варили пшоняний хліб. Але до самої війни ми хлібом не наїдалися. І був тільки чорний хліб – білого не було. Пам'ятаю, що в село хліб не возили, потрібно було йти у Грунь – райцентр за 7 км. О 4-й ранку виходили, щоб чергу зайняти. Давали лише по одній хлібині. А після обіду я йшла до школи.

У 1945 р. я закінчувала 9-й клас. У класі було тільки 9 учнів, то 10-го класу у нас не затвердили. Тому я поїхала вчитися у Охтирку і закінчила там 10-й клас у 1946 р. Коли повернулася додому, то побачила жахливу картину: на городі навіть бур'ян не зійшов, як попіл все було сіре. Взимку снігу було багато, але як розтанув навесні, то більше опадів не було. Була сильна посуха. У колгоспі, звісно, нічого не давали, бо був неврожай. Ми їли курей – 10 штук було, четверо овець, з'їли кабана, пам'ятаю, що він був худий, бо на траві пасся, з'їли корову. Так і жили до весни. Мій брат вчився у сільгосптехнікумі у Богодухівському р-ні, а сестра поїхала вчителювати у Західну Україну

(Івано-Франківську обл.). Я поїхала вчитися до Лебедина Сумської обл., бо вступила в педінститут. Там ми отримували по 500 г хліба як студенти і цукор по талону. Пам'ятаю, як у 1946–47 рр. на вулицях лежали мертві люди. У магазинах ми в чергах стояли на видачі хліба й цукру, а навколо нас вдвічі більше людей і багато малих дітей – все просили. Хоча у моєму селі також було скрутно, але батьки намагались хоч щось передавати. Корову заріжуть, собі кістки варять, а мені м'ясо посолять і везуть. Батьки намагались додержати теличку до весни, щоб молоко було, але довелося зарізати, бо у діда й баби вже почали опухати ноги з голоду. Навесні стало вже легше: дід плів сіті і ловив рибу. Можу сказати, що голод 1947 р. був не штучним, просто був неврожай. Але держава все одно могла допомогти, бо не всюди була посуха...»

Буряк (Онищенко) Катерина Іванівна, 1925 р. н.

(записав 21.02.2006 р. від своєї бабусі студент НаУКМА
Богдан Анатолійович Дорошенко, ФЕН-2)

«К. Б.: Я, Буряк Катерина Іванівна, дівоче прізвище Онищенко, народилась 11.05.1925 р. на хуторі Дубина с. Хоминці Роменського р-ну, де й пережила голодомор 1932–1933 років. Зараз проживаю у Києві, в Академмістечку, на пр. Семашка 16, кв. 209.

Б. Д.: Розкажіть, будь ласка, про село, де Ви жили. Чи була там школа, церква?

К. Б.: Це був хутір (він називався Грузька), зараз – Дубина. Церкви не було, всього 7 хазяїнів було на хуторі. Школи не було, вона була в Хоминцях.

Б. Д.: Назвіть, будь ласка, своїх батьків.

К. Б.: Іван Максимович Онищенко – батько, 1905 р. н., його батько Максим Онищенко – їх забрали на Урал, як куркулів. Мати – Мар'я Харитоновна Онищенко, 1903 р. н. (дівоче прізвище Вовк). Давай я тепер розкажу про колективізацію, чи як?

Б. Д.: Добре.

К. Б.: Колективізацію не підтримували, не хотіли йти в колгосп. Назначили таку хлібозаготівлю, що не можна ніяк було виконати. Брали все: рядна, картоплю, буряки – все чисто забирали. Головою колгоспу був Момоток Матвій – колгосп ім. Котовського.

Б. Д.: Він був партійний, голова колгоспу?

К. Б.: Ні, безпартійний був. Все, що забирали, везли в колгосп.

Б. Д.: Коли було створено колгосп?

К. Б.: У 1930 було створено. Туди ввозили все: хліб, вози, плуги. Коли тільки починалося, вони ще предлагали: здайте все, що у вас є і йдіть у колгосп.

Б. Д.: Чи були люди, які все ж таки йшли в колгосп?

К. Б.: Так, це були активісти, вони були бідні. Вони ж і проводили колективізацію, вони ж недовольні були на цих куркулів.

Б. Д.: Чи були ті, хто взагалі не пішов у колгосп?

К. Б.: Так, були "індуси", були, що повтікали в Америку. Скиба Про- кіп і Скиба Сергій – сусіди, не пішли в колгосп, робили в совхозі. Ски- ба Михайло – їх племінник, теж не пішов у колгосп. Взагалі не пішли, поки померли.

Б. Д.: А багато було куркулів на Вашому хуторі, в селі?

К. Б.: Ну оце наш дід вважався куркуль. Дуже багатих не було, та- кого, як оті пани, щоб люди робили на них, такого не було. Таких, як наш дід, вихватили і позабирали на Урал, на заготовку лісу.

Б. Д.: Розкажіть, будь ласка, про розкуркулення.

К. Б.: Як не пішли наші в колгосп, забрали чоловіків і вислали на Урал, батька мого і діда. Чоловіків не було, залишилась мати і нас двоє дітей (ще маленький брат Федір, 1929 р. н.), і почали розкурку- лювать. Була бригада: Тарасенко Петро, Михайличенко Ананій і Бер- кут Онисій – односельчани, і ще виділяли одного із сільсовета упол- номоченого.

Б. Д.: А які були погодні умови 1932 року, був неврожай?

К. Б.: Багато було снігу, зима була холодна. Не було неврожаю, спеціально зробили голод!!! Така пшениця вродила, як найдеш, бува, колосок, то такий вагомий! Паска була рання, прийшли один раз до нас на Паску і викидали нас на сніг, багато снігу було... Забрали ско- тину, хліб, приганяли підводи і нагружали все на них... Як все позаби- рали, тряпки і все інше, прийшли ще перевірять (приходили часто)... Хотіли забрати ще й паску, але не забрали. Тарасенко каже: "Та хіба твоя мати пасок не пекла, не займай", – каже... Повибивали прикладом вікна і викидали на сніг... Забирали все підряд, що було в хаті.

Б. Д.: Розкуркулювали тільки свої, чи ще хтось був?

К. Б.: Розкуркулювали тільки свої!!! Чужого нікого не було, ні з району, нікого. Їм дали оружжя і вони самі діяли. Не було на- вів'ї міліції, не було нікого. Почти кожен день їздили, забирали то те, то те, постройку розбирали. Не було ні солдата, нікого... Все робили свої. Оце на Паску хату розкидали, до того вже розкидали 2 клуні, 2 комори, конюшню, сарай. На дрова розбирали, ввозили в школу в Хоминцях і палили, топили в школі. Я сиділа на печі, він подивився, витяг з-під мене ту квасольку, жменьку тієї квасольки. О, Боже... Роз- кидали хату, поки була піч, грілись біля печі. А як жили в землянці, то там вже мати склала топку. Як розібрали хату, ми перебралися в зем- лянку. Зимували в землянці год. Снігу багато було. Як пішла вода, то вона завалилася, впали боки (стіни) землянки, з них бігла вода, і в землянці вже жити не можна було. Тоді мати попросила брата Степа- на, що приїхав із заслання, зробити якусь халабуду. І постройили вони таку ятку, манделями (позв'язувана солома пучками) накрили, стіни позаплітали хворостом, мати потім обмазала. Зіп'яли таку будочку,

коробочку. Але тут його знову забирають, доказали, що він втік. А ми переселилися з землянки у цю времьонку. Тепер же мати давай робить піч. Нарубала мати дерева, забила 4 стовпці... положила брьовна. Кирпичі від старої хати лежала на брьовна. Затопили. Залишилися якись горшки ще від старої хати, на дворі манделями накрили, то вони й лежали.

Б. Д.: Чи була якась допомога?

К. Б.: Ні!!! Нічого не було. Сільрада була сама главна. Ніхто нікому нічого. Нікуди не пожалієшся. Позакладали хлібозаготівлю і грошей, що виконати не можна було. Так було задумано.

Б. Д.: Чи були переселенці на ваш хутір?

К. Б.: Ні, не було переселенців, нізвідкіль ніхто не приїхав.

Б. Д.: Хто загинув?

К. Б.: На хуторі з голоду ніхто не загинув, це в селі. Кожний день виділяли підводу або віз, їздив мужик, підбирав померлих і скидав у ями. Там пооббирали раніше. Дуже багато людей мерло, ніхто їх не щитав, скільки вмерло, хто вмер.

Б. Д.: Приблизно, скільки людей у селі померло?

К. Б.: Потім казали, що померло десь 650 душ у селі. Чоловіків позабірали, а тоді з сім'ями робили, що хотіли, та й цілими сім'ями вивозили на Урал.

Б. Д.: Як Ви вижили?

К. Б.: Вижили ми так. Розтав сніг, рвали листя бур'яну, липи і акації, що було. Мати напече лепьошки з отого усього на воскові, то й їли. Варили суп з трави, лободи, нічого там не було – ні картоплини, нічого. Рвали клевер, сушили... гичку з буряків...

Один раз почалась буря, і повикидало із гнізд пташенят. Вони були такі жирні, яке було добре м'ясо з тих вороненят! Їли собак, котів. Як почули, що в селі здохла кобила, так всі позбігалися туди. Але ми такого не їли, ми – вороненят.

Так жили, доки почало поспівать жито... Мати брала мене на роботу в совхоз, мені тоді було 8 років, я носила воду. Робили ради того, щоб на обід нам дали баланди і кусочок хліба. В пшениці викоплювали жито, в житі – пшеницю. Витирали руками жито, м'яли – і на сковороду. Жиру ніякого не було, ні олії, так був віск. Як були колоски, вже жизнь пішла. Уже збирали колоски, ходили у Волошнівку [сусіднє село. – Б. Д.] молотити. Йшла мати, як курить, і вночі, щоб не вислідити. Слідкували, щоб не молотити, щоб не з'їв. Молотили в жорнах. Якись невеличкі торбинки намолочували зерна. Став уже і огорог підростать. Ото вижили так бур'яном. Мати, бува, закопувала – то жменю зерна, то ще щось. Так приходила бригада – у них були такі залізні ковезки – і штирхали по городу, шукали, чи де що закопано, по двору. Як забрали все, то ще приходили провірять, щоб нічого не їв, щоб померти!

Як пережили – не знаю, як та мати пережила з нами, Боже правий.

Б. Д.: А чому йшли працювати в совхоз?

К. Б.: В колгоспі не платили, як наробиш трудовнів, десь через рік, тоді обіщали помолотити хліб. А совхозі платили гроші. Совхоз називався "Красний Профінтерн", там вирощували семена, семенний совхоз був. Приходиш на роботу, одробив. Там робочих треба було сапувать, оце ж я носила воду, садили картошку, всяку городину. Скільки одробив – скільки й заплатили. Через те в колгосп і не йшли, бо там не платили, ставили тільки паличку – трудовдень. Заробила мати грошей оце там і у багатших сусідів купила поросля (це вже був 1933), вже стала картопля.

Саме страшне було 1933, весна. Не було нічого, тоді вже став бур'ян, листя. А як було поросля, то вже зажили... За гроші вже можна було купити хліба тут же, в совхозі.

У мене вийняли серги (от такі як зараз [показує. – Б. Д.]), проміняли у торгсіні у Ромнах (30 км), поміняли на булку хліба (це було в 1933 рік).

Усе витрусили, не було ніде нічого... Як стали колоски, огорог, вже якось легше. В цей рік [1933. – Б. Д.] найбільше вмерло. Не могли дотягти ніяк.

Совхоз дуже багато спас. Садик ще зробили у совхозі. Мене водила на роботу, Федька – в садик. Там хоч платили, а в колгоспі була одиничка – трудовдень і все.

Б. Д.: Чи були випадки людоїдства, можливо в селі?

К. Б.: На хуторі – ні. А так – було, розказували люди. Це було в Хоминцях. Пішла одна сапувати буряки, принесла до сусіда дитину. Коли повернулася вечором, а дитину вже зварили і доїдають. Ніхто не наказував нікого, умер – умер, пропав – пропав.

У нас трохи жили багатше. Поки до нас дійшло, а там уже позабирали все.

Б. Д.: Які, на Вашу думку, причини голоду?

К. Б.: Це нарешне зроблено!!! Це зробили комуністи оті-о... Вони ненавиділи куркулів. Це ж не те що не вродило – вродило, ще й як! Це Сталін. Самі виробили план: забрали чоловіків, залишились жінки й діти – можна все забирать.»

Далі бабуся розповідає про події після голоду, а також про родичів. Ось уривки з розповіді: «Була одна активістка – Куца, в Хоминцях, позабирала з усього села барахло: рядна, платки. А як прийшли німці, то всі люди кинулись і поодбирали назад, знаходили своє. Її забрали в тюрму при німцях, її брат визволив, потім вона повісилася. Скільки вона людей видала, заявляла, докладала...

Дід Харитон – батько моєї матері. Його син Степан, його жінка і трое дітей: Іван, Дмитро і Сонька. Дідових дві дочки: Мотька і Приська. Оце їх усіх вислали – вивезли з Хоминець на Урал, 8 чоловік. Город називався Солікамськ. Там їх згрузили в барак, вони пробули там 3 роки. На третій рік втекли. Діда Харитона жінку, мою бабуся, Харитину не взяли, вона жила сама в Хоминцях і вижила в голодомор. Чоловіки рубали ліс. Не можна було жити, зими були холодні. Як

вирубаєш норму, дають пайок, так і виживали на валці лісу. І от, на третій рік Степан з дітьми вирішує втекти. Але поряд залізної дороги нема, взагалі ніякою дороги нема. Йшли просто на звук паровоза, найшли дохлу ворону в лісі. Таки дійшли до станції, приїхали додому. Це була весна 1933. Приїхав Степан, оселився в своєму селі. Потім нам допомагав строїть времьонку.

Дочки діда Харитона пропали на Уралі – Мотька і Пріська...

Степан з дружиною Любкою і трьома дітьми повернувся... до матері Харитини (вона померла, коли я ходила в школу, не від голоду)...

Як я ходила в 7 клас, я записалась у колгосп і заробила 100 трудоднів: дали по 2,5 кг хліба [тобто 2,5 центнера. – Б. Д.]. А мати у совхозі робила, не пішла в колгосп.

Зселяли всі хутора, нашу халабудку знов розкидали, дали ґрунт. Мати пішла в колгосп у десь у 1939–1940 році. Перед війною 100 хазяїнів пересилили в цей посьолок, біля колгоспу. Сказали: "Стройтеся". Головою тоді вже був Костоглод Григорій Зіновевич, це був другий голова. Пенсію мати заробила в колгоспі. Дали пенсію 12 рублів. Прийшов уже дід з Уралу (вернувся зі Свердловська, строїв узкоколейку там, 16 год там пробув). Построїли хату. Умер мій батько на своїй землі, дід не вернувся, помер там.

В 1939–1940 рр. почали створювати посьолки. Люди жили, хто де – в лісі, в полі. Позбирали оце нас, аж 100 дворів найшлося, построїли за год».

Примітка Б. Д.: «Розповідь бабусі справила на мене глибоке враження. Я був приголомшений тим, як бабуся розповідає про це, про свої дитячі роки, що припали на таке лихоліття. Вона майже завжди говорила спокійним голосом, називала просто факти. Я був здивований її умінню чітко розставити все на свої місця, переживши такий жах, не втратити віру ні у що. Навіть коли вона говорила про Сталіна, комуністів, однозначно визначаючи їх як головних винуватців штучно створеного голоду, вона не злилась (принаймні, не показувала цього). Моя бабуся, будучи неймовірно сильною людиною, до цих пір не може поїсти без остраху. Вона завжди каже: "Ой, дякую, я краще не буду, нехай щоб іншим вистачило..."»

Спогади Сеніка Володимира Андрійовича*, 1924 р. н.

«Я, Сенік Володимир Андрійович, народився 19.01.1924 р. у с. Андріяшівці (суч. Роменського р-ну) в родині фельдшера. У січні 1933 р. мені виповнилося тільки 9 років, однак голодомор я запам'ятав у всіх подробицях. Хочу розповісти про те, що пам'ятаю.

* В. А. Сенік закінчив у 1949 р. істфак Сумського педінституту, працював учителем та директором школи. Нині – пенсіонер, проживає у Глинську.

Взимку 1932–33 рр. я навчався у 3-му класі Андріяшівської, на той час семирічної, школи. Жив на околиці села, за 4 км від центру. Ідучи до школи, я практично щодня мав можливість спостерігати життя на всьому тому просторі, по-дитячому сприймаючи бачене. Мій батько, Андрій Мусійович Сенік, працював у лікарні сусіднього села Глинська. Саме батько допоміг мені добре запам'ятати ті події. Він часто брав мене з собою на виклики до сімей, що вмирали з голоду. Мабуть, хотів, щоб я проніс бачене у своєму житті якнайдовше.

Наша оселя, двір і город були розташовані біля шляху Суми–Київ. Пам'ятаю, що влітку 1932 р. ніякої посухи чи інших відхилень не було. Взимку перед цим було багато снігу, стояли замети. В сезон стіною стояли поля жита, проса, гречки, зеленіли поля буряків. Пшениці тоді сіяли мало, в основному ярову. Врожай був відмінний. З літа 1932 р. почалася хлібозаготовка. На наш куток прибула спецбригада, десь 6–7 чоловік. Кожен мав довгий металевий щуп із загостреним кінцем, товщиною з 10 мм. Щуп легко заходив у землю, особливо там, де вона була порушена. Якщо знаходили заритий клучок зерна чи квасолі – тут же клали на воза. Ходили по дворах під плач і лемент. Ми, діти, гуртом ходили за бригадою. Наш двір, як двір службовця, минули.

Пригадую, як забирали хліб у Макара Федоровича Явтушенка, який жив проти нашого двору. Хлібозаготівельне начальство, мабуть, вирішило, що він хліб чи то не здав, чи то здав не повністю. Таки правда, частину хліба на прожиття родини він сховав у ящик під стріхою. Але сусід, який покривав хату соломною, про схованку знав і доніс у сільську раду. Хліб вилучили до зернинки. Забрали і Макара Федоровича до роменської в'язниці, там він і помер. Навіть тіла рідним не повернули, де його поховано – невідомо. Вдома залишилася дружина з трьома дочками. Правда, всі вижили.

Зима обіцяла бути холодною. Наступ голоду реально передчувавсь вже восени. Пам'ятаю, одного осіннього дня, після закінчення уроків, ми зібралися йти додому, як пройшла чутка, що до Андріяшівки приїхав всеукраїнський староста Г. І. Петровський. Ми побігли назустріч. Біля сільради побачили гурт людей, чоловік десь 50, а може й 100. На лавці сидів старигань з ковпачком, застромленою за полу, з сивенькою борідкою, точно такий, як ми бачили на портретах.

Розказували, що біля сільради зупинилася легкова машина, і Петровський зайшов до приміщення. Запитав у голови і секретаря: "Чи знаєте, хто я?" А ті ніби відразу впізнали, що Петровський. Як вдалося зібрати людей – не знаю, але їх було чимало. Говорили про трудові ночі життя, про недоїдання. Запам'яталося, що житель села Чалик і інші звернулися до Петровського з проханням, щоб із Сталінської цукроварні (нині – Лохвицький цукрозавод) дозволено було взяти жому. З нього можна було б, додавши інші домішки, випікати якусь подобу хліба. Петровський пообіцяв поклопотатися і це прохання задовольнити.

Що ще говорили – не пам'ятаю, не можу також сказати, отримали адрианівчани той жом чи ні. Іншим разом казали, що через село проїжджав Косіор, але лише на декілька хвилин зайшов у сільраду.

Зима настала сніжна й голодна. Але люди спочатку не вмирили, доїдаючи залишки. Тоді ж все ще продовжували виганяти людей із хат. Пам'ятаю, як розкуркулювали сусіда Дацюка. На сніг, на дорогу викидали з хати нехитрий скарб – горщики, ночви і т. п. Їхній син Павлуша ходив зі мною в один клас, але після цієї події учитися перестав і зник. Казали, що сім'я кудись переселилась, а потім розбрелися, хто куди. Тоді ж вирядили з власної хати родину Бараніка Платона Микитовича тільки за те, що він був фотографом і шив одяг. З часом їм вдалося повернутися до своєї хати. Розкуркулили і двох братів Діхничів (по вуличному – Чечмарчуків), один з яких, Антон, був інвалід Першої світової війни, нагороджений Георгіївським хрестом. У нього не було руки по лікоть. Один з братів перебрався в село на квартиру, а інший – в сусідню Перекопівку. Розкуркулили і сім'ю Кулиничів. Всі вони десь роз'їхались, а їхній дід залишився в селі й ходив жебракувати, а ще виготовляв чудові березові ковганки, тобто ступки з товкачиком для затовкування сала тощо. Навесні 1933 р. він помер з голоду.

По-справжньому голод набрав сили навесні 1933 р. Весна видалася ранньою. Все росло й буяло, поля були засіяні. Неподалік від нас були посіяні цукрові буряки, а навпроти нашого двору, через дорогу, – просо. Коли воно піросло, його почали проривати. Це робили в основному діти. Тут же, під вербою, варили затірку з білої муки, але це тривало недовго, декілька днів.

Ще з зими, а навесні більше, вулицями хмарою ходили жебраки, ледве переставляючи налиті водою ноги. Голодні знесилені люди знаходили притулок у покинутих хлівах і клунях розкуркулених і виселених сімей. Окремі, зовсім уже знесилені, сідали просто під тинами і тихенько навіки засинали. Майже кожного дня мертвих підбирали і кудись вивозили. Дітей мертвих не бачив.

Жителі нашого кутка, в т. ч. моя мама, Ольга Кирилівна, брали до себе в дім на декілька днів голодних хлопчиків мого віку. Мати їх купала, знищувала воші, переодягала в мій старенький одяг. Потім ці діти (хлопчики, дівчаток не бачив) йшли далі.

Голод у нашій місцевості набрав сили в другій половині квітня, тривав у травні, червні. Люди, які доти тримались, враз посунулися. Вже наливалось в полі жито, з'явилась молода картопля, достигали шовковиці. Вже можна було нарвати колосків, навитирати зерна і змолоти тертушкою (спеціально виготовленою).

Якось ми з хлопцями залізли скраю в жито, що росло над шляхом. Нарвали колосків і витирали зерно в подолі сорочки, не почувши як на лінійці* під'їхав до нас Литовка Кирило Свиридович, голова колгоспу. Сказав, що так робити не можна, але не лаяв і не бив.

* Лінійка. – Тут: чотириколісний кінний візок для перевезення пасажирів. На тих у доавтомобільні часи їздило сільське начальство. – В. С.

Одного разу я з батьком був у гостях у його сестри Марини Пальчик. Там і заночували. Вранці виїхали велосипедом додому. Якраз того дня переорювали шлях, щоб зробити ґрунтовий грейдер. Дома ми взнали, що минулої ночі налядач за полями убив нашого сусіда Павла Столярового. А було так. Рано-вранці Павло вирішив нарізати колосків жита, які саме наливалися. Пробрався начебто непоміченим десь метрів на 50 в жито, а коли піднявся різати колоски, невідомо був застрелений у голову на смерть. Річ у тому, що поля оберігали два охоронці, озброєні одноствольними рушницями центрального бою, але із затворами. Патрони заряджалися нарізаними гвіздками. Я бачив, як нещасний лежав у полі на спині, а біля нього валялася порожня торба з двома десятками колосків. Міліції не бачив, а лікар приїхав і, зробивши розтин голови вбитого, витягнув із мозку шматки товстих гвіздків. Розтин робили в присутності людей, у т. ч. дітей – тоді це було звичайною справою.

Хліб почав дозрівати, а люди нашого села вмирили масово. Першою на нашому кутку вмерла з дитиною жінка, яку звали Тіточкою. Її чоловік ще раніше був забраний органами ГПУ і зник безвісти. Особливо тяжкою була для мене смерть мого товариша дитинства Сергія і його сестри Тоні. Обоє вмерли від голоду в одну ніч. Прокинувшись вранці, я почув страшну звістку. Разом з тіткою Марусею пішов прощатися. Діти лежали на столі. Ховали їх разом, в одній могилі, під вікном їхньої хати. Така ж трагедія трапилася в іншому сусідньому дворі через 2–3 дні. Коли батько вчергове приїхав на вихідний додому, він розповів, що йому наказали не записувати причиною смерті голод, а придумувати якісь інші причини.

Одного разу, коли ми з батьком зайшли в чиюсь хату, то побачили, що через усю хату від стіни до дверей долі лежить мертвий парубок. Живим я його ніколи не бачив. На печі тихо стогнала, помираючи, жінка Марина, чоловік якої, Семен, також був арештований і зник безслідно ще з осені, коли у нього знайшли клунок хліба в хліві. Я не пам'ятаю, як померли ховали, тільки знаю, що біля хати.

А ось баба, мати Марини, вмирала довго. Ми удвох з моїм товаришем Іваном спостерігали за нею у вікно. Нас цікавила скриня, до половини заповнена різнобарвними обрізками матерії. А в школі саме оголосили збирання ганчірок. Вікно було відчинене, і ми чекали, коли баба помре, щоб забрати обрізки. Ми таки свого дочекалися, обрізки забрали і здали їх до магазину, за що були відзначені на шкільній лінійці як передовики.

Поруч вимерла вся сім'я Баранчуків із семи осіб. Залишився один хлопчик, який потім виріс і загинув на війні.

Люди харчувалися основному травою і листям. Рвали квіти конюшини, обривали листя липи, сушили його і пекли лип'яники. Пам'ятаю, у нас за клунею росла верба, – я сам з пилкою доліз до самого верхка і його спіяв. Липа та ще довгі роки стояла без верхка, як живий свідок трагічних днів нашого життя. Час від часу батькові давали

пайок: цукерок до 2-х кг, камсу. Хліба давали мало. Вижили ми завдяки тому, що в сім'ї були деякі цінні речі. Ще до революції мама працювала в Одесі в наймах і купила там два золоті хрести. Здали до торгсину також два срібних Георгіївських хрести і медалі батька, декілька срібних ложок і срібні карбованці, штук 25. Мати розказувала, що в Ромнах у торгсині золото й срібло приймав єврей. За срібний підстанник він дав цілу гарну велику буханку хліба. Яким же смачним був той хліб! Смак його я пам'ятаю й тепер.

А голод лютував далі. Пам'ятаю, кожного дня, йдучи до школи, я був свідком страшного видовища. По кутку їхала гарба, запряжена двома парами волів, яку супроводили два чоловіки з бурячними вилами, попід дворами вони збирали трупи. Брали труп удвох на вила і закидали на гарбу. Траплялося бачити, як у гарбі лежало з десять чи й більше трупів.

Вже було літо. У батькового брата жив дід Омелько. Він помер від постійного недоїдання і, мабуть, від хвороби. Старенький уже був. Ховали ми його, як належить, а головне – в домовині.

Коли принесли на кладовище, я зазирнув у яму – вона вже була до половини заповнена трупами. Нікого з чужих біля ями не було. Довелося опускати труну на трупи – сил викопати нову яму ніхто не мав. Так і загорнули землю. Скільки лежить покійників поряд з дідом Омельком – ніхто не знає. Це явище було типовим. Знесилені люди не в змозі були викопати могилу для рідних і чекали, поки хтось інший викопав для своїх, щоб тихенько прилаштувати туди і свого покійника. На кладовищі ще взимку всі дерев'яні хрести були спилані. Їх спилювали, мабуть, самі люди на дрова, бо топити в хатах, щоб обігрітися, було нічим, а йти по дрова до лісу сил не було.

Біля церкви було невелике кладовище, де ховали священників. Раніше на могилах лежали дерев'яні плити і стояли ажурні красиві хрести. Всі ті поховання були під склепами. В ті голодні роки могили були розриті, склепи зняті, і ми бачили відкриті труни, де лежали кістки померлих, а їхнє золото, натільні хрести були пограбовані.

Тепер, коли згадуєш минуле, волосся на голові здіймається, а тоді всі ті жахи сприймалися як щось неминуче і буденне. Люди без галасу і крику, тихенько, не нарікаючи ні на своїх керівників, ні на владу, вмирили. Панувало якесь отупіння, викликане неминучістю смерті. Царство небесне всім жертвам голодомору на моїй рідній Україні.»

Щербак Палагея Іванівна, 1915 р. н.

(записала 19.11.2006 р. студентка НаУКМА
Світлана Лисенко, ФГН-4)

Примітка С. Лисенко: Палагея Іванівна про голодомор згадує неохоче, але все ж таки погодилась розповісти про ту страхітливу подію.

«Я, Щербак Палагея Іванівна, народилась 6.03.1915 р. на х. Вовків (суч. Липоводолинський р-н Сумської обл.). Проживаю в с. Чемер Козелецького р-ну Чернігівської обл. Освіта – 7 класів. Під час голоду перебувала на х. Вовків. У кінці села була невелика школа, неподалік від церкви. Церква лишилася і до сьогодні.

Сім'я була великою на той час і заможною. Мали господарство: коней, корову, сільськогосподарський реманент. У мого діда було 20 десятин землі, троє коней, сівалка, плуг – і це на п'ятеро душ дітей. Десь у 1930 р. було створено колгосп "Червона Україна", голова – Конячка Іван Хомич. У тодішньому колгоспі було розкуркулено ряд односельчан, зокрема Газукіна Бориса, його сім'ю вивезли роздягненими і босими взимку.

Прийшли "товаріші" і до нас, вигорнули все до зернини-квасолини. Ніколи не забуду, як залізні кігті проникали в кожен закуток хати й хліва, як простукувались стіни хати, печі. Дід виводив свій сорт жита, була в нього невелика торба з дорідним зерном. Прийшли "товаріші", забрали і її, а коли змішували сортове жито, то діда повалили на землю, ще й забрали чоботи. Помер дід, працюючи біля молотарки, з голоду.

Мали ми в той час велику хату. Мати – Горпина Миколаївна – працювала в польовій бригаді, а батько – Іван Тимофійович – працював конюхом. Я мала молодшого брата Миколу та трьох сестер: Марію, Тетяну, Ликеру. Коли прийшла голодовка, мені було 17 років, я добре пам'ятаю, що тоді було. Взимку 1933 р. на хуторі не лишилось жодного собаки, kota та горобця. Голодні діти, які ще могли ходити по хутору, інколи вдавалися до крадіжок, за одну картоплину мого семирічного брата сусід забив мало не до смерті. Їли все: щавель, люпин, луговий часник, листя з дерев, полову, мерзлу картоплю. Ходили чутки про крадіжки дітей. Були двори, де повимирали всі члени сім'ї, по четверо-п'ятеро дітей. Моя мати в 1933-му поховала під кущем калини дітей, які прибудилися на хутір й померли. Їх було четверо, троє дівчаток і хлопчик. Тогочасні вулиці позаростали бур'янами в людський зріст. Було моторошно ходити вулицею, на хуторі стало дуже тихо, не було чути ні гавкоти собак, ні цвіркотіння птахів. Я з сестрою Тетяною ходила до міста, то була страшна дорога. Ходили міняти одяг на хліб, тоді з нами трапилась прикра пригода: ми оддали останній одяг, тобто виміняли на хліб, а прийшовши додому, виявилось, що буханка зроблена з глини. Наш молодший братик не витримав голоду, дуже опух, не міг ходити. Це було жахіття, згадувати тяжко... [плаче. – С. Л.]. З родини залишилися в живих мама та дві сестри. Батька, брата Миколу та сестру Ликеру поховали в загальній ямі, на кінці села, в ту яму скидали трупи, зібрані підводою. Такі були тоді страшні часи...»

Лінник Олександр Павлович, 1924 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА О. А. Підвисоцький, ФЕН-2)

«Я, Лінник Олександр Павлович, народився у 1924 р. у с. Яковенковому на Харківщині, де й проживав до 1946 р. Нині живу у Костополі на Рівненщині. Яковенкове – це досить велике тоді село, мало бл. 400 дворів. Була у нас церква, яку закрили у 1939 р., поскидали хрести, перетворили церкву на зерносховище, а у 1940–1941 рр. – на школу. До руйнування церкви залучали школярів – для “показухи”. Була й початкова школа (4 кл.), з 1934 р. я ходив до неї, за 2 км. У школу ходив до першого снігу, добирався до неї босим, часом доводилося бігти, щоб не замерзнути. Вчитель 1 кл. – Марко Прокопович. У 1940 р. створили й вечірню школу в селі.

На той час діяло три колгоспи, створених у 1925–26 рр. (два з них називались “П’ятирічка”, один – “Десятирічка”). Голова колгоспу обирався на рік [...]. Хто мав корову та коня і не йшов до колгоспу, того вважали за куркуля. Так, сусід мав хату з бляшаним дахом, сарай; його з родиною відіслали на Кубань (у 50-ті роки він повідомив, що там життя в них покращало).

Влітку 1932 р. була сильна посуха, врожаю зібрали дуже мало. Тоді мої батьки, Павло Петрович Лінник та Євдокія Анатоліївна Жила, працювали у колгоспі. Для неколгоспників існувала продрозверстка, свої ж сільські активісти приходили забирати зерно, крім збіжжя нічого не брали. По селу ходили доноси. Одного разу прийшов до нас колишній сусід: “Нам доказано, що у тебе є хліб захований!” Батько йому каже: “Знайдеш – то забирай”, бо трохи зерна таки було зарито у хаті під ліжком. Той зайшов, оглянув хату, просунув під ліжко палицю, трохи пошарпав, та не знайшов. З обшуком дошкуляли не всім, минали працівників колгоспу, оскільки вони все своє зерно вже поздавали. Під час голодомору особливо скрутно було неколгоспникам, на них накладали підвищені податки. Щоб не віддавати худобу до колгоспу, багато хто її вирізав, а коли прийшов голод, вже не було, що їсти. Залишаючись ні з чим, такі люди вмирили цілими сім’ями. Голодним доводилось перебиватися усіяною травою, листям на вишнях. Варили борщ з лободи, брест-листя, сухе листя товкли на муку, робили плячки. Доводилось їсти цвіт акації, бур’ян, калачик (бур’ян такий). Траплялися випадки, коли їли собак, котів, але про випадки людоїдства у нашому селі ніхто чув. Хліб взагалі-то був: його можна було купити у містах за неймовірно високу ціну. Ніякої під-

тримки з інших регіонів не було. По подвір’ях возом їздили два чоловіки, збирали померлих, а такі були майже у кожній хаті. Померлих скидали в одну яму за селом, так забрали матиного батька.

Навесні колгосп закликав людей йти на посіви. Тим, хто працював, видавали потроху зерна додому. Крім того, їх годували обідом на полі. У 1933 р. зійшов гарний врожай. Після жнив зерно почали готувати до відправки у Москву, проте спершу потроху роздавали людям (звісно, колгоспникам). У цьому ж році у селі з’явилась худоба, вже тоді на 10 дворів була одна корова, а у 1935 р. по дворах роздавали “сталінку” – худобу від колгоспу.

Під час голоду з нашої хати ніхто не загинув. Материн брат із дружиною спочатку відмовився долучитися до колгоспу, голод перенесли у великих злиднях. Навесні, коли покликали на поле, дядько вже не мав сили йти працювати, тоді й помер. Трохи згодом, внаслідок голодомору, загинули його дружина та двоє дітей. Спочатку тітка, щоб врятувати життя доньці та сину, повела їх у Балаклію (райцентр), щоб там залишити. У місті їх могли забрати до притулку як бездомних (декому вдавалося таким чином зберегти життя дітям). Проте незабаром дівчинка сама повернулася до рідного села, що трапилось з хлопчиком – невідомо.

Що було причиною голоду? Була посуха, мало врожаю зібрали. Крім того, не завжди чесно по відношенню до селян проводилися хлібозаготівлі.»

Смиловенко (Николенко) Лідія Миколаївна, 1937 р. н.

(записала у лютому 2006 р. студентка НаУКМА Г. Носак, ФСНСТ-2)

«Народилася у с. Миколаївка (Зачепилівський р-н Харківської обл.). Село приблизно 1000 дворів, діюча церква. У 20-ті рр. тут утворився колгосп ім. Сталіна. Наша родина відносилась до бідних. Батько – Николенко Микола Федорович, 1906 р. н., мати – Євдокія Дмитрівна, 1911 р. н., колгоспники.

Про голод 1932–33 рр. знаю зі слів батьків. Тоді померли батьки батька, двоє його братів і двоє дітей в родині. У селі всі були пухлі, більше половини людей померло.

1946–47 рр. був неврожайний, але державні заготівлі колгосп повинен був виконувати. Тому колгоспники нічого не отримали на трудодні. Усі виживали хто як міг: вивозили речі і міняли на продукти харчування, крали з колгоспних полів, їли мерзлу картоплю, траву, листя. У селі не було ані кішок, ані собак. Квіти акації і молоді буряки (майже одне бадилля) – були просто ласощами. У родині всі дуже голодували, але ніхто не вмер. У селі було багато опухлих. Люди вмирили, але масових смертей, як у 1932–33 рр., не було.»

Задорожна Діна Іванівна, 1931 р. н.*(записав 28.10.2006 р. у Києві о. Юрій Мицик)*

«Я, Діна Іванівна Задорожна (Сіненко), народилася у 1931 р. у с. Черпаківка (суч. Голопристанського р-ну) в селянській сім'ї. Це – велике степове село (Дніпро у 25 км, а Чорне море – у 18 км), тут була школа-семирічка і церква, яку будував італійський архітектор. Церкву розвалили у 1936 р. Мої батьки були середняками: Сіненко Іван Тимофійович (1903–1966) і Сіненко Марія Іванівна (1901–1986). Крім мене, у них було ще двоє дітей: Григорій (1926 р. н.) і Любов (1932 р. н.) Під час голодомору я була ще малою, але добре пам'ятаю розповіді про нього моєї мами.

Приблизно у 1930 р. у селі стали створюватися колгоспи. Їх було аж чотири (ім. Леніна, ім. Чапаєва, "1 Травня" і ще якийсь), мої батьки були змушені працювати у колгоспі ім. Леніна. Головою сільради був Валуєв. Моїх діда і бабу по батьківській лінії розкуркулили у 1930 р. У діда була своя кузня, і цього вистачило, щоб оголосити його куркулем. У них забрали і кузню, і хату, і все, що можна. Дід і баба від усіх цих потрясінь померли (не витримало серце!). Односельчан, у т. ч. і моїх батьків, силою загнали в колгосп. Батьку, видно, не могли пробачити, що він син куркуля, і через якийсь час його звинуватили у тому, що він переховує у якійсь ямі гвинтівку. Тому батька було заарештовано й ув'язнено, а маму і мене з братом і сестрою вигнали з хати, яку було у нас конфісковано разом з майном. Це було восени 1932 р. Мама поклала сестричку (їй було 3–4 місяці) у кошик, мене взяла на руки, а брат йшов сам. Так вони вийшли з хати у чому були, нічого з собою мамі взяти не дозволили. Нічого не дали! Всі наші припаси, соління, все було або забрано, або змішано з піском і попотано! Навіть перини порізали!

Мама з нами мусила йти в інше село. Добре, що у неї були родичі. Мене взяла до себе тітка, її чоловік був слідчим у міліції, отримував пайок. Своїх дітей у них не було, і тому їм було легше мене прогдувати. Так я пережила голод. Чоловік тітки навіть добився перегляду справи мого батька, і його випустили з тюрми через рік. Моїх брата й сестру взяли до себе родичі батька в с. Рибальче. Там же знайшла собі роботу і мама. Це село стояло над Дніпровським лиманом, тут було багато риби, що і врятувало багатьох жителів цього села. За словами мами, голод тоді був дуже сильний. Люди просили їсти, пухли, щодня мерли від голоду. У сусідки сталася трагедія.

У неї було троє дітей, двоє старших і одне менше. Мати відлучилась кудись, а коли прийшла, то побачила, що старші щось їдять. "Що ви їсте!?" виявилось, що старші, не витримавши голоду, зарізали малу дитину...

Після того, як батька звільнили, він знайшов маму і нас, але довго вагався, чи вертатись йому в рідне село. Оскільки він був добрим майстром, то його просили повернутись, що він і вчинив. Так ми повернулись у рідне село, де й жили після війни. Батько служив у колгоспі, а мати була домогосподаркою. Голод 1947 р. відчувався тоді дуже сильно. Люди жили погано, голодно. Їли "хліб" (висівки з травою). Нам дуже допомогло те, що у нас була корова. Але голод 1947 р. був набагато слабкішим, ніж голод 1932–1933 рр. Земля і небо!..»

Голодомор у с. Холодець Волочиського р-ну

Шевчук (Лемішко) Тетяна Антонівна, 1920 р. н.
(записала 1.11.2005 р. бібліотекар с. Холодець Любов Святославівна Трачук)

«Я, Шевчук (Лемішко) Тетяна Антонівна, народилась 1.01.1920 р. у с. Холодець і проживаю у ньому і нині. Я пам'ятаю, що був голод у 1932–1933 рр. Я в цей час ходила на роботу в місцевий колгосп "Спартак". У 1933 р. був кріпкий голод. У 1932 р. хліб був і вродив, а чому був голод – я не знаю. Ми рятувалися так, як у кого була корова. А багато людей пухло з голоду. Були великі податки. За податок забирали все: продукти, подушки... Оскільки у людей все забирали, то люди все ховали, хто як міг. Дозволу збирати колоски з поля не було. Поля й комори охоронялись сторожами, які їздили верхи на коні. Над людьми їздівалися. Били, садили на гній. Одну жінку за те, що вона вкрала трошки колосків, засудили на 5 років. Залишилася з батьком дитина. А приходили забирати свої, сільські "активісти". Приходили вдень і вночі. Виживали тільки ті, котрі були сильніші. Люди допомагали один одному, хто чим міг. Хто працював у колгоспі, тому давали суп. Для дітей-сиріт був у селі патронат (притулок). Ходили в Базалійський р-н, міняли одягу на хліб. Їли все, що хто знаходив: свіріпи, щирій, різні трави. Готували з лободи й часнику таку кашу і називали її "волок". Після цієї їжі пили воду і вмирили. Також ловили і їли ворон, горобців. Багато людей померло від отруєння травою. У 1933 р. дуже багато людей померло. Але випадків людодства не було. Померлих ховали на кладовищі, без домовин і хреста. Вивозили тачкою. Були й такі випадки, що людей вішали. За поховання нікому й нічого не платили. Місць спеціального захоронення людей від голоду не було.

Про таку страшну подію, як голодомор, я розповідала не раз і дітям, і онукам, і правнукам [...]

Шевчук (Лемішко) Євгенія Семенівна, 1922 р. н.
(записала 1.11.2005 р. бібліотекар с. Холодець Любов Святославівна Трачук)

«Я, Шевчук (Лемішко) Євгенія Семенівна, народилась 4.11.1922 р. у с. Холодець і проживаю у ньому і нині. У 1932–1933 рр. у нашому селі був колгосп "Спартак", який організувався у 1930 р. Того ж року мого батька, Семена Пилиповича Лемішка, вислали. До

сім'ї ж претензій не було. У нас вдома були жорна. Під час голоду їх знищив один з активістів, бо не можна було молоти зерно. Донесла на нас, що ми маємо жорна, сільська жінка Поля. Ми врятувалися від голоду, бо у нас була корова. Люди тоді збирали гнилу картоплю, кусочки буряка, їли різну траву: лободу, гичку, щирій. Кидали у воду тертий буряк і гичку, називали ту їжу "ничіс". Багато людей вмирило від цієї вареної і сирої їжі. Ходили на поле, ловили мишей і щурів, ворон, горобців та ін. птахів. У містах також був тяжкий голод. Цих людей з міста називали "голодайки". Всіх померлих ховали на кладовищі без домовин і хрестів. Не робили ніяких обідів, бо не було, що давати їсти [...]

Ільчук Ярослав Арсенович, 1927 р. н.
(записала у 2005 р. бібліотекар с. Холодець Любов Святославівна Трачук)

«– Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–33 рр.?

– Так.

– Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

– Чув від батька за великі податки, позики.

– Якщо відбирали у людей вирощене в полі, на городі, то хто це робив?

– Ходили бригада активістів, чоловік 4 або 5, я не хочу називати їх імен. Люди не могли нічого вдяти, плакали. Але приховати зерно було неможливо, все знаходили. До нас приходили кілька разів. Врешті ховати вже не було чого. Дуже важко було.

– Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

– Були висилки, за що – не знаю.

– Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

– Допомоги не було ніякої. Тільки обдирали. Люди мусіли йти до колгоспу. Так як у селі пішло в колгосп до праці 6 чоловік, то і обложили великими податками, то вони були вимушені йти і працювати.

– Коли почали помирати люди від голоду?

– Сестра і дід померли в 1933 р. Саме тоді люди і почали мерти. Для сиріт у селі був патронат. Хто мав корову – вижив, але більшість селян не мали нічого. Люди їли свіріпу, лободу, салату, щирій – все, що під руки траплялось. Їли ворон, горобців, щурів. Поля колгоспні, комори охороняли, на це були польові і сторожа. Кого ловили на полі з колосками – судили, давали по 5, 10, 15 років. Кому скільки. Ховали людей на кладовищі в мішку і без хреста, ховали рідні, односельчани. Померло дуже багато.

– Хто, на Вашу думку, винний у загибелі багатьох людей?

– Тодішня політика і її виконавці.»

Голодомор у с. Війтівці Волочиського р-ну

(записали у 2005 р. Олександр Грех, директор будинку культури, і Світлана Цап'як, учителька Війтовецької СШ)

Туркот Аделя Олександрівна, 1910 р. н.

«Я, Туркот Аделя Олександрівна, 1910 р. н., пам'ятаю про голод 1932–1933 рр., який виник, на мою думку, через неврожай. Але у людей відбирали вирощене на полі в городі. Ніхто з них ніяких документів не мав. Вони мали зброю. Якщо хтось взяв п'ять колосків, які знайшли на полі, то судили. І коли врожай був зібраний, то не дозволяли. Церкви не було, але люди ходили до міста. Під час радянської влади не дозволяли ходити до церкви. Не можна було казати, що ми голодуємо. Люди приховували вирощене, але не боронилися. Плакали гіркими слізьми. Для тих, хто йшов у колгосп, варили їжу в котлах. Люди йшли у колгосп добровільно, але деяких заставляли. Їли кашу з лободи, буряки проривали і варили борщ, їли свиріпу. Збирали все, що попадалось під руки. У загибелі багатьох людей винувата, я думаю, влада.»

N

«У колгосп заставляли вступати. Причини голоду: неврожай і влада. Влада відбирала усе вирощене в полі та на городі. Приходило 2–3 чоловіка, мабуть з району, вони не представлялися. У людей відбирали все, що могли. Вони перекопували всю хату, весь город, можливо було щось сховати. Забирали все, що їм подобалося, чи то рушники, чи то одяг. Ніхто з цих людей (що відбирали) не мав ніяких документів. Вони мали зброю. Люди йшли до колгоспу, де давали по черпаку супу і те, що готували на обіди. За п'ять колосків, які знаходили на полі, садували в тюрму. Не можна було збирати на полі навіть залишків. Хай краще пропаде, а людям не дозволяли. Поля і колгоспні комори охороняли наймані охоронці. Ми ходили на Западну Україну і там рятувалися. Їли кашу з лободи, буряки проривали і варили борщ, їли свиріпу. Збирали листя, кору – все, що попадалось під руки. Ми жили в селі, але думаю, що в містах такого голоду не було. Знаю, що були торгсіни, в яких можна було виміняти золото на їжу.»

Собко Теофан Павлович, 1921 р. н.

«Коли забирали у людей, то ходили до заможніших людей по декілька разів, а до бідних, то один раз. Їли під час голоду каші з

лободи. Проривали буряки і варили борщ. Їли все, що попадалось під руки. Їли птахів, навіть ворон. Я дуже рідко зустрічав таке, щоб люди допомагали один одному продуктами; у кожній оселі їжі було мало і лишнього не було. Купити щось у місті не можна було, бо не було грошей. Думаю, що в містах такого голоду не було. Був торгсін. У магазин завозили американські товари, які купувались за золото й долари. У кого була корова, то ховав її у хлівах, а то й вдома.

Найбільше люди помирали з голоду навесні 1933 р. Померлих ховали родичі. Хто мав з чого, то робив труну, а якщо не мав, то закопували й так. Ховали померлих від голоду на кладовищі. Їх поминають рідні й тепер.»

Голодомор у с. Клинини Волочиського р-ну

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Юлія Петришин)

Веретюк Якилина Романівна 1918 р. н.

«— Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–33 рр.?»

- Голод пам'ятаю. Я вже була велика, ходила на роботу.
- Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду?
- Була засуха, неврожай. А ще, що було – забрала влада. В нас забрали все, навіть трошки крупи в торбинці.
- Чи ті, хто відбирали, мали документи на збирання продуктів?
- Відбирали свої. Може, їм і не казали того робити, і документів вони не мали.
- Як люди боронилися?
- Як мали боронитися? Мого тата за жменю гречки посадили.
- Чи давали їжу тим, хто пішов у колгосп?
- Їжу давали, суп варили. Давали на пайок муку.
- Чи дозволяли в колгоспі збирати колоски?
- Не можна було. Крали.
- Чи люди добровільно хотіли йти в колгоспи?
- Хто йшов добровільно. А хто мав багато добра, не хотів віддавати.
- В який час ходили збирати у людей зерно, продукти?
- Ходили навіть уночі. Одного разу чуємо якийсь стук. Мама виходить, а то активісти-жінки б'ють жорна. А жорна були не наші, а сусідні і побачив активістів, сховав у нас. То мама ще й штраф заплатили.
- Скільки людей померло в селі?
- Не знаю, скільки, але протягом тих років ховали багато, часом по четверо в один день.
- Чи відомі випадки людоїдства в вашому селі?
- Такого не було чути. Навіть здохлих тварин не їли.
- Як же Ви вижили?
- Напроти нас жили євреї. То вони трохи нас підгодовували.»

Кілівник Мартин Францович, 1919 р. н.

«— Де і хто хоронив померлих від голоду? Чи платили тим, хто займався похованням померлих?»

— Та хто там платив! Я був ще молодим хлопцем у голод. Дав бригадир наряд — і я ще з одним дядьком взяли підводу і поїхали по селі збирати померлих. Бувало так, що в хаті нікого живого не лишалось. Так, ми прийшли до однієї хати, а там стара баба і молода жінка лежать мертві. А нема в що ні вдягнути, ні накрити. То ми взяли якусь ряднину і повезли на цвинтар і так поховали.

— А що їли вдома?

— А дома нічого, перехрестимося і лягаємо спати.

— Чи дозволяли збирати в полі колоски?

— Не дозволяли, але мама втруть трохи колосків і зав'яжуть мені в пояс.

— Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховування зерна?

— Голова Черняк обіцяв тому, хто скаже, в кого є жорна, зняти налог. Вот дехто і старався. Так і нас виказали. Черняк сам прийшов і витягнув зі скрині жорна і побив молотком на вулиці. А ми не могли тепер навіть розтерти зерно на баланду. І ще й штраф заплатили, що жорна мали.

— Хто зумів вижити?

— Багато спасало нас те, що ходили в Западну [Україну]. Там міняли все, що мали, що було сховане: хустки, рядна, отрези. Так, мама за велику хустку зміняла бараболі. Бараболю з'їли, а лушпайки посадили. На ранок встаємо, а ямки пусті. Значить, був ще голодніший за нас, коли витягнув лушпайки.

— Хто охороняв поля, колгоспи, комори?

— Охороняли "польові" — так їх називали. Були добрі, а були нелюди, які били, видавали властям людей навіть за пару колосків.»

Завальнюк Ніна Петрівна, 1926 р. н.

«— Голодомор, що його і не згадувати. Було хазяйство, коні, корова, поле, реманент. Прийшли позабирали все. А тато кажуть: "Не буду на ледачих робити, не піду в колгосп". Тут і почалось. Приходили кожного дня, гляділи в хаті і в stodолі, що ще можна було взяти. Першими з голоду вмерли мама, а через сім неділь — тато. Ми залишилися четверо самі.

— Що було з малими сиротами, чи вами опікувалась держава?

— Та де там. В нашому селі був приют для таких дітей, але нас туди не взяли, бо ми були діти куркулів.

— Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду?

— Виживали, як могли. Сестру забрала цьотка до Рябіївки, а я пішла по людях — кому корову пасти, кому дитину бавити. Бувало, що їсти не дадуть, а робити треба.

— Чи карали людей?

— Нас не били. А вот сусіда Жабняка за те, що приховав зерно і не хотів йти в колгосп, роздягнули до гола і посадили в гній. Так він сидів цілу сутку, без води і їжі. На другий день на ньому живого місця не було, все пухирі були.

— Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

— Їли лободу, свиріпу, калачики, деколи підтертого крупою.»

Кілівник Марія Іванівна, 1928 р. н.

«— Я в голод була мала. Але пам'ятаю, які були спухлі брати, руки маленькі, тоненькі. Мене забрала цьотка до Черняви. Цьотка була трохи заможніша, бо вона пішла в колгосп, то і нам приносила то паляницю, то крупи. А мій тато вперлися і не хотіли йти в колгосп. То в нас позабирали все, навіть сім'я в торбинці на п'єцу [печі. — Ю. М.]. Черняк був головою, то він казав до мами: "Ярина, мені бумажки хватить в тебе описувати, а чи в тебе хватить, що здирати з дітей?"

— Чи можна було приховати якусь частину зерна?

— Може, хто і приховував, а в нас перекопали все в хаті і на подвір'ї. Жорна побили. То тато пішли в колгосп — тоді перестали голодувати.»

Жабняк Кароліна Миколаївна, 1925 р. н.

«— Ми мали своє зерно, три мішки, і сховали в загату під пирій. Знайшли і забрали. Не було, що їсти, тоді тато пішли в колгосп. Але зимою вмерли від голоду. Не було в чому поховати, бо в селі в день було по 5–6 мерців. Мама зняли двері від stodолі, зробили домовину і так поховали. А я мала і собі лягаю коло тата в домовину і кажу, що й мені життя не буде.

— Де хоронили померлих?

— На цвинтарі, як і всіх людей. На весну було легше. Ходили з мамою на буряки в колгосп, а там давали їсти суп з гороху і ячменю.»

Бойко Іван Васильович, 1931 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Булаєнко, ФПвН-1)

«Я, Бойко Іван Васильович, народився у с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 1931 р. Свідчу зі слів моєї матері.

Моя родина була невеликою: молодий батько з матір'ю та ще не зовсім старі дід з бабою. Вони працювали день і ніч, не мали часу навіть помитись. Працювали дуже багато на землі. Землі було багато (50 чи 100 гектарів), а ще 1 гектар лісу. Тому і розкуркулювати нас почали одними з перших.

На господарстві в нас було багато птиці, корова. Мали молотарку та якийсь верстат. Пам'ятаю, як мама розповідала, що спочатку встановили великі податки, навіть на яйця. Потім почали приходити кожного дня загони, яким потрібно було віддати певну кількість харчів. А коли вже нічого не залишилося, солдати все обійстя обшукували. До хати завжди заходило двоє озброєних солдат. Одного разу батько приніс трохи хліба. В цей час прийшов загін і почали все обшукувати і знайшли цей кусок хліба. Солдати хотіли забрати хліб, але дідусь не дав. Тоді солдат вдарив його прикладом від гвинтівки. Не стерпівши, дід вирвав гвинтівку і вбив солдата з гвинтівки. Батька з дідом забрали на суд у Росію. По дорозі дід помер. А батька забрали на виселення в Рибінську область. Я залишився з матір'ю та бабою. Нам допомагали сусіди.

Мама розповідала, що по сусідству жила родина Сметанюків, яких теж розкуркулили і вигнали з хати, та ще їй приказали на все село, що якщо їх хтось прийме, то так само відберуть хату і виженуть. У цій родині була маленька дитина. Вони спали надворі, навіть коли було холодно. Від морозу одного разу в дитини примерзла щока до землі. Ледве вони пережили ту зиму.

Мій батько пропав на війні в 1942 р. Баба померла в 1963 р., а в 1972 р. не стало і мами.»

Герук Ганна Терентіївна, 1920 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Булаєнко, ФПвН-1)

«Я, Герук Ганна Терентіївна, народилася 20.07.1920 р. у с. Панівці (суч. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) у багатодітній сім'ї: п'ять братів і дві сестри. Батько був колгоспником. Він їздив на конях, які в 1932 р. під час голодомору забрала держава. Мати, Тетяна, також працювала в колгоспі, на фермі. Коли почався голодомор, то мені виповнилося 12 років. У 1932 р. було мало врожаю, але і той, що зібрали, віддали державі. Крім того, ходили по хатах голова колгоспу і староста села і збирали зерно та інші продукти, які селяни залишали на зиму, та ті, що залишилися з минулого року. Тих селян, що відмовлялися здавати зерно чи продукти, виселяли в Казахстан або в Сибір. І люди, щоб прохарчуватися, ходили і збирали лободу, конюшину і варили такий борщ: збирали гнилу картоплю і після того, як її перетерли, жарили блинчики...»

Примітка О. Баленка: В той рік померло від голоду в тім селі дуже багато людей. Г. Т. згадує цей рік як найстрашніший фрагмент свого життя. Нині їй 85 років, і вона не дуже охоче повертається думками в страшний 32-й.

*С. Нігин (нині – Кам'янець-Подільського р-ну)
(Гординчук М. Вони дивом пережили голод // Кам'янець-Подільський вісник. – 2.12.2005 р. – № 48. – С. 3)*

«Цей знімок [додане фото 7 дорослих і 3-х дітей. – Ю. М.] зроблено 1930 року в селі Нігин (нині – Кам'янець-Подільського р-ну). Усі вони пережили страхіття 1932–33-го.

Позаду стоять Килина Михайлівна (Климчук) і Максим Федорович Гординчуки, сестра Максима – Ганна Федорівна (Гординчук) Мікус.

1929 року Максим (у вишиванці) узяв позику в споживчому товаристві сусіднього села Думанова та в Нігині побудував хату. Працював на вапнякових розробках у сусідньому селищі Сахкамені. Очолював там профспілкову організацію.

Його брат Матвій помер від сухот у 1933 р. Хворобу дістав, охороняючи колгоспні скирти.

Сестра Ганна святкувала перше в селі Нігин комсомольське весілля (без священика). Однак з першим чоловіком життя не склалося. Вийшла заміж вдруге. Оселилася в с. Криничани, що поблизу Смотрича, до церкви ходила у с. Вербка.

Килина з Максимом нажили одного сина Петра (1931 р. н.), якого ледь уберегли в 1933-му від голодної смерті.

Феодосія Михайлівна (Климчук) з чоловіком Терентієм Гаврилюком виростили четверо дітей. Діти на знімку – лише три їх дочки: Віра, Марія та Надія.

Лише один раз за усе життя – в 70-х роках – Килина та Феодосія на сільському цвинтарі розповіли своїм онукам про той жахливий голод. Їхні двоюрідні сестри померли всі.

“Тут вони спочивають, – вказала онукові Килина на порослі бур'яном могили. – Померли у голодовку. Але про ту голодовку не згадуй і нікому не розкажуй, бо репресіують і ніколи світа білого не бачитимеш... Люди їли лободу, листя усіяке, жолуді в лісі збирали, мололи їх на муку. Дуже багатьом допомогла врятуватись річка Смотрич, бо там люди збирали у мерзлій воді скойки та їли їх”.

Ще Килина Михайлівна Климчук, 1905 р. н., розповідала, як представники сільради села Нігин і комнезамівці ходили по селу, шукали збіжжя, а, зобачивши в кого кам'яні жорна, розбивали їх. На крайній в Нігині вулиці Мічуріна десяток сімей склалися та купили кам'яні жорна, потайки передавали їх один одному, від сім'ї до сім'ї, щоб, бува, хтось не дізнався. На тих жорнах перетирали на крупі кукурудзяні зерна. Дехто лазив на хати, які були покриті соломною, щоб там у змолоченому збіжжі знайти хоча б кілька зернин і розтерти їх до юшки.

“У тридцять третьому була дуже страшна біда... Мир би того всього не знав”, – з боєм говорила Килина.»

Слободянюк (Огороднік) Акуліна Оникіївна, 1907 р. н.

(записала 24.02.2006 р. у Вінниці студентка НаУКМА
Ольга Черніченко, ФПВН-1)

Примітка О. Ч.: Респондент – це моя прабабуся, котрій цього року виповниться 99 років. Вона хворіє, та попри це трошки ходить, навіть читає. Не раз уже до нас приходили опитувачі, записували її спогади про війну. Цю роботу мені було дуже цікаво виконувати, адже якби не завдання, то я й навряд чи почала говорити з бабусею про голодомор. Опитування записане з оригінальних слів, без зміни змісту. А. О. народилась 4.07.1907 р. у с. Голосків на Меджибіжчині (суч. Летичівського р-ну Хмельницької обл.).

«– Розкажіть про Вашу сім'ю.

– Мій батько, Огороднік Оникій Євсейович, мати – Романишина Дарія Євсейвна. Крім мене, в сім'ї було ще 5 дітей.

– Чим жили батьки?

– Батьки були “саможилеці”.

– А що значить “саможилеці”?

– Мали свою хату, город. З цього і жили. Інколи по неділях їздили до Меджибожа на ярмарок, продавали щось. Так і жили...

– Чи були в селі церква, школа? Де Ви навчались?

– Так. Церква була, дерев'яна, так, здається, св. Миколи Чудотворця. І школа була, невелика одноповерхова споруда на початку села... Так я там вчилась у 2 групах.

– Як це у двох групах?

– Ну, одна група у нас була 2 роки (щось подібне до 4 класів).

– Чим займались після закінчення 4 класів?

– Сиділи вдома з батьками, “байдики били”. У 17 років вийшла заміж. Тоді вже пішла до двору чоловіка.

– Чи був у Вас паспорт під час голодомору?

– Здається ні, тоді ні у кого їх не було.

– Де перебували під час голодомору?

– В рідному селі.

– Які його розміри?

– Так і не скажу. Не маленьке, дворів десь 200 може.

– Коли було створено колгосп?

– Десь був це 1929–30 рік. Точно зараз не скажу, але син вже народився [тобто після 1928 р. – О. Ч.]

– Як відбувалась створення колгоспу і хто створював?

– Створювали “причепники власті”, приїжджі в основному були. Колгосп же створили за рахунок полів, людей повністю обідрали. Залишили тільки присадибну ділянку.

– Якими були присадибні ділянки?

– Малі дуже. Ледве могли щось вмістити, соток 5, а може й менше.

– Хто був головою колгоспу?

– Гусак – прізвище, а ім'я вже й не пам'ятаю. Був він приїжджий, ще й хату йому по-сусідству дали.

– А багато поприїжджало людей?

– Голова колгоспу, сільської ради, ще пару помічників.

– Чи вступили Ви до колгоспу?

– Ні я, ні чоловік, ні батьки до колгоспу не хотіли.

– А заставляли?

– Ще й як. В сільську раду викликали, погрожували, що все заберуть. А ми не пішли, бо бачили, як людей, які туди вступили, пообдирали та ще й заставляли ходити працювати у колгосп, “доводили план до двору”. Року десь 1931 взяли “заложників”, чоловік 30, тих, хто не хотів вступати, і закрили їх у погребі. Тоді через кілька днів вивели їх на міст (а я якраз прала у річці) і почали по одному розстрілювати на моїх очах. А я як це побачила, то зразу до двору курнула, перелякалась страшно... тоді по селу боялась ходити.

– І що Вам зробили за те, що не пішли до колгоспу?

– Приписали багато “ложи”, сказали, що в нас багато всього було. Провели в сільській раді засідання і вирішили там нас з двору вигнати.

– А як Ви самі оцінюєте ваші статки?

– Та які там статки? Чоловік ніде не працював, лише город обробляв біля хати, а я з дітьми на руках. Ледь самим вистачало.

– І що ж сталось після того засідання?

– Пішла я до нашого сусіда, а він був у нормальних стосунках з головою, та й попросила допомоги. Завів він мене до голови, а я й питаю: “Чи не можна якось виселення уникнути?” А він каже: “При-

нось гроші". Я пішла додому, взяла всі гроші, що були (а ми якраз теля продали) і занесла. Тільки віддала, а за мною по п'ятах 5 чоловіків йде. Не встигла я й поріг переступити, а вони мені: "Ти тут більше не живеш". І почали все обшукувати з ключками й щупами. А дочка у мене ще в колісці лежала, так вони геть подушку в неї з-під голови видерли. І кричали все: "Так мы вас, куркулей!" Я ж дітей на руки – і до голови. А він стоїть, як нічого не сталось. Я його й питаю: "Що мені робити з дітьми на руках?" А він: "З мосту в воду" [бабуся плаче. – О. Ч.]. Тоді нас усіх, кого "розкуркулили", звели в одну хату, хоч і люди там жили.

- А їсти хоч давали?
- Та де ж там! Все забрали, нічого не мали. Тоді моя сестра таємно передала мені бараболі. То ми її їли.
- Чи довго жили в тій хаті?
- Ну, забрали нас туди у лютому, 32-го року. І жили ми там до літа. Тоді в моєї сестри попросили, щоб віддала нам кролятник у дворі, так ми вже і туди перейшли.
- А що з тією хатою стало, що в вас була?
- Там устроїли бригаду. Жили конюхи, зробили колгоспну конюшню.
- Який врожай був у 1933 р.?
- Так і не скажу. Ми ж нічого не вирощували, бо все забрали. А так врожай хороший був і погода добра.
- Чи був у Вашому селі пункт хлібозаготівлі?
- Був, так туди все зерно збирали – і колгоспне, і те, що в людей позабирали. Але все рівно розкрадали зерно потроху. Так потім почали колгосп штрафувати м'ясом, то вони почали худобу в людей забирати.
- Куди ж хліб подівся?
- Все колгосп забрав.
- Скільки людей померло під час голоду?
- Багато, не встигали хоронити. Хто йшов, бувало, впавав посеред дороги і вмер.
- Як виживали під час голоду?
- Хто мав «торсін» (дорогоцінності), то здавали. В селі в нас орган спеціальний створили, так туди і носили. В мене ж браслет золотий був, так я його і занесла. Тоді за ті гроші поїхала в Меджибіж і накупила хліба, круп. Але ж багато і не накупиш тоді. Ціни ж повиростали.
- Чи траплялось таке, що людей їли?
- Я вже хіба знаю. Собак, котів, горобців навіть їли. А про людей так і не чула.
- Чи ходив хтось із села по хліб? Чи приходили до Вашого села за хлібом?
- Приходили до нас, ходили по дворам. А що я їм дам, як у самої нічого. А ми тільки на ярмарок ходили, там ще щось можна було купити.

- А чоловік Ваш де в цей час був?
- А він поїхав до Вінниці на роботу на цегельний завод. Тоді в 1934 р. і я до нього переїхала, там уже і залишились.
- А як Ви можете оцінити наслідки голодомору в місті Вінниці?
- Тут теж багато людей померло, але їм все-таки легше трохи було. Та і хліб достати було простіше.
- Чи згодні Ви на здачу цих даних в архів чи публікацію?
- Так.
- Дякую.»

Василець Марина Степанівна, 1916 р. н.

*(записала від своєї бабусі 18.03.2006 р. студентка
НаУКМА Марина Василівна Оснадчук)*

Примітка інтерв'юера: Запис я проводила у моєї бабусі вдома, в присутності моєї матері, Оснадчук (дівооче прізвище Василиць) Ніни Миколаївни.

«М. О.: Бабусю, скажіть, де Ви жили під час голодомору?.. Де Ви жили? В якому селі?

М. В.: В Бесідках Славутського району Хмельницької області.

М. О.: А зараз живете в Середній Деражні Новоград-Волинського р-ну?

М. В.: А зара' в Деражні.

М. О.: Скажіть, будь ласка, про село Бесідки?

М. В.: Ой бо!.. Там тако хата на хаті стояла. Там із їдної хаті на другу то перелізе хлопець аж у кінець. Там так хати стояли густо.

М. О.: А школа була? Церква?

М. В.: Була школа в нас, була церква в нас. Була, ше навіть і я в школу ходила, ше я ходила в другий клас, то ше моя мати була. То вже мати моя сказала: "Ну, ти вже кончила їден клас, то хватить. Тобі другого класу, нашо тобі? Ти давай учися прясти і ткать". Да я научилась і прясти, і ткать. Да й усе.

М. О.: Скажіть, а батьки Ваші, хто були? Як їх звали? Хто вони були?

М. В.: Батько – Степан, мати – Тодоська.

М. О.: Батьки чим займалися? Селяни?

М. В.: Просто батько раньше був, батько робив у церкві, робив у церкві старостою... у те врем'я, як батюшок забирали. Дий, батюшка, ше в нас була хата і були коні, і батько вже теє... дий батюшка, того... батько каже до того сторожа: "Їдь у теє... в Деражню, привозьте перший тиждень посту батюшку, він буде сповідать", а теє... два рази. Дий цой староста, той поїхав за цим батюшкою. Як він приїжджає, а вже нема цого батюшки – уночі забрали.

М. О.: А мати Ваша була вдома на хазяйстві? Так?

М. В.: А мати моя була вдома на хазяйстві, ше й проскури в церкву пекла.

М. О.: А скільки у Вас було братів, сестер? Скільки було людей в сім'ї?

М. В.: В мене братів?

М. О.: Так.

М. В.: Було три брати... те, було три сестри і іден брат. А їх було багато дуже, але вони всі померли.

М. О.: Але померли до голодомору чи під час?

М. В.: До голодомору ше. Це моя Ярина була з п'ятого, Мар'я – з першого, Левко – з третього. Ярина з п'ятого, то з п'ятого року до шістнадцятого, до мого року, то ти діти мерли. В матері меї було багато дітей, було їх мо десять чи одинадцять, а топір я з шістнадцятого року вже осталася. То це я вже шістнадцятий рік з п'ятого року осталася.

М. О.: І скажіть, коли і як були створені колгоспи? Ви пам'ятаєте, як колгоспи створювали?

М. В.: Пам'ятаю.

М. О.: Розкажіть, що у Вас було.

М. В.: Га?

М. О.: Розкажіть, що у Вас було на хазяйстві.

М. В.: Все було: були коні, був товар, були овечки, свині.

М. О.: А землі скільки було?

М. В.: Землі? Шість десятин. Тоді були десятини. Шість десятин.

М. О.: А колгоспи як створювали? Пам'ятаєте, як?

М. В.: А колгоспи та якомсь організовували, що я й не розберу, як. Тут були звезли все, а потім знов розібрали. О, а послі знов позвозили все насіння да все. Дий так усе розбирали тее.

М. О.: Скажіть, а в колгосп ішли добровільно, чи примушували йти?

М. В.: Примусово. Але мій батько в колгоспі не був, мій батько без колгоспу вмер. Мого батька ліквідували, батько засіяв усю землю свою. Дий його ліквідували, дий не дали посеву зобрать. О, дий зробилась голодовка, а батько вже, як ця голодовка зробилась, то вже мій батько, вже тако стало спить жито геть, то мона круп натовкти, то моя сестра Домка була менша мене (з дев'ятнадцятого року), то вона каже: "Ти будь коло батьків, а я піду нащипаю на своєму полі хоч колосків на крупи".

М. О.: На своєму полі, так?

М. В.: На своєму, на своєму, батько тоді посіяв. Батько тоді засіяв, то було десятин у нас, кількась було, забула, кіп пшениці і жита, ну забула цеє, то вона пошла, нащипала цих колосків на своєму собственному полі, шо батько посіяв, но його не дали батьку, сказали, шо ти не маєш права, дий, щоб я знала, хто таменьки сторожем був, то я б ше зараз його дітям отомщала. Як вона нащипала тих колосків, як

вона йде, то він її перейняв з тими колосками да одібрав геть із торбинкою. Вона приходить плачучи, на другий день, у неділю вже, не, під неділюю, в суботу: "Піду знов, нащипаю тих колосків". Як вона пішла, нащипала цих колосків, правда, пронесла, вже такі спілі, шо геть тее... принесла вже ту торбинку. Мати за ті колоски та в піч, та висушили вже це зерно, да вимняли, да потовкли на крупи, дий варять суп у неділю рано. А це тоді нема нічого – ідна піч, а нині не газу, нічого не було, це ідно в печі. То мати запалили цю піч да поставили ці крупи в цю піч, дий цей суп. А ми вже повставали: я, й Домка, і мати, а батько ше тако поставили осла на лавці, ше сплять, а в батька мого були ноги такі попухляні геть по коліна, такі, як валянки. А батько встає да приходить до печі, да каже: "Довго будеш ти там цой суп варить?" – "Пожди, я зара, оньо він википів, а я подолляла, то він зара закипить, то я насиплю". То батько: "Ну, тоя піду знов ляжу", та пішов, ліг на своє місце, а цой суп закипів, мати виймає, насипає цой суп, кладе на стіл нам ложки дерев'яні, да каже: "Піди, збуди батька, да хай хоч цого супу з'їсть!" Як я приходжу: "Тату, тату, тату, тату", цого батька, а батько не ворухиться. Я кажу: "Мамо, чогось батько не ворухиться, я гукаю, кажу "тату", а батько не ворухиться". Як мати приходить, то батько вже вмер, навіть і не попробував того супу.

М. О.: Мамо, розкажіть, що у Вас позабирали, а що залишили?

М. О.: Про розкуркулення розкажіть. Чи розкуркулювали Вас?

М. В.: Клуноу забрали, хліва забрали, а коні, я не знаю, чи батько тоже сам їх здав, чи... коні були пару, тоже немає, забрали. І ше були в нас отакі-о широкі доски, дуже широкі доски, так чимало було, а батько кажуть: "Боже, де ж це мені ції доски подіть?", а дядько Пилип тоже разом з нами живе, і це його так ліквідувають і батька мого. А він каже до батька: "Ти знаєш, шо... клади од мене загату і запихай солому, хай буде хата з загатою, а доски закладай". То батько заклав тії доски, як провельсь, днів з кілька пройшло, як батько виходять, то дощок немає. Хтось забрав, а хто зобрав, то не знаю.

М. О.: А це, що було в засіках, зерно якесь, забрали чи ні?

М. В.: Зерно? А де ж воно в нас тоді було тее зерно? Де ж воно було?

М. О.: Вже зерна не було? Вже раніше забрали?

М. В.: Нічого не було. Нічого не було.

М. О.: А зерно забирали свої чи чужі? Хто забирав зерно? Приходили чи як?

М. В.: А хто ж його забирав? Я знаю, хто його забирав?! Воно саме щезло, бо посіяли. Тее, що було, то посіяли, а тее...

М. О.: А що залишилось після посівів, куди поділось?

М. В.: А после посівів у батьків нічого не залишилося. Оте було, шо полотно, настилники, шо робили, тиї рядна, то це мене мати посилають у город, а я в город ходила із жінками. Да занесу цого полотна да цих настилників, да заміняю там хліба того, то я прийшла, то

заміняла, знаю, що заміняла штири пирожки і буханчик хліба нести додому.

М. О.: Скажіть, а чого було так мало зерна? Це через погодні умови? Яка була погода? В 32-му році була якась засуха чи що?

М. В.: Не, не, не було засухи, було добре, гарно.

М. О.: Добре? Погода була хороша?

М. В.: Погода добра була, але як кому, но нам нічого не давали.

М. О.: Як? Хто не давав?

М. В.: Вобше не давали нам їсти, і нічого в нас не було, і нам їсти ніхто не давав. А це батько вмерли перед Петром (12 липня), а мати ще 3,5 неділі після того жила, а потім і мати вмерла цього самого місяця.

М. О.: Скажіть, а майно і зерно хто реквізував? Комісари якісь? Чи чужі якісь солдати приходили?

М. В.: Я чужих не пам'ятаю.

М. О.: Всі свої були? Так?

М. В.: Я чужих не пам'ятаю добре, мені тоді було років п'ятнадцять чи штирнадцять, тоді діти не такі були хитрі, як зараз, зараз хитріші.

М. О.: Але, скажіть, забирали все одразу чи поступово?

М. В.: Як у кого. Не знаю, як його забирали.

М. О.: А у Вас? На Вашому обійсті?

М. В.: У нас не було нічого.

М. О.: Все забрали, так?

М. В.: Все забрали, а як...

М. О.: А як Ви вижили? Як Ви вижили? Що Ви їли?

М. В.: Города нам не дали, і на городі нічого не садили. Оно покинули нам того кусочка, де клуня стояла. Оце на тому кусочку ми посадили картоплі, батько десь достав дві відри.

М. О.: Тобто із шести десятин у Вас залишився тільки той клаптичок, де була клуня, і то клуню розвалили?

М. В.: Клуню забрали і це кілька нам покинули із шести десятин. Отую клуню, де клуня стояла.

Н. О.: Мамо, розкажіть ще про чужих людей: чи йшли через Ваше село, чи вмирили?

М. В.: Йшли, йшли. Йшли чужі люди через наше село, отам на тому кутку, де мій брат Овсій сидів, там така була груша, там, під тою грушею жінка вмерла якась чужа, під тою грушею взяли її, вмерла під тою грушею. Йшли люди чужі і тоже вмирили.

М. О.: А як Ви вижили? Як вижили? Що їли?

М. В.: А я як вижила...скрізь ходила і грушку тую рвала, і геть усе рвала, і це все ми товкли на крупу і так їли. І ще раз ходила у Хвощівку...

Н. О.: Картоплю мерзлу, пам'ятаєте, Ви розказували, що картоплю мерзлу збирали?

М. В.: Збирала мерзлу тоже картоплю, а з картоплі мерзлої крохмаль такий...

Н. О.: Кропиву, лободу, Ви розказували...

М. В.: Да, все таке, це ми так з цею Домкою...

М. О.: Тобто, Ви їли все, що можна було знайти. Зілля якась, і кору...

М. В.: Кого?

М. О.: Кору. Кору з дерев не зривали?

М. В.: Не, а ще я ходила у Хвощівку, там якась комуна була. Да були крупи, гречана полова була, но вона геть із тими була, да назбирали її, да насипали...

М. О.: Полова, так? Не крупа, а полова?

М. В.: Полова, да кажуть до мене ж... мати кажуть, шо десь там у Хвощівці була та полова та якісь трухлі крупи, да я встала другий раз рано і побігла... Як я приходжу, то вже в тому шалаші повно людей. І як туди влізти?! Але я мала була, то я влазила під сподом та набрала торбу цих крупів, цеї полови. Принесла додому, да перечистили, да пересіяли, перетовкли, дай такі млинці пекли. А ще млинці як пекли, сковороду мастили воском, бо не було чим. Не було ні сала, ні олії, то мастили сковороду воском, дий пекли млинці. А дуже добри були...

Н. О.: А не було у Вас таких випадків у селі, що вся сім'я вимерла чи сусіди вмирили? Були такі? Ви пам'ятаєте?

М. В.: Були-були. Сем'ями не було, але моєї сестри Ярини чоловік помер з голоду. Вона вийшла замож, тоже була...

М. О.: Скажіть, а не було по селі людодіства? Не чули Ви, щоб були такі випадки? Людодіства?

М. В.: Не, в нас в селі такого не було, я в себе в селі такого не бачила.

М. О.: А хтось допомагав?

М. В.: Чути, то чула, що таке на базарі є.

М. О.: Ага, чули, що таке є...

М. В.: Чула, що таке на базарі є. Да шо мене послали в город замінять того настилника, а якась жінка до мене підходить да хоче замінять, да до мене каже: "Знаєте шо? Ходіть до мене до хати", а я йду до неї до хати аж через садок. Як я приходжу до хати, а серед хати така жінка сидить гарна стара, а серед хати стоїть стіл такий круглий, а вона каже до єї: "Оце, дивіться о" (ну кількісь я тоді хтіла, не знаю кільки), да каже: "Мона брать", а ця баба подивилась: "Мона брать!", вона мені дає гроші, а за мною вже огледілись жінки, шо мене немає. Вже бігають по базарі і мене шукають, і мене нема. А я кажу: "А як я звідси вже вийду?", а вона ка': "Я Вас виведу", і вона зі мною виходить через садок, стежка така. "Оце, йдіть цею стежкою, да Ви вийдете до заводу", дай тее... да я йду цею стежкою, біжу... А в тому садку солдатів чогось тільки багато, чогось там солдати стоять та ше гукають до мене... Як я вже вибігаю сюди до заводу, то вже мої жінки стоять, шукають-шукають мене, і нема мене. Десь пропала, і шо вже казать матері? А це тоді несу штири пироги і буханку хліба, така невелика. Як я приходжу, то вже моя Ярина, да моя Ярина: "Ох, Боже, да де це ти була?! Тебе вже геть ускрізь тее..." Я їй розказую, де. Да й ідем уже додому, а до мене там одна жінка, Пріська вона

зветься, каже: "Та ти візьми, хоч що-небудь укуси, чи хліба, чи пирога, чи шо. Чо ти так із дома голодна йдеш і так ідеш?" А я кажу: "Знаєте, як я візьму пирога свого над'їм, то в мене буде мало, то мені мати дасть свого. А так хай мати з'їсть цілого і я з'їм цілого. То всім по пирогу і того буханку хліба – це тільки я їм купила на вечеру".

Н. О.: Мамо, а з того поля, що батько засіяв, Вам уже не дали нічого зібрати?

М. В.: Нічого не дали. Нічого не дали забрати. І город забрали, і овес, жито, пшеницю, і геть позабирали, нам нічого не дали.

М. О.: А у хаті, там якесь домашнє начиння, каструлі, баняки... Все позабирали? Одяг, може? Одяг не забирали?

М. В.: Одяг не забирали, ми міняли самі на хліб.

М. О.: Міняли самі? Ага, тобто...

М. В.: В мене було пальто, в мене був кожух, в мене чоботи витяжки, в мене були сапожки – все мені таке купили батько, але все я його повимінювала на тее...

М. О.: Тобто, жили ви досить добре? Ви були середняки чи багаті на селі?

М. В.: Не такі ми вже були й багаті, але нас так ліквідували.

М. О.: Ага, наймитів не було? І все, що було назовні, у вас позабирали, а що було всередині – ви самі продавали, щоб було що їсти...

М. В.: Щоб їсти було, брала продавала, щоб їсти було.

М. О.: Скажіть, а в голодомор якась допомога була чи ніякої допомоги не давали ніхто?

М. В.: Вже послі-послі, як 34-й рік був (мої померли (батьки) в 32-му), вже послі, хто в колгоспі був, то вже дали по три кіла пшениці на трудовень, дий вже став тоді хліб. Дий стали люди той хліб міняти, дий стали вже тее. І став тоді хліб. Вже аж ув 34-му році, а до того не було. І стали полоть ми тоді тее, як його, забула, ходить, полоть площі, де групка цвіте, групка допоки була молода, то ми її зривали тиї цвіточки, да назривали-назривали, да сушили, да товкли, да тоже була мука, то пекли пампушки.

М. О.: Скажіть, а переселенці були у вас? Переселенці? Може, хтось кудись переселявся? Виїжджав? Може, до вас приходили десь з інших районів? У той самий голод, коли люди так голодували.

М. В.: У той самий голод великий в нас нікого не було, я не знаю.

М. О.: А із сім'ї у вас хто помер? Обоє батьків померли?

М. В.: Обоє батьків померли.

М. О.: Батько, а потім мати через який час?

М. В.: Через три неділі.

М. О.: І це в 32-му чи в 33-му році?

М. В.: В 32-му році.

М. О.: А в якому місяці, Ви не пам'ятаєте?

М. В.: Ну, перед Петром, то Петра літом у липні.

М. О.: Ага, вже літом 32-го року повмирили?

М. В.: Да, вже повмирили.

М. О.: А з сусідів, може, з однолітків хтось помер? Не пам'ятаєте?

М. В.: Так у мене з сусідів ніхто не вмер, одно, я ж кажу, Яринин Іван умер, а после його, Івана, ше вмерло в неї двоє дітей, шо вона з ним жила.

М. О.: А серед друзів, серед однолітків, серед сусідів вмирили люди?

М. В.: Ну, так умирали. Ше в нас одна жінка вмерла, Василь мій був у приймах, да єї мати, теї Софії, тоже вмерла з голоду. Вона од нас так недалеко була... тоже з голоду вмерла. Але тоді, як хто умре, то ніхто не йде, бо це ж голод, це ж таке... Ми то, були вже мій Овсій да мій Левко, то ми самі вже ховали батьків. Труни робили і самі ховали і все. А так як це та жінка вмерла. Да ніхто не хоче йти, а той чоловік її звався Семен, то без труни ховав. Без труни і неде не шукав.

Н. О.: А були такі випадки, щоб всі в хаті вмирили? Всі?

М. В.: Не, такого не було.

М. О.: А скільки всього у Вас в селі людей померло, багато?

М. В.: Померло трохи, багато. Я ше не дуже й розбирала. Вже я трохи дурна була, але шо ти зробиш...

М. О.: Але ви чули, як по Україні, по сусідніх селах так само був голод? Чули, може, десь хтось казав? Розказували?

М. В.: Так само був голод, і вже осьдо як я була у войну, то був голод осьдо у мене.

М. О.: Після війни? У 46-му–47-му роках?

М. В.: Да, да, да, тоже був голод. Ше моя Домка, я пошла, ше моя Домка була в Берездові.

Н. О.: А в 47-му вмирили? Не?

М. В.: Не, так не вмирили, не чула так, щоб умирали.

М. О.: Ага, але чого тоді... От Ви казали, що в 32–33 рр. погода була гарна, а голод був, бо позабирали зерно в людей, а 46–47-х чому був голод? Яка була погода? Може, засуха?

М. В.: Не, погода була гарна.

М. О.: А чого тоді був голод після війни?

М. В.: Не, після війни такий страшний не був голод, з 34-го року вже не було голоду. У 34-му році дали хліба по 3 кіла пшениці на трудовень, дай став уже свій хліб, стали молоть і все. У 34-му році.

М. О.: Зрозуміло, може, ще шось згадаєте...

М. В.: Та шо ше?..."

Локай Ганна Степанівна, 1924 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Булаєнко, ФПвН-1)

«Я, Локай Ганна Степанівна, народилась у с. Вишнівчик Смотрицького (нині – Чемеровецького) р-ну Хмельницької обл. у

1924 р. У 1933 р. я навчалась у третьому класі Вишнівчицької середньої школи. Нас навчав учитель Бернацький.

Одного разу приходжу я зі школи і кажу до свого батька: "Тату, Ви такі худенькі, а наш вчитель такий товстий, лице таке товсте, він ледве ходить – такий повний". Мама почула і говорить: "Боже наш, та він же опух від голоду, він може померти, залишаться четверо діточок сиротами, і хати своєї не мають. Треба якось допомогти вашому вчителю". Мама набрала глечик кислій капусти, дала кілька картоплинок і послала мене до вчителя.

Я принесла. І вчитель, і його дружина мене дуже радо зустріли. Жінка вчителя взяла глечик з капустою, висипала у велику миску, а четверо дітей припали до миски і швидко її спорожнили. Всі мені подякували, а вчитель дав мені гарну книжечку. Я прийшла додому і кажу мамі, що вчительським дітям дуже сподобалась наша капуста, вони так швидко з'їли, що ні вчителю, ні мамі своїй не залишили нічого. Коли я розповіла це мамі, вона сказала, що треба допомогти вчительській сім'ї. Взяла вона глечик молока, кілька бурячків, трошки пшона і пішла до вчителя. Все це йому віддала, а, повертаючись додому, сказала багатьом жінкам, матерям школярів, щоб допомогли вчительській сім'ї. Всі так і зробили. Вчительська сім'я пережила голод без втрат людських. А вчитель наш пізніше в старших класах читав природознавство. Читав дуже цікаво.

Пам'ятаю, одного разу сидимо ми в класі. Дзвінок на велику перерву і вчитель нам каже: "Діти, ідіть всі в шкільну їдальню, там вам дадуть гарячий сніданок".

Їдальня була у колишньому попівському будинку. Ми бігли, випереджаючи один одного. Добігли, по дерев'яних сходах піднялись, швиденько забігли у велику кімнату, де стояли столи, а на них парували полумиски зі смачною їжею. Це був не суп, не каша, щось середнє. Всі взяли за "роботу", а з кухні виходять дві молоді, красиві, з коротким руським волоссям, жіночки. Припрошують нас їсти і пропонують добавку. Ми поїли, подякували і побігли до своїх класів. Пізніше я довідалась, що ті дві жіночки, котрі нас годували, – матері наших школярок Ліди Волошиної і Ліди Міхновської. Їдальня ця працювала довго, а відвідувачі її – ми, учні, через тиждень поступались своїм місцем іншим учням. Не залишилось жодної голодної дитини, не охопленої сніданком.

Раділи наші батьки, що школа допомагатиме їхнім дітям.

І до сьогодні моя зорова пам'ять оберігає образи тих наших годувальниць і годувальників. Довгий час я не знаходила відповіді на запитання, де брались продукти для гарячих сніданків, думаю, що відповідь така: сталінська політика була "знищити куркульство, як клас", бо вважалось, що всі селяни класові вороги. А робітничий клас – клас привілейований, "диктатура пролетаріату", говорили про це. Робітників забезпечували продуктами. Тоді директор Виш-

нівчицького цукрового заводу був Шепунов, інженер і профорг – Міхновський і Волошин. То вони зі своїх резервів пролетарських виділяли частину продуктів, щоб урятувати селянських дітей від голодної смерті.

Голодомор 1932–1933 років забрав багато людських життів. у Вишнівчику померло від голоду близько 150 осіб.»

Грінчишин Михайло Павлович, 1928 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА Олександр Булаєнко, ФПвН-1)

«Я, Грінчишин Михайло Павлович, народився 9.08.1928 р. у с. Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. У 1933 році почалась голодовка. Мені було тоді 5 років. Дещо запам'яталося, а дещо пригадую з розповідей старших. Всіх заганяли в колгосп. Хто не хотів – забирали весь хліб. У моєї сім'ї забрали і продали хату. А хліб і крупи висипали навіть з торбинок. Щоб вижити, люди в селі їли різну траву. А ще нас, дітей, посилали траву збирати, а потім її сушили, перетирали на муку і пекли такий "хліб". Люди голодували, помирили з голоду. В селі краще було дістати їжу тим, хто жив біля річки. Вони вночі ловили рибу, птахів і їли їх.»

Петруньковий Михайло Іванович, 1927 р. н.

(записали у 2006 р. студенти НаУКМА О. Булаєнко та В. Петришин, ФПвН-1)

«Я, Петруньковий Михайло Іванович, народився 3.06.1927 р. у с. Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Як зараз пам'ятаю жахливу весну 1933 р. Над селом нависла чорна хмара голоду. Люди ходили, мов тіні. Всі мізерні запаси харчів, які були у людей, закінчилися. Про хліб забуто зовсім. Лише невелика частинка людей мали ще трохи картоплі. Хто посадив картоплю, то в нього інші люди зразу ж і випорпували. Важко було всім. Особливо страждали діти, які не розуміли того, чому мама не дає їсти. Важко було і пристарілим людям. Вони ходили попід тини і просили, щоб хоч щось подали, щоб угамувати голод. Хто на той час був у колгоспі, то для них варили суп з квасолі або рідку кашу. Деколи давали по скибці хліба кожному працюючому. Хто мав удома дітей або стареньких батьків, то старався ту скибку хліба заховати і принести додому і нею обділяв усіх. Висушували все, що можна було вважати їстівним. Збирали минулорічну гнилу картоплю по полю, сушили її, розтирали і з того смердючого порошку пекли коржі. Можна зараз тільки уявити їх смак. Із висівок проса, яке товкли в ступі, теж пекли коржі. До цих пір

не могу забути, які вони були гіркі на смак! Добре я те все пам'ятаю, мені було вже шість років. Запитаю, було, мами, чому вона таке все недобре пече та варить. А вона гляне на мене такими добрими та сумними очима, погладить по голові і каже, щоб потерпіти трохи, що скоро на городі доспіє жито, намолотимо, намелемо муки, напечемо хліба і тоді все буде добре.

Був на той час у мене ще дуже добрий дідусь. Він працював у колгоспі на конюшні, одержував свій харчовий пайок. Я вдень приходив до нього на конюшню, і він давав мені тої каші трошки. Вона мені була дуже смачною, тільки остюків було багато, бо крупу не сіяли. Я думав, що то січки насипалось в ту кашу, бо дідусь приховував ту кашу в жолобі, з якого коні їдять січку.

Кожен новий день заставляв людей щось придумувати, щоб вижити. Варили лободу, грибні паростки, що ростуть на стовбурах старих дерев, збирали різні гриби, часто не відрізняли отруйних від їстівних, у результаті чого багато людей помирало від такої їжі. Ловили в річці молюсків, раків (вони на той час ще водилися в річці). Але це не всім вдавалося. Щоб вижити, люди почали жати молоді колоски жита на городах, де було посіяне.»

*Голодомор 1932–1933 рр. у с. Плесна
Шепетівського р-ну*

Малярчук (Мельник) Ганна Антонівна, 1922 р. н.
(записала 14.01.2005 р. Юлія Зубрицька,
студентка НаУКМА, ФПН-1)

«Село належить нині до Шепетівського р-ну. До райцентру – 7–9 км, до обласного центру – 95. Через село протікає р. Гуска, що бере початок на південно-східній околиці села в долині Безодня. Мені навіть доводилось чути легенду від бабусі, що, буцімто, там було велике бездонне джерело, в якому втопився пан разом з кіньми і бричкою. Саме із цього джерела бере початок річка Гуска, яка впадає в ріку Горинь. Нині у Плесні близько 600 дворів. Далеко не кожна хата газифікована.

Г. А. Малярчук (Мельник) народилася в с. Плесна 22.06.1922 р. Закінчила 7 класів, згодом продовжувала навчання в медучилищі, яке не закінчила через початок війни. Як згадує сама Ганна Антонівна, «на початку війни ще треба було і сесію здати...» У батьків, окрім неї, ще були дві доньки – Зоя і Марія, а також син Петро, про якого Г. А. згадує з особливою гіркотою в голосі, бо він загинув 1943 р. у ході воєнних дій. Ким були батьки? Мельник Антон Назарович – корінний житель села; до революції об'їздив півсвіту, як розповідає його донька, побував він і в «Америках, і Японії, і Китаю, і Німеччині –

по всьому-цілісінькім світі...» – працював там «простим робочим». Мати – Мельник Павліна Антонівна – працювала в колгоспі, закінчила «кілька класів». Хата була, вочевидь, добротна, бо «ше нині розбирають». На запитання про те, яким було господарство, Г. А. з незрозумінням відповідає: «Ну яке там господарство? Ну, двоє коней, корови, свині, 3 гектари землі». І тому оцінює свої статки як «середняцькі». Загалом же село, зі слів Г. А., мало близько 200 хат до війни і десь 310 – після. Була також стара дерев'яна церква, яку під час колективізації закрили (тобто «не правили культу»), а просто зсипали туди зерно. Школа мала 4 класи одразу, а власне перед війною відкрили ще два – стало, отже, всього їх 6.

Колективізація. Пам'ятає Г. А. лише, як батько погнав худобу кудись і повернувся «з батіжком додому». Чи хотіли члени родини того? Каже Г. А., що «так, як жили, так би і хотіли, аби було», а трохи згодом додає: «ліпше, аби не було колгоспу». Дуже сильно закарбувалось у пам'яті, як вночі приходили так звані активісти і грабували усе під'ряд. На моє запитання, ким вони були, почула відповідь: «Злодії, односельці». Виявляється, що брали буквально все: «навіть кужіль, нитки. І нащо воно їм?»

Оскільки було доволі дивно чути про такі вилучені речі, то й природно виникло запитання, де ті предмети застосовувались, чи хтось їх десь після того бачив? Пролунала відповідь: «А я знаю, де вони дівали? Може, викинули...» Вочевидь, саме через розгорнуту діяльність «активістів» родина Мельників боялась світити світло вночі, щоб не привертати їхньої уваги, оскільки в такий, вільний від роботи в колгоспі, час «активісти» «приходили збирати великі налоги». Одного вечора мати Г. А. була змушена говорити пошепки із сусідкою, до того ж при вимкненому світлі. Про власне податки відомо небагато, найяскравішою є одна особливість тодішньої системи оподаткування, що мала місце в селі, – якщо «трималося порося 2 роки, то треба було дві шкури здати...» Ганна Антонівна, детально не описуючи, що і за яких обставин забирали, згадує лише слова «чужого нам чоловіка, який прийшов був»: «О, ще й плаче за ними» [тобто за речами, які було конфісковано. – Ю. З.]. В селі «куркулями» називали тих, у кого було «багато» землі. До колгоспу «не всі одразу йшли; не було чим обробляти...», а у війну – то взагалі: «осталися баби». Що ж до батьків, то Павліна Антонівна, мати Г. А., «в колгосп мусила йти», а батько – Антон Назарович – пішов їздовим, на польові роботи. Із пам'яті Ганни Антонівни постає ще один своєрідний факт: головою колгоспу «став Щирський, і коли був гарний врожай, то він роздавав людям більше зерна, аніж в інші роки...» Згодом він був арештований за неоголошених селянам причин. Загострення ситуації родина Мельників відчула вже тоді, коли здавали «золоті часи». Трохи тримались на перших порах, бо була корова – «продавали молоко, купляли крупу». Одного разу мама попросила сестру Г. А., Зою, занести дядь-

кові Хомі їсти в "близнючках" [очевидно, посудинах біокулярної форми. – Ю. З.]. Але сестра чомусь не втримала горщика і коло порогу розбила його. Ганна Антонівна зізнається, що "мені не так шкода їжі, як близнючків..." Пам'ятає вона і розповідь сусідів про сусіднє село Пиляї, в якому у самотньої жінки якась далека родичка помітила в горщиках на печі "надто багато варива, якесь м'ясо, порізане на кусочки – хіба пальчики стирчать..."

Що їли в той час? Рятувалися "чуреками" (відкопаною, нерідко мерзлою або й підгнилою картоплею), із "м'якини" (луски, що утворюється при перетовчуванні проса) пекли пиріжки, вживали в їжу і липове листя. Пригадуються Ганні Антонівні і тіла вздовж дороги, і батьківські заборони виходити з дому. Про випадки людоїдства в рідному селі невідомо нічого. Селяни "не мали сили робити", поля були не удобрені, а усупільнені поля стали під головуванням нового голови колгоспу – вже "не з тутешніх, а присланий, чужий". Згадує Г. А. погодні умови: "Була трохи засуха, сильних морозів не було". І додає: "Ну хіба я знаю, яка то причина біди?"

1942 р. вийшла заміж. Згодом працювала медсестрою в містечку Городище, після чого – секретарем у сільраді села Плесна (з 1945 до 1953 рр.). Коли ж Плесна та Пліщин були об'єднані однією сільською радою, Ганна Антонівна пішла працювати в колгосп. Чоловік – Явтух Юрійович – офіцер запасу, втік із полону, копав окопи на Київщині. Виховала п'ятьох дітей, трьох з яких пережила, про що зі сльозами на очах розповідає. Чоловік помер ще у 80-х роках. Нині до неї навідується онуки, правнуки.

Г. А. погодилась на публікацію її спогадів, хоча із засторогою закінчила розповідь, сказавши: "Тільки по правді пиши".»

Матеріали про голодомор 1932–1933 рр., зібрані й упорядковані Лідією Йосипівною Кукуровською – жителькою с. Плесна Шепетівського р-ну

(у скороченому записі студентки НаУКМА-Юлії Зубрицької, ФПН-1)

Зшиток Л. Й. Кукуровської містить у собі, по-перше, деякі відомості про обставини колективізації. Так, є згадка, що 1930 р. «селяни в Плесні останній раз збирали жито на своїх полях, яке здали державі вже як колгоспне, а навесні 1930 року, 6 травня (Юрійів день), всі плесенці "пропивали межі", тобто за давнім звичаєм всі до одного – від старого до малого вийшли в поле». Як укомплектовувався колгосп? Зерносклад збудований із «клунь Лукашука Федора Євтуховича, Іщука Павла Софроневича та інших». Контора колгоспу – із хати Грищука Євтуха, «який на той час був одноосібником, в колгосп

не вступав, не виконав плану по здачі якоїсь продукції (зерна чи картоплі), за що в нього розкидали хату на колгоспну контору, а його з шістьма дітьми виселили на вулицю». Є відомості і про старий сільський клуб, побудований з хати Білоуса Василя Івановича, і про дитячий ясла і школу – з хати Білоуса Івана.

У зшитку наводиться також список жертв голодомору 1932–1933 рр. у селі, який я [Ю. З.] наводжу нижче:

1. Жуль Софія Лук'янівна.
2. Жуль Іван Якович.
3. Жуль Петро Іванович.
4. Жуль Василь Іванович.
5. Жуль Лук'ян Якович.
6. Жуль Параска.
7. Жуль Силантій.
8. Жуль Мар'яна.
9. Жуль Ілля.
10. Жуль Дем'ян Якович.
11. Жуль Володимир Лук'янович.
12. Богун Кирило.
13. Богун Тетяна.
14. Богун Варвара.
15. Ішук Іван Васильович.
16. Ішук Андрій.
17. Ішук Теодосія.
18. Богун Федір.
19. Богун Пилип.
20. Ішук Ганна.
21. Ішук Володимир Павлович.
22. Ішук Микола.
23. Ішук Уляна.
24. Ішук Євгенія.
25. Ярощук Філоон.
26. Малярчук Іван Семенович.
27. Чміль Іван Степанович.
28. Чміль Михайло Трохимович.
29. Чміль Назар Григорович.
30. Чміль Олексій Григорович.
31. Чміль Андрій.
32. Чубій Олексій.
33. Чубій Василь Олексійович.
34. Чубій Ольга Олексіївна.
35. Лукашук Григорій Федорович.
36. Лукашук Федір.
37. Лукашук Клавдія.
38. Матвійчук Палажка.

39. Матвійчук Євтух Терентійович.
40. Матвійчук Терентій.
41. Матвійчук Анастасія.
42. Матвійчук Юхим Максимович.
43. Матвійчук Уляна.
44. Бублей Анастасія Денисівна.
45. Касянчук Іван.
46. Поліщук Уляна.
47. Поліщук Софія.
48. Поліщук Михайло.
49. Поліщук Філімон.
50. Поліщук Яким.
51. Паничев Іван Дмитрович.
52. Паничев Михайло Дмитрович.
53. Паничев Петро Дмитрович.
54. Паничева Пелагія.
55. Грацький Самко.
56. Кукуровська Якилина.
57. Савчук Ольга Григорівна.
58. Савчук Лук'ян Григорович.
59. Савчук Макар.
60. Савчук Агафія.
61. Савчук Палажка.
62. Савчук Степан.
63. Кравчук Текля Романівна.
64. Муза Григорій Іванович.
65. Муза Іван.
66. Муза Софія.
67. Муза Мирон Олексійович.
68. Мотлюк Омелько.
69. Мотлюк Василь Омелькович.
70. Мотлюк Юрій.
71. Мотлюк Пилип.
72. Мотлюк Докліда.
73. Мотлюк Лідія.
74. Мотлюк Михайло.
75. Кондратюк Іван.
76. Кондратюк Уляна.
77. Шевчук Михайло.
78. Янчук Денис.
79. Пташук Данило.
80. Петров Архип Миронович.
81. Подофалюк Петро Разонович.
82. Подофалюк Разон.
83. Подофалюк Наум Разонович.
84. Саліга Іван.

85. Мельник Марія.
86. Мельник Хома Назарович.
87. Каршук Кирило.
88. Білоус Бартко.
89. Якимчук Яків.

Є згадка і про випадок людоїдства. Шестирічна Матлюк Марія, мати якої – Декліда – була родом із Плесни, але вийшла заміж у с. Пиляї, втекла до своєї тітки Домки в Плесну, бо, помітивши тривалу відсутність на вулиці своїх молодших брата і сестри – чотирирічної Ліди і дворічного Михайла – вона застала в хаті в коморі в діжці «цілу голову Ліди і засолені ручки і ніжки обох дітей». Дізнаємось з цього джерела про те, що батьки Марії невдовзі помиралі.

Є згадка про Степана Петровича Ярошука і Мартинока Дениса, які працювали їздовими того ж 1933 р. Їхні функції зводились до збирання загиблих і вивезення їх на кладовище (або, як називають у Плесні, могилки). Вони отримували плату – 400 грамів хліба. Серед померлих вивезений «опухлий Кухарський Мар'ян Іванович, але на кладовищі виявилось, що він ще дихає – його забрали додому і він ще прожив і працював 40 років.

Питель Пелагея Пилипівна, 1917 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Вікторія Немцева, ФСНСТ-2)

«Я, Питель Пелагея Пилипівна, народилася у 1917 р. в с. Радошівка (суч. Ізяславського р-ну). Ми жили великою сім'єю в 12 душ: батьки, семеро дітей, старший брат зі своєю дружиною та дітьми. Мали поле, коня, корову, двох поросят. Біда розпочалася з примусової колективізації, коли худобу й реманент забирали в колгосп. Передчуваючи, що худобу заберуть, батько таємно вивіз поросят у ліс і там зарізав, щоб було на харчування сім'ї. Але скористатись м'ясом не зуміли, бо, переховуючи від активістів, його посолили, загорнули в ганчір'я і закопали в землю, а коли розкопали, воно виявилось непридатним до їжі. Корову та коня у нас забрали. Для будівництва приміщень для худоби розбирали хліви, клуні та стодоли з доброго дерева на обійстях селян. Вигрібали всі продукти харчування: зерно, картоплю. Будь-що сховати було неможливо, бо заго-стреними прутами проштрикували соломку та сіно. Пам'ятаю, що під піччю у нас мати заховали у вузлику склянку гречаних крупів, але активісти знайшли та забрали. Це був початок 1933 р. Поки лежав сніг, муки голоду були нестерпними. Їли кору дерев, бруньки, горобців, ворон. Зникли в селі коні та собаки.

Щоб урятуватись від голодомору, я 15-річною пішла працювати весною в радгосп с. Плесна (Шепетівського р-ну). Працювала на

прополці буряків, згодом мене перевели в бригаду косарів – підносити воду. Мабуть, пожаліли, бо я була маленькою на зріст, знеможеною та худю, але не була опухлою від голоду. Ця робота врятувала мене від голодної смерті, що, як коса, косила робітників. Годували так званим борщем, основою якого була бурякова гичка з мошкаркою (?), який їли без хліба. Косарям же належало по 300 г хліба. Давали такий додаток і мені. Спали ми в бараці на соломі, і щоночі помирало 8–10 чоловік, яких закопували тут же, біля бараку. Мертвих мало хто забирав ховати додому.

Домашніх рятував ліс. У всіх з нашої сім'ї були пухлі від голоду ноги, але всі вижили. Збирали щавель у лісі та на лузі і варили борщ на три відрових казани на день на сім'ю, і все з'їдалось. Крім того, кожен мішок щавлю назбирували на продаж, який носили в Шепетівку. За мішок щавлю можна було купити буханець хліба з висівок, лущиння проса і трохи борошна або склянку пшона. Якщо було пшона, склянка ділилась на 3 казани борщу, щоб страва була хоч трохи ситнішою. По сусідству жила сім'я, яка виживала так же, як і ми, і в них був горбатий хлопчик. Так він спав, сидючи спершись на драбину, бо так наливав тим борщем животик, що лежати вже не міг. З настанням літа, коли в лісі з'явились ягоди, суниці, чорниці, малина, село наче вимирало – і старі, і малі – всі були в лісі. Ягоди їли самі та носили на продаж. Коли почала наливатись пшениця на полях, то, незважаючи на цілодобову охорону, вдавалось "настригати" колосків. В основному це робили діти, які підповзали до поля і, лежачи, обережно зрізали колоски. Хоча це було дуже небезпечно – за кілька колосків можна було сісти в тюрму. Зате, якщо вдавалось нарізати пазуху колосків, в сім'ї було свято. Колоски теребились, зерно перетиралось на жорнах, що якимсь чудом у нас уціліли, так як підлягали знищенню активістами. Замішувалось тісто, випікався корж, який кришився в макітру з розтертими ягодами і така їжа була верхом блаженства.

До людодіства у селі не дійшло. Люди ще рятували один одного. Твоя [В. Немцевої. – Ю. М.] бабуся, тоді ще молода дівчина, врятувала мою сестру, коли разом у Шепетівку несли на продаж щавель. Три рази сестра сідала на землю і хотіла залишитись помирати, то вже була несилна йти, але твоя бабуся, яка мала гречану пампушку, сама не з'їла її, а розламала на три частини і підгодовувала сестру, щоб та змогла піднятись і йти далі.

Тим, хто жив далі від лісу, було ще важче. По селу ходило багато прохачів. Люди по-різному ставились до них: і підгодовували їх, і відмовляли їм. Часто на вулицях лежали трупи тих, хто ще вчора ходив по селу і просив їсти. Було й таке, що людина падала замертво у хаті, де їй дали щось їстівне. Пам'ятаю, як у лісі біля залишків багаття лежала мертва людина, а біля неї – наколоті на палицю недопечені і недоїдені гриби.

Страхиття голодомору – найстрашніші спогади мого життя, хоча все моє життя – суцільна смуга випробувань [...]. Я пережила 3 роки примусової праці у Німеччині, але муки голоду стали найбільшим випробуванням.»

Примітка В. Немцевої: Онук, який опікується нині Пелагеею Пилипівною, каже, що у неї завжди про запас повинно бути: мішок борошна, мішок цукру та запас крупів. Цього вона вимагає від нас, молодих. Страх голоду переслідує цю людину все життя...

Ющук Зот Омелянович, 1924 р. н.

(записав 17.03.2004 р. у с. Нетішині Хмельницької обл. від свого діда студент НаУКМА Іван Іванович Бондаренко, ФСНСТ)

«Я, Зот Омелянович Ющук, народився у 1924 р. у с. Нетішині і весь час там і проживав. Наша сім'я: батько, мати, сестра і чотири брати. Одного мого брата (старшого) через політичні переслідування заслали на Сибір, де він пробув довгий час.

У 1931 р. мені було 7 років. Цього року все й почалося... У магазинах потроху не стало хліба й основних харчів. Пам'ятаю, заходиш у магазин, а там і купити нічого, майже всі полиці пусті, лиш де-не-де лежить якась крупа або декілька пачок солі. Ще й у людей по селах забирали, що могли. Та мало в кого що було, бо майже все поїли. У нас самих забрали крупи, а про хліб, цибулю, моркву і буряк я вже мовчу...

Спочатку ми з братами ловили карасів зі ставків, чим і харчувались. Брали сітку – і кожен день на рибалку. Але риба у воді теж кінчається, і вже у 1932 р. навесні ми ходили в поле збирати гнилу картоплю. Удома її м'яли і пекли картопляники. Липу терли й варили, листя їли, траву. Збирали колоски і на вогні смажили. Одним словом, що мали із землі, то і їли.

У селі у нас ніхто не працював. У колгосп ганяли, але наші люди пішли в колгосп тільки у 1938 р., одні з останніх. Мабуть, поки черга дійшла...

Зиму ледве пережили. Я сам ходив по людях і просив, що у кого можна було. Хто картоплину дасть, хто цибулину. Дехто зумів запаситися чимось на зиму, і люди добрі давали, що могли. Дехто жив просто краще. Ще у 1931 р. у нас була корова, але ми її відразу ж зарізали і навіть шкіру всю з'їли.

1933 року батько й матір вирішили спробувати віддати мене у притулок. Там хоч трохи краще жилося, і я був маленький ще. Тому брат Іван відвіз мене в Шепетівку і залишив біля пекарні, щоб, може, хто забрав як безпритульного, а сам поїхав назад додому. Але ніхто чогось мене не забирав. Я сидів плакав, але згодом підійшов до мене

якийсь дядько і запитав, чий я. Я йому розповів, а він сказав, що знає мого брата Митьку, що працював тоді в Шепетовці на заводі. Добрий дядько завів мене до нього. Митька спочатку залишив мене на вулиці біля вогнища, а сам пішов за пайком. Уже був вечір, а я сидів біля вогню і дриготів від страху, бо чув, що малих безпритульних дітей ризали і їли, тому просидів весь час на сторожі, аж поки не прийшов брат. Митька приніс кусок риби і шматок хліба. Потім забрав мене і повів до себе в гуртожиток. Але сказав, що коли прийдемо, то щоб одразу ж під ліжко шмигнув, бо боявся, що побачать мене і будуть сваритись. Та й Митька сам був тихенький такий, спокійний по житті, тому й хвилювався за все.

Потім на днях приїхав брат Іван, щоб дізнатись, чи забрали мене в притулок. Зустрівся зі мною, Митьком, і повів мене на станцію. У нас хватило грошей тільки до Славути. Там нас висадили, і довелось нам пішки йти по рейках до ст. Кривин – село недалеко від Нетішина (в Нетішині не було залізниці). Прийшли ми аж увечері. У Кривині добрі люди пустили переночувати, бо знали нашого батька. Вранці були вже дома. Після того я більше нікуди не хотів їхати. Знову ходив, просив цибулі чи ще чогось, що в кого осталося. Чобіт і одягу нормального не було, ходив у колодянках чи босий.

Люди пухли з голоду й мерли. Багато в нас на селі людей, сусідів померло, чимало на моїх очах. Крім жорстокого голоду поширились такі страшні хвороби, як тиф, холера. Багато хто помер саме від цих хвороб. Слава Богу, ми вижили і не померли від голоду. Нас врятувало ще й те, що хлопці, мої брати, працювали і допомагали, чим могли, батькам.

Трохи легше стало вже у 1935–36 рр. Почали завозити у магазини хліб. Я підріс і почав сам підпрацьовувати. Ми пасли з Іваном корів, за що мали чвертку картоплі (20 кг), 10 рублів і харч. Пасли ми їх ціле літо, від травня до Покрови. Я ходив уже в магазин за хлібом. Ото піду, стану в чергу. Давали на руки буханку хліба. Візьму і йду додому, а там мене вже всі чекають, і хліб був такий запашний, що не могли ми його не за раз з'їдати. Потім був врожай, тому ми вже свій хліб пекли.

Про моє навчання й мови не було. За своє життя я закінчив всього 2 класи. Коли там вчитися, якщо вдома треба матері допомагати та ще й у такий скрутний час! [...]

Я ніколи не забуду ті жорстокі часи, ті страшні видовиська, коли люди пухли й вмирили від голоду, коли їли один одного, не думаючи вже ні про що. Я ніколи не забуду безжалісний голодомор 32–33-х років!»

Лоскучерева Любов Яківна, 1919 р. н.

«Народилась я в с. Кирилівка (нині Шевченкове, Вільшанського р-ну). Мій дід був кріпак. Як родився дід, то Т. Г. Шевченко вже був викуплений і охрестив діда. Дідусь помер у 96 років. Шевченко приїжджав у гості до родини з Петербурга в своє село. І всі всім селом збиралися, щоб поспілкуватися з ним (тоді він написав "Садок вишневий коло хати").

1924 р. помер батько. Залишилися мама, я і чотири сестри. Колективізація почалася у 1930 р. Я тоді вчилася в сільськогосподарському технікумі, збудованому на місці Петровської церкви (церква була у нас на три тисячі чоловік). Землю відібрали і створили колгоспи. До того у нас були корови, коні, воли. Худобу забрали і привезли в село трактора. Сталін – бандит добрий. Землю обробляли коровою, що залишилася. Почалися конфіскації. Витрушували все. Навіть жменю зерна, щоб зберегти, треба було перемолоти і по кутках поховати. Міліція і ГПУ щоденно приходили.

Голод почався ще у 1930 р. Хліб стояв у копах на полі і зогнив під дощем. Той, що в клунях, вдалося зберегти. Люди за трудодні нічого не получили. На зиму залишилися без хліба. Посівний матеріал був, знов сіяли на зиму 1931 р. Ми мали 0,5 га саду, де посадили картоплю. Викопали її і закопали в огороді так, щоб не було видно. Сусіди нічого не крали, не брали. Навесні люди попухли з голоду. У нас у хаті стояли жорна, сушарня була. Сушили цілі яблука – на чорний день. Їли огірки, капусту, квашені яблука. Корову держали. Половою годували. Свиней теж мали (7–8 голів, худі). Спасали і сахарні буряки. По три штуки несли з роботи, ніччю чистили. Не було такого, щоб з поля хтось ніс, а в нього стріляли. М'ясо зберігали в ямі, теж вночі брали. З моєї родини ніхто не помер, але люди вмирили дуже. Віз кожен день забирав людей. Приходили з Воронежа, з Рязанської області. Приходили і просили не хліба, не огірка, а хоча б ложечку розсолу з огірків. Сиділи у 4–5 рядів під парканами з простягнутою рукою. Злодійства не було, чесно просили. Ми їм давали розсол, квас яблучний і яблука. Всіх кормили, всім по кусочку огірка, відро яблук по кусочку роздавали. Так вони за те руку цілували. Багато людей загинуло, самі багаті загинули, бо в них все забрали. Вони були чесні, господарі хороші.

Дітей не їли. Такого не було, а в сусідньому селі Тарасівці їли дітей. На базар ішли по 20 чоловік разом, щоб не вбили. В Тарасівці

90 % людей вимерло, а до того село було багате. Всі вірили, що будуть "спати під одним одялом" (за більшовицькою пропагандою), а люди дохли. Це спеціально було сплановано виморити 7 млн людей. Серед тих, кого увечері забирали віз, були і живі. Яму не було кому викопати, бо слабші, а людей скидали в рів навколо кладовища, і собаки тягали трупи людей. Щовечора.

Після 7-го класу я вчилася в сільськогосподарському технікумі. Мені було 13 років. Технікуму передали 800 га землі, яку студенти обробляли вручну. Технікум знаходився в с. Будище (де колись жив пан Енгельгардт). В технікумі давали 500 г хліба на день. То я бігом додому. Вдома мама і чотири сестрички. Кожна мамі давала по кусочку хліба. В технікумі обробляли 500 соток буряка. Варили суп ячний, пісний, противний (і досі ячної кулі не роблю). Мені, як правнучці Шевченка, директор технікуму давав 1 л молока, бо боявся, що народ за мене повстане. На другий рік було те ж саме. 1931, 1932, 1933 – 7 млн за 3 роки (1930 – менше). 1934 р. брата ставлять головою колгоспу. В коморах пусто. Тоді завезли сою з Півдня для посіву, бо не було чим засіяти землі святої. Людей заставляли працювати. В кінці 1933 р. закінчила технікум. Спочатку призначили агрономом колгоспу, але таких відправляли на Колиму, а вчителів – ні. Мене послали на Донбас, на 3-річні педагогічні курси. Закінчила курси, біологічний факультет. Хоча вчителів царської чеканки теж засилали (на Біломор-Балтійський канал).

Прізвище Шевченко змінила, взяла фамілію двоюрідної сестри. А тьотю КГБ задушило.»

Кухаренко (Коліушко) Фросина Іванівна (1917–1997)

*(записала зі слів своїх дідуся й бабусі студентка НаУКМА
Анастасія Кухаренко, ФСНСТ-2)*

«Ф.І. Коліушко (в заміжжі – Кухаренко) народилася 21.05.1917 р. у с. Шостаково Звенигородського повіту в селянській сім'ї. Батьки: Іван Тимофійович Коліушко (1870–1933), Катерина Савівна Коліушко (у дівоцтві – Коваленко) (1873–1934). Батько матері, Сава, помер у 1921 р., не виключено, з голоду. В сім'ї було 9 дітей, з яких четверо померли малими. Старша дочка Василина народилася у 1893 р., отже, різниця з наймолодшою Фросиною становила 24 роки. Василина наприкінці 20-х років разом з чоловіком переселилась до с. Братське (Миколаївської обл.), там і вижила. Ф.І. пережила голод, бо вчилася у школі, а там щоденно давали тарілку супу. Ще вони, ховаючись, лазили уночі на колгоспні поля, коли починало наливатися зерно, і там його їли, видобуваючи його з колосків. Коли батько лежав і вмирав, Ф.І. ділилась з ним тою тарілкою супу. Проте це його не врятувало, як і його трьох синів-парубків.»

у свої 63 роки він мав вигляд 80-річного. Отже, взимку 1933 р. вмерли відразу четверо з сім'ї.

У селі була одна родина з 6 душ: чоловік, жінка та четверо малих дітей. Коли почався голод, то все позабирали, люди ходили, як тіні. Довго ніхто не виходив з хати тих сусідів. Потім чоловік поніс домовинку – дитина вмерла. Через деякий час другу поніс. У всіх горе, тому думали: "Поніс, та й поніс..." Тоді на це не дуже звертали увагу, бо всюди були мерці. А коли люди зайшли до них у хату, то побачили на плиті казан з вареними дітьми. Чоловік той скоро помер, а жінка втратила розум.

Василина, дізнавшись про трагедію у своїй сім'ї, вивезла до себе, у Братське, ще живу матір та найменшу сестру. Тут, за 200 км, голодомору не було. Але матері це не допомогло, вона померла через півроку. Невдовзі Василина з чоловіком і малолітнім сином завербувались і втекли з цього пекла на Далекий Схід. Ф.І. лишилася одна в чужому краї.

Молодість брала своє. Під тиском пропаганди забувалось почуте, побачене, пережите. Вона вступила до комсомолу, працювала піонервожатою у Братській СШ. Потім – заміжжя за кадровим військовим, переїзд до Умані, народження сина, війна, евакуація, після війни – знову Братське, вже як член ВКП(б). Працювала секретарем-друкаркою, начальником "Союздруку".

Ці спогади були записані у 70-х роках вже після наполегливих прохань сина Ф.І. – Віталія. Про причини голоду ніколи не говорила і майже до кінця життя вірила в правильність політики партії. Отакую контузію отримала у 1933 р. ...»

Голодомор у Корсунь-Шевченківському районі

Касяненко Андрій Микитович, 1926 р. н.

*(записала у 1997 р. н. с. Корсунь-Шевченківського
державного історико-культурного заповідника
Світлана Коваленко у Корсуні-Шевченківському)*

«... У 1933 році мати працювала в колгоспі, варила там їсти. Але, здається, вона щось відчувала, бо ще заздалегідь почала сушити лушпайки з картоплі. Я потім ними пригощав хлопців. Цілі сім'ї в селі вимирали. Їли жаб, їжаків, листя різне, поки дотягли до жнив.»

Бібіченко Уляна Гордіївна

*(записав с. н. с. Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника Іван Шевченко у с. Квітках)*

«Харитон Мамонтович Сахно, 1891 р. н., працював у колгоспі ветеринарним лікарем. У 1937 р. був репресований, додому не повернувся.»

Одного разу, це було у голодному 1933 р., він був свідком, як дружина парторга колгоспу Гуриненка прийшла до колгоспної комори і набрала лантух борошна. Він попросив і собі хоч трошки, бо в нього теж сім'я голодувала, на те голова колгоспу Касяненко Максим Юхимович відповів: "Підеш працювати до озер їздовим, щоб менше бачив, як ми беремо лантухами". І він був звільнений з посади ветлікаря і переведений їздовим. Щоб не померти з голоду, Харитон Мамонтович залишив село і поїхав працювати на шахту в Донбас.»

Лисенко (Шкребтійенко) Віра Павлівна, 1928 р. н.
(записала у 1993 р. її онука О. Курінна)

«У селі Карашина, крім колгоспників, проживали люди, які працювали на заводах і залізниці. Там видавали пайки.

Дуже важко було навесні. Потрібно було щось сіяти, але не було чого навіть їсти. Люди намагалися менше їсти, щоб посадити, засіяти землю.

Ми, діти, збирали цвіт акації, щавель, сушили, а потім мати робила з цього млинці, їли все, що траплялось під руку.

Були випадки людоїдства. З кожної хати померло від 2 до 5 осіб. У нас помер батько – Шкребтійенко Павло Степанович, менша сестричка – Меланка, їй було менше 11 місяців. Я вижила тільки завдяки тому, що знайшла кукурудзу, яку мати ховала для посіву. Батька поховали на цвинтарі, а сестричку біля хати.

Сім'я наших сусідів Якименків з 4-х осіб вся вимерла.

Багато людей було поховано біля хат, у садках, без трун. Були випадки, що людей не ховали, вони залишались у хатах і сараях, бувало, зносили їх просто в льохи.

Це був страшний рік.»

Носаченко Степан Павлович, 1911 р. н.
(записала у 1993 р. його онука Наталя Безсмертна)

«Я народився на хуторі Нижні Боки, котрий пізніше приєднали до села Карашини. У 1933 році в ньому налічувалося 39 дворів. В основному сім'ї були чималі, з 4–5 осіб, було 4 сім'ї, в яких було по 11 осіб. На хуторі жили як колгоспники, так і люди, які працювали на залізниці. Тим, хто працював на виробництві, було трохи легше – їм видавали пайки. А колгоспникам було важче. Але люди старалися засіяти свою землю. Найважче було навесні, коли треба було сіяти, а не було що їсти. Сіяли кіньми та волами.

Харчами перебивалися, як могли: товкли волоське просо (з якого роблять віники), ловили в річці черепашки і варили, сушили акацію,

потім товкли і з борошна робили коржі, зрізали колоски з трави, їли ріпу. Із 39 хат померло 8 осіб: Носаченко Груня і два її сини, Володимир і Микола, Гриб'янка Фрося і її мати Марійка, Ляшенко (жінка), Сюрчевська Гапка; у сім'ї Ляшенка померла дитина. І тільки дитину поховали на цвинтарі, а решту – у дворі. Ховали без трун і закидали землею. Не було кому робити трун і копати ям.»

Філоненко Улита Левівна
(записала у 1993 р. її онука О. Малюга)

«У нашому селі (нині – Кірове) дуже багато людей померло від голоду. Люди вмирили прямо на вулицях. У колгоспі вибрали двох чоловіків, які їздили на підводі і збирали мерців. Вони вкидали мертвих у спільну глибоку яму на кладовищі. Коли яма набиралася повна, то її засипали і викопували нову.

Одного діда підбрали ледь живим на дорозі і відвезли до ями. Не пам'ятаю його імені. А потім він опам'ятався і прийшов додому. Він пережив голод 1933 р. У моєї матері була нерідна сестра Єлизавета, котра жила у сусідньому селі. У неї було 18 дітей і 16 з них померло. Вона сама була ледве жива, вже не могла ходити, а її чоловік прийшов до матері і вкрав єдину курку. Батько догнав його, але так як той був родичем, віддав курку. Єлизавета вижила.

Були навіть випадки людоїдства. У нас у сусідки була дитина 3-х років. Коли сусідка пішла на роботу, то її мати порубала дитину і зварила в казані. Коли мати прийшла з роботи і побачила, що дитини немає, а пізніше зрозуміла, що сталося, довго плакала, а потім втратила розум.

Люди ловили мишей, варили їх і їли. У селі не було жодного собаки чи kota, їх всіх вилунали і поїли. Під час голодомору в селі повністю вимерла сім'я Радченків у кількості 12 осіб. Моя мати варила полову, парила її, а потім їли всією сім'єю. З гілочок вишні та малини варили чай.

Наше село дуже важко пережило голод.»

Соломаха
(записала у 1993 р. у с. Тубільцях її онука Катерина)

«У 1933 р. в нашому селі Черепин вимерло багато людей. Хліб, який вдалося зібрати і який ще залишався в коморах, вивозили за межі Черепина, людям і не думали давати. Люди, котрі мали ще трохи сили, ходили на поля, там падали і більше не вставали.

У центрі села стояла церква, і біля неї була викопана загальна яма, в яку скидали і загортали людей. Біля Губар Ганни Мусіївни жила

одна жіночка з дочкою, чоловік її помер від голоду. Мати послала дочку до сусідки за гребінцем, щоб вичесати воші, а сама тим часом приготувала ніж. Коли розчісувала дочку, зарізала її. На доньчиному м'ясі вона прожила ще місяць. Вона була дуже жадною, але голод змусив її взяти свої речі і йти до міста Корсуня, щоб обміняти на їжу. Але не дійшла, знайшли її біля залізниці в селі Вільховчику мертву.»

Ведутенко Іван Микитович (1900–1995)

(записала у 1990 р. н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У 1933 р. люди з Корсуня їли цвіт акації: сушили, м'яли, пекли щось схоже на коржі. У декого були великі сім'ї. Мій брат Лука Дем'янович пішов на поле, нам'яв колосків. Його побачили, забрали, а потім розстріляли. Жив він по вулиці 25 Жовтня. Жінка залишилася вдовою, у них було п'ятеро дітей.

Люди пухли, валялися на дорозі. Я тоді працював шофером. Обід був такий: жінка висушить у печі ячмінь, змеле його (я зробив спеціальний млинок). Крупа виходить, пахне. Пересіє, води, солі – і їжа.

Вимирали села. Якось я їхав з Корсуня в Черкаси на машині. Пройжджав село Орловець. То тут, то там один, двоє під тином. Розклалися, їх на підводах звозили в ями.

Моя жінка Віра Павлівна працювала в колгоспі "Червона п'ятирічка". У 1933 р. їй дали підводу і двох чоловіків. Копали ями на кладовищі, збирали трупи по Корсуню, ховали. Страшно було.

Пам'ятаю, був гарний кравець Богданенко Євген Сидорович. Якось він їхав по шляху, ледве-ледве. Став біля нашої хвіртки. Жінка винесла йому супчику в каструльці. Він з апетитом з'їв. А довго не їв, прийшов додому – і помер.

Його жінка пила молоко з корови, прямо з вимені. Сил не було доїти. Сама вижила, а діти й чоловік померли.

Люди були дуже виснажені, тільки дивляться, бувало.»

Пенькова Лідія Іванівна, 1923 р. н.

(записала у 1990 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У голод ми у Корсуні їли черепашки з Росії. Батько їх сік, посипав кропом, смажив, а потім їли. Пам'ятаю, сидимо ми, діти, біля печі і чекаємо, поки черепашки будуть готові. Досі, як кріп їм, згадую.

Багато тоді людей померло. Могил не робили. У льох тіло вкидали і закопували. У кого дитина помирала, біля хати ховали. Далеко ходити не можна було – піймають, ще з'їдять. Людей їли.»

Кочетова (Савченко) Феодора Устинівна, 1926 р. н.

(записала у 1997 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У 1933 р. нас у с. Листвина врятувала корова. За раз давала 1,5 відра молока. Жили з того, що виростили на городі. Дуже багато людей померло в селі. Ми з братом пасли по найму корів, за те нам давали їсти. Поруч було бурякове поле, обкопане канавою. У ній лежали мертві. Ми мусили через них перескакувати.»

Філоненко Федір Потапович, 1926 р. н.

(записала у 1997 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«Важко наша родина у с. Миколаївка пережила голод. Їли спориш, різне листя. Старшій сестрі було 9 років. Разом з нею ходили по селу, просили їсти. Пам'ятаю, лежала на печі квасоля, з відро. Ми, діти, спали на ній. Прийшли, позганяли нас, знайшли ту квасолю і забрали її. Два найменші брати-малюки померли від голоду.»

Бочковський Петро Михайлович, 1904 р. н.

(записав у 1991 р. завідувач художньої галереї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Анатолій Бахмут)

«Весною 1933 р. у колгоспі в с. Нетеребка для поховання померлих була створена бригада із двох ланок, підпорядкованих завгоспу. Одна ланка обслуговувала півсела, у ній був парокінний віз, їздовий і вантажник. Я був їздовим і працював у парі з дідом Федором Задорожнім. Ми ж копали і ями на цвинтарі. Навесні кожний день ховали по 10–15 покійників. Були і випадки людодіства. У 1933 р. померли з голоду сотні жителів села.

Наприкінці весни, коли почалася косовиця, завгосп колгоспу вивозив мізерні пайки для косарів. Але хліб давали не перед початком роботи, а тоді, коли косарі пройшли повні гони. Багато їх не доходило, сідали посеред гонів і вже більше не вставали.»

Рак Харитина Ільківна, 1909 р. н.

(записав у 1991 р. завідувач художньої галереї
Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника Анатолій Бахмут)

«У 1932 р. жителі с. Нетеребка їздили в інші області України для обміну речей на зерно і борошно. Срібні дукачі вимінювали на 1–2 стакани борошна, трохи дорожче йшли срібні і золоті обручки і сережки. Я працювала тоді посильною в сільраді і нерідко їздила в Корсунь у справах. На шляху до райцентру кожного разу бачила 10–15 людей, які конали з голоду. Одні простягали руки і просили їсти в проїжджих, інші безсило сиділи мовчки, треті – в передсмертній агонії “косили” ногами. Нетеребка, порівняно з іншими селами, вважалась заможною, але і тут загинула трохи не половина населення. Ми їли липовий цвіт, кору. Підводи в селі збирали мерців, а інколи ще живих людей. Були випадки людоїдства. У сусідки Стеценко Явдохи померло 5 рідних. Всі поховані в дворі. Сильніші копали ями для своїх родичів. Були такі випадки, що ті не встигали принести своїх померлих, як могила була повна. То сусіди, що не могли самі викопати яму, приносили і скидали своїх мерців. У колгоспі якось померло 12 телят, їх зварили і з’їли.»

Самійленко Ганна Ільківна, 1905 р. н.,
(с. Нетеребка)

(записав у 1991 р. завідувач художньої галереї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Анатолій Бахмут)

«Люди в с. Нетеребка вмирили в своїх хатах, під час праці в колгоспі, на вулицях і шляхах. Сусідня сім'я Шевченків у складі 7 осіб вимерла повністю. Всі поховані на цвинтарі без трун у загальній ямі.»

**Шевченко Микола Микитович і його дружина
Домаха Юхимівна, 1905 р. н.,** (с. Нетеребка)

(записав у 1991 р. завідувач художньої галереї
Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника Анатолій Бахмут)

«Голод у селі розпочався ще у 1931 р., люди пухли від недодання. У 1932 р. голод був уже загальним, але найстрашнішим став 1933 р. У селі вмерло кількасот людей. Зерно в колгоспі було, але його наказали вивезти, голова колгоспу Григоренко Григорій Корнійович не зміг залишити хоч трохи для допомоги голодуючим. У 1931–

32 рр. частина односельців виїжджала в міста для обміну одягу та особистих прикрас на зерно і борошно. У 1933 р. було заборонено виїзд колгоспників у великі міста, що ще більш погіршило становище. Мерців знаходили в хатах, на вулицях, полях. Їх вивозили возом і ховали на цвинтарі без трун у ямах, що були викопані заздалегідь. Деякі родичі носили мертвих своїх рідних і близьких у мішках і ховали на цвинтарі. Було чимало випадків, коли ослаблі родичі, не маючи сил дійти до кладовища, ховали покійника поряд із домівкою, частіше в садку. У 1933 р. померла сестра Домахи – Химка Юхимівна Ковтун із своїм сином Мусієм Петровичем. Повністю вимерла сім'я сусідів Самойленків, двоє дітей поховані біля хати, 4 дорослих – на цвинтарі. У сім'ї Яценка Клима вмерло 4 сини, поховані на цвинтарі. У сім'ї Пилипа Вугрового померло 4 дітей. Його дружина Уляна Вугрова носила своїх померлих дітей у лантусі на цвинтар і скидала їх у вириті ями. Ні вирити яму, ні засипати її у Вугрових вже не було сил.»

Кучеренко Наталія Федорівна, 1923 р. н.,

(с. Нехворощ)

(записала у 1996 р. у Корсуні)

н. с. Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«Батько й мати працювали в колгоспі в с. Нехворощі. Їм давали по 200 г хліба. Було, мати ділить його між дітьми, а батько й каже: “Їж і сама, бо звалишся, то кому твої діти будуть потрібні?” Що було в скрині, все батько вивозив, на хліб міняв.

Врятувала нас корова. Люди їшли, хто по сироватку, хто по кисле. Двері не зачинялись. Буряк варили, листя товкли, качани, з буряків гичку їли. Я ходила в школу, нас заставляли збирати кузьки на полях. Пам'ятаю, одна дівчинка дійшла до своєї матері, яка працювала у полі, повалилася і більше не встала.»

Жерепа Василь Феодосійович, 1926 р. н.,

(с. Саморідня)

(записав у 1993 р. його онук Усик)

«Під час голоду мені було 7 років. Мати робила млинці з акації, і їх їли. Збирали мерзлу гнилу картоплю, буряки, кропиву варили. Також їли сочевицю. Її варили дітям у яслах. Батьки працювали на полі в ланці. Якщо хтось візьме додому буряк, щоб з'їла сім'я, того відправляли за ґрати. Коней, що здихали на полі, дорізали і їли. На полі збирали кузьки, а за це давали повидло з хлібом. Люди лежали на дорогах, ходили пухлі, багато вмирало. Поряд з нами жила сім'я Погрібняків: Килина, Семен і троє дітей. Надії на виживання у дітей

не було. Батьки з'їли своїх дітей. Потім до них прийшли в хату з сільради і вчинили обшук, за іконами знайшли дитячі ручки, їх хотіли посадити до в'язниці, але від голоду вони почали втрачати розум, згодом і самі померли.»

Мельник (Піскова) Ганна Іванівна, 1923 р. н.

(записала у 1990 р. у Корсуні-Шевченківському н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У 1933 р. я була сильно пухла. Не думала, що й виживу. Рятувала нас у с. Саморідня корова. Сушили кукурудзяні качани, товкли, потім вживали їх у їжу. Листя їли. Хліба зовсім не було. Троє дітей у нашій сім'ї вмерло з голоду. Їли жито, як пристигло. Ноги пухлі, шкіра потріскалася, повідкривалися рани. У селі багато мерло, лежали попід тинами. Було, хто викопав яму для своїх, то поки донесе мерця до цвинтаря, а яма повна. Випадки людоїдства також були. Жила в нашому селі жінка з двома дочками. Старша негарна на обличчя. Спали сестри на печі. Вночі мати стягла старшу, перерізала їй горло. Менша перелякалася, втекла. Поки міліція приїхала, та жінка старшу дочку зварила. За іконами все було в крові, вона там кістки складала. Як забрали – більше не повернулася.»

Машківська Антоніна Василівна, 1912 р. н.

(записала у 1991 р. с. н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Клавдія Колесникова)

«У нашій сім'ї в Стеблеві ніхто не помер тоді з голоду, тому що в нас була корова, город, і ми носили продукти на базар. Пухлі не були. Пекли коржі з цвіту липи. Були вони такі зелені, що і до рота не можна було взяти. У селах Хирівці (тепер с. Заріччя Корсунь-Шевченківського р-ну) та Миколаївці було тоді набагато гірше, там люди пухли з голоду.»

Фіалковська Олександра Якимівна, 1910 р. н.

(записала у 1991 р. с. н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Клавдія Колесникова)

«Люди у Стеблеві мерли, бідні особливо. Якщо гинув кінь, то відразу ж оббирали м'ясо і з'їдали. У нашій родині було 5 дітей.»

Врятувала корова, з голоду в сім'ї ніхто не помер. Батько робив у радгоспі, там варили їсти. Більшість мерли старі, навіть на дорозі; молоді виживали. Взимку збирали мерзлу картоплю на полі, навесні їли цвіт акації. Казали, що одна жінка, що вийшла заміж у Стеблів, до цього з'їла свою дитину. На колгоспну гарбу збирали померлих, хочвали в одній могилі без трун. Були в селі активісти, що забирали в людей усе. Один з них, комуніст Грицько Руденко, розібрав церкву і побудував собі хату. Він сам ходив по заможних хатах (і комсомольці з ним) і забирав усе. У Руденка нічого не було, а сім'я була велика. Навпроти жив Данило Масюк. Його ж сім'ю розкуркулили, він так і вмер. Мав воли і інше господарство.»

Хоменко Марина Андріївна, 1906 р. н.,

(с.мт Стеблів)

(записала у 1990 р. с. н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Клавдія Колесникова)

«У 1933 р. я жила у Стеблеві, у мене було двоє дітей. Коли я їх годувала, то завжди давала їсти їх друзям. Носила на млин горілку та міняла на борошно, а потім пекла млинці дітям. У нас була тоді корова, картопля – це рятувало від голоду. Одного разу ходили ми в Москаленки (Богуславський р-н Київської обл.) на храм до діда і по дорозі побачили пухлу жінку, яка лежала на дорозі, біля неї стояли люди, а ввечері вона вже лежала мертва. Коли організували колгосп, то в нас забрали плуга, культиватора, борони, коняку і водовозку. Лишки продуктів забрали теж. У колгоспі жінки по черзі варили їсти своїм чоловікам, а я носила продукти з дому. Носила в містечко одягу та вимінювала її там на продукти, і тому голод для нас не був таким страшним. Кожного ранку я носила 10 л молока у фабричні ясла, за це мені платили. Пекли ще хліб з просяної муки, додавали туди цвіту акації. Так ми і пережили голод.»

Тараненко Єлизавета Юхимівна, 1926 р. н.

(записала у 1997 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У 1933 р. мати ходила в колгосп у с. Сухини на роботу, перебирала овочі. Було, принесе у пазусі одного бурячка, поділить на нас п'ятьох. Потім віддала мене і двох менших в ясла, де менші і померли.»

Бунтна (Закопайко) Ганна Силівна

(записала у 1996 р. у Корсуні
н. с. Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У нашій сім'ї було троє дітей: я і двоє менших братів. Батьки працювали в колгоспі в с. Шендерівка: мати полола буряки в ланці, батько робив при конях. Під час голоду вся наша сім'я вимерла, живою залишилася я одна. Першим помер батько, а потім брати, їх поховали в братській могилі. По селу їздила підвода, з неї кричали: "У кого мерці?" Мертвих збирали і ховали в ямах. Мати полола буряки, порізала пальця (була боса), почалося зараження крові. Нога напухла. А до цього все, що могла, обміняла на зерно, щоб посадити город. Останнім часом вона лежала на печі. Яюсь каже мені: "Ганю, іди нарви зелених колосків". Коли я повернулася, вона була вже нежива. На той час мерців по селу вже не збирали. Коней порубали і поїли. Нікого ніде не було видно. Я сама у вишняку за городом вигребла сапою ямку, витягнула з хати матір. Вона була дуже худа. Постелила на дно ями рядно, поклала матір, вкрила рядном, притрусила землею. Тіло матері потім порозтягували собаки. Мати в мене була добра, роботяща. Город посадила, а сама врожаю не діждалася. А сусіди казали: "Дивіться, як сирітське росте!" Бо в інших городи не були посаджені. Потім сусіди в мене все і покрали.»

Лизогуб Василь Минович, 1924 р. н.

(записав у 1990 р. завідувач музею історії Корсунь-Шевченківської битви Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Петро Стецик)

«Я пішов у школу в с. Шендерівка у 1932 р. Вранці батько щодня проводив мене до школи (особливо взимку). Пам'ятаю, що в школі нам давали обідати, діти були голодні; бувало й так, що один з тарілок вихоплювали галушки. Не знаю як, але до дітей потрапляли дорослі, які теж могли забрати їжу. Про голод у селі розказати не можу: нас, малих, не дуже пускали з дому, бо тоді боялись, що дітей вкрадуть.»

Дяченко Єфросинія Савівна, 1925 р. н.

(записала у 1997 р. у Корсуні
н. с. Корсунь-Шевченківського державного
історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«Наш батько в колгосп у с. Яблунівка не вступив, а поїхав на заробітки. Поки його не було, до матері прийшли і забрали все, що

було в хаті. Не залишилось ніякого одягу, не було в що переодягнутись. На матері залишилась лише спідниця. Коли вона її прала, вдягала свиту. Свиту не взяли, бо була досить стара. Ледве вижили. Трава чухрала, черепашки з Росі їли. Голодували сильно. До жита ходили. Воно так довго не стигло. Яюсь мати купила пшеничних висівков, не знаю за що, напекла млинців. Добрі такі були, ми не могли наїстися. Потім батько повернувся, привіз нам хлібину, а через три дні захворів на дизентерію і помер. Мені було 8 років, а брату – 5.»

Обуховська Любов Іванівна, 1924 р. н.

(записала у 1997 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У 1933 р. ми в с. Яблунівка дуже голодували, їли листя, цвіт акації, черепашки з річки. Мати все варила з просяним борошном. У той час у нас була корова, вона і врятувала. Були в селі такі, що їли котів, собак. Мати тоді була дуже пухла, ноги, як колоди, а я висохла.»

Кукла Антоніна Іванівна, 1923 р. н.

(записала у 1997 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«Під час голоду в с. Виграїв мені було 10 років. Ми були сильно пухлі. Вранці, пам'ятаю, бігали до лісу по "божі ручки" (первоцвіт), цвіт акації та липи – несемо додому. А мати все це зілля на ніч у піч. Висохне, у ступі потовче і пече з нього млинці. Борошна зовсім не було».

**Мисько Віктор Дорофійович, 1927 р. н.,
(с. Деренківець)**

(записала у 1998 р. у Корсуні н. с. Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника Світлана Коваленко)

«У 1933 році мені було 6 років, але я все добре пам'ятаю. Рятувала нас корова. Батьки спали коло неї, щоб ніхто не вкрав. Мати шила людям сорочки, штани, за це також приносили харчі. Удень батьки працювали в колгоспі, з нами була баба Софія. Навесні їли кінський щавель. Сушили, товкли, пекли з нього млинці. Мати, було, напече їх – і в макітру, та на полицю, щоб ми, діти, не пооб'їдались. З країв вони були сухенькі, а посередині – в'язкі. Старший Коля стягне макітру, краї пооб'їдаємо і назад млинці повкидаємо. Були випад-

ки людоїдства в селі. Ми жили неподалік від колгоспного майдану, там давали лінду – такий суп із сочевицею. Ганяєшся ложкою в мисці за тією сочевицею, сама вода. Я боявся жінки, що розливала лінду. Була вона якась чорна, називали її Міщанкою. Якось приходимо, а Міщанки немає. Виявляється, вночі одного з двох синів, старшого, вона зарізала. А другий – Коля – втік, її забрали, більше не повернулася. Цей Коля остався в патронаті до самої армії. Навесні на городах ми шукали ріпу. Був між нами хлопець Степан, сильно пухлий, його сім'я їла черепашки, а від них страшно пухли. Пам'ятаю, стоїмо в кругу, їмо одну ріпу. А Стьопа відриває шкіру на руках і кидає в рот. Вона повідставала від тіла. Ввечері того ж дня помер.»

Лісовенко Лідія Дмитрівна, 1921 р. н.

(записав у 1990 р. завідувач історичного музею

Корсунь-Шевченківського державного

історико-культурного заповідника Анатолій Ніколенко)

«Урожай у колгоспі в с. Гута-Селищанська був, але заготівля одна – виконали, потім заготівля друга – виконали, потім заготівля третя, потім дійшло до того, що вже посівне зерно забрали з комори. На трудовень нічого не дали. За те, що люди працювали, то ставили паличку в журнал (робили відмітку), що ти був, що у тебе є вихід, а оплати ніякої не було. Тато в той час працював у табельному відділі Селищанського цукрового заводу, а мама – в колгоспі. Зразу, восени, коли збирали колоски, ще можна було якось вижити. А потім дійшло до того, що не було зовсім чого їсти. Заходили в хату три комнезами, чи, як їх тоді називали, активісти, заглядали в мисник, у глечики, у макітру, дивились, де квасоля, де ще що. Ховати, такий був указ, не можна було нічого. А що знаходили, то забирали. Абсолютно нічого нам не залишали. Татові на заводі вдалося чи випросити, чи виписати меляси. Це було вже десь під весну. З'явилося листя на деревах, і почали сходити буряки. На буряках, хоч і невеличка, та була вже гичка. Буряки проривали і цю гичку з мелясою варили. Потім пішов батько до дільничного лікаря Макара Івановича Клименка і запитав, що можна ще домішувати в нашу так звану їжу, якщо він дістане ще висівок чи борошна. Той відповів, що можна все, крім тирси з дерева і лушпин із проса. Були в мамі дукачі, вінчальні обручки, то батько відніс їх і здав у торгсін, так як настав для нашої сім'ї критичний стан. Не пам'ятаю, скільки дали за тее борошна. Оце борошно на шістьох мама брала по жмені, діставала листя з дерева і гичку. Отаке пекла, і отак ми спасались. Ми, діти, були страшно худими, одна шкіра та кістки, але все-таки залишились живі. Пам'ятаю, у селі люди валялись попід тином мертвими. Особливо залишилась у мене в пам'яті одна сім'я. Чоловіка звали Іван, а жінка у нього була Поля. Прізвище їх, здається, Бондаренки. Цей Іван, коли почалась колек-

тивізація, загинув у 1929 р. в конюшні від удару копитом коня. А жінка залишилась із трьома синами. І ось чи наприкінці 1932-го, чи на початку 1933-го, точно не пам'ятаю, у них абсолютно нічого не залишилось їсти. Від голоду ті хлопці вже порозпухали. А мати їх самих залишила в хаті. Думала, що синів заберуть у патронат. Тоді в патронат дітей брали. А сама зійшла з дому. Ходила понад селом, ходила, як мати плакала, а до хати не заявлялась. Ті хлопці порозпухали і почали по одному вмирати. Першим помер Максим, а Жорж старший і не знаю, як третього звали, у рядні тягли його на кладовище. У рядні, оці пухлі хлопці, тягли свого братика на кладовище, у рядні. Так у рядні його і кинули там, а потім їм люди трохи допомогли. Невдовзі помер і другий хлопець. А найстарший Жорж не знаю, де і подівся. А вона, мати, як побачила, що з дітьми сталося, то лишилась розуму. Додому вона більше не прийшла.»

Поліщук (Гуріна) Ванда Іванівна, 1927 р. н.

(записала у 2005 р. її онука, студентка НаУКМА Ольга

Поліщук, ФНСТ-2)

«В. І. Поліщук (у дівочтві Гуріна) народилась 30.10.1927 р. у Києві. По смерті матері у 1933 р. шестирічну Ванду тітка (Фелікса Іванівна Навінська) забрала до себе в с. Матусів Шполянського р-ну на Черкащині. За розповідями тітки, 1933 р. був важким. Посіяне вигоріло, хліб не викинув колоска, пшениця була заввишки 15–20 см. Втім, міста страждали менше, ніж село. Наприклад, у Києві масових смертей не було. В селі, справді, випадки смерті траплялися дуже часто, "тітка розповідала, що люди помирали від голодовки, як тоді називали те, що сьогодні голодомором називають". Часто людей навіть не ховали – так вони і лежали на дорозі... Тітка розповідала, що в селі був голод, але владу у ньому ніхто не звинувачував, тим паче не було думок щодо штучної його організації, бо причини голоду були очевидні – неврожай. Дядько (Шуляковський Річард Ромуальдович) працював на цукрозаводі, розташованому у цьому селі, тому родині рятуватися від голоду було легше, ніж людям, які жили в селах. На заводі робітникам виписували жом і мелясу (жом – це відходи від обробки цукрового буряка, а меляса – рідина коричневого кольору, яка залишається після очистки цукру), дядько працював головним інженером, тому отримував ці "продукти". Тим родина і рятувалася. Інколи, коли машинами привозили цукровий буряк на завод, на дорозі можна було знайти кілька буряків, які випадково випали. Так, бувало, у родині готували справжній делікатес – запечений цукровий буряк. Бабуся згадує, що у часи голоду найсмачнішими солодощами були сухарі, трохи змочені у підсолодженій воді. Втім, голод продовжувався недовго, вже у 1934 р. у магазинах було достатньо продуктів. [...] Причинами голоду бабуся називає такі: 1) неврожай; 2) неправильне (надто швидке) проведення колективізації; 3) саботаж землевласників. [...]

У 1937 р. заарештували дядька. Це було в серпні, в неділю. Приїхала машина (т. зв. емка) з неї вийшло три міліціонери, зробили обшук (бабуся зауважує, що вони, міліціонери, не залишили після себе безладу), а потім забрали дядька з собою. Все було культурно, без підвищення голосу. На прощання дядько сказав усім: "Це якась помилка. Я скоро повернуся". Але цього не судилося. Тітка ще з місяць їздила до райцентру з передачами, а якось повернулася і сказала, що дядька перевели кудись без права листування. Вже потім, у 60-х рр., під час "відлиги", стало відомо, що дядька заслали у Сибір, там він і помер у 1943 р. Реабілітований посмертно. Підставою, ймовірно, був наклеп одного зі співробітників, який через заздрощі доніс комусь "зверху" про те, що дядько мало не шпигун з Польщі (брат тітки емігрував до Польщі і часто надсилав передачі, писав і т. д.). Так винищувалась інтелігенція на селі. Сина дядька виключили з університету як «ворога народу». Після арешту дядька родина виписали з "державної" квартири і вона мала винаймати хату у селі. [...]

Загорний Іван Артемович, 1920 р. н.

(спогади 2006 р.)

«Коли розпочалося усупільнення сільського господарства в нашому селі Моринцях (суч. Корсунь-Шевченківського р-ну), мені було вже десять років, і я все це пам'ятаю.

Спочатку організувався так званий СОЗ (спільна обробка землі). Після СОЗу почалася організація колгоспу. Період СОЗу проходив під гаслом "Смерть межам", тобто розорення меж на окремих селянських полях. Відбирали кращих коней у заможних селян і розорювали ті межі плугами, потім підірвали надмірною працею тих коней, і вони швидко пропали. Колгосп розпочали будівництвом спільного колективного двору, з великою конюшнею та іншими спорудами, повідбирали у селян коней та весь сільськогосподарський інвентар з возами і стягнули до того двору.

У нас було сім душ в сім'ї: тато, мама і п'ятеро дітей. Ми мали п'ять десятин землі, пару добрих коней, одну корову, необхідний сільськогосподарський інвентар та молотарку заводу "Ростсільмаш". Цього було досить при "добровільному" запису в колгосп, щоб потрапити до списку так званих куркулів-глітаїв, які на виконання ленінського гасла "ліквідація куркуля як класу" підлягали виселенню до Сибіру. Але потім врятувало нас від цього лиха тільки те, що молотарка була власністю не тільки нашою, а ще й дядька, і не була ще повністю виплаченою з заводу "Ростсільмаш", а кінний привід до неї був власністю другого дядька.

Всіх інших "куркулів-глітаїв" по списку (а це були найкращі й працьовиті господарі в селі), після конфіскації всього їхнього майна разом

із хатою, вислали. Ті з них, яких не вмістили в ешелон на Сибір, назад у свої хати не пустили, і вони змушені були за селом викопати собі землянки під горою на території випасу Березне, і в них своїми сім'ями жили, чекаючи зловісного ешелону, але його довго не було. Осінню, з настанням холодів, коли ми ще пасли в тому випасу, то мати давали в торбину по дві пляшки молока, і я нишком носив його для дітей тих приречених сімей. Коли їх звідти забрали, я вже не бачив.

1932 року був накладений непомірний податок майже на всі види сільськогосподарських продуктів. Дехто не в змозі був їх виконати, то наклали на багатших додатковий податок на зерно і на м'ясо, то щоб не забрали корову, батько з братом купили на базарі бичка і здали його на м'ясо, а на додатковий збір зерна по всіх дворах в селі робили обшук. Ті обшуки робили спеціальні бригади "комнезамів", то були пролетарі-пройдисвіти або просто ледацюги з комітету незаможних селян. Вони були озброєні наганями і спеціально виготовленими для цього ключками з викуваною в гострому кінці порожнинкою, в яку попадало зерно, як проколоти мішок. Таким чином схований мішок знайти було легко.

Урожай того року в нашому селі був звичайний, і збіжжя було багато в копицях, яке звозили на колгоспний двір. Там його молотили і наш батько. Зерно потім вивозили на ст. Корсунь, а в колгоспну комору завезли тільки на посівний матеріал. Та комора була мурована і знаходилася в селі якраз через дорогу напроти нашої хати, тому доглядати те зерно як комірникові доручили нашому батькові – з попередженням, що за недостачу або лишок однакова кара. Батько дуже потерпали, бо серед зими багато людей вимирали з голоду і в селі нерідкими були випадки різних пограбувань.

Спочатку померлих ховали на кладовищі, а потім – де попало, або зовсім не ховали, а вивозили за село і скидали у провалля.

До школи діти, які могли, все ж таки ходили. Ходив і я тоді в 4-й клас. Одного разу ми звернули увагу вчительки на те, що із нашого класу один учень чогось довго вже не приходить. Коли провідали його батьків, то їй вдома його не знайшли. Це здивувало й сусідів, бо він був калікою на ногу і в сім'ї був один. Коли заявили про це в сільраду, то спеціально призначені особи прийшли й знайшли у погребі шматки зарізаного хлопця, а в печі – варене м'ясо, яке їли його батьки. Тих батьків забрали і невідомо куди поділи.

Над весну голодне лихо в селі збільшувалося. Не обминуло воно і нашу рідню. Помер наш дядько Терешко. Залишилася дядина і п'ятеро дітей, з яких до літа осталося двоє. У нас мама і старша сестра ходили в колгосп на роботу пухлими від голоду, а нас четверо малих і батько були надто худими до невпізнання. Єдине, на що ми ще сподівалися, – це тільки корова, яку тримали в хаті, у другій половині через сіни під спеціальним запором. Вона нас врятувала тим, що рано отелилася, і ми зарізали телятко на м'ясо і було молоко.»

Пиріг Ольга Іванівна, 1928 р. н.

(записала у лютому 2006 р. студентка НаУКМА
Г. Носак, ФСНСТ-2)

«Я народилася у с. Обмачево, Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Наше село було великим (близько 1000 дворів), недалеко великий ліс, р. Сейм. Школа на 7 класів, а у 8–10 класи ходили до Батурина. Церква була велика, але в 30-ті рр. її закрили й розорили. Пізніше в її приміщенні була школа. У 30-х рр. був утворений колгосп "Партизан", пізніше перейменований у "Червону зірку". За розповідями батьків та старших сестер дещо знаю: при утворенні колгоспу люди не хотіли туди йти, здавати своє майно, тому й почалися репресії. У кого були плуги, борони, коні – забирали все, судили, вивозили кудись. В інших, менш заможних, забирали не тільки живність, інвентар, зерно, овочі, але й особисті речі. Люди були приречені на голодну смерть. Деякі, коли бачили, до чого веде відмова вступати до колгоспу, "добровільно" йшли в нього.

Моя родина теж не хотіла вступати в колгосп, особливо мати, але коли в них забрали живність і реманент, обдерли все в будинку, зв'язали у вузли особисті речі, зменшили земельну ділянку, батькові якимось чином вдалося зупинити це свавілля і вступити до колгоспу, адже в родині було 9 дітей.

Під час голодомору 1932–1933 рр. усі "індивідуалісти" вимерли. Ні колгосп, ні держава не допомагали в голод. Усі виживали, хто як міг. У колгоспників були більші земельні ділянки, ніж в "індивідуалістів", залишилися якісь особисті речі, які можна було помінати в місті на хліб. Зерна та хліба в селі не було – усе забрали. Допомогали вижити ліс і ріка. Збирали трави, їли бруньки, молоді листочки, пекли коржі з насіння різних трав (конюшина, кінський щавель). Багато людей померло від такої їжі в страшних муках.

Голод 1946–47 рр.

Врожай був гарний, але весь хліб був вивезений по державних хлібозаготівлях. Забирали (податки) майже всі овочі. Батько з війни не повернувся. Мати – Пиріг Євдокія Микитівна, колгоспниця. Діти – 5 дочок (1921, 1924, 1926, 1928, 1937 р. н). Четверо дітей (хлопчики) померли від свинки.

Усі працювали в колгоспі. На трудові давали по 20 коп. (це майже нічого), і при виконанні трудових одержували у тиждень 0,5 кг хліба. Виживали знову, хто як міг, без допомоги держави. Були поши-

рені крадіжки у колгоспі та один в одного. За злочинство з колгоспних полів судили, штрафували. Матір, Євдокію Микитівну, теж судили за крадіжку колосків, але пожаліли і тільки наклали штраф.

Їли усе, що можна їсти: трави, насіння дикоростучих рослин, збирали мерзлу картоплю, равликів, черепашки зубатки і, звичайно, гриби та ягоди. Родина вижила тому, що вже майже всі були дорослі, працювали і могли самі себе якось прогодувати. Крім того, в них була корова. Родини, в яких були маленькі діти, у кого батьки не повернулися з війни, не було корови, вимирали майже повністю.»

Голодомор у с. Прачі Борзнянського р-ну

(записала у 2003–2006 рр. завідувач сільської бібліотеки
Наталія Хоменко)

Сова Марія Яківна, 1926 р. н.

«Наша сім'я здала хату в колгосп і виїхала у степ (Маріуполь). Явно ми не голодували, але й розкошів не було. Батько був куркулем. То каже: "Поїду, щоб хоч куркулем не звали". Туди виїхати нам допомогли, завербували, казали, що там буде краще життя. Виділили вагони, всі речі й худобу перевезли. Зустрічали добре. Пам'ятаю, які булки великі лежали на столі. Батько став бригадиром.

Там теж був неврожай. Матері не підійшов клімат, вона дуже хворіла на малярію, і тому ми мусили вертатись... А вертались уже, хто як міг. Ми все продали й вернулись ні з чим. Мені на шию почепили торбу з грішми, тому мене в дорозі берегли.

У 1946 р. я вже була заміжня. Після війни рік був дуже неврожайний. Мочили макуху, кришили ботвіну буряку, підмішували в хліб. Я двічі їздила у Західну Україну по хліб. Сідали на ходу, їхали зверху вагону. Лежали на вагоні і їхали. Брали з собою в дорогу щось поїсти. Якийсь чоловік хотів висмикнути у мене з рук їжу, але я втримала. Люди були пухлі. Але щоб хто помер тоді з голоду, цього я не пам'ятаю. Ми їли липові бруньки, рвали рогіз, варили з молоком, бо більше нічого не було вкинути у молоко. А коли вже дочекались нового врожаю, життя стало трохи кращим. Ми вручну жали серпами, молотили ціпами, зерно розтирали на жорнах.»

Петренко Софія Антонівна, 1909 р. н.

«У нашої матері нас було 8 дітей, батька вже не було. Вижили ми чудом. Їли калачики та курочку [такий бур'ян. – Ю. М.]. На роботу не було сил ходити, але кок-сагиз збирали. Пухли з голоду.

У 1933 р. одружувались Савелій Федорович Лісовий і Наталка Сильвестрівна. У перший день весілля дружки не могли й танцювати, бо такі пухлі були ноги. Вже коли поїли, тоді тільки стали танцювати...»

Дорошенко Параскева Корнилівна (1909–7.07.2006)

«Коли у 1933 р. був голод, мені виповнилося 24 роки. Добре пам'ятаю пережите страхіття. Всі тоді були голодні. Куди не глянь, люди були пухлі від голоду. Сиділи в холодних хатах. Дуже багато було злочинства, крадіжок.

Людей поголовно оббирали. Вижили тому, що їли різні трави, гнилу картоплю, акацію, кінський щавель. Їздили в Нехаївку по жемерину (терта картопля, віджата, промита, без крохмалю).

Вночі плугами самі орали. Дрова на собі тягали. Коли дозрів урожай зернових, молотили ціпами. Дуже важко було, бо від голоду були дуже слабі. А потім ворочки із зерном у нас все одно повитягували. Не хочеться згадувати про те страхіття, яке нам довелося пережити.»

Щербина Любов Зінов'ївна, 1918 р. н.

«У голодні роки ніхто з моєї рідні не помер від голоду. Батько робив на залізниці, то там давали пайки. Тому сім'я не дуже бідувала. Рік був неврожайним, та ще й вивезли весь врожай. Люди падали на ходу. Ми жили на переїзді, бачили, як люди йшли коляями: впала людина – і нема...»

Ми сушили щавель [...]. Ходили по полю, збирали картоплю. Якби не корова, то взагалі нічого було б їсти. Відкривали давні бурти картоплі. Її там уже не було, але збирали напівзгнилий крохмаль, який залишався...»

Бутовець Василь, 1924 (?) р. н.

(Бутовець В. Ветерани – за меморіал // Народна газета. – 28.09.–4.10.2006 р. – № 36 (738). – С. 3)

«[...] я, наприклад, ходив до першого класу Володимирівської школи в Городянському районі на Чернігівщині і спух від голоду. Моя сестра й десятки моїх односельців померли. У наших лісах лежали сотні трупів померлих від голоду, які йшли з півдня на північ, але їх не пропустили "заградотряди" на кордоні з Білоруссю (за п'ять кілометрів од Володимирівки) й Росією. І це було на Чернігівщині, яка менше постраждала, ніж багато інших областей України.

я засвідчую, що врожай тоді був добрий. [...] Василь Бутовець, ветеран Другої світової війни, учасник бойових дій, інженер-полковник у відставці [...]»

Охріменко (Шовкун) Людмила Іллівна, 1924 р. н.

(записала 12.02.2005 р. студентка НаУКМА Т. М. Салата, ФСНСТ-2)

«Я, Людмила Іллівна Охріменко (в дівочтві – Шовкун), народилась 22.08.1924 р. у с. Припутні Ічнянського р-ну. Батько – Ілля Степанович Шовкун, мати – Ганна Олександрівна, старші брати (Василь та Андрій) і я. У нас було 5 га землі, пара волів, корова, поросятко, кури. Дома і робили обое.

Село наше було величеньке. Була й церква. Священик був приїжджий, а куди він потім дівся, не пам'ятаю. Була школа-семирічка. Мене забрали на х. Барбурський, що у 7 км від Припутнів, де я жила у материних батьків і пішки ходила у Припутні до школи. З чи 4 години ходила. Ото вранці устаєш та йдеш. А тоді із школи приходжу у 2–3 часа. У діда з бабою була невістка, а у неї четверо дітей. Я старша, а вони меншенькі. Довкола хутора стояв ліс, красиво так. Я пасу корови, і ці малі діти коло мене бігають... А тоді ото підкинулась голодовка.

Наложили нам хліба – батько заплатив. Мало. Приїжджають ще раз. Забрали 5–6 мішків. Осталось мішок жита і півмішка проса. Знов приїжджають. Забрали волів, корову, поросся – все забрали. Це, казала моя мати, були ічнянські Козієнко і Сідун. Якби знала, де вони поховані, то і пам'ятники б їм порозбивала. Тоді наклали оп'ять податок. Нічого вже брать. Тоді на батька: "Іди в колгосп". Батько не хоче: "Чого я піду?" Дак вони за його – і в Сибір. Осталися ми голі й голодні. Мені 9 год, одному брату 10, а другому 12.

На печі той мішок жита мати сховала, а півмішка на припічку. А тоді один ходить, заліззякою штрикає, найшов те просо. І його забрали. Хотіли і матір забрать – не знаю, де б вони її діли, дак вона вночі одвезла нас до діда й баби, а сама – в Ічню. Там, де зараз спиртзавод, був одкормпункт. Скот одгодовували. Її туди на роботу прийняли. Ми десь тиждень жили у діда й баби. Рвали лободу, клевер, пирій. Бувало, що від діда і картоплина яка перепаде, да нечасто, бо ж сім'я велика, годувать треба усіх.

Люди голодували. Наша вулиця там за ставком, то всіх людей по-виганяли – куди хочете ідіть. Кого вивезли, хто втік. А хати порозбировали і колгоспні сараї строїли. А скільки чужих ходило. Голодні просили хоч що-небудь. Може і мерли, ну я не знаю, бо мала ще була.

А тоді мати прийшла: "Заберу вас". А де жить? Сараї там такі, ну, ще літом жить якось можна, а зимою? Веде вона нас, а там між Припутнями і хутором течія така... Вона і каже: "Я вас потоплю. Чим я вас

годуватиму?" Так і каже. Ми в плач. Вона узяла одного й кинула. Андрія. Він кричить, а ми: "Мамочко, мамочко, ми будемо Вас слухать. Ми все, що загадаєте, будемо робить". Вона тоді витягла його, обтрусила і повела нас в Ічню. Пішки. Прийшли ми в Ічню, стала мати там робить. А жить ніхто в хату не пускає. Так і жили в сараї мабуть із місяць. Ото, де була автошкола, там хатка старенька і зараз стоїть. Жили там дід і баба, син і дочка. Дід сторожував. Тоді якось і каже: "Давай я тебе, дочко, до себе заберу". Ото і пустили нас у хатинку, спасибі їм. Тут ми прожили два годи, даже поросятко держали. Пізніше старший брат Василь тоже почав робить коло матері, а я пішла в артіль, у "Швейтруд". Так і вижили. Хай пишуть, хай знають, що Сталін робив. Що Сталін, а що коло його. Як оце коло Кучми.»

**Лукаш (Кононенко) Олександра Петрівна,
1918 р. н.**

*(записав у 2005 р. студент НаУКМА Т. О. Жуковський,
ФПВН-1)*

«Я, Олександра Петрівна Лукаш, народилася 27.11.1918 р. у с. Малківка (суч. Прилуцького р-ну). Нині проживаю у Прилуках по вул. Саксаганського, 12, кв. 4. Працювала вчителькою в Малківській СШ, нині – пенсіонерка.

Про голод пам'ятаю гарно, він яскраво відбився у моїй пам'яті. Але через цей жах не закінчила всі 7 класів.

Загалом наша сім'я була незаможною. Куркулями не були, особливих багатств не мали. Нас усього було семеро: я, мама – Дубіль Євдокія Василівна, бабуся Палажка, три сестри: Ганна, Маруся, Софія та брат Микола. Церкви в нашому селі не було, ходили за 22 км у сусідню Богданівку. Був піп – о. Григорій Голобородько. Оселився в Малківці разом з дружиною Варкою, тутешньою. Вони самі тут побудували хату. Згодом виїхали з відомих причин. Церкву ж закрили й перетворили в клуб.

Згодом почалася хлібозаготівля, до села прибули від партії тридцятитисячники. Вони були не місцеві, але українці. У нашій хаті були куткові збори до 12-ї ночі. З тридцятєро душ більшовики збирали у хаті й переконували йти в колгосп, розповідаючи, що їм тоді буде легше жити. Люд, звичайно, не хотів. Тоді з ними розмовляли поодиноці і питали, чому, також погрожували, що в разі відмови все відберуть. Так повторювалося багато разів. У людей, які відмовлялися туди йти, починалися неприємності – аж до заслання в тюрми. Так, мого рідного дядька Дениса засудили за те, що він не хотів йти до того колгоспу, а потім, коли повернувся додому, застав свою жінку та п'ятеро дітей померлими від голоду. Далі розпочалася хлібозаготівля, коли у людей забирали майже все. Ходили з металевими ковільками і пхали ними по всьому городу та оселі. Забрали все...

Головою сільради був, пам'ятаю, Владислав Помагайба. Немісцевий, але українець. Він і керував тією хлібозаготівлею.

Було дуже складно. Поїли все, що можна, навіть траву. Інші навіть убивали собак та котів, їли смердючу конину, а ті, хто ще мав здоров'я, лазив і розкрадав гнізда граків та інших птахів. Ще викопували на городі гнилу й мерзлу картоплю, бо у ній був крохмаль, та готували з неї млинці, що мали нестерпний приторний запах. Люди пухли й вмирали. До голоду в селі було десь 400 хат, а опісля більша частина села вимерла. Була сім'я, що з'їла двох своїх дітей. Їх прізвище – Кручакови. Їх потім кудись забрало НКВД.

За те, що крали пшеницю, суворо карали. Одну нашу знайому піймали, коли вона вкрала кілька колосків. Її, бідну, змусили два місяці ходити в Прилуки працювати прибиральницею в тюрмі без ніякої платні. Їй, виснаженій, навіть важко було дійти до роботи...

У нас у погребі ще залишалось кілька буряків, то ми їх міняли на молочне і так жили. Я тоді ще ходила до школи, та в мене не було книжок і тому я взяла два буряки і виміняла їх на три книжки. Пам'ятаю обличчя та хижі очі дітей, які вхопили ті два буряки й немитими почали, їх гризти, забившись у кутку. Потім я прийшла додому й почала картати себе за те, адже якби я сама гарно з'їла ті буряки!

В школі пам'ятаю свого першого вчителя – Дмитра Йосиповича Завітневича. Йому тоді було близько 40 років і він жив у квартирі при школі разом зі своєю дружиною Софією Петрівною. Ми навіть з нею дружили. Кілька разів вона до нас приходила й просила якісь молочні продукти. Переїхали сюди з Прилук, а потім через голод кудись виїхали і більше про них я нічого не знаю. Взагалі у школу взимку вже ніхто не ходив, бо нікому було. Діти або вмерли, або не мали сил ходити.

Найтяжче було нам навесні 33-го. Думали, що вже все. Пізніше почалися жнива, і колгоспники потайки збирали колоски в банки, що були заховані за поясом. Потім дали 3 пуди білої муки-крупчатки, і мама приготувала пиріжків та локшини. Якою ж смачною була та локшина! А далі було вже легше: давали по 100 г пашні на трудовдень. Так ми дивом пережили ці страхітливі часи...»

Костюк Галина Юхимівна, 1922 р. н.

*(записала від своєї бабусі студентка НаУКМА
Ярослава Безручко)*

«Йшов 1932–33 рр. Мені тоді було 11 років. На огородах все вимокло, бо йшли безперервні дощі. З кожним днем ставало все голодніше. Пам'ятаю, що вже підпухли батько й матір, ми з братом ледве ходили. Але треба було йти в ліс по листя липи, а на луках нарвати щавлю. З цього бур'яну мати варила борщ і пекла оладь. Ніякої думки не було, крім думки їсти.

Ми жили на вулиці недалеко від кладовища. Я бачила, як щоденно бригада з колгоспників збирала померлих на вулицях, звозила на кладовище, скидала в яму трупи і закопувала тоді, коли яма була повна.

Недалеко від нас жив самотній дідусь. Бачила, як перед вечором він ішов до своєї самотньої хатини від колгоспної кухні, несучи в полумиску зварене пійло. Стане, поп'є його трохи, постоїть і знову ледве ноги переставляє. Вранці ми, підлітки, пішли до діда Терещенка. Він лежав на лавці під стіною біля вікна. Ми спочатку боялися заходити в хатину, а коли зайшли, побачили, що дід мертвий. Повні глазниці сліз, але очі і рот міцно стиснені. Тільки пізніше я зрозуміла, що дід умирав свідомо, закривши очі і рот.

Ще пам'ятаю. Ми жили на околиці біля озера. Десь у другій половині дня до озера під'їхали машини з дітьми. Це були діти з Полтавщини, з дитячого будинку. Як тільки машини зупинились, вони, перебиваючи одне одного, вискакували з машини і, припавши до землі, гризли траву. Цього я ніколи не могла і не можу забути.

Наша сім'я залишилась жити завдяки допомозі шкільного батькового друга, який дав кілограмів з десять конопляного сім'я. Це сім'я мати підсушувала на протвині, товкла в ступі, додаючи туди лист липи або лободи, і робила оладьї. З одного боку, ці оладьї з борщем врятували нас від смерті, але на все життя зробили хворим кишковощунковий тракт.

Пам'ятаю, що це було страшне лихо. Діти сиділи, наче старики. Їм не хотілося ні гратись, ні бігати. Одна була думка: їсти. Цілі сім'ї вимирали. І ніхто не міг зарадити цьому лихові.

Все це не забувається все життя. Щоб таке не повторилося ні внукам, ні правнукам, ні взагалі в житті народу.»

Українські райони Російської Федерації

Іщенко Катерина Іванівна, 1928 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Олена Рябцун,
ФЕН-2)

«Я, Іщенко Катерина Іванівна, народилась 20.11.1928 р. у с. Смородинному (суч. Білгородської обл., раніше – Курської). Це село розташовано недалеко від сучасного україно-російського кордону. До Харкова їхати 70 км, а сусіднє село Пушкарне розташоване вже у Сумській області. Село велике, в часи мого дитинства у ньому було понад 500 хат, семирічна школа. Була й церква, яку після 1917 р. перетворили в комору для зерна. Колгосп був заснований у 1929 р., мав назву "Первомайський". Наша родина одразу вступила до нього. Батьки віддали коня, у нас лишилася лише корова, завдяки якій ми й пережили голод. Тим, хто вступав до колгоспу, давали по державних нормах по 50 соток (тобто по півгектара) городу на родину. Усі мали здати до колгоспу коней. Дозволялося мати по одній корові і одній свині. Тих, хто не вступали до колгоспу, називали "єдиноличниками", і їм відрізали город по саму хату.

Урожай у 1932 р. був хороший, але батькам не заплатили за відпрацьовані трудовні ні грошима, ні зерном. Ближче до зими до нас почали приходити і вимагати віддати все зерно, яке ми мали. Потім приходили вже з ломами, рили підлоги, шукали, де може бути сховане зерно. З городу в нас забрали все, навіть картоплю. Куди всі продукти вивозили, ніхто напевне не знав, але деякі говорили, що до Москви. Що я добре пам'ятаю, так це як їздила кобила, запряжена у віз, і в кожному хату заходив мужик і питав: "Мертві є?" Мертвих кидали на віз і везли на кладовище, де працювали постійні копальники і рили могили для померлих. Підвода приходила двічі на день: вранці і ввечері. Лише в кожній сьомій хаті залишалось по 1–2 живих людей. А так ідеш селом: по 5–6 порожніх хат підряд. Але про те, хто ж винуватий, люди мовчали. У нашій сім'ї, дякувати Богу, не помер ніхто. На той час ми жили вчотирьох: батько, мати, я і мій маленький брат Петро.

Після масового вимирання в селі просто не було кому працювати. Ті, які залишились, були ослабленими та зневіреними. Сіяли зерно вручну, сіялок не було. Попри все, врожай того року був дуже хорошим, і вже почали видавати хліб на трудовні.

У січні 1934 р. нас розкуркулювали (мені тоді було 6 років). Як казала моя мати, причина цього була побутова. Ми мали хату, криту

залізом, а один із сільських активістів, Антон Євсєєвич Усіков, який, до того ж, був нашим кумом, поклав на неї око і хотів будь-яким чином до неї переселитися. Саме розкуркулення я пам'ятаю досить чітко. То була страшна картина. Батько якраз повіз буряки до с. Мезинівка в Сумському обл., за 15 км від нашого села. Коли він повертався додому, його зустріли за селом, арештували і вночі прогнали 27 км до райворонської в'язниці. На світанку прийшли викидати нас із хати. Пам'ятаю, що це був другий день після Водохреща, значить, 20 січня. На той час у батьків було вже троє дітей. Тільки-но народилась дівчинка Аня, їй було 7 днів. Прийшло до нас троє чи четверо, взяли мати за груди й почали трусити, говорячи: "Кулачка, віддавай гроші". Ми з братом Петром злізли з пічки, вчепилися в мамину спідницю і закричали: "Не чіпайте! Це наша мама!", але на нас уваги не звертали. Потім нас повиштовхували на вулицю, де було десь – 40'. Ми забилися під сарай, стояли на снігу роздягнені, як були. Ми побачили, як чоловіки розгойдали люльку з малою дитиною і викинули її в сніг. Я побігла туди, витягла дівчинку і намагалась її зігріти. Не отримавши від мами ніяких грошей (бо їх просто не було, тих грошей), чоловіки впустили нас до хати одягтися як-небудь. А біля воріт на нас вже чекала підвода. Всіх чотирьох (маму і трьох дітей) кинули в солому і повезли на ст. Готня, за 45 км від села, де ми мали сісти на потяг для виселення на Соловецькі острови. Прибувши до Готні, ми зустріли там батька і вже разом чекали на поїзд. Коли почали завантажувати людей до вагонів і мама вже зайшла всередину, один з наглядачів підійшов з офіційним папером і, дізнавшись, де Іщенко Іван Захарович, зачитав, що той "не підлягає висилці". Ніхто нам не пояснив того, за що нас розкуркулювали, чому в останній момент ми залишилися на батьківщині. 45 км додому ми йшли самі. До нашої хати нас не пустили. Один чоловік дозволив нам жити в його сараї – дерев'яній хатці без опалення – там ми тимчасово і оселилися. Звичайно, ми подавали клопотання, батько двічі їздив до самого Калініна. Той вислав комісію до села, щоб пересвідчитись, що наша родина була з бідняків. З Москви приїздив уповноважений для розслідування. Підтвердивши відомості про те, що сім'я бідна, а мій дід, Захар Микитич, взагалі був кріпаком, комісія визнала розкуркулення безпідставним і незаконним. Таким чином, через рік, у 1935 р., нас впустили до власної хати. Всередині все було розкрадено, залишилися самі стіни, але принаймні ми були вдома. Ті, хто нас розкуркулював, залишилися в селі і жили так, ніби нічого не сталося. Коли я закінчила 7 класів у школі і хотіла вчитися далі, то вони до мене підходили й казали: "Якщо ти, дівка, така вумна, так іди чи заступником бухгалтера, чи до комори вісовщиком". А я їм відповідала, що піду вчитися, бо хочу, щоб я ними командувала, а не вони мною. На тому наші шляхи з ними й розійшлися..."

Частина II

Голод на «Малиновому Кліні»

Уривок зі спогадів (1948 р.) письменника Петра Волиняка (Чечета) (1907–1969)

(Волиняк П. Кубань – земля українська, козака... // Пам'ятки України. – 2005. – № 2–3. – С. 113–128)

«[...] Населення станиці [Новомалоросійської у серпні 1932 р. – Ю. М.] майже на сто відсотків українське, за винятком декількох зайд, які прибули пізніше. Це були переважно гендлярі й ремісники, що тепер перекваліфікувались на активістів-урядовців. Мова в станиці теж українська за виразними ознаками полтавської говірки. [...] [опис приїзду голови колгоспу на поле і "зустрічі" його колгоспниками. – Ю. М.] Взялася (Галина) в боки й [...] почала:

Кукурудзо, кукурудзо,
в тебе листя косяком!..
Голова наш у чоботях,
А ми ходим босяком!..

Бачу, голова мій зблід. А на лану зробилося щось страшне. Всі жінки, мов за командою, кинули працю, взялися в боки, і ще не затихла луна від Гальчиного заспіву, як гримнув могутній приспів:

Гей, гей, гей!
...вашу мати,
Нащо було нам брехать,
Як нема в що узувать?!

Голова пробував перевернути це в жарт і, намагаючись посміхнутись, наскільки вистачило сили, "весело" крикнув:

– Тю, на вас! Показилися, чи що?

Та занадто була гостра ситуація, щоб жартом скінчитися. Якась літня жінка рвучким рухом руки схватила серп і рішуче пішла в наш бік. Гурт раптом затих. А молодиця йде. Почуваю, що настає критичний момент. Голова колгоспу нервово блідне, стремляє руку до кишені й тримає її там, не виймаючи. [...] вона затримала ходу, а тоді кинула серпом об землю, сплюнула люто й прошипіла:

– На матір свою, суку, тюкни, що вилупила тебе, падлюку, а не на мене!

Несамовитим реготом і тюканням гурт одноголосо схвалює її пропозицію [...].

– Ідемо звідси, товариш учитель! – звертається голова до мене. [...]. Слідом за нами срібний Галчин дзвіночок видзюнював:

Наварили нам кандьорі,
нема й солі – лиш вода!

Обіцяли рай і щастя,

А тут – горе та біда!

А слідом за нею дужий хор кидав потоком лютого осуду:

Гей, гей, гей!

...вашу матір,

Нащо було нам брехать,

Як нема чим годувать? [...]

– Чогось розсердилися, а на вас злість зігнали, – потішаю його.

– Чогось розсердилися! – передражнює. – Вони вже “чогось” з 1929 року сердяться, як почалась колективізація. Але тепер з цієї злості, мабуть, щось погане вийде. Бачу, що так не кінчиться. [...]

Зупинились коло двох довгих і широких, але низьких стійків. [...]

– Що це таке? – питає люто, ніби-то я поставив їх.

– Та скирти ж, не корови! – відповідаю.

– Скирти!.. Не скирти, а секретний тік!

Але, бачачи, що я нічого не розумію, голова пояснює мені:

– Не хочуть хліб державі здавати, то крадуть і ховають по балках і бур'янах. Маємо ми клопоту з розшукуванням цих токів. Недавно знайшли одного активіста, що з пробитою головою в Хрестовій балці лежав. Він за два тижні дев'ять таких токів знайшов.

– Та воно, – продовжував, питально вдивляючись у мої очі, – трохи й страшно весь хліб віддавати...

– А хіба весь забирають? – питаю.

– Іще й не вистачить... – сказав і посміхнувся гірко.

– То й не диво, що козаки хліб ховають, – кажу. [...]

Була середина жовтня [...]. В ці дні перестали існувати всі п'ять шкіл у станиці Новомалоросійській. За наказом партії й уряду на пролив пішли. Всі як один: від першої кляси до останньої, від сторожа до завідувача.

Як різномастні гуси, розповзлись діти по бур'янах [...], ганялись за пшеничними колосочками [...] зібрали за день 72 кілограми пшениці. Я пробував пояснити, що це є недопустиме марнотратство, а не жнива, коли людина збирає за робочий день 128 грамів зерна. [...]

– Киньте свої непотрібні жарти, – відповів, поблажливо посміхаючись, уповноважений. – Партія б'ється за кожен грам, а ви назбирали аж 72 кілограми.

– А я певен, – додав голова, – що завтра ви візьмете в руки своїх вчителів і буде не 72, а 100 кілограмів.

– Але погодьтеся, – відповів я, – що це злочин! Це найбезглуздіша розтрата національного багатства!..

Аж поторопіли від несподіванки мої співбесідники. [...] тоді уповноважений, підійшовши щільно до мене, сказав, майже прошепотів:

– Ви ще занадто молодий, щоб партію вчити! Ми поради не потребуємо, а саботажників завжди пізнаємо, хоч би вони й профкомом вчителів керували.

Жахом обдало мене від цих слів. Мені здалося, що петля вже на моїй шиї і мене вже волокли в льохи ГПУ. Я проклинав себе за свій довгий язик і почав на всі лади викручуватись [...].

На другий день ми зібрали 54 кілограми зерна, а на третій дітей з'явилося ще менше, і ми спромоглися лише на 37 кілограмів. Я порадився з директором, і він адміністративно заборонив жнива, мотивуючи тим, що немає офіційного дозволу на ці роботи від відділу народної освіти, якому підлягає школа. Початкові школи пішли за нашим прикладом. Так і закінчилися наші жнива. [...]

Черговим пострілом Москви була постанова ЦК ВКП(б) за підписом самого Сталіна “Про позачергову, надзвичайну чистку партії й комсомолу і районах Кубані”. [...] За два тижні після оголошення постанови про чистку появилася комісія і в нашій станиці [...]. Чистити почали з комсомолу. За шість днів вичистили 98,5 відсотка комсомольців!

Закінчили з комсомолом і почали комуністів. Тут справа пішла ще краще. На дверях зали, де була чистка, стояло два вартових з ГПУ і, як тільки комісія робила постанову “За побутовий розклад і за втрату класової чуйності з партії виключити”, то один вартовий лишався на дверях, а другий брав свою жертву і вів до колишньої отаманської стайні.

– Ще ніколи отаманська стайня таких расових жеребців не мала, як тепер, – тішилися козаки.

За тиждень роботи комісії з 57 членів і кандидатів партії 40 опинилося в стайні, а 17 – на волі. Голова комісії скликав загальні збори партійців, які ще лишилися у партії, й заявив їм:

– Чистка у вашій станиці закінчена, але це не значить, що вона закінчена взагалі. Ми не виїдемо з Кубані, доки не буде зламано саботаж [...]. Основне завдання, яке стоїть перед вами: зламати куркульсько-петлюрівський саботаж на Кубані і виконати план хлібоздачі. [...] Від вас залежить, чи бути в лавах партії, чи на лаві підсудних...

Була глупа ніч, коли голова виголошував цю промову. [...]

На другий день рано (як закінчилась чистка) великий загін ГПУ, що прибув уночі, оточив всіх вичищених і арештованих комуністів і погнав їх на ст. Бурсак, де вже чекали вагони, спеціально приготовані для “авангарду революції”. Увечері поїзд відійшов у напрямку Ростова. Більше про наших комуністів ніхто нічого не чув. [...] Виряджав їх

у останню дорогу новий уповноважений райкому, товариш Шор. Шор прибув разом з загonom ГПУ. [...] [далі розповідається про прихід Шора до школи, його вимогу вилучити з бібліотеки книги С. Єфремова та М. Яворського, його звинувачення на адресу П. Волиняка у тому, що він хоче "саботажникам, куркулям, контрреволюції кубанській петлюрівську Україну зробити". – Ю. М.]

– Ми вас уже розкусили, – ширить, аж свище, Шор, – але не хочемо тепер на вас час гаяти. [...] тепер – одне завдання: зламати саботаж і здати хліб державі! Здати все! До снопа! До колоска! До зерна! До... – товариш Шор запнувся на хвилинку, а тоді закінчив, протягнувши кожен склад:

– До пи-лин-ки! [...]

Почався грабунок. [...] Ціла бригада шукачів "зернових ям" створена на станиці. В кузнях для них спеціальні сталеві списи виготовлено, і йдуть вони, оті бездушні сталінсько-московські посіпаки, з тими списками, як гицлі, по дворах, по городах. [...] Не тільки землю добувають, а й підлоги по хатах зривають, печі розбивають. [...]

Николай Хвостіков надзвичайний нюх на ями має. Недарма його "королем шукачів ям" назвали. Це він знайшов понад триста схованок, в яких було декілька тонн збіжжя. Його вже преміювали, його прізвище у Кремль самому Сталінові телеграфом передали.

Але все свій кінець має – спорожніли й ями вже. І товариш Шор, райкому партії відпоручник щирий, новий наказ дає: забрати пшоно, муку, крупи, соняшники й печений хліб. Люди вже не плакали, а тужили, як за мертвим. Хвостіков забирав останню півлітру пшоно, яку жінка до скрині з одягом заховала, "націоналізував" останній кусок хліба зі столу, забирав насіння гарбузове, щоб роздати його своїй бригаді як "трофеї" [далі розповідається про комсомольця Юдина з бригади Хвостікова, який забрав у вдови з дітьми тільки одну хлібину з чотирьох. – Ю. М.]

Довідався про це Хвостіков і трохи не збожеволів від люті. Як несамовитий прибіг до вдови, перешпортав усю хату, але хліба не знайшов. Ще більше розлючений невдачею, бо був певен, що вдова не дала дітям весь хліб відразу з їсти, написав рапорт Шорові, що Юдин "втратив класову чуйність, злигався з куркулями й саботажниками й родини розкуркулених хлібом постачає". Юдина замкнули до отаманської стайні, а на другий день разом з кількома "саботажниками" погнали на Тихоріцька. Після того ніякий активіст жалю не мав.

Так кінчався листопад 1932 року. [...] В кінці листопада до станиці з'явився загін ГПУ. Це була остання стадія перед ліквідацією станиці. Такі загони вже були в станицях Полтавській та Уманській. Начальник загону мав повноваження у разі потреби прийти до станичної влади й заявити:

– З цієї хвилини радянська влада в станиці не існує. Я – військовий комендант станиці.

Все, що було на той час у станиці, тратить свої права. Навіть партійці механічно з партії вибувають і йдуть на висилку поруч з безпартійними "саботажниками".

Поки що загін сидів тихо. До всього придивлявся, до всього прислухався, але навіть поради будь-кому не давав. Місцева влада скаженіла, щоб направити ситуацію. Особливо заврушилились активісти, коли прибула ціла валка колгоспників зі сталінградського краю на "прорив". Гості їхали на своїх возах, везли свої серпи й коси. На передньому возі якась жінка, що сиділа, звисивши свої червоні, порепані ноги, тримала на граблях червоний прапор. [...]

Приходжу до школи трохи раніше, ніж звичайно. [...] Бачу, що майже всі вчителі вже поприходили. На обличчі кожного – переляк.

– Чи чули? – до мене всі разом.

– Ні. А що? – питаю, а тривога груди здушує.

– П'ятсот господарств розкуркулено за ніч. П'ятсот чоловіків і п'ятсот жінок арештовано. Отаманська стайня поділена тепер на дві частини: чоловічу й жіночу. [...]

Але виявилось, що це ще не є стовідсоткове виселення. Загін ГПУ всю ніч був нейтральний. Це була звичайна планова акція, якою керував уповноважений райкому Шор. [...]

Глуха чутка про скору ліквідацію української бродила по Кубані, затруювала свідомість і гнітила душу. Деякі слабодухи вже повільно повертали в бік "єдиної неделимой", що для зовнішньої відміни тепер перебудувалася на "пролетарській основі". В деяких станицях позривали українські вивіски й замінили їх російськими. В інших школах, не чекаючи ніякого наказу, самовільно русифікувалися. [...]

А натиск Москви росте й росте. Невідомо чого перестали приходити українські часописи з Ростова, Харкова й Києва. Офіційної заборони нема, але й часописів нема. Скарги на пошту не помогли – пошта каже, що вина виключно адміністрацій.

– Але чому всіх разом? – питаємо. – Хіба змовились?

Знижують плечима й потішають:

– Будете російські читати – ці приходять добре.

Разом з тим станична пекарня одержала наказ випікати хліб лише для вчителів, і то не для всіх, а тільки для приїжджих, які не мали зовсім з чого жити. Хліб пекли з просяної муки, навіть не відсіявши луски. Вкусиш кусочок такого хліба, жуєш його, жуєш, а він усе прибавляється в роті. Хоч як їсти хочеш, а не ковтнеш без води.

Прийшов кінець. План виконано: голод на Кубані – доконаний факт. Всі поїзди переповнені втікачами. Тихоріцький двірць не вміщає людей. Щоб сісти на поїзд, треба чекати тижнями або вийти пішки за межі Кубані. [...]

Шор, всевидящее партійне око в станиці Новомалоросійській, чудово виконував наказ партії. За два місяці перебування в станиці він міг сміло рапортувати:

– Наказ виконано: хліб забрав, люди мруть...

Але Москва не сурмить перемир'я. Навпаки, велить добивати вмираючих. В станицю приїхала виїзна сесія народного суду з Тихоріцька, щоб за законом від 7.8.1932 року судити на місці всіх, хто, вмираючи, взяв якогось качана в степу.

Першою жертвою суду став Павло Діброва. Він працював конюхом в одному з колгоспів. Повертаючись з роботи, щоразу брав у кишені кукурудзу з жолобів і годував нею своїх онуків. Хвостиків на доручення Шора контролював конюхів і, перестрівши Діброву, знайшов у його кишенях зерно, отже, піймав на готовому.

Суд був "скорий і правий". [...] За цей злочин – розстріл.

За Дібровою протягом двох днів пішло ще декілька колгоспників. [...] Вчителі, навіть місцеві, шукали способу виїхати з станиці, щоб зберегти життя. [...] Недовго думаючи, виходжу крадькома зі станиці, степами обходжу заставу ГПУ, що стоїть на головному шляху, і пробиваюсь до станції Бурсак. Купую квиток і знову никаю поза станцією, бо самовільний виїзд зі станиці заборонено, і я боюсь арешту. Врешті їду. В поїзді, що йде з Ростова, купив краєву газету "Молот" і, розкривши, жажнувся. На першій сторінці величезними літерами стояло: "Нет больше станиці Полтавской – націоналістического кулацко-петлюровского гнезда на Кубані! Есть станица Красноармейская – верная опора советской власти і колхозного строя!"

Далі йшов репортаж про стовідсоткове виселення мешканців станиці, повідомлення про перейменування її і відомості, що перший транспорт нових мешканців уже прибув у станицю. Нові мешканці походили із Західної області, себто з районів Пскова й Новгорода. Як насмішка над голодною Кубанню, повідомлялося, скільки муки, крупи та інших продуктів завезено до станиці Полтавської, чи то пак, Красноармейської. Смакувалося, який гарний хліб випікає пекарня станиці...

Поруч з цим – передова на тему: "Кубань мусить врахувати сумний кінець хлібоздачі". Нехай знають українські націоналісти, що на черзі за Полтавською мають бути станиці Уманська, Староменська, Новодерев'янківська, Новомалоросійська, Новоменська... [далі розповідається про зустріч автора з проф. Краснодарського педінституту І. Шалею. – Ю. М.]

Виймаю газету й кладу перед ним.

– Бачили? – питаю.

– І бачив, і чув. Вночі був у мене вчитель з Полтавської. Розказував. То жак: з 30 тисяч населення тільки 95 родин залишено...

– А це бачили? – питає й дає мені невеличку транспортну газетку, в якій на першій сторінці було вміщено "Постановлення" про скасування українзації. – Інститут сьогодні вже русифікується. Вже прибули нові навчальні плани. [...]

До станиці не доїхав. На Бурсаку мене чекала Ірина Павлівна, викладачка історії.

– Не йдіть туди, бо по вас приходили вже... [...]

Уривок з передової статті «В позорной станице создать большевистские, урожайные колхозы» газеты «Красноармейская звезда» від 2.01.1933 р.

(Передовица из «Красноармейской газеты» // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 110–111)

Красноармейская звезда

«Выездная редакция красноармейской газеты партбюро ВКП(б) N-ского полка ст. Полтавская.

[...] Остатки кулачества, охвостья контрреволюционных элементов, организовали саботаж хлебозаготовок и сева [...]. Под влиянием кулацкой агитации на работу в поле выходило только одна треть колхозников, была крайне низкая производительность труда. Хлеб разворывался, растаскивался, запрятывался в ямы, но не сдавался государству. В станице (Полтавской) вскрыто 400 ям. Хлеб и по сейчас гноится в ямах, еще не найден полностью.

Партийная организация, станичный совет шли на поводу у кулачья. Эти предатели, агенты кулачья, вместо борьбы с контрреволюционным саботажем, сами являлись проводниками саботажа, сами руководили расхищением колхозного урожая [...].

Краевые организации несколько раз предупреждали станицу. В 1931 году был распущен колхоз "Червоный прапор" за явный саботаж сева и за злостное невыполнение обязательств перед государством. В 1932 году, 24 ноября, станицу Полтавскую занесли на черную доску, сделав ей последнее предупреждение. Из станицы вывезли товары.

– Мы прямо опубликовали – говорил секретарь Сев.-Кав. Крайкома ВКП(б) Шеболдаев, – что будем высылать в северные края злостных саботажников, кулацких подпевал, не желающих сеять... И сейчас, когда эти остатки кулачества пытаются организовать саботаж, выступают против требований советской власти, правильнее отдать плодороднейшую кубанскую землю колхозникам, живущим в малоземелье, на плохих землях в других краях... [...]

И все же саботаж в станице продолжался.

Кулачье вело агитацию, успокаивая поддавшихся на кулацкую удочку.

– Та бреши, бреши... Всю станицу не выселят, ховайте хлеб глубже и дальше... [...]

Можно ли было дальше терпеть паразитов, злостных саботажников на Кубани, поганящих землю?

Конечно нет.

[...] Опорой [радянської влади. – Ю. М.] колхозы станицы Полтавской не были.

Теперь колхозы станицы распущены. Саботажники, паразиты высланы из Полтавской.

Сегодня плодородная, черноземная земля передана колхозникам – демобилизованным красноармейцам. [...]

Конечно, трудностей будет много.

Но нет таких крепостей, которые не могут взять большевики. [...]

А отсюда и задачи:

Быть классово бдительным. Беспощадно расправляться с малейшими попытками классового врага, который еще попытается вести подрывную работу [...]

Уривок зі щоденника І. Л. Полежаєва (1903–1987)

(Дневники Ивана Лазаревича Полежаева
(30-е годы, станица Уманская) // Родная Кубань. –
2002. – № 3. – С. 51–60)*

«17.02.1933 р.

Нарешті дістався до місця своєї роботи [директором педтехнікуму в ст. Уманській, нині – Ленінградській. – Ю. М.] [...]. Відстань до залізничної станції близько 4 км [...]. Мене підвіз до будинку технікуму пожежник Павлюк, очевидно, небагатьох, які збереглися тепер у станиці. [...] Біля хвіртки спіткнувся. [...] Придивившись уважно, побачив (мертву) людину у снігу [...]. Хотів подзвонити в міліцію [...]. Але колеги-вчителі сказали мені буквально таке: "Немає сенсу це робити. Ви спіткнулись об тіло мертвої людини, яка загинула від голодної смерті". На жаль, їх тут багато. Йде велика колективізація, яка супроводжується тим, що називається тепер "саботаж козацтва і його поплічників".

Населення в станиці залишилось мало. Частина виселена за межі станиці за спротив колективізації, частина розбіглась, частина, як ось ця, померла.

18.02.

Знайомлюсь я з технікумом і з 3–4 викладачами. Їх стільки й залишилось. Заняття майже не проводились. Майже всі учні відсіялись через голод. У 3-му випускному класі – 11 душ. Всього нарахували по технікуму близько 50 душ. [...]

19.02.

Прийняв (офіційно) [...] все майно, навчальні посібники технікуму від тепер вже колишнього директора Покотила [...]. На питання, що ж він буде далі робити, Покотило сказав, що його доля вже вирішена (мабуть) і йому буде відрядження у віддалені місця, тобто на північ. Чому, за що... було незрозуміло.

* Переклад із російської.

20.02.

Був викликаний в НКВД, де мені запропонували зібрати всі українські підручники, літературу й все передати туди.

Потроху все прояснюється. [...] Моя місія – ліквідувати українізацію технікуму і її наслідки. Справа нелегка і не дуже приємна.

21.02.

На залізничну станцію прибув ешелон з БВО [Білоруського військового округу. – Ю. М.] з переселенцями, котрі "повинні відшкодувати втрату населення внаслідок чорних років колективізації, саботажу, репресій, голоду й переселень". Це мені сказав старий вчитель, з числа 3–4, які залишились у технікумі.

Трохи покривив душею і, віддаючи українські підручники та літературу, залишив собі "Кобзар" Т. Г. Шевченка [...].

26.02.

[...] У станиці голод. Мені доручили провести збори колгоспників у колгоспі ім. Зубрицького. Явилось душ 15 худих, змарнілих жінок. Їхні обличчя, ніби з образів. Згодні з усім і все робити. Але і "треба хоч трохи хліба, їсти нічого". Думаю, а як же діти? Так, колективізація дається дорогою ціною. [...]

27.02.

Вночі мене розбудили удари дзвону у місцевій церкві та тривожні гудки паровозів на станції. Швидко вдягнувся і прибіг у політвідділ. Сказали, що горить МТС, невідомо ким підпалена. [...] За думкою багатьох, вона [пожежа. – Ю. М.] – реакція на колективізацію і справа рук невдоволених, ображених і голодних людей. [Далі йдеться про нічне нашествя пацюків на школу, які гризли все підряд. – Ю. М.] Чому під час голоду бувають нашествя гризунів? Під час посухи – сарани? Які тваринні інстинкти тут відіграють роль, чи, можливо, закони природи?

28.02.

Стан здоров'я учнів технікуму поганий, загрозливий, далі нікуди. Був у поліклініці, просив лікаря прийти ознайомитися з їхнім станом. Вчителі і я сам абияк перебиваємося.

Отримуємо хлібний пайок – 600 г, харчуємося у столовій. Завгосп порекомендував мені брати молоко в одного інваліда, який жив коло ринку. Щоденно беру вранці 300 г хліба, заходжу до нього і з'їдаю їх, запиваючи 1 л молока. Здається, багатенько, але зате цілий день забезпечений. Вчительська братія також перебивається с'як-так. Заняття, хоч і з половиною всього складу учнів, але все ж йдуть.

2.03.

Приходила лікар з амбулаторії, зробила медогляд учнів. Висновок вбивчий. Просимо документальне підтвердження. Написала стислу довідку: "Медоглядом встановлено крайню ступінь виснаження учнів, директору педтехнікуму необхідно вжити заходів для поліпшення харчування, у іншому випадку багатьом з них загрожує смерть" (Лікар – підпис, печатка амбулаторії).

Знаю це сам, вболіваю за це і весь час б'юся над вирішенням цієї проблеми. Жахливі справи. І питання навіть не у відповідальності, а у крайній серця. Адже живі люди, молодь... Наше майбутнє.

3.03.

Був з цією довідкою у політвідділі, а потім у голови станичного ревкому. Станиця Уманська чорнодошечна, перебуває на особливому становищі [...]. Очевидно, за цим столом 17 років тому сидів станичний отаман. Але тепер за цим столом сидів Іван Іванович Бобирев – людина з іншого полюса землі, і, як кажуть, командувач у громадянську війну козацькою кавалерійською бригадою [...]. Говорить на місцевій українській мові, вірніше, жаргоні.

"Що у вас?" – запитав він у мене. Я виклав йому суть справи і показав довідку лікаря про медогляд учнів. Він задумався, довго чухав потилицю, совався у своєму кріслі, а потім рішуче взяв ручку й написав маленький папірець: "В елеватор. Відпустіть півтони кукурудзи в качанах для учнів педтехнікуму. Бобирев". Взяв печатку, поплював на неї і шльопнув по папірцю, підійшов до дерев'яного телефону [...], подзвонив на елеватор, щось сказав туди і вручив мені довідку.

Незважаючи на страшну багнюку, я буквально побіг з цією довідкою у технікум [...].

Читати, крім газет і літератури до уроків, часу буквально нема.

4.03.

Сьогодні викликав до себе завгоспа й доручив йому терміново привезти кукурудзу з елеватора на млин для переробки.

Сьогодні ж отримав виклик з Ростова на рад. інструктаж по питаннях праці технікуму. [...]

Прекрасний народ – ці білоруські переселенці, здорові, веселі, енергійні, переважно молодого й середнього віку. Для станиці це дійсно рівнозначно порятунку хворого, котрому уведена свіжа повноцінна кров. Їх поселили на одній території, і колгосп, в котрому вони працюють, назвали БВО. Станиця ожила. Стало краще із хлібом і корінному населенню, котре тут залишилось. Це переважно жінки.

7.03.

Повернувся з відрядження в крайвно. Під час пересадки в ст. Минській [точніше – Менській. – Ю. М.], коли я вечеряв у буфеті, користуючись своїми бідними припасами, придбаними ще в Ростові, проти мене сів чоловік і весь час дивився, як я їм. Коли я зібрався підійматися, чоловік запитав, чи можна йому взяти рештки їжі на столі, в т. ч. й крихти хліба. Отримавши дозвіл, він з жадністю все з'їв. Потім запропонував купити у нього бритву за 5 руб., сказавши, що він їде додому з місць ув'язнення і ніяк не може дістатися до своєї станиці. Віддав йому 5 руб., взяв бритву, подивився. Це була знаменита фірма "Близнець". Віддав йому ще шматок хліба, який залишився у мене. Людина голодна, а така бритва коштує більшого.

У технікумі все на місці.

Завгосп привіз із млина кукурудзяну муку і чекав розпорядження, що з нею робити.

Заняття в класах йдуть, хоч і без ентузіазму.

8.03.

Сьогодні був святковий день для учнів: з кукурудзяної муки технічка почала варити мамалигу для підтримки сил (підгодування) ослаблених учнів, у першу чергу для всіх 11 випускників 3-го курсу. Кухнею була кімната технічки (вона ж і їдальня).

11.03.

В крайвно мені дана вказівка, і сьогодні отримане офіційне розпорядження про створення при технікумі свого підсобного господарства у сільськогосподарському напрямку. Кінцева мета – забезпечити учнів своїми продуктами харчування. Для цієї мети нам відвели ділянку землі близько 5 десятин на південно-східній околиці станиці [...].

13.03.

[...] Мамалига зробила свою справу, хлопці повеселішали. А все ж сумно стане, до чого дійшла справа, в якому виснаженому стані вони були. Невже цього не можна було уникнути? Молодь – наше майбутнє. Вона знаходилась у страшній небезпеці. У чому причина, хто винен?

14.03.

[...] У будинку, де тепер знаходиться педтехнікум, 15 років тому була гімназія. Під час грязюки багаті козаки підвозили своїх дітей на лінійках або їздили верхи на коні.

15.03.

Був на місцевому старому кладовищі. Заблукав туди випадково, гуляючи по станиці. Судячи по пам'ятникам, у станиці жила знать, козацька війська верхівка. Кам'яні склепи, мармурові пам'ятники і написи: "Тут покоїться прах осавула, полковника, отамана". Посаджені дерева, кущі. Видно, вміли жити, вмирати, і тепер гордо лежать у козацькій землі, яку завоювали і відібрали сто років тому. Ось яка саботажна станиця Уманська, записана тепер на чорну дошку. Ось куди доля занесла мене. У самій станиці якщо не 1/3 чи 1/4 кирпичних будинків, є просто особнячки імпазантного вигляду і розмірів. Населення до 1913 р. було 25 тис., а може й більше, як кажуть, ця станиця була колись адміністративним центром Єйської козацької округи. А було їх на Кубані 7: Баталпашинська, Єйська, Катерининська, Армавірська, Лабинська, Майкопська, Кавказька.

16.03.

[...] Весна починається рано, перепадають дощі. Умови для сільського господарства – чудові. Але все ж з голови ніяк не виходять худі, зморщені, виснажені, обтяжені тонкою шкірою обличчя жінок на колгоспних зборах, ніби це дійсно лики, зафіксовані на іконах.

19.03.

Був у директора середньої школи Годенка і сміявся (а внутрішньо реготав), коли дізнався, що метою його запрошення моєї персони до

себе в гості є намір одружити мене з його сестрою, яка живе у них. [...] (Я) сказав, що ніяких намірів щодо цієї дівчиці у мене нема і не буде, бо поки що не збираюся одружуватися. Живемо майже як на фронті, тривожно, а попереду в тумані невідомості – світова революція. Тут не до цього.

Годенко розсердився. Але я нічого нікому не винен. Мене прислали сюди виконувати свій революційний обов'язок, а не романи заводити. [...]

7.04.

У нас ЧП. Коли йшли на підсобне господарство, розтягнулися ланцюжком по вулиці, на двох учнів, котрі несли хліб (2–3 булки), напали якісь люди, які вискочили з очерету. Учні відстали від нас на 200–300 м, перебували за поворотом у низині, і їхнього крику ми не чули. Нападники вихопили у них хліб і зникли в очереті. Коли ми прибігли на місце випадку, нічого вже не могли зробити, і було пізно. Перед нами стояли дві дівчини, що плакали. Всі кажуть, що це якісь голодні люди, станичники, які підмітили, що ми ходили на підсобне господарство зі своїм хлібом.

Так, голод дійсно – не тітка. Ми залишились без вечері, а хтось, можливо, врятував себе і дітей від голодної смерті. У голову мимоволі вкрадається думка: "А чому все це так? А чи не надто дорога ціна за суцільну колективізацію?"

Мене призначили головою комісії по перевірці правильної витрати хлібних фондів у колгоспі ім. БВО. Ніколи цим не займався, а тому, мабуть, ніяких зловживань не виявив. Але, видно, там нічого серйозного й не було.

10.04.

Йдуть дощі. Зеленіє трава. Деревя також почнуть вкриватися зеленим вбранням. Тепло надворі. Холод в душі. Забути страшну картину агонії однієї з найбагатших станиць Кубані неможливо. [...]

11.04.

[...] Станиця трохи ожила. Щоправда, тепер головну роль тут відіграють переселенці – білоруси, народ міцний, надійний, працьовитий і симпатичний. Для станиці їхній приїзд рівнозначний вливанню крові в організм людини, що вмирає, що його врешті і рятують. Своїми очима я бачив цю агонію. Біль і жах у серці. [...]

25.05.

Запропоновано зібрати всі підручники і літературу взагалі на українській мові. Зв'язати й спакувати. Приїхала підвода з політвідділу і забрала все. Цього виявилось багато. Кимсь планувалося проводити деукраїнізацію станиці і, відповідно, технікуму. Він називався Уманський агропедтехнікум. Від старої гімназії ніяких підручників і книг взагалі не залишилось. Викладання проводилось українською мовою, тепер російською.

15.06.

Здійснив перший у моєму житті випуск тих, хто закінчив Уманський агропедтехнікум, тепер учителів початкової школи. Їх виявилось тільки 11 чоловік.

Січень 1934 р.

Початок нового року виявився радісним. Відмінена хлібна картка. Ми отримували хліб по списках – 600 г на душу. Тепер купуй вільно і їж, скільки хочеш.

Станиця Уманська закінчила своє чорнодошне існування. Вона тепер ст. Ленінградська, по імені і в честь кавалерійського полку, що стоїть у нас і носить звання ленінградського. Політвідділи припинили існування. [...] До станиці відносяться нові великі колгоспи: Політвідділу, Леніна, Кавполку, Кірова, Комінтерна. В районі свиноводської радгоспи і т. д.

"Жить стало лучше, жить стало веселей". [...]

Травень 1935 р.

[...] Центр станиці, як було сказано раніше, знаходився у 4,5 км від залізничної станції Уманська через каприз козачків [ще до революції 1917 р. – Ю. М.], "що не хотіли, щоб бісова чугунка лякала, а може й давила худобу..." [далі йде розгорнутий опис головної церкви у станиці Уманській – Трьохсвятительського собору, а також її руйнування у першій половині 30-х рр. ХХ ст. – Ю. М.]

Народу [який будував цей храм. – Ю. М.] [...] тут вже не було. Він був розвіяний громадянською війною, був висланий на лісопояс у північні краї, повмирав з голоду. Залишилась одна кам'яна фортеця, символ польоту людської душі до Бога, втіхи, радості й скорботи. Виникло питання про її ліквідацію. По станиці провели підписку всього населення (тепер уже не суціль корінного, а прийшлого) про необхідність зруйнувати церкву, а потім запросили загін робітників для цієї мети. Спочатку було декілька ударів великого дзвону з інтервалами, як дзвонять перед відспівуванням покійника. Страшно було їх чути, хоч символічно ховали старий світ. А потім приступили до руйнування. Але руками нічого вдіяти не могли. Тоді покликали команду підрильників з військової частини і підірвали її по частинах. Залишились невисокі стіни, що стояли, і купа сміття й цегли. [...] Перед цим я з цікавості заходив до церкви. Образи, утвар, іконостас віруючі розтягли по домах. [...]

По своїй суті це руйнування було логічним продовженням революції, яка сталася у нас у 1917 році.»

Свідчення Г. Кокунька

(Кокунько Г. Черные доски // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 124–125) *

«Не зовсім зрозумілі слова – "голодомор", "саботаж" – мені були відомі давно. Підсвідомо вони сприймалися як щось страшне,

* Переклад із російської.

напівзаборонене у розмові поза домом. Частіше їх згадував мій дядько, Петро Михайлович Андрюнкін – у нього я завжди жив, приїжджаючи влітку у станицю.

Наша Новодерев'янківська була включена комуністами у 1932 р. до приречених на вимирання. Сьогодні, якщо ви походите по вулицях, кинеться у вічі на перший погляд незрозуміле планування: де будинки стоять тісно, один поруч з другим, а де від одного до другого і сто, і двісті метрів, зарослих бур'яном – проклятою амброзією. Особливо великі пустирі, прогалини забудови в історичному центрі станиці. Вони зникли – цілі квартали. Цілі сім'ї, фамилії. Зникли господарі.

Сьогодні у Новодерев'янківській, разом з хуторами, – близько 8 тис. чоловік. Це менше половини від числа тих, хто жив тільки в одній станиці у 20-ті роки. Та й то – скільки з нинішніх станичників козацького роду-племени? Офіційна статистика не виділяла їх раніше окремим рядком у перепису, і можна тільки припустити, що не дуже й багато. Зате за числом мешканців після росіян і українців у станиці йдуть вірмени, білоруси, марі, цигани, мордва, чуваші, молдавани, езиди, удмурти, табарасанці (і інших ще десяток етносів – не менше 25 душ від кожного). Ось така "козацька" станиця. Про яке знання історії краю і козацтва тут говорити...

Наслідки заселення спустілої після голодомору станиці чужинцями – культура й традиції, сама назва її стала зникати з вжитку. Місцеві все частіше називають її Новая Деревня, так вона і в автобусному розкладі значиться вже. Ось і старі люди, які спочатку вважали таке "перейменування" образою, здається, змирились. Та й скільки їх залишилося – тих, хто пам'ятає справжнє станичне життя і подальші страшні роки?

Збудований у 1896–1900 рр. станичний храм св. Миколи Чудотворця – найбільший собор на Кубані, не рахуючи військового собору у Катеринодарі. Його підірвали у 1938 р. Тепер на цьому місці парк з недіючим загидженим фонтаном, поруч, звичайно, пам'ятник Леніну, танцплощадка. Неподалік, через дорогу, руйнується колишнє станичне правління – залишились самі стіни. Поруч – школа, відбудована з цегли підірваного храму...

За парком – будинок колишнього Станичного банку (позиково-ощадного товариства), збудованого моїм прадідом, Григорієм Кириловичем Кокунько, у 1910 р. Наша сім'я жила неподалік. На ганку банку прадід і був забитий червоними у їхню першу появу у станиці – за те, що не віддав ключі від сейфу з козацькими грошима. Зараз тут спортивний, актовий зал. Поруч з будинком – пуста. Зниклі квартали... [...]

Перед колишнім училищем для іногородніх стояв до 35-го року перший, ще дерев'яний станичний храм Різдва Богородиці (1830 р.) біля нього були поховані родичі відомого кубанського вченого й історика Ф. А. Щербини.

Стараннями директора школи А. Дейневича тут тепер встановлено камінь – пам'ятний знак до 150-річчя від дня народження Федора Андрійовича...

Пам'ятаю, дядько прокидався по ночах. Запалювалося світло, він щось поспішав записати у тонкий зошит. Вранці розповідав, що згадав – чи з оповідань бабусі, Зінаїди Кирилівни Кокунько, про початки станиці, чи що сам бачив. Якби не він, я б ніколи, мабуть, не зміг сказати про Новодерев'янківську – "наша станиця". Адже ні дід, ні його сестра Клавдія Григорівна (померла у 1985 р.) не могли просто ще говорити, як убили їхнього батька, як вони пішли до білих... Вони й фотографії нікому не показували козацькі, навіть моєму батькові. Час був такий...»

Андрюнкін Петро Михайлович, 1913 р. н.

(Андрюнкін П. М. Люди мерли, как мухи... // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 130) *

«...Оголосили, що в Новодерев'янківській зріє контрреволюція, записали станицю на "чорну дошку". Був піднятий Їський полк: оточили всю станицю, ні в'їхати, ні виїхати. Зерно зі станиці вивезли все дочиста – просто в поле, на тік, і пшеницю, і кукурудзу. Воно потім все так у купах і погинуло на землі.

По дворах ходили солдати, всіх зганяли на роботу – взимку, просто у чому попало, не дозволяли вдягатись. А спеціальна комісія з активу ходила по дворах, забирала всі їстівні запаси – гарбузи, буряки, навіть пшеничку зі склянки, куди свічку ставили, виливали й олію з лампадок перед образами. Варення, соління виносили на двір, розбивали й розливали – там усе й замерзало. Забирали навіть вузлики з горохом та квасолею, що були відкладені на весняну посадку.

І не дай Бог, знайдуть у кого старі фотографії з козаками – зразу забирали цю людину. "Ага, – кажуть, – так ти чекаєш козацьку владу, отамани щоб повернулись; тобі не подобається радянська влада?" Так бабуся наші всі фотографії сімейні із скрині взяла й закопала десь у садку. А потім з голоду й померла. Інші старі наказали рідним ховати себе разом з дорогими фотографіями на грудях...

Люди мерли, як мухи. Команда ходила, збирала трупи – кого в ряднинці, кого так звозили до ями, засипали землею. А хто своїх просто у дворах ховав.

Я працював учителем в Отрадівці. Випросив у прибулого з Ростова начальника НКВД Північно-Кавказького краю перепустку до рідної станиці – забрати маму. Насилу дав – не дозволено було.

Перепустка одна була на в'їзд, друга – на виїзд. Поки доїхав, скільки разів перевіряли! Та ще й станиці, вже наші, місцеві, на кож-

* Переклад із російської.

ному розі кричать: "Пропуск!" І я його знаю, і він мене знає, а кричить! Так я йому спершу дулю, а поки він хапається за зброю – перепустку під ніс. "З кого ж, – кажу, – ти, гад, перепустку вимагаєш?" Потім уже, після голоду, та й після війни як повернувся, зустрічав цих. Ходять зігнувшись... "Що ж ви, гади, робили тоді?" – "Нас змушували..." – "Хто вас змушував? Вислужувались, сволота!"

Близько двадцяти тисяч було в станиці. Залишилось живими менше восьми.

Контрреволюцію ж так і не знайшли...»

Свідчення Гриценка А.

(Гриценко А. *От этого никуда не деться!.. // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 129–130*) *

«Куркульський саботаж був ширмою, за якою ховалася головна мета – знищення козацтва як національного стану, котре здалось ненадійним радянській владі. Метод знищення було обрано найбільш антигуманний, варварський, гірше душогубок і безпосереднього розстрілу – голод. [...]

Прикро тільки, що деякі з колишніх активістів до смерті були впевнені, що робили добру справу. Хвалилися, що за хорошу роботу уповноважений їм щодня давав по пуду борошна. А ось Тришковцов у 1950 р. з жалем визнав: "Нас скували, а ми гавкали" [...]. До речі, сам він не став "усім", як співалось у пісні, а був "бичатником", тобто їх використали у потрібний час і забули.

У 1985 р. ховали одну з колишніх активісток. Риючи їй могилу, потрапили на загальну яму, в якій у 1933 р. ховали померлих. Отже, ця активістка лягла на кості і вкрилась кістьми, у походження яких вона сама внесла свою лепту!..

Чи ховали зерно? Так, ховали. Але це було спровоковано діями активістів, які все забирали. Бідний селянин Киретенко (наш сусіда) закопав за клунею скриню, в яку насипав зерно. Главу сім'ї і його двох дорослих синів арештували, вони десь загинули, а сім'я вимерла вдома.

Такі факти, свідком яких я був особисто.»

Литовка Павло Пантелійович, 1917 р. н.

(м. Новоросійськ)

(Литовка П. П. «Саботаж» // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 127–129) **

«На в'їзді у хутір Албаши і в сусідні козацькі станиці при битому шляху глибоко вкопані стовпи. Їх осмолити дьогтем та смолою і

* Переклад із російської.

** Так само.

поперек від стовпа до стовпа прибили трафарет з написом, зробленим недбалою рукою: "Въезд и выезд ЗАПРЕЩЕН! Карається суворо по закону. Здесь – САБОТАЖ!"

Хутір на обложному стані – ні в'їхати, ні виїхати не можна – довкола стоять пости, застави. Новодерев'янківська зі сходу, із заходу – станиця Копанська. Цілодобово чергування відбував особливий актив. На конях об'їжджчики полів, жорстокі і злі комуністи, комсомольці і комсод. У червоних косинках, з бравим виглядом, високо підстрижене волосся – активістки-амазонки, делегатки. На грудях у них розпізнавальні знаки і чорні пов'язки на руках. Як смерть з кошою, вони виникали раптово. Зброя заряджена і наготові: куркові рушниці, нагани і берданки, за поясом – гранати РГД і до них особливі запали.

– За що ви нас? Хто ви такі? – хотіли дізнатися хутірські старі, але передчасно лягли в могили.

Ретельно готувалась розправа тюрмою, голодом, вбивством. Спробуй видостатися з двору, виїхати з рідної батьківської хати, втекти за цю межу, відзначену стовпами, – вб'ють і вночі кинуть у давно приготований довгий рів біля хутірського кладовища.

Навесні 1933 року самі підлітки й діти у полі працювали від зорі до зорі під невсипущим наглядом бригадира. Нас 35 було у ланці польової бригади. Від голоду й непосильної праці падали на землю і помирали на роботі, біля дому, все менше й менше залишалось нас. У багатьох і рідних немає живих.

Півторарічні бички стоять запряжені у ярмо, вперто нагнущи шиї, а ми у ганчірках і постолах на босу ногу лежимо на розораній землі, на соломі – чекаємо, як Бога, високе районне начальство. Приїхали. [...] Зійшли п'ять панів з сидінь, один в один, випечени й ситі, у білому одязі, лебединому, у парусинових простих черевиках, пошитих артіллю "Райкожкоопремонт", начищених зубним порошком під колір білого льняного піджака староменського пайового магазину. Підходить поважний пан – один з них. На вигляд особливий – з рудою сумкою польовою в руці. Оглянув невдоволеним поглядом поля, махнув рукою, закрив очі – сонце палило нестерпно, – крикнув:

– Як справи, козачки, работяги-симулянти?

Мовчимо, лежимо ледь живі.

– Норму боронування – 4 га – на 0,75. Трудодня не дають, – скаржиться бригадир Дем'яненко Андрій Петрович.

Той робітнику політвідділу МТС Чернезі:

– Ну що ж, хай нарікають на себе. Хотіли у полі їх годувати, щоб на роботі не подохли... Тепер харчування їм я відмінюю! Навіщо таких годувати? Батьки, весь рід – вороги народу! Їх не переробиш на людей – така козацька порода!

Інший до нас підійшов. Широкий у плечах, високий, у білому картузі, у кольорових окулярах в золотій оправі. Я не забув його, Кимлаєва:

– Чому бички стоять і бур'яном всі борони забиті?
– Ми не в силах їх підняти, – відповідаємо, – хочемо їсти, ми давно не їли хліба!

– Запізнюється посів, – продовжує він, – соняшників, кукурудзи, коноплі та клеверціни. Вам доведеться за це відповідати. Це саботаж! Ви куркулі, козацькі мерзотники!..

– Не стали ми на образи мовчати:

– На наші подивіться руки, ноги й очі – вони від голоду опухли й запливли. А ви кричите... Ми ходимо з бичками біля борони, а вдома сім'ї вмирають. І трудоднів у сім'ї повно, а у хлібі правління відмовило... Де правда? Робимо на биках – все одно що на телятах. А коней колгоспних майже всіх не так давно під приводом сапа постріляли...
– Як твоє прізвище, пацан?

– Не скажу, – брат Полікарп відповів. – Ми голодні, траву на полі збираємо. Он ту сріблясту сурепу. Імо її. Крутиться голова, болять опухлі шлунки. Пікалов, хутірський фельдшер, від усіх хвороб пропонує хіну. Але малярії у нас немає. Хліб потрібний.

Мовчать насупившись. [...]

Щоб не вмерти на роботі, ми збирали зерно, не посіяне сіялками, коли начальство відсутнє і злий хутірський актив. На листі заліза смажили. А як з'явиться актив, їмо зерно сире.

У трьох кілометрах хутір. Але йти додому нема сили. Нас б'є актив. До синців і крові. Знаходять скрізь – у полі, у кущах терну, у скиртах гнилої соломи, де у забутті, уві сні ми бачимо хліб! Активісти голодні, сонним на спині колісною маззю чорною пишуть: "Кощей", "Скелет", "Симулянт" і "Доходяга".

Прокинеться на зорі "скелет", скине труху соломи, не знає про ту чорну відмітину. Актив уже тут, прийшов подивитись на своє мистецтво – на доходяг, скелетів, роботяг, які не виконують денну норму. Беруть у кільце підлітків, кричать, свистять, готові й побити. Дивляться на розписані спини й обличчя, пухлі від голоду, і всі до одного регочуть до сліз.

Не ми – вони з комор колгоспних отримують щоденно харчі. За віком годяться нам у батьки, та й дітей, таких як ми, мають.

Не всі тоді померли. Чинили опір, як могли, владі. При отаманах ми мали все: і батьків, і сім'ї, і господарство. А тепер батьків забрали в тюрми, нема їх у живих.

У домах і у дворах все конфіскували без санкцій прокурора й суду. У підвалах, погребях, на горищах забрали всі харчі. Зброю шукали. Для активу ласощами було козацьке сало – руде, старе, борщове. Корів козацьких з дворів забрали, збільшивши на фермі поголів'я. [...]

Фруктові садки і вікові декоративні дерева відзначали хутір Албаши [...]. Але прийшла біда у 32-му і у 33-му – сувора зима зі снігом, холод, голод. Вирубали всі сади, вікові дерева, розібрали добрі дерев'яні бази, сараї, оббиті дошками, клуні, овечі кошари, огорожу

на кладовищі, хрести, з хат поздирали очерет, все підряд стопили, спалили. У хатах остови печей залишились, дивитися страшно й боляче було – не стало хутора-красеня.

Сніг падав, мороз лютішав. Ями стали рити просто у дворах на дватри штика лопатою. Без гробу, у простому одязі, без сліз, ридань, звичайно діти й рідні опускали в них своїх рідних. Замість хреста – каток, котрим колись молотили хліб. А гармоністи – брати Гармаш – Іван, Василь, Тимофій – натопили на ніч піч, наглухо закрили задвижку і на завжди пішли з життя. Дванадцять їх було, Гармашів і Гармашат...

Коли знову настала весна, природа ожила. Удоди по пустих дворах ходили джанджуристо, гралась. Але в яку хату не зайді, лежали люди. У різних позах, хто на підлозі, хто на ліжку. В ярах, в балках, бур'янах і на березі Албаського лиману. Ніхто вже не допоможе їм, рови на кладовищі заповнилися, ніде ховати, а ті, хто дожили, ослабили, нема сил..."

Варивода Ілля Дмитрович, 1908 р. н.

(опубліковано у журналі: *Родная Кубань*. – 2002. – № 3. – С. 125–127) *

«З 1932 р. я керував бюро комсомольського осередку. 12 секретарів у мене було колгоспних і 415 комсомольців. У 1932 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) про створення при МТС політвідділів. А всі такі постанови ми проробляли. Ось зібрались у нарбуді [нардоме], раптом відчиняються двері і входять чотири чоловіки. Солідний чоловік у зеленій англійського сукна шинелі з каракулевим коміром і в сивій високої каракулевій шапці – як генерал, другий просто в шинелі й картузі, третій, низенький, у чекістській формі і картузі НКВД, а четвертий – молодий парубок у чорному пальтечці і картузику. "Генерал" звернувся до мене: "Так, чим займаєтесь?" Я відповів, що вивчаємо постанову. Він підняв палець: "Во! Те, що нам потрібно. Так ось, я – начальник політвідділу Зайцев, а це мої заступники: майор Нікіпелов – заст. по партійній лінії, оперуповноважений Прокофьев і Герасимов Олександр – заст. по комсомольській лінії. З завтрашнього дня починаємо ламати саботаж!"

Я взяв Герасимова ночувати до себе, а рано-вранці – темно, ліхтарі не горять (нема гасу) – пішли по колгоспах. Спочатку у "Верный путь". Скликали комсомольців і пішли шукати по дворах хліб. А який саботаж? План хлібоздачі був виконаний, все здали! За день знайшли у скирті один лантух пшениці. Знайшли! Ось це Зайцеву і було потрібно. З цього й почалось. Станиця була оголошена поза законом, Сільрада розпущена, всім керував комендант. Оточили кавалерією – ні зайти, ні вийти, а у самій станиці на перехрестях піхотинці: хто виходив після 9-ї вечора, тих стріляли без розмов.

* Переклад із російської.

Зачинили всі магазини, з них все вивезли, до останнього гвіздка. Для політвідділу був особливий магазин, там вони отримували цукор, вино, крупи, ковбасу. Тричі на день їх годували у їдальні з білим хлібом. А таких, як я, активістів, теж тричі на день годували, але хліб давали не білий, а наполовину з макухою. Хліба давали 500 г, я ще матері носив.

Люди приходили до їдальні, тут же падали, помирили, лежать пухлі. А політвіддільці проходять і не звертають уваги, начебто це худоба, а не чоловік.

Варивода Овдій був призначений старшим по збору трупів. Дали 10 гарб, корів. І він збирав; їхав завжди по вул. Леніна і обов'язково зупинявся біля будинку політвідділу, начебто щось зламалось, щоб Зайцев подивився, і біля будинку сільради, щоб подоїти корів. Таку картину я щодня бачив з вікна кабінету коменданта станиці Ярошенко.

Важко описати, як ми реагували на цих "ворогів народу". До нитки голі, як попало накидані на гарби – хто висів через драбини головою, у кого руки висіли до землі, хто одну чи дві ноги задрав угору – задубілі, вони здійснювали останній шлях на цегельню, на Бакай. Там був раніше цегляний завод, і глину брали з кар'єру. Кидали всіх у цю братську могилу. Вік їх був від немовлят, які знали тільки соску, до бороданів. Чоловіків було більше. Кидали людей і живих ще, але таких, що вже все одно дійдуть, помруть.

Вночі Зайцев викликав до себе голів колгоспів. Мене завжди виганяв з кімнати, казав: "Йди краще дівок пощупай!" А я був тоді цікавий – під вікно, та й підслуховувати. Не розумів, що він міг би мене запросто застрелити. Викличе голів колгоспів і питає:

– У тебе сьогодні скільки здохло?

– 70 чоловік.

– Мало! А в тебе?

– 50 чоловік.

– Мало!

Слухаю за вікном і не можу повірити. Волосся наїжачується. Увечері зберемося у нарбуді з Ванею Гуденко, розмовляємо, думаємо, що ж таке робиться. Адже це радянська влада! Такого при царі не було! А кому скажеш – нікому!

У 34-му Зайцева забрали. Виявився і він "ворогом народу". А у станиці з 18 тисяч залишилось п'ять з половиною чи шість з половиною людей. Решта, понад 10 тисяч – вимерли. Розповідаю – так не вірять. Буває, ще кажуть: так то ж були вороги народу. А як може бути ворогом народу дитина? Зайдеш у хату, а там лежить душ п'ятнадцять дітей, пухлі, мертві – сім'ї тоді були великі...

Але це ще не все. Коли забрали Зайцева, мене викликали в район, показували справу. Виявляється, за мною теж стежив В...а (був такий єврейчик, збирав на мене докази, як на ворога народу). І записано було, як ми з Ванею обговорювали Зайцева і казали, що це за ра-

дянська влада така, що знищення людей – це фашизм. Якби Зайцева не взяли, через день-два і я міг би стати "ворогом народу"!»

Свідчення Тетяни Самусь

(Самусь Т. Голод 1933 года // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 97–98) *

«У сім'ї моєї свекрухи, Корнієнко Марії Петрівни, зберігаються важкі спогади про той час. Її перший чоловік, Корнієнко Юхим (Платонович, і два малолітніх синочка померли в цей рік від голоду. Марії Петрівні було тоді 24 роки, а її чоловікові – 26 років. На той час вони мали чотирьох дітей – двох дівчаток [...] Любу й Валю (чотирьох і трьох років) і двох немовлят-близнят. Жили вони у рідній степовій станиці Крилівській Сталінського (тепер Ленінградського р-ну), працювали у колгоспі ім. Н. К. Крупської.

Про ті страшні події згадує їхня донька Валентина Юхимівна Філь, моя дорога зовиця. [...] Нині вона живе у с. Новоукраїнське Гулькевицького р-ну.

"...Деякі події я пам'ятаю сама, багато розповідала моя мама і наша дорога сусідка, котра жила поруч і врятувала мене від смерті. Як її по батькові, я не пам'ятаю, але прізвище та ім'я запам'ятала на все життя – Сидоренко Ксенія, я її звала бабуля Ксюша. Наша рідна бабуся, Гапон (Пархоменко) Лукерія Тимофіївна разом з моєю сестрою Любою виїхала до свого сина Андрія у Сочі, який у той час працював у порту, там було легше. Оце й врятувало і бабуся, і Любу.

Голод у станиці був страшний, дуже багато людей померло. Тато й мама працювали в колгоспі, йшли в бригаду у понеділок, а вертались додому в суботу, бо щодня йти додому не було сил. Вони й ночували у бригаді, там їх годували, а в суботу хто-небудь приходив додому і приносив у вузлику борошна й крупи, що давав бригадир.

Пам'ятаю, як ховали тата [...]. Тато помер, звичайно, від голоду, бо все економив для нас, дітей, адже вдома були я і ще два братики, яким не було й року. Ховали тата без труни, не було з чого, та й нікому було робити, поклали його у стару ковдру, згадую це зараз як у сні, і повезли на возі, запряженому однією конячкою. Мама прийшла додому ледь жива.

Спасибі бабусі Сидоренко, яка помагала мамі, як рідній дочці, своїх дітей вона не мала. У неї була коза, яку вона тримала у кімнаті, щоб не вкрали, це було велике багатство. Щоранку вона готувала нам рідку мамалігу з крупи чи з борошна, що приносила мама. Борошно мама ховала під матрац у нашому дитячому ліжечку, де ми були всі втрьох, і суворо наказувала, що борошно може брати тільки бабуся Ксюша.

* Переклад із російської, зі скороченням.

Невдовзі після похорону батька до нас у хату зайшли двоє чоловіків, я їх знала, але імен не пригадую. Вони раніше приходили до батьків грати в лото. Ось вони й питають мене, куди мама сховала борошно, бо бачили, як вчора вона щось принесла у вузлику. Я з братиками сиділа на ліжку. Як вони мене вмовляли показати, де борошно – і цукерку обіцяли, і півника на паличці. Але я пам'ятала мамину заборону і нічого не сказала, а підняти нас і зазирнути під матрац вони не здогадались. Тоді ці чоловіки нас обікрали, відкрили скриню, забрали всі мамині речі, склали у вузол і забрали. Мама прийшла, коли все це вже сталося, але нікуди не пішла, у неї просто не було сил кудись іти. Сусіди довкола теж дуже голодували і до її приходу багато хто помер, так що з'ясувати стосунки не було з ким.

Через два тижні після смерті батька померли і мої братики. Мама поховала і їх. Бабуся Ксюша сказала мамі, щоб вона верталась у бригаду, все-таки там якось годували, а мене забрала до себе. Я вже почала пухнути з голоду і вже було трохи не вмерла, але вони з дідушем мене [...] врятували від смерті. Не пам'ятаю, скільки пройшло часу, я стала одужувати, було вже тепло, я сиділа на лавці коло хвіртки і раптом бачу: йде моя мама. Як вона, бідна, побачила мене, як кинулась до мене! Скільки було радощів, що я жива!

Знаєш, Танечко, мені зараз важко про це згадувати, це було страшно. Голод. Через два роки, у 1935 р., померла моя спасителька Сидоренко Ксенія, а невдовзі і її чоловік. Царство їм небесне і вічна моя подяка!

Моя рідна бабуся, Лукерія Тимофіївна, повернулась із Любою у станицю у 1934 р., забрала нас із мамою у свою хату, де ми й стали далі жити".»

Із записів археографічної експедиції Запорізького національного університету в 1998–2005 рр.
(керівник – д. і. н., проф. А. В. Бойко)

Запорізька область

Лизогуб Парасковія Андріївна, 1931 р. н.
с. Вільне Новомиколаївського р-ну
(опитали: Н. В. Блажкова, С. М. Білівненко)

«– Період колективізації пам'ятаєте чи батьки казали?

– Я народилася 1.12.1931 р. Колективізація була в 33-му році, я ще мала була. Мати з Чернігівщини приїхала сюди. В неї було багато шерстяної одежі: платки квітчасті, чорні, юпка – все давняшнє, шерстяне. Все поміняла, бо голод був, на хліб. Тут жили багатії самі, мати платок шерстяний віддасть, а він овса. Отак мати поміняла і спідниці, і корсетки, сорочки вишивані до самого... Все поміняла за один овес, щоб не померли з голоду. Для мене мати один платок оставила, на згадку. А тоді їх розкуркулили, все позабирали в колгосп. Тоді в хазяїна все своє було. Це того земля, це того земля. І тепер. В них були свої коні, свої підводи. Раніше хліб ніхто не продавав, тоді вимінять чи продать щось поза. Зробили колгоспи і вони підчинилися. Жили, як і ми жили, кончилися їхнє багатство. Отам балка була, там жив дід Корнет, його земля була. Там Нечіпор жили. Так вони Іван Никифорович, Яков Никифорович, той їх земля. То цей брав з мене платки за овес, мати розказувала. Розкуркулили, там такий сад, такі хати стояли, домини. Там був крешовник, смородина, ходили їсти. [...]

– Як це в голод 33-го виживали?

– Не знаю. Як оце був голод (47-й рік), так ми з батьком їздили, де Хортиця. Там його мати жила. Вона теж індивідуально жила. Люди обробляли її землю. Були й коні, і бричка – все чисто. Вона наймала людей. Ідем з батьком – привезем муки, кураю позбираєм, каменем намілим, щоб не дуже їсти. Так жили. Курай ріс на степу – люди ходили і їли. Хто що найшов, хто лободу, хто що... і ховрашків. А є і попухли, і померли – нічого було їсти. До нас прийшла одна тьотка з двома дітьми, уже пухла сама і діти. Мати їм дала поїсти, вони пішли. Як пішли, полягали і не повставали. Я бачила, в 47-му году.

- Вони у вас померли?
- Та ні, в своїй хаті. Прийшли вже пухлі, мати дала. Як не їв багато і з'їв – то всьо, жилудок-то голодний – робить не змог.
- Багато померло?
- Да, багато. Пухлі ходили. Один хлопець, мати вмерла, а батько другу жінку взяв, їх було п'ятеро, вони спасали себе вдвох, а нашо ті діти. Чи вони босі, чи вони голі, чи голодні. І поліз до сусідів у вікно – його вбили, їсти хотів. А що його вбивать, ударив – і все. Воно ж голодне, негоже.
- Як його звали?
- Володька.
- А прізвище?
- Іванченко... Багато всього було.
- А було людоїдство?
- Не чула, щоб людей їли.
- А де хоронили тих, хто в голод помер?
- Наверно, на кладбищі ховали. [...]
- Батько звідкіля сюди приїхав?
- Вони ж приїхали – голодовка в них – втекли сюди... Батько в Чернігівщині жив, так вони в 33-му сюди приїхали. Тут сестра була. Каже – їдь, тут легше прожить. Хоть за що-небудь, но вимінять можна щось. Сюди й приїхали. [...]
- А хату купляли чи будували?
- 3 годи, що я можу знать? Що воно було – не знаю. Чи купили чи построїли. Та за що її було б строїти, як їсти нічого було. Хто б її строїв. Видно ж, купили.»

Швидкий Микола Матвійович, 80 р.,
у с. Граничному Новомиколаївського р-ну
проживає з 1924 р.

- «- А ви пам'ятаєте голод 1933 р.?
- Не дуже помню, воно у нас ото хліба щитай не було, ну був, ще тянулося зерно отак ото, позапрошлогод не було, не вродило нічого абсолютно, як це помню, і ото благодаря в кожного, котрий корови були, вони були тоді корови хароші, молоко робили спеціально, називається сметана "Молнія", бистро її, молоко закип'ятили тоді чи спеціально такий порошок був, я не знаю, от і ото робитися кисляк, як називається кехвір по-нашому, і ото той кехвір спасав нас, потом картошка ще тянулася тоже, картошку варили помню з усім гамузом, не чистили, така добра.
- Голод всі пережили?
- Канешно, всі пережили, всі вижили тоді, ніхто з голоду не помер тоді.

- В селі тоже?
- В селі тоже, да. А в других селах було скрутніше. Олексіївка тоже спаслася харашо, вони з-під Донбаса з Григорівки, там дуже велике село.»

Кільова Лідія Миколаївна, 72 р.,
у с. Граничному проживає з 1952 р.
(опитування провів С. В. Ваврик)

- «- А про голод 33-го мати Ваша розказували?
- Про 33-й год розказувала мамка мені, ну вони, правда, не голодали, а мамина сестра дуже голодала, у їх троє дітей було і вони пухлі були, в радгоспі робили з чоловіком, там дадуть їм похльобку і кусочок хліба, так вона ж не з'їсть той хліб, а дітям несе, а сама ту похльобку, так уже зовсім пухла була, голодали дуже вони, голодали, ну а я ж одна була і ми не голодали.
- А за голод 47-го?
- А в 47-му году дуже великий голод був, голодали і дуже ми голодали. Що ж, нічого не вродило, і такий рад був, що ж хоч їсточки що-небудь. А воно нема нічо, а це ж придстав собі, все з базару, а за що купить на базарі? А тут моя мамка, отож у войну ж не вбило, яко ото той, а тоді заболіла ще і не годилася вона, злягла. А я голодна і нема мені чого їсти, я тоді піду в больницу до неї, а у больниці ж знали, що у неї дитина і нема кому їсти принести, і виписали пайок, годували. А я що, голодна, прийду, так була машинка швейна, так я тогда продала машинку, і ото ж, щоб мамкі що-небудь купить, куплю що-небудь, понесу. А тоді врач каже, ну устроєть мене туди в больницу, уже мені було 12 чи 13, щоб у лабораторію ото баночки з-під мочі і там з-під калу мить, і годували ж мене, а мамка ж у больниці там лежала, так я ото там робила, мила, і вони ж мене кормили.
- Де, у Смілій?
- Да, у Смілій, місто Сміла, а як же та больниця – Сімашка, больниця Сімашка, як січас помню. А тоді ото ж мамка моя дуже уже негодна була, а на мене ще й малярія напала, трусить, їсти нема що, я й ходить розучилась, а їсти нема чого. Ну й подружка мамкі сказала, що я дуже больна, а вона мене додому, каже: "Я буду уміраць разом з дитиною". Ну привезли ж її додому, я пішла на базар, купила буряк із гичкою, стакан перлової крупи, а що ж зажарить купить, саме дешевше, ходила, ходила, ну що, баранячий жир саме дешевше, на що в мене грошей хватило, я й купила той баранячий жир, ну бутилку квасу і наварила борщу і зажарила тим баранячим жиром. А воно ж вонюче, думаю: "Це собачий, не буду я їсти його, це ж собачий жир". Сидю й плачу, а мамка так лежить на кроваті, баче, що я ж пла-

чу, тоді – бах, упала і кончилася. Так я вискочила надвір, а в одному дворі ще й тьотка, мамкина сестра жила: "Ой, ідіть, тьотко, бо мати вмерла". Вона давай мене ще ляять: «Це ти довела (бо я така вредненька була), це ти щось сказала". Коли зайшла, а вона, мамка, вже оклімалася і каже: "Не лай її, вона не винувата, подивись, що вона їсть". Вона подивилася: "А що ти їси?" Я кажу: "Та ось я борщ зварила та собачим жиром зажарила, так я його не буду їсти, я з голоду умру". А вони ж тоже голодні, вона каже: "Ну, як не будеш їсти, я заберу". Так вони забрали той борщ та з'їли. А ото мамка моя тоді вмерла, а я осталася одна. Коли приїхали ото ж на похорон брати, один мамкин брат хотів мене забрать, у нього дітей своїх не було, і він хотів мене забрать так, як за дитину, коли той, що з Києва приїхав, каже: "Як тобі нужна наймичка, то ти собі найми, а вона хай їде між люди, я її оприділю в детдом". А я плачу, не хочу в детдом, кажу: "Не хочу в детдом". Ну, хочиш, не хочиш, а треба. І була я ото 2 годи в детдомі Сміленському.»

Матюхіна Раїса Андріївна, 67 р.

(опитування провів С. В. Ваврик)

«– Де жила ваша сім'я в Запоріжжі?

– Зелений Яр, Мичурина 44, сейчас 66.

– Ви пам'ятаєте голод 47-го року?

– Мы ели акацию, калачики кушали, обычно мы ели мамалыгу и гарбузову кашу. Карточная система была и очень мало хлеба давали, и я просила. Мы все голод пережили, а сосед умер, мы были пухлые немножко, но выжили.»

Кошарна Катерина Володимирівна, 73 р.,

у с. Граничному з 1952 р.

(опитування провів С. В. Ваврик у с. Граничному)

«– Ну що батьки розказували, батьки тоже пережили в 33-му голод, і голодовка ж сильнейша, нас ще не було, мені було там скіки, мені тоді ще не доходило. Так же ж в 46-му на 47-й це вже ми без папки з мамою голодували. Їли оце, як весною ховрахи почали, так ховрахи виливали і жарили, і такі добрі були, і ми довольні були, що було нам що їсти. І лободу, і курай який, тепер його й немає того кураю, молотили, семечко там таке ото, навибиваєм з кураю, потовк-ли, зварили, їли.

Ну 46-го на 47-й ото голод був, ну не вродило нічого, а вже ж в 47-му годі уже харашо було.

– Що Ви їли?

– Дождалися як весни, а зімою ходили по полях, курай збирали і ото зерно те молотили, ото варили, то й їли. І не держали тоді нічого, бо нічим було ні кормить нічого, козочку держали, ото де бур'янцю насушили, щоб козочка була для дітей, ото хоч молочка.»

Голуб Марія Микитівна, 76 р.

(опитування провів С. В. Ваврик,

у с. Граничному Новомиколаївського р-ну)

«– А Ви пам'ятаєте голод 46–47 рр.?

– Помню. Ну в 46-му г. недород був, а не дали нічого ж із колгоспу. А що ж там картопелька маненька, знаю, качанчики отакі вбільшечки, ну та вобщем недород, і так голодували люди та й ми в тім числі. Ну ми щоб пухли – ні, а люди й пухли, бо в нас була у мами корова і в нас корова, і в мами дві душі осталося і нас двоє. І ото переділили ту кукурудзу, перелузали і оце так пригорщ набереш на дерничку, надереш крупів оце на день, ні хліба, та де там, той хліб, ну кандьор такий і звариш, і ото казан на літрів 6, так його зараз ото зварили, сіли удвох, виїли за раз і голодні. Ракушки ловили, і вже весна як той, так ховрахи виливали і так виживали. Багато людей померло, ходили просили, ну що ти даш. Як і в тебе нема, а одинак же ж хоч чим-небудь, бо так уже ж просе, хоч що-небудь, а даси. Я помню, оце як їхать на Запорожжа, то ото відтіля пареньок лазав, йому годів 13 було. Ото ж ходе. Просе, каже: "Батьки померли, а ми оце розбрелись". По тому чи вижив чи ні, так я не знаю. У нас була одна курочка, в хаті вона й жила і ото знеслась, так я йому крашаночку дала. А вже 47-й год трудно було, ну до отаких пір, поки ж хліба оце вже зелені, вже ж стали. Як кутя зерничко, так ото підеш, наріжеж, уже звариш той казан, повиїдали галушків, уже й не виїмо. Почало підспівать, насушимо, намелемо, мукичка вже є, тоді вже харашо, тоді вже родила і картошка, й хліба хароші були.»

Покало Неоніла Олександрівна, 66 р.,

у с. Граничному з 1951 р.

(опитування провів С. В. Ваврик,

у с. Граничному Новомиколаївського р-ну)

«– Що Ви пам'ятаєте про голод 47-го року?

– Люди і пухли, і ховрахів їли, ловили, і лободу, і лободяники, а була одна у мами, дідусь і бабуся, і батько нам аліменти слав, так ми не голодували, було в мене що їсти, і в дідуся, і все, а люди всяк. Оце ж мої, ті що разом гуляли, і дівчатка, і хлопчики, так і лободу рвали, лободяники пекли і ховрашки ловили й горобці, і всяк одмучилися.

А як у нас сім'я мала була, то я нічого не зазнала, та ще в дідуся був такий млин, жернова, він молотв ото, ну приходили люди, в кого там яка жменька на муку змолотв пшеницю, так ото мірчук брав, так була їжа у нас все время, ми не голодували.»

Андрієць Петро Сергійович, 67 р.,
у с. Граничному з 1936 р.

(опитування провів С. В. Ваврик у с. Граничному)

- «— А вам батьки розказували про голод 33-го?
- Не, не помню, я знаю, що в 47-му году був голод, їли й листя оце із шовковиці, і що тики, і курай, оце був голод я понімаю, 46–47-й год.
 - Розкажіть за голод 47-го.
 - В 47-му году їсти не було нічого, ходили в совхоз картошку вибірали, там були бурти і вже крохмаль був, і то ганяли там у совхозі, їсти то хотілось, і курай їли, ну плохо було, їсти нічого було, ні вдітсья, ні.., і макуху їли, там колхоз видавав по кусочку.
 - А у вас сім'я велика була?
 - 5 чоловік, по-моєму, 4.
 - Четверо дітей?
 - Угу.
 - Всі вижили?
 - Оце один я оставсь, уже всі померли.
 - Ні, я маю на увазі — від голоду?
 - А од голоду не вмерли.
 - І в селі ніхто не вмер?
 - Та вроді, один на огороді, ну то не од того, а так із голоду у нас ніхто не помер. Правда, тут Івана Тимофеевича Володька у Миколаївку їздив чи в больницу та зайшов у сад, зеленех яблук наївся, ну голодний, і умер, і вже він такий з года 32 чи 34, ну дебелий.»

Бабич Поліна Іванівна, 1934 р. н.,
с. Троянди, в минулому — Богданівна

- «— Як спасалися під час голоду (1946–1947 рр.)?
- Що їли? Жили у селі, у кого корівка, кури; а як у кого коровки не було, то ховрашки (суслики) бочками з нор виливали і їли; кашку їли (з акації), та не повірите — щось таке на камені зелене, скручене, сирувате (мох?), кидали в молоко і варили. Оце лобода росла, хтось отрубів десь зберіг з минулого року.
 - Чи були випадки людоїдства?
 - Ні.
 - Багато людей померло з голоду?
 - Много, говорили, але я ще була дитина і не знаю точно.»

Ваховська Марія Андріївна, 1925 р. н.,
с. Купріянівка

- «— В голод 47-го року що їли?
- Освободили нас на Покрову, село спалили. Правда, на полі була ще кукурудза і семочки, то те й їли. Картошка померзла, так брали мерзлу картошку та на м'ясорубку перемелювали і ліпили та їли.»

Обелесь Володимир Федорович, 1927 р. н.
живе в Купріянівні 20 років, до цього —
в с. Кірово, в 1946–1947 рр. — в с. Янцево.

- «— Як пережили голод 1946–47 рр.?
- Я лічно сильно його не відчував, у нас була корова, ми на Янцево переїхали. (Тоді вели боротьбу з безпризорними і вилловлювали хлопців.) Собирали картошку мерзлу. Мене батько встроїв на тракторі работать в 47-му році. І я получав тогда американські подарки в Запоріжжі. І карточки билі — продукти там, різні крупы.
 - Кому давали картки?
 - Тому, хто работав, давали управління, хто не работав — давали іждевенческі карточки, їм менше давали. У нас жили ще матері брат і батька сестра на іждевенії.»

Гайдамаченко Олег Вікторович, 79 р.

(опитування провели Д. Аванесян, І. Корсун у Запоріжжі)

- «— Ощутили ли Вы последствия голода на себе?
- Я вернулся в Енакиево. Поступил работать в шахту подземным слесарем и одновременно учился. Никакого голода не было. Шло восстановление шахт Донбасса. Я работал над строительством нового ствола шахты им. К. Маркса.
 - Задел ли вашу семью голодомор?
 - Семьи работников промышленности не голодали. Голод был создан искусственно. Кулаков выселили, а сеять было некому.»

Панікаров Василь Георгійович, 81 р.,
проживає в Запоріжжі з 1949 р.

(опитування провели Д. Аванесян, І. Корсун)

- «— Как Вы ощутили на себе голод 1946–47 годов?
- Я был студентом. У нас было 5-ти этажное общежитие. На каждом этаже была плита. На этой плите стояло до 20 кастрюль, но во всех была только мамалыга. И только из пяти этажей мы знали,

у кого гречневая каша. Я жил с тем студентом, у кого гречневая каша. Сейчас в Израиле. Все споры, разговоры вокруг еды: "Спорим, что я 28 яиц разобью об лоб и выпью". Очень тяжело было. А в 47 году карточки отменили.»

Переверзева Раїса Авер'янівна, 68 р.

(опитування провели Д. Аванесян і І. Корсун у Запоріжжі)

«— Как ощутила голод 1932–33 гг. Ваша семья?

— Я всё расскажу. Я старшая дочь, с 37-го года. В 1929 г. у них родился сын, дочь. Так получилось, что в 33–34-м у неё уже было трое детей. Они все умерли. Когда они уже отошли — я 1-я и старшая дочь, я много об этом от родителей слышана. Когда я выросла, я спросила: "Как Вы уже не молодые и я самая старшая?" Они показали, где за домом они похоронены. Урожай был, но его куда-то увезли. Ни хлеба, ничего. Папа уже тогда был заместителем председателя колхоза. Он всё писал. Он очень был честным. У кого-то где-то что-то было, приезжали и вырывали последнее. Я говорю: "Папа, а кто забирал?" — "НКВД". Вообще не было хлеба. И вот они пухли. Я представляю нашу хатку, её ещё в 37 году не было. А они жили в старом доме, где богатые дядьки. Он опустошился и остались мои родители. Дети пухлые. Никто не поднимался в доме. Кто-то из соседей двигался и поднял папу, а папа уже маму. Папе, чтобы дать какой-то черный кусок хлеба, дали лошадку и нужно было вывозить. Раньше "шарабаны" — 4 колеса и из досок сделано. Выезжал — и в каждом доме мертвец. Сил не было, но кто-то помогал. И закапывали общие могилы. Этого кладбища почти уже не сохранилось. Но в каждом доме не было такого, что бы не было трупа. Умерли сестричка и два братика, но потом, когда уже начали сеять, нельзя было не уворовать. И тогда не садились огороды — не чем было. У нас огород 47 соток — они ничего не садили. Когда началось овцеводство, у нас во дворе занимались, а выращивали в поле. Тогда ж ставили, я даже смотрела документы в селе, галочку — трудодни. На эти трудодни выдавалось что-то. С этого времени собирались колоски, но никому не разрешалось брать даже домой, но в брюках матери, жены ложили колосочки и несли детям. За эти колосочки они могли отсидеть годы. Папа уже бригадиром работал. Но он настолько людей жалел. Другой его товарищ ходил с пистолетом. Даже тогда нельзя было жениться в фате. Этот председатель колхоза снял с моей тети фату.

[...]

Начинается 46-й год. Ну, почему вывезли весь хлеб, что было дома — все мы сдавали. Если оставляли: 1–2 кг зерна, 1 кг муки — ничего. Как можно с этих лепешек жить? Осенью в сентябре я поела хлеба. Весь 46-й — голодовка ужасная. Братья сусликов выливали, сорок били, ворон, а я не могла их есть. Могла только желуди есть»

уже посадили кукурузу. Голодовка, а я не ем каш. Я их до сих пор не ем. Мама меня за это била, начала мне из ячменя лепешки бить. В 47-м в городе хлебные карточки, а в колхозе ничего. Как мы выжили — на траве.»

Бугаков Микола Семенович, 79 р.,

проживає у Запоріжжі з 1926 р.

«— Как Вашу семью коснулся голод 1933-го?

— Я смутно помню это время. У отца были золотые часы, у матери золотые сережки. Где строят щас церковь, а напротив были 2-х этажные домики. Домики с подвальным помещением. В одном из домов был торгсин, там принимали золото. Церковь ломали 2 года до 1936-го. Я с отцом ходил. За грамм золота давали сколько-то муки. Там он муку брал. С ведро, полтора. Мы держали корову. Хлеба не было. У отца были монеты золотые, мне несколько досталось. Когда он работал, золотые не хотели брать — потеряешь, а бумажные нет. В 1916 эти хозяйва монеты начали на базаре продавать. Десятку за 20 рублей. Потом цена их пошла подниматься. Вобщем, голод мы не ощущали. На комбинате продавали мясо, по сниженным ценам.»

Наумова Лариса Ксенофонівна, 82 р.,

проживає у Вільнянську з 1923 р.

«— Что Вы помните про голод 1933-го?

— В 1933-м мы здесь не жили, мы жили в Ростовской обл., ст. Романовская. Была Бол. Мартыновка, отец там работал фельдшером. Мы знаем, что стояли на квартире, рядом была летняя кухня. Так там были беженцы из Украины. Мы тоже не очень шикарно жили — ели хлеб из проса, из веничного проса — такой красный. Ну хоть какой-то. Мы не голодали, была корова — то молоко, то творожок.»

Сім'я Костенко Володимира Степановича, 1930 р. н., та Валентини Костянтинівни, 66 років

(записано в Запоріжжі)

«— Як Ваші родини пережили голодомор 1932–1933-го?

— Нас було 5, одне померло. Питаю, як вижили? Я лазив на шовковицю. А 1947 тоже. Но це ще не очень. Трава курай.

— Чи були випадки канібалізму під час голодомору?

— Була одна сім'я. Жінка дитину не могла прокормить, дитина вмерла з голоду, та вирішила... прокормить. Вона не видержала та сама у колодязь із дітьми. Налоги були страшні.»

Водяха Наталя Григорівна, 1925 р. н.

(опитування провів І. Кісліцін у с. Мар'ївка Запорізького р-ну)

«– Голод 33-го пам'ятаєте?

- Папаша вмерли, осталися ми з мамкою.
- Він з голоду помер?
- Да, з голоду.
- А Ви як врятувалися?
- Я пухла була, така худя. Лободу їли, ходили картоплю мерзлу собирали, ховрахів їли.
- Як ловили ховрахів?
- Виливали.
- Після війни голод був?
- То голод не страшний був. Був голод, но не такий. Давали по 3 кіла і крупи, і кукурудзи. Може хто й вмер. А в 33-м багато померли.»

Білова Олена Миколаївна, 1932 р. н.

(опитування провів І. Кісліцін у с. Мар'ївка Запорізького р-ну)

«А потом німці відійшли. Голод. Їли те, що було. Ходили по степах картошку мерзлу собирали, лободу їла і з кураю молотила в посадкі. Тато на тракторі робив, получав 5 кг вівсяної муки на місяць. Ліпники робили і їли. В 47-му весною вже косовиця стала, пішла з татом на комбайн 2-м помішником.»

Цокур Георгій Олександрович, 1919 р. н.,

с. Новогупалівка
Вольнянського р-ну
(записали Т. Буренко, М. Наружний,
М. Володіна, Н. Шпанська)

«– А як тут голод?

– Голод нашої сім'ї не дуже коснувся, бо ми получали на батька пенсію воєнну: батько був дійствующий офіцер. Десь чи 300 по тим грошам получали – ну гроші були. А колхозникам за трудодні в кінці року щось видавали. Як урожай непоганий – могли трохи більше дати, а як поганий? Люди бедствували. А як голод був? Через що? Ви знаєте скільки голодовок було? Це ж 1921–23 рр., потом 1932–33 рр. і 1946–47 рр. – вони счїтаються всі іскусвені. Хто не мав ніяких средств на существованіе, той голодав і їв що хочеш: і ховрахів (сусліки) – їли, шкурки обдирали і здавали, а на ті копійки купляли зошити, чорнила, ручки – такі, щоб писать. Ну а некоторые їли лободу, супи варили з лободи там, щавля. А зимою так багато померло, дуже багато. Я знаю у

нас в школу Вітька ходив: вони ходили як лунатіки, тільки опухші такі вже, а потом гупсь – упав і вмер. А туда ті райони южнєе, там і людей їли. Одна тут Рублиха розказувала, що в Вєсьоловськом районі якийсь дід заманював людей, убивав їх і їв. А тоді стало лучче – лучче. Лише при Хрущові була неув'язка з продуктами.»

Щербак Валентина Афанасіївна, 1937 р. н.,

Щербак Ніна Афанасіївна, 1944 р. н.,

с. Новогупалівка, Вольнянського р-ну
(записали О. Король, А. Загрудний, А. Богдан)

«Чи ми може голодні були? Бо після війни в 47-му голод тут страшний був: ми чудом вижили, в нас тут дуже багато людей померло. Люди ходили просили хоч кусочок хліба. Нам ото було одріже батя такий кусочок і всьо, і то ховайтеся.»

Клименко Василь Сергійович, 1936 р.н.,

Михайловська Ольга Сергіївна, 1924 р. н.,

с. Новогупалівка, Вольнянського р-ну
(опитували О. Король, А. Загрудний, А. Богдан)

«О. М.: Ми в дїтдомі росли і нічого не знаєм. У мене три брата: два брата в дїтдомі померло, один 21-го, один 18-го году, старший брат умер з голоду, невістка вмерла, і пацанча, і мати вмерла. А я пішла до річки, ми возили кіньми продукти, як замерзли, а я назбираю, помию, пожарю та поїм. І стала жарить і обпеклась отак: руки, ноги, і то пролежала більше місяця в больниці і осталась жива. Пухла була. Ходили дівчата збирали кості, жарили і їли. Нічого не було їсти. Страшне. Тепер я цю голодовку знаю, так я дорожу за все.»

В. К.: А те, що на городах убрали, те і їли. А потом у 44-м году наші вже викачали все з кожної сім'ї: даже де невеличка картопелька була, і то позабирали. Голодували.

Опитувачі: Період голоду?

В. К.: 46 на 47 була голодовка. У нас там на Криничному тіки двоє померло. Такий бур'ян там ріс, що молотили семена і їли, лободу їли.»

Головко Василь Юхимович, 1932 р. н.,

с. Мала Білозірка

«– А за голод що пам'ятаєте?

– Їздили батьки по хліб в город. Привезуть його, по кусочку ділять. А в 47-му році і пацоки їли, це тут водянї криси, і щурі, ховрашки їли.»

– А чего голод був у 47-му?
– Забрали весь хліб, викачали – всьо. Не оставили нічого. Сталін усе викачав.»

Христенко Микола Тихонович, 80 р.

(записали 2.07.2005 р. у Запоріжжі М. Макаренко і А. Шамбурський)

«Сам я родился в Михайловском р-не в нашей Запорожской области. Голод в 1932 г. когда был, здесь повальный голод, народ разбегался во все стороны Советского Союза, за границу выездов-то не было, а по республикам разъезжались. В некоторых республиках было легче прожить. Здесь хлеб забрали, кроме хлеба – наша Украина, особенно вот этот низ, Таврия. Мы специализировались раньше до революции и после революции, да и все время, на выращивании пшеницы. Самый лучший чернозем – это Украина и именно вот эта Таврия, поэтому здесь большие были урожаи, всегда хорошие, хлеб был. Вот это была житница всего, не только Советского Союза, а отсюда и до революции заготовливали хлеб во все страны Европы – и Германию, и все. Потом здесь много было скота, откармливали свиней. Немцы здесь в основном орудовали. Они скупали все и на вагоны отправляли к себе. Поэтому это житница была, и только не стало хлеба, а больше тут ничего нет – тут даже ремеслом не занимались, наши местные люди не увлекались таким делом, как вот столярное, слесарное, крышу покрыть даже они не старались. Это приезжали, так называется, с Севера люди, называли их кацапами, бо прозвище такое. Нас хохлами, а их – кацапами. У них там земли плохие, урожаи плохие, ну а чтоб прокормить, они приезжали тут подрабатывали. Они считались как более-менее специалисты по всем. А мы в основном хлеборобы. И вот в 1932 г. забрали хлеб и где-то почти 50% у нас умерло в селе. Село было большое – 15 тыс. населения.

– А как село называлось?

– Большая Михайловка. Сейчас оно называется Михайловка – районный центр за Васильевкой.»

Шамбурська В. Д.

(записав у Запоріжжі 6.07. 2005 р. А. Шамбурський)

«В. Ш.: И брат был, Александр Дмитриевич. Он умер в 33-м году.

А. Ш.: От чего он умер?

В. Ш.: Болел. Как раз голод был. Мене было тогда восемь лет. Мы голодовали в 33-м. Отца моего посадили в тюрьму. В... 31-м году.

А. Ш.: За что его посадили?

В. Ш.: За что – мы сами не знаем. Вот тогда садили людей, а за что – мы не знаем. И его через девять месяцев выпустили. Но он силь-

но слабый был, болел и умер. Вот так. А я пошла в школу. Мене тогда было уже одиннадцать лет. В первый класс. Потому что... был голод. Мене как раз 8 лет было... 33-й. А потом опять было плохо. А я заболела – у меня отнялися ноги. И почти два года болела, не могла в школу ходить. А потом пошла, в 5-й класс. ...Давали нам огород аж за 7 км. Далеко. Ходили пешком. А потом был близко огород. Ну, я обрабатывала и сестра. А маме некогда было – мы только с мамой посадили, а потом мама работала – не могла ходить. А мы обрабатывали. И когда мы пошли на огород рвать кукурузу молодую, кушать, и мама даже не узнала наш огород, потому что она не ходила. Вот так.»

Жолудь Семен Сергійович, 1927 р. н.

(записали 3.07.2005 р. в Запоріжжі студенти 3 курсу ЗНУ Д. В. Овчаренко та В. Пенько)

«В Херсонской области? Сейчас скажу! 1933 – голод. В 1927 – родился. Через пять лет, в 1932, мы оттуда переехали в Западные Каиры. А потом – Чекрак. И там мы были: как раз голод был. Был один бандит – Пиман. Пиманом, значит, его звать. Так он когда-то лошадой воровал. А, потом, как советская власть, представитель ГПУ – главного политического управления. Маузер болтается, и он, это, что хочет, то и делает, может даже застрелить человека, такая власть была у него. Если ему, мол, не подчиняешься – подкулачник, куркуль. А он на лошади ездит, а мы – голодные. А пшеница уже подросла. Вот, и ото на четвереньках ползешь. И не поднимаешь колосок. А оторвал и так потихоньку, чтоб он не заметил, набрал в рот чуть-чуть, с собой в карманы взял.

А машина проедет, а мы ж – пацаны. Попадаем и нюхаем. А один упал и лежит, слушает – больно или нет, если переедет. А шофер останавливается, взял вот за шкуру и под задницу пнул, вот. Ну, это так, лирическое отклонение. Вот.

– Голод хорошо помните? А у Вас в селе голодали люди сильно?

– Голодали, сильно голодали.

– И как Вы выживали?

– Еще, сынок, у нас получилось так. Как коммуны организовали, и мы переехали в Западные Каиры. Так было так: один раз в день готовили, ну, там в общей бригаде, там хлеб делали, молотарка, и там, это, всех голодных, макарены ото. И семьи, и дети приходят туда, где родители работают, и всех кормят. Раз в день. Вот это еще ничего, где была коммуна, а там вообще с голода умирали все очень. Я 1947 не помню, но тоже тяжело было. 1947 я в армии был, там нас более или менее кормили, а 1933 я знаю.

Четверо выживших. А было девять. Умирали в восемь, одиннадцать лет от голода. Умирали где-то в двадцатом году.

Табачна Ксенія, 85 р.,
у с. Водяне Кам'янсько-Дніпровського р-ну
проживає з 1974 р.

(записав 29.06.2005 р. Чекмарьов Ігор Олександрович)

«Батьки з Вінницької обл., Могилів-Подільський район, с. Грушка. У людей все вигребли і в селі вимерла третя часть села. Хто що заховав од колхоза, те й вижило. Була захована тільки, і ми вижили. Помагав ліс, гриби, ягоди, ловили рибу, тим і вижили. А в колхозах в 1933–35 рр. кормили раз в день якоюсь бурдой, а діточок кормили на площадках кружком молочне і баландою.

Поля були засіяні. Аж у 1948 р. була засуха, ми щитали, що це засуха, вижили, хто чим міг. У нас була корова. У мене вже було трое дітей, старенька мама. А дід від голоду і помер в цей рік. Всі ми вижили цією коровою, ділили молоко. Ми проміняли все – і полотно на їжу. Мінляли по картоплю на просо, на пшоно.»

Радченко Володимир Йосипович, 72 р.,
в Новогригорівці з 1932 р.
(записав у с. Новогригорівка Васильківського р-ну
С. В. Ваврик)

«– Як оце в 47 год голод був, так діди приходили, оце дід мій і там ще його брат рідний. Так вони до нас приходили, і в нас трошки було, хоч щось. Батько заготовітьом же ж був. Так тоже таке було, як голод, так тоже ті шкури там валялись, валялись із теляти, він приймав ото, заготовляв же ж там, а тоді брали оці шкури та у пічі пошмалили, понятно, пошмалили, пообчисували, а тоді нарізали кусками у казани – і в піч. Там же ото на тот, кирпичом топили, у піч туди і ото воно, як розімнеться, таке як холодець, холодець такий хороший, що тоже ж ото тоже їли.

– А що Ви пам'ятаєте про голод 1947 року?

– Ну голод тоді був, що хочеш їли, оце весною – так лободу та що було таке, зелень яка була, а більше говрахи спасали, уже як весною говрахів виливали, то воно хароше м'ясо таке, льогке. Ну що, що в кого було, а тоже і пухлі люди були. Я знаю, у тьотки Єлизавети їх було три дівчини, і одна умерла, а в голод у коморі так була макуха, рапсова чи сойова, чи яка, так ото трошки давали, по скіки там на кожного давали, спасали. Тоже голод 47-го був, так привозили банки концервні – горох, американські банки такі здорові, і хто на роботу ходив, ото котли були такі здорові і ото закип'ячать, оце банку на цілий котьол, і ходили на роботу, щоб тіки. І я ж ходив, щоб тіки оцю мисочку баланди цієї гарячої поїсти. А так що в кого було, та ще батько заготовітьом був. Так ото кожі із телят були, а тоді брали, обшмалювали, ножем обдирали, різали сокирою і в казани в піч, і воно як розбухне та як холодець. Гарбузи пекли у печі, оце цілий гарбуз укинуть у піч, і гарбуз, і буряк, що тіки не було, шо було, те і їли. А після війни уже зразу строго було, за колоски садили даже. Даже оце Щербина, тоже ж на стену хтось торбинку зерна насобирав, а тоді, тоді ж не було комбайнів, косарками косили, і воно оббивалося, хтось торбинку назбирав. А були активісти, комсомольці, як сікоти ті, що продавали, слідили, щоб ніхто нічого не крав. І цього ж Щербину, кажуть: "Та признайся, тобі нічого не буде, що це твоя торбина". "Та це не моя". А вони: "Та признавайся". Аби одстали, він і признався. Ну там скіки, кілограм може два – три було того зерна. Йому 8 год дали, він одсидів.»

Кравець Родіон Родіонович, 76 р.,
у с. Граничному з 1956 р.
(записав у с. Граничному С. В. Ваврик)

«— А Ви пам'ятаєте голод 1933 р., може вам батьки розказували?»

— Ну, та розказували, що голодували, ні буряка, ні макухи, нічого, да хто що достане. 47-й год — це я знаю харашо. Я був тоді в те время, в 47-м годі, от в Дніпропетровському, кончив училище і пішов работать, направили в Кривий Ріг у шахту, у шахті був год і там... Хліб жеж пекли, ліпеники разні, з кураю знаю, а тоді я ще на прицепці робив, макухою давали, по 100 г макухи ото дадуть, у 47 голодовка була.

— А чого голод був у 1947?»

— Урожаю ж не було, на що розщитувать було, їздили купляли от, поїдеш у Дніпропетровськ, хоч я був у Дніпропетровському, а тоді ото в шахті так талони давали і на талони 700 грам, і ото насобираю буханок 4, сам недоїдаєш, бо сім'я ж була. А як же пацан уже був взрослий, оце поки додому доїдеш тут у вагоні, поїздом провезеш, то товарними їздили, то так от, а тут у Письмині поки доїдеш, поотнімають.

— А хто віднімав?»

— А хто? Такі, як я, голодні люди були, хто покріпший був, сильніший, ото виривали сумки з рук, забирали все, ще другий раз і морду наб'ють.»

Донецька область

Андрієць Віра Дмитрівна, 66 р.,

у Граничному проживає з 1958 р.

(записав у с. Граничному Новомиколаївського р-ну
С. В. Ваврик)

«Папаша прийшов із плену, одбув, а тоді 2 годи шахти, тоді раніше наказували комуністи, хто був у плену. Тоді, як наказаніє не тюрма, а в шахту під землю, а раніше й шахти такі, така лампа і пхайло таке, що довбали. Щас же все механізоване, а раніше дуже важко було. Він 2 годи шахти ще, забрали ж, ага так на два года після войны, ну да 5 год войны ж, забрали й мене туда у Донецьк. У Донецьку на шахті, я там голод 47 г., застав нас там і голод, якраз батько одбув. Ми приїхали знов же в Дудніково, їсти курай, його тепер нема — перекотиполе, лобода, курай, тоді ще ховрашки оті навесні, знаю, понакакають ото, собірали на толокі, знаю, важко було, ну не померли якось.»

Ми жили в Донецьку, тоді Сталін називався, приїхали — і тут же голод. Знаю, зайшли до материної матері, до бабушки, ну воно, на-верно, вже кінчався голод, що був кукурудзяний хліб, лежав такий репаний, і сальце. А я з Письминої, мені було вже 9 год, саме навесні, так було холодно, ноги мокрі; знаю, зайшли, і мені так помниться, так нехарашо вони, так мені хотілося, отака я голодна, й не дали мені. Бабушка, у них теж була сім'я величенька, ну було, що їсти. Якийсь дід був, спасав свою сім'ю, про внуків він не дуже. Оце папашина мама. Вона так жаліла, було, за руку мене бере, веде, через дорогу дочка жила, моя тьотя, вона якось чи багатенькі були, десь найшла горошку, поїденого тими, дірочки, мені жменьку дала, чи там щось, та спасала, щоб же не вмерла. Ну як курай збирали, на толоці курай, що вітер позаносив, збирали, мняли, давили, це навесні. А вже літом лобода. Оці бур'яни. Це ж тоже мняли, пекли, оце їли, лободяники називалися. Важко було, нічого не було. От не помню, чи коровка тоді була, чого так важко, що за молочком же ж можна, не помню, чи вона неотелена була. Чи не було, що дуже важко було.»

Ковбаса Марія Онисимівна, 1935 р. н.,
українка, народилась у Воронезькій обл.,
Красногвардійському р-ні, с. Засосна.
(записала в м. Запоріжжя В. Ликова)

«— А как Вас коснулись года голода?

— Мама рассказывала мне, я сама родилась позже, в 1935 г. Мама потеряла 8 детей, и муж у нее умер.

— Это какой год был?

— 1933 год. Тогда, мама говорила, за кусок хлеба отдавали шали красивые. За стакан пшена могли кожух отдать. Поддевку мама отдала — это такое сукно хорошее тонкое. А муж мамин умер, когда поехал попытаться что-то выменять. "Может, выменяю что-то". А когда назад ехал, отстал от подводы. Он тогда в сугробе сел на корточки, прижал узелок к себе и так и замерз. Нашли его только дней через пять-шесть, когда искать стали. В сугробе с узелком и нашли. А узелок никто не тронул. Голод какой был, а никто не позарился, хоть по дороге и часто ходили.

Масляницу праздновали всегда. Помню, когда очень тяжело, то ли голод был, то ли сразу после голода, было и доме муки совсем не было. Практически ничего не было, но мама купила вот этой, ржаной муки и все равно напекла блинов на масляницу. Всех, кто ни придет, приглашали: «Заходите, борщ е і блини». Борщ и блины — це те, что всегда было в доме, в любое время. Праздновали еще сильно Рождество и Пасху.

— А что из рецептов Вы еще помните?

— Какие рецепты, когда голод был? У мамы чекушка масла была, подсолнечного, так она его делила, на борщ в основном, по каплям. Ложку держит, чтоб отлить масла, а руки трусятся — боится много отлить или разлить, не дай Бог. Голод был страшный. Весной, только яблоки завяжутся, на борщ шли. Кислота (с яблок) — вот тебе и борщ сливы так же.»

Свідчення про голодомор 1946–1947 років в Україні

Вінницька область

Безпалько Петро, 1936 р. н.

(його лист до о. Юрія Мицика)

«В 1946 р., коли почалася ця трагедія, мені було 10 років. Ми з моїми однолітками пасли корів на колгоспному полі в с. Лужок (Чернівецького р-ну Вінницької обл.), де була посіяна восени минулого (1945) року пшениця, але пшениці на полі не було, а ріс тільки бур'ян: лобода у зріст людини, осот, польова берізка. Того року в нашому краї була сильна посуха і, як наслідок, — неврожай зернових культур і картоплі, але не тільки неврожай був причиною страшного голоду, а й, як тепер стало відомо, цілеспрямовані дії антинародної комуністичної влади.

Основна маса селян нашого і навколишніх сіл голодувала. Багато людей пухли від голоду, багато людей помирали. Люди варили і їли лободу, дикий щавель, гички буряків, річкові перлівниці, збирали на полі торішню мерзлу картоплю, пекли коржики з перемолотого коріння пирю. Дорослі, а особливо діти, їли ще зовсім зелені яблука, вишні, сливи, цвіт акації.

У кого була макуха, той, вважалось, не голодував, у багатьох не було нічого. Наша сусідка, Марія Гнатишина, чоловіка якої репресували ще в 1937 р., залишилася з трьома дітьми, які від постійного недоїдання спухли від голоду, а її старший дорослий син Іван помер від виснаження і хвороб.

Селяни, щоб вижити, змушені були збирати колоски на стерні після збирання зернових. Але Указом Президії ВР СРСР від 4 червня 1947 року робити це суворо заборонялося. За порушення Указу — 5–10 років тюрми. Колоски приорювали, але людям не давали збирати. Пам'ятаю такий випадок: я пас корів і збирав колоски на пшеничній стерні, як раптом до мене на баскому білому коні підскакав голова сусіднього колгоспу ім. Леніна Малинський і грізно закричав: "Ану дай твою торбинку я подивлюсь, що ти там назбирав!" Я, пере-

ляканий, виконав його наказ. На щастя, в торбинці було трошки пшеничного зерна, а на його колгоспному полі ріс ячмінь. Він зрозумів, що я збирав колоски не на його полі. Це мене й врятувало від серйозних неприємностей. Прокуратура УРСР повідомляла Л. Кагановичу, що в суд передані справи по крадіжках колосків урожаю: Полтавська обл. – 173 чол., Харківська – 32, Кам'янець-Подільська – 76, Чернігівська – 26... Винні засуджені й отримали від 5 до 10 років. Селяни були поставлені комуністичною владою на грань життя або смерті. Щоб вижити в таких умовах, потрібно було або красти, або померати голодною смертю.

На жаль, крадіжки були не тільки колгоспної, але й особистої власності. Крали все, що можна було їсти, – в т. ч. корів, свиней. Пам'ятаю, у Ганни Ткач вночі вкрали свиню. Сліди привели у сусіднє село, прямо до крадія. Він зрозумів, що попався, прийшов наступного дня до жінки, в якій вкрав, щоб якось загладити справу. Тут його й заарештувала міліція, підстреливши при спробі втекти.

Нашій сім'ї (батько, мати, я і три сестри) повезло – чоловік моєї старшої сестри, інвалід війни 1-ї групи, працював вагарем у колгоспній коморі і приносив час від часу відходи круп гороху, з яких пекли коржики; й у нас була корова. Батько – інвалід війни, щоб ми не вмерли з голоду, їздив у Західну Україну на заробітки і звідти привозив трохи зерна й картоплі. А ще батько клеїв калоші з гумових камер від автомашин для односельчан. Так і вижили.

В селі була олійня. Ми з друзями часто бігали в олійню, і там крадькома хапали і їли борошнисту масу з соняшникового насіння після вальцювання і прожарювання, частина якої випадково просипалася при завантаженні преса для видавлювання олії. Це був для нас справжній делікатес.

Про жахливий голод газети тоді не писали. Вони писали про головну турботу партії – це заготівля хліба за всяку ціну. Опричники Сталіна – секретар ЦК КПУ Л. Каганович, голова Ради Міністрів України М. Хрущов, перший секретар Вінницького обкому партії М. Стахурський думали не про людей, а якби побільше хліба зібрати у селян, які вже пухли від голоду і вмирали.

Пізніше, через майже 60 років з преси (Молодь України, № 22, 2003) стала відома статистика голоду у нашому краю: тільки за березень 1947 року в області народилося 2049 осіб, померло 4198, у Бершадському районі народилося 76 осіб, померло – 208, у Могилів-Подільському, відповідно – 110 і 297, у Муркуриловецькому – 56 і 205, у Крижопільському – 72 і 230, аналогічні співвідношення й по нашому селу.

Не всі селяни мирилися з організаторами голоду, бували й випадки активного спротиву з трагічними наслідками. Так, у сусідньому селі Березівка під час жнив у полі на току, де зберігалося зерно, було вбито голову колгоспу ім. Шевченка – Камінського. Вбивство вчинила група односельчан: Марко Заворітний, Микола Флуд, Макар Тараненко, Яків Щербатюк, Михайло Гранін. Причина вбивства – нещад-

на боротьба з голодними селянами – розкрадачами колгоспного зерна, принциповим комуністом. Заарештовані отримали по 25 років тюремного ув'язнення – найбільший термін на той час.

Селяни не мали паспортів і були безправними рабами. В більшості сіл не було електрики, радіо. Колгоспники працювали, як раби, цілий рік за трудодні безкоштовно, а в кінці року давали в кращому разі 50 грам зерна на трудодень, грошей не давали взагалі. В селян не було самого необхідного: вогонь добували, використовуючи доісторичне кресало, бо не було сірників, замість мила при пранні використовували попіл. Кухонна сіль і цукор були рідкісними продуктами. Становище селян ускладнювалося непомірним сільськогосподарським податком, який з ініціативи Сталіна прийняв Раднарком СРСР. За цим податком кожна селянська сім'я повинна була здати 320 яєць, 40 кг м'яса, 800–1200 кг молока, 800 крб податку і 40 страховки, "добровільно" позичити державі 300–1200 крб – так звані щорічні державні займи. Навіть кожне плодове дерево обкладалося податками, що призводило до вирубки садків.

Вся трагедія селян і цинізм комуністичної влади в тому, що голоду 1946–1947 рр., як і 1921–1922 рр., і 1932–1933 рр., можна було уникнути, як тепер вже стало відомо. В 1946 р. СРСР вивіз за кордон 1,7 млн тонн зерна, головним чином безкоштовно у вигляді допомоги. 6 квітня 1946 р. уряд підписав угоду про постачання у Францію 500 тис. тонн зерна, у Польщу – 900 тис. тонн зерна, в Чехословаччину – 600 тис. тонн зерна.

Отже, комуністична партія на чолі зі Сталіним свідомо здійснювала голодомор, як засіб геноциду української нації, тобто вони скоїли злочин, якому немає прощення.

За даними дослідників голодомору, в 1946 р. було заморено до смерті 369 тисяч, а в 1947 р. – 628 тисяч чоловік.

І коли нині комуністи Симоненко, Соломатін і їм подібні говорять, як тоді, в часи комуністичного панування, було добре жити, не вірте їм – це брехня.»

Глухов Григорій Макарович, 1933 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА О. О. Пахолок, ФСНСТ-2)

«Я, Глухов Григорій Макарович, народився 12.05.1933 р. у Гайсині, зараз живу у Києві. Церкви у Гайсині було дві (Покровська і Миколаївська), обидві ці церкви за часів "великого атеїзму" зруйнували, зірвали, а потім під церкви приспосабливали будиночки, і народ туди сходився, в основному паски святити. [...] Коли почався голодомор 1932–1933 рр., то мій батько переїхав у Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл. Там працював мамин рідний брат. У промислових центрах не було такого повального голодомору, як

у селах та райцентрах. Якраз після мого народження вся наша сім'я переїхала у Дніпродзержинськ. Там пережили цей, другий, рік голодомору, осталися всі живі й цілі завдяки тому, що батько пішов працювати на промислове підприємство. Там були створені інші умови для людей, там не відчувався голодомор. Було скрутно, було не всього вдосталь, но люди не пухли.

З початком війни ми були змушені повернутись до Гайсина, де була ще жива мати батька. [...] Вона якось, не знаю, як вона сама вижила, а по лінії матері і батько, і мати померли в голодоморі в 33-му році. У 1946–47 рр. я був ще школярик... При німцях я в I клас роки три ходив, нас перекидали і зачисляли. По суті, школа в мене почалась – II клас у 45-му, III – у 46-му, IV – у 47-му. От голодовка 47-го року застала мене у третьому класі. Старший брат Петро був у армії, за ним – сестра Марія, вона на 3 роки старша від мене, була ще школярка, потім почала працювати. Найменша – Ольга, 1941 р. н. Батько був інвалід, прийшов з війни без обох ніг, з перебитою рукою, мати – домогосподарка.

У батька була хлібна картка, пенсія. Це тільки хліб, нам рідко, рідко давали допомогу, може раз на місяць (американські пайки). Це були консерви, м'ясні тушонки, джеми, цукерки і т. д. Рибні консерви, м'ясні консерви, котрі залежувались у них, і т. д., в їхніх портах, і місцях, в Чикаго, Бостоні, потім вони давали допомогу. Я не знаю, чи це був план Маршала (допомога), чи по яким каналам вона провозилась, но одержували такі пайки. Помню, декілька разів давали якісь речі носильніє. Кожен день, вистоявши велику чергу, одержували буханець хліба, десь на 20 см. Його гріх називати хлібом. Це був не хліб, а якесь печиво. Трошки там було муки, а то були висівки і даже просяна шкаралупа. Оце як віник візьмеш, оце де остаються еті саміє просяні на вінику, сорго, оця шелуха, це було в хлібі. Нас виручало, що батько займався промислом. Він був швець, сапожник. У нього була швейна машинка, були заготовки, взуття, потім його шили. Голод голодом, а потрібно було і на ноги щось обути, от ми готували з батьком взуття. Машинка була ножна, а він же без ніг, крутити не міг, то я з 12 років по сей день сиджу за машинкою, то почитай який у мене стаж! Цей, так сказати, малий сімейний бізнес давав можливість до того хліба. [...] В основном базар кормив [...]. Шукали, як говориться, любі можливості для виживання.

Старша сестра пішла працювати секретар-машиністкою у військову частину, то їй за це виділяли соточки чи 3, чи 5, але й те, що мали, не було чим засадити у 47-му році. У нас за спиною був консервний завод, були кагати (неглибокі траншеї, куди закладали на зберігання на зиму моркву, буряк, картоплю). Зима 46-го року була дуже сувора, вся картопля померзла. Люди цю гнилу мерзлу картоплю брали і їли, брали шкаралупи, щоб посадити. Тоді погоди були стабільні, зима приходила тоді як положено, зима була приємна, багатосніжна й сувора. Там такі були заноси й сугроби, що бувало так замітало двері,

що й вийти не можна [...]. На сахарний завод возили ету саму сахарну свеклу, буряк, підводами, машин було обмаль, майже не було машин. І ми як взимку возили, то ми на ковзанах, у нас такі крючки сталеві... підвода їде, ми до неї тіки – бух цю бурячину, і тікати.

З нашої сім'ї ніхто не помер з голоду, благодаря батьку-інваліду. Ми мали кусок хліба і не сиділи склавши руки, займалися, так сказати, промислом. Займалися тим, чим батько займався, здоровому чоловіку було б не дозволено, а оскільки батько був інвалід, він повинен був взяти патент. А патент був такий великий, що його неспроможний був би виплатити ті податки. Но у батька був норів, як іскра. А що йому могли зробити? Я помню, що він з тим податковим інспектором, як сьогодні помню її прізвище – Подвальная, як вона прийшла, і він, і я працювали. Вона, значить: "О, застукала вас на місці роботи, що ви працюєте, щас оформим акт і т. д." То він як схватив її за волосся, як почав тягати її, то вона втекла і більше не приходила. Так що ми робили без патенту, працювали на базар, ми робили таке взуття, ну кедами не назвеш...

Крім хліба нас виручала кукурудза чи якесь зерно. У нас була така тертка. Це – гільзи снаряда, стакан, туди робили такий вал, цей вал оббивали металевою такою пластиною, а у металевій вибивали гвіздом, як у тертки [...]. Туди в зазор сипеться зерно і його колотором цим треш, оно розтирається і отримується така крупа. Не помню, щоб у нас картошина була. Ну от там була ця крупа і бурда, не баланда (мається на увазі ця терта крупа), щоб заповнити пространство живота на день. Бо тої баланди дуже багато, а хліба маленький шматочок. От першим долгом як приносив батько з магазину той хліб, мама його розрізала на кількість нас на п'ять кусочків, ну не без того, що вони собі з батьком різали менше і так далі. Це був такий кусочок і баланди ціла тарілка. Я тобі скажу таку деталь. Коли ми в 48-му році, нас в школі строїли на фізкультуру, в залі, щоб спортом зацікавитись, якісь вправи робили. На нас страшно було дивитись. В нас у всіх дітей животи були, як у беременной жінці, такі от розбиті, брюха такі здорові, а тіло всьо отаке якесь водянистое, резиновоє. Це ще наша сім'я була більш-менш забезпечена. А тих, хто не мав, у кого не було чим займатись промислом або фізично не могли щось робити, або картки не було чи не в такому обсязі, тим більше інваліди першої групи стільки получали, другої – стільки і т. д. Рамки були поставлені, що не всім однаково, як з рога ізобілія. Но в нас був один буханець хліба на п'ятьох. Скільки його там... А він по вазі, не знаю. Ти можеш собі представити, опілок не давали, це во время окупації давали зерно, а це – чи глина, чи пісок, чи земля – він тяжкий був. Якщо зараз такий буханець десь грам 500, то той, наверно, кілограма півтора-два по вазі. От так виживали. Тому можна було бачити даже, ідеш – під забором лежить людина: йшов кудись, йшов, йшов і... Люди в Гайсині помирали... Про випадки людоїдства не чув. І що характерно, я не пам'ятаю, щоб були жебраки: всі були настільки

бідні, настільки не було, що їсти, що просити щось у когось було безрезультативно... Переїжджати від голоду не було куди. Може й переїжджали в Росію кудись, де не було голоду. Нам уже переїжджати не було куди: батько-інвалід, батько – нікуди, дітей троє вдома, мати. Така непідйомна сім'я. А переїжджали в якому випадку? Якщо хтось, глава сім'ї чи хто-то з дорослих дітей повний сил і енергії виїжджав кудись, безумовно, він забирав, але в нас таких відомостей не було. Та й кругом було однаково. Трошки лучче було на заході, туди їздили на обмін. От соберуть якісь пожитки, якісь драгоценності, хрестики, кільця і т. д. і їхав у західні області. А відти привозив якийсь кульок муки. Не пам'ятаю, чи помагала держава. Ну пенсію давали батькові, а так...

Причини голоду такі: війна – раз, неврожай 46-го року, економіка розбита, все розвалене, ну, может бить, якісь політичні причини. Однозначно я не можу сказати. Не ісключено, що посівного матеріалу не було, все було з'їдено, знищено, вивезено з українських міст і сіл, то лі окупант, то лі свої, все врем'я націоналізували, вишкрібали...»

N

(запис у художній формі учениці 9 класу Вапнярської СЗШ Томашпільського р-ну Вінницької обл. Наталії Парамаш)

«Василько у свої десять років справді вже досить натерпівся – голод, холод. З печі, де сиділи менші сестрички і братик, почулось жалібне похлипування. П'ятирічні близнючки Оксанка з Оленкою просили хліба...»

Був кінець лютого 1932 р. Уже в 1929 р. почалась насильницька колективізація села. Люди у Вапнярках жили бідно. Котрі були заможніші, їх розкуркулювали – майно забирали, а їх із сім'ями вислали в Сибір.

Літо 1931 р. видалось неврожайним. Плану не виконали. Тоді почали забирати все, що було в людей: вимітали з комірчин все до останньої зернини. Знекровлене, обібране село важко переживало зиму 1931–1932 рр.

Лише Василько прислухався до розмови тата з мамою.

– Скільки ж буде таке життя тривати? – зітхала мати.

– Ти б краще мовчала. Чи чула, що Гриників розкуркулювали? Забрали Івана Гриника разом із сім'єю.

Проходили роки, піростали діти. Настали страшні 1937 та 1938 роки, в лексиці наших односельців з'явилося слово "репресований". Цим словом називали тих, кого вважали ворогом народу та держави. Щоночі тремтіли люди, боячись, щоб саме сьогодні гірка доля не спіткала і їхню сім'ю. І досі згадують люди тих, хто був таврований цим словом і не повернувся до своїх рідних. А це були Боровський Іван, Боровський Леонід, Магерівський Вікентій.»

Іжак Михайло Пилипович

(записала у 2005 р. у Києві студентка НаУКМА

Олена Барабашова, ФЕН-2)

«Я народився у с. Раська. Це Полтавська обл., Нехворощанського (Машівського) р-ну. Але під час голодомору я був у Дніпропетровську, там я навчався у технікумі залізничного транспорту. Зараз живу в Києві.

Село наше було не з маленьких (до 3000 хат!), на його території знаходилося 6 колгоспів. Мій колгосп називався ім. Котовського. Голова на прізвище Коробка був місцевим, член КПСС. Тому шкіль було аж дві, бо дітей було багато і писемність дуже поважали. Одна школа була середньою, друга – неповна середня. Я закінчив середню школу. У класі дітей було багато. Зошитів не вистачало, то був дефіцит, писали, на чому можна було. Пам'ятаю, що писали на шпалерах, хтось десь знайде шпалеру, принесе до класу, от і буде на чому писати весь тиждень, а інколи й місяць. Також писали на газетах, що було дуже незручно. Якщо писати маленькими літерами (для економії), то потім прочитати буде важкувато, а якщо великими – то паперу не вистачить. Отак і учили нас грамоті. А вчителі були освічені, ми їх дуже поважали.

Основну ("дореволюційну") церкву розібрали на дрова у 30-х рр. На її місці хотіли збудувати клуб, але не збудували, щось у них там не вийшло. Та для клубу все одно місце знайшли: пристосували під нього старе приміщення коопторгу. Під церкву після війни пристосували звичайну селянську хату. Там стояло декілька стареньких ікон, місце для свічок.

Тоді влітку була сильна посуха, дощу не могли дочекатися. Земля аж тріскалась від такої погоди, трава повсюди була жовтою, навіть дерева були якісь не такі. Нічого не родило. Хліб робили з остатків, з жолудів. Ходили до лісу збирати гриби, їли акацію.

У 1947 р. хліб не забирали, просто селянам не давали на картки, і вони їли усе, що виросте на городі. Я у той час навчався у Дніпропетровську і тому з такою проблемою не стикався. У моєму селі ніхто від голоду не помер. У ті роки я їздив додому за торбою, брав кукурудзяну крупу і повидло з цукрових буряків.

А от у 1933 р. все було інакше. Я ще тоді жив у Дніпропетровську (це вже після війни ми переїхали до села). Їжі нормальної ми взагалі не бачили, я ще бігав до базару і збирав кісточки з-під абрикос, потім

їх лущив і їв серединку (адже їсти дуже хотілось). Оскільки у цих кісточках дуже багато синильної кислоти, то я одного разу мало не задихнувся, і мати мене майже кілометр несла на руках до лікарні. А мій дід не витримав, все нам допомагав, а собі нічого не залишив. Він помер від голоду... Хоча він був георгіївським кавалером ще за царя, та йому ніхто не допоміг... Коли ми переїхали до села, то люди розповідали, що одна жінка з'їла свою дитину. Так ми її хату десятою дорогою обходили.

У 1933 р. усе було інакше, тому я не вважаю, що 1947-го року був голодомор.»

Моїсеєнко Дмитро Ілліч, 1932 р. н.

(записав 5.02.2006 р. студент НаУКМА Родіон Мірошник, ФСНТ-2)

«Я, Дмитро Ілліч Моїсеєнко, народився 2.01.1932 р. у с. Рахманівка Криворізького р-ну Дніпропетровської області. Тоді село називалося Олександродар (то назва ще царських часів). Народився я у, самі знаєте який, скрутний і важкий час – суцільний голодомор на Україні. Але тих подій, звичайно, не пам'ятаю.

Зате другий голодомор 1946–1947 рр. пам'ятаю – тоді мені було 14–15 років. Цей голод застав мене у Рахманівці. У мене було дві сестри (Ліда і Ніна) і молодший брат Микола на руках, треба було допомагати матері, бо я, як найстарший, був єдиною її опорою. Батько наш, Ілля Ілліч, загинув на фронті ще на початку 1942 р. У 1939 р. я пішов у 1-й клас СШ с. Рахманівка. Коли я закінчив 2-й клас, почалась війна, і навчання припинилось. Лише восени 1944 р. я пішов до 3-го класу. 5-й клас я не закінчив через голод.

У нашому селі був колгосп "Серп і Молот", а його головою був Євдоким Грибок, досить жорстокий навіть по тих мірках чоловік, на відміну від голів колгоспів сусідніх сіл. Він часто виганяв малих на роботу, заставляв нас прибирати згнилі трупи німців, бо баби боялися, тому це знову ж таки робили малі діти, користуючись вилами ("волокушами"). Ми затиляли трупи у їхні ж окопи і засипали землею. Було й гірше. Ми мусили запрягати корів у ярмо й орали ними поле, переконуючи на міни. Звичайно ж, це була примусова робота, бо він не хотів, щоб це робили дорослі люди, які "будуть потрібні для побудови комунізму". От і робили діти. Одного дня, коли я навіть не думав, що ми знайдемо міни, сталося страшне. Нас було четверо – спереду метрів 20 переді мною, йшов сусідський хлопчик Ваня Гава, якого я дуже добре знав, позаду мене – також один з моїх друзів. Ще один хлопець штовхав корову справа від мене (метрів за 15). Раптом за 1–2 секунди я почув три вибухи, я був у самому центрі, все, що було навколо мене, вибухнуло. Спереду Ваню розірвало разом з коровою.

я відчув як мене самого мало не здуло силою вибуху. Ззаду також була жаклива картина – всі загинули, а збоку хлопцеві начисто відірвало праву руку. Один я лишився цілим і неушкодженим, а моя корова з переляку рвонула наліво. Йдучи додому, я обережно ступав на кожен метр землі, мені було страшно, але того дня мені пощастило і я залишився жити. Я вижив тільки дякуючи Господу Богу.

Коли почався серйозний голод, закінчилися харчі. Особливо скрутно було без хліба. Спочатку ми трималися на дуже малі припаси матері, потім хліба зовсім не стало. Колись був такий закон – члени сімей тих солдат, що загинули на війні, мають отримувати хлібні пайки, але радянська влада випустила директиву, в якій зазначалося, що на жителів села ці закони не діють.

Причини голоду неоднозначні. Це скоріше, неврожайний рік, до якого додалося те, що влада не хотіла йти на поступки. Їм було важливіше сформувати робітничий клас. Літом–восени 1946 р. була страшна посуха, залишилося 10–15 % врожаю, не більше, а ще була дуже холодна зима з лютими морозами, коли з хати краще не виходити. У грудні 1946 р. мати зі сльозами на очах сказала мені, що їжі у нас майже нема і що більше двох тижнів ми не протримаємося. Через пару днів вона з відчаєм попросила мене поїхати до дядька Михайла, нашого родича, у Запорізьку область за хлібом. Він жив у Василівці. Справа в тому, що їздити кудись було дуже небезпечно, бо грабували і могли навіть вбити людину за буханку хліба. Майже кожен день у нас в окрузі хтось розповідав, що вбили його сусіда і таке інше. У ті часи злочинність і мародерство на селі процвітало. Потім вони продавали хліб або міняли на щось. Я і сам ледве не став їхньою жертвою пару разів. Я трьома поїздами доїхав до Василівки, дядько мене добре зустрів (це він сказав, щоб я приїхав, бо в нього було у запасах кілька мішків сухарів і хліба). Вночі, щоб ніхто не побачив новоприбульця, ми прийшли в хату і почали їсти. А потім рано я поїхав додому. Ще не світало, а я вже був на вокзалі, куди мене привів дядько Михайло. Я зайшов до одного вагона, а там вже орудували грабіжники. Вони стояли до мене спиною і забирали у якоїсь жінки сумку із перепічками, погрожуючи револьвером. Люди з такими майже не сперечалися, а лише тихо мовчали. Для деяких, як для мене, такі сумки були останньою надією. Я швидко перейшов у якийсь інший вагон і бачив, як ті зістрибували з вагона і бігли до лісу.

Я віз не готовий хліб, а 8 кг пшениці і ще десь 2,5–3 кг коржів і перепічок. А ще був другий рейд до дядька, і він був дуже непростий. Дорога взимку на товарняках у лютий мороз була дуже тяжка. Від Рахманівки я в драному і незручному кожусі дійшов пішки до Кагановичів. Це робоче селище Кривого Рогу було за 8–10 км від нашого села. Там на Депо я у цьому клятому кожусі непомітно заліз у відкритий товарний вагон із залізною рудою і доїхав до Нікополя. Там знову-таки – на товарняк і доїхав до Запоріжжя. Там я умудрився заско-

чити у пасажирський поїзд на третю полицю і проїхав нічним поїздом без квитка, зіскачовши вранці на вокзалі у Василівці. Додому від дядька я віз мішок, де було 10 кг пшениці – тоді це було багато і дорого, за таке могли і вбити. Я сів на поїзд у Запоріжжі, їхав на підніжці вагону. Тоді ще, пам'ятаю, були такі старі вагони з підніжками, які випирають назовні і на яких можна було сидіти (а вночі, коли ніхто не бачить – і їхати), навіть коли двері закрили. На такій підніжці їхали вдвох я і ще якась дівчина з Запоріжжя, яка підсіла через пару станцій після мене. Вночі трапилась небезпечна пригода – раптом на даху ми почули кроки і тут на нас ліхтарем присвітили зверху. То були злодії. Мені однозначно пощастило, що я сидів на торбі з пшеницею, тим більше у кутку. На мене посвітили і спитали, чи нічого немає у мене. Я сказав, що нічого і зробив сонний вигляд обличчя, хоча навіть у такий час вночі я не міг так просто заснути. А от дівчині довелося віддати свій великий кульок, де були карамельні цукерки. Такий груз можна було б продати за 5–10 рублів і купити комерційного хліба. Вони наставили пістолет, один з них наполовину спустився по боковій драбині, і дівчина з плачем віддала йому все.

А від Запоріжжя до Кривого Рогу я вже їхав на підніжці з офіцером. З таким супутником я не боявся нічого. Це був швидкий поїзд Іловайськ – Одеса. А далі я знову пішки, замерзлий і голодний дійшов до села, зайшов у хату і вправ. Слав майже добу, потім прокинувся і здалося, що це все мені приснилося.

Сусідня сім'я – мати і шестеро дітей – пухли з голоду. Все, що їх врятувало у той час, – це ховрахи і трава. Багато людей з вулиці і нашого села падали й пухли з голоду. У нашому селі не менше п'ятої частини населення померло від голоду, а от у Кагановичах людей загинуло менше (10 %) та й то майже усі – взимку. Весною випадки смерті були рідко. Перший після голоду врожай виявився досить гарним, але це призвело до необдуманих вчинків. Наприклад, у сусідньому селі Новий Путь, як тільки колгоспники змололи борошно з першого врожаю і наварили галушок у великих казанах, все село, несите після голоду, жадібно наїлося і майже повністю вимерло від завороту кишок. Це все швидкий перехід від голоду до їжі (мучного). Таких жертв у цьому селі не було навіть при голоді. Таких випадків у Центральній Україні було багато.

Держава і колгосп ніяк не помагали селянам, навпаки, для них відмінили всі пільги, все зерно з нашого колгоспу викачали й вивезли. То був неврожайний рік взагалі та ще й держава забрала хліб на державну поставку. Про місцеве населення ніхто не думав, самі виживуть як-небудь. В колгоспі не платили грошей, не давали хліба. Взагалі, за рахунок селян рятували промисловість.

Про людоїдство не думаю, щоб було, хоча й говорять зараз про кілька випадків. Але я чув про багато випадків прояву жорстокості. Коли я їздив до дядька на Запоріжжя, то у вагоні почув розмову про

одного чоловіка, який попросився до службового вагону. Коли у нього запитали, що він має у сумці, то він відповів, що везе додому трохи хліба. І уявіть собі, машиністи забрали у нього хліб і живим вкинули у топку паровоза! Цей випадок розказувало багато людей...

У нас була хата під соломою, корова, три дорогоцінних ікони (здається ще XVII чи XVIII ст.), старі меблі. Усе це мати вирішила продати і переїхати до міста, щоб отримати прописку і змінити клас (з селян на робітничий). Це дозволило б нарешті отримувати хоч якісь, але паї – хліб. Питання стало ребром у березні 1947 р.: їхати до міста, стати міським населенням і отримувати хлібні пайки або прозябати в бідності і бути нижчим класом. Ми продали хату разом із меблями та іконами за сміховинну ціну – 150 рублів! Хату продавали дуже поспішно, не маючи, до того ж, добрих покупців. А про історичні цінності тоді не думали. Потрібен був харч і житло. Корову ми продали трохи пізніше, у квітні 1947 р., за 200 рублів. Продавали її на квітневому ярмарку, де збиралося майже все населення Кривбасу, добре поторгувавшись. Ми всі переїхали до матеріної сестри – тітки Фені до робочого селища Кагановичі на півдні Кривбасу. Там ми оселилися у неї на кухні – п'ятеро. Я пам'ятаю, як по півдня ми стояли в черзі за хлібом, як добивалися видачі хліба. Це було жахливо, бо люди втрачали свідомість після 4–5 годин стояння, а там були й люди похилого віку, багато було таких людей. Мати влаштувалася робітницею (допоміг дальній родич) на депо, а потім на якійсь маленькій фабриці. Я трохи підробляв. Це були кустарні підробки, як-от задача на продаж шкірок ховрахів. Ще у Рахманівці і потім у Кагановичах ми з малим братом ловили ховрахів, виливали їх водою. М'ясо їли, а шкірки приймали в спеціальних пунктах по 30–40 копійок за одну.

У вересні 1947 р. мене забрали в школу ФЗУ (фабрично-заводське училище), де я вчився 6 місяців на каменщика. Пайки хліба з ФЗУ приносив додому молодшим сестрам і брату. У 1948–50 рр. працював каменщиком, а потім втік додому. Там були просто нелюдські умови праці. Мене хотіли судити, а потроху усе стихло. Потім – вечірня школа, Дніпропетровський металургійний інститут, після закінчення якого я працював у Кривому Розі, але не лише по своїй рідній спеціальності (інженер), набагато пізніше (до пенсії – в Черкасах) на радіотехнічному заводі.»

Наривський Федір Андрійович, 1936 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Е. А. Наривська, ФСНСТ-2)

«Я, Федір Андрійович Наривський, народився у 1936 р. у м. Синельникове Дніпропетровської обл., де й проживав під час голоду. Зараз проживаю у Бердянську.

У 1946 р. мені було 10 років. Ми жили у приватному будинку. Тато працював фотографом, мама була домогосподаркою, в сім'ї було 4 дітей. Батьки тримали корову, пасіку з 4-х вуликів, тому нам жилося трохи краще, ніж іншим.

Урожай був хорошим, але голод був дуже сильний. Працюючим давали на сім'ю талони на хліб, десь по 100 чи 200 г на сутки. Люди пухли від голоду і помирали. Бувало ранком під забором знаходили мертвих опухлих людей. В магазинах не було ніяких продуктів. Якість хліба була дуже низькою. До муки грубого помолу додавали отруби й навіть опилки, тому хліб був чорний і твердий. Для харчування використовували буряки, кульбабу, кропиву. Діти весною об'їдали квіти білої акації. Хліба вистачало не всім, незважаючи на картки. На наступний день картки не отоварювали. Тому треба було йти займати чергу з 12 годин ночі і сидіти під магазином до відкриття. Голодні люди часто замерзали. У 1947 р. картки відмінили, але черги були до нового врожаю. Якщо вдавалося взяти хліба раніше, то йшли до школи і на уроках засинали. На уроках часто траплялись голодні обмороки. Зошитів не було, писали на старих газетах. Чорнило робили з бузини.

Корову берегли, як зіницю ока. Лушпиння картоплі й буряка вимивали і варили пійло для корови, а годували соломкою, яку скубли зі стріхи, добре, що хата була вкрита соломкою. Кукурудза, що виросла на городі, розходилася дуже обережно. Щоб менше було втрат, мололи вдома, для чого придумали ручні мельнички. Помол був дуже грубий, варили кашу, не сіючи, з отрубями. Дома пекли коржики з кукурудзяної муки, меленої квасолі, в це тісто мішали дрібно нарізану щирецю. Чай заварювали з лозиночок, нарізаних з вишні та абрикоси.

Восени 1946 р. після збору врожаю школярів посилали збирати після комбайна. Дуже стежили, щоб ніхто не брав додому. Самостійно збирати колоски для себе було заборонено, хто збирав, того судили. За відро колосків давали 10 років...»

Грабська Неоніла Кирилівна, 1938 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА В. Іванчук, ФСНСТ)

«Я, Грабська Неоніла Кирилівна, 1938 р. н., під час голоду проживала у Бердичеві (тоді це було місто Вінницької обл.). Наша сім'я жила у маленькому напівзруйнованому будинку. До війни там жила одна сім'я, а після війни – чотири сім'ї з дітьми. В нашій сім'ї було двоє дітей – 9 і 11 років. Мати з перших днів після звільнення міста від фашистів працювала у школі й отримувала зарплатню. Батько, повернувшись з війни з контузією, теж працював. В інших сім'ях не було грошей. Пам'ятаю, що в підвалах ми тримали поросят, курей та качок. Ловили в річці рибу. Часто риба була єдиною їжею. Пам'ятаю, коли мама принесла цибулину і розрізала на 4 частини, я віднесла в кожную родину по четвертинці.

В той час все видавали по картках. Видавали небагато. Тих продуктів, які давали по картках, було не досить, щоб жити. Хто мав гроші – міг купити цукру. Можна було ще купити хліба, який пекли вдома і продавали на базарі. Рідко хто міг купити цілу хлібину. В основному купляли скибками.

Коли ми з братом закінчували навчальний рік, то їхали в село до тітки. В селі теж не було хліба, але було багато огірків. Картопля майже не вродила. Викопували менше, ніж посадили. Ми з братом ловили рибу. Було багато річок і в кожній водилась риба. Через 10 років цих річок не стало. Були кури, яєць нам діставалось дуже мало, бо їх здавали на заготівлю.

В нашій сім'ї не було випадків, коли взагалі не було чого їсти, а в інших сім'ях таке траплялось дуже часто. Помер сусідський хлопчик Вітя, який постійно недоїдав. Я пам'ятаю, що тоді вважалося непристойним щось їсти, не поділившись з друзями. Пам'ятаю смак примерзлої картоплі. Вона була занадто солодкою. Восени 47-го через нашу вулицю провозили на машинах цукрові буряки на завод. І тоді всі ми бігли вздовж дороги і просили: "Дядьку, киньте буряка". Деякі вантажники кидали по кілька буряків. Ці буряки ми пекли і вони нам здавались дуже смачні. Мама їздила до сестри і привозила в хустинках крупи, пшоно, і коли ми варили суп, то запрошували сусідів. Пам'ятаю смак несоленого супу, і коли сусідка принесла ложку солі, то ця страва здалась найсмачнішою за все. Мама з подругою їздили в Бесарабію за кукурудзою. Там був урожай на кукурудзу, і можна було купити мішок кукурудзяної муки. Їздили вони на дахах вагонів і

цілу ніч не спали – боялись, щоб ніхто їх не скинув. Вони їхали цілу ніч, а вранці йшли на роботу.

Тоді дуже крали. Крали все: домашні речі, картоплю, картки. Я пам'ятаю випадок, коли моя мама отримала по картках продукти, йшла повз руїни будинку, і на неї напало двоє бандитів. Мама тримала в руці продукти, а в другій руці несла пляшку з олією. Захищаючи продукти, вона пляшкою вдарила грабіжника, розбила пляшку об його голову. Поки вони отямались, мама втекла.

Вночі сторожили по черзі, щоб ніхто нічого не вкрав. У той час всі боялися банди грабіжників, які називали себе "Чорна кішка". Потім виявилось, що у тій банді були колишні фронтовики, які з розпачу, що не можуть прогодувати сім'ї, йшли в банди.

Причина голодомору – неврожай. Були дуже неврожайні роки. В Україні, якщо вродила картопля, то вже не голод. Тоді картопля не вродила, а хліб видавали по грамах. Радянська влада у голоді не винна. Було дуже тяжко, але влада допомагала, як могла. Відкривалися школи, магазини, організовували видачу карток, поселяли сім'ї, які вертались з евакуації. Міліція чергувала на вулицях і, як могла, підтримувала порядок.»

Войналович Марія Антонівна 1930 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Л. Войналович ФЕН-2)

«– Мене звати Войналович Марія Антонівна, я народилася 16.01.1930 р. у с. Катеринівка Володарськ-Волинського р-ну Житомирської обл. у селянській родині. Цю голодовку я дуже добре пам'ятаю. Мені тоді 16 років було, я жила тоді в с. Катеринівка, ходила до 7-го класу. Жила з мамою і двома братами – Жорою (Георгій, 14 р.) та Володею (11 р.). Батько загинув у 1944 р. на війні. Літо 1946 р. видалось дуже дощове, мокре і холодне. Майже все, що було посіяно і росло в колгоспі та вдома, тоді вимокло, погнило і пропало. А що не пропало, мусили здавать у колгосп, бо були великі податки.

– А які податки були? Скільки їх здавали і чим?

– В нас було 60 соток землі, і на кожного хазяїна на хату на рік було 2000 руб. налога, і ще треба було взяти на 200 руб. займу (облігації), бо заставляли. Описували, обмірювали кожну грядку, кожне дерево, кожну овечку, свиню, курку. Корову дозволили тримати тільки одну. Заставляли здати в податки за 60 сотих садиби 400 кг картоплі, 500 л молока, 4 кг вовни з одної овечки, навіть шкуру заколотої свині здавали. В нас була добра корова, жир молока був великий, то ми топили із сметани масло і в сусіднє село Дащенку здавали на пункт не молоком, а маслом. Навіть сіно, і те здавали. А займи повертали аж до 70-х років. Все зразу вивозили з колгоспу на залізничну станцію, селище Нова Борова за 20 км від села – "для армії і города".

як наші казали. А відказатись від здачі не можна було, бо глум робили над тим, хто не здавав. Ходили по селу групами – голова сільради, голова колгоспу, секретар парторганізації, секретар комсомольської організації, НКВД, агенти по заготовлях і заставляли здавать. І їм було тяжко, бо їх з району заставляли.

– А чи велике село тоді було? Може, прізвища тодішніх сільських керівників пам'ятаєте?

– У нашому селі було десь 160 хат і жило близько 800 чоловік. Да й прізвища трохи пам'ятаю. Головою сільради був Борківський Павло, голова колгоспу – Чайківський Олександр Григорович, агент по заготовках – Консевич Віталій Григорович. Пам'ятаю, як він бігав по хатах і до нас заходив. По горщиках лазив, по погребах, по коморі, по хліву, і як не здавали молоко і стояло воно в гладшках чи горшках, то перевертав, виливав, бив посуд. То наша мама ще палкою його біла і виганяла, але все рівно мусили здавать податки, бо потім ще гірше було б, і штрафи, і погрози, і НКВД.

– А коли колгосп був організований і як називався?

– У 1928 р. був організований колгосп, називався імені Паризької Комуні. Люди не дуже хотіли в колгосп, як мама роказувала, але мусили, бо була команда з району.

– А як все-таки вашій сім'ї та односельцям вдалося вижити в голод?

– Ой, кожен по-своєму виживав, кожен спасався, як міг. Ходили крадькома (бо не дозволяли) по полях, збирали недогнівші залишки картоплі, буряка, мили, варили похльобку і їли. Зима була дуже холодна і сніжна. А весною 1947 р., коли почалася весна, то з латаття жовтого варили теж похльобку, забілювали молоком, а також варили похльобку з бур'яну, з лободи, з бурячиння, рослин ракової шийки, з кропиви дуже добрий борщ був. А Василь Мельниченко з нашого села вижив на ягодах крушини, їв жменями [крушина у великій кількості дуже отруйна і призводить до смертельних випадків. Тут бачимо щасливий виняток із правила. – Л. В.]

Трохи запасли на зиму в 1946 р. картоплі, та й ту вкрали у нас під вікнами з кінця, а взагалі краж було багато по селу. Всі крали – хто в колгоспах, хто по садибах і хатах, крали і одне в одного, боялися, але в цілому жили дружно. Біля нашої хати була маленька річечка, то ми крадькома трохи рибу ловили. А в школі давали за загинувшого батька по 40 г хліба, то на уроках смокчу-смокчу, ще ж додому треба його принести, щоб на всіх поділити. Ще давали мамі по 4 рублі в місяць на кожну дитину за батька. На ялинку на Новий 1947 рік учні зносили по 1 стакану муки в школу, а жінка директора Анастасія Іванівна Зеленко пекла коржі, і ними украшали ялинку, та ще іграшки робили з бумажки. Директор школи був Зеленко Олексій Миколайович, разом зі своєю дружиною добрі люди були.

А корову кормили куликами соломи із стріхи. Худоба падала і воли падали, то піднімали їх, щось трохи давали їм їсти і робили далі тяжку роботу. Я в 1946 р. закінчила семирічку і пішла працювати на волах,

а зі мною ще 8 дівчат. Трохи січки дадуть в колгоспі для волів, дрібненько, чуть картоплі добавлять до січки, а ми потім частину картоплі із січки витягуєм і принесемо додому і зваримо трохи якоїсь юшки.

Працювали на волах цілий світловий день, воли сліпли від сонця і пилюки. Дівчатам давали молодих волів, яких ще треба було приручить до роботи: то вицеплять борінку – по полю бігаємо за волами цілий день, поки вони і ми не попадаємо. Я вивчила три пари молодих волів, а на старих волах, які більш спокійніші, працювали взрості мужчини та жінки. Старших було 6 пар. Всі працювали дуже тяжко, нічого не платили, писали трудовні, а в кінці року зроблять перерахунок за всі послуги і дрова, і сіно, і інше повираховують, що нема що получать в колгоспі.

У нас у селі люди не вмирили, але хворіли тяжко, пухли.

– А як же подолали голодування?

– А в 1947 р. посіяли в колгоспі та вдома, діждались зелених молочних колосків, появились нові свіжі бур'яни, і на похльобках виживали. А врожай 1948 р. був дуже гарний, і тоді вже стало легше.

– Як Ви думаєте, які головні причини голоду?

– Не можна дуже когось винуватити, бо наслідки війни були тяжкі, держава була слабка, але налоги були високі, непосильні. Великі натуральні збори молока, зерна, сіна... І ще причина – вкрай пагубна дощова, холодна погода літа і осені 1946 року. Дай Боже вам, діточки, такого горя не знати. Хай Бог вбереже вас!»

Сікурова Ольга Василівна, 1941 р. н.

*(записала 25.02.2005 р. студентка НаУКМА
Марина Мацевич, ФСНСТ-2)*

«Я, Ольга Василівна Сікурова, народилась 13.06.1941 р. у с. Сокільча (суч. Попільнянського р-ну). Батьки: Клименко Василь Вікторович, 1914 р. н., Дарія Антонівна, 1913 р. н. У сім'ї було 6 дітей: Віктор (1935 р. н.), Микола (1937 р. н.), Василь (1939 р. н.), Ольга (1941 р. н.), Неля (1946 р. н.), Віра (1949 р. н.). За свідченням матері, батько жив у іншій сім'ї у тому самому селі і мав четверо дітей, а розписаний був з матір'ю.

У селі була церква, але не дозволяли до неї ходити. Мати звичайно пекла паски, але це було після голодовки. Водила мене в церкву. Але в школі не дозволяли, викликали на лінійку, позорили, перевіряли руки, у кого є краска від крашанок. За це дуже ругала нас і лізла в чужі діла вчителька Ганна Петрівна Білоніг, вона була незаміжня. У школі було 10 кл., до неї ходили діти навіть із сусідніх сіл, з Волиць, Котлярки. Був також гуртожиток при школі для тих, хто жив далеко. Я там один рік готувала їсти, у столовій працювала.

Тоді були дуже холодні зими, багатосніжні, щоб пройти від хати до хліва, робили тунелі. Весною йшла вода, аж ревла. Влітку було дуже

спекотно. Після голодовки, десь у 50-х рр. вирощували на баштанах кавуни, помідори купами лежали, врожаї були хороші. А 47-го року чогось нічого не вродило, мабуть, засуха була. Та взагалі, тоді таки за кожну яблуню, наприклад, треба було здавати яйця, корова – молоко, свиня – шкурку здавай. Були налоги на все. А як вчасно не запла тиш, то будеш платити пеню, як тоді казали – недоїмку.

Був у нас у селі такий собі Григорчик, на нього казали Макареник або Ригор. Мав він дружину, двоє синів і дочку. Налог не платив, бо не було за що. А тоді уповномочені ходили по хатах в галіфе, голова сільради також ходив. Прийшли до нього по налоги, а він і каже: «Прийдіть наступного разу, може тоді щось буде, продасть баба півня». Вони так декілька разів приходили, а потім кажуть: «Ну що ж, товариш (такий-то), будем описувать вашу мебель!» А у нього тільки тапчан і пеньочки. Сам маленький такий, сів, а навколо нього пеньочки стоять, та й каже: «Ну що, починаймо з мебели!»

Нас від голоду спасала корова. Як літечком пішла трава, то молочко було. Зимою годували корів соломою зі стріхи. Корови не могли стояти від голоду, то їх підв'язували до даху, щоб не впали. Мама ходила у поле, проривала бурячки, чистила і варила їх. Також брали листя з липи, сушили, розтирали і пекли млинці на воді. Кислички-яблука зелені їли, варили їх. Як був новий урожай, збирали колоски. А об'єжчик їхав, забирав торбинку, та ще й наб'є гарапником. Варили бурячки цукрові, кидали дички-яблучка, груші – робили компот. Сіяли коноплі, брали насіння, підсушували, товкли у ступі, заливали буряковим наваром, проціджували та й їли таку кашу. Як борошно десь діставали, то колотили з водою і їли. Мати ходила городи копати людам, давали борошно, солоні огірки іноді. От і виживали. Не пам'ятаю, щоб хтось у нашому селі помер. Пам'ятаю, що дуже плакала, бо живіт болів, їсти дуже хотілося. Мати розказувала, що в голод 1933 р. погинуло дуже багато людей, не було навіть кому закопувать їх, а цей голод, 1947-го року, не був таким страшним.

Пам'ятаю ще таку історію. Був у нас у селі такий собі Іван Тимофіївчич. Під час війни був поліцаєм, а тоді боявся, що його накажуть. Через це 15 років просидів на горищі, десь з 1945 по 1960 рр. Сидів там, аж поки сусідка не заявила у сільраду, бо щось там посварилася з його батьками. Але його відпустили. Казали, що був білий, як бумага. Люди казали, що він сам себе наказав. Просидів він там на горищі весілля молодшого брата, а ніхто й не здогадувався.»

Оверчук Микола Васильович, 1936 р. н.

*(записала 22.02.2005 р. у Києві від свого дідуся студентка
НаУКМА Оксана Олегівна Оверчук, ФСНСТ-2)*

«Я, Оверчук Микола Васильович, народився 8.01.1936 р. в Одеській обл., Кривозерському р-ні, с. Велика Мечетня. Мої бать-

ки, діти, прадіди – з Чуднівського р-ну Житомирської обл. А в 35-му році була мобілізація в Одеську область на освоєні земель. Батьки із Житомирщини поїхали туди, побули там десь год чи більше і народився я. Але там була малярія, і як мені було шість місяців, ми звідти уїхали знову сюди в Чуднівський р-н, у с. Турчинівку.

Нас у сім'ї було п'ять чоловік – три брати і дві сестри. Батьки були селянами, були членами колгоспу імені Котовського. Головою колгоспу у нас був тоді Гуменюк, вже не пам'ятаю, як звали. Тяжко було, особливо важко було матері відпрацьовувати трудовні – дуже карали, якщо не відробиш норми. Коли розкуркулювали людей, то всі дуже боялися. З нашої родини попав під розкуркулення батьків двоюрідний брат Іван Тулубець. Він був дуже обдарованою людиною: сам кузнец, художник, музикант, книжки він писав. І зробив він своїми руками мельницю та потім молот для людей зерно за безплатно, але як хтось давав мірчука на свій розсуд, то дякував. Значить, що таке був мірчук, об'ясняю: люди мололи скільки їм треба, і стояла така кружка, медна здорова, і єю набирали зерно та висипали в обшук бадю. Але це по желанію, він ніколи не дивився. Но люди були чесні і всі давали. То його посчитали куркулем. Забрали у нього весь інвентар, худобу, а його самого вислали в Сибір. Було це десь у 37-му году. Десь так через неділю до нього вислали і тьотю. Так у них було семеро дітей, а якось так получилося, що тьотя взяла з собою тільки п'ятеро, а двоє залишилося. Пізніше їх вислали у тайгу. Вже потім, коли його реабілітували в 1957-му році, він казав, що вони еле там вижили. Там, крім лісу і крім нікудишньої землі, нічого не було, послали їх на зовсім голе місце. Іще десь у році 30-му–31-му в с. П'ятка Чуднівського району розкуркулили родича моєї мами Корженко Олександра Івановича за то, що він добре обробляв землю, займався торгівлею і трошки жив лучче за тих, хто не робив. Хто робив, значить, считали його куркулями, хто був ледачий, той був пролетаріат, той був за революцію, той – за перестройку. То його відправили до Казахстану, а в 57-му році його реабілітували, і він повернувся до свого села. Дуже худий був. І еслі б вони тільки знали, як його надо було кормить! Він же дуже голодував, то й організм одвик від важкої їжі. А так його всі вгощали, все село тоді зібралось його зустрічати; він наївся, і у його получився розрив, і він помер... А вообщє-то тоді багатьох наших родичів розкуркулили...

Дуже добре пам'ятаю наше село на Житомирщині, воно було дуже красиве. Був там технікум сільськогосподарський, який я закінчив. Була церква красива. Пам'ятаю, нам запрещали ходити в церкву, но ми старалися всьо равно якось там прослизнути, подивитися... Хотя церква знаходилася зовсім рядом із моїм технікумом, еслі б хтось замiтив мене там, мене б обов'язательно із технікума ісклучили... У нас з цім було дуже строго. Ми даже питалися ходити в технікум дальшим путем, аби не йти рядом із церквою. Но потім її всьо равно унічтожили...

З 8 років я ходив в школу, но давно це було, вже погано помню вчителів. Помню свою першу вчительку. Це була жінка мого дяді – Лукомська Віра Михайлівна. Школи у нас було дві. Перша школа була тільки до четвертого класу, і з першого класу до четвертого я ходив десь п'ять кілометрів до школи, а з п'ятого до сьомого я був винуждений ходити вісім кілометрів, а потім пішов у технікум. Зима не зима, вітер не вітер... І тяжело було – не так із-за погоди, як із-за того, що вже з п'яти років я пас сорок колгоспних телят. Але ми пасли телят по черзі. Пам'ятаю, як важко тоді було вчитися: ми всі сиділи за маленьким столом, а у нас була всьо одна керосінова лампа, і ми постоянно билися за те, до кого вона буде ближче, бо дуже погано було видно... А мама постоянно ще підходила до нас і ругала нас, що керосін весь вигорає, бо ж він такий був дорогий. І ще уменьшає света... А як ми вчилися писати! Шукали бумажки – де які тільки були після війни бумагі і мішки із цементу, різали, зшивали, розграфлювали і писали...

Дуже добре помню 1946–1947 роки. Як же тоді було важко! Погода у нас в 46-му році і правда була спекотною, але врожай був ну може трошки меньший за остальні роки. Але ж у нас забирали все. Приходили, штирхали в грубу і забирали все, що вдавалось знайти. А як знаходили, то й ще дуже наказували. Даже мови не було про якусь допомогу із сторони держави, хотя в інших областях України і Росії урожай був тоді хароший. Нам не помагали нічим, а тільки наоборот давали заданія: скільки масла, скільки яїчок, скільки молока треба здать. Кроме того, ми ж должны були платити огромні податки. Причому податки були на все: на дерева, кущі; податок на яйця був більшим, ніж кури могли знести. А як хто не хотів платити, то їм угрожали, судили, штрафи накладували, висилали та що тільки не робили. Люди боялися та віддавали все, що мали. У нас в селі люди почали вирубувати дерева, бо ж то було не вигідно: за них треба було платити більше, чим вони давали прибутку. У нас була корова, але ми даже коли пухли від голоду, не пили її молока. Ото мати надоїть та піде продасть те молоко на базар, щоб хоч якось заплатити податки, а ми тільки дивилися на те молоко. Перед війною у нас було декілька курей, але їх ми теж забили й теж – на базар. Все тоді ішло на сплату податків...

Я помню, як у моєму селі помирили люди: пухли, не могли передвигаться. Люди вмирили прямо на дорозі. Як же це було страшно! І був у нас такий дядько Микола. Він був столяром. Що то за столяр був! Даже часи зробив, дерев'яні часи зробив своїми руками, які йшли, як теперішні часи. І в його було п'ятеро дітей. Тоді всі вони опухли й повмирили. Багато людей тоді померло...

Значить, як тоді ми вижили. Питалися якось по ночах собирати колоски. Але після того, як оце вже пособирили врожай, нельзя було колоска взяти, бо це запрещали. Іздив осавул, так ми його називали, і лупив нагайкою та виганяв усіх із поля, щоб не взяв колоска. Зимою

ми розгортали кагати, шукали гнилу картошку, яка іще оставалася в землі після минулих врожаїв. Потім появилася зелень, то ми їли лободу, кінський щавель, кропиву та інші рослини. Помню, як ми сушили із картошки лушпайки, товкли їх і з цих лушпайок пекли дируни. І якось мама напекла дирунів, ми поїли і оставили батькові. Батько прийшов з роботи, а був голодний, наївся і відправив нас погуляти, поки він віддохне. А ці дируни були ж тяжолі на желудок, і батькові була закупорка желудка. І він, бідний, кричав, кричав, якось доповз до дверей, вибрався на вулицю і став кричати. Так ми вже почули, прибігли і побачили, що батько кінчається. Збіглися сусіди і все ж допомогли спасти батька. Чудом врятували.

А вже потім, у 48-му, 49-му стало трошки легше. Вже був урожай, стали трошки меншими податки. Почали допомагати люди із західних областей. Проте нічого вже не зітре з пам'яті ці страшні роки. Дуже важке время тоді було...»

Запорізька область

Буднікова Ірина Михайлівна, 1936 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА
Вікторія Броварська, ФСНСТ-2)

«Я живу в Бердянске, а в 1946 г. – в Кенигсберге. Нас голод не коснулся. Но зимой, в декабре 1946 г. к нам приехал с Украины троюродный брат моего мужа, Луговой Григорий Андреевич. Он приехал на заработки, спасаясь от голода. Он тогда жил в с. Красное Днепропетровской обл. С его слов могу сказать, что был довольно большой урожай хлеба, но все зерно вывозят, людям нечего есть и они "пухнуть від голоду". От голода спасались они разными способами, кто как мог. Зимой из-под снега выкапывали (где находили) мерзлую картошку, буряки и варили суп. Летом и осенью собирали лободу, цветы акации, паслен, конский щавель. После уборки кукурузы из кочанов получали зерно, потом дробили на крупорушке и варили кашу – это был деликатес. Говорил, что очень много соседей поумирало от голода, а в Днепродзержинске на рынке продавали пирожки с людским мясом (рассказывали, что находили косточки, ногти). Еще много людей исчезало, поэтому боялись выходить вечером из домов, т. к. людей убивали и съедали. Помню, что отправляли родным на Украину посылки с сухарями, мукой и крупами. А Григорий подбирал все крошки со стола, когда садились кушать.»

Сопін С. Ф., 1937 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Е. А. Наривська,
ФСНСТ-2)

«В 1946–1947 гг. был огромный урожай зерновых, но всё зерно вывозили, поэтому люди голодали. В Бердянске спасением была рыба, в основном тюлька, большая и жирная, "начуленная". Рыбколхоз, который был на Бердянской косе, вылавливал тюльку и сдавал... Ловили большими сетями ("мотня" назывались), баркасами (теперь таких нет). К приходу баркаса собирались люди и, втайне от начальства, им ковшиком насыпали рыбаки рыбу в торбы, кепки, просто в руки. Подходивших второй раз били по голове этим черпаком. Дома рыбу жарили, этот жир собирали для заправки других блюд, например из лободы, калачиков, грициков, варили суп или делали оладьи.»

Ловили чаек [мартинів. – Е. Н.] петлей, которая называлась мотьюкой. Чайки эти маленькие, тельце с воробья, но это было мясо! Много приходило людей из сел: часто голодные, получив пайку рыбы, ели её сразу сырой, а на другой день с раздутыми животами их находили мертвыми под баркасами. Специальная бричка с кучером собирала эти трупы в большом количестве.

В школу ходили все, на уроках часто бывали головокружения, красные круги перед глазами и голодные обмороки, ноги отекали от голода. Детей осенью после уборки урожая направляли собирать колоски, потом их сдавали колхозу. Судили, если в сапогах после работы оказывалось зерно, его надо было вытряхивать, или если находили дома после работы в поле припрятанные 5 и больше колосков.

Хлеб давали по карточкам, очередь занимали с ночи, открывался магазин в 8 утра. Хлеб был черный, с отрубями, тяжелый, очень мало давали на карточку.»

Броварський Григорій Свиридович, 1937 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА

Вікторія Броварська, ФСНСТ-2)

«Я, Григорій Свиридович Броварський, народився 23.07.1937 р. у с. Костянтинівка (суч. Мелітопольського р-ну), де проживаю і нині по вул. Фрунзе, 283. Сім'я в нас була невелика: батьки (Свирид Антонович, Марія Митрофанівна), рідний брат – Володимир. У мого батька був брат Петро. Він, як і мої батьки, на жаль, уже помер. Тоді в селі було 5 колхозів (саме так їх називали мешканці): "Червоний Жовтень", ім. Калініна, "Степ", ім. Фрунзе, ім. Леніна. Ми жили в межах колхозу Фрунзе. Мого діда по материній лінії (Митрофана Даниловича Момота) в 30-ті роки вважали куркулем через те, що він мав 5 корів та пару коней. За це його посадили у підвал на цілий тиждень, незважаючи на те, що у нього було 11 дітей.

Основною причиною голодомору 1947 р. був великий неврожай 1946-го року. Чого був такий врожай, не скажу, чи то холодна зима, чи то заморозки весною, не пам'ятаю. Та скажу, що того року збирали великий налог на все, незважаючи на те, що був неврожай. Крім того, що налог збирали за землю, люди мали платити за сад (фруктові дерева), за картоплю, яку вони вирощували, так само, як і за живність, яку тримали (корови, кури, гуси та ін.). Якщо маєш дві курки, то віддай два яйця, викопав картоплі 10 відер, віддай 10 кг, зарізав корову – віддай надцять кг м'яса. Через такі великі налоги люди дуже вмирили. Помню, малим пацаном (мені було 10 років), коли о 6-й ранку дзвенів колокольчик, я спитав у матері: "Чого він дзвенить?" Вона мені сказала, що то збирають померлих, тобто люди їх просто виносили на вулицю, а бричка проїжджала і забирала. Всіх

везли на кладовище і ховали в одній великій могилі. Відомостей про кількість населення ніде не збереглося. Відомо тільки, що після голодомору 1933 р. з усього населення Костянтинівки, яке до голоду становило 2–3 тис., лишилося близько третьої частини. А в голод 1947 р. повмирало ще більше людей, правда, ніхто не знає, скільки, бо село було дуже витягнутим, і хати стояли рідко. То ж навіть приблизно назвати цифру не можу. Вже потім кількість населення збільшили за рахунок переселенців з інших областей, переважно західних. Це сталося на початку 50-х рр., тоді ж село почало потроху розвиватися. Ще у селі була православна церква. Щоправда, приміщень було декілька: першу церкву зірвали у 32-му році. Збудували люди іншу (тепер на її місці сільрада), яка стояла до середини 50-х рр.

Була в селі й середня школа, щоправда, тільки до 7 класу у ній можна було навчатися безкоштовно. А от за навчання у 8–10 кл. треба було платити. Приміщення школи були у кількох будівлях: перше для 1–3 кл., друге – для 4–10. Я повністю закінчив школу, як і більшість моїх друзів.

У голод люди виживали, як могли. Переважно їли кугу, раків, мідій, яких обдавали кип'ятком, і вони ставали схожими на варені яйця (майже через все село тече річка). Добре пригадую момент, коли люди їли здохлу коняку, билися за шмат її м'яса. Їли і здохлих собак, а от щоб їли померлих людей – не можу сказати, сам не бачив, не чув, але це можна допустити, бо голод був страшний.

Коли мій батько загинув, моя мати сама не в змозі була прогудувати сім'ю. Вона була дуже вродливою жінкою і, щоб прогудувати дітей, вийшла заміж за мельника. А ще ми жили біля молочного пункту, і я малим хлопцем працював на сепараторі. За цілий день я міг трішки сметани чи молока взяти собі додому. От так люди й жили. З моєї сім'ї, найближчі люди, в голод ніхто не помер. Але загинув у голод мій дядько, один з двоюрідних братів мого батька.»

Гнатенко Роза Андріївна, 1934 р. н. (м. Тараща)
(записала у 2006 р. студентка НаУКМА К. Г. Сухомлин,
ФСНСТ-2)

«Народилася в Середній Азії [...] працювала кравчиною і швачкою. Освіта середня спеціальна.

Мати – Дончук Марія Степанівна, 1902 р. н., Київська обл., Таращанський р-н, с. Веселий Кут. Донька "куркулів", які після приходу радянської влади віддали все майно у колгосп. Після війни працювала в колгоспі, займалася пошиттям одягу, який продавала (т. з. спекулянтка), щоб прогодувати родину. Чоловік після війни втратив здатність, тому стала годувальницею сім'ї.

Батько – Дончук Андрій Наумович, народився там само в сім'ї наймита. Воював, служив на кордоні з Туреччиною.

Статки сім'ї були середніми, через те що мати працювала в колгоспі і шила одяг на замовлення. Тримали невеличке господарство – курей та свиней, яких у 1946 р. відібрала держава. У с. Уланівка був колгосп, школа. Голова колгоспу – Онопрієнко Петро Володимирович (?), походив з бідняків. Голова міської ради – Плетін, секретар КПСС міськкому – Кравченко.

Погода було дуже холодною, особливо у 1946 р., але про містечко та прилеглі райони держава якось дбала – допомагала дровами. Місто допомагало районам, які страждали від нестачі продовольства. Була школа та церква.

Голова уланівського колгоспу був загалом людиною порядною, не намагався вислужитись перед керівництвом, нікому не обіцяв високих показників, заготівель, реально оцінював можливості колгоспу. Через те хоча у 1946–47 рр. був неврожай, насильницьких заготівель у селі не проводилося. Навіть дозволяв брати трохи додому. Хоча в інших селах, наприклад, у Веселому Куті, де проживала тітка Р. А., було збільшено трудовень, люди голодували, оскільки у коморах і погребях забрали бригади. Бригади склалися з голови колгоспу, вчителя та активістів. Вже під кінець 1947 р. їм почав надавати допомогу колгосп.

Про голод у містечку тоді мало знали, газети писали, що держава виконує і навіть перевиконує плани заготівель у сільському господарстві. Однак той, хто мав родичів в інших районах й областях, міг про це довідатись. До сусідів приїхала племінниця з Вінницької області (точніше вдалося втекти) і розповідала, що в них там люди пух-

нуть з голоду. Ситуація в сім'ї Р. А. завдяки невтомній праці матері не була катастрофічною, їсти було що, але вони разом з матір'ю носили харчі тітці у Веселий Кут, яка теж мала 2 дітей і жили дуже скрутно. Там, у Веселому К., кажуть, що був "чорний список", куди заносили "злісних трутнів" та "спекулянтів".»

Томіліна Любов Антонівна, 1926 р. н.
(записала у Києві 25.03.2006 р. В. Завадська)

«– Тетя Люба, Вы про 33-й год что-то помните?

– Наша мать работала уборщицей в 1933 году, она пошла работать – вагоны убирала. Кто работал, им давали обеды. Вот за счет этого мы выживали. А еще бабушка бузину сорвет – киселя наварим, а еще дичка росла – тоже варили с нее и ели. А больше я ничего не помню – мне 6 лет.

– А чем вас мама кормила?

– Кто там знал, чтоб нас чем-то кормить, чтобы нам кто-то что-то дал?.. О чем ты говоришь!.. Если бабушка что-то сварит, салом зажарит – то мы и кушали.

– А в 1947 году был голод или нет?

– Ну, как голод... Было в магазинах все. В 1947 году я уже вышла замуж. Ну, я вышла замуж в 1945, после войны, а в 1946 я родила одного ребенка, а в 1947 – второго. Мой муж получал военный паек – он был военный. А я на работу устроиться не могла, потому что тогда на работу было устроиться очень тяжело. Даже чтобы уборщицей пойти работать, то надо было давать взятки, чтоб как-то устроиться, потому что там были продукты. Год, конечно, был тяжелый, но в магазинах было все. И мясо было, Боже мой, рубль девяносто – свинина, это хорошая, а говядина вообще была дешевая. А головы были 50 копеек килограмм, а бывало, на ней и сало еще есть. И мама брала обрезки, и делала все, и готовила. Бывало, она столько приготовит...

– А хлеб был?

– Хлеб был – карточная система была. Дети получали по 300 грамм, военные – по 700–800 грамм, мне давали 250 грамм, а кто не работал, тот вообще не получал. Хлеб был черный, белого тогда мы не знали. А военным давали военный паек*. А кто не военный, то и обходились, у кого были деньги – тот покупал, а у кого не было денег, то и обходились. От у нас Валерка** малой же ж был. Мы ж молока не могли купить, у нас не было за что. А там соседка держала козочек, три козы держала. И она, бывало, занесет поллитра молока – это только для Валеры.

* Чоловік оповідачки служив у військах НКВС.

** Племінник оповідачки.

Потом, когда немцы отступали, мы ходили на кагаты и приносили с поля мерзлые, они черные, буряки. Поставим, сварим. И вот этот отвар ему тоже пить давали. А так не было ничего.

У нас не было ничего. Если что продадим, выручим – то покупали продукты. Моя мать (баба Вера) очень хорошо вязала. У нас покрывала были, занавеси – все было вязаное. Она все пораспускала, нитки красили, свяжем и пойдем на базар продадим – и вот это что продали – и что-то купишь.

– А чем красили нитки?

– Краски продавали, привозили краски. Мы жили на Байковом (это вышла я замуж). Там страшно было: комната была 18 метров, и мы там жили с двумя еще соседями – трое соседей. Вот так жили. Что мы имели? Ничего не имели! А до этого мы жили на Батыевой горе в частном доме. Там наша бабушка жила с дедушкой, там и мама родилась. А звали их дедушку – (?) Поликарпович Стольников, а бабушка – Стольникова Марина. У меня и фотографии их есть. Вот, например, раньше не фотографировались так. На работе дедушку фотографировали, а бабушка у панов служила, так ее фотография тоже есть, такая красивая дама. А дедушка работал на железной дороге – ремонтировал вагоны. А ушли оттуда потому, что хозяин купил тот дом, и всех повыгонял. Это было уже перед войной. А там были мы на втором этаже, оно было деревянное, протекало все... Так что хорошего ничего не было.

– А Вы, может, помните какие-то церкви, которые взрывали?

– Церква была. Она была, где Музкомедия*, только она на этом углу, а она была напротив, там сейчас большое здание. Вот там была церковь. Это она называлась Караваевская. Мы туда с бабушкой ходили. А во время войны ее взорвали, вернее так: во время войны ее уже не было. Ну, когда отступали наши, они тоже много взрывали. Немцы когда отступали, Крещатик – да. Крещатик они взорвали.

– А вы отстраивали Крещатик?

– Да. Это все, кто на работе работал, – туда отрабатывать. И я тоже ходила. И на восстановление моста ходила, а потом подорвалася: пошла получать гвозди и подняла ящик с гвоздями, и подорвалася, то я уже больше не ходила.»

Цейтельман Раїса Фоківна

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Д. В. Ващенко, ФЕН-2)

«Народилася я у Києві. Родина складалася з батьків та 2 дітей – я і брат. До 1941 р. ми жили в Києві, потім евакуювалися до Середньої Азії. [...] Тільки у 1946 р. повернулися назад до Києва.»

* Театр оперети.

Спочатку жили разом з родичами. Батько майже зразу влаштувався оформлювачем вітрин, мати сиділа вдома, бо була інвалідом, а брат пішов до 4-го класу. Я спочатку записалася на курси креслярів. І вже у 1947 році змогла влаштуватися на роботу як учениця-кресляр, пізніше викладала на міських курсах для креслярів. Після війни креслярі були потрібні для відновлення житлових будинків та заводів. Довелося багато працювати, щоб допомагати сім'ї. Отримувала десь 60 рублів на основній роботі та 30 р. на курсах. Але грошей не вистачало на все. До 1947 р. у нас діяла карткова система. Хто працював, мав картки. Ми отримували в обмін на картки їжу. У ці пайки входило: 1 хлібина на 4 особи, цукор, масло, макарони, крупи. Але м'яса не давали. Надовго паїв не вистачало. За м'ясом стояли годинами у черзі, і бувало не діставалось. Легко було лише тим, у кого були зв'язки, тобто "блат". Дешевий був оселедець – 1 р. 10 коп., але ж постійно їсти оселедець неможливо. Одяг шили самі або в ательє, не часто, але могли. Батькову шинель перешила собі на пальто. За квартиру сплачували всього близько 2 рублів. Проїзд у транспорті був дешевий.

Взагалі не можна сказати, що в Києві був голод. Адже той, хто працював, жив не з шиком, однак нормально. Я думаю, що саме тому, що Київ столиця, не могли тут допустити страшної ситуації.»

Кашцеєва Марія Дмитрівна, 1939 р. н.

(записала у лютому 2006 р. студентка НаУКМА Ганна Носак, ФНСТ-2)

«Я народилася у с. Висока Піч Київської обл. Батько був лісничим, жили в кінці села. У родині було 6 дітей (1929, 1931, 1933, 1936, 1939, 1941 р. н.). У перші дні війни батько пішов на фронт, а у 1943 р. загинув. Прислали металеву коробочку, в якій на червоному оксамиті лежало 6 медалей і орденів. Ця незвичайна коробочка добре запам'яталася.»

Працювали в колгоспі за "палички", за які практично нічого не давали, орали на своїх коровах. Тітка, щоб прогодувати родину, вкрала з поля трохи качанів кукурудзи – її засудили, і діти лишилися одні (старшому було 11 років, а молодшому – 5 років). Ці діти померли від голоду.

Неврожай 1946 р. (посуха, заморозки) – хліба взагалі не було. Вишукували мерзлу картоплю, з якої одержували крохмаль і пекли коржі: крохмаль і трава, бруньки з дерев, ялинові шишки (вибивали насіння). Збирали і їли все, що можна було їсти. Сім'ї вдалося врятувати корову завдяки тому, що недалеко був ліс. Її доїли 6–7 разів на день, щоб дати хоч трохи молока дітям.

Старшого (1929 р. н.) у 1946 р. забрали в армію, хоча йому не було ще 18 років. Він служив на Далекому Сході, і це допомогло йому

вижити, а родину звільнило від їдця. У тому ж році 15-літній брат (1931 р. н.) завербувався і поїхав у Донбас (загинув у шахті у 1947 р.).

Під час голоду всі були пухлі, важко ходили, особливо погано було молодшому братові, у нього розвинувся рахіт (велика голова, величезний живіт), він постійно плакав і просив їсти. Родині допомогли батьківські медалі. Напевно, комусь таки було краще і вони могли купити їх. Одну медаль мати поміняла на склянку пшона, іншу – на велику миску картопляних лушпайок. [М. Д. і тепер з підозрою ставиться до тих, хто надягає багато медалей та орденів. – Г. Н.]

Багато родин, у кого не було корів, вимерли. Одна жінка вбила дочку, яка була дуже слаба. І помирала, і її з'їли, щоб врятувати інших. Село було схоже на тихий цвинтар, де не було ні собак, ні кішок, ні домашнього птаха, навіть диких птахів майже не було чути (мабуть, хлопці вигадували способи їх ловити). Великим святом було, коли вдавалося спіймати хоча б горобця. Дітям дуже рідко вдавалося дістатися до міста (далеко, а всі були пухлі, слабкі), щоб продати ягоди або гриби, зібрані у лісі, і купити хоча б шматочок хліба. Дорослі колгоспники не могли поїхати у місто, треба було працювати. Були випадки мародерства.»

Дерев'янка (Шапран) Поліна Володимирівна, 1938 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Л. Дерев'янка, ФЕН-2)

«Я, Дерев'янка Поліна Володимирівна, народилася у с. Тростинська Новоселиця Гребінківського р-ну (теперішнього Васильківського р-ну) Київської обл. у 1938 р. Батьки – Шафран Володимир Демидович (1899 р. н.) і Пискаленко Лукія Софронівна (1903 р. н.). В сім'ї було 4 дітей: я, Ольга (1927 р. н.) та двоє братів – старший Станіслав (1926 р. н.) і Андрій (1941 р. н.). Мати доглядала дітей, займалася городом, а тато працював бухгалтером у м. Києві на плодоовочевій базі. В селі був голова колгоспу, який слідкував, аби люди працювали в колгоспі. Це було невелике село, що мало 200 дворів (по одному двору на сім'ю) та церкву, до якої щонеділі збиралися люди.

З початком війни, 1941 р. батько та старший брат пішли на фронт, з якого так і не повернулися. Про початок війни людей попереджали та евакуювали до найближчих сіл. Моя сім'я переховувалася в с. Словінки та певний час під Скиртами. За час війни було зруйновано все село: не залишилось ні хат, ні церкви. Залишилася одна лише хата, що була німецьким штабом.

Почався післявоєнний голод: не було ані де жити, ані що їсти. Чоловіків майже не лишилося, самі жінки і діти. Жили в погребах, що

залишилися (землянках). Дехто до початку окупації встиг певні речі та їжу заховати в погребах: там зберігали одяг, постіль, подушки, теплі речі та дещо з їжі. Проте цього було вкрай мало. Була зима, і їжі майже не було; збирали мерзлу картоплю та буряки. З приходом весни збирали рослини – лободу та листя берези, засушували та робили з них млинці. Жодних випадків канібалізму не було. Часто люди їздили до Західної України (мабуть, до Тернополя), там вимінювали одяг на їжу. Звідти привозили бараболю, рибу, борошно. Бувало, багатодітні жінки привозили дітей до міста і віддавали до інтернатів, бо не могли прогодувати всіх. Дорослі займалися відбудовою (будували мазанки) та розмінювали поля для сівби. Масових випадків смертності теж не було, здебільшого помирала ті, хто розчищали поля. Діти ходили до школи. В селі була хата, 4-класна школа, де з книг була лише читанка, а писали на спеціальному папері, який видавався у школі. Був один учитель, що вчив і мові, і літературі, і математиці. Кожного класу було по два, а у першому класі було близько 25 душ дітей. Тим дітям, що ходили до школи, щодня видавали по шматочку хліба.

У 1948 р. чекали на перший врожай, поте колосся зривали ще недостиглим і мололи та пекли хліб. У селі був дід Порфирій, який збудував жорна, за допомогою яких мололи зерно, та олійницю, в якій збивали олію. Люди працювали за трудовні, а в кінці року голова колгоспу розподіляв врожай на всіх порівну.»

Євтушенко Галина Опанасівна, 1940 р. н.

(записала 19.02.2006 р. у с. Вільшанка від своєї бабусі студентка НаУКМА Наталя Горбунова, ФЕН-2)

«Я народилася у с. Вільшанка (суч. Кіровоградської обл.), де живу й нині. Мій батько ходив аж до Берліна, повернувся з війни, працював бригадиром у колгоспі. З мамою вони не дуже мирилися. Тому жили окремо: батько з іншою, а ми лишилися з матір'ю. На той час нас у мами лишилося тільки двоє – ...я і моя сестра Майя. Мені було вже 6 років – за тими часами вже зовсім доросла, і мусила допомагати мамі в усьому. Майї було 2 рочки. Усі сини загинули на війні, а от чоловік повернувся, але все одно від нього не було ніякої допомоги. Матері було дуже важко. Ми, малі, допомагали їй, як могли.

У нас було небагато землі – довкола хати, ото й усе. Мали корівку Зорьку (Зіроньку). Вона була нашою годівницею під час голодовки: щось з'їмо та вип'ємо, а мама щось продасть – та й мали копійку. А як переставала доїтися, то зовсім скрутно ставало... Їли саму мамалигу на воді чи юшку, що тільки й мала назву борщу. Дуже недоїдали, а саме ми, діти, росли, то нестача харчів дуже відчувалася... Та нарікати гріх у порівнянні з іншими. Багато хто й того не мав. Люди мусили копати різні корінці, ходити по садках та лісосмугах і збирати ягоди та гриби. Рятувала й річка Синюха – ловили рибу. Ще часто можна було побачити, як по берегах люди по коліна в холоднечій воді стояли і ловили скойки (ракушки). Але то лише у крайньому випадку. Не любили їх чи боялися, але як кажуть: "Голод – не тітка", то мусили. Он зараз це навіть вважається делікатесом...

Жили ми дуже бідно, інколи не було що вдягнути. У 1947 р. я мала йти у школу, то мама перешивала зі свого старого одягу нам одягу, щоб було у чому ходити. Та й не до навчання тоді було. Чоловіка в хаті не було, то мусили все самі робити. На допомогу сусідів не надіялися, бо в них самих роботи було вище хати. Ото й навчання усе було: мама збудить вдосвіта, вип'єш склянку молока і ген корівку пасти чи на город працювати. Хіба тільки восени та взимку вчилися, та й то роботи завжди вистачало.

Пам'ятаю (з розповідей) про розкуркулення. Тоді люди не хотіли йти до колгоспу. До них приходили й забирали геть усе: худобу, з комори, навіть те, що стояло на столі. Батько приніс мамі одяг, ска-

зав, що купив, як розпродували майно одного дядька в селі. Коли прибігає через деякий час дружина того дядька і просить відкупити назад хоч спідницю, бо нічого носити – залишили тільки те, що було на них... А як опиралися люди, то нічого не допомагало – все одно забирали все, розпродували, а самих господарів висилали кудись. Ніхто й досі не знає, куди і чи повертались звідти. Страшно тоді було...»

Рульова Марія Степанівна, 1926 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА М. В. Картель,
ФСНСТ-2)

[Марія Степанівна є корінною українкою, але вже не може спілкуватися українською мовою, тому я наводжу її свідчення російською. – М. К.]

«Я, Мария Степановна Рулева, родилась в 1926 р. у с. Залиман. Жила с родителями и братом, работала дояркой, брат Михаил – трактористом, родители – в колхозе.

Тяжело вспоминать те годы! Голод был не только сильным, но и психологически неожиданным, ведь война кончилась, теперь надо бы жить хорошо, и потому ударил особенно больно. Кончилась война, а в наши семьи еще больше пришла нищета. Люди обессилели от работы, голода, холода. Если человека на фронте не убили, то он мог умереть от работы. Кто, где, как и сколько мог – все тащили, защищаясь от голодной смерти. Солдаты, возвращаясь с фронта, за малейшую кражу из-за искусственно созданной голодовки попадали в тюрьмы, лагеря. Но красть уже было нечего, все забирало государство. Люди ходили опухшие. Так Сталин "отблагодарил" участников Отечественной войны. Не было сил вести борьбу со вшами, клопами, тараканами. Мы были такими голодными, что словами передать невозможно. После зимы ходили в поле, собирали оставшуюся гнилую картошку, свеклу, лебеду, клевер, толкли картофельную ботву. Все это ели. Помню, как мы с мамой рвали листья молодой акации и ели, делали лепешки из бурьяна. Молоко, мясо, яйца, шерсть сдавали государству. В колхозе работали тогда по 15–20 часов, бывало и сутками. Рано вставали, поздно ложились. Людям, которые работали в колхозе, не давали за трудовой день (который отработывали бывало 2–3 дня!) даже 50 г зерна. Денег не платили, а заставляли людей платить налоги. Вместо денег писали трудовни. Проработав один световой день – заработаешь один трудовой день. Не всегда давали пшеницу, чаще ячмень или просо. Урожаи были неплохие, но все увозили в Заготзерно. Из района приезжали специальные уполномоченные, которые контролировали сдачу хлеба. К примеру, приезжали колхозники на поле партиями по 10–20 подвод, набирали зерна по 5–6 ц на подводу, взвешивали, а уполномоченный сопровождал их на станцию, чтобы никто не поехал в колхоз. В 1946 г. урожай был средний, но весь его сдали на план, людям не дали ничего.

Папа, чтоб прокормить детей, все отдавал нам, сам ничего не ел. Так долго продолжаться не могло, он стал пухнуть с голоду. Мой брат Мишка принес отцу колоски пшеницы, чтоб не дать отцу умереть. Людям ведь хлеба не давали, хотя они его выращивали. За хищения зерна сажали в тюрьму. На моего брата за эти колоски донес бригадир. Таких людей поощряли за доносы. А брат отсидел 2 года за эти колоски.

Голод 1947 г. продолжался с весны до осени. Чуть стало легче, когда в колхозе организовали общественную кухню, где давали колхозникам по 200 г хлеба и миску супа-баланды. Каждая семья имела свой участок, засевали его зерновыми, сажали картофель, осенью 1947 г. люди уже имели свой урожай и поэтому выжили...»

**Кухаренко (Петрова) Людмила Анатоліївна,
1939 р. н.**

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА А. Кухаренко,
ФСНСТ-2)

«Ми жили у Миколаєві, на вул. Севастопольській, 93. У нас у сім'ї було 5 дітей: Оля – 15 р., Жора – 13 р., я – 5,5 р., Валя – 4 р. і мала сестричка Віра. Вона народилась у січні 1945 р. Пелюшки батьки сушили вночі у себе на ліжку, а годувати немовля не було чим. Мама працювала у школі прибиральницею. Дітям у школі видавали на великій перерві кусочок чорного хліба, намазаного трофейним повидлом. Мамі також давали кусочок чи два. Вона приносить нам – малим. Я кусаю хліб, жую, дуже хочеться його ковтнути, але мама наказала нагодувати малу Віру, і я кладу ту жуйку у марлечку і даю смоктати дитині. Отаке мені запам'яталося на все життя. І сестра вижила, незважаючи на рахіт і т. д.

Ми жили у бараці на Темводі (р-н Миколаєва). Мама ходила увечері після роботи на заводі допомагати в заводську їдальню, мити посуд, аби заробити якусь їжу для дітей. Принесе інколи цілу булку чорного житнього хліба, розріже відразу на 7 частин і дасть нам кожному по кусочку. Старші Оля та Жора своє зразу з'їдять, а потім впрошують хоч кусинчик у малих. А ми здуємо попіл з плити, покладемо ті липкі кусочки на неї і підсмажуємо корочки, щоб було смачніше. Моя найстарша сестра Оля пропала під час післявоєнного голоду. Тоді ходили по селах і міняли яку-неяку одягу на продукти. Сестра посварилася з мамою, забрала останнє плаття, хустку і пішла ще з двома жінками у села Одеської обл. Обмін одягу робили так: одна жінка заходить у хати по ліву сторону вулиці, друга – по праву і зносять все третій особі. Зайшла моя сестра в одну з хат, жінки дійшли вже краю вулиці, а її немає. А вже темніло, хотіли встигнути в інше село. Подумали – молода, дожене. Пішли далі, а сестри так і не стало. Мама зверталась до міліції, але її так і не знайшли. Якби вона була жива, то приїхала б додому хоча б пізніше. Я її довго виглядала. Мабуть її вбили, бо пізніше, вже школяркою, чула, що в Одеській обл. розкрили банду, що вбивала людей, потім робили ковбаси й продавали.»

**Глуценко (Іванюшкіна) Ельвіра
Володимирівна, 1934 р. н.**

«Я, Глуценко (Іванюшкіна) Ельвіра Володимирівна, народилась 20.10.1934 р. Живу в Києві. Освіта – незакінчена вища. Батько – Іванюшкін Володимир Сергійович, 1904 р. н., мати – Іванюшкіна Єлизавета Абрамівна, 1912 р. н. Під час голоду жила в Одесі.

У 1946–47 роки... навіть топити чим не було, у нас сусідка була, дуже інтелігентна жінка, принесла до нас усю свою чудову бібліотеку, спалювали письменників, поетів-класиків, це було першою освітою. Обмінювали речі, цінні речі на борошно, дрова. М'яса в ті часи ні на столі, ні у продажу, звісно, не пам'ятаю, хліба, яєць теж не пам'ятаю – жахливі були часи. За щастя вважали, якщо траплялася риба, влітку з села фрукти привозили, тоді, звичайно, легше ставало. Основною стравою була мамалига – кукурудзяний пиріг, тільки у війну в нього нічого, окрім кукурудзяного насіння, й не клали. От масло, якщо раптом десь знаходили шматочок, то мати розділяла на п'ять менших, щоб на тиждень вистачило...

Чи у всіх було однакове становище? Порівнювати складно, бо тоді ще була підлітком, але, пригадую, сусіда був головою риболовного колгоспу під Одесою, його сім'я жила добре, завжди мали що поїсти, це яскраво вирізнялося із загального середовища. В той час, коли в місті був голод, у нього дружина постійно рибу чистила, куховарила.

Рятувалися, хто як міг, хто де міг прилаштуватися. Важко було тим, хто з евакуації повертався, треба було будувати нові оселі. Колгоспи не допомагали. Особисто нашій сім'ї стало легше, коли в 1947 році батько повернувся з армії і почав працювати на олійному заводі. Тоді він міг дістати ще допомогу на роботі й по районах. З харчами було вже легше, а одягу ще неможливо було дістати, тоді останньою модою в дітей був одяг, пошитий з німецького сукна (після закінчення війни його видавали учасникам): солдатське – руде, офіцерське – сіро-синє. Із солдатських бурок сусіда-чоботар поробив валянки, щоб ходити снігом. Жахливо, а тоді було шиком...»

Чеверда Євдокія Лаврентіївна, 1936 р. н.

(записала 21.01. 2006 р. у Сумах студентка НаУКМА
Олександра Сергіївна Федоренко, ФСНСТ-2)

«Чеверда Євдокія Лаврентіївна народилася 18.04.1936 р. у с. Річки Білопільського р-ну Сумської обл. Під час голоду 1946–1947 рр. вона перебувала в рідному селі. Має освіту – 7 класів.

Родина Чевердів складалася з батька, матері, Євдокії та її молодшого брата. Проте батько загинув ще 5 травня 1945 року на території Германії. Мати так до кінця свого життя і залишилася сама з дітьми. Вона працювала в колгоспі "Зоря". Батько ще до війни збудував на своєму подвір'ї млин, який і став годувальником і рятівником. Зерно молоти привозили не лише односельці, а й із колгоспу, оскільки власного млина не було. Господарі мали за це певну мірку борошна з кожного мішка. Крім того, сім'я мала корову, яка також "працювала" в колгоспі.

Село було велике, в ньому проживало багато дітей. Тому працювало дві школи: десятирічка і семирічка.

Колективізація в селі проходила в декілька етапів. На початку 30-х рр. ХХ ст. був створений перший колгосп. Але під час голоду 1933 р. всю худобу розібрали. Знову колгосп був організований перед війною.

Є. Л. дуже добре пам'ятає події 1946–1947 рр. (на той час їй було уже 10 років). Після війни до села повернулося мало чоловіків. Серед них значна частина мала поранення, каліцтва. Тому основною робочою силою були жінки й діти. В колгоспі на той час не було тракторів, тому землю обробляли за допомогою худоби.

1946 р. запам'ятався жахливою спекою й посухою, дощів не було. Зібраний врожай був дуже поганим. Щоб якось прогостувати, люди їли суп із лободи, пекли лободяники, липняки, здобрюючи це старою макухою. Пізньої осені ходили на колгоспні поля збирати мерзлу картоплю й буряки, щоб приготувати хоч якусь їжу.

У цей час до села приїжджали так звані уповноважені. Вони з біноклями спостерігали за людьми, які працюють у полі, стежачи, щоб ніхто собі нічого не взяв. Був випадок, коли двоє дівчат наміняли собі зерна, засипали його в пляшечки з-під молока та й заховали в копиці. Уповноважений ці пляшки знайшов. Дівчат заарештували й засудили на 8 років позбавлення волі. До села вони більше ніколи не повернулися.

Мати Є. Л. була відчайдушною жінкою. Ночами їздила кобилою в сусідні російські села по рибу, щоб прогостувати двох діточок.

Загалом як у їхньому, так і в сусідніх селах становище було тяжке. Люди боялися буквально всього, пошепки між собою називаючи той час "поїжовщиною". Їх хапали на ходу, куди дівали – невідомо. Ходили чутки, ніби їх везуть до Харкова, де вантажать у вагони й відправляють до Сибіру.

Кордон із Росією був недалеко від Річок. У 1946–1947 рр. військові через нього нікого не пропускали, не давали можливості виміняти будь-що хоч на яку-небудь їжу.

У колгоспі існувала так звана чорна дошка, на якій записували прізвища тих, хто мав мало трудоднів. Із цим було дуже суворо.

Люди їхали на заробітки в Білорусь, на Донбас, в Західну Україну. Але таких заробітчан було зовсім небагато.

Жодної допомоги від держави сім'я не отримувала. Єдиною підтримкою було те, що жінкам, які працювали в полі, варили пійло з вівса й макухи, а дітям дозволяли їсти разом із матерями. Діти, як на роботу, ходили з ложками в поле.

Людоїдства під час голоду 1946–1947 рр. у селі не було. Але ходили розмови про те, що це було в 1933 р. Недалеко від Євдокії Лаврентіївни жила самотня тітка Параска. Казали, що вона під час голоду поїла своїх дітей і тому має такий жовтий колір обличчя.

Голод у 1946–1947 рр. був не такий важкий, як у 1933 р. Незважаючи на це, загиблих було багато. В Річках навіть був чоловік, що вивозив трупи за околицю села. Одного разу, зайшовши до чергової хати перевірити, чи є там померлі, він знайшов тітку Мотрону. До цього в неї вже померли чоловік і діти. Сама ж вона настільки була роздута, що рухатись не могла. Тітка Мотрона вмовила чоловіка відвезти її до родичів, тобто до родини Євдокії Лаврентіївни. Вони поклали її в сараї, поливали ноги керосином і годували рідким пійлом із борошна. Із часом ноги стухли (з них повилазили черви), спав і опухлий живіт. Тітка Мотрона ожила, а згодом і одужала. Пізніше вона знову вийшла заміж і мала трьох дітей.»

Головчанська (Демиденко) Ганна Григорівна, 1939 р. н.

(записав у 2006 р. студент НаУКМА)

«Я, Головчанська (Демиденко) Ганна Григорівна, народилась 18.04. 1939 р. у с. Очкіно Сумської обл., де й була під час голоду. Нині живу у Києві. Освіта – 7 класів. Батько – Демиденко Григорій Полікарпович, 1901 р. н., колгоспний бригадир. Мати – Демиденко Марфа Лук'янівна, 1900 р. н., колгоспниця. Коли почалась війна, то нас із Очкіна Сумської обл. евакуювали у Прилуки. Німці виганяли зі

зброєю, бо село було партизанське. У нас поряд був ліс, там партизани переховувались, а наші жінки їм допомагали. В евакуації непогано було жити, колгосп допомагав, робити було де, їсти було що. Пам'ятаю, старші дівчата надягнуть вінок на Великдень, водять мене селом (чотири роки було, а пам'ятаю!), а люди яйця в сумку кладуть, на пасіку водили, там по банці меду давали... У рідне село повернулись у 1944 р., ще війна йшла, поїхали, бо сестра старша наполягала, казала: "Свої люди допоможуть". Село наше було спалено. Жили в землянках. Село було велике, хат 300, була церква до війни, потім розбили, зробили клуб. Ставилися люди до цього погано. Потім побудували лікарню, а лікарів не було. Тільки в Шостці могли зайти церкву, якщо хто їздив, вірував. У селі була своя півча, то відспівувала, як хто помре, або на Великдень. В однієї людини ікони в хаті були, комуністи забороняли, люди боялись, але все одно молились, дітей хрестили; я своїх таємно хрестила. Потім знову зробили церкву, не скоро. Після війни приїхали – одна труба стоїть, усе попалено, нічого не було їсти. Ходили по селах, котрі не евакуювали, – хто що в сумку дасть: картоплину, хліб недоїдений. Оладки робили з гнилої картоплі (у ступі товкли), що весною в багнюці на полях позбирали. Лободу їли, щавель на лузі рвали (трава така кисленька). Особливо тяжко було сиротам, у кого батько не прийшов з війни... Помирали з голоду старі й діти, в кого в сім'ях багато було. Колоски збирали в полі вже після того, як покосять, що залишилося поміж терням, вони вже нікому потрібні не були, але нам і того не давали, о п'ятій ранку поліцаї ганяли, по головах дітей били, заганяли по пояс у болото (а ще в вищі чини пройшли, спробуй що сказати чи довести!), сестру мою калікою на все життя мало не зробили, ледь урятували, пам'ятаю, місяць лікареві в інше місто рибу носили, а самі голодували... А ще треба було хату будувати. І ніхто не допомагав, навіть рідня. Бичка продали, щоб ліс дали, корівку виростили – продали, щоб найняти майстрів, щоб хату зробили, якби гроші були... (А ліс давали інвалідам, то були такі, що поліцейськими працювали, а потім документи собі поробили.) У колгоспі матері сказали: "Живі думають, а ми не винні, що в тебе чоловік помер, нам з його ніякої допомоги", – так і пішла заплакана. На коні приїхали за лісом, нам сказали: "Коня давайте – ліс возити", так нічого не привезли – на корові тягали, що більш тоді й молока не було – хворіла. А орати город доводилося на собі, на дітях. Одягатися не було у що – ходили в лаптях, у драних куфайках, панчохи-самов'язки до колін, штанів не було де взяти, за що купити. А куфайка була одна на трьох: один зі школи прийде – другий одягає, на другу зміну йде. Перші 3–4 класи – перша зміна, а, наприклад, 5–6 класи – друга, а в нас їх п'ятеро учнів удома було (сестра до війни, а ми – після, брат переростком після війни до школи пішов). У нашій школі було 7 класів, а 10 класів можна було закінчити у с. Знобах за 30 кілометрів. Брат мій дуже здібний був до математики, але продовжувати

навчання було складно, у технікуми брали тільки повних сиріт, а ми були напівсироти; батька не було, хати довго не було, працювали за палички [...].

Про колгоспи знаю, що люди ставились погано, бо в колективізацію все забирали. Мати казала, при панах краще було. До того люди хазяями були, то краще жили, а так скотина попропадала, не ївши в колгоспах. А податок був 300 літрів молока від корови, 500 яєць на рік з одного двору (а кури-то рік не несуться)... На сади запровадили податок – то сади вирубували. [...] "Холостяцькі" (знаю, бо сестра була незаміжня) податки були. У в'язницю саджали, хто не сплачував. Так, теля ростиш, щоб собі зарізати, а вони приходять – забирають як податок, хто його знає, що потім вони робили, не наше діло, рахували за податок; за батька, що на війні пропав, гроші (72 рублі, а потім 56 – як брат став повнолітнім) давали, а ми віддавали гроші, що були для дітей, як податок. Бувало, рік не видадуть нічого, раз на рік видадуть по три грами крупы якоїсь за трудовень, а все зерно ввозили, щоб колгосп план виконав. А після того залишали на посів, що там залишиться на виплати за трудовні? Отак розпоряджалося вище начальство – обкоми чи райкоми, хто там завідував. Коли люди почали йти на пенсію в 55 років за 12 рублів, то легше стало людям (хоч позичити можна було на хліб), а то працювали пенсіонери на трудовні. А як був Маленков, здається, скасував "холостяцькі", на сади, за кролів м'яса вже не хотіли – тільки тушки, то ми хоч м'ясо побачили. Але ж Маленков не довго пробув. Почали забирати підлітків на шахти: приїжджали машини й силою тягли. У комсомол так само: по три дні у в'язницях тримали, щоб повступали (брата за повісткою забрали й там три дні протримали, а він не вступив, не знаю як, але в армії вже примусили). Коли за братом прийшли, щоб у шахту забирати (по два мордвороти з машини виходили й шістнадцятирічних хлопців забирали), а мати й ми всі вгледілися отак, у матері мало інфаркт не стався, одразу в лікарню відвезли, а брата не забрали. А було ж кого й забирали – у сусідки двох синів на шахтах убило.

Щоб забирали когось із села, того не було. Хоч ми були й селяни, а чули, що таке буває, то всі – Боже, збав! – мовчали, хіба кому хотілось йти у в'язницю?

Були ми з сестрами в колгоспах, поки не завербувались, та й те, Утікали вночі, нас міліція наздоганяла. Паспорт видали не скоро, вже коли в завгоспі працювала, тоді у всього були паспорти вже.»

Біжик Гнат (Нова Каховка)

(Біжик Г. Кріпацтво двадцятого століття // Народна газета. – 5.10.–11.10. 2006 р. – № 37(739). – С. 3)

«[...] Колгоспників зробили цілковитими рабами. Їхню працю не оплачували. Сто-двісті грамів зерна на трудовдень – то не платня. Доходило до курйозів. Батько моєї дружини Федот, який інколи в полі отримував хіба що миску баланди з колгоспного казана, наприкінці року ставав ще й колгоспним боржником. Важко відпрацювавши рік, змушений був, ризикуючи формально свободою, йти красти колгоспне зерно, щоб віддати колгоспу вигаданий "борг". Іншим разом був заарештований за те, що своїм малолітнім донькам купив чобітки. На допитах з нього вибивали відповідь: де взяв гроші?

Моя учениця, Розалія Пунейко, росла без батька. Він відбував 10-річну каторгу за те, що в торбину поклав жменю колосків.

Не отримуючи зарплатні, колгоспники були обкладені непомірними податками, їх нараховували навіть за кожне дерево. Крім грошей, повинні були здавати м'ясо, молоко або масло, яйця, вовну. Вимагали позику. Пригадую, одну жінку скрізь шукали, знайшли в порожній діжці й таки примусили підписати позику.

Не маючи паспортів, колгоспні раби не мали права виїжджати із села. Бувало, їхніх дітей навіть не приймали до вищих навчальних закладів без дозволу голови колгоспу.

Рабство двадцятого століття на нашій землі, на жаль, не помічала Європа, не робить вони якихось кроків і тепер [...]

Чеповий Віталій Адамович, 1941 р. н.

(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Діна Чепова, ФСНСТ-2)

«Я, Віталій Адамович Чеповий, народився у 1941 р. у с. Цимбалівка Старосинявського р-ну. Зараз живу у Черкасах.

Батько – Адам, 1912 р. н., мати – Ольга, 1918 р. н. Село нараховувало тоді бл. 500 хат, була й дуже красива церква на честь Різдва Богородиці. Пам'ятаю священиків – Яків Левицький, Іоан Надороцький, Данил Латинський. Церкву зруйнували у 1950 р. Ніхто з односельчан не хотів її руйнувати, та знайшовся чоловік з другого села (Габич) і згодився розбирати. Хрест та купол розвалив тракторист Фомов, який заліз, заціпив тросом і стягнув. У колишній церкві побудували клуб і дитсадок. А через рік цей тракторист на тому ж тракторі з'їжджав з дороги, перекинувся та й загинув у кабіні. Була й школа. Її директором був, здається, Павло Павфимович Петриненко. А вчительку перших класів пам'ятаю точно. Її звали Лідією Йосипівною. Був у селі колгосп ("Шлях Леніна"), створений комуняками. Як розповідав мені мій дід Андрій, у колгосп заганяли людей силою, забирали землі, а хто не хотів віддавати, того розкуркулювали й насильно грузили та вивозили на Сибір. Даже брат брата вивозив у Сибір. Головою колгоспу був Процюк, партійний. Дід Андрій розповідав мені, що під час голоду 1933 р. вмирало дуже багато людей. Того, хто ще міг ходити, брали на роботу, щоб збирати трупи і відвозити на кладовище. Бувало, що коли привозили туди пару десятків трупів та починали скидати в яму, то деякі з них ще дихали, і ми, каже, відмовлялися засипати їх землею, то бригадир-комуніст сам їх засипав. По розповіді діда Андрія можу сказати, що було дві сім'ї, де батьки з'їли своїх, уже немічних дітей. Але і самі потім помирали. Отак люди жили...

Як розповідали люди, у 1946–1947 рр. були сильні морози. Картопля в ямах померзла, але все ж врожай був непоганий, тільки все вивезли і куди діли, не знав із селян ніхто. Всі працювали, але за труд майже нічого не отримували. Людям важко було виживати. Недоїдання... Я пам'ятаю, як ходили збирати колосся, це після того, як збирали врожай. Як хотілося їсти, то я йшов на поле ячменю, лежав, щоб не було мене видно об'єжчику. Коли був вітер і посів ячменю колихався, то не було видно, як я лежав і рвав колоски. Але я був ще малим, 6 років, не знав, що коли погода тиха, то тому, хто слідив на

коні, видно все. От він під'їхав до мене і крикнув: "Ану, гаде, вставай, бо уб'ю!" – і наставив на мене рушницю. Я налякався і не встав, а почав просити: "Не вбивай мене, дядя". А він крикнув: "Ще раз..." Я побіг додому і аж біля річки, коло своєї садиби, озирнувся та дуже зрадів, що дядька не було... Допомоги ніякої не було. До речі, у Марусини (дружини) була ж велика сім'я, 9 дітей. Батьки були баптистами, батько помер, і мати пішла до голови колгоспу Процюка просити допомогу дітям, але він сказав: "Хай вам Бог допоможе!" От як допомагали комуністи. Правда, Бог їм допоміг, слава Богу.

Люди дуже тяжко жили, їли траву. Ми з братом Володимиром діставали горобині яйця з солом'яної стріхи і їли. Ходили у бувший панський садок, де стояли великі дерева з гніздами ворон, дуже багато. Ми збирали їхні яйця і пили. Увечері мати варила лободу, і так ми жили. У 1947 р. люди не помирили, але голодувало дуже багато.»

Паливода Олександр Степанович, 1936 р. н.

(записала у 2005 р. в Черкасах студентка НаУКМА
Г. Павлова, ФЕН-2)

«Я пам'ятаю ті події поганенько. Тоді мені було 10 років, у 1946 р. була засуха і через це неврожай. Вже весною 1947 р. почався голод. Все зерно залишили на посів, а для їжі зовсім нічого не було. В той же час ввели карткову систему на продукти. Не знаю, яке життя було у тих, хто був у колгоспах. Я жив у радгоспі. Чітко пам'ятаю, що я з іншими дітлахами збирав торішню мерзлу картоплю на полях. Коли вона розмерзалася, то з неї виходила каша, а от уже з неї робили такі-сякі млинці. Крім того, на картку клали 200 г хліба. Хліб цей був дуже низької якості. Робився він із кукурудзяного борошна, висівок. Та цього не вистачало, голод все більше позначався на людях. В селі все більше людей почали пухнути. Хоча були для деяких людей додаткові пайки. Наприклад, для тракторної бригади, що працювала на полі. Пізніше, весною засіяли поля. І коли піднялись зелена пшениця і жито, стало трохи краще. Збирали зелені колоски і з них пекли ліпшошки. І вже після урожаю 1947 р. стало краще.»

Андріяш Ганна Іванівна, 1935 р. н.*(записала у 2006 р. студентка НаУКМА Олена Андріяш)*

«Родилася я 1935 р. у с. Сальне Лосинівського р-ну (тепер – Ніжинський р-н) Чернігівської обл. Батьки були українці.

Німців бачила, в школу ходила – ховалася од німців. Стріляли німці, ой, як стріляли; літаки літали; в погребі сиділи... Нас було четверо, батька забрали в армію, і не прийшов з фронту...

А тоді німці вийшли в село, забрали коня такого, в нас кінь був – білий, здоровий (я забула, як його звали), телицю забрали. Матір поставили так до ікони – хотіли стрілять! Хотіли вони стрілять... Ну, щоб якийсь другий німець було не зайшов, застрелили б матір. А то ми стоїмо так четверо, кричимо, коли він заходить. Так він тоді його одкинув, того німця одного, да каже: "Ти ж дивися, в тебе є!" Так вони що – в потолок вистрілили, вже не в матір, а в потолок. Стелю пробили. Тоді вийшли, забрали коня, забрали телицю, курей трохи забрали і поїхали.

Зазнала багато горя. Мати заболіла [...].

У 47-му була голодовка; а скільки ж мені там год було... З 1935-го – дванадцять.

Так було так: товчеш махорку (бо в нас махорку вирощували), махорку, було, товчеш і їдеш в друге село за 12 кілометрів – їдеш! – пішки ходили, туди й назад. Натовчеш махорки цілу сумку, там по рублю чи по 50 копійок стакан продаси, а тоді перепічки такі купуєш. А як не продаси тої махорки, ні за що було куска хліба купити... Голодували – страшно!

У нас ще була корова – благодать, що в нас корова була, – так хліба не було... Збирали, ходили по полю красний клевер (таким красненьким цвіте, клевер), збирали клевер, сушили його, перетирали, а тоді [по] картоплю їздили, – колгоспна картопля у нас була, – так вона померзла, так уже її не брали; люди ходили ж да збирали ту картоплю, а тоді її так чистили і, той, крохмаль робили з неї, пекли ото млинці. Вдома як картопля є, дак ото натруть картоплі цієї, да цього крохмалю; і пекли, ото перепічки такі їли. Муки не було, не було нічого...

А тоді вже як почали тії, колоски, так ходили, крали колоски на полі – де жовтий колосок, збирали. Так ловили ж були, би́ли! Би́ли і все! Намнеш, а тоді в жорнах намелеш, вже тоді кидаєш у молоко, вода кипить, воно заварується да така затірка...

Це так жили. Це в 47-му було году, 47–48 год... Щоб не та махорка, так і не вижили б... Ну, в нас корівка була, так ми хоч чарку молока пи́ли, а у людей корови нема, так взагалі попухли були... Хоч нас і четверо було... Ну, я, було, як на базар піду, дак всігда своє: зразу прийшла, так у мене якось її розбирають, ту махорку, – цілу корзину продам. А сестра, Марія, вона померла вже, нема її, – стоїть, нікто й стакана не візьме! Я своє продам, а тоді її беру, продаю [сміється. – О. А.]. Так накупили, вже сюди в корзинку таку – мати полотняну, тоді ж полотно ткали, – мати полотняний такий мішечок [дасть] – такі маленькі пампушечки, я вже забула, почім, по рублю наведено, були – ото наберем, махорку продамо, а тих пампушечок наберем – на тиждень єсть їсти... Із хлібом, або другий раз ото в молоко кинеш тії пампушечки...

Клевер їли, люцерну їли, а, було, у сад підем, дак такі лопуцьки росли, таке воно, синеньким цвіло, ну, в нас вони називалися лопуцьки... дак отак одірвеш його од корінчика, а тоді чистиш – і таке солодке їли. А пасльон було де побачиш – ото чорний, жовтий пасльон, так прямо об'їдалися. Нічого ж було їсти в селі! Степ – топить нічим, їсти нічого, і зараз оце я їздила в село [нині Ганна Іванівна проживає в Київській обл. – О. А.], дак газу ж немає! Нема нічого! 100 рублів балон – і живи як хочеш. Всі такі замучені, я тут ..., а там взагалі вони... Своїх дівчат побачила, так такі чорні, такі старі! Я кажу: "Хай я стара, а ви ж молодші!" Вже ні в однієї чоловіка нема – померли всі.

47-й год був дуже страшний. Продавали... У моєї матері такі хустки були здорові, одна чорна така здорова була – продала за пшеницю, ізвідкись там возили (я не пам'ятаю, я ж мала була), так міняли. Груші міняли на цей, на зерно... В нас сад, такі дички були, так ми ото, мати покойна була сушила, так вони возили – міняли то те, то те. Так і вижили.

А людей багато померло. Хоч 47-й год, він і не такий-то страшний, кажуть, як 33-й був (я 33-го не знаю), а все одно. Мерли люди, у нас там одні, дак взагалі попухли – трое дітей було, попухли. Мати, було, моя покойна каже: "Да хоч би козу купила, щоб хоч коза була..."

А ще у нас був такий голова колгоспу, його Яринич звали, Олексій. Так моїй мамі у жнивах, було, руку одрізало – ну, мантачили коси і вену так перерізало. Вену замотали, так вона два дня не була, дак її оштрафували.

А там одна жінка якраз заболіла дуже в жнива і померла, осталося двійко діток. А там підійшов Новий год – так отчоти здавали тоді. Жінці було 120 мінімум виробить трудоднів, а мужику – 150. Так я ходила за маму, кидала школу, ходила, щоб виробить мамі трудодні, бо мама приболіла. А тая жінка померла, Власенко Ганна, кажеться, була. Остала двійко дітей; а перед Новим годом (чи після, я точно не пам'ятаю) були отчоти. Здавали, хто скільки мінімум виробив, і мужиків вичитували, і жінок... І аж до того, що саджали в тюрму, що не виробили мінімум. А ця Ганна, вона померла ще в жнивах. Осталися двійко діток – сироти. А він визиває, що Ганна не виробила 120 тру-

доднів. Так люди так кричали на нього: кажуть, в тебе жінка і діти, а ти не знаєш, де цієї жінки діти – двійко дітей сиротами жили, сусіди помагали... Носили, в кого що, одежина там яка була... А тоді ж після війни совбез вже почав видавати – хто такий бідний, так видавали одєжину дітям у школу.

В 47-му було так трудно, так трудно! Ну, в нас була корівка; помагав дядько – матеріної сестри чоловік, щоб ми з голоду не померли. А люди мерли, в 47-му году мерли. Бувало, приходили друг до друга: "У тебе хоч корівка є, так дай те, що ти сполощеш, водичку – воно біле, замість молока". Або: "Дай сироватки", – просили з голоду. Ну, сусіди носили й ми носили, кому могли, бо й нас четверо було. І так ми жили у 47-му году. І війну пережили, і 47-й год пережили...

Ну, а тоді, у 47-му году, не було ж хліба, не було нічого, так ту ж махорку носили на базар за дванадцять кілометрів у район. Хуртовина яка чи що – обмотаєшся, ідеш. Обморожували й ноги, і морди морозили – що тільки не було...

Нічим топить було! Ходили в поле, де корови нагидять ото – казали кізяки – збирали в мішки і носили додому, щоб на зиму було топить чим. Збирали картопляну гичку. Ланка була, так кожен із своїх рядків збирав гичку, а тоді на кучки ділили, було 4 чи 5. І то теж помагало. Нічим топить, степ, нема ніде нічого. А земля хороша!

У 48-му вже було легше...»

Ярина (Білець) Віра Андріївна, 1936 р. н.

*(записала 19.02.2005 р. студентка НаУКМА
Ольга Скороход, ФСНСТ-2)*

«Я, Ярина (Білець) Віра Андріївна, народилась 3.10.1936 р. у смт Макошине (суч. Менського р-ну Чернігівської обл.). Там і нині проживаю за адресою: вул. Л. Українки, 19. Батько: Білець Андрій Степанович, 1914 р. н. (в армію не забрали, був у резерві рабив на желізній дарозі, палучав зарплату в 300 руб.). Мати: Білець (Пархоменко) Матрона Євтихіївна, 1912 р. н., рабила в калгоспі. Діти: я і Параска (1935 р. н.). В селі була школа, (раніше) там були німці. Кали адхадили, хатили взарвать, ну єкийсь чоловік памешав, його вбили. Школа асталась також і на сьогодні. В пристройках жили люди. Ці пристройки називали "єврейські хати". Діректор школи (Волосюк) жив там, де зараз сталова. Ми з Параскаю в школу не хадили. Не було чога абуть. Ну другіє хадили. Писали на грифельних досках. Терли буряк, писали квасам. Якась батька проньос дадому з роботи дві пари чабот. Одну пару прадали, щоб заплатить налоги, в другай ми з Параскаю па очереді хадили.[...] Була велика красива церква. ну я її не бачила, неколи нас туди не вадили. Там були, казали, сільна красивіє дзвони. Як німци адходили, адин дзвон скинув Сусько,

а церкву патом взарвали. Була сільрада возле теперешняї почти. Її називали "Сінагог". Ми з дідам даже разписувались там. Кроме того, ще була бальніца і лесапільний завод. В бальніці рабили аперації. [...] А на заводі рабило багата людей.

У селі нікого не розкуркулювали. У нас в селі не було людей з такими дастатками. Ну німци звозили партійцав з різних сел і разстрєлювали возле школи. Ахраняли, щоб нехто не спаяся. Адин раз батька павезли туди (ми думали, що вже не пабачимо його). Він казав, що разстрєляних прикидали земльєю, а паверх виступала кров. Німці вивезли на роботу в Німєччину чалавік 20. Деяких пам'ятаю: Доля Галина Яківна, Забуга Катєрина Афанасієвна, Аполонова (прізвисько) Ульяна, Ярина Микита Микитович, Гойда Маня.

Усе началось у 1946 р. Не хватало рабочої сили, не було техніки. Земля не вдобрювалась. Люди свайми силами засєвали поля й садили картошку (пасажено було мала). Уражай сабрали малий. Весна 1947 р. Люди свайми силами садили, сїяли. Була страшєнна пасуха. Зєрна з села, правда, некуди не вивозили. Врожай сабрали мізерний. Люди хадили пухлі. А вже весною 1949 р. люди давали на пасів усе, що імєли. В цьом гаду врадило. Жить стало лучшє. Виживали під час голоду через те, що було якєсь хазяйства. У нас була хороша карова. У селі все засаджували свої гароди. Садили даже лушпайками. У 1947 р. картошка була забартована. Люди хадили перебирать картошку, збирали крухмал, пєкла ладки, їли квасолю, пєкли ще ладки з цавлю. Не хватало хліба (у декого вабще не було). Дєхто держав і курєй, і свинєй, і гусєй.

Кажда хата була засєлена. В сравненії з тепєрешнім врємєнем, таді людей було набагата большє. Ну в асновном у селі були діти і старики. Голод забрав людей, малєньких дітєй вмерло, може, дєсять. Асобєнно багато умерло приїжжих людей (вани приєжжали з усіх усюд, хадили по сєлу, прасили їсти, нехто не давав). Да нас заходив дядько з хлопчикам гадов сєми. Прасив у матері дать хоть щось хлопчику паїсти, бо вани двоє суток нечого не їли. Мати насипала супу з квасоляю, кукурузнаї каши. Дядька разказав, що це хлопчик не його. Він сказав, що некуди ад його не пойдє. Мати з батькам хлопчика пагібнули на фронті. Було ще двоє малєньких дєтєй, ну вани вмерли. Мати адїла хлопчика, дала дядьку батькови штани. Батько сказав матері дать їм в дарогу хліба. Дали ще малака й сиру. Дядька паблагадарив і сказав, що заходили да багатьох, ну нехто не дав їсти, хоч і було що.

Нас спаясло те, що імєли якїсь запасы їжи з прошлих гадов. Була хороша карова. Кроме того, батько рабив на желізній дарозі, і єму па картачках видавали хліб (500 г на душу) каждый дєнь. Родичі всі асталісь живими. У баби Христї була карова. Жили пасєредньо, ну й людям помагали. Дядька Іван був бригадірам на фронті, було двоє дєтєй.

Асобєнно получшало жить послї 1950–1951 рр.»

Українські райони Російської Федерації

Н Клавдія Єгорівна, 1936 р. н.

(записала 23.02.2006 р. у Києві студентка НаУКМА
Н. М. Проніна, ФПвН-1)

Примітка Н. М. Проніної: Клавдія Єгорівна попросила не згадувати її прізвища.

«Дата рождения: 28.11 1936 г.

Место рождения: Курская обл. Новооскольский р-н Новобезинский сельсовет.

Место проживания: Киев.

26 лет проработала завхозом в больнице на Донбассе.

– Расскажите, пожалуйста, о своих родителях, о семье.

– Отец, Егор Иванович, был трактористом широкого профиля. Погиб на войне. Мать, Вера Павловна, была шестнадцатым ребенком в семье. Работала в колхозе и на производстве. В нашей семье четверо детей: три сестры и брат.

– Как Вы оцениваете достатки вашей семьи?

– Жили не богато, середняки.

– Село, в котором Вы жили, было большим?

– Где-то дворов, наверное, восемьдесят.

– А церковь была?

– Нет, не было. В церковь ходили далеко, километров, может, за десять.

– А школы были?

– Только до четвертого класса. В соседнем селе была восьмилетка, а в десятилетку ходили туда, куда и в церковь.

– Где Вы жили во время послевоенного голода 1946–1947 гг.?

– Там, где родилась. Мы выехали уже 1949 г. на Донбасс, спасаюсь от голода. Родня забрала. А в Киев дети забрали уже в 1994 г.

– Расскажите, как же Вы выживали?

– Тяжело было. Мы были голые, босые. Немец все забрал. Нам еще как-то повезло. Когда немцы угоняли стадо, несколько коров отбилась и вернулась домой через некоторое время, так что у нас хоть корова была. Что мы ели? Да все, что находили. Кожу ели. Варили ее, резали, скоблили и ели. Желуди в лесу собирали, сушили, толкли в ступах и пекли такие лепешки. Собирали мерзлую картошку на полях, колоски собирали. По полям ездили объездчики с кнутами и собаками, гоняли, отбирали сумки с колосками, ведь их нельзя было собирать. Собирали разные травы, щавель, буряк где попадет-

ся. Корова помогала, но мать давала пить только кислое молоко, так как хлеба не было, не с чем было пить. Мама спасала племянницу, родственников привозили.

– Смертность была высокая?

– Очень высокая. Семьями вымирали. Особенно те, кто корову зарезали: ели мясо, а хлеба-то не было.

– Как Вы считаете, в чем причина голода?

– Известно хотели народ. Вывозили пшеницу за границу. Каждый двор должен был сдать колхозу 40 кг мяса, где-то 260–280 яиц (точно не помню), 260 л молока, 300 кг картошки и овечью шерсть (не помню, сколько). А где их брать? У нас корова телилась рано, и к осени уже был хороший теленок где-то на центнер. То мы его сдавали и на несколько семей записывали, не у всех же было. Как-то привезли мы сдавать эти 300 кг картошки, а нам говорят: "Везите назад, она у вас не яйцеобразная". Приходилось увозить и перебирать заново. А чем возили? Волами. Достать их тяжело было, но ничего не поделаешь. Работать заставляли. Поля засеивали суржиком, а потом нас, детей, заставляли пропалывать. Например, с пшеничного поля вырывать рожь, или наоборот. Зимой на двор давали где-то 50 кг суржика и дети должны были его перебирать, пшеницу отдельно, рожь отдельно. Потом мать сдавала назад в колхоз. Все было на учете. Если, например, был теленок или поросенок, то когда его резали, шкуру должны были сдать государству. Налог еще был (не помню, за что). Так если его платить нечем, то приходили и описывали все, что было: овца, теленок... забирали. Заставляли выплачивать облигации (300 руб.). Мать, когда видела, что комиссия идет, убегала в поле. Но они и на поле выезжали. То, что отец погиб на войне и что все на матери, никого не волновало. Нас, детей, заставляли еще нянчить детей в яслях, а там детки были одно-, двухмесячные. Мы их матерям на тока их кормить носили. Вот так работали, заставляли. Никто не смотрел, что голодные, голые, босые.

– Скажите, а аресты были?

– Были. И в тюрьмы сажали, и расстреливали, и никто не знал, за что. Мать моя однажды чуть в тюрьму не попала. Весной 1947 г. она с женщинами резала картошку на посадку и решили хоть по 3–5 половинок взять домой, ведь дома даже огород садить нечем. А кто-то на них донес. Когда они шли домой, их нагнал объездчик и забрал в контору. Сначала должно было быть собрание, а потом суд. За одну половинку картошки должны были дать год тюрьмы, а у матери их было пять, у кого-то семь. Но на собрании за женщин заступился двоюродный брат отца. Он прошел три войны. Он сказал, что знает, что его могут расстрелять за его слова, но ему уже все равно, а если этих женщин-матерей – посадят в тюрьму, что будет с их детьми? Куда они пойдут, отцов-то нет. Так этим женщинам дали какую-то отработку и в тюрьму не посадили. Тяжело было, страшно. Дай Бог, чтоб такого больше не было.»

[Клавдія Єгорівна згодна на публікацію цих спогадів, але без згадки прізвища. – Н. П.]

IV. Додатки

Із публікації доц. Василя Скрипки «Виморення голодом»

Харина Олександра Єрофеївна, 1915 р. н.,
с. Черепин, Корсунь-Шевченківський р-н.,
Київська обл.
(записала студентка *Леся Бакун*)

«Під час голоду 1933 р. мені було 18 років. Голодували в селі не всі, але дуже багато було людей, які прийшли до села в надії на щось краще. Люди мерли, як мухи, як соняшники лежали вздовж доріг. Йдеш, бувало, додому, а біля стовпчика опиралась людина, і думаєш – дай підійду! Підходиш, а вона мертва. Очі ворони повидзьобували. Ми теж не солодко жили, але щоб дуже вже скрутно – ні, обманювати не хочу. В сім'ї нас було 9 дітей, батько робив у банку, а мама сиділа з дітьми, вела домашнє господарство. Цей голод для нашої сім'ї дуже пам'ятний і страшний. Мама народила двох немовлят, і через 2 тижні їх не стало.

Одного разу до нас на подвір'я забрів чоловік, дуже худий, зморений, голодний. Мамі дуже боляче було дивитися на нього, і вона дала йому кухлик молока та скоринку хліба. Треба було бачити, з якою жадібністю людина їла. А десь через годину, коли ми вийшли на подвір'я, побачили, що чоловік вмер, мабуть, не витримав такої кількості їжі шлунок.

Зараз багато розповідають про голод, про те, як страждали в ті часи діти. Самі батьки знущалися над ними. Я була дуже близьким свідком одного з таких випадків.

В селі був голод, і тому в правлінні сільради вирішили назначить, так би мовити, чергового. В його обов'язки входило ходити по вулиці села і спостерігати, щоб був порядок. Для цього в руках чергового була так звана калатушка. І ось в один з вечорів таким черговим поставили мене. Проходячи повз хати нашої сусідки Вихрест Оксани я помітила, що вікна завішені, в хаті світиться, а з димаря фугує дим. Я дуже здивувалася, бо вранці одна з Оксаниних дочок, Люба, прибігала до нас по ніж і сіль, а мама не дала, бо в нас корова отелилась. За старими звичаями не можна давати нічого гострого, бо в корови не буде молока. Мама винесла Любі мисочку з варениками, так бідна дитина при нас похвталала ті вареники і побігла додому, хоча вдома на неї чекала голодна мати і ще одна сестричка. Що то голод!

От постукала я до Оксани – ніхто не відповідає. А ви ж знаєте, як у селі тих часів: двері закривали лише багатії, а що ховати бідній людині – латки?

Я повернулася до сільради, розповіла там все. Ми взяли людей і пішли до Оксаниної хати. Стукаємо – тиша. Ми давай вибивати двері, Оксана в крик: «Не займайте!» Вибили ми двері, заходимо, а в неї в печі два здоровенних казана стоять. Такі, як оті, що їжу для худоби варять. Питаємо, каже – буряки варяться, на полі назбирала. Попрошили, щоб відкрила – відмовила. Відкрили самі. Це був якийсь жаж! Вона там варила дитину, точніше те, що було дитиною. Але одну. Де жінша? Каже – з'їла. Навіть місце показала, де кісточки зарила. І сказати бо божевільна – так ні. Ось що робить голод з людьми.

Забрали Оксану, засудили аж на 20 років. На п'ятому році, коли сиділа, народилась в неї дівчинка, і пробула з матір'ю 15 років у тюрмі, а потім відмовилась від неї. Оксана, коли поверталася додому, то кинулася під поїзд, так не задавив, а перерізав обидві ноги вище колін. Люди зараз кажуть – то Бог покарав за діточок. Може, й справді є Бог...»

Житній Олег Романович, 1921 р. н.,
с. Велика Виска Кіровоградської обл.
(записала студентка *Леся Бакун*)

«За свій вік бачив 2 голоди: 1933 і 1947 років, але хочеться розповісти про голод 1933 року. Я вважаю, що це був найлютіший голод. І дома їсти було нічого, і моя сестра пішла у сусіднє село, в так звані найми – за їжу. Працювала сумлінно, бо була з дитинства привчена до праці. Її було 16 років. І ось вже коли вийшов строк, хазяїн розплатився з нею, і більше її живою ніхто не бачив, бо по дорозі її перестріли і вбили. Ми б ніколи не взнали, коли б не випадок. Ми жили коло лісу. Наш односелець йшов через ліс додому, вже зійшов сніг, і раптом він побачив щось схоже на дівочі коси. Придивився – голова. В ній ми і впізнали нашу Марію. Тіла не було: чи звірі з'їли, чи люди – невідомо.»

Жемчуг Олена Іванівна, 1918 р. н.,
с. Варварівка Вольнянського р-ну
Запорізької обл.
(записала студентка *Леся Бакун*)

«Найбільше в голодні роки страждають діти. Дорослі вмирають мовчки, без крику. Діти ж довго пухнуть, карьожаться, а потім умирають.

Дуже часто, в голод, самі батьки розправлялись зі своїми дітьми. Одні вмирали, віддаючи останню крихту дітям, а інші жили на кістках своїх дітей. Дуже багато дітей просто зникало – їх крали і потім тво-

рили, що хотіли. Дітей померлих ховали під вікнами, біля дверей, навіть у хаті, щоб ніхто не вкрав. Це все робилося тому, що на цвинтарі на них чекали голодні люди, які не брезгували нічим, аби не вмерти з голоду. Були випадки, коли голодні нападали на будинки, вирізали їх мешканців. Було страшно вийти на вулицю. Дітей самих нікуди не відпускали – боялися, щоб не вбили, не зарізали, не вкрали.»

Бакун Анатолій Миколайович, 1940 р. н.,

с. Покровка Щорського р-ну
Дніпропетровської обл.

(записала студентка *Леся Бакун*)

«Батька я не пам'ятаю, сам 1940 р. н. Під час голоду 1947 р. мені було 7 років, але я все дуже добре пам'ятаю. Мама працювала в колгоспі. Сім'я наша складалася з 4 чоловік: мама, я і дві сестрички – 5 і 11 років. Хоча і був голод – ми не пухли, бо їли все, що дадуть. Мама робила ліпеники з лободи, а як делікатес – затирку (трошки муки і т. ін.).

Старша сестра моя просто не могла їсти. Мама для неї робила все краще, втаюючи від нас. Пам'ятаю, був час, коли крім лободи їсти не було нічого, так Тамара опухла – трохи не вмерла, насилу виходили. Потім мама пішла на поле зібрати хоч трохи колосків на затирку, але тоді діяв закон "п'яти колосків", хтось із сусідів заявив і вранці маму забрали.

Рівно три роки відбула вона в тюрмі, а ми самі були на хазяйстві. Якби не добрі сусіди – тітка Анюта та інші, то навряд чи вистачило б сил нам малим пережити той голод, голод 1947 р.»

Машний Федір Йосипович, 1935 р. н.,

с. Нова Збур'ївка Херсонської області

(записала студентка *Леся Бакун*)

«Ми жили, як зараз кажуть, на отшибі. Село хоч і невеличке тоді було, але людей в ньому жило багато, бо мали тоді багато дітей, не те, що зараз. В сім'ї було і по 14 дітей. Але під час голоду село вмить притихло – більше половини вимерли. Всі, хто йшов з села чи в село, зупинялись біля нашої хати. Коли настав голод, то люди зупинялись на подвір'ї: хто вмирати, а хто – розжитись чим-небудь. З часом батько вирішив забити вікна, щоб голодні люди не лізли в хату, так вони вмирили прямо під вікнами. Хто приходив пізніше, лягали поруч з мертвими. Потім односельці почали розтягувати трупи по хатах – їли. А голодні, що приходили, прямо тут різали мертвих. Сусіди ховали рідних, які вмерли, по хатах, бо на кладовищі чекали голодні.»

Роки голоду запеклися в душах людей болями, стражданнями, горем. Але багато з людей, які пережили його залишилися добрими, чуйними.»

Шульга М. Д., 1912 р. н.,

сmt Михайлівка Запорізької обл.

(записав *М. Є. Шульга*)

«У 1932 р. я вчилася у лісничо-меліоративному технікумі в Донецькій області, жила бідно. Всі студенти ходили босі. Діти шахтарів жили зажиточно, вони викидали калоші, і ми доносили їх. У технікумі видавали по 100 г хліба, з черв'яками, з "м'ясом", сою, варили її і їли. Приїхала на початку 1933 р., тут був великий голод. І привезені мною гроші (140 крб) трошки допомогли сім'ї.

Ідучи колись з роботи, я побачила мертву пухлу жінку, а зверху неї лежала дитина, попухша від голоду. Вмерла бабуся, і дідусь вивіз її на двоколісній бричці і похоронив її. Сестра вмерла від scarlatini. Їсти не було чого. Все зерно, всі запаси забрали. В людей забирали худобу. Але в інших областях був страшніший голод.»

Марченко Олександра Андріївна, 1921(?) р. н.,

с. Малософіївка Дніпропетровської обл.

(записала в 1991 р. *Н. Марченко*)

«Сім'я була великою: 10 дітей та батько й мати. Голодно жили, а бабуся була серед дітей старшою. Прийшла звістка, що на Західній Україні урожай картоплі вродив. Зібралась Шура зі своїми братами в дорогу. Грошей на квиток на паровоз не було, а тому треба було їхати зайцем. Насилу вилізли на паровоз, розмістились, а тут ходять квитки перевіряють. Думають, зараз висадять – і все, але тут змилювався над ними дядько в чорному плащі, заховав братів Терешка та Грицька під лавку за клунки, а Шуру підіпхнув під свій плащ. Так і їхали. Грілись у паровозі біля котла, на зупинках бігали на станцію збирати біля сміття лушпиння з картоплі, пили воду. Так і перебивались. А народу їхало тьма-тьмуща, і на кожній станції все виносили і виносили трупи померлих людей, виносили і складали просто під небом на станції, люди пухли з голоду. Братів своїх розгубила на станціях, не знайшла їх і до сих пір, мабуть, померли з голоду. А сама доїхала до міста Кам'янець-Подільська і вийшла зі станції. Голодна, холонна. Роздерта куфайчина, розлізли ботинки. Куди йти, до кого йти нанімаються на роботу? Та й пішла в першу вулицю, а там, де стояла клуня, люди шукають харчів, остатки пшениці. Багато там було соломи, і вони в соломі, як черв'яки, копошать, лежать мертві, гниють,

а живі по них лаяють. Дитина 4–5 років на своїй матері сидить, трога за руку, гукає, а мати вже заснула назавжди. Іду, сльози капають, уже стало вечоріти (а саме був Великдень), в яку хату не зайду – не пускають, прощу хліба, говорю, що відроблю, не пускають, не дають і хліба. Мрячить дощик, холодно. Одна жінка зжалілась, виглянула у вікно, коли я застукала, відкрила двері, викинула крайчик хліба, черствого, чорного. Я схопила той крайчик і давай гризти. Цей хліб визвав ще більші болі в животі, їсти стало хотітись ще більше. Треба десь просити переночувати. Світиться хатина, постукала – відчинила молода гарна жінка. Привела в хату, а в хаті так гарно: висять рушники, чисто, а саме головне – на столі харчі різні стоять: паска, крашанки крашені, ковбаса, сало, хліб білий, м'ясо варене. Як глянула я на цей харч, то враз і зомліла. Оглянулась – лежу на лаві, вкрита рядном. Жінка мене напоїла чаєм, посушила мій одяг, замотала мою голову шматиною тканини, щоб не перелізли воші, і полягали спати. Ранком нагодувала, напоїла і говорить: іди, бо прийде мій чоловік, він не любить старців. Я прошосьь найнятись працювати, а вона говорить: йди і все. Наклала в торбу мені харчів, я і пішла. Походила по людях, а кругом теж голод, прийшла на станцію, стала добиратись додому до батьків. На станціях і висажували, але з горем пополам дійхала.

Приїхала, а вдома похорон за похороном, поховали вже трьох братів, померли з голоду. Другий лежить вмирає, опухший з голоду. Так я і братів погубила, а тих не застала живими, і сама поневірялась по світу. Стали ми ще доживати віку, ловили ховрашків та їли їх, збирали насіння різне бур'янів, так і перебивались. На все життя залишилась перед очима хлібина, яку виміняли мама на базарі за свою хустку. Прийшла додому, розломила, а вона тільки зверху обмазана тістом, а всередині тирса. Мама так і сіли. Насилу прийшла до пам'яті. А діти сидять і дивляться на матір голодними очима. От і весь мій голодний шлях, він завжди стоїть у мене перед очима.»

Третяк В. Н.,

с. Дудчани Херсонської обл.

(записала Н. Серебрякова)

«На початку 1933 року я, підліток, недовгий час вчився у Нововоронцовській агрошколі. Навколо лютував голод. З нас, учнів, організували бригаду для копання могил, бо люди щодня вмирали десятками, вмирали цілими сім'ями. А групи заготівельників продовжували ходити по хатах, влаштовували повальні обшуки – чи не приховав хтось хліб. І що знаходили – негайно вилучали, а господарів оголошували шкідниками. Ви знаєте, що тоді означав такий політ'ярлик. Відмовляючи собі в останній крихті, щоб тільки врятувати від загибелі нас, дітлахів, тоді ж вмер голодною смертю і мій батько.

Коли я згодом повернувся в Дудчани, ми, хлопчак, ходили, хитаючись від постійного недоїдання, по степах – у надії зловити охлялого ховраха чи їжака, вкотре перемолочували уже вимолочені копиці соломи старої – може вдасться натрусити хоч з півкілограма зерна. Та найчастіше поверталися додому ні з чим, а там – пухлі з голоду мама, сестра і брат.»

Васильєва С. І.

с. Дудчани Херсонської обл.

(записала Н. Серебрякова)

(Виморення голодом // Народна газета

(Дніпропетровськ) – 1993 р. – № 8(21). – С. 3)

«Вчителі казали нам, що тільки протягом 1933 р. в Дудчанах вмерло з голоду більше ста чоловік. Котів, собак у селі не стало – все було з'їдено. Люди їли, що попадало: молоди, наприклад, комочки степового кураю і з цього борошна пекли коржі, від них потім нестерпно різало животи, пробачте, мукою було сходити надвір. Зі мною в школі вчилася Дуня, її батько і мати вмерли від голоду. Нашій сім'ї повезло: батько влаштувався працювати в сусідній Качкарівці в рибартілі, час від часу приносив крадькома з десяток, хоч в акваріум пускай, рибинок, або лушпиння з гнилої картоплі, від якого ми потім хворіли. Але їли, рятувались, як могли. До нас теж приходили комнезамівські активісти, трусили хліб, залізними щупами буравили в хаті долівку, стіни, землю у дворі. Звичайно, нічого не знайшли, тоді причепилися до іншого: "Чому сім'я не вступа в колгосп? Куркульським душком тхне від вас". Мати пояснювала їм, що батько – в колгоспі, тільки риболовецькому, а вони знай своє: "Чому не вступає у колгосп тут?" І навіть один – наганом матері в обличчя. Колективізація під дулом – і таке було. Я певен, якби все робилося розумно, зважено, селянин сам поступово прийшов би до колективного господарювання. Треба було, щоб обдивився, переконався у перевагах такої роботи. Так, ні – зганяли в колгосп силоміць, спішили відрпортувати, що "план по суцільній колективізації виконаний!" Так перепоганили добре діло, перекалічили скільки людських доль, а скільки людей привели до передчасної смерті, що й досі душа бодем займається, як згадаю. Ну, а далі почалося найстрашніше. В селі з'явилися випадки людоджерства. Що було, то було – і в нас, і в деяких інших селах. Як не дико, але в основному цим займалися жінки. Вони заманювали до себе осиротілих, безпритульних дітей і... В Дудчанах виявили п'ятьох таких жінок. Під кінець, коли їх арештували, всі вони були божевільними, чи голод довів їх до відчаю, чи від свідомості усього того, що вони скоїли, не знаю.

Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б'є, рубає без розбору. А за що?»

Бойко Катерина Петрівна, 1924 р. н.,
с. Жоржівка Полтавської обл. (?)

«Нас жило в сім'ї восьмеро, мама – Ганна Захарівна, тато і нас – шестеро дітей, одні дівчата (1914, 1918, 1920, 1922, 1924, 1928 р. н.). Старшій було 17 років, а меншій – чотири. Голод пам'ятаю дуже добре. Тепер навіть не можна уявити такого: просинаєшся вранці, а в хаті на сніданок лише вода. Вижили ми завдяки нашій мамі.

1932 рік видався врожайним. Біля нас були розташовані комора, олійниця, млин, пекарня. Комори після жнив були повні. Ми, малі й голодні, бігали до олійниці по макуху, але й там не дуже розживешся. Молодшу сестру працівник олійниці вдарив віхтем, яким протирав фальовки. Та запухла на обличчі, очей не було видно, а рота не могла розкрити.

Мама вночі ходила до комор. Комори були дерев'яні, стояли на палях. Підлізе мама знизу, повертить дірку, насиплеться якась жменя пшениці, проса чи висівок – то вже є нам на куліш чи суп. Або ще мантачів спечуть (висівки з водою – такі коржі). Та й те ми їли не кожного дня. Одного разу маму таки зловили зі жменю висівок і замкнули в сільраді до ранку (доки приїде уповноважений з району). Ми зранку, як тільки взнали, побігли до сільради. Стоїмо і плачемо. Але і в ті тяжкі часи були добрі люди. Комірник Данило Степанович Бельмас якимсь чином упрохав голову сільради, а той зглянувся на нас, малих, і випустив маму. Імені голови сільради, на жаль, не пам'ятаю.»

Луценко Марія Іванівна, 1927 р. н.,
с. Жоржівка

«Я тоді ще малою була і багато чого не розуміла. Бідували, як і всі. Носили хустки, ковдри в "Прогрес" (Загрунівка) і міняли там на буряки та зерно. Для себе весь жах голоду я відкрила тоді, коли на ярмарку прямо на дорозі впала мертвою від голоду дівчина – Стівпівська Явдоха. Як сьогодні пам'ятаю, була вона запнута в чорну хустку, одягнута у бежеву кофтину. Люди йшли повз неї і дивилися, як вона лежить, знайшовши останній спочинок на курному шляху, біля церкви-комори, що була доценту набита зерном.

Як тоді малою, так і тепер не можу зрозуміти, чому ми голодували, а комори були забиті зерном.»

**Сологуб Ганна Іванівна,
Хоменко Настя Іванівна, 1912 р. н.,**
с. Жоржівка

«З початком колективізації почалися масові виселення з села тих, хто не хотів вступати до колгоспу. Все добро (худобу, реманент, скрині з одягом) забирали й звозили до сільради. Жінок роздягали до пояса і виганяли на сніг, щоб ті згоджувалися вступати до колгоспу. Збори в організації колгоспів проходили по декілька днів (людей не відпускали навіть на ніч), аж поки не напишуть заяв. Убого жили майже всі люди. А потім почався лютий голод.

Найбільш вживаною їжею багатьох сімей тоді був щавель. Сушили його в печі, терли, мололи, змішували з кукурудзяним борошном (його вимінювали в "Прогресі" за плахти й килимки) та пекли мантачі або варили галушки. Також їли лободу, молоді будяки. Весна 1933 р. була найтяжчою. Саме в цей час люди мерли прямо на вулицях. Родичів, які не ховали померлих, штрафували. А за що? Тоді всі голодували так, що не було сил лопату підняти. Один чоловік, Феодосій Назказненко, не маючи від голоду ніяких сил, вирив неглибоку яму для останнього спочинку своїй сестрі Олені. Довго облаштовував небіжчицю в ямі, почергово затопчуючи частини тіла в землю, бо не було сил підняти важку лопату.»

Калюжна Настя Василівна, 1925 р. н.,
с. Киселиха Полтавської обл.

«У нас була молода дружня сім'я з шести чоловік. Бабуся, мама, тато і нас троє сестер – 9, 7 та 5 років. Всі працювали, а тому й мали якийсь прибуток зі своєї праці. В господарстві було 2 корови, кілька бичків та кінь. Але за мірками тодішньої влади це було неабияке багатство. А батько не поспішав все те віддавати до колгоспу, за це і потрапив до списку "куркулів-шкідників". І в 1931 р. був засуджений до 7 років за спротив радянській владі. Працював батько, Переяславський Василь Петрович, на будівництві каналу Москва–Волга, згадував про своїх дівчат на далекій Полтавщині, навіть фото прислав. Але і в страшному сні не міг не міг уявити те, що переживала його сім'я.

Після арешту тата нас виселили з будинку проти морозяної ночі. Старенька бабуся, накинувши на плечі блаженку кофтину, спершись на костур, спостерігала, як молодики витягали з хати все нажите добро, а онучата, притулившись одне до одного, сиділи прямо на снігу. Дивилась бабуся на все те з-під осипаного памороззю мудрого чола і не могла збагнути, що ж це діється на білому світі. А мама в цей час бігала у відчай від хати до хати, щоб хоч хтось впустив пере-

ночувати. Але спроби були марні. Тільки через кілька годин зглянулися добрі люди і впустили до своєї хати до весни.

А весною мама купила на торгах за 100 рублів хату. Мама добре шила. В Жоржівці був куста, яким завідувала Волощенко Явдоха. Мама брала вишивати скатертини, серветки. Одного разу вночі до хати заліз злодій. Добра в нас ніякого не було – тільки все кустарне. Злодюга ніби саме за ним і заліз, бо крім полотна нічого не взяв. Тільки побив вікна, поперекидав посуд. А ми нищечком лежали на печі...

Уранці мама пішла в сільраду, написала заяву про покражу. Але голова сільради Красняк на заяву відреагував по-своєму. Обізвав маму наклепницею, яка, мовляв, сама продала державне, а звертає на злодіїв. Маму засудили до виправних робіт на 6 місяців у с. Божкове.

Якраз у цей час примара голоду вже підступала до селянських хат. Восени 1932 року з'явилися "буксири". Говорили, що ці команди прибули десь із Харкова. Але серед них були і наші люди. Сьогодні розумієш, що вони стали заручниками сталінщини. Але тоді не розуміли тих активістів, які разом із зерном забирали одяг, хустки, ковдри, а потім усе те продавали на базарі або ж вимінювали вилучений одяг.

Але були й "буксири" з людяним серцем. Одного дня почалася чергова зачистка селянських дворощ. Уже вкотре "буксири" проходили по хатах у надії викрити злісних "шкідників", які ховають зерно. В нас не було нічого, лише на горищі лежала купка зерна, десь мішечок (і це припас на цілу зиму). Харченко Денис Петрович, один з "буксирщиків", поліз на горище. А коли побачив зерно, присвиснув і голосно сказав: "Та тут хоч качайся – пусто!" Так і залишилося те зерно у нас. Хоча від голоду не врятувало. Навесні, як і всі голодуючі, ми збирали торішне берестяне листя, кінський щавель, перетирали і пекли берестяники та мантачі. Навесні ми були дуже слабі. Ноги попухли, сил ставало дедалі менше. Одного разу до нас прийшов лікар, щоб зробити щеплення проти віспи. Побачивши, які ми слабі, порадив мамі покинути дітей, щоб їх забрали в притулок-інтернат, бо вдома помруть.

Скільки треба було мати мужності, сили духу, щоб зважитися на такий крок. Доведена до відчаю, Явдоха Іванівна вранці бере середульшу доньку Настю і разом з тіткою Уляною йдуть на Пришиб.

Мене залишили біля церкви, і сьогодні перед очима ті круті східці до церкви. Оглянулася, а вже ні тітки, ні мами немає. На чотирьох насили видерлася по східцях до церкви. Людей там було багато. Пам'ятаю, що вже надвечір вийшла звідти, в руках мала торбинку з хлібом. Тут, на базарній площі, під церквою, схопивши рученятами своє багатство, сіла на колоду. Надворі вечоріло. До мене підійшли дві жінки, які мали з собою мелясу. Вони почали вимінювати у мене хліб на солодку мелясу. Увечері базарну площу обходила жінка-прибиральниця. Саме вона й знайшла мене і відвела до сільради. Там я назвалася вигаданим ім'ям, як і навчали мене вдома.

Фанасій Коненчук (голова колгоспу в Пришибі, здається так його звали) розпорядився відправити мене до патронату для дітей-сиріт у с. Вовко (недалеко від Пришиба).

Три дні бабуся, мама й тітка ходили побіля церкви, щоб довідатися про долю Насті, чи не вмерла від слабкості, чи від малярії, що теж лютувала по селах. На третій день випадкова жінка розповіла про дівчинку, яку знайшла на базарній площі. "То наша", – з полегшенням зітхнула мама.

У патронаті годували як на той час добре – чотири рази на день. Я швидко поправилася. Безтурботне життя в притулку викреслило з пам'яті жажливі дні голоду, потроху стали забуватися рідні: мама, сестри, бабуся. Так, мабуть, і зовсім стерлися б, якби не випадок. Не пам'ятаю в деталях, але якось стало відомо, що в мене є сім'я.

Коли вперше, після кількох місяців поневірянь, я потрапила додому, мене ніхто не впізнав. Завела дядина мене в хату, а бабуся в білій хустці щось товчуть у ступі. Погломоніли з дядиною, та й питають, що то за дівчина, чому на порозі стоїть, у будинок не заходить. "Та це ж ваша Настя!" – говорить дядина. Бабуся так і вклякла на місці. А потім обхопили мене і плачуть.

Отак голод трохи не викреслив мене з моєї родини, так я могла залишитися без сім'ї. А як врятувалися від голодної смерті сестри, тільки один Бог відає.»

Маслівець Ганна Григорівна, 1914 р. н., с. Киселиха

«Це були страшні дні. Не буду говорити, що наша сім'я бідувала так, як деякі інші. Бо рідні зуміли прикопати і картоплі, і лою, була солонина. З хлібом було сутужно, але його можна було вимінити за одяг. Але скільки людей вимерло в нашому селі! Голод знущався над людьми немилосердно, неначе випробовував їх. Дійшло до справжнього лиха – людодства. Страшні історії переходили з уст в уста. Нашого села це теж не обминуло.

Одна жінка, Малюга Параска, після ув'язнення Заріцька, доведена до відчаю чи може й божевілля, зарізала двох дочок. Мимо її хати проходив хлопчик, Васько Зеленець (прізвище, можливо, неточне). Вона запросила його до хати, ніби поминати дочок, пообіцявши дати йому їсти. Так більше того хлопчика ніхто й не бачив. А жінка винесла на вулицю печеню за упокій своїх дочок. Як вже там вийшло, але її розкрили. Приїхала міліція, взяла понятих (Ольга Кульбака), пішли в будинок, оглянули погріб і знайшли там горщик з дитячим м'ясом та залишками дітей.

Засудили жінку на 10 років. Повернулася в село після війни. Та більше тут вона не прижилася, поїхала кудись...

Померло в нашому селі Киселиха багато людей. Щоб нікого не пропустити, буду перераховувати по садибах:

Педченко Максим,
Педченко Палажка,
Трутень Максим,
Мала Приська,
Дем'яненко Сергій,
Кульбака Лаврентій,
Кульбака Марфа,
Білокіз Мусій,
Курочка Григорій,
Курочка Василь – чотири особи,
Двойченко Максим,
Пархоменко Степан,
Пархоменко Олена,
Пархоменко Ганна,
Двойченко Наум,
Двойченко Катерина,
Двойченко Захарко,
Пасько Серафима – дві особи,
Григоренко Степан – дві особи,
Григоренко Мишко,
Дем'яненко – п'ять осіб,
Педченко Кость,
Педченко Параска,
Дем'яненко Павло,
Баленко Іван,
Курочка Артем,
Курочка Федосія,
Курочка Іван,
Двойченко Клавдія,
Двойченко Трохим (мати),
Білокіз Іван,
Білокіз Олена – дві особи,
Зливко Сидір,
Зливко Марія,
Зливко Мотря,
Коробка – п'ять осіб,
Ростовський – чотири особи,
Каністрат – чотири особи,
Голубицькі – шість осіб,
Зливко Сидір,
Зеленець Василь,
Малюга – дві особи.
Ховали в той час людей по-різному. Але в основному без трун.
Іноді сім'ю клали в одну яму...»

*Уривки зі статті Анатолія Беня та Віктора Мельника
про голодомор 1932–1933 рр.
у Погребищенському та Оратівському районах
Вінницької області*

(Бень А., Мельник В. Мор // Комсомольське плем'я. –
від 7.01.1989. – С. 2)

«[...] Олекса (Захарчук із с. Човновиці) вмітив на одній з худобин (здохлій коняці) [...] папірця. Мельник, якому Олекса віз на Плисків борошно, взяв до рук того клаптика й став читати:

Здохла чи вмерла,
Копитами небо підперла.
Хліб, пшеницю вивезла за границю,
Ячмінь, овес забрав МТС.
Не дивуйтесь, добрі люди,
Бо завтра з вами таке буде. [...]

Пригадує Г. М. Безпалько, мешканець с. Скоморошки Оратівського р-ну: "На трудовні хліба не дали, а хто вкрав, шукали по грубах, ямах і забирали все до крихти. Було два таких чоловіки, заядливих на всі Скоморошки. І ще був Кулаков, він не тутешній, та одна жінка Христонка (Христя звалась), така, що чоловіка зіб'є.

Не повірите. Ось на станції купа пшениці була обросла, а ніхто не зачепить. Такий порядок був. Здихай, а не тронь".

"А хто міг, то хліб ховав, – додає скоморошанка Я. В. Мартошук, в ті роки – колгоспниця. – З мішок, хіба ти більше його сховаєш. А хто з чоловіків був розумніший, то більше ховав. Мій свекор Соловейчик Прокоп ось в цій хаті викопав яму, та й тепер стіна сідає. Я ж не знала. Я в їхню сім'ю пішла за невістку, була вже тринадцятою... Він мусив ховати, як стільки ротів".

Ще крутіше взяла сусідня Скала. Н. А. Недомовний, незмінний протягом багатьох років колгоспний коваль, пригадує: "Свій урожай "індусів" поставили молотити вкупі, на степку. Начальником вибрали Захара Ісюка. Як змолотили, то відігнали машину і зерно забрали. А вони потім кажуть: "Нічого, ми не виздыхаємо, ви швидше виздыхаєте. В нас золото є, в нас гроші є". Така гризня між народом". [...]

Розповідає П. П. Тимченко, с. Плисків:

"Ще у нас була така баба Христя, дуже активна. Я пам'ятаю, ми середняками були. Вона зайшла до хати і: давай, значить, поставку. Мати сказала: "Так, що ж, в мене дивись скільки дітей". – "А що мені твої діти?" [...]

Розповідає Я. В. Мартошук, с. Скоморошки:

"Баба Ялина теж була в кербництві, ходила збирала хліб. Щоб тако розказати, як вона була до людей, то хай Господь милує. А сама

хоч сапу мала в руках? Вміє говорити. Вміє розказати, що така вона робітниця, що така активістка!..”

Розповідає О. Д. Захарчук, с. Скоморошки:

“В Човновиці така спеціальна бригада була. Шляхтунка стара була – Шляхта (вуличне прізвисько), Гудзь Ореста, Захарчук Тита, Абрам Пеньковий, Афон. З ружом, на конях. В них було всього їсти. Прийшла Шляхта, взяла в мене буханець хліба, несе. Вона така ж, як Ялина, була. Прийшла, забрала пальто, сапожки”.

Будемо відвертими: важко такий факт назвати “хлібозаготівлею”. Це вже мародерство. [...]

Г. М. Безпалько, с. Скоморошки:

“У нас в селі тоді вмерло 260 чоловік. Я комсомолець з 32-го року, був у сільраді в активі, то знаю. Дворів тоді було десь 300–360. А поміжете на три – оце стільки в нас було населення, приблизно. В заводі були тоді здорові чоловіки. От Сосюк Макар. В нього не було дітей, не такий і слабкий і не такий голодний був. Пішов у їдальню, сів за обід, перекинувся й помер. Багато таких випадків”.

Н. С. Кагарлицька, с. Скоморошки:

“Батькові в заводі давали пайок, а літом нас посилали із школи на роботу в колгосп, то там кормили. У нас померли двоюрідна сестра, сестрина дочка Таня. Маленька ще, може, років чотири–п’ять. В учительки Ольги Йосипівни померли сестричка, чоловік, батько”.

Я. В. Мартощук, с. Скоморошки:

“Мене тоді виконавцем наставили, загадувати треба було ходити. Людей звозити вмерлих. Прийдеш у хату, а вони вже вмерли. Везуть на цвинтар і тако в яму кидають без нічого, геть без рядюжки. Приходимо до одного дядька. Вони повилазили на піч та й повмирили. Ніхто не хоче їх, всі бояться. А чоловік з комнезаму каже: “Бери!” Стягаймо, а в них, вибачайте, вже завелися. Знайшли якусь рядюжку, завинули на тачку, та й повезли на цвинтар. Те впало, те в куток сіло. І там ще навезуть душ десять та й засипають”.

Ф. А. Стоп’ятюк, с. Плисків:

“На радгоспі в ту зиму помер – радгосп ховає, на дорозі помер – сільрада ховає. Зразу кожному яму рили, а коли падало вже дуже багато, то всім одну яму. У сусідки, в Харитини Олійник, померло четверо дітей. Звали Лена, Ганя. Самий старший був Петро”.

П. П. Тимченко, с. Плисків:

“В мене від голоду померли батько і старший брат. Батькові було всього 47 років. Брату – 22.

Мого рідного дядька розкуркулили, Василівського Онисима. В нього було дванадцять дітей, баба і їх двоє – п’ятнадцять осіб в хаті. Дядько з жінкою поїхали в Сибір, а маленьких куди взяти, як ті були голі і босі? Одні чоботи на всіх. Дітей розібрали родичі, нам найменший попався, Леонід. То в 33-му багато цих дітей померло, тільки двоє зосталось.

куток, на який Корякова гора казали, загинув весь. А взагалі десь третя частина хатів у селі лишилися пустими, без жильців. А може, і більше”. [...]

Я. В. Мартощук, с. Скоморошки:

“Онисько Фук жив тут. Взяв животівську жінку, гарну таку. Вона на ферму ходила робити. “Нема жінки, – кажуть нам у сільраді, – вже три дні на роботі”. Треба взнати, де вона. Приходимо до нього, а сусіди підказують, що він її давно зарізав. Приходимо в хату, і каже голова сільради: “Витягай-но баняка”. Фук до печі витягати баняка, а голова йому – раз, руки скрутив назад, зв’язав і каже до чоловіків, що ходили з виконавцем: «Витягайте баняка». Вони витягають, а там вже дитячі руки киплять, і м’яса повен баняк. Це вже з дітей і, може, з жінки. Пішли до комори, а там ціла діжка так, може, на відер чотири, насоложеного м’яса. Його забрали в Плисків, там тоді район був, і звідти він не вернувся”. [...]

“Я в голод до того висохла, що спідницю цю на шлейках носила, бо вона вже не трималася. Їли листя із вишні, із черешні, мочали в сіль. Із сливи листя смажили. Сусідка в мене їла черепахи. Їли кінське м’ясо. Здохне коняка, підуть, принесуть і варять, а воно ж так піниться. Але мати стушить, і так і їли”.

Жінка, яка відмовилась себе назвати, с. Скоморошки:

“Коти ловили, жаби ловили, собак. В заводі батькові давали кукурудзяну муку, то з неї шляхту варили – вона така, як клей. В колгоспі в їдальні зварять, а шляхта вполовину з мишами. Не їли? Здохлятину викину і далі продовжую їсти [...]

...не всі мерли так, як оті, в Скалі, на Чечелівці, – цілою вулицею. Смерть у політиці не розбирається. Були ж такі, що воляче здоров’я мали. Он Човновицький Олекса, в якого незадовго перед цим наділену земельку під показове колгоспне поле одібрали, з такими ж, як сам, за ніч на тому полі хату звів, навіть вшив, і вранці ще й бігав навколо неї з косою – оборонявся. Більше того, як мор почався, то ще й мерців по селі звозити здужали – Олекса в Човновиці, Селифон Воронюк – в Скалі...

Та знайшли в 33-му і на них управу. Репресії! У це важко повірити. Репресії, кажуть, були важчими, аніж у 37-му. Люди пухли і ледве дишали, а їх без суду і слідства – під гвинтівку і туди...”

Пригадає Є. В. Мартощук, с. Скоморошки:

“Мого чоловіка Серафима Соловейчика в голодовку 33-го забрали за те, що не хотів їти в колгосп.

Забрали чоловік з десять з нашої бригади, разом. Того за посівну, того за те. Старого Левка теж забрали, він і помер в райцентрі, в шопі І. Лукаша. За що? Сьогодні посіяли, а завтра випав сніг на п’ять пальців. Заким цей сніг розтане, підсохне – як будеш скородити? Забрали. Бо ти, мовляв, бригадир і не зробив. Ото чіплялися і мучили чоловіків.

У Плискові в райцентрі був костюол, то їх позачиняли туди. То я понесу їсти, через вікно кину якогось буряка, бо що ж тоді було. З цього бекешу проміняла у Вербівці, там люди якомсь краще жили. А зварю супу, то були такі міліціонери, що той суп з'їдять, а їм не дають. Коли поохлявіли, то їх вивезли в шопу, що коло костюола була, та й вони там вмирили, а інших у ліс послали, дужчих на розрубку. А одної тут сусідки, вона вмерла вже, чоловік був у тії шопі, і ми понесли туди їсти. Вона молока купила, я якогось супу зварила. Їх там чоловік з п'ятнадцять лежало. Це ж не з одних Скоморошок. Ну, той просить молока, той воду, той хліба. Її чоловік-то при ній вмер, геть молока не ковтнув, охляв зовсім».

Серед тринадцяти наших співбесідників знайшовся чоловік, ветеран війни і праці, понад п'ятдесят років партійного стажу, колишній педагог, який заявив: «Якщо ви будете зв'язувати голод з Йосипом Віссаріоновичем Сталіним, я підкреслюю, то я вам ніяких сведеній не даю, тому що голод був не з його вини. З вини тих, які тепер пишуть про це. Він створив те, на чому ми живемо».

Який же має вигляд голод в його "редакції"? А такий: "Звичайно, дистрофія була і в Вербівці, і в Скалі, і в Скоморошках, і де ви хочте. Люди пухли, бувало, але вмирили в більшості мужики. А жінки, як правило, виживали. Я смертних випадків у Вербівці не бачив, хоч люди теж були опухші, а я всіх людей знаю».

Є ще лицарі "батька народів", які намагаються попри все оббілити катів, звалити вину на нічому не винних "шкідників", що стали жертвами незаконних репресій. В телепередачі "Погляд" голод названо найстрашнішим злочином Сталіна. Однак, на нашу думку, найстрашнішим злочином проти народу є сам сталінізм. Голод – лише один з його епізодів.»

Уривок із статті В. Григорова з Донецька

(Григоров В. Рядок історії // Народна газета. – 2006. – № 27 (729) – С. 3)

«Навряд чи можна знайти такі українські родини, в яких не було б розкуркулених, репресованих чи померлих від голоду. Ось кілька прикладів.

Мій дід Андрій (1861 р. н.) 1930-го "вступив" до колгоспу, забрали в нього три десятини землі, двоє коней, віз, плуг, борону... Восени 1932 року в нього забрали все збіжжя до зернини, а навесні 1933-го спух від голоду й помер.

Моя тітка Леоніда пішла за чоловіком Андрієм Радківським на Соловки. Його розстріляли...

Моя тітка Анастасія та її чоловік Федір Гораш мали десятину землі, двоє хороших коней. Господар не захотів іти працювати разом із

ледарями-голодранцями – то заарештували й розстріляли. Сімох дітей повикидали з хати й пішли вони голодні селами, живими лишилися лише троє.»

Уривок зі статті Т. Опанасенко та В. Опанащука

(Опанасенко Т., Опанащук В. «Я неначе потапка на хвилях» // Вечірній Київ. – 20.09.2006 р. – № 172 (17830). – С. 6)

«[...] у 60-ті роки сім'ї чехів Копецьких та Вилкових переселилися на територію України. Уже тут 1900 року в сім'ї Копецьких народився син Володимир. У 1902-му в сім'ї Вилкових – донька Антоніна. Через 22 роки Володимир В'ячеславович Копецький та Антоніна Йосипівна Вилкова побралися. Молоде подружжя Копецьких жило щасливою родиною в селі Буряківка Пулинівського району (тепер Червоноармійський район) на Житомирщині. Родина почала зводити власний будинок, обростати господарством [...]. 1932 року раділи доньці Єлизаветі [...].

Коли дитинці ледве виповнилося сім місяців, за Володимиром прийшли енкаведисти. Нічого не пояснюючи, забрали усе майно, а молоду жінку із немовлям вигнали з будинку на вулицю. Деякий час вони жили в родичів, ті їй допомогли перебратися до Житомира. Антоніна найняла під житло приміщення лазні. За ці довгі роки очікування вона отримала першу звістку із Владивостока. Потім від чоловіка надійшло ще декілька листів із будівництва каналу Москва–Волга. Вони були дуже офіційними, зрозуміло, що писалися під диктовку.

Приблизно через три роки Володимира В'ячеславовича якимось дивом звільняють, і він повертається до родини [...].

Здавалося, страшне випробування вже позаду. Та де там! 22 листопада 1937-го у вікно постукали працівники НКВД. Володимира Копецького забрали вдруге. І знову без пояснень. Цього разу вже назавжди. [...] У своєму останньому листі від 23 листопада 1938-го Копецький повідомляв, що його переправляють (з БАМу) до іншого місця ув'язнення, звідти повідомить свою нову адресу. Але цього не сталося...»

Голод 1947 р. у с. Кодня Житомирського р-ну (Мельник Г. Тернистий шлях. – Житомир, 2006. – С. 76–77)

«Голод посилювався. Люди відкопували з-під снігу мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгоспних полях після збирання врожаю. Ми, дівчата, їли лободу, зелені калачики, коріння подорожника з молодими листочками, голубині яйця, ловили горобців, раків, ви-

носили з річки мох (може, попаде яка рибина), пекли жаб, черв'яків. Недоїдання призводило до дистрофії, і ми, малі, ходили з великими животами на тоненьких ніжках, а голова весь час крутилася від голоду.

Дехто з односельців подався за продуктами в Західну Україну, де становище було кращим. Та не завжди вони поверталися додому живі. Так, батька Вільгельма Андрійовича Сидорчука вбили по дорозі додому в нашому районі. Велася боротьба з "розкрадачами": згідно із законом "про п'ять колосків", як називали його в народі, давали до 10 років ув'язнення. За цим законом ув'язнили на три роки Ольгу Лукашенко, а її малу донечку Ніну забрали в дитячий будинок.

Моя родина вижила завдяки трактористам із села Гай, які ремонтували трактори в нашій МТС і проживали у нас на квартирі. Їм колгосп виділяв продукти та паливо – хуру тонкого лісовирубку, яку вони привозили до нас. Тож в хаті було більш-менш тепло, порівняно з односельцями, які палили бадиллям з картоплі, соломкою (а як немає врожаю – немає і соломи). Ходили в лісок Дубинку збирати хмиз, соснові колючки. Та не завжди доносили це додому. Часто об'їзники, наздогнавши, висипали з мішка назбиране і спалювали. За принципом: ні тобі, ні мені. Теперішніх посадок, де повно хмизу і які потребують розчистки, раніше не було. Їх посаджено лише в 50-х роках. [...]

Найбільше діставалося в цей період сиротам і напівсиротам. Де були чоловіки, тим сім'ям набагато краще жилося. Важко було працювати старшим, а ще важче було їм дивитися на своїх напівголодних дітей. Самі лягали голодними та з сумними думками: як вижити, вистояти, не втратити своєї людської гідності? Дякувати Богові, в цей період все ж ніхто не помер від голоду, хоча дуже-дуже бідували.»

Уривок зі статті Миколи Гайдученка (Київ)

(Гайдученко М. Батько так і не пішов до колгоспу // Народна газета. – 13–19.04.2006 р. – № 14 (716). – С. 3)

«Моя мала батьківщина – с. Соловіївка колишнього Радомислянського повіту Київської губернії [нині – у Житомирській обл. – Ю. М.] [...] Мій батько був вихідцем із заможних селян, інвалідом дитинства (шкунтильгав на одну ногу). Вчився на кравця, але все життя чумакував.

Перед колективізацією мав на утриманні хвору матір та п'ятеро малих дітей. У господарстві було сім гектарів поля й 75 соток городу, хата, клуня, повітка, магазин, дві корови, пара коней, свині, вівці, всілякий дрібний сільський інвентар. Батька вважали "середняком".

На початку 20-х років залишився вдівцем, згодом одружився з Варварою Савченко, яка й стала мені матір'ю. На початку 30-х у сім'ї було дев'ятеро дітей. [...]

у Соловіївці було створено виконавчі бригади з бідняків-добровольців. Для того щоб у селі був порядок, більшовики розбили його на ділянки й за кожною закріпили відповідальних. Коли в селі через ревності вбили більшовицького командира, власті допитали всіх відповідальних, завезли до лісу й, аби визначити, кого вбити, примусили тягти жереб. Його витяг Кирик, сусід мого діда. Розстріляли. А дід дожив до 1933 р.

Бачив я й розкуркулення та репресії... Ідейне керівництво й контроль за виконавчими бригадами покладалося на уповноважених з числа 25-тисячників. Серед їхніх обов'язків було стягнення податків, розкуркулення, експропріація майна. Залучали школу, батьків – часто як інформаторів. Учнів заохочували доносити на батьків, сусідів, на те, де в кого що є і де воно сховане, а також доносити про антивладні дії. В дні советських свят школярі ходили селом з прапорами й гаслами, зупиняючися біля хат так званих куркулів, вигуквали різні образи на їхню адресу. Після відповідно проведеної роботи одні "куркулі" опинялися в колгоспі, інші – в Сибіру.

Все ж, частина селян залишалися одноосібниками. Таких назвали підкуркульниками, обкладали непомерними податками й залучали до важких безоплатних робіт. Виконавчі бригади заходили до осель, забирали пожитки, інвентар, розбивали жорна, олійниці, ступи тощо. Паралельно в торгсінах у селян викачували ювелірні вироби за ціле пшоно та борошно з крейдою. 1933 р. відвіз і наш батько до Києва сережки, каблучки та інші коштовності.

Батьки мої були противниками примусової колективізації, за що нас розкуркулили – відібрали коней, корів, хату, клуню, землю, однак після багатьох скарг до різних інстанцій повернули хату й 23 сотки землі. За викуп. З нашої повітки зробили колгоспну конюшню. Нарешті всіх зробили рівними – бідняками. Дещо вирізнялися ті, в кого була корова.

Наближався голодомор. Аби врятувати дітей, селяни часом вивозили їх до міста – в надії, що там нещасних заберуть до дитбудинку, а самі йшли працювати куди завгодно, де бодай щось давали поїсти. Мої сестри пішли по радгоспах, згодом і я разом з батьком поїхав до Корнинського радгоспу. Батькові за роботу давали 300 г хліба. А мені за те, що збирав довгоносіків, – 100 г хліба. Восени 1933 р. за доносом одного комсомольця в батьковому возі знайшли трохи вівса. Батько переконував, що те зерно обсіпалося зі снопів під час перевезення, однак марно – кинули до в'язниці. Я повернувся додому.

Багатьох односельців уже не було. Одні мої сусіди померли через те, що викопали з землі шкуру коня, зварили і з'їли. Інші – зварили собаку, з'їли й теж померли.

Батька випустили через півроку, прийшов додому, однак до кінця свого життя не вступив до колгоспу, залишався одноосібником. Коли

школярів водили на колгоспні поля збирати довгоносики, дітям колгоспників давали по черпаку юшки, а дітям "індусів" – ні, лише казали, щоб ми загітували своїх батьків вступити до колгоспу. Тоді, мовляв, і нам даватимуть баланду. А ще школярів примушували стягувати хрести з будівлі церкви, головне – щоб кожен з учнів хоча б потримався за мотузку, яким стягували. Намагалися задіяти школярів і тоді, коли з церкви робили клуб...

Селяни майже всі вступили до колгоспу, стали його німими рабами.»

Уривок зі статті Ольги Пугач

(Пугач О. Голодна смерть дітей київських дитбудинків? // Слово «Просвіти». – 16–22.11.2006 р. – Ч. 46 (371). – С. 5)

«[...] Опанас Йосипович Юрачківський (1891–1975), виходець із родини священника [...]. 1918 року Опанас Юрачківський став секретарем міністра освіти в уряді Української Народної Республіки Івана Огієнка, він же – митрополит Іларіон. [...] Далі в О. Юрачківського – церковна служба. Він був священником у с. Вербовацького – церковна служба. Він був священником у с. Вербовацького Мурованокрилецького р-ну неподалік від Вінниці й Могилева-Подільського. 1920 р. у родині Опанаса Юрачківського народився син Павло. Дружина [...] запропонувала: "Поїдь, Фаня, до батька, привези його, нехай із нами живе". Батько Опанаса, Йосип Юрачківський, був священником у с. Салтанівка на Київщині. Коли батько і син уже їхали на Вербовацьке, їм зустрілися солдати-більшовики. А на отці Йосипові було довге священницьке вбрання та хрест: "О! Еще один поп! Только попа нам не хватало!" – і з цими словами солдати весело скинули його під потяг. У Салтанівці, у церковній огорожі його й поховали [...].

Опанас Юрачківський [...] працював у школі вчителем української мови й літератури в с. Клембівка Ямпільського р-ну на Вінничині. [...] У 1930 р. О. Юрачківського заарештували, в чому звинувачували – не пояснили. З Вінницької тюрми перевезли до Житомирської, а далі – на Північ. Зрештою опинився на будівництві Біломорканалу [...]. Його дружина, Євдокія Іванівна, переїхала до Києва (мешкали у провулку Глибочицькому, тепер – це вул. Коперніка). У сім'ї – трійко малих дітей: Павлові – десять років, восьмирічна Леся і трирічний Роман. Євдокія Іванівна працювала чорноробом на заводі Артема. За це отримувала картку на 150 г хліба на день і зарплату, якої вистачало на один буханець хліба. Тому молодших дітей Євдокія Іванівна змушена була віддати до дитбудинків – їх називали приютами. Леся була серед старших дітей, малих школяриків різного віку. Їх у дитбудинку було до 300 осіб. Роман був у дитбудинку для дошкільнят. Обидва приюти були десь на Подолі. Під час прогулянки Леся іноді бачила

меншого братика, але ховалася від нього, бо боялася, що він плакатиме, а її виженуть із приюту.

1932 р. старших дітей (серед яких була і Леся) на літо вивезли на сільгоспроботу до села, можливо десь у районі Ржищева. Восени з 300 дітей приюту залишалось живими лише троє дівчаток. Годували погано, діти їли те, що підберуть, різну траву, тож усі померли, як казали, від дизентерії. Жінка, що наглядала за дітьми, сказала дівчаткам, мовляв, одну залишаємо собі, а ви платтячка й кофтини лишайте, бо цій дівчинці треба, і їдьте додому, шукайте своїх матерів. Посадили їх у самих трусиках у товарняк (а це було на Покрову) і поїхали дівчатка шукати своїх [...].

Коли мама послала Павла подивитись, як там у приюту малий ромчик, якийсь чоловік на Павла гримнув: "Чего тебе нужно?" Дізнавшись, що той шукає братика, прочинив якісь двері й промовив: "Вон там іші!" За дверима була купа дитячого взуття і якесь лахміття. "Нікакого детского дома тут больше нет", – пояснив чоловік. Дітей справді не було. І до сьогодні ніхто не пояснив, де поділися діти, де їхній Ромчик. Уже пізніше, коли кадри кінохроніки показували на весь світ гори дитячого взуття із Майданека й Освенціма, Павло Юрачківський із болем відзначив для себе, що вперше він таке бачив у дитбудинку на Подолі.

Років 7–8 тому на Подолі, недалеко від того місця, де був дитбудинок, почали будувати церкву, і збудували. Коли екскаватори рили землю під фундамент, то в землі було безліч дитячих кісток. Уже майже 80-річний Павло Юрачківський ходив на будівництво, бачив усе те на власні очі [...].

12-річного Павла Юрачківського до дитбудинку мама не віддавала. Щоб не вмерти їм з мамою з голоду, він намагався заробляти: торгував папіросами на вулиці біля заводу Артема, якраз біля Лук'янівської тюрми. Щодня він бачив, як на роботу та з роботи їхав на красивому, певно, американському лінкольні начальник НКВД України Балицький (пізніше його розстріляли свої ж). Також щодня до тюрми стройовим кроком вели в'язнів, групами по 50–100 осіб. Ішли вони і з Подолу, і з центру. По боках – міліція. Було їм по 30–40 років. Також він бачив, як на Дігтярівську під'їздили і від'їздили машини, які у народі називали "чорні воронки".

Піймали Павла на тій торгівлі і покарали маму за погане виховання сина: надалі вона мусила працювати вже без оплати. Та добрі люди є скрізь. Усупереч вказівці, їй таки платили, але так, "щоб ніхто не знав". Ніхто й не виказав. [...] "...тільки дорослим я усвідомив, через що ми пройшли, через що пройшла Україна", – так коментує побачене й пережите просвітянин, доцент кафедри фізики НТУУ "КПІ" 85-річний Павло Юрачківський, чоловік нині покійної, незабутньої Зіновії Тарасівни Франко [...].»

Уривок зі статті І. Козловського про І. Лещенка

(Козловський І. Іван Лещенко: «1933-го я рятувався вербою» // Газета по-українськи. – 2.12.2005 р. – № 22. – С. 30)

«[...] Я – Іван Федорович Лещенко. Народився у квітні 1923 р. [...] У пік голодомору мені минуло десять».

Пам'ятаю себе ще з першого класу: батько був селянином, умів тільки розписуватися, а мама не вмiла. Жили в Кирило-Ганнівці, неподалік Полтави. Мали трьох синів і трьох дочок. Землі – всього півтори десятини. Під час колективізації їх записали до куркулів. Через те, що сестра Дуся відмовилася вийти заміж за сільського активіста, який ходив по селі з наганом, прийшли ці активісти й завалили нашу хату – залишилася тільки піч на подвір'ї. Сказали – на Схід нас будуть виселяти. Дуся з чоловіком та сестра Марфуша з батьком втекли до Полтави – до діда й баби по мамі. А мати не встигла. Вона казала мені: "Ховайся в житі, тікай до тітки Варки". Я пішов, а потім повернувся, бо мені люди сказали, що мама плаче. Тоді її з нами, чотирма дітьми, під Миргородом запакували до товарняка, забили дошками і гайда на Урал [...]. Там на станції Пашія, на Уралі, стали міркувати, як втекти назад до України. Тобто мама міркувала. Хоч там не було поганого – руські були добрі з нами. У лісі – ягоди, гриби, у ставку – риба.

Навесні до України першим поїхав старший брат Василь, через Москву. Згодом його заарештували енкаведисти. Але то пізніше. Написав з Полтави, що в Москві не пускали, затримували на залізниці, та доїхав. За ним відправили брата Луку з чотирирічною Галинкою. Тому легше було – дітей ніхто особливо не перевіряв. А тоді вже й ми з мамою втекли із заслання. Теж через Москву, але без пригод. У 1932-му всі повернулися.

Хоч яким бадьорим голосом вів свою розповідь Іван Федорович, видно було, що від спогадів на очі йому навертаються сльози.

Щоби вгамувати їх, перейшов на приповідки з тих часів: "Спасибі Іллічу, що не варю і не печу", "Спасибі Сталіну-грузину, що навчив нас їсти kota й конину".

– Сусідка в нас була – баба Конониха. Вона не боялася нікого, навіть комунак з рогами. Ходила по людях і на весь голос кричала ті віршики.

– Сама складала?

– Не думаю, гадаю – народ, а вона по хатах збирала. Тільки всі мовчали, бо більшовики лютували. Навіть коли діти пухли з голоду [...].

Ми не могли повернутися в село, а залишилися в Полтаві – бо батьків могли розстріляти [...]. Я пішов у другий клас, до 18-ї школи. У Полтаві застали страшний голод: люди на вулицях мерли, як мухи. Що дивно, в Москві за кілька днів до того ми бачили продуктів, скільки хо-

чеш. А в нас магазини навіть не працювали!.. Люди сиділи на головних вулицях – Шевченка і Жовтневій, простягали руки, а поряд лежали вже мертві. До вокзалу більшовики не підпускали. Межа з Росією була наче кордон з іноземною державою, – колючі дроти, солдати.

Було так сутужно з хлібом, що мій живіт роздуло, ніби м'яч. Весь опух – отакий був, – показав рукою. – Тижнями діти крихти до рота не клали. Я рятувався вербою. Нікому не казав, сам туди ходив. Вона навесні цвіте такими китицями. Залізу на вербу і їм досхоchu довгі, як пальчики, сережки. "Кашкою" їх називали [...].

– А дорослі що робили?

– Ходили на роботу, хоч не їли. Батько влаштувався сторожем у гаражі, і якийсь водій привіз йому звідкись макухи. Коли витискують олію з соняшникового насіння, лушпину відмітають. Вона така тверда, що зуби поломиш. Скільки її тато дістав, не знаю, але ми вижили. Смачнішого я нічого не їв.

У школі мав товариша, Миколу Кисіля. Він щодень чекав мене під школою й питає: "Іване, ти взяв трохи макухи?" Отак макуха рятувала і його. Я часто ходив на базар чи до батька. Бачив, як мертвих збирали – вивозили щодня.

– А медики хіба не рятували хоч дітей?

– Ніхто нікого не рятував. Кожен сам собою опікувався. Навіть батьки не мали сили допомогти дітям. А медики самі пухли і вмирили. [...]

– Мама що робила на базарі?

– [...] Ми мали невеличкий городець, вирощували зелень. Мама її продавала. За гроші можна було на руках дещо купити. А хто мав золото чи срібло, в торгсині міг виміняти навіть на чорну ікру.

– І люди не брали штурмом цей торгсин?

– Люди були слухняними й забитими. Робили з ними більшовики, що хотіли. А нині, чую по телевізору, виступає Симоненко, нібито голоду не було... [...]

Дружина померла молодою. Не пам'ятаю вже, котрого року. Її батько був головою колгоспу, німці його розстріляли. Про голодомор взагалі ніколи й словом з нею не обмовився – боялися. У партії я ніколи не був, – сказав з гордістю. – Віднікувався: згадував свій роздутий живіт і сережки на вербі.»

Уривок зі статті Катерини Чуб

(Чуб К. Хочу повідати, як це було... // Сільське життя (с. Ярьеськи Полтавської обл.). – 25.08.2006 р. – № 34. – С. 4)

«[...] Народилася я в чудовій, дружній родині [...]. За все життя жодного разу не чула сварки між батьками. Нас було семеро, все робили разом. [...] Землі було декілька гектарів. Мали воли, а ко-

нячку придбали перед колективізацією. Трудилися важко, але з їжі було всього вдосталь. [...]

Так що до колективізації жили добре [...].

При непі хто працював – мав усе. Таких людей називали середняками або й куркулями. Той, хто не брав землі, не хотів працювати, був бідняком. Коли зайшла мова про колгоспи, то бідняки виявилися на коні. Їм втрачати не було чого. А тато сказав: "Злидота не робила і робитиме, а ми будемо рабами". На цьому ґрунті тато посварився зі старшим братом, бо той був партійцем.

Пожили – побачили. Повернувся брат з армії і сказав татові: "Ти мав рацію!" [...] Забрали у батьків трьох синів [на війну в 1941 р. – Ю. М.]. Навіки.

Тато записався у колгосп. Дідусь теж хотів, але тьотя не дозволила. То їх почали мучити голодом, безсонням, не давали сідати. Тьотя тортур не витримала. Здалася. Записали і їх у колгосп. [...]

На горі жили Миколаїхи (так їх називали). До них у хату збирали людей, які не хотіли записуватися у колгосп, і це продовжувалося не один день. Розпалювали піч злегка і погрожували тим, хто не буде записуватися в колгосп, що будуть у гарячу піч засувати. А ще – колодязями, що будуть вкидати у них. Мучили людей, а ті, звісно, корилися.

Степан Топчій розповідав, що вигонили на мороз, а потім у кожу-сі – на піч натоплону. [...]

В одному (колгоспі) стало затісно. Створили другий. Вигнали нас дев'ять душ у "куркульську" хату, під соломою, хату з піччю і дерев'яними стінами.

Її більше тижня ремонтували, щоб можна було там жити. Бригадна хата з клопами, сморід. Кожного дня грали в карти, курили.

Голодомор

1933 року врожай був великий. Тато і мама працювали в колгоспі, одержали зерно. Засіки були повні.

І тут взимку з Москви повідомили, що треба державі здавати хліб. Тато відразу ж відвіз. Мало. Давай ще. Приїхали, вигребли все зерно, ще й з погребів повикидали всі буряки. Мама стояла серед двору і плакала. Це все ті бідняки, які запанували у колгоспі. Були такі люди, що не хотіли віддавати, деякі ховали. Мій дідусь і тьотя декілька мішків збіжжя закопали. До них прийшли, вимагали. Дві доби не давали ні їсти, ні спати, ні сидіти. Ті не витримали, здалися. Забрали все. Дідусь помер з голоду.

Коли заговорили про голодомор, Полтава передавала, що цей хліб повисипали на станціях Сагайдак і Гоголеве. Там він і згнив.

А так кожного дня зганяли в одну хату і мучили там доти, доки люди не витримували і віддавали все зерно.

Усе це витворяли бідняки-активісти. Комсомольців розбили на групи і примушували ходити по хатах і збирати все, що у кого лишилося – квасолу, сушку, борошно, крупи.

у нас у сім'ї було троє пухлих: тато, брат, який тільки-но вернувся з армії, і я, а інші – виснажені. Мама кожного дня плакала, бо не було чим годувати дев'ять душ.

У господарстві було багато стебел кукурудзи, то їх різали на шматочки, сушили на печі, вибивали серцевину, просіювали. Мама до-бавляла пучку борошна і пекла. У Полтаві виміняли за кишеньковий годинник (подарунок опікуна татові) сім кілограмів борошна. Мама пекла на сковорідці млинці.

Коли не стало нічого, тато ледве ходив. Чую, одного разу гово-рить батько: "Мені б наїстися хліба, тоді й умирати"...

Переночували ніч. Вранці прийшов посланець з колгоспу: "Федір Федотович, ідіть у колгосп. Печіть хліб з мишію". Ото почали ми жити. Кожен день якусь хлібину принесе. Нишком давали хліб, хто прихо-див і просив. Один чоловік уже недавно згадував добре про тата.

Ми з мамою пололи, одержували по 400 грамів. А тут скоро коро-ва привела двійнят, стало ще легше.

Сім'я офіцера у нас жила із 25 чоловік, де лісництво. Варили їм обід, то вони і нам залишок віддавали. Я туди ходила кожен день. Одного разу, коли була ще картопля і лежало трохи лушпиння, якийсь чоловік убіг у хату, жменями хапав лушпиння і їв, а залишки – у жме-ню – і тікати.

Недалеко від двору лежала жінка. Ноги – як колодки, з них тече сукровиця. Живіт – як гора, обличчя розпухло, очі скляні. Я злякала-ся – і давай утікати.

Біля нашого двору якось стояла жінка, розпатлана, пухла, крича-ла, руками махала.

У Полтаві розказували, продавали людське і собаче м'ясо. Й у нас собак їли. Де були голуби – всіх повиловлювали. А ще розповідали, що одна жінка з'їла свою дитину.

Церква

Церква в Яреськах була дерев'яна. З Москви дали завдання зни-щити церкви скрізь, і щоб населення зносило ікони і палило їх.

Повела вчителька і наш клас. Я була тоді у третьому чи четвертому класі. Почалося. Активісти один за одним виносили з церкви ікони, цін-ності, наклали таку велику купу, що мені треба було дивитися вгору. [...]

Дерево з церкви видавали куховаркам, щоб варили обіди. [...]

Уривок зі статті Петра Масляка, віце-президента Академії наук вищої школи України

(Масляк П. Я не прощаю!.. // Слово «Просвіти». – 30.11 – 6.12.2006 р. – Ч. 48 (373). – С. 5)

«Мої замучені голодом предки, я промовляю до вас, похо-ваних у братських могилах сіл Устьвиця й Зубівка на Полтавщині. [...]

Моя крихітка Марусю, тітонько по мамі, яка померла разом зі своїми дев'ятьма (!) братами й сестрами і своїм татом, моїм дідусем. Я ніколи вас не бачив. [...] Тільки розповіді мами, яка дивом вижила разом з моєю бабусею, засвідчували, що в мене забрали майже всю родину. Ти, Марусю, могла народити гарних і працелюбних дітей. Як і твоя трирічна сестричка Оріся. Як і твій чотирирічний братик Іван. Де нині ваші знищені душі? На цвинтарі в Зубівці, уже в 60-ті роки ми з матір'ю не могли знайти їхніх могил. У материній родині з 14 осіб померло в 1933 році 10. За свідченнями моєї матері, Ганни Антонівни Здор, Маруся померла після того, як озброєні до зубів угодовані росіяни з Костромської області видерли з її маленького кулачка гарбузове насіння.

Мій рідний дядько Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли "заградительные отряды". "На Україну нельзя, – сказав йому старший. – Давим хохлов", – засміявся він, сприйнявши мого кирпатого і вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який пройшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачавського району теж стояв "заградительный отряд", а люди їли людей! На запитання дядька-офіцера, коли знімуть військову облогу, угодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, "как здохнет последний хохол". Залишилося менше 3 тисяч людей.

Звертаюся я й до замучених "братами" батьків, братів і сестер моєї тещі, Ганни Мусіївни Ткачук, яка дивом пережила голодомор – геноцид у селі Тарган Володарського району Київської області. Все село вимерло, а її зняли з мертвої матері похоронні команди й віддали до дитячого будинку. Так вона все життя й не знала, скільки братів і сестер у неї померло.

Я не прощаю! Я ніколи не прощу катам моїх рідних, бо вони так і не покаються. Відмовляються каятися їхні внуки і правнуки [...]. Пам'ятайте ж, я не прощаю!.. Не прощає і мій довготерпеливий народ."

Уривок зі статті Ганни Марченко

(Марченко Г. Брехня, щоб виправдати злочин // Слово «Просвіти». – 16–22.11.2006 р. – Ч. 46(371). – С. 5)

«[...] У нашому селі на Слобожанщині також був голодомор, як і по всій Україні. Люди вимирали сім'ями. Коли в черговий раз мій дідусь (він вважався активістом) разом із головою сільради та уповноваженим комуністом ішли відбирати рештки хліба в односельців, він сказав: "Хлопці, що ми робимо, – свої ж люди з голоду помруть?"

через два дні його викликали в райком і запитали, чи говорив він так.

Покарали його за спротив владі примусовою роботою. Повернувся дідусь додому з обмороженими руками і надломленою психікою. А навесні 1933 р., забравши з бабусиноного посагу скатертину, шалі, вишиванки, поїхав у Росію (так говорили) наміняти хліба для сім'ї.

Бачили діда мого (йому було 38 р.) на залізничній станції з клунками хліба (отже, в Росії був хліб!).

Але додому Петро Васильович Марченко не повернувся: і хліба не привіз, і сам загинув... У той жахливий час у полі була землянка, де люди їли собі подібних...

Моя мама, як і її брати, була пухла від голоду. Вижила завдяки тому, що з городу ще був якийсь буряк чи капуста.

Великий подив і обурення викликає несправедливе заперечення комуністами й іншими антиукраїнськими силами факту наявності страшного голодомору в Україні. Ця лицемірна, ганебна позиція зрадників України – брехня українському народові, щоб виправдатися за свій жахливий злочин.

Це один із тисяч фактів голодомору в Україні: Харківська обл., Куп'янський р-н, села Киселівка і Табаївка.

Живу вже 40 років у Сєверодонецьку. Тут теж частина росіян заперечують факт голодомору в Україні... І тоді стає прикро і боляче за Україну та українців."

Уривок зі статті Зиновія Берези

(Береза З. Зерно відбирали на кордоні // Народна газета. – 19–25.01.2006 р. – № 3 (705). – С. 3.

«Старовинне село Щаснівка розкинулося біля річки Збруч на Хмельниччині [...]. Майже 40 років працював я там учителем і почув од старих людей багато розповідей про муки, яких зазнали вони від усіляких завойовників [...].

Настя Морозюк розповіла так: була весна 1933 р. Сталінські посіпаки вже давно своїми дротами-щупами перемацали всі селянські двори. Не залишилося в бідних людей зерна-порятунку ні закопаного в хаті, ні перемішаного з половою та схованого на горищі. Повитрушували навіть з горщиків та дитячих ляльок, куди зашивали завбачливі господині. Приречені з нетерпінням чекали весни, і як тільки зазеленіла земля, кинулися рятуватися від голодної смерті хто як міг. Варили волок з лободи, листя липи. А коли селом покотилися чутки, що десь там, аж під Почаєвом, викинули з ями багато мерзлої картоплі, йшли туди. Приносили картоплини-порхавки, сушили їх, потім мололи на жорнах і робили з них щось їстівне.

Щодня в селі помирали діти, парубки й дівчата, старі люди.

У мого дядька Петра було двоє хлопців-красенів та троє дівчат, як маків цвіт. Не витримали, всіх скосила смерть, і хата стала пусткою. Зимою померли мої батьки, а напровесні й опора мого життя – чоловік. Залишилася я з трьома малесенькими діточками. Хоч як кидалась, аби врятувати їх, а вони повисихали – Боже милій!.. Аж кістки видно через біля тільця. Очі стали великі, благальні. Як у тих янголят, що на іконах. Просяють їсти, а я...

Одного разу пішла до сусідки, гадала, може, вона щось порадить. Наварила волоку з маку, нагодувала своїх дітей, а вони до ранку почорніли і вже не прокинулися.

Боже, зглянься над ними, пошли думку, що робити. І вирішила я перейти Збруч та піти в Західну, до с. Пальчинець. З якоюсь неймовірною відвагою та рішучістю, народженими стражданнями дітей, я перейшла кордон, добрела до села, зайшла у двір до людей. Вони мене вислухали, поспівчували, а господар сказав: "Бери, доню, це збіжжя, скільки донесеш, а коли зможеш, то ще приходи".

Я подякувала і вже не йшла, а летіла на крилах до своїх діточок, була найщасливішою жінкою в світі [...].

На Збручі польський солдат удав, що мене не бачить, а наш, вірний сталінець, зловив і відпровадив до прикордонної застави. Там я благала солдатів відпустити мене, але старший наказав занести це зерно аж до Волочиська, а це за 25 кілометрів. Туди мене вів солдат. Він їхав конем, а я несла свій скарб, мов хрест. Померкнув світ, здавалося мені, що й сонце потемніло [...].

Нарешті добралася додому. Впала. А діти: "Мамо, хліба, мамо, хліба..."

Ці слова страшним болем відлунювали в моїй голові все життя, бо не врятувала я тоді своїх діточок... [...]

Уривок зі статті Івана Загребайла з с. Зарічанка Хмельницької обл.

(Загребайло І. Без суду й слідства // Народна газета. – 2–9.11.2006 р. – № 41 (743). – С. 3)

«Я людина похилого віку [...]. Бачив розкуркулення, нищення трудового, духівництва, руйнацію храмів, усі наслідки колективізації, передусім страшний голодомор 1932–33 років, коли фірами звозили трупи померлих і скидали до траншеї, не менш страшні 1937–38 роки, репресії [...].

До 56 року наша родина, як сім'я "ворога народу", зазнала багатьох поневірянь. Після арешту батька конфіскували все, що можна було вивезти або винести з обійстя. А коли не стало "ката", матері

заплатили кілька сотень карбованців і сказали, що жодної вини за батьком нема і що він, мовляв, помер од хвороби. Тільки нині я знаю, що батька розстріляли без суду й слідства [...]

Уривок зі статті Л. Альти

(Альта Л. Два століття через перелаз // Вечірній Київ. – 5.01.2006 р. – № 2 (17660). – С. 14)

«...Батько Меланії [Омельченко, 1905 р. н., з с. Ольшани на Чернігівщині. – Ю. М.], Василь Решетило, взяв позику й звів на згарищі гарну хату під залізним дахом і всі господарські споруди в ошатному обійсті. За це справного хазяїна, в якого було восьмеро дітей і всього вісім десятин землі, на початку двадцятих років минулого століття оголосили куркулем і вислали з родиною до міста Уральська в Казахстані (Меланія залишилася в Україні, бо вже жила окремо – працювала вчителькою початкових класів у сусідньому селі). Ще далі від дому потрапив її батько – аж до Красноярського краю, коли у 1933-му приїздив на батьківщину, а потім розповідав сусідам в Уральську про страшний голод в Україні. Другу пожежу Меланія Омельченко пережила на Харківщині, куди з маленьким сином [Владиславом. – Ю. М.] і чоловіком, учителем фізики й математики, Григорієм Омельченком, перебралися, бо в рідних місцях косо поглядали вже й на них. Свекор, відчуваючи, що його чекає те ж лихо, яке спіткало розкуркуленого свата, не став ждати свого розкуркулення (землі він мав ще менше) і виїхав із сім'єю на Кавказ. [...] А невістку й сина в Сахновщині Харківської області чекало ой скільки випробувань...

Жахливий голод 1932–1933 років, коли миші бігли з полів на всю широчінь вулиці, мов ріка текла, а з кожної хати виносили повне відро з водою, де вони топилися, зваблені нехитрою приманкою. Опухлі учні, котрих раз на день годували в школі якоюсь баландою. Вчительський пайок на місяць – 16 кг дерті, 400 г цукру і 400 г маргарину, що допомагав ледь пересувати ноги. А в 1938-му – арешт десяткох учителів нібито за націоналістичну діяльність у неіснуючій Спілці визволення України. Серед них і чоловік Меланії Василівни, Григорій Омельченко [...]. Коли після численних запитів про долю чоловіка її викликав начальник НКВД і повідомив, що Григорія Омельченка засуджено на десять років без права листування, вона зойкнула: "Як же довго й тяжко чекати ці десять років..." і почула у відповідь: "Таких люди, як ваш муж, не возвращаются..." Енкаведист знав, що Григорія Омельченка розстріляли в Харкові через три місяці після арешту, дружині ж "бунтівника-націоналіста", котра через це зазнала з сином багатьох поневірянь, точна дата загибелі чоловіка – 20 червня 1938 року – стала відомою аж на початку дев'яностих років.»

Уривок зі статей Василя Пахаренка

(Пахаренко В. Слово, що здолало смерть (насильна колективізація та штучний голод 1933 року в українській народній творчості) // Родовід. – 1991. – № 1. – С. 25–28)

«[...] Співомовки

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком,
І коняка з одним оком,
І корова без хвоста,
І комора пуста,
Ні овечки, ні свині, –
Тільки Сталін на стіні.

(записано від Ганни Свиридівни Панасенко, 1902 р. н., у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.) Певно, свого часу ця співомовка була поширена найбільше, бо саме її згадують найчастіше старі люди у розповідях про колективізацію. Щоправда, як правило, наводять інший, скорочений варіант:

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Клуня раком, хата боком,
Кінь в колгоспі з одним оком,
Ні корови, ні свині, –
Тільки Сталін на стіні.

Тато в созі, мама в созі,
У нас хата стоїть з лоззя,
І на хаті один куль, –

А всі кричать, що куркуль!

(записано від Якова Нечипоровича Бугаєнка, 1902 р. н., з с. Розумівки Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.)

Мала баба одну козу

І ту дала до колхозу,

Сіла собі при столі

І рахує трудовні.

(записано від Ганни Кузьмівни Єрмоленко, 1906 р. н., із с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл.)

Питала баба діда:

– Чи дадуть в колгоспі хліба?

– Дадуть хліба ще й коржа,

Будем їсти без ножа.

(записано від Лукії Матвіївни Ткачук, 1921 р. н., з с. Скала Оратівського р-ну Вінницької обл.)

Сидить баба на мосту,

Чухає коросту:

В тридцять третьому году
Не буде колгоспу.
(записано від Ярини Петрівни Мицик, 1918 р. н., із с. Вишнопіль Тальнівського р-ну Черкаської обл.)

Здохла чи вмерла –

Копитами небо підперла:

Масло, пшеницю

Вивезли за границю,

Ячмінь та овес

Згноїв МТС.

Не дивуйтесь, добрі люди, –

Завтра з вами таке буде.

(записано від Івана Денисовича Горобця, 1897 р. н., на х. Удовичому на Чигиринщині). Пізніше чув цю співомовку і в інших краях – на Чернігівщині, Луганщині, Вінничині. За жанровою приналежністю твір досить-таки своєрідний. Це так би мовити, "монолог" здохлої коняки [...]:

Нема хліба, нема моні,

А ми плескаєм в долоні.

Встань-ка, Ленін, подивися,

Як колгоспи розжилися:

Гарба раком, трактор боком,

І кобила з одним оком.

Іде Сталін на тарані,

Дві сільодки у кармані.

Цибулиной поганяє –

Америку доганяє.

А на хаті серп і молот,

А у хаті смерть і голод.

(записано від Єфрема Семеновича Шаталова, 1919 р. н., з х. Приморського Темрюкського р-ну Краснодарського краю. Саме тому і відбилися на творіві особливості кубанської говірки) [...]

– Куди йдеш, куди йдеш,

Куди шкандибаєш?

– У райком за пайком,

Хіба не знаєш?

(записано від Панаса Юхимовича Кравченка, 1892 р. н., у с. Полуднівка на Чигиринщині)

Батько в созі, мати в созі,

Діти ходять при дорозі,

З черепочка воду п'ють,

Молоточком воші б'ють.

Устань, Ленін, подивися,

До чого ми дожилися;

Ловим миші та товчем,

Леміщаники печем.

(записано від Кучер Гафії Єфремівни, 1929 р. н., у с. Суботів на Чигиринщині) [...]

Примовки

"Нехай кишки воркотять – вони їсти хочять. Чого ж очки не сплять – вони ж їсти не хочять?" (записано від Ярини Петрівни Мицик). Цією примовкою розважали, заспокоювали одне одного діти, коли вечорами багатоденний голод не давав заснути. Дуже часто траплялося, що, заснувши такого вечора, дитячі очки вже не прокидалися ніколи.

Ярина Петрівна Мицик згадала ще одну тодішню примовку: "Весною та на початку літа 1933 року, коли вже зовсім не стало ніякої поживи, люди, а найперше діти, почали їсти кашку з грициків, калачики, цвіт білої і жовтої акації, лободу. Траплялося, навіть рвали кокиш [тобто молочай. – В. П.]. Обчищали стебло від шкірки й викачували в долонях, при цьому малеча приказувала: «Кокиш, кокиш – молочай, у мед умочай, а із меду та в вино, щоб солодше було». Після цих слів ніби смачнішим ставало".

Прислів'я

У колгоспі добре жить: один робить – сім лежить.

В тридцять третьому году люди мерли на ходу.

Кулак у нас той, хто на кулаку спить.

Советська власть – як порваний мішок: скільки не сип, все одно не насиплеш. [...]

Але часом доводилося чути співомовки, що нагадують окремі па-сажі думи:

В тридцять третьому году

Їли люди лободу,

Пухли-мерли із голоду,

Наче мухи на холоду.

або

Ой, у созі при дорозі

Роздають макуху –

Хочеш жить, то йди у соз,

Бо спадеш без духу. [...]

Із записів Василя Пахаренка

(Пахаренко В. *Pro futurum*. Біла книга Наддніпрянщини

(про голодомор 1932–1933 років) //

Родовід. – 1991. – № 2. – С. 81)

«Свідчення 6: Медведенко Марфа Леонтівна

(1919 р. н., с. Багачівка Звенигородського р-ну)

"Восени 1932 р. мій батько, мати і нас 4 дітей виїхали до Московської області. Батько працював сторожем у радгоспі неподалік від Москви. Але весною 1933 р. нашу родину органи НКВС силою заставили вернутися на Україну. Батька заарештували тут же, в Московській області, і вислали в Мурманськ на примусові роботи. Брата

Юхима якось пожаліли і відправили в будинок безпритульних у Томську. Менші мої брат і сестра померли з голоду тут, у Багачівці, коли вернулися".

Із архіву: Статистичні зведення про природний рух людності по Смілянському району за весь 1933 рік

Всього по району населення на 1933 р. 106570. За 1933 р. народилося 1375. Померло 10890. В тім числі у Балаклі народилося 59, померло 473; у Голов'ятино народилося 0, померло 123; у Калинівці народилося 33, померло 321; у Куцівці народилося 28, померло 441, у Ташлику народилося 52, померло 779.»

Штепа Антон Гнатович (1903 –?),

с. Сваричівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

(опубліковано в газеті «Зірка» від 8.10. 1993 р.)

«Люди не хотіли йти до СОЗу (спільний обробіток землі), бо кожен мав землю й худобу і сам собі хазяйнував. Часто говорили так: "Хіба у гурті можна жить, гуртове – чортове..." Але колективізація була примусовою. Не подаси заяви у колгосп – обкладуть такими великими податками, що не встигатимеш виплачувати. Або заберуть коня, воли чи корову та все до зернини, а самого виженуть з хати чи відправлять на Соловки...»

Ідеш було вулицею і думаєш: сонце світить так, як світило, і сходить там, де сходило, і пташки щебечуть. І зозуля кує, кому скільки жити, кому через рік помирати, а кому й сьогодні, бо настає голодна смерть. Дітки малі просять у мами й тата їсточки, але що ж дати? Бригадні миротворці ходили по хатах і забирали усе до тла. У моїх батьків залишилася миска квасолі, вони заховали її у бовдурі, та й там знайшли. І як мати не просила, миротворець не віддав. Це був початок голоду в 1932-му році. А в 1933-му люди вже ходили опухлі, ніби водою налиті, наче їм хто під шкіру насосом повітря накачав. Весна, а їсти нічого, в хід пішли лопухи, лобода, листя липи. Їли собак, котів, крис, мишей, сорок, ворон, жаб – що до рук потрапило, уже не вирветься. Пухлими були, не схожі на людей, а коли спадала ота "повнота" – нагадували скелетів: тільки шкіра та кістки. Іде вулицею отака тінь від людини, сяде відпочить, а на ранок задубіє...

Пам'ятаю, у мене вже ноги опухли по коліна, я ловив рибу у річці і повертався з торбинкою додому. Побачив, що у сусідському городі страшний худючий чоловік хапливо їсть полуницю, а хазяйка, його сестра, виганяє бідолаху звідти. Сім'я сестри голоду не знала. Ці люди зуміли заховати пшеницю. Коли все-таки вигнали того чоловіка, то він підійшов до мене й питає: "Що, рибу несеш?" А я кажу: "Куди тобі рибу покласти, може, в картуз?" А він у мою шаньку засунув руку і взяв найбільшого в'юна. Відірвав йому голову і став живого ще їсти, а в'юн хвостом б'є його то по одній щоці, то по другій...

Дуже багато епізодів голоду можна описати, та згадаю ще один, найстрашніший. У сусідньому селі Вишнівці, коли стали помирати в однієї жінки діти, то старша дівчинка втекла з дому і десь отам, де Парафієвський радгосп, прилаштувалась у їдальні чистити картоплю. Коли вона вже окріпла трохи, назбирала у їдальні шматочків хліба і понесла додому, у Вишнівку. А мати її, нестямна від голоду, вбила свою 14-річну доньку, порубала, а потім варила холодець. І принесла миску холодцю сусідці своїй Насті. Та жадібно їла страву, аж доки не побачила на дні пальчики дитячі... Зрозуміла, кого вона їла, і від жаху знепритомніла. А опісля Настя мені, як брату, розповідала, що "ї я їла людське тіло" і гірко плакала, бо вже знала, що то була сусідська дівчинка, яку вбила мати. Важко в це повірити і уявити, але коли людина довго голодує, вона ніби втрачає розум, стає звіром...

У нашому селі Сваричівці померло з голоду в 1933-му (я особисто в той час нарахував) 156 душ, а по других селах: у Вишнівці – 300 душ, у Припутнях – 600, у Максимівці – 700, а в Рожнівці – 900 душ. Для живих це був неймовірний жах. Кожен думав: "Як не сьогодні, то завтра умру, і закопають без попа, без труни..." А як жалко було діточок. Я пишу оці рядки і плачу, бо в 1932-му в мене помер синочок. А він же так хотів жити! Часто казав: "Якби завжди був день і день, щоб світило сонце і ніколи не було ночі..." А настала йому вічна ніч, і немає сонця моему синочку ось уже 60 років..."

Уривок зі статті Ольги Кононченко

(Кононченко О. А. Пам'ятник жертвам голодомору // Слово «Просвіти». – 30.11. – 6.12.2006 р. – Ч. 48 (373). – С. 4)

«24 листопада Президент України Віктор Ющенко відкрив пам'ятник жертвам голодомору в с. Сергіївка Прилуцького р-ну Чернігівської області. [...]

Дитяча пам'ять назавжди закарбувала спогади моїх рідних про те страшне лихоліття, адже в сім'ї завжди згадували померлих голодною смертю: батькового діда С. Касьяна, сільського теслю, двох батькових тіток – Настю та Єлисавету, які померли зовсім молодими. Мою дитячу душу вразили великі могили без хрестів і горбочків, у які могло лягти мало не півсела. Відтоді мене весь час не полишала думка: чому таке могло трапитися на моїй благодатній землі? Хто в цьому винен?

Згодом, уже працюючи вчителем, я намагалася з'ясувати це в архівах, але, як виявилось, наші архіви не зберегли даних про смертність у 1932–1933 роках. Ось тоді й виникла ідея клубу "Пошук", робота якого спрямована на розкриття білих плям в історії села, а найбільшою з них був голодомор 33-го року.

Пошуковці зустрічалися з 47 свідками, які вижили, аби повідати майбутнім поколінням про все, що бачили й пережили, та сказати своє слово за тих, хто вже давно зотлів у землі. Їхні розповіді були дуже схожі між собою. Всі вони сходилися на думці, що голод був штучний. Уже восени 1932 року село залишилося без зернини. Повальний голод почався в січні–лютому 1933 р., коли в людей закінчилися хоч якісь істивні запаси.

Найбільша смертність припадає на березень–червень 33-го року. Люди мерли на ходу, вимирали цілими сім'ями, й живі не встигали ховати мертвих.

Голодомор забрав життя близько 1000 сергіївців, але ці дані не зовсім повні. Адже шлях до правди був такий довгий, що серед живих залишилося не так багато очевидців.

А більшість померлих поховано в спільних, безіменних і не завжди оплаканих могилах, бо часто навіть не було кому й ховати. Більше половини з них – діти [...]

Уривок зі статті Ірини Мусатової

(Мусатова І. Десять років таборів за особисті нотатки про голодомор // Дзеркало тижня. – 25.11.2006 р. – № 45 (624). – С. 20)

«У ніч на понеділок 5 грудня 1932 року 36-літня сільська вчителька Олександра Радченко, мати трьох дочок – Еліди, 1926-го, Ніни, 1927-го, і Діни, 1932 року народження – побачила віщий сон і описала його в особистому щоденнику. [...] Через 13 років, 14 грудня 1945 року, кілька зошитів-щоденників із записами про голодомор стали причиною арешту Олександри Радченко. Її було засуджено за антирадянську агітацію на 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах із наступним обмеженням прав на п'ять років, із конфіскацією особистого майна.

Ці щоденники, прилучені до кримінальної справи Олександри Радченко, реабілітованої посмертно 1991 року, було розсекречено Службою безпеки України разом з іншими архівними документами радянських органів державної безпеки про голодомор 1932–1933 рр. в Україні [...]

Через десятки років знову побачила щоденники матері і старша дочка – Еліда Василівна Золотоверха. [...]

Олександра Миколаївна Радченко народилася 1896 року в Охтирці Харківської губернії в родині службовця. Її батько був заступником керівника одного з великих цукрових заводів. 1912 року О. Радченко закінчила середній спеціальний навчальний заклад і стала вчителькою російської мови. Непогано малювала. У роки голодомору вчите-

лювала на Харківщині і кількох селах, котрі межують з лісовим господарством, де лісником працював її чоловік.

Емоційно, художньо обдарована людина, Олександра Радченко свої життєві враження записувала у щоденник із 1926 року. Так у ньому з'явилися її роздуми про голод в Україні.

Дочка вчительки Е. Золотоверха згадує: "Я була ще дівчинкою, але бачила, що мама дуже переживала, вона писала у щоденнику і говорила, що діти її, внуки й правнуки про той жах, який пережила Україна, мають знати".

Зі щоденника О. Радченко:

"Вівторок 5 квітня 1932 р.

Голод – штучно створений голод – набирає кошмарного характеру. Чому викачували до зернини хліб, нікому не зрозуміло, і тепер, коли вже бачать результат такого викачування, все-таки вимагають хліб на сівбу, взагалі посівний матеріал. А коли селянин обурено вигукує, що в нього забрали весь хліб на хлібозаготівлю, йому відповідають запитанням: "А навіщо ти весь віддав, слід було мати на увазі, що сіяти чимось треба". А діти голодують, змучені, виснажені, замучені глистами, бо їдять вони буряки. І ті ось-ось закінчатся, а до врожаю ще чотири місяці. Що буде? Злидарське життя поступово перетворює людей на брутальних, жорстоких, розгнущаних, готових на злочин істот...

Четвер 2 червня 1932 р.

Як важко жити, до розпачу тяжко. Взагалі, час незвичайний, не відомий в історії. Усі страждають від недоїдання або голоду. І взагалі від напівзлиденного способу життя. До всього байдужість – страшна, гнітюча...

Середа 8 червня 1932 р.

...Хліба для робітників і службовців зовсім нема в лісництвах. Усі засоби харчування витрачено на садіння й сівбу.

Неділя 30 жовтня 1932 р., ніч

Місяцями не їли білого хліба, та й про чорний, тобто житній, часто нагадували не розкидати кусники, бо голодні потім сидітимемо. Ой, як огидно жити. Затяли другу п'ятирічку. У містах страшна скрута з продуктами. Голодуватимуть люди нинішнього року. Що це буде, чи витримаємо? Чи вистачить терпіння в людей?..

Неділя 20 листопада 1932 р.

Діда, що працює у крільчатнику, "пограбували власті", як він доповів. Це значить, що забрали все, що було зі злаків та овочів. Він уже розкуркулений два роки, майже жебрак, хіба що не просить милостиню. Йому 70 років, старій років 65, і з ними на квартирі – їхня дочка-каліка. І ось у них, убогих, забрали все, чим вони могли прожити до лютого. Забирають усе, лазять по скринях, навколо лемент, плач. Кричать: забирайте ж і дітей, а їх по п'ятеро в сім'ї. Все це відбувається в усіх селах та хуторах, а епідемія висипного тифу дедалі страшні-

ша. Що ж це буде? Хто віддає розпорядження, що за комедія? Адже на конференції компартії України говорили влітку про перекося, про те, що члени уряду пізно довідалися про це, а тепер ще гірше.

Понеділок 9 січня 1933 р.

...Провела я Лілю і їй нав'язувала вузлик (їжу). Рідкісний тепер дім, де нав'язують вузлики і ялинку влаштовують. У Харкові коїться жах голоду. Крадуть дітей і продають ковбасу з людського м'яса. Крадуть і беруть викуп, писали в газетах, що вживають заходів, але... діти все гинуть.

Четвер 23 березня 1933 р.

Горя я бачила людського цього дня жахливо багато. З тяжкими враженнями поверталися додому... Край дороги побачили ми мертвого діда, обіраного, худого... В'їжджаючи в Бабку, ми наздоганяли хлопчика років семи, супутник мій крикнув, але хлопчик ішов хитаючись і ніби не чув, кінч наздогнав його, я крикнула, хлопчик звернув із дороги нехотя, мене тягнуло глянути в обличчя йому. І моторошне, страшне, незгладиме враження залишив вираз цього обличчя... Такий вираз буває в людей, коли вони знають, що мають ось-ось скоро-скоро померти і не хочуть смерті. Біля сільради зустріли старого з таким же самим виразом, як у хлопчика. А сьогодні селянин прийшов просити роботи... хапав буряк сирий з-під лавки. Обличчя цього чоловіка було брезкле від голоду. У неділю прийшла з повними розпачу і благання очима дружина священника... в них удома 7 чоловік".

Дочка Олександри Радченко підтвердила слова матері: "Приходили до нас у лісництво і часто просили дати щось, мама завжди підгодовувала, чим могла".

Сільська вчителька продовжує майже щодня записувати і систематизувати побачене й почуте.

"Квітень. Факти голоду.

Вже 3-тя година ночі, отже, сьогодні 27 квітня... останніми днями страшенна апатія. Що сталося, не можу зрозуміти, мабуть, увесь жах створеного голоду так позначився на моєму здоров'ї... Люди вмирають по кілька осіб на день у кожному селі, і це по всій Україні. Жінка (поденниця) розповідала, що вдома семеро дітей, вона лишила їх зовсім голодними, і що найменша, напевно, сьогодні помре. Коли вона йшла, я запитала, чи залишила вона хоч крихту хліба вмираючій дитині. "Що там дітям, тут себе підтримати б, однак діти помруть". Мене жахнула ця відповідь. Отож уже не жаль дітей.

28 квітня

У Бабці померло за 27 і 26 квітня 22 людини від голоду.

4 травня

Днів зо два чи три тому в Бабці судили за сівбу жита... Винесли вирок. Міліціонер скомандував підвестися. Всі підвелися, а один сидів. Наказ підвестися прозвучав ще раз, чоловік продовжував сиді-

ти. Міліціонер підійшов, щоб штовхнути його, і зойкнув – чоловік сидів мертвий. Його два дні не ховали”. [...]

Уже на суді, обвинувачена у антирадянській агітації, вона не зраджувала своїх переконань, наполягала на тих висновках, яких дійшла шляхом болісного осмислення подій: “Мети ставати на антирадянський шлях у мене не було. Я не вважаю, що написаний мною у 1930–33 рр. щоденник має антирадянський характер тільки тому, що я тоді перебувала поза нормальною обстановкою, коли радянська влада вела політику залучення селян у колективне господарство”.

Еліда Василівна, обережно гортаючи записи матері, згадує: “Незадовго до арешту мами інформатор, підсланий у наш будинок, той, котрий прочитав і доніс про мамині щоденники, ніби випадково запросив нас у свою квартиру, коли ми проходили вулицею. Там за накритим столом випивали кілька військових у формі. Один з них підвівся і раптом ударив маму, почав кричати, що ми вороги народу і треба нас убивати... Тут у будинок забіг ще один військовий і сказав, що йде їхній начальник. Ми з мамою скористалися з нагоди, вискочили і по снігу побігли до лісу. Військові на санях почали нас переслідувати і стріляти по нас. Наздогнали й поставили на коліна, ми просили нас не вбивати...”

[...] У травні 1944 року чоловіка О. Радченко призвали в Червону армію, повернувся на нове місце проживання сім'ї в с. Мархіївка Городоцького р-ну Кам'янець-Подільської області (тепер – Хмельницької) 15 серпня 1945 р. Складалося враження, що хтось чекав моменту, аби діти не залишилися без догляду. Бо з обшуком прийшли через кілька днів після повернення глави сім'ї з фронту.

Згадує Е. Золотоверха: “Мама щоденників ніколи не ховала. Добралися до скриньки, де лежали щоденники. Я п'ять–шість загальних зошитів, які лежали на столі, встигла закинути під подушку. Після арешту мами ми почали їх читати, а там стільки жажів було написано про голодомор, що ми вирішили, що всю сім'ю розстріляють, тому ми спалили їх...”

Костюк Микола (1915–1997) (Торонто)

Мої спогади у 50-ту річницю штучного голодомору в Україні 1932 та 1933-го рр. (1983 р.)

«[...] Уже в 1931 році, як я був челядником і мав платню 42 карбованці на місяць, то дуже дошкульно відчував нестачу харчових продуктів у крамницях. Тому, що я ще не був повнолітнім, то працював по 6 годин денно — від 9-ї ранку до 3-ї по обіді. Після праці вертаючись додому, вже тяжко було купити щось їсти, бо полиці були порожні. І так щодня. Треба була раненько зайняти чергу коло крамниці і вистояти, аж поки відкриється о 8-й, а деякі аж о 9-й. Поки ку-

пиш (в обмеженій кількості), поки доїдеш до роботи, то вже на 9-ту годину ранку не міг встигнути, хоч би як старався. Начальство моє кричало на мене за спізнення. Треба було викручуватись, вигадувати якусь поважну причину, бо ота моя причина (що стояв у черзі за хлібом) для нього не була поважна. Просив дозволу, щоб працювати не від 9-ої до 3-ої, а від 10-ої до 4-ої. Хоч і кривилися, але погодилися, бо не хотіли втратити доброго і дешевого робітника.

Але постачання харчів так погіршувалося, так загрозово зменшувалося, що я вже і на 10-ту годину ранку на встигав. Ходив до ще вищого начальства, щоб працювати від 11-ої до 5-ої години. Кривилися, сварилася на мене, але годилися, щоб працював пізніше.

Та ситуація погіршувалася щодня. Любив я свою працю дуже, але журився, що її втрачу, бо вже не встигав навіть і на 11-ту годину до роботи. На ту пору я вже оволодів техніку своєї праці, бачив, що вже давали мені досить складні роботи, і я виконував їх з приємністю та радістю, хоч мої кишки “марш грали”. Так справи погіршали, що декілька разів я прибігав до праці аж по 12-й. Тоді я вирішив “розкрити мої карти”. Признався своєму начальству про все, так як в дійсності було зі мною, що я голоду ю. І якщо адміністрація на збільшить моєї платні, щоб я зміг купувати харчі на чорному ринку, то я буду змушений покинути працю у них, а шукати десь інде.

А сам собі думав, куди ж я піду? Бо ж був такий порядок чи “закон”, що якщо не працюєш, то не пропишуть у міліції на квартиру, а як не приписаний на помешкання, то не прийме ніхто, нікого, ніде ні на яку роботу. Отака-то була головоломка. Так і кріпаків колись гнітили.

Висіла моя доля на волосинці. З-перед світанку біг у чергу, щоб бути між першими, щоб таки купити щось їсти і прибігти до роботи на 11-ту. Не раз було, що стояв, стояв – час пройшов, уже минула 10-та, а я ще нічого сінько не роздобув. Нема виходу... Кидав свою (вже близько дверей) чергу і біг захеканий до роботи.

Був голодний, невиспаний, втомлений. Відчував (хоч і дуже любив працювати), що робота випадає з рук, що тиждень за тижнем я втрачаю свою силу і що й надії нема на те, що хтось з близьких допоможе. Найгірше ще допікала думка, що й покращання не буде, а буде ще гірше. Бо в пресі, радіо, на дуже частих зборах, мітингах гриміли погрози, що вороги народу всі будуть знищені. А під оту їхню категорію нас, українців якраз і попало мільйони. Начальство моє теж побачило, що моя продуктивність упала, а план праці як не виконають, то і їм попаде по шапці. Тому вони й вирішили приписати мене до одної з їдалень (столовок), де я п'ять разів на тиждень (по роботі) діставав обід за 90 копійок. Я платив 45 копійок, а другу половину платила адміністрація моєї праці.

Так я і перезимував на тій роботі зиму 1931–1932 рр., аж доки ту їдальню теж закрили, бо не могли роздобути харчів. Отак прикручувала так звана робітничо-селянська власть. То вже була справжня, на військовий манір запланована, московська голодова облога України.

З усіх кінців України приходили загрозливо-потрясаючі вістки про досі нечувану наругу над нашим народом: цілі зграї, "уповномочених" з присланими і місцевими активістами вишукували і під мітлу вимітали у селян, тяжко працюючих трударів хліб. І називали вони, власть імущі, отой грабунок: "кампанією по викачке хлеба". Своє беззаконня вони узаконили і грабували людей прямо серед білого дня. А як хто чинив спротив, то тих вивозили на Сибір, а кого вважали небезпечним, то забирали в тюрми, і без права листування вони там гинули безслідно.

Як їдальню зачинили і я був приречений на повільне виголодження, то я був змушений щось робити, і то швидко. Чув від знайомих, що такі, як і я, були примушені шукати рятунку поза Україною і вже "змотались" у Московщину по харчі. Декому пощастило, привезли... Казали, що то не було легко, але, як каже українська народна приповідка: "Хто не шукає, той не знайде".

Вирішив і я поїхати. Гадав, що днів за чотири-п'ять і повернусь. Але як поїхав на станцію, щоб купити квиток, то побачив, що там таке робиться, то навіть думав, що квитка не дістану. "Содом і Гоморра"... Самі урядовці показують якісь папірці касирам і бачу, що їм дають білети, вони щасливі поспішають на потяг, вони поїхали. А ми, нещасні прості люди, – з нами навіть і говорити не хочуть. Міліціонери просто гукали відійти від каси, а ні, то оштрафує, а то й заарештує.

Так я протоквся два дні, а квитка не дістав. І, нарешті, через знайомого, що працював на залізниці, аж на третій день купив квиток і з великим трудом виїхав на північ з нашої облогою розтерзаної України через Харків до Російської Советської Федеративної Республіки – в Орловську область. Кажу: голодний Харків – бо він, Харків, був дійсно голодний.

Голодний був і я. Бо за оті три дні, що я розбивався, щоб дістати квиток, я навіть не мав часу і щастя роздобути щось поїсти, пив газовану воду з сиропом, щоб чимось заповнити свій шлунок. Думав, що, як доїду до Харкова, то там підкріплюсь, все ж таки столичне місто, індустріальне. Потяг мав стояти півгодини, ніби досить часу, що щось у буфеті купити з'їсти. Та де... Там було так багато людей, що я навіть всередину не міг добитися. Правда, бачив я одного щасливця, що видерся з того буфету і високо над своєю головою тримав щось їстівне, загорнуте у газетний папір. Як я запитав його, що там можна купити, то він відповів, що то є рибний форшмак. Бачив я, що йому з того папірця капало на голову, на одяг, та й гукнув йому, тоді він опустив руки і я побачив купку помеленого оселедця, що і називали його форшмак.

Бігли ми з ним до потяга, бо й він поспішав, щоб їхати на Полтаву. Біг він і на ходу лизав свою купку без хліба, а в мене тільки слинка котилася.

Поїхав я знову голодний, в кишках бурчало, бо я роздратував свою увагу думками про їжу. Пробував вискакувати, щоб таки чоґось

дістати поїсти, та дарма. Аж як переїхали кордон, тобто уже їхали по території Російської Республіки, то на одній станції мені пощастило купити пляшку малясу. Я радів. Але як я роздивився на ту пляшку зблизька, перед тим як пити, то побачив усередині брудні дерев'яні стружки, якесь волосся. Апетит мій був зіпсований. Але голод переміг, і я пив з пляшки маляс. Пив, але насилу, примушував себе, бо вже я був геть охляв. Пригадалося мені, як я ще був малим й купував мамі маляс до печива, то тоді ми їли прямо ложками і з пляшки пив. А цей брудний, якийсь нудний, такий, що я мало що не вернув.

Дочекався ранку і побачив, що селянки виносили на продаж до потяга картопляники, молоко, сметану і якісь коржики, дома печені. Накинувся я на те все, щоб їсти, та якась українська жінка порадила мені не їсти багато, бо, каже: "Ти, хлопче, видно, дуже виголоджений, то бережись". Я подякував їй, а сам заховав до кишені два коржики, та так помаленько і поїв їх, щоб ніхто не бачив. Від того дня я вже мав що їсти.

А як я приїхав до міста Лівни, по дорозі кимсь радженого міста, то там я побачив зовсім інше життя. Люди не були захарчовані. У крамницях на полицях було повно всяких харчів та інших товарів. Треба було почекати до базарного дня, так, що я мав досить часу, щоб придивитися і порівняти їхнє життя і наше. Оглянув церкву і кладовище. У них все було на місці, на гробах хрести з металевими та з живих квітів вінками, а в нас все погромлено. У них церкви існують і не заборононі, священник служить, а в Україні священників поарештовували, позасилали на Сибір чи зовсім постріляли. Обурення опанувало мою душу, сильно защеміло моє серце. Я знав, що то тільки для наївних та засліплених отой так званий "Союз", "рівні республіки", "братні народи". А на практиці, то Україна згідно з їхніми, московськими планами, була приречена на загибелю.

У базарний день, як я пішов купувати харчові продукти та подивився на те видовище, то побачив, що їхні селяни не на плечах приносили, а возами попривозили на продаж, пшоно в мішках, картоплю, коней. Видно було, що ненависть у них до нас була безмірна. Вони, нагородовані, визначали високі ціни, а ми, голодні, поругані, не мали права навіть торгуватися, як годиться на базарах у нормальних умовах та між добрими людьми. Наші швидко купували хто що міг, зв'язували свої клунки до купи, щоб на плечах донести до станції на потяг. Тяжкі понав'язували ноші. Всі готові йти до залізниці.

Якраз тоді почув візника, що стояв на возі і їхав до нас, "кого підвезти, кого підвезти?" Наші люди, вимучені голодом і далекою подорожжю, безсилі, обступили того воза і питали візника, скільки ж він хоче грошей за послугу. Я ж у той саме час був далеченько від того візника та бідкався, що сам не здужаю підняти, а піддати нікому, бо кожне зайняте своїм ділом.

Раптом десь узялася міліція, з криком оточила наших людей, що вже поскладали свої покупки на воза. Міліція кричала: "спекулянти", "ви всі арештовані". А потім командир міліції гукнув візників, щоб оті всі харчі віз прямо до міліції. Зчинилася паніка поміж нашими людьми, та видно було по всьому, що і візник працював для міліції, так скоренько поїхав, а тих наших людей мені було так шкода. Що трапилося потім, я і посьогодні не знаю. Чи хтось з них вирвався з такої немилосердної засідки? Отак "братній народ" помагав нам у нашому тяжкому горі...

Після всього того, що я бачив, десь узялася у мене сила, схопив свої клунки і тікав подалі від базару. Пощастило мені, бо доніс якимось аж до тієї ями, що лишилася після викорчуваного дерева і вітрами нанесене листя ту яму виповнило. Так ото я укинув свою ношу в ту яму, пригорнув листям. Аж як настав вечір, стемніло, тоді я узяв половину ноші і відніс на станцію та здав до комори схову, а потім приніс і другу половину.

Та то ще не були всі мої митарства. Найтяжче було знову купити квиток, щоб вернутися додому. По довгих перипетіях роздобув квиток аж додому, до мого дорогого, хоч і нещасного, бо обложеного Дніпропетровська...

Як доїхав до міста Орел, то знову застряв на дві доби... Мабуть, зробив помилку, що поїхав через Орел, може, б було краще, аби поїхав через дрібніші станції в іншому напрямку. Якимось натрапив на доброго українця-земляка, що працював носильщиком, і він мені допоміг, закомпостирував мого квитка. Так я вибрався з "лабет Орла". Але як і додому доїхав, то знову потрапив у біду, бо хоч і старався вдавати, що моя ноша не є затяжка, та досвідчений службовець залізничі спостеріг, що я дуже переобтяжений, гукнув до мене: "Малий, ану поклади твій багаж на вагу!" Не сказали мені, скільки кілограмів у мене було більше, але штраф заплатив великий. А сам у душі дякував Богові, що бодай не забрали у мене мого найдорожчого скарбу – моїх з таким тяжким трудом роздобутих та такою дорогою ціною заплачених харчів.

Ще як я базарював у Лівнах, то купив ще й хлібину, котру жінка-росіянка, що продавала мені її, називала "ковреда". Та ковреда була дуже низька, але широка і дуже гливка. Зробив з неї дві половини, загорнувши в газету, вложив до валізки. Думав я, що за одну добу їзди не зіпсується, і голодні з'їдять. Можливо, що та хлібина була не з самої муки, а домішано картоплі чи гарбуза (на продаж) і тому, поки я добрався додому, то вона геть зацвіла, позеленіла і прилипла до газети, ніби зрослася з газетою. Їсти її ніхто не міг, хоч і голодні були.

Вернувся я додому і на другий день пішов до роботи, а на мене всі почали кричати. Як, питали вони, де ж я був так довго, ще й не вірили мені, що їздив у Московщину по хліб. Аж одинадцять днів? Українсь-

ка приповідка є: "Ситий голодному віри не йме". І Москва сльозам не вірить...

[...] Добрий чоловік з щирою душею, з кимсь десь поговорив, розповів, що я є дуже нужденний, але працюючий, і мене прийняли на працю на залізницю. Спасибі, що рятували мене від голоду. На роботі була їдальня, і там хоч і пісними стравами (казали "приварок"), але годували нас щодня. Однак справа з харчуванням дуже погіршувалася всюди, в тому числі й на моїй новій роботі. Чув, що було аж так погано, що як возили з Білорусії будівельні лісоматеріали, то тихенько десь там купили бугая і заховали його з дошками у вагон. Дошки на будову, а бугая – на кухню. Але ж на те і облога, щоб людей голодом морити... Бугая на кордоні України знайшли і забрали, а "преступникам" (злочинцям) грозили тяжкою карою.

Находила найстрашніша в історії України зима 1932—1933 років. Відчували люди якусь несамовито пекельну загрозу... Всі видатні мужі нашого народу, з усіх ділянок життя України були виарештовані, заслані або знищені, а люди, як ті сироти, пригнічені тяжким терором "братньої республіки" з півночі були ізольовані від усього світу, без вільної преси, без вільного радіо, "билися як риба об лід", "моталися" і перебивалися-харчувалися, чим тільки можна було придумати, жили з вірою в Бога та свою століттями вироблену у одвічній боротьбі з усякими наїзниками, витривалістю.

Всякі "парт-тисячники" та пройдисвіти, наслані на Україну зі всіх усюд, а були й такі, що аж із закордону "політалися поживу відчувачючі", сиділи, як ті хижі, голодні на владу круки, як те чорне вороння, і чекали... Режим наступав і жадібно спостерігав, як то, згідно з їхньою утопійною теорією, Україна стане перед ними на коліна.

А Україна, хоч і мала великі втрати, але не стала перед геростратами-руйнівниками на коліна... [...] Закінчу цю свою розповідь про ще одну мою голодну подорож-одіссею, цього разу вже до самої Москви, у квітні місяці, страшного і ніколи незабутнього, 1933-го року.

Через добрих людей я одержав вістку від моєї мами, що немає харчів і діти вже почали пухнути від голоду... Знову тривога. Треба було знов десь їхати негайно, бо в Україні все забрано, як вони казали "под мільолку".

Але цього разу я вже був залізничник і мав право, привілей їхати раз у рік безкоштовно. Того ж дня я пішов до свого начальника і просив його, щоб дав мені відпустку на два тижні та щоб виписав квиток на проїзд до Москви і назад. Він, спасибі йому, не відмовив мого прохання, але був дуже здивований і казав мені: "Чому ж ти не почекаєш до літа? Тоді і природа краща, і купатися можна. А тепер що?" Та, на жаль, я не міг йому сказати, яка причина мого поспіху. Не йшов я додому, а летів. Був радий, що, може, цього року мені пощастить краще допомогти мамі, ніж минулого року.

Швиденько зібрався. Добра сусідка підказала мені, щоб я приніс їй декілька своїх рушників, вона построчила їх ручною машинкою і вийшли такі хороші торбинки: на пшоно чи якусь крупу, один мішок я мав від минулого року, а другий позичив у доброго земляка. Старенька доморобна валізка, два мішки, три чи чотири торбинки, ще й наволочку стягнув, узяв добру вірьовку і поїхав на станцію Дніпропетровська. Гадав, що як маю квитка, то буде легко виїхати. А то така сила народу товпилася всюди, що мені, з моєю великою валізкою, було тяжко навіть добратися до каси. Повірте мені, що я протовкся дві доби і не міг добитися, щоб мені, залізничникові, прибили печатку на моєму квитку, що я маю право виїхати до Москви.

Хтось порадив мені виїхати з Дніпропетровська до ст. Синельникове, а там, казали, потяги ходять часто, по магістралі Севастополь – Москва. Та як я ще доїжджав до Синельникового, то побачив страшну картину, ще далеко від станції. Понад залізницею юрмилися люди з дітьми цілими родинами, жінки з немовлятами понапинали кущі ряднами і там під дощем гинули, на мокрій та холодній землі. А на станції – як у Дантовому пеклі. Сила-силенна народу. Багато міліції та енкаведистів, що нищпорили всюди, вишукували тих людей, що не мали квитків, називали їх "безбілетчиками", і їх, струджених, голодних забирали і десь вивозили, чи просто арештовували, а міцніші та мудріші утікали із станції, та ото і рятувалися під ряднами та кущами від дощу. Душа моя боліла, як дивився на те всенародне горе. Бо, як я, залізничник сам, уже маю квиток і ніяк не можу вирватися, то вони ніколи не виїдуть з дітьми, з жінками та речами. Вони – кандидати загинути від голоду.

Тільки подумати: н а р о д розбурхали, як те муравлисько, і люди, щоб рятуватися, йшли на станцію, їх ловили, арештовували. Хто ловив той народ? ... "Народна влада". Чому їх ловили? Бо вони – Н а р о д – хотіли їхати залізницею, що якраз же і є на те, щоб нею народ їздив. А сама назва: "Міністерство Шляхів Сполучення". О, ні – "Народний Комісаріят Шляхів Сполучення"! Яка іронія... [...]

Пробував я, пробував, щоб якось виїхати, але ніяк не міг. Розбирав мене страх, ще так і моя відпустка пролетить. Не пускають нашого брата, а самі їздять. Вирішив дочекатися ночі, забігти ззаду потяга на другу, темну сторону, виліз на дах вагона, прив'язав себе до димарця і що буде! Перехрестився, проказав: "Господи Боже, поможи і бережи".

Так я їхав, аж до світанку, і боявся, особливо під мостами, і спати пробував, бо багато ночей не спав, та зубами дзвонив від холоду. Вже поза Україною зліз, пробрався у вагон і радів, що може таки пощастить допомогти мамі. Роїлися думки, що квиток маю, а їхав, як собака, на даху та змерз так, що тіло дрижало, ніби в лихоманці. Оце така "відпустка"? Ще вдома чув, що у Москві продають білий хліб. То була правда. У Москві все продавали, у Москві всього було досить, аби твої гроші.

Найперше – купити хліба. Довга біленька булка, що аж моїм очам не вірилося, бо вже роками такого хліба навіть не бачив, а тепер тримаю у руках і можу їсти. З'їв одну булку і ще був голодний. Пішов до іншої крамниці та купив ще одну. Дуже хотілося поїсти чогось вареного.

Зустрів на вулиці залізничника в уніформі і запитав його, де тут можна купити суп чи борщ? А він питає мене, чи я українець? Кажу – так. А він каже, що він також українець. "А квитка на потяг маєш?" Кажу – маю. Тоді, каже, йди у вокзал, там побачиш маленькі двері, то залізнична їдальня, там і купи собі обід.

З'їв я й другу булку за обідом. А вже потім розпитав у подорожніх, де ж той критий ринок, що я чув про нього ще дома. Розшукав я той базар, а там – купуй, що хочеш та скільки хочеш, аби тільки умів заховати, від тих, що все "винохують", бо ще й спекуляцію "пришиють". Купував я і – замість радіти – у мене розболілася душа. Бо ж у нас, споконвічних хліборобів, в Україні, все відібрали даром... А тепер ми, ніби жебраки, змушені їхати у їхній край і купувати все те, у нас забране, за дуже високу чорну ціну. А чи привезу все те мамі? Чи, може, ще й це тут гнобителі заберуть так, як минулого року в Лівнах забрали все у наших людей?.. Але, купуючи, я натрапив на земляка. Він був завідувачем їдальні там, де я працював, він також щось купував. Ближче я його не знав, а тільки знав, що він завідував їдальнею. Підійшов до мене ближче і каже, що він потребує моєї помочі. Що він дасть мені грошей і просить, щоб я купив хоч з 5 кілограмів масла для їдальні нашої. Казав він: візьміться, не бійтеся, так вже робили і вдавалося проскочити, ми ж залізничники. Почув я про коров'яче масло і пригадав за бугая, потреба громадська, і я погодився. Дав він мені грошей, і ми пішли окремо докуповувати коров'ячого масла.

Ми поспішали вертатися додому, була якраз першотравнева парада у Москві, все обвішане червоними гаслами про перемогу...

Нам вдалося влізти в потяг і вже через вікно з вагона ми чули і бачили, що летіли літаки у формації так, що зображували собою вигадане прізвище "нового царя" – Сталін.

Не рахували ми, скільки ж то було потрібно літаків, щоб аж таке вигадати?.. Але найменше три – чотири десятки... З України люди не мали кусня хліба і з голоду пухли і вмирили, а вони літаками виписували його ім'я... Таке коштовне і безглузде парадування... Вони святкували... А ми мучилися...

Те їхнє "видовище" нагадало мені зовсім протилежне, нагадало мені розпачливі зойки матерів і дітей у голодній Україні. Бо, як прив'язаний на даху вагона їхав на північ, то чув плач невольників з горя. На кожній станції, де зупинявся потяг, голодні сміливці, мужчини і матері з підлітками, пробували чіплятися на буферах між вагонами потяга, бо в двері їх ніколи не впускали, але їх "народні охоронки" немилосердно спихали та стягали додолу, навіть на ходу... Вони не мали жалю до плачу матерів і дітей, так, як і "Москва сльозам не вірить"... [...]

Вінницька область

**Записи, надані Оксаною Іванівною Шалак,
к. філол. наук, н. с. ІМФЕ НАНУ**

Шалак Іван Олексійович, 1937 р. н.,
колишній учитель, директор Котюжанівської середньої
школи, тепер пенсіонер, мешканець с. Котюжани
Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
(записала Шалак О. І. 12.04.2006 р.)

«Сім'я напередодні – тато, мама, я (37-го року народження), сестричка Ляоня (47-го року), брат Женьо (із 43-го). Протягом зими і весни померли з голоду тато, брат Євген, сестричка Леоніда. Мама й досі нарікає на тата, що той не хотів замінитись за хату з іншим господарем, який пропонував доплату. І тих грошей, можливо, вистачило би деякий час прогодувати всіх нас. Тато казав: "Тут моє коріння і звідси я нікуди не піду, хоч і помру". Так воно і сталося.

Я, як старший, ходив по селі, скільки міг ходити, випрошував у людей хоч кулак квасолі чи іншого зерна, чи напівгнилої картоплі. Радів усьому, що давали, хоч це було рідко, бо всі люди перебували в такому ж становищі, окремі в трохи кращому.

Гірше було меншим, Євгенові і Ляоні. Вони завжди чекали, що хтось щось принесе. Але насправді надія була лише на маму, яка вночі перекопувала городи в сусідів, щоб знайти мерзлу картоплину – а вона була біла, як сніг, із неї ми робили млинці. Мололи качани кукурудзяні, насіння люцерни, кропиву, бадилля кукурудзи, серцевину стебел соняшника – і все це йшло на випікання млинців. Їли цвіт, глей. Половинки дубових жолудів підсмажували на бляшаних листах – і це був делікатес. Правда, потім ставало тошнотно і викликало рвоту, такий стан не можу і зараз забути.

Ласували буряковою мелясою, яку наливали люди в коритця і розставляли на полі цукрових буряків, щоб так виловити метеликів, бурякових довгоносиків. А меляса липка, в'язка, солодка – і всі ці комахи прилипали. Ми їх викидали і облизували пальці, руки...

Маленька сестричка не вмiла нічого ще, їй було кілька місяців. Вона лише плакала, поки могла, а далі лише лежала і смоктала свої пальчики. Висмоктувала прямо до кісточок. А ми брали всяку всячину, пережовували і замотували в марлеву ганчірку і називали це "музюк", давали їй в рот – і вона смоктала... А далі й померла...

А ще приносила мама м'ясо здохлих коней, яких вивозили з ферми на скотомогильники, там було людно – і дещо діставалося й нам. Щоранку носила в'язку дров до містечка Чернівців, що за сім кілометрів від нас. Там у євреїв міняла на якусь муку, грис чи ще щось інше. А тоді варила казан цієї бовтанки – і ми ласували.

Коли я залишився вже один у мамі, була весна, були колоски на полях. Я ходив – і в торбинку їх наривав, приносив додому – і зерно їв. Та одного разу прийшли люди (голова сільської Ради, голова колгоспу і ще якісь) і вирвали із рук торбинку з колосками, погрожуючи мамі судом, забрали з хати все, що можна було...

В межу з нами жив батьків брат, дід Петро Шалак і тітка Домна. Коли з'явилися весною гриби, вони збирали і їли. Одного разу отруїлися, баба Домна бігала по вулиці і кричала: "Губ, губ! Губ, губ!" Так і померли на подвір'ї, два дні лежали, а в носі, роті вже лазили мурахи...

Важко і боляче про це згадувати, хай ніхто цього не знає...»

Шпаковатий Петро Францович, 1918 р. н.,
пенсіонер, мешканець с. Котюжани
Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
(записала школярка А. Є. Опольська, 1994 р.)

«Коли мені було 12 років, я пас гуси. Одного разу йшов додому по мосту, а з-під моста вибіг чоловік і побіг за мною. Я втік. Тоді люди їли людей. Було таке, що люди помирили просто на дорозі. В останню минуту кричали: "Я хочу їсти, дайте мені їсти!" Їх підбирали і вивозили на цвинтар, ховали без домовини...

Люди їли, що бачили: різний буран, цвіт з акації, його парили.

Помню, як одна жінка зарізала свого чоловіка. Ніхто не знав, де він подівся. Потім не стало її двох синів. Аж після знайшли голову хлопчика в окопі. Її забрали в міліцію – і більше ніхто її не бачив. А дівчинку цієї жінки забрали в приют.»

Солоненко Марфа Данилівна, 1910 р. н.,
колишня мешканка с. Котюжани Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл., нині покійна
(записала школярка В. Крицкалюк, 1994 р.)

«Гинуло багато людей. Але всіх я не пам'ятаю. Хіба можна всіх запам'ятати...»

Ось кілька фамілій людей, що жили на моїй вулиці: Фаріон Докія, Щупаки (вся родина), Король (ім'я забула), Демба Ганна, Арнаут Текля...

Іду я до мами своєї (а жила я з чоловіком у свекра) і побачила, що сидить жінка, Ганною її звали, під грушкою і їсть гнилиці і равлики. Їсть і прихвалює, що дуже корисні і смачні равлики.

Мені важко не було, бо чоловік був об'єзчиком і получав вісім фунтів борошна; свекрусі за те, що робила ланковою, давали шість фунтів борошна.

Одного разу чоловікові дали погану конячину їхати в інше село за хлібом. Коли він вертався з хлібом, голодні люди зловили його коняку, його побили, а хліб весь забрали.»

Шпаковата Аделя Мартинівна, 1928 р. н.,

колишня мешканка с. Котюжани Муровано-куруловецького р-ну Вінницької обл., нині покійна.

(записала Н. Г. Шалак 1994 р., розшифрувала О. І. Шалак)

«В нашій сім'ї було шестеро. Не було шо їсти, але спасала корова. Та все 'дно мій брат Антон був дуже спухлий. Померли з голоду мої дід з бабою. Люди тоді вмирали, як мухи. Мої батьки тяжко працювали в колгоспі і получали двісті грам хліба. Їли ще лободу, пирійку, школьки, равлики.

Пам'ятаю сім'ю, яка померла: Гачанірські, чоловік і жінка – Юсько і Людвіга. Коли помирали люди, їх збирали разом, накривали веретою і вивозили на цвинтар. Мені тоді було лише п'ять років. Але, пам'ятаю, людей тоді не ховали, а збирали всіх в купу, замотували у верету і кидали в яму.

Я до сих пір жива і лишилася на старість калікою, а пережила дві голодовки, а на старість не буде кому подати води...

Мама називалася Марія, тато – Мартин. Старший брат Людвик, сестра Марія... Молодший брат Антошко пішов на фронт, його вбили...

Ми так жили, шо їли лободу, перійку, гнилу картоплю, школьки, равлики. Ми так жили... І це не забудеться ніколи.»

Шалак Марія Дмитрівна, 1918 р. н.,

пенсіонерка, мешканка с. Сокіл Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. (тепер Чернівецький р-н)

(записала О. І. Шалак 14.04.2006 р.)

«За часів голоду (це сорок сім років) дуже мало було котів – повилонювали, а лупили їжаків... А яке то м'ясо? Тоді шо було не хароше? Все їли. А кобилу ондо везли на поле з колгоспу, то ми з

Титяною пішли обібрали всьо, лишилися тіко кости і кишки. Тий ми тото на плечі зібрали, тий до річки прийшли, пополокали. Й на верети – й гайда додому. Суп варили, на шо ж... Давала бабі Наді потрошки...

Той, шо в тридцять третім році, голод я якось перенесла. На їднім бурані... Тоді ше була мала. Шо тут розказувати? Їсти ни було шо, а якось робили, загадували в колгосп – тий робили... Трохи видавали – таке в чашечку трошки... І це на цілий день. І сапати треба було... Канавки копали, як бураки сіяли... В школу ходила, це ж п'ятнадцять років міні тоді було. День піду, а тиждень – не. Кончила так сім класів... Ой, говорити не годна... Я й зара... чуєте, як я говорю...

Ондо Іванко Курочка шо не ззів сестриної дочки? Така велика буде, як сяво озьдо тая Віка сусіцька... Мама вмерла, а воно лишилося... Коло сего, се ж її дядько. Ввечері були, і бачили, і всьо... Прийшли рано там чи вдень – кажут, шо нима... То де вона поділася? Кудя вона пішла?

А ондо Тодосій сей, по сусіцтву зо мною і жінка его – то тоже маленьке було в них – й тоже пропало, ззіли... А щенята, коти, їжаки колючі – всьо зништожували. Палили на вогні, на тичках...

А в триціть шестім я вже віддалася. Була бідність. А в тридцять семім уже Іван родився...

– Чи бідна ваша родина була?

– А шо ж не бідна? В позиченім віддавалася: блюзочці й димочці. І вірічини позичала у сестри... А вона потому пішла додому – та й забрала з собою, бо й в неї їдна була...

В чоловіка Олексі батьки тоже з голоду пропали – Демко й Параска. В тридцять третім. Олекска тоді якось вижив. Вижив... На постилі горохлянка, кукурузиня застелине – так і вимотався, їв. Із поля де який колосок, де якесь шо – піде, врве...

А Петро Шалак, вуйко, жінка його Домка... Ці вже в сорок сьомому... Я годна всіх хіба памнятати?

А Льоня моя чога вмерла? З голоду! Бо я ходила в поле, а воно... Голодне. Приношу з поля тую бевку, сама й ни кушаю, прибіжу, скоро їх погудую тепленькою, а то розвожу ше в казані, щоби більше було. На душу, тую, що роби, давали кварточку – десята кварта. Та я тото пиривару, а Манька Ягуньчина помагає Льюню бавити [дівчинці дев'ять місяців. – О. Ш.]. Та вже облизуют там всі. Воно так попадає там... То дитя виссало собі ручку, чисто ззіло – тако вже прамо мнясо голе... Льюні девіть місяців, а Женькови... Кілько Женьови? Штири роки, сорок третього року... Бо вже якось ішов з ясел, а його питають: «Де твоя хата?» – «Там, де соняшники», – каже. А в нас коло хати поли соняшника було...

Якось Іван вижив. Спух, як колодка, таке – аж блищуче. Якось прийшов голова [колгоспу. – О. Ш.] з хлопцями, принесли ту пшеничку – шо він накрив десь на полю в торбинку – в сю торбинку, шо до школи книжки носив. Тий нарвав пшеничку... Тий пирискочив чириз

город, а сусідський – сторожом... Тий взяв ту торбинку забрав, тий заніс у колгосп: "О, дивіця! Бирут рвуть вже колоски!" Дивлюся рано (якісь губи назбирала на тім, на гнойови, якоїсь трохи лободи – тий вару юшку), дивлюся – йде штирох. А до нас всьо ходили хати купувати, люди приїжджали. Бо ще тато жив, як приходили за сев хатов... Я кажу: "Тий продаймо, тий купимо маленьку". Воронюк приходив, сей, шо на першій сотні жив. Були тут, дуже хтіли сеї хати... А я думаю: "Знов за хатою йдуть". Дивлюся, а се с колгоспу: члени правління і голова. І нисе ту торбинку. А я ввечір натерла лободи і якогось ще, примішала... з тими, з качанами, з кукурудзи меленими, – та таке чо-о-рне... І ввечері ни спекла всього, думаю: се ше на ранок лишу... Тий стуїт субі на стулі. А той голова подивився (Гуцуляк був, Борівський головою), подивився тий каже: "Шо се ви, ніби виклали на стіл, як се кажут, кал". А я кажу (чекай, як їго по батькові, ни знаю): "Се, – кажу, – блинці, я ше маю пикти, йти в поли озьдо та й оце лишити, башти шо... Ти й се, – кажу, – блинці це будут". А він подивився та: "Де хлопчик?" А я кажу: «Ондо на п'єцу, подивіця: він блищу чий, як...» Та й ни кажи: "Нати сю торбинку", а кажи: "Ну, шо ж, кріпціця..." Ти й вже виходять... Виходим. Ті вперед вийшли: Гелка Франко і Янко Кривий, і Михасько... Се брат. А я ту торбинку тримаю... "Най ід-е-е, колгосп ни пропади..." – голова кажи. "Колгосп ни пропади, най іде. Як годен..." Та й ту торбинку я ни віддала. Ни взяв тої торбинки. Він (Іван) вижив, бо по силі ходив. Хось шось дасть, якусь побачи фасольку... У тої, у Наталки побачив, та й хтів взяти, а вона надійшла тий сварила ся з ним. Ти й так він і виживав... А то коняка здохни в колгоспі, а я слухаю се, шо люди кажут. Ти й доки добіжимо з сестрою, з Тетяною, тудя, де до річки відвозят ті коні, то вже того м'яса нима, йно отроба, а ми й тим тішимся. Та й ту отробу в мішок на плечі і до річки та й там виполощим ті кишки, тото чисто всьо... Ти й принесли додому (бо вона тожи голодувала, Титяна)... Ти й навару того супу... Ти й так виживали, шо ж мали робити?..

До школи Іван ни ходив, бо не годин був ходити. Ой!.. На разу в нас була корова, то він корову пас. Та й поженуть у ліс, а вона дуже плохесенька, а вони оба вчепляця: сей звідти, а той звідци – виссут то молоко, а я думаю собі: "Ну, шо ж таке, шо нима молока..." А Титяна була в лісі ти й бачила, шо цей, шо вони сцали корову. А я думаю: "Щось вона смієся". Тий каже: "Вони спасаюця так".

А то знайшли олиня підстріленого з Титяною, олинь здоровий, в лісі. Ти й того олиня притягнули, облупили шкуру, вона субі взяла, а я субі – тий так... А потому ше й ту шкуру ни вспіли ззісти, бо вже появилася просо висною.

А то мій прийшов з війни тий привіз бомаги – ватманські листи, то продавати я носила. Той листок двацять рублів. Се я тургую за той листок. Тий возьму скілька тих листків, продам. Якось так удавалося, тий виживали. А якась із суда сикритарка прийшла (тий ще є листо-

чок). Скільки я сказала, а вона кажи: "Коло мени нима гроший, йдіт зо мною тий я дам там гроші". Прихожу... Я дохожу тако, глип, я се, як воно називаєся, народний суд. Кудя се я йду? Али йду. Йду. Прихожу. "Як фамілія?". – "Так і так. З колгоспу". – "А в вас дома є ще?" А я кажу: "Де-е-е? Се чоловік трошки привіз, тий я продала – тий всьо. Се шо? В мени діти, кажу, здихають". – "Ну, ладно, ми приїдимо, провіримо". При-ї-їхали. Приїхали, тий скрізь глядя тої бомаги – дійствітільно нима. Вилізли на гору – а ті роги... А се кажи: "Відки се?" А я кажу: "Відки? З оленя". – "А ви де його взяли?" – "Ззіли..." І так гляділи, гляділи – а тоді: "Штраф. Розпишіця". Розписалася – і до ниньки. Ни платила, нічого ни казали – і так... Али прижили. Приїжджав забирати судвиконавиць, али ни було шо. Опшим, добри нажилася... Нима шо казати. Того й здоровля нима. Кажи, худа, чога худа? Бо пиринесла голод.

В сорок семім вже ни їли людей, ни чула такого. Се був іначий, в трицять третім хужий голод був... Най воно нікому ни сниця! Щоб ніхто добрий і милий ни дочикав такого бачити, як я бачила!»

Порощенко Ликера Іванівна, (1924–2006)

*(записала Н. Г. Шалак 13.01.2005 р.,
розшифрувала О. І. Шалак)*

«Я двадцять четвертого року народження, на час голодомору 33-го року мині було 9 років. Наша сім'я складалася з батька, мами і дев'ятьох дітей. З них вижили тільки шестеро.

Як був голод трицять третього року, в Долинянах був колгосп, сіяли всьо: пшеницю, овес, ячмінь. Али був ниврожай, засуха.

Коли ми ходили з мамою бураки сапати в поле, то мама на обід брала тільки зеленої цибульки. Вціпне – і так ми обїдали. Дома пикли малаї з лободи, кропиви. Липухи (коріння) товкли в ступі, качани від кукурудзи пересівали на сито – і такі були бліни. Ходили з торбами попід хати, просили їсти всі діти – в своєму силі і в сусідніх: Кривохижинці, Михайлівці, Співка.

По городах лежали пухлі люди, їх завозили підводою і ховали на цвинтарі, ями вже були готові викопані. Андрон Шідловський – голова сільської ради, Юхтим Олійник – голова колгоспу. А тато мій коло курий робив у колгоспі, мама – в ланці.

Наша сусідка Текля (їй казали Гольода) доглядала свого внука-калічку (батьки їго померли з голоду). То бабка попросила сих людей, шо звозили трупів, щоб і їго забрали ше живого і закопали там, бо сама ни могла прогодувати їго. Коли привезли на цвинтар, то їго кинули в яму і ше живого закопали...

До нас прийшла якась сусідка Манька Гусачиха, просила їсти. Ми дали кислого борщу – це буряк сирий різали на четверо і квасили

двоє неділь – і так з него варили борщ. То ця жінка випила з півлітри такої юшки, вийшла за ворота, впала і померла...

Жило їх штири сім'ї Гусаків: Микола, Манька, Сяня, Ганя, Марія, Марфа, Терентій, Юстина, Мотря, Іван, Марія, Григир, Марта, Федір, Феврона – всі повмирали в голодовку. Гавриші так само – Максим, Бганка, Яків, Фросина, Ананій, Мотря. Ховали всіх в одній могилі.

Їли коні здохлі, збігалися люди і по куску розбирали. І в колгосп бігали, забирали здохлі коні.

Дома було четверо овець. Города було трицять їдна сотка. Коноплі, льон сіяли, градки, картопля була. Комнезами – Захар Кравчук, Луган Столяр ходили ночами, залізними прутами шукали зерно.

Коло цвинтара від трупів такий запах був, що ни можна було пройти, деякі трупи були ни покриті навіть землею. Ловили жаби і пуховки, їли коти, собак. Перед нашою хатою жила сімня Біликів – Іван і Ганна. Було в них п'ятиро дітей: Грїшка, Сашка, Фоня, Надя і Маруся. Вони вижили, бо ходили в ставок, ловили жаби, раки, збирали равлики.

В сорок семім році, після війни я їздила в Закарпаття, Івано-Франківську область, Львівську, в Дрогобич – літо і зиму на поїздах. Якось їхала я в Львівську область на товарному поїзді на площадці, де було висипане вугілля. Я тільки-но стала, а чоловік надїшов з топором і відібрав зароблене. Гаками тягнули з поїзда мішки і людей. Те, що заробляли на заробітках, важко було провезти. Сміялися з нас у Западній, називали нас "совітами", "москалями", не пускали переночувати. А другі думали, що ми "бендерівці". Хазіям грозили за нас, стрїляли, з хатів виганяли, али вони нас і спасали, було...»

Огородник Дмитро Митрофанович, 1930 р. н.,

пенсіонер, мешканець с. Котюжани
Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.
(записала Н. Г. Шалак 14.04.2006 р.,
розшифрувала О. І. Шалак)

«Я жив у Черкаській області, то їсть Вінницька була тоди. Монастирищинський район. Кругом голод 47-го року був важкий. В 47-му році я якраз приїхав в Ольчидаїв. В мене тако случилось, значить: батька забрали на фронт, він загинув, а мама в сорок шосто-му році умерла. Ну, мені шо, я тридцятого года, се мені було п'ятнацїть років, шїснацятїй рік... І я лишився якраз сам на сам у цей тяжкий сорок сьомий рік. Він був тяжолий! Короче говоря, в сорок сьомому році ніхто не мав шо їсти. Це була каторжна система, понимаєте! Де хто шо міг достати – доставав, а то, большинство, це була каторжна система! Я вчився тоді в ФЗО сахарної промишленості, і мене звідти направили в Ольчидаїв, на роботу, на востановленіе сахарного завода. Я приїхав сюда. Зима, до станції (ми приїхали, нас троє

приїхало), сюди на станцію. Нас справили, де Ольчидаїв: "Тако, хлопці, їдїть по стовпах..." Дороги на станцію ни було, було заметено всьо снігом. Як шось від заводу треба їхати чи за вугльом, чи за чим-нибудь, то треба брати в машину з собою грушків, шоб прокидали дорогу – так жи проїжали туди...

Але ми їдем, їдем тудою горою, каже, там приїдете до лісу, там буде трубу видно, та й туди повертаєте, на ту трубу... Отак ми приїшли, побачили ми ту трубу, ага, ми приїшли вже в завод, десь було вже, наведено, часа (це вже після обїду) три дня. Зайшли в завком, пред'явили своє направленіе, а тоди якось дбали за цих людей... Зразу з'явився профорг заводу, потом главний інженер, потом главний механік, бо ж ми спеціалісти – слїсара, о... Потом коменданта визвали, дальши за комендантом визвали зав. столовою. Нам дали карточки, дали продуктові і промишлені. Продуктові карточки, там було, кажеця, сімсот грам хліба, о, а остальное, крупа там – всьо це їшло на столову, нас там кормили. Ну, а ті, хто ни мав карточок, я ни знаю, як в колхозі там давали, понимаєте, їм. Я робочий був, мені так давали. І дали місяцїв через два ссуду – дві тисячі рублів на каждого. Ну, там воно було так, шоб поставити якусь картїну в общежитію, в комнаті. Яка там там картїна, як їсти хочецця?! Вийшов, тий там коло клубу (знаєте, де клуб, а де столова була колись в Ольчидаєві?) і там базарчик такий – і там в четвер паланиці – десїть рублів і п'ять рублів фляшка молока. Це вийшов, п'ятнацїть рублів ззів – і ни наївся, і пішов на роботу. В селі було тяжчи, на проїзводстві – обеспиченіе... І, шо ше хочу сказати... Хочу сказати то, шо хоч як воно ни було, но вкінці вже сорок сьомого року, в дїкабрі місяці, одмінили вже карточну систему, вже давали хліба ни сімсот грам, а потом вже давали хліба на три рублі. Скільки там вже, понимаєте, на три рублі... І хліб продавали для робочих всередині заводу...

А на Черкащині там шо... молодші мої брат і сестра були – в детдом забрали. Бо батьків ни було. А старша сестра жила в батьківській хаті, город великий, роботи хватало. Голодували так само. З тіх пор, як я поїхав звідти, то я, може, за всі роки, кажеться, як ожинився, то був два рази в отпуску, а так... я туди ни їздив».

Марія Н, 1927 р. н.,

с. Верхівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.
(записала Л. Іваннікова 9.10.1996 р.)

«– Розкажїть про голод 33-го року – Ви це пам'ятаєте?

– Пам'ятаю, бо дуже бїдили! Нас три було сестрі – ця і я, і ше їдна сама старша в Вінницькій обл.] Я сама не знаю!.. Це ти будеш розказувати десь, чи шо?

– Це, може, книжка коли буде...

– Ти й це тридцять третій. Тато й мама поїхали в Кодиму міняти шо-небудь – який хліб, чи квасолі, чи кукурудзи... А нас три – я сама менша. І це копають город, а я їду тут, в сусідстві, на долину і рву лук, так як часник, то того луку погризем, а ні сухого жому – зварили, лиш наїлися і ве-е! Викидала – і копай город!

Батьки прийдуть з теї Кодими (що-небудь принесуть), скоро тато кажуть: "Ти шо роби ни роби, а скоро вари шось дітям їсти!" Варат – чи кукурудзи принисут, то скоро на крупи на якісь, чи фасолі... Біда! 33-й страшний! Плецків з бур'яну напечу – такі добрі! А в Гані в теї, в сестри, був покойний Коля, бо його вже нема... Шо-небудь Ганя йому [зварить, а він не їсть], а вона каже: "О, ти не знаїш голоду!" – "А, я б їв би того плецка? Поліз би на піч та й взяв би сухарів!" А вона каже: "А тоді були сухарі?!"

Погано тоді, шо там казати! Тяжкий рік крепко був!

– У Вас у родині ніхто не помер?

– А я? В нас було дітей одинадцятєро, то нас три лишилося! Всі пішли... Є такі дні, шо по п'ятеро й по шестєро в ящик у віз кинули й повезли, в їдну яму скидали... Шо, ховали так як зараз? В нас перший рік. Шо ми трошки так-сяк мали шо їсти. Мама розчинила в ночвах із проса то лущпиння, пекти плецики. Тут два чоловіки прийшло, тею рукою... ти знаїш як голод, попухли руки, гразні – він тою рукою в ті ночви... Вона каже: "Як він вже ті руки встромив, я його буду пекти?! Най кончає!" То наїлися те й дойшли до Верхівки туди, де церква, там жида жили, багато хатів було – то вибили ями, шо то перегрузили жолудок голодний, те й покончались... Але кому життя, то й той витріпався, а кому... то те пішло... Та й так...

Старші брати ше робили, а я ж кажу, піду за луком, луку погризем те й гайда, знов... Тяжкий був рік!»

Степанюк Федір Никифорович, 1925 р. н.,

уроженець с. Тютьки Вінницького р-ну
Вінницької обл., проживає в Києві з 1951 р.
(записала Л. Іваннікова 8.10.2006 р.)

«– Мені було вісім років тоді. Ну що сказати?

– Вас не розкуркулювали?

– Ну, батько був середняк. Забрали все в батька! Одну хату стару лишили! Стару хату, котра вже така...

Шо я пам'ятаю? В колективізацію, я це пам'ятаю, шо їхали по вулиці підводи, сиділи на підводах діти по четверо, жінки з ними – висилали. І накріті якоюсь рядниною... І я цього б не знав, може, бо я ж з 25-го року! Но мати вийшла на вулицю отак і стала плакати! [Далі розповідає, сам плачучи. – Л. І.]. А тітка, сестра матері, тоже: "Ой, Боже, Боже, що це робиця – людей висилають!" Ну, я не міг тоді на-

віть зрозуміть, шо воно: висилають – чоґо це висилають? Потім, коли я став більш дорослий, то став питати матері. Вона каже: "Розкуркулювали! Узяли – у того два коні були й пасіка, уліки – це куркуль, його вислать в Сібір!" Я кажу: "А держали вони наймитів?" – "Ніяких наймитів в їх не було! Вони самі працювали! Це були самі такі працюовиті люди! Їх в Сібір – куркуль!"

Батька обібрали – середняк. Ну забрали буквально все! Шо коло хати було – сарай, клуня була – це все розібрали і забрали. Лишилась одна хата стара. Ну, це було до голодомору.

Типер мені шо ввійшло в голову – оце про голодомор я не можу докладно розказать, подробності такі... От як прийшли в хату, – заходили по шість-сім чоловік. Хата була під соломою і, знаєте, ото стріха, і на стіну спираються крокви, пошита соломою. Так вони не лягали, ці сніпки, на стіну, а підбите було дошками так, гарно шоб було, красиво, підбите дошками. І це звук оцих дощок мені до сих пор в голові – восімдісят років! Ходять ці муцини і палками такими, колками: трах! трах! Кругом теї підсобійки... Отам стукає глухо! Дивись там – хліб наведено сховав або зерно! Отак пішов дальше, знов: трах! трах! трах! Хто це, шо це – там дивись, слухай там дивись! Поковиряли кругом – шукали. У відрі картопля – забирай! Вопщем все забирай! Ну як вже кончилось цим, я знаю, шо померли, в мене брат був і сестричка менша – вмерла ще ранше, до того, як забирали, коклюш казали, а через 11 день брат вмер. А я лишився один. Так уже мене батько й мати старались, шоб спасти, шоб ми вижили, шоб я жив.

Ну що нас спасало, я так вважаю, шо нас спасло – оце, шо батько, я не знаю, як він – в нас дуже велика була купа гною на току. І він – коли він зробив, шо він, як, діру якусь [в тому гноєві. – Л. І.] і я не знаю, чи мішок, чи скільки сховав туди, закрив діру ту, закрив і заклад, і ніхто туди не міг залізти – тра' їм розкидати той гній, то ніхто не ліз. І доставали ту картоплину. Коли-там дві чи скільки в день – це нам давали їсти...

І помню такий случай – мені наче і неприємно говорити... В нас же була хороша сім'я! Було так. Приходять до матері вже: "Іди виконавцем!" Іди десь загадує людям – в сільську раду діжурить, значить. Вона йде. А було п'ять чи скільки – я не знаю – п'ять картоплин у хаті. Вона каже: "Нікуди не виходь! Нікуди не виходь з хати". Заходить дід мій, це мамин батько, і каже: "Біжи там до, – а в нього дочка жила дальше в іншій хаті, – біжи принеси мені сокиру, я хочу дров порубати!" Я кажу: "Мені мати сказала – не виходь!" – "Я подіжуру тут". Ну харашо, я послухав діда! А він ту картоплю взяв... Я приніс – а він вже ледве ходив, такий кволий вже, й шось там цокнув пару раз, рубонув ті дрова: "Однеси! Однеси назад!" Я назад одніс. І цей дід пішов туди вже в хату свою. Потім приходе мати з цього діжурства – нема картоплі, вкрав! Так вона мене так била! "Я тобі казала, шоб ти не виходив з хати, а ти пішов! А ти пішов!" І вона на свого батька обідилась,

на цього діда! Дід чув же, бачив, чув, як я кричав – чо' ж він не прийшов, чом він не оборонив хоть?! Каже: "Не прийшов! То це ти вкрав картоплю!" А він взяв ту картоплю!

Прошло, я не знаю, днів чотири – от не помню вже, скільки днів... Баба вже, його жінка – це моя баба, – приходять, в неї ноги попухли, полопались, і текла даже з ніг вода, розумієте що? І це йде баба ця, приходять і ці картоплини чотири отако несе: "На! Він не робив нічого! Він не міг уже! Він не може їсти, вже він нічого не може... На, тобі оддав!" – "А то це він таке зробив! Це він зробив! Це він вкрав картоплю! Він вкрав, – а тут вмирають з голоду!" І не знаю, через скільки днів той дід умирає. Умирає і просе матір... Оце я ж кажу, що не похристиянськи получилось навіть: "Іди прости міні!" І вона не пішла простити! "Ти таке преступлення зробив, що вкрав!" – і не простила! І навіть споминали не раз мені про це, сестра моя споминала: "Ти бачиш, які були – не простили за то! Це ж людина вмирає! Ти ж дочка!" – настільки був голод...

Потом виходжу я на дорогу, вийдеш у вулицю – там трава росла, така вулиця, і така долина, трава, трава, сидить там четверо чи скільки дітей – і цю травичку, – тільки ж кості й кожа! – цю травичку щипне отам пучку – і в рот, це їсть траву! А ми вже рвали – це вже весною, почали листя рвати, їли листя... І пам'ятаю такий тож був випадок, мені запам'ятовується добре! Заходить – він в школу ходив ще, товариш, років два за мене старший він. Приходить і каже: "Ти знаєш, я найшов, де можна поїсти! Давай, пішли. Пішли! – каже, – за селом, зразу ж коло села, недалеко!"

Поле. Те поле рівно так засіяно, заскороджено – рівна чорна рілля! А там посіяний горох! І він став тако руками – а там горошинки! Покільчані, і ми в рот з землею – це ми їли на тім полі, понаїдалися з землею! Но нас ніхто не бачив, якби побачили, нас напевно побили б! Сказали б: "Це злочинці! Посіяли горох, а ви берете збираєте цей горох!"

– А він м'який вже був, так, пророслий?

– Я говорю, отак їсти з землею. Щоб таке от і нічого... Як ми живі осталися! Я дивуюсь, що я після такого остався – це взагалі!

Потім такий випадок пам'ятаю тож. Ідуть з роботи. Ішли – не знаю, з колгоспу, йде чоловік. Іде – зараз, знаєте, кругом можна побачити п'яного, що десь падає, хитається, – а оце з роботи йде-йде, помалу-помалу – впав! Упав, потім підніметься на руки – знову впав! Підніметься – знову впав! А там хата недалеко, чоловік робив десь чи на тракторі, чи шо її... У теї було шось, супу, чи то шо – шось в рот заливали! Він так полежав з годину чи більше, встав потім і пішов. От такий голод, такий голодомор! Причому зроблений – ну не то шо неврожай, зроблений спеціально, для того щоб знищити людей! Потому шо в селі хоронили так – ніяких похоронів, нічого не було: там четверо дітей, троє, дивись, в того вмерли, в того, в того... В мене цей дід помер з голоду оце...

– А як його звали?

– Маринчук Хведір, а по батькові не знаю... забув... Це ж мій дід... Ну й мені вже вісімдесят другий! Ну, оце я бачив це, що робили. І після того, після такого страшного я в школу ходив. Я вчився непогано, закінчив інститут... Но не був ні піонером, ні комсомольцем, ні жовтеним, ні партійним! Це я бачив німців, фашистів, то я скажу, що це не краще фашистів, може навіть хуже. Фашисти завойовники, це чужі! І вони між людьми, я ходив, вони били тоді, якщо німця вб'ють – вони тоді мстили. Не трогай німця – вони ні. Убили німця – на те село тоді вони отомщали. А це свої! Це свої люди! І так нищити людей! Це взагалі страшно! Це Леніна політика була, що таким способом можна заставить людину працювати. Ходив я в перший клас, то в мене була читанка і там написано: "Комуна". От у комуні там Тиміш, такий-то, такий-то – і намальований стіл такий з дощок, і тако навхрест ножки, і сидять їдять чоловік десять. Їдять, там їм підносять шось, тарілки дають – це комуни вже були. Ну так я потім думав: "Не всі ж можуть в комуні! В кого жолудок не дозволяє їсти цього, а в кого того не може – всі разом в комуні!" Та нас хотіли зробити просто хверма, чи шо з людей?! Ну виходить шо так! Шо людина, шо худоба...

– Ви ще розповідали по телефону, що ніякої їжі не було, хочеш їсти – їди пасись, паслись на траві люди...

– Виходиш на вулицю – кругом молодь, гуляють, – а то ж ми не гуляли тоді! От якраз появилсь листя. То це рвали листя, я знаю, наривали по штук п'ятнадцять листочків, листя з вишні, – і це разом робили такі наче пачечки і їли їх, жували й їли вже... Оце тож. Шо бачили, те їли, шо зелень, різне їли.

Типер ще пам'ятаю епізод. Моя тітка сидить на городі – це копала город у той голодомор, весною в 33-му. Сидить на городі. Присіла так навпочіпки, вона завжди сідала... Коло неї купа бур'яну такого. Лопата в землю встромляна так, стоїть лопата, а вона бере з цього бур'яну вибирає, шось відкидає, а то в рот – їсть! Їсть траву ту, їсть бур'ян – і це копати город! Оце тож було... Так мене зараз осьо вспомню... Так я почув оце, як була Верховна Рада, і виступав Симоненко, шо неврожай – і мене таке аж зло взяло – сам би по голові дав! Шо ти брешеш! Ти не бачив – я бачив! "Це неврожай!" Коли це точно я сам бачив і сам це пережив! Траву сидит їсть... Як можна наїстись теї трави і копати той город?! Де сила може бути?! І люди такі – я ж кажу, шо страшне було!

Ну були окремі – комнезами, чи хто вони, чи ці, котрі організатори, – в котрих було. На золото вимінювали. Торгсіни називалися – щоб золото викачать...

Оце я пережив голод, оце я бачив. Батька зробили жебраком, забрали всьо, зробили зовсім жебраком! Він навіть при Брежнєві пенсію не получав! Бо він не був колгоспником, він у Вінницю ходив на роботу, в городі. Потім вже я працював, на книжку собирав, у мене

жінка хворіла – украли. Це вкрала вже ця влада. Тоже нема... І зараз я получаю чотириста гривень [дід фактично на ці гроші утримує тяжко хворого сина і онука-студента (невістка давно померла), живуть в жахливій бідності на Оболоні в Києві, де я робила цей запис. – Л. І.]

– А сорок сьомий рік Ви пам'ятаєте?

– Я в сорок сьомому році був у Східному Сибіру, в шахті робив, уголь колупав. Це мені тільки мати розказувала, який був голод, який страшно був – но мертвих не було. Тоді ж людоїдство було, в 33-му! Мені розказували, що там і там – люди боялись виходить... А в сорок сьомому не так вже... Ну, я думаю, хай це було зв'язано з війною, що там розруха – але тоже кажуть, що забрали всьо! Но я цього не бачив, я був в Східному Сибірі, я робив в шахті...

– А про людоїдство що Ви чули?

– Чув, казали, що в такім-то селі дитину заїли, в такім-то, в такім-то – це розмови були, а в нас в селі я не чув... Собак, котів – не було цього, як зараз повно собак ходять по дорозі. Дехто каже: "Ой тридцять третій!" Я кажу: "Да, тридцять третій – і собак повно, не можна пройти... – кажу, – це не тридцять третій! Ви не знаєте, що то було!"

– А от що взагалі людина думає тоді, що вона почуває – я не можу це осмислити своїм розумом!

– Я мав розмову з молодими людьми із Західної України – десь в Києві зустрілися. В них не було цього, бо в них же там не було радянської влади. Так мені один каже: "А як ви, що ви за люди? Та все одно вмирать, та взяв би вила да той – да як це так мовчать, щоб це отак знущалися?" Знаєте, настільки людина стає якась пригнічена, що вже нічого, її хоть вже що – йому вже все одно, він нічого не може, такий стан настає, що...

– От цікаво мені: люди жили в селі, весь час поруч жили в селі. І тут знаходяться такі "свої", які приходять і грабують, розкуркуюють. Потім цей час минає, ці люди залишаються жити – як вони дивилися в очі своїм односельцям, як вони взагалі почувалися і як люди до них ставилися?

– Я вам розкажу без запису, виключте... Мені здається, що в нас люди багато дурні чи ненормальні. От один був, хвамілья Бондар, Кузьмович його звали. Він ходив у бригадах, всіх грабив. Ходив, забирав усьо. Він ходив – Павло його звали. Прийшли німці – він став поліцаєм! І вже євреїв грабили в Вінниці – він звідти приносе, тоже йде! І я знаю – це хто ж мені сказав? Дядько один! Каже, питає: "Що ти робиш?" – "А кому війна, а кому мати родна!" – каже. Він несе звідти вже речі! На війну взяли на фронт його, і він там був на фронті, там знущався над солдатами, його пристрілили на фронті, і прийшов – і знов знущався, в поліції був! Отакі є!

– То це просто такий тип людей?

– Но свої ж були! Були й представники, з ними ходили. Котрі грабили оці, а ше були представники з Вінниці якісь од держави – хто вони, не знаю, ну від влади.

– Тобто і за ними, по суті, наглядали?

– Да, да! А ті робили! Я питає, хто. Вони, в основному, п'яниці, були такі, що пили, розгульне таке життя вели... Як їх звали... То куркуль, що корову держав, то середняки, то бідняки, а то ше якомсь їх звали... бідняки, що йому нічого, йому тільки випить, от він і давай оце грабить, це для нього все. Вже як грабили, то він собі – той звідти несе, ше шось украв, той звіди миску несе...

В нас така миска була велика, тазік, ми в ній варення варили. То тоже директор школи був, брав участь в тому. Директор школи, партійний, такий активіст був. Каже: "О, це миска буде в школу взяти, будем дитячі сніданки готувать!" Це вже після війни, після-після! Це я в четвертий клас ходив. Це так налоги збирали тоді... Теж грабували! Як збирали податок. Заходе. Мати моя податки завжди оддавали! Я навіть дивувався, що зараз не платять за квартири – як це не платити?! Тоді зараз приходять і лякає – це саме страшне слово було для мене "СОЛОВКИ". Це вишлют на Соловки, тудя, на море десь. І це прийшли тоже збирати податок. А мати гроші так ніде не ховала, за пазухою держала! І вони почали в неї шукати. Вона кричить, а вони... І мені вже скільки років було – це вже після голоду! Мені неприємно дивитись було на це, а вона кричить не своїм голосом, а вони її кругом облапують, і найшли ці гроші, витягли! "А я сказю, – один каже, – а я сказю, що я хотів її... – ну, полапати тоже, а тут гроші найшов!" І забрали й все! Чи вони де фіксували, чи не фіксували... Но я кажу, це була страшно бандитська влада! В мене до неї тоді вже виробилась така ненависть! Яку могло нести культуру оце все! Страшно! Крали і прямо брали в очя! Беззаконня було страшнюще!

Ше в батька був матеріал, дерево, він хотів шось будувати – прийшли забрали. За шось неуплата була ніби, але батько уплатив перед цим, показав документи цьому грабіжнику, що вже заплачено... "Узе пізно! – каже, – Вже пішло!" І ніякого повернення, нічого! Ходили дивились, де свиня в кого, поросє є, – це вже після голоду, – шоб шкуру здавав, сала не бачили, я не знав навіть, що сало може з шкуркою бути. Я до війни відмінник був, мені хотіли сорочку купити – не найшли, найшли дівчаче плаття, обрізали – і це мені сорочка пішла з цього плаття. Не було нічого! Ми були буквально голі. Ми голі були! Кашкета я хотів купити – шукали, не було кашкета, не найшли. Так от жили. Це вже після голоду, це був 37-й рік, репресії тоді страшні були, людей забирали вночі, розстрілювали... І стали з Західної України деякі речі привозити. А я був відмінником і директора школи питаю: "Що таке, що там було, а ми нічого не маємо!" А він каже: "Тому, що ті країни, от Польща, так вони тільки й працювали на те, щоб от прожити, попоїсти, а ми на розвиток промисловості! В нас на оборону йшло!" А потім німець як напав, я побачив, як тікали – страшно тікали, потік ішов солдат! Оце така оборона! Кріпили оборону...

Туфлі були парусинові – тканина зверху, а підшва резинова. Дівчата тоже носили такі, тільки білі – балетки називалися. Чуні були –

я в школу ходив так! Купляли камеру від автомашини резинову, і заміряють копитом до ноги, і наклеює цю резину, і це на ногу цю резину натягуєш – і це ми ходили в таких чунях, це таке було взуття, і я в школу ходив. От шоб зараз показали, яке було взуття! А мені ще купили червоні, я в червоних ходив чунях!.. От згадати, що я пережив! І треба ж ще на старість жебраком зробитися! Всі забрали вклади!

Ще епізод такий. Перед війною був період репресій, знищували людей. Це так говорили між собою люди, деякі дані мені говорили знайомі, котрі робили в міліції – но ніхто це так точно не знав! Коли зайшли німці, зразу відкрили поля коло Вінниці. Відкрили поля – там були окопи. Відкрили ті окопи, вони не глибокі, не окопи, а спеціально! І там покладені лежали мертві люди, постріляні, побиті, покалічені, словом – закатовані! Німці зігнали людей туди спеціально показати: "Дивіться, хто вам [це] зробив? Хто це? Ми тільки зайшли! Хто вам зробив? Це пороблено раніше! Хто це робив вам? Це большевики, комуністи робили, радянська влада зробила це!" І людей багато там було, бачили, своїх чоловіків находили... Священик там один похрестив дитину тайно – тоді заборонено було перед війною це робити, – то йому вуха відрізали, розказували мені, вуха відрізані, ніс, казнили його за це, що він таке зробив. І випекли хрест йому на лобі... Багато людей бачили це! І все це присипано вапном, зверху ці люди. І в одежі, в кухвайках своїх, всі ці, котрих розстрілювали, їх там сотнями було! Кажуть, що стільки людей! Я не ходив дивитись, не бачив сам.

Ну, і вийшло так, що моєї тітки знайома, разом ходила з нею в церкву вона, була на цьому присутня, бачила. І це німці сфотографували це все і показували, що скільки людей знищено, як Червона армія відійшла, ну це радянська влада скільки знищила, а німці зафотографували і ось показали всім! Як німці вийшли і звільнили від німців Вінницю, як зайшла знов Червона армія – пізнали ту жінку на фотографії, бо вона потрапила в кадр, коли стояла й дивилась на це все! І цю жінку забрали! Кажут: "Ти що, бачила? Ходила дивитись!"

– Це як відстежували людей, що виявили, що то за людина на фотографії!

– Да! Да! Хтось доказував! Через те й боявся кожний, хоч і бачив, но боявся казати, бо то страшно – тебе вб'ють або твою рідню вб'ють! І взяли ту жінку, судили – і їй дали десять років лагерів! І вона відсиділа в лагерьх, пройшла ці табори Сибіру і вернулася додому. Вернулася нормальною жінкою, що ніяких в неї відхилень психічних не було, нічого. Каже: "Я відбула за те, що побачила чужий злочин!" Її звали Анна Матвіївна, хвамилії я не пам'ятаю, бо вона з Вінниці, ця жінка. А з моєю тіткою ходила разом у церкву, тітка ходила в собор, там же у Вінниці собор на центральній вулиці був, і сюди вона приходила в село до нас.

– А навіщо вони вапном заливали це все?

– А це, видно, шоб не розкладалось, я так думаю, шоб не було запаху – це, видно, для дезинфекції...

– Бо тут, коли на Михайлівський собор розкопували, фундамент, шоб його відновити, то теж мені показували вапном залиті людські скелети, я там ходила, і один дядько мене покликав – я звідти тікала, як... Видно, там теж в підземеллі людей розстрілювали...

– Ну звичайно, для них люди не були людьми...

– І що, тих людей потім перехоронили?

– Я не знаю! Бо як вони зайшли, то стали мене тягати на фронт, але в мене був поганий зір – 30 %, то я не підлягав на фронт, то мене в шахту в Сибір, і я в Східному Сибіру працював у шахті в війну. Це зразу після школи – шахту, я в школу ж ходив, не знав нічого! Зразу туда, в оці забої. І я зараз пам'ятаю, як там завали були, і де які провали, то Степанюка туди! Посилали сибіряки – матюшники, лаються страшно! Це Черняхівський вугільний басейн. То я зараз кажу: якщо сам не пережив! От важка робота в селі, коло землі, – і копати, і сапати, важко. Але шахта! Після того, як я вийшов з шахти, то мені здавалось, що вони граються там, на сонечку ходять! Тебе ж ніхто не привалє! Це находишся отак одне від другого [на відстані руки. – Л. І.] – і не бачили навіть, а червоніє тільки то, де зривають там вугілля, зривають динамітом, шашки ці і рвуть, відходять на ту сторону. Він як рвоне, то цей дим іде, вони вентиляцію включають, шоб витягувало, а зразу дим, що аж тошнить до рвоти, і один другого не бачиш, дивись... Та куди! Виходе звідти чорний, тільки зуби біліють! Пекло! Та ще якесь, знаєте, психічне пригнічення. Якщо висота вугілля пласту, буває таке, як оце висота дверей, і ти стоячи його довбаєш, тут рвуть, тут підрубують – то це ж на грані смерті стоїть, це весь час ти ждеш, що тебе привалить... Я в гірничий поступив, бо мене б і не випустили з тої шахти! "Кончилась війна – хто будет восстанавлять!" То я поступив, рік провчився і приїхав у Вінницю, і так од цього позбавився. Нащо мені той Сибір! Якщо стоячи ти іще добуваєш, вугілля довбаєш чи в лаві, то якоесь почуваєш іще, що як тебе буде наче давити чи валить, то ти якоесь побіжиш, втічеш! Ти не втічеш насправді, але так здається! А коли вже йде такий пласт, що ти лежачи, лежиш – то це на психіку давить, це вже такий, що ти от-от привалений будеш... І так сідаєш, буває, що підлізаєш, там ставлять навахрест кліті, підклинюють клинами, як криниця, і ти бачиш, що та стойка сичить, аж тече з неї ропа, як вона сира, так її давить порода, – а ти тут лежиш і в тебе таке, знаєте, психічне відчуття, що зараз роздаде тебе отак – це страшно! Навіть моторошно уявить собі таке!»

Варвара Н, 1923 р. н.,

уродженка с. Княжичі Броварського р-ну
Київської обл., освіта вища, колишня вчителька
(записала Л. В. Іваннікова 30.01 і 19.02.2006 р. у Києві)

«— Чому село називається Княжичі?

— Колись тут жили сини князя, їх називали княжичі. І вулиця збереглась — Дворець назва вулиці. Там колодязі робили люди собі, так викопували в землі куски дерева, видно, з якихось будівель. І така легенда ходить, що там стояло село й провалилось. Ну, тепер там протікає невеличка річечка, і вода постійно там є. Це так з переказів. Тепер уже буду про себе розказувати.

Батько мій з такої селянської заможної родини. Були брати теж. Батьки виділяли їм землю. Ну, земля в нас така піскова, так багато треба було трудитись, батько був дуже трудящий... От. Нас було дев'ятеро. І два покоління — старші вже більш-менш, а чотири менших — я серед них старша. Мати виставить шеренгою — я читаю молитви. Менші слухають, і так молились. Потім візьму та зіб'юся, та щось таке задумаюся — мати штурх у плече! — пішла далі, читаю... В школі піонери і комсомол, а дома релігія. На такому контрасті весь час ми жили всі.

— То це вже 30-ті роки були?

— А які ж! Мені було вісім років, як почалась голодовка. Організували колгоспи в нас. Батько ж пішов же в колгосп, і старші з ним уже працювали. І в 32-му році вони ж і хліба заробили. В нас хата стояла, звичайна сільська хата. Така груба, як їх називали, пережатна, — вона ніби розділяла хату на чисту, а там піл, де можна спати і на піч лазити. Звичайна сільська хата хороша. Бо оце ж тільки побудували недавно. Тепер колгосп організовується, батьки працюють.

— Вони пішли добровільно в колгосп, так?

— Добровільно-примусово! Батько здав корову і коня. А кінь, сестра старша розказує, був такий, що безплугий, — галопом несе в Бровари, галопом! Навантажений несе. І батько ж працює. І там конюхи так доглядали, що кінь здох. Батько давай лаять їх, — я так запам'ятала! — "Як ви хазяйнуєте, сукини сини, прохвости, щоб вам скули поробилися!"

— Що це таке?

— Ну гулі, чи що воно таке, я не знаю, на руках, за хазяйнування... Його стали називать "ворог народу". І з цього почалось. Мати завжди

попереджала: "Да не говори! Да не лайся!" А він не міг витримати безпорадків! Тоді ж і я пам'ятаю вже, щоб худобина не впала на ноги, так підв'язували в колгоспі ременями та вірьовками, щоб тільки вона не впала, бо впаде — вже вона не встане... От. І так ще якомусь дурню стукнуло в голову, що в нашому селі треба три колгоспи з одного. В одному там не було кому працювать, бо, наприклад, в наших батьків ше діти тільки підросали. Ага! Ділять колгосп. Нашу хату облюбували на контору колгоспну. Я прийшла з школи, — вже вісім років, я вже в перший клас ходила, — стоїть підвода, нас усіх на воза... А перед цим уже прийшли, все позабирали, — ну, батько встиг там... Одна вдова, — це після першої світової теж осталося багато вдів, — там вдова дуже дружила з батьком, двоє дітей в неї було, він завжди возив їй дров з лісу, допомагав город орать... То він туди клумачок одніс. Тоді там — ну такі ше бідніші, вроді порядочні, — і там клумачок муки батько приховав. А то ж усе вигребли, все!

Ну, і ми почали голодувать! Страшно голодували! Це ми ше сиділи в своїй хаті. А потім це ж поділили колгосп, значить, треба контору. Нашу хату беруть під контору. Нас з пожитками — вже нічого й не було там, барахло, — на воза — і до других, таких, що їх з хати вигнали, а теж куркулі. То ми вже куркулями стали. Ця проклята кличка так набридла! Ми росли під нею, що було боляче взагалі завжди! В такому стані ми росли!

— Кличка?

— Кличка, а шо ж?

— То ви ж добровільно віддали все в колгосп?

— Я ж кажу, шо ж хліба заробили і вже можна було жить! А батько тільки лаяв за безхазяйственність! Ну! І старша сестра вже працювала. А самий старший брат був вже одружений, і йому ж батько половину города оддав... Побудував же хату. Тоді ж хату будували з бруса, це швидко ж було...

Тепер, значить, нас у хату закинули тих, що все теж у них вигребли. Ми до вечора посиділи — і перекочували до старшого брата, капела вся... Ну, невістка була незадоволена — а куди ж їй діваться, де ж нас подіть! І так це було...

В мене навіть ноги були пухлі з голоду. Ну не було нічого, усе ж, абсолютно ж усе було забрато!

А так через дорогу, метрів двісті, жили дід і баба. Чогось я туди забрела. Зайшла в хату — нікого нема. А на столі хліб лежить! Як же не взять кусочок?! Грам сто! Виходжу з хати, — двері рипнули, — коли з печі дід обзивається! "А хто там?!" — Я бігом додому! Я бігом, у двір, дивлюсь — він за мною женеться! Боже! Куди діваться?!

А в брата погребник стояв, і на погребнику такий ящик високий, половина закрита, а то половина одкрита. Я шусть у той ящик — сховалась.

Він прийшов і каже батьку, шо ваша дівчина хліб крала... Батько бере ремінь і йде шукать мене... Я була так довольна — він же загля-

дав, він же бачив мене! – обійшов кругом хати, на город: "Десь вона побігла, нема!" А то треба ж було мене катувати ремінякою перед дідом! Скільки я росла, скільки ж і дід і баба жили – я соромилась пострашному!

Ну, а потім вони, видно, домовились, дід з бабою між собою, і доручили нашій матері носити продавати молоко, в них корова була... І це вже шось таке допомагало трошки...

– Тобто вони все-таки доброзичливо поставились, з розумінням? Хотіли налякати?

– Так! Історія, бачиш, яка в мене страшна!

Ми ж так: ходили на город і видовбували, де яка гнила картоплина залишилась... Коли вже почались бур'яни, то вже все була наша їжа! Мати баланди якоїсь наварить і по черпаку кожному – це нас четверо менших... Так одна сестра була така інтересна – вони одна від другої на два роки різниця, – дивиться на ту, – ту Паша звать, а другу Саша, – "Паші більше!" Мати: "Ну, поміняймося!" – "Не хочу!" [сміється. – Л. І.]

Тоді одного разу, це вже земляничка почалась, – в нас недалеко ліс, то він нас уже рятував от і до! – тими вітамінами ми і вижили! Я ж довгожитель!

Так зачала акація – через дорогу так, так на узгірку в сусідів, і мені треба було полізти квіт їсти з акації. Полізла, а наділа старшої сестри корсетку, на одній гілці стою, другою достаю ту квітку і держусь. А та гілка суха як одірвалася – спікірвала... Ну, я тоді хребет нарушила, що місяць не могла нахиляться, візьму віник мести хату – не можу... Батько повів мене у Бровари, це ж пішки, кілометрів сім, а то й більше. Лікар каже: "А як це трапилось?" Батько каже: "Та з дерева впала, акацію їла", – він говорить... А чого ж би я на дерево полізла! Мати каже: "Бач, було б же їти по земляничку, а ти пішла по акацію!"

Ну, я й не знала, що в мене хребет викривлений, він так і остався, і не так давно вже потягло ногу...

– А в Вас у селі багато людей померло з голоду?

– Ой багато! Був такий Роман, який двоє чужих дітей з'їв! І сам згинув, не вижив!

– А як він їх з'їв?

– Ну як – поймав десь на вулиці маленьких діток, – в його там в горшках кістки знайшли...

– А як знайшли?

– Ну як – пішли та й знайшли, може, тоді вже, як похоронили його... не знаю...

– А звідки знали, що це він з'їв?

– Ну, а хто ж би з'їв, як не він! Догадались! Раз кістки найшли в горшках, то хто ж їх з'їв...

– А інші як вмирили, не знаєте? Чи Ви просто вже це не пам'ятаєте?

– Ну, ясно що вмирили, так я ж мала ще була! Цілі сім'ї померли! Це до 35-го року. В 35-му році вийшов указ того ката – не указ, а робота "Головокружение от успехов". Та й батько став жаліться: "Нас незаконно викинули з колгоспу і з хати!" І це ж зробили три колгоспи – як вони могли існувати, всі три, – три голови, три секретарі, три три, – а хто робить?! Робить-то нікому! А ще після голодовки! Батько пожалівся, – був там генеральний прокурор Вишинський Григорій Іванович... в Києві... І получив розпорядження, щоб повернули хату. Так попробуй одняти тоді хату вже! Вони хату нам не повернули, а виділили, по-моєму, дві тисячі карбованців, і батько поїхав, – Пухівка село є. Там ліс, там купив хату брусову невеличку – це ж треба було привезти її, поставити, – і дали п'ятнадцять сотих землі. Батько вже каже: "Не піду більше в колгосп", – не пішов. Діти, як кажуть, розійшлись по світу, мов мишенята. Старший від мене на три роки свиней пішов пасти в совхоз, біля Броварів. Старший від нього теж пішов, на конях там працював... Ще старший брат, він вже був кінчив техучилище, десь уже теж на заводі там в Броварах працював. Старша сестра, сама старша, наймитувала... Тут було лісництво в нас, – вона була наймичкою в директора лісництва... Свиней годувала, все-все, хоч там своя баба була така, що, каже, тільки наглядала за її роботою, та злюча така, боялась, кусок хліба шоб не з'їла...

Ну, тоді вже нам стало легше, – це вже земляничка пішла, потім ландиші, конвалія, то підем в ліс – ноги болять, їсти хочеться, пий хочеться... Сестра старша, як земляничку збираїм, дасть корзинку на два кілограми: "Ото поки повна не буде, додому не підеш! Спілої не їж!" То земляничку збирали, мати продає вже на хліб...

– То Ви самі не їли тих ягід, які збирали?

– Ні-і, ти шо! Сестра прикаже: "Спілої не їж!" А дійсно ліс був багатий тоді! Це вже недавно я стала проїжджати тими місцями – джунглі, зарослі, ніде ні ягоди, нічого нема! А тоді і корови паслись у лісі, і отак пагорби такі – червоні пагорби од земляники! А тепер вже все запущено, нічого нема...

І тоді гриби – який де гриб був – теж усе на продаж. Ну, котрий вже не годний продавати, так то вже був нам... Це вже ми жили у своїй хаті...

Я кінчила сім класів з похвальною грамотою, пішла в Дарницю у школу... Хороша школа була, – наш випуск був у 41-му році...

– А 47-й рік Ви пам'ятаєте, чи був тут голод в сорок сьомому році?

– Сорок сьомий голод був не тут. В нас не було під Києвом уже голоду в сорок сьомому... А мій чоловік, він був бортмеханік, вони їздили оприскувати буряки отам, в Київщині, десь на захід од Києва – то там був дуже великий голод, там, каже, помирили люди з голоду, а їм пайок видавали... Це Київщина теж, туди ближче до заходу, я не пам'ятаю...

Оце таке було моє дитинство цікаве...

Оце там, де нам учасок дали, були грушки такі купами. І там, де ми хату будували, така долина стояла за хатою. І кажуть, там ціла сім'я померла, мабуть, може там і заховані були, хто знає...

– То це в тій хаті, чи просто за хатою місце було?

– За хатою. Так уголок города. І довго долина та стояла, а потім вже запахали, засипали усю, вже стало рівно...

– І так уже не можна визначити, скільки людей померло?

– Я не можу цього сказати, я мала була...

– А як хоронили, Ви не бачили?

– Ну як я, ми самі ледве держались на світі... Хто ж там бачив що! Може, мати і батько бачили... Оце таке...

А ще цікаво. Один активіст, який із хати виганяв, зустрів мою сестру – це вона вже клучок несла од тої вдови, де батько оставляв, – і став однімати! А вона вже ж загартована в труді. Каже, бачу, що він одніме, так вона йому руки покусала, то він одпустив її.

І діти цього ж активіста, сини, у колгоспі не робили, а пішли на завод, у Дарниці працювали – бачиш?!

– А не було таких випадків, як в народі розповідали, що Бог покарав тих людей?

– Ну, цей же активіст упав з коня і вбився!

– О! Бачите як...

– А кличку цю, "куркулі", ми носили всі, хоч реабілітовані були вже... Я кажу матері: "Ото було б настоять да піти назад у свою хату, то ми б і "куркулями" не були!" А то ж носили кличку...

А потім другий фашист прийшов, да попалив хати... Батько за життя три хати будував, четверту почав будувать, то вже помер...

Отак! Така історія рідного народу!

А оце Вітренчиха, свинота! Да як вона може так громогласно заявлять: "Голоду не було на Україні!" Да якби посадив її хоч на тиждень на гіркий бур'ян і на гнилу картоплину! То вона б знала, що таке голод... А то заявляє! Терпіть не можу!

– Ну от, бачите, наш народ пережив голод і не виродився, а ті, які не пережили голоду, виродилися у вітренків...

– В 33-му ми вже жили в брата, так я так захворіла тоді дизентерією! По-страшному. І всі сплять, а я сиджу на порозі, вже й не боюсь нікого, сиджу, бо болі страшні були – не знаю, як мене й вирятували! А тоді там, як виперли з хати, то я не знала, що спочатку піч розвалили – я ж була в школі, прийшла і в хату ж не заходила, – а нас зразу туди припровадили, в другу сім'ю... Розвалили піч, щоб вже дійсно не можна було в ту хату й вернуться. От.

Тепер іще. Як церкву спалили. Така була дерев'яна красива церква, дзвіниця така, як оце в нашій церкві висока, гарна [мається на увазі дзвіниця Покровської церкви на Подолі, в Києві. – Л. І.], забрали перед тим – ну, прикрили ж її, – вибрали золоті речі, напевно ж і

книги священні, там же ж золотий хрест був, золота чаша... А це ж був 33-й, тоді ж Торгсинам здавали все! Старша сестра вже заробила грошей – вона ж була доросла, це ще до голоду – купила собі сережечки. А ми ж голодаєм! Вона оддала батьку: "Неси в Торгсин!" Поніс він. Не знаю, скільки там йому муки тої дали чи чого дали, – а босяки одняли! І знов ми голодні.

І ці Торгсини – це ж були вони спеціально... Я довго не знала, що воно таке... Торгсин, Торгсин... А це ж торгівля з іноземцями, чим же торгували? Вигребли тоді ж золото – в кого де який хрест, яка сережечка, яке кільце – все ж туди ішло! І мені здається, що все це пішло в Америку, американські фірми тоді ого як розквітли! А в нас же не було своїх турбін! По-моєму, за той голод купляли турбіни на Дніпрогес. Це моя версія!

– Ну, я не думаю, що це так було!

– А для чого це все було? Іменно для того.

– Це було для того, щоб відмивати золото в людей!

– А тоді? А куди? Оце туди!

– Та грабували!

– Хто?! За те золото купляли турбіни в Америці для Дніпрогесу, щоб засвітити лампочку Ілліча! Вони тоді ще ж були благородні й чесні!

– Хто там був благородний і чесний? Забирали у Вас останнє з хати благородні й чесні?! Як комсомольці церкву спалили, краще скажіть!

– Ну, я ж кажу, що вибрали все золото звідти, а потім вона загорілась вночі! Хто знає, як... Ну, тоді вже дівтора бігала... А горіла – напевно, вдосвіта спалили, бо ще ми бачили, як вона горіла... палала. А діти тоді вже бігали, порпались в попелі, вишукуючи копійки.

Ну, потім люди ж скинулись і таке, як сарай, церкву таку [збудували. – Л. І.], – вона довго була в нас, та церква. А це вже в останній час побудували. І в нас же народ темний як пеньки! Ну, коли стала незалежна Україна, чому не пришлють священника, і починай правити українською мовою? Не, питають їх! А баби: "Не, ми не привикли, ми не знаєм, як "Вірую" українською мовою". Я кажу: "Правильно, ви не розумієте! Те, що сидить "одесную Отця" ви розумієте, а "праворуч Отця" ви не розумієте! Те, що Він "вочеловечіся", ви розумієте, а що "став людиною, чоловіком", не розумієте? Як, кажу, це ви так!" Як відкрилась ця церква, я почала ходити [мається на увазі автокефальна – Л. І.], – а вони як нападуть на мене: "Ти баптїстка, ти куди ходиш?" Я кажу: "Ви баптїсти! Не я!" Оце таке.

Ну, оце такі роки... І тоді ж від голоду і мати як захворіла тяжко! Це вже мені було за 10 років. Старші розбрелись між людьми, а ми, малеча, ж дома. Мати хворіє, рвота така... Боже, я думаю, що я буду з дітьми робить? Я ж старша! І такі це були теж муки! Я ж, думаю, ще не вмю печі топить, як я їх догляну?.. [сміється. – Л. І.] Оце таке було в мене життя.

– Як Ви їх доглянули?
– Ну, мати ж видужала... Це як хворіла... Як би я доглянула, як сама ше була дитя?.. Оце все.
– А в селі багато людей померло, Ви не пам'ятаєте?
– Багато, багато, звичайно, я ж кажу, родинами цілими! Ну, це ми голодали, тому що нас же розграбили... А батька не "ворог народу" називали, а "шкідник". Вигнали тоді з колгоспу: "Ти шкідник!" І ото спочатку хату нашу продавали. А хто ж прийде її куплять, як там нас капела! Ніхто не купив! То вони ото викинули нас, піч розруйнували – отаке було.

Як нас не дратували, а ми в душі знали, що ми не куркулі. Ми не куркулі! Батько мій... Всім вдовам – яка війна Україну не грабувала і не обманувала! – там коло нас були вдови, діти яких ше не вирости, щоб у колгоспі працювать, – батько їм помагав! Я ж кажу, який в нього кінь був! Він не відмовляв нікому – які ми куркулі були! Люди нас захищали. Якби не захищали, то... Я ж кажу, шо не відчували ми себе куркулями ніколи! І нас у родині багато, а всі талановиті, всі на всі руки майстри... Покійні два брати були тоді шоферами – це ж рідкісна тоді професія, мало ж машин ше було в довоєнний час.

– А в 37-му багато забрали?

– В 37-му вночі приїхала ж та машина, як казали, "чорний ворон", трьох забрали, – а це серед них мій один дядько, так п'ятеро дітей маленьких, жінці всього 34 роки було! І діти ждуть батька, виглядають... І нічого не знали! А це вже як Биковню відновили, – я пам'ятаю, шо й газети писали, написали наші, шо німці повбивали, а це ж була бойня 37-го року! І там рядом свиноферму робили. І, кажуть, оцими годували свиней! І вони взнали, де їхній батько, тільки як оце вже списки складено було...

– Що, людьми прямо годували?

– Да! А це ж діти розоблачили, як кажуть! Діти ж – вони всюдишущі! Великий забор був, і вони підглядали, шо там робиться за тим забором. То з машин прямо, каже, вивалювали. Там розкопали канаву, і в ту канаву натопом накидали.

– Коли діти це виявили?

– Тоді ж вони бачили все це! Діти бачили, биковняни. А тоді ж як плиту цю поклали, що це німці вбили, то вони ж вирости, стали протестувать! І один із них оце все очолював розслідування, житель Биковні, тоді ше хлопчаком був. Вони ше не такі старі були. А один житель сам признався, шо розстріляв 25 душ... А їх же ставили до стінки, бо можна було ж із ума зійти і жертвам, і тим, хто це робить. Так він уже каявся, казав, шо я ж щитав, шо це вони дійсно вороги народу! Це вже недавно, він і в газеті писав, каявся.

А то, кажуть, одного разу машина везла, в грузовик навалили, і один загубився. Міліція підбрала, дак "треба розслідувать!" А другий каже: "Ти шо, не помімаєш, шо це? Ти бачиш, куди стріляний він? Це ж, – каже, – оттуда! А ти, – каже, – такий наївний..."

...Як ми ше в хаті жили, і нічого ж нема в нас. Огірочки були ше... Мати як солила, так добре солила, щоб вони ж довше держались. І я ж тоді – ну, шо мені було, вісім років! – накришила тих огірочків у горщик, налила води, ше й підсолила. Поставила варить у грубку. Кажу: "Я трохи посолила!" Мені кажуть: "Нашо ж ти солила, воно ж і так там одна сіль!" І вже не помню, як ми його з'їли, те моє вариво..."

Сіяниця Ксенія Лук'янівна,

с. Хотів Києво-Святошинського р-ну

(записала Л. В. Іваннікова в березні 1993 р. у Києві)

«Це Київська область, Володарський р-н, с. Руде. Це там таке було! У 24-му году батьки получили присадибний участок (80 соток). П'ятеро дітей і постройка за один год. Хазяйство – корова, коняка, віз, сані, це тр'а було для літа й для землі; інвентар господарський – плуг, борони, суміжний кірат чотирьох братів, – це пристрій для молотарки для молотьби снопів. Це таке було в батьків багатство. П'ятеро овець, гуси, штук десять курей – це ж для своїх обходів, для подушок це ж треба – дівчата, п'ятеро дітей було – всі дівчата! В подвір'ї викопана криниця, насаджений садок – груші, сливи, вишні, яблуні. І на час розкуркулення вже все родило. Власник цієї садиби – Гетьман Лука Кирилович, 1888 р. н., – батько, мама – Кукла Ярина Степанівна, 1890 р. н. В нас Куклів багато дуже було в селі.

Сільська рада дала землю. Тоді ж була така система – хуторщина. Сільський сход [розподілив землю]. Всі 6 років, до 1930 р., вели господарство нормально, не було ніяких заборгованостей, вважалися середняками. В 30-му році, поскільки була ця своя механізація, записали нас в число куркулів. Спочатку забрали весь хліб, скотину, і хліб весь, і весь інвентар. За разів кілька приходу людей все забирали з хати. Поступово з кожним днем приходили перевіряти, чи нічого не добавилось. Деякі, хоть найменші запаси, – все витрушували, все забирали. Останній раз забрали геть з печі горшки, поперекидали з їжею. Потім вигнали з хати серед ночі...»

Болдецька Тетяна Олексіївна, 1949 р. н.,
 уродженка с. Затишшя Фрунзівського р-ну
 Одеської обл., освіта середня
 (записала Л. В. Іваннікова 19.02.2006 р. у м. Києві,
 в Покровській церкві на Подолі)

«Я дуже мало пам'ятаю з дитинства, тому що дід мій, Вітрук Мирон, помер, коли мені було десь 9 років. І пам'ятаю дуже добре, що і дід, і бабця, і мама особливо дуже боялися розповідати про голодомор і про голодовки, і завжди, якщо десь навіть між собою щось там проскакувала якась фраза, завжди нам казали: "Мовчіть, не балакайте, не балакайте багато на людях!" Це був страх, і я тепер розумію, що цей страх був настільки вкорінився в них, що вони з цим страхом прожили все життя. А зараз нема ні мами, діда дуже давно нема, бабця трошки пізніше... Але я пам'ятаю, як було таке декілька разів всього-на-всього, коли бабця розказувала, за діда зовсім не пам'ятаю.

Дід був розкуркулений, зісланий, і він якось умудрився повернутися, мало того – він умудрився всіх своїх трьох дочок викупити чи виписати якось з колгоспу, і всі три дочки мали паспорти, тобто вони не були в колгоспі. А коли дід прийшов із заслання, мамі було 14 років. Мама, коли згадувала, й плакала страшенно! Він прийшов, а прийшов оцей наглядач, який гнав їх на роботу в колгосп, і матом, матюками! Дід став кричати на нього: "Шо ж ти кажеш, дитина!" – "А шо таке дитина, їй уже он скільки, вона вже кобилиця така, їй уже можна там щось і щось", – і знову матом. І дід, коли це почув, мама каже, він так плакав! Дорослий чоловік, худий, знеможений! – і плакав страшенно. А після цього він їх всіх якось умудрився виписати з колгоспу. Оце шо про діда я пам'ятаю.

– А де дід був засланий, невідомо?

– Невідомо, я не знаю, дід рано помер, і він тоді зовсім не розказував. Дід дуже був характерник, дуже цікава людина, він чітко передбачив свій день смерті і запросив своїх дітей – зятів, дочок, і старша була внучка, яка вже мала своїх дітей, доросла з чоловіком, – він запросив, сказав, шо сьогодні протопить, – це була зима, чорна зима, як у нас таке болото, бо чорнозем страшенний, це я пам'ятаю, туманно, правда, і це вже після мама розказувала, як було насправді. Він сказав, шо протопить хату і дивіться, щоб не наробилось там пожару, дітей оставте і приходьте до мене, бо спати ви не будете, я цієї ночі буду вмирати. І всі вони пішли. Дійсно, він просидів всю ніч, роз-

казував щось, не знаю, що, зараз. І на ранок, сидючи на ліжку, передягнувся, сам помився, сказав: "Я дуже великий, щоб в вас не було клопоту, то я таке сам зроблю", – помився і помер дійсно. Мама це, пам'ятаю, розказувала, що: "Тату, чи страшно помирати?" Він каже: "Ні, не страшно, я б ще пожив, мені ще цікаво, але вже мушу йти!" Це таке пам'ятаю про діда.

А бабця колись розказувала, що коли була голодівка, ой, то вона казала таке – я й досі пам'ятаю, це як щось трапляється в житті, то я її словами кажу: "Щось таке, – каже, – робилося, дітки, страшно, таке страшно, таке страшно, – це були адійоти або шпигэни, бо таке люди з своїми людьми такого робити не могли б! Це, – каже, – було таке страшно!" А мама розказувала, шо старі, оце й бабуся моя, просто, – каже, – сидить і ниє цілий день: "Ї-істи! Ї-істи! Ї-істи!" Було трошки щось на полі якесь зерно, можна було піти, натеребити-натовкти, й щось зробити, якусь затірку, але не дозволяли красноармейці, як вони казали. Красноармейці стояли кругом села, не вийти, не зайти не можна було, і на поле не можна було вийти! І коли хтось доходив на те поле і, не дай Бог, натеребив цих зерняток, і він міг наїстися і помирав, тому шо не можна було! Людина трусилася від цього і їла це сире зерно! Всі коти, собаки, все, шо літало, повзало – все було з'їдене! Мама каже: "Так було пусто в селі, тихо-тихо, чорно, як у могилі! І люди чорні, і ці діти чорні, всі попухлі, і всі це ходили такі абсолютно з пустими, з пустими без виразу очима і всі шукали, шо можна з'їсти, шо можна впхати до того рота". Це таке, шо я запам'ятала з дитинства, з цих розповідей, які все одно, хоч як вони боялись, але все одно колись не витримували й розказували таке, тому шо дуже, дуже це було страшно! От! І багато людей, які навіть дикі трави, якісь там зерна були, шо насіння – навіть це їли! І багато померли, попухли, з кишковиком було погано, так, шо просто не витримали, бо голодні були, і не можна було їсти це сирим! Але не зварити нічого... якісь ховрашки... все.

А коли ще діда мого розкуркулювали, то там не було чога куркулити, бо щось дід пішов наперекір цим комуністам, чи хто вони там такі були, і його просто треба було прибрати, як кажуть, "долой с глаз". Бо, мама каже, був такий ослінчик, і на цьому ослінчику крутили зерно, крупорушка така, і я ще пам'ятаю, на такому ослінчику кукурудзу дерла свиням на крупу. І вони цю крупорушку забрали! Забрали... На горищі діти – це три дочки, – діти збирали курам у гніздах ховрашиних зерно. Мама каже, вони були так цікаво складені, ті зернятка – зернятко до зернятка, такі чистенькі, але перепутані, могло бути й зерно, і пшеничка, і там ще щось, і навіть дикі якісь трави, – і ці зернятка ми, каже, викопували в цих ховрашиних норах і тягали, бо курам їсти. І ці всі зерна – і теж забрали! Забрали з горщика квасолю – була квасоля в горщику вже приготована зварити борщу! Це теж забрали! Ну абсолютно все, шо можна було вимести з дому, вимели.

І потім оце мама, і це ж в неї ще дві сестри, і бабця, пішли по наймах. І навіть мама, по-моєму, чи сестра – я вже зараз не пам'ятаю, – в наймах були в того чоловіка, який розкуркулював! Він розкуркулював, і до нього ж ішли в найми ці діти працювати! Отаке.

— То, що це було знищення людей, – це зараз я з висоти свого віку й якогось досвіду маленького я все це розумію зараз чітко, що це було винищення людей всіх підряд сплановане, бо інакше б не стояли красноармейці, як казала бабця, і не казали б: "Бабка! Туда не хаді!" І стріляли. І стріляли людей, якщо йшли. І якщо застрелить, то так та людина там і лежала. Розпухала, ноги вгору стирчали, руки ці стирчали, як ото надута кукла! Отак, каже бабця, тако понадуваються і лежать...

— Це все, що я можу згадати зараз...

— І ще раз – діда звали Вітрук Мирон, а бабцю звали Вітрук Ликера. Вони десь були – село там на Одещині, Богданівка, – десь з того села. Може, це й район інший, не знаю, я там ніколи не була, якось так і жалкую. Розумієте, коли мама жива була, мені здавалося, що це я все встигну спитати. І потім я навіть не знала, я дуже це пізно знала, що це таке було. І мені здавалось тоді, що це тільки в нас таке було, тільки в нашому селі. І потім я була така проворна піонерка і комсомолка, що, як казали вчителі, що це брехня, що це не було, так я й вірила в це! Це дуже пізно до мене дійшло! І, на жаль, людей цих, які б могли розказати це, моїх родичів, нема нікого вже в живих. Оце тільки єдине, що просочилося, що я пам'ятаю.

— Баба ваша померла з голоду?

— Ні, бабця моя не померла з голоду, вона якраз вижила, але в неї дуже було погано з психікою. Це в цей голод вона просто сиділа, мама каже, сиділа цілий день, хитається і ние: "Ї-істи! Ї-істи!" Ми, каже, шось робили, діти, якусь траву їй, шось таке робили, товкли це все, навіть пережовували, щоб вона не отруїлася цим, не померла. От. І бабцю звали Вітрук Ликера. А дід – Вітрук Мирон. А його, діда і бабці дочки, Марія, Ганна і Ксенія, моя мама Ксенія.

— А вони були менші, вони це теж пам'ятають?

— Нема вже їх... Мама була моя найменша... Нема, нема нікого вже – ні тьоті Ганни нема, ні тітки Марії нема, ні мами моєї нема вже – нікого, нема кого спитать. Вони всі повмирали дуже рано – тітка Ганна – в 43 роки, тітка Марія – в 62, а моя мама Ксенія померла в 57 років. Дуже рано! Це все, мабуть, на них окошилося це таке життя тяжке. Дуже тяжко працювали!

— А про 47-й рік не розказували?

— Про 47-й рік розказували, я ще пам'ятаю, 47-й рік теж погано було. Я пам'ятаю взагалі сама, коли цей хліб був кукурудзяний, які в нас черги були, і як вони зробили – це вже десь 56–57-й, може, рік, ну, тоді вже можна було пояснити – тоді була дуже засуха сильна! Але засуха засухою, коли нас в чергу ставили, дітей, за тим хлібом,

"тотомбóциком", як ми його називали, з кукурудзяної муки, при Хрущові, "тотомбoцик"! Він такий той був хліб страшний, але ж зробили так, що не було муки! Муки не було! Ми самі все життя пекли хліб, мама пекла прекрасний хліб, – а тут так зробили, що муки не було! І треба було стояти в черзі. Оцей заводський хліб, чи який там, привозили звідкільсь і давали по буханці цій – а нас п'ятеро вдома, батько, мати і нас троє, – і ми, діти, стояли в черзі! А бувало й таке, що знають, що мало привезуть, не вистачить всім, то дорослі так ламалися за тим хлібом, що затоптували дітей! І нас було троє, й це ми по черзі той хліб чекали – можна було й цілий день прочекати той хліб! І він такий важкий був, такий важений, ну як засохне, вірніше, він не встигав засохнути – але його навіть ріжеш, то він якийсь глевкий, поганий – дуже був недобрий хліб той. Але за ним ми стояли, тому що нема муки, не можна було не купити, не дістать – нема ніде! Це десь 56-й, 57-й, може, 58-й – зараз теж не пам'ятаю.

— Отаке. І води тоді не було. Ну, це можна пояснити. Але це ж посуха, цього року, – а де ж минулого року хліб і мука? Чому так зробили, що муки ми не могли купити самі? Це теж виникають ще якісь думки такі, знаєте...

— А про 47-й рік ваші не розказували?

— Про 47-й рік я не пам'ятаю нічого. От та голодовка страшенна, а цю голодовку, може, вони якось вижили, або... вони від'їжджали. У цей 47-й рік вони десь виїжджали, їх не було, потім повернулись. Вони, мабуть, виїжджали в Росію, тому що проскакувало таке в розповідях щось про Росію. І там вони вперше побачили "єроплан", як бабуся казала, – це була така для них дуже цікава подія, там "єроплан летів" і так, каже, ревів, так ревів, страшенно, як якийсь диявол, каже, як сатана, ревів!

— А вони знають, як сатана реве?

— Ну, то так здавалось! Я ще пам'ятаю, в дитинстві ми бабусю брали в кіно! Взяли ми в кіно бабцю, але був журнал, кіножурнал спочатку, а в тому кіножурналі на глядача їхав поїзд! Як наша бабця дремнула з того клубу! "Ой заріже, ой людоньки, спасайте!" – все, більше вона в кіно не ходила! Було таке, було! Як вона кричала, що "Людоньки, заріже! Ой Боже ж мій, Боже!" – як вона тікала з того залу!

— Я уявляю, як всі сміялись!

— Та не то слово, сміялися страшенно! Ну, й ми більше бабцю не запрошували! А сиділи якраз ще в перших рядах близько, ну й паровоз, ще тоді паровози були, і цей паровоз з димом, з усім цим, з таким гуркотом несеться прямо на глядача!

— На бабу!

— На бабу, звичайно! І ще й тако згори, бо екран же трошки вгору був... Ой, що це було!

— От бачите! Бідна бабця пережила голод, а тут її паровоз заріже!

– Да! Ну, взагалі цікаво було. Дуже шкодую, дуже шкодую, що це брак інформації, і нас так вчили, – зараз просто нема кого спитати! Я не знаю ні предків як слід, нічого, ніхто, як, куди й що, де дід був... А він ніколи, ну ніколи не розповідав, наче цього взагалі ніколи не було, не згадував, де він був, де він сидів...

– Ну, боявся, щоб ви не постраждали...

– Да, да, оце ж того він попереджав, що дивіться, не болтайте там ніде! Але дід був дуже розумною людиною, мало того, в війну, коли німці прийшли, – а дочки були дуже гарні його це, – і він уберіг всіх цих... Мама каже: "Німці до нього: "Гав-гав-гав! Гир-гир-гир!" А він теж: "Гир-гир-гир! Гир-гир-гир!" – і кулаком по столу! І кулаком по столу! І вони це погиркають-погиркають, обітруться – і йдуть з хати!" Нічого дід, з німцями якось він поладив!

– А з радянськими ні?

– А з радянськими, бачте, забрали його й посадили. А хату ж розібрали, це ж розібрали хату настільки, що коли він повернувся, всі діти в наймах десь, жінка пішла десь до своєї сестри, бабця моя, а хата розібрана, стоять тільки стіни – ні вікон, ні дверей, ні підлоги, – нічого нема, зовсім нічого! Пусто – ні паркану – ну все, що було, все розібрали. Так він позбирав цих дітей, жінку свою, все це по-новому, потихеньку знов...

– А в якому році він повернувся?

– Не знаю! От не знаю нічого, не знаю, не питала... Ну, звичайно, може тоді він був молодий, якщо матері було 14 років на той час. І мама ж моя через це не пішла в школу, вона дуже соромилася, і там малі діти, й вона каже: не піду, бо що ж це вже вона як невеста і піде в школу букви вчити. Але була дуже розумна жінка.»

Заїка Микола Миколайович, 1929 р. н.,

с. Литвяки Лубенського р-ну Полтавської обл.,
освіта вища

(записала Л. В. Іваннікова 12.08.2006 р. у Києві)

«Я Заїка Микола Миколайович. Мені зараз 77 років. Народився і прожив більшість свого життя я в селі Литвяках Лубенського р-ну Полтавської обл.

Пам'ятаю я голод 1933 року. Мені було тоді чотири роки. Як я його запам'ятав? Батько мій тоді працював бухгалтером у сусідньому районі у радгоспі, десь на рахівничій роботі. Яка посада була, я не знаю. Йому видавався пайок на його дітей*. А нас було троє – менша мене сестра на два роки і старша мене сестра на два роки. І я ж, посередіні. То він приблизно раз на два тижні приїжджав до нас у Литвяки і привозив деякі продукти. Які саме? Пам'ятаю, як я гуляв на грядках (це в нас так називається присадибна ділянка), а батько приходив пішком із станції Ромодан, яка за 12 км від Литвяків знаходиться. Ромодан – це станція відома. Так батько приїжджав із Хорольського району на станцію Ромодан поїздом, мабуть, а потім пішки 12 км проходив у Литвяки, несучи з собою хлібні запаси. Так було тоді, що ніхто їх у нього не відбирав. Це був 1933 рік. Так що наша сім'я майже не голодувала.

Але цілі валки голодних людей ішли вулицею повз нашу хату. І всі заходили в двір і просили: "Дайте що-небудь з'їсти! Дайте що-небудь з'їсти! Хоч що не-будь!" Моя мама, нині покійна, – її вже нема серед нас 23 роки, – була людиною дуже сердобольною, і приблизно половину отого, що приносив нам батько, роздавала отим голодаючим. Ну, залишилося в нас теж, що ми не дуже голодували.

Ходив я гулять до сусідів. Сусід такий мені запам'ятався – Бобоха Петро Олександрович. Це він тоді був господарем цього двору, і в нього була дружина, теж Бобоха – в нас називали її Санька, це значить Олександра. Мали вони шестеро дітей. А тоді платили дві тисячі карбованців, якщо було семеро дітей. І ото те сьоме вони придбавали, і те сьоме жило стільки, щоб получить дві тисячі грошей, а тоді

* Крім усних спогадів, які я записала, М. М. Заїка передав мені ще й письмовий спогад, де він вказує: «Батько приносив декілька буханців хліба, одну торбинку борошна й іншу, пшона. [...] Деяких продуктів розживався він додатково у знайомих по роботі».

воно помирало. Отак разів три у них було, це я знаю. Ну це до голодомору не дуже й відноситься... так от про голод. Значить у них ніхто зі сторони хліба не приносив. Іду я до них гуляю – вони товчуть у ступі стержні качанів кукурудзи – значить, зерна кукурудзи вже нема, а самі стержні. Тоді оцю всю батламу просівають крізь решето густе, і оте, що випало, додають у молоко і їдять отаку молочну кашу. Оце таке я знаю про голодомор.

І про оті ж вервечки голодних, які оце ходили.

– Вижили ті люди?

– Вижили! Всі шестеро й вижили, а оте сьоме недовго жило в їх. І ще про голодомор скажу таке, що вже в 1991 році в нас у Литвяках поставили на кладовищі, яке започаткувалося 1933 року, високий хрест про тих, хто помер від голоду в 1933 році. Нарухували їх 185 осіб, але це не всі. Там є відповідний напис на хресті. Оце й все у мене про голодомор.

– Тоді розкажіть ще про батька, як його розкуркулювали і що з ним було?

– Розкажу про свого батька. Я сказав вже, що він робив на бухгалтерській роботі, яка там посада була, не знаю, в сусідньому Хорольському районі, це було в 33-му році. А в 35-му році його запрошують на посаду бухгалтера, тоді називалась ця посада "старший рахівник" колгоспу "Червоний лан" у с. Литвяки, звідки він родом.

– Запросили його чому?

– Бо той був бухгалтер, який був, у його була хвामीлія Бахмутський – так про нього зосталося прислів'я у Литвяках, і досі його згадують: "Замотався так у бомагах, як Бахмутський". Він до того запустив облік у колгоспі, що його вимушені були вигнати і запросили батька. Батькові друзі робили тоді, серед них Таранич Микола Павлович – бригадиром рілничої бригади, Шевченко Яків Володимирович – цей олійницею завідував. Не завідував, а був членом товариства, яке мало олійницю. Сільське прозвище він мав Кнурець. Мій батько теж по-сільському Рябенко, бо в нас фамілій Заїка дуже багато. Оце ми Рябенко, там є Махно – Заїка, але Махно, є Заїка Прудкий, є Заїка Стеха... Всякі Заїки сільське прозвище мали. І також оцей Шевченко мав прозвище Кнурець – такий був низенький, товстий, – ну схожий на відгодованого кнурця.

Так оці ж друзі, як став батько старшим рахівником, вони по черзі зимою відзначали, як хто заріже кабанця, тоді до його йдуть на свіжину. І там горілку п'ють. По черзі. Це трьох чи може ще хтось четвертий був серед них – я того не запам'ятав. Далі батько поскаркалив із головою сільської ради. Як саме? Батько мав таку освіту: шість класів гімназії, що приблизно дорівнює сучасним десяти класам, та ще однорічні бухгалтерські курси. Це батькова освіта. Голова сільради мав шість класів звичайної школи, але він був ко-му-ніс-том! Ну тоді "комуністи" не називали, а казали "большевики". Так отой більшовик очолював сільську раду, був головою.

Холод уже, зима настала, батько йде мимо сільради і дивиться, що спіяли плодovu грушу, на якій були дуже смачні груші. Батько каже отим, хто пиля: "Який дурак вами розпорядився, що ви спіяли плодovu грушу на дрова? Там же такі смачні були плоди, що і ваші діти, й мої їли б їх!" А оце от зауваження почув голова сільради, вийшов і каже: "А чого ти мішаїсся? Це куркульська груша!" (В приміщенні сільської ради жив раніше куркуль, його вигнали і зайняли.) "Це куркульська груша, а ти куркулів захищаєш!" Даліше вони поскаркадили, і матом полаялись. Голова сільради сказав: "Оцього я тобі не прощу!"

Настав 1937 рік. Я його називав так: "рік наймасовіших сталінських репресій". У Литвяках було репресовано 29 осіб – так я чув від старших товаришів. 29 осіб у різні строки. В оцей 37-й рік репресовано душ 10.

Як саме попав і мій батько. 12 грудня 1937 року були перші вибори у Верховну Раду СРСР. Був за батьком гріх – він був засуджений у 24-му році на 5 років тюрми за те, що в нього переночувала банда, яка займалася розбоєм, а він про це не доніс керівним органам. Так йому прибайбарили 5 років тюрми! Але він відсидів місяців 7 чи 8, а тоді роздивилися, що який же він розбійник, він же зовсім розбоєм не займався, – і далі він відбував своє покарання умовно.

– А що за банда була?

– А банда займалася розбоєм, вона убивала людей хтозна за віщо, я не знаю, кого саме, бо мене тоді ще ж на світі не було, це в 23-му році творилося, якраз після громадянської війни оці банди шастали і розбоєм займалися. А переночували вони в хаті мого батька, а батько про це не доніс! І заставили його ще однести пісьмо другим, у селі була ще друга команда така сама. І пригрозили. А батькові було тоді в 23-му році 20 років, а меншому братові, він 15-го року, 8 років, і вони були сиротами. І вони пригрозили, сказали: "Якщо ти доложиш, то ми твого брата уб'єм, а тоді і з тобою буде розправа". І він не доніс. І за те йому прибайбарили на суді 5 років, звинуватили як зв'язкового цієї банди. Отаке діло було. Ну, я ж кажу, він просидів у тюрмі місяців вісім, а тоді умовно. Але кожного понеділка він повинен був із Литвяків у Лубни, це 25 км (тюрма була у Лубнах) прийти і відмітитись у тюремному журналі, що він є. Кожного понеділка пішечки, тоді автобусом ніхто не їздив. Він кожного понеділка на 8 годин ранку прибував у тюрму і відмічався, що він ще є. Так було до 27-го року. І в зв'язку з 10-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції амністія була, і попав батько під цю амністію. І його звільнили від оцього (а тоді оті 5 років було з позбавленням прав), відновили в правах, і він з 1927 р. став повноцінним громадянином. І яке це було умовне покарання, бо він у 1926 році оженився на моїй мамі, вже покійній, а в 1927-му народилась моя старша сестра, а в 1929 – я, а в 1931 – молодша сестра.

Голосування було 12 грудня 1937 року у Верховну Раду СРСР. Прийшов батько голосувати. А йому голова сільради каже: "А чого ти прийшов голосувати? Тебе прав позбавлено!" Він не знав, що батько в 27-му році відновлений у правах. Знов поскардили не на шутку батько із головою сільради. Не пускав голова сільради батька, щоб він проголосував. Не знаю, як це подзвонили у Лубни, коли таки аж в останню чергу батько проголосував*.

Прийшов додому. На другий день приходять до батька друзі й кажуть: "Миколо, тікай із Литвяків, бо Солодовник, – це так прізвище того голови сільради, причом називалося в множині, – Солодовники тебе посадять! Он уже того й того посадили, і тебе посадять!" Батько відказав так. Каже: "Я ж перед радянською владою нічого не винен, мене один раз помилували, то й на цей раз помилують".

Дуже жорстоко помилився батько – на цей раз його розстріляли! Коли саме? 17 квітня 1938 року. Перед цим його було заарештовано 19 січня 1938 року і відправлено в тюрму, зразу в Лубни, а тоді в Полтаву, а 21–23 березня засідала «особлива трійка» Полтавської області, в яку входили перший секретар обкому партії, обласний прокурор і начальник обласного управління НКВС. Оці три особи винесли такий вирок: за статтями 54.10 і 54.11 Кримінального кодексу Української РСР розстрілять із конфіскацією майна, яке належало йому особисто. Свідки там свідчили**. З ним розстріляли ще п'ятьох осіб – я їх

* «Голова сільради примусив членів дільничної виборчої комісії не видавати батькові бюлетенів для голосування, а коли батько став заперечувати і добряче полаяв з ним, то ще й загнув його в кабінет і закрив на ключ. Мовляв, ось де твій голос виборця. І аж під кінець виборчого часу батька випустили з того кабінету».

** В письмових спогадах подаються ще деякі цікаві деталі: «Про дальшу долю батька ніхто нічого не повідомляв, не признавалися ні той же голова сільради, ні будь-хто із свідків про те, що саме інкримінувалося батькові, в чім його вина. Це була тайна за сімома замками, хоч розголює по селу йшов, хто саме про що свідчив. Але самі свідки ні мур-мур, прикидалися дурниками, що "Нам нічого не відомо, ми тут ні при чім"».

Клопоталася про долю свого чоловіка моя мама, бідкалася батькова сестра Олена, що ніхто ні в лубенській тюрмі, куди спочатку запроторили заарештованого, ні в полтавській тюрмі, в яку через деякий час перевели підозрюваних, не повідомляв ніяких даних. "Нічого не знаємо!" – буркне якийсь начальник, який, очевидно, і сам був посаджений, щоб не просочилася правда про долю заарештованих.

І тільки аж через три місяці після арешту усно сказали, що, очевидно, батька засуджено на 10 років таборів з позбавленням права листування з рідними. Цю відповідь почула крізь віконце в передбаннику полтавської тюрми тьотя Олена, а до нас додому прибув енкаведист (я пам'ятаю його крупну фігуру в темно-синьому костюмі) з вимогою віддати все майно, яке належало особисто батькові. Все забрав, навіть сорочку й підштаники! А побачивши весільний золотий перстень, і його забрав. Якимсь чудом пощастило нам приховати новенький батьків піджак, яким я хизувався, вже на урочистостях по закінченню десятирічкі, кращого нічого в нас не було».

пам'ятаю, бо я бачив ту особову справу, яка зберігається в архівному відділі Полтавського обласного управління СБУ за адресою м. Полтава, вул. Жовтнева, 39. Оце там кегебісти, як їх раніше називали, а тепер СБУ знаходиться, там є архів. І там архівна справа № 6033С, – я з нею разів п'ять знайомився, з 1988 року вперше.

Розстріляли шістьох мешканців села Литвяки, вроді пришили їм, що вони були контрреволюційна організація, яка займалася пропагандою контрреволюційною і хотіла радянську владу ліквідувати. Називаю прізвища шістьох розстріляних: Заїка Микола Васильович, бухгалтер колгоспу; Таранич Микола Павлович, бригадир рільничої бригади; Шевченко Михайло Володимирович, теж бригадир іншої бригади; Шевченко Яків Володимирович – оцей був членом кооперативу, яке мало олійницю; Заїка Яків Іванович, коваль колгоспної кузні; Лаптії Трохим Іванович, продавець сільського магазину.

Оце в один день їх всіх шістьох розстріляли. Пришивали їм таке, що вроді ними керував Варвинський Денис Гаврилович, колишній офіцер білої армії, – а він зовсім в Литвяках не був! Його теж розстріляли, цього Варвинського Дениса Гавриловича, але зовсім по іншій справі. Він тільки родом із Литвяків, а з'ясувалося, що до цієї групи він ніякого відношення не мав.

Шістьох розстріляли. Я про це взнав аж у 1988 році. Розстріляних реабілітували. Почалася реабілітація 1958 року. Були представники із Полтави, ходили по Литвяках і розпитували: а хто ж оці люди були, яких розстріляно? Питали людей, які вони були – хто був бухгалтер, хто був коваль, хто був бригадир, хто продавець – отаке. Мене в той час в Литвяках не було, бо я вчився в Полтавському сільськогосподарському інституті. Я цей період знаю тільки по розповідях, бо як я

«[...] До речі, деякі свідки давали свої показання двічі: перший раз у 1937–1938 рр., а вдруге – 1958 р., коли збирались матеріали для реабілітації. Показання зафіксовані абсолютно протилежні! На запитання слідчого: "А чого це ви сьогодні говорите одне, а у 1937 р. свідчили зовсім інше? І зараз свідчите, що звинувачений зовсім "ворогом народу" не був", – жінка-свідок відповіла: "А що я могла говорити, коли в мене за спиною стояли голова сільради й мільйонер з району і вимагали, щоб свідчила тільки так, як вони підказують, а насправді він ніяким ворогом народу не був"».

Будучи сином «ворога народу», Микола Миколайович поніс на собі це тяжке тавро – про це він свідчить у своїх спогадах: його цював голова сільради, учителі, однокласники і односельці: «Як відміннику навчання, доручили мені декламувати вірші на урочистостях у клубі. Розказав я вірш. Іду зі сцени мимо президії, де сидить і голова сільради. Чую: "А чого цей хлопець вірші розказує? Хіба немає когось іншого?" – питає він у директора школи. "Та він же відмінник навчання!" – відповів директор [...]». Деякі однокласники з осторогою спілкувалися зі мною. Серед односельців були такі, хто співчував нашому горю, але водночас виявилось немало прибічників голови сільради та його спільників-однодумців, які вважали себе патріотами і аж вигиналися, бо допомагали знайти серед селян "ворогів народу", виконували рознарядку Сталіна... Інколи, наче пресом, придавлювали несправедливими словами і діями членів нашої родини».

приїхав на канікули, мати розказувала. Каже: "Оце й мене розпитували!" Засідав Полтавський обласний суд 28 січня 1959 року, і всіх їх помертно реабілітували. Видали довідку нашій матері таку, що Заїка Микола Васильович, 1903 р. н., загинув під час бомбардування табору авіацією ворога 14 липня 1941 року. І оцею справою я керувався аж до 1988 року. Маючи на руках такий документ, я насмілюся написати прохання в Президію Верховної Ради СРСР і кажу: "Поскільки мій батько загинув від рук ворога, так ви мені виплатить компенсацію за отой період, коли я був малолітнім (батька забрали, коли мені було 8 років, і до 18 – за оці 10 років)". Моє прохання передали в прокуратуру УРСР, а звідтіля в прокуратуру Полтавської області. Однак ніякої компенсації не виплатили, крім тих 120 грн, які дали матері в 1955 р. В 1991 р. я вирішив розшукати той табір, в якому загинув від ворожої авіації мій батько. В другій справці, яку давали в 1959 році, було написано, що той табір знаходився в Петрозаводську, думаю, поїду я в Петрозаводськ, та розпитаю, де був той табір, та може десь єсть могила, та покладу квітів на могилу батька. Та питаю: "А чого він опинився у Петрозаводську, чого не на Колимі або не на Соловках? Ану давай я розпитаю у кегебістів, у тих, що тепер називається СБУ". Поїхав у обласний архів СБУ, розпитався, написав заяву. Через місяць показали мені особову справу мого батька і виявилось, що це все брехня, що він загинув не у липні 1941 р. – його розстріляно 17 квітня 1938 р. Я як це взяв, так я і досі не сплю ночами, я сплю лише добре як до трьох годин (це з 1988 р.!) – наскільки вплинуло на мене це повідомлення, що батька розстріляно, а мені видали справку, ніби він загинув... [плаче. – Л. І.] В 1991 р. дали нову справку, небрежливую: "Заїка Микола Васильович, 1903 р. н., помер у віці 34 років. Причина смерті: розстріл. Дата розстрілу: 17 квітня 1938 року. Місце розстрілу: не вказано". Оце така в мене є довідка. Кажу: "А де ж його розстріляли?" "Можливо отут у Полтаві, можливо, під Полтавою в Требах", – там є такий ліс. Ніде його не вивозили, а розстріляли тут у Полтаві, тільки не вказано місце.

Недалеко від Полтави є село Копили, напротів нього урочище Треби. В 1991 р. там брали пісок на будівництво. Беруть пісок – коли з кістками... потрапляють кістки.

Припинили пісок брать, організували дослідження цього, де воно взялося. Встановили, що в отих Требах розстрілювали десятками, сотнями. А може й тисячами людей, і в піску приховували. А тепер пісок брали, і оце виплило наверх. То в 1991 р. в очих самих Требах за ініціативою обл. комітету Компартії України було поставлено пам'ятник в честь тих, кого було розстріляно (за вироком особливої трійки), а пізніше реабілітовано. Обіцяли, що будуть виставлені стели з іменами усіх розстріляних, але цього й досі не зробили, навпаки, там виріс ліс і пам'ятник закрили сосни. Я запропонував зробити обеліски розстріляним 1938 р. в кожному селі, – щоб було в центрі

кожного села пам'ятник тим, кого сталінщина розстріляла, щоб усі бачили, – і приурочити до 70-річчя розгулу сталінських репресій, до 2007 р. Крім того, в кожному селі провести траурний мітинг, де б молоді розповіли правду про розстріляних, що в 1937 р. були розстріляні отакі й такі люди. Вони були мирними людьми, ніяких претензій до радянської влади не мали, але за рознарядкою, яка поступила зверху, аж від самого Сталіна, кажуть (то знайшли і в Литвяхах шістьох), яку виконав голова сільради, разом зі своїми спільниками із районного відділу міліції, а тоді називали їх "енкаведистами". Оце головне, що я хочу.

У 2004 р. вийшла книга "Реабілітовані історією (Полтавська область)" – але прізвища мого батька там нема, і інших литвяківців також, зокрема і Заїки Якова Івановича. [Далі Микола Миколайович розповідає, як він безрезультатно добивався, щоб прізвища ці внесли в списки до наступного тому і до рубрики в районній газеті "Лубенщина". – Л. І.]

[Про голод 1947 року у Литвяхах]

Коли в 1933 році мені було лише 4 роки, то в 1947-му вже 18 років. Я навчався тоді в дев'ятому класі Литвяківської середньої школи. Нічого було їсти абсолютно! Інколи кажуть мені деякі співробітніці, які сидять у конторі: «А чого Ви тоді не крали? Хіба не лежало таке, що можна було вкрасти?»

Нічого було красти ні в 1933 році, ні в 1947-му! Ніде було красти! Нічого! Все було вивезено у тридцять третьому році, так само і в сорок сьомому. Ніде було нічого вкрасти!

У сорок сьомому році як я, наприклад, діяв. Як були Литвяки окуповані німцями, мені прийшлося ходити на роботу, бо я перед війною в 1941 р. закінчив 5 класів Литвяківської н. с. школи. Німці окупували і сказали: "Еге, хлопці, досить із вас освіти 4 класи для селян! А ти давай арбайтай (работай)". Мати взяла конячку (розділяли тоді, і найхужу моїй матері дали конячку, хомута не вистачило – шлею дали), і сказала: "Синоку, будем працювати, бо інакше подохнемо, як руді миші!" А ми ж осталися без батька і нас трое дітей. Як німці вступили, мені було 12 років, а весною 1942 р. мене заставили працювати на німців. І безвихідний стан був – де ж взяти на прожиття? Працював я два роки. Отоді вперше я зрозумів, що таке хлібороб на весняному полі – прийшлося ходити по розмірзлій землі в драних чоботах чи валянках, а тільки підсохне чуть-чуть, то босим все літо й всю осінь, аж поки не стане холодно, – по груддю по тому. Так два роки по 1944 рік. Особливо важким був 1942 рік. 1943 року німців погнали. Їдуть оці німці зімою, приблизно в лютому місяці через Литвяки, коні в їх здорові такі й куцохвості. І доїжджає напротів мене й каже: "Гітлер капут" – німець таке каже! Одступали.

Сіяли ми весною 1943 року овес, ячмінь, і знали, що збирать вже будем, як німців не буде. І так воно й сталося: німці вступили в Лит-

вяки 14 вересня 1941 року, а 15 вересня 1943 року їх вигнали з Литвяків. І вже з 28 жовтня пішов я в шостий клас семирічної школи і одночасно був обліковцем рільничої бригади, бо за це нараховували 15 трудоднів на місяць, а в кінці року на ці трудодні щось таки припадало: або копійок 3–4 грошей на кожен трудодень, або ще й менше, і хліба трошки. І я трошки підробляв. А весною 1944 року Литвяківська школа стала середньою. Директором її був Гетьман Петро Трохимович. Це батько Гетьмана Вадима Петровича, який був головою Національного банку України і якого розстріляли. Він був директором місяців три.

В 1947 р. я закінчив десять класів. При німцях закагатували картоплю на горі там (село в нас внизу, а поле на горі), і закагатували в 1943 році, і вона погнила. А в 1947 році ми добували отой крохмаль, який залишився з гнилої картоплі, находили його, щупали-щупали, де ж той крохмаль, і отой крохмаль приносили додому, і в нього добавляли ще чого там, та молока, та ілі – я особисто їв той крохмаль, який залишився з 43-го року, із гнилої картоплі! І таке їв! Недоїдали ми страшно, але жодна людина в сорок сьомому році в Литвяках не умерла, і не була пухлою навіть, бо перший секретар райкому партії (його прізвище було Хейло) приїхав і сказав: "Якщо, не дай Бог, у Литвяках хто-небудь буде пухлим від голоду, я і голову сільради, і голову колгоспу вижену з роботи! Шукай харчі і годуй людей! Хай ходять на роботу, підгодовуйте, щоб пухлих не було!" Не було! Ніхто не вмер в 1947 році. Тут була різка команда, щоб годували людей.

– А чого ж тоді виник голод?

– А голод був через те, що неврожайним був 1946-й рік, а забрали із неврожаю геть усе у державні ресурси, а в селі не оставалося нічого! Нічого було навіть і красти.

– То що, на городі не виросло нічого?

– На городі виросло дуже мало, не хватило його, бо був неврожайний рік 46-й. І на городі нічого не вродило. То через ото був голод. Забрали те, що його і так мало було, та й те забрали у колгоспі. А на городах дуже мало вродило, і через те був голод. Але ж не такий як у 1933-му році. Ніхто не вмер у Литвяках. Кажуть, що ніхто навіть не був і пухлий. Я не ходив, не знаю. Але особисто я в школу ходив, голодував, трудно було, дуже було трудно, однак залишився живий і закінчив школу зі срібною медаллю. Це дало право поступати у будь-який вуз Радянського Союзу – чи в Москву, чи в Ленінград.»

Хмельницька область

Тетянюк Параска Василівна, 1918 р. н.,

с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
(записала Л. В. Іваннікова 7.08.2006 р.)

«– Про 33-й рік розкажіть, як Ви пам'ятаєте...»

– То дуже страшний був рік! То дуже страшний був рік! Но, ни всім. Багато повмирало в нас з голоду. І тут, де я, оцяя моя хатина осьдо, то тут жив мій дядько... Тяжолый був рік, но ни всім. Наприклад, мій батько і мати пішли в колгосп, працювали щодня на роботі. А хто працював на роботі в колгоспі, то давали по сто грам, робочому, сто грам муки давали. А ми з бабушкою ходили збирали листя, і сушили, і мняли-терли, і з тими стома грамами пикли пампушки... Те й нам добре було... Корова в нас була... А ці, шо пооставалися, ни пішли в колгосп – от ни піду і всьо, ни буду як наймит! В колгоспі наймитом буде... А вдома повмирало з голоду осьдо, отут тоже мого батька брат жив... То вимирло шість душ...

– А як прізвище його, як звали?

– Так само Деренчук [бабуся, можливо, під впливом мого мовлення, вимовляє то Диринчук, то Деренчук. – Л. І.]... Деренчук. Це Деренчуки, бо я то по чоловікові записана Титянюк. А то Диринчук Іван був, а мій батько Диринчук Василь...

То це ж померло їх – бачиш як? – померли всі з голоду... От... А так, в основному, ото тут вся вулиця пошти вимирла....

– Оця, да? Як вона називалась тоді і зараз як називається?

– Вона тоді називалась – як хто називав, Маслянкова колись казали, це так, по-народному. А записана була вона Діброва чогось...

– Ну, а як колгоспи організовували, як розкуркулювали – розкажіть... Про цих людей, що їх розкуркулили, вислали... Розкажіть про Мандрикову матір, як їх з хати вигнали...

– Ай Боже!.. Це вже вони Мандрики по тому, а тоді були Ковальчуки! В тридцять третьому році. В тридцять восьмому, пожалуй, їх вислали...

– За що ж їх вислали?

– Просто розкуркулили, багаті люди були...

– Вони дійсно були багаті?

– Які вони багаті, Господи! Вешно ходив той Улян... Нашось Небожий казали на його... Ковальчук його фамілія, – то вешно в полотняних, одні полотняні штани на ньому... В одну сталку, більш не було [без підкладки. – Л. І.] – такий багатий був! Ну, мав коні, мав воза,

мав січкаря *, мав машину молотилку таку, то кіньми запрагали і крутили. То це він мав хазяйство таке!

– То він же ж сам його заробив, йому ж ніхто не дав?

– Та було всього: і заробляв, і йшли люди до нього, щоб заробити тоже, ходили аякже! Він платив! Даром в нього ні робили! Али платив там якусь мізерію, а люди ходили те й робили...

– Ну, а тоді що, почали створювати колгоспи і він не пішов?

– Ні пішов, да! Ні пішов, ти й забрали на хуру бабу Гапку, і повезли... на Сибір... На Урал! На Уралі були вони десь тут, бо це ше далеко до Севера... Ну, опшим, туди десь за Волгу... Це вже сталося на Уралі, за Уралом були вони... Там він помер, тей Уліян, а вона вийшла замуж, Гапка, за цього вже Мандрика [Василя]. І тоже він там шось пожив ні довго, бо приїхала вона з цим Кольою, з маленьким, років три-чотири, такий був... А ше був в них один син і дочка, з Уліяном з тим, Ковальчуки вони... То цей син, як-то так, шо він був ніпричетний, виріс там, доріс до своїх років, то його одпустили, бо це батько винен, а ні він. То він приїхав сюди і в Зелинцях ** тут жив, пристав в приймаки до своїх, там родичі були, бо Гапка-то з Зелинець... То він пристав там в приймаки, і так жив там до війни, а з війни то вже він ні прийшов...

– Ну, а ще баба Палажка Цісарук казала, що Івана Соловейовича *** батька чи матір теж вислали? Деренчуків?

– Да!

– То це ваші родичі?

– Це їднхвямільці!

– То вони тут і жили?

– Так, і живуть зара'? Уже Іван помер Соловейович, і Соловей помер...

– То його батька висилали чи матір?

– Батька й матір! Обох!

– А Ви розкажете, як це було?

– Ну, та й як було? Просто! Просто забрали на хуру й повезли! І одправили, вони були в Петрозаводську обоє, Соловей з Маланкою...

– А перед тим що, розкуркулювали? Як це було?

– Повиганяли з хати ти й все... Ти й їх одправили, цих старих обох... Но ні старі, це ше молоді люди були! А діти осталися тут, був Ніканор, Іван Соловейович цей, тоже він тут був, остався тут...

– А хто ж їх глядів, як вони осталися?

– Отак, свояки були, свої... Те взялося корову пасти, те гуси пасти, те й так попідростали, чуть-чуть попідростали, те й почали вже

* Січкаря – машина, що різала (подрібнювала) соломку на січку, її рухали кіньми або вручну.

** Сусіднє село – Зеленці, Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., за 3 км від с. Губчі.

*** Деренчук Іван Соловейович – покійний учитель історії. Разом з Параскою Тетяною (оповідачкою) уклав «Граматку душ – жертв голодомору 1933 р.» (див.: Український голокост 1932–1933. – К., 2006. – Т. 3. – С. 372–375).

самі ходити на роботу, те й почали вже самі на роботу, те й ...в колгосп без ніякого нічо', вступлення, почали самі ходити на роботу, те й так вони тут жили і росли...

– То батьки і не вернулися?

– Вернулись! Уже як війна кончилась, Іван прийшов з фронту і потребував, шо я, каже, навоювався вже, а батько з матір'ю ше доки будуть в Петрозаводську? Там десь за Петрозаводськом на Біломорканалі... І витребував, і вони приїхали сюди додому... Уже після війни... Отут хатина була – це вже велика хата. Це Іван строїв Соловейович, а так була нивеличка собі хатина, та, шо їх як висилали, то вона осталася...

– Так як невеличка хатина, то нащо ж їх розкуркулювали?

– А ше їдна хата була тут! Опшим, ні було чого робити! То розкуркулювали!

– А хто це їх розкуркулював?

– Я навіть ні сказала б...

– Забули? Свої люди, з свого села?

– Н'а які ж! А хто ж! Голова сільради був, хто це... Хто це був... Забула... Ну, опшим розкуркулили їх, тут була бригада ціла, шо розкуркулювала...

– Це розкуркулювали перед тим, як в колгосп мали йти, чи вже після того?

– Як ні хтіли йти в колгосп!

– Ну да, але то що, ще десять років тримали – коли колгосп в нас організовувався?

– О, коли він організовувався... Це ранше вислали їх... Бо старий був Пилип тут, і Явдоха, це... Бачиш, як зачипити глибоко, то можна вже й забути... Пилип з Явдохою були старі дуже вже люди, то їх ні висилали, а забрала їх дочка в Партинці *.

– Це які Пилип і Явдоха? Тут жили по сусідству?

– Тоже Диричуки! Да! Це всі були Деренчуки. Начих тут фамілій [не було] – вся вулиця була Деренчуками. Це зара' мало шо осталося тих Деренчуків...

– Ну, я знаю, що ви з Іваном Соловейовичем описували, хто помер, то в мене всі ці є прізвища, хто помер, а самі факти – ще, може, шось розкажете? Як рятувалися, чи як вмирили?

– Страшно було! Тоді дуже страшно було, як в Пеньках жила жінка, шо дочку зарізала, то осьдо везли вулицею й я дивилась тоже...¹

– Як везли?

* Село Партинці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., за 2 км від с. Губчі.

¹ Про факти людодіства в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. див.: Український голокост 1932–1933. – Т. 3. – С. 406 («Про людодів»); 415–416 («Настя дитину зарізала»); 418–420 («Страшний похорон»; «Через голлод ззіла свою дочку»); 423–424 («Таких людей згадати страшно»), а також спогад Понза Т. А. (с. 156–157).

– Баняки, в баняках порубані руки, й голова, й це все в баняки складяне, і тако-го віз довгий, ці баняки, і міліція кругом їде, а вони сидять, пов'язані руки в їх... Мати з сином, сестру їли... [Спочатку самі довели людей до цього, а потім возили на показ! – Л. І.]

– То що їх ще після того по селах возили?

– Не, ни возили, а може й возили, а тут така була дорога, що чириз нашу вулицю їхали!

– То куди їх везли – невідомо?

– В Гриців! * В Гриців везли, бо там район був!

– Ну а в нас не було таких фактів людоїдства? Мені розповідали там про Іванку-бабу – то був дійсний факт, чи то просто люди казали?¹

– А хто його знає? Ніхто ни бачив! Може й ззіла, то померла те й ззіла, то шо? Бо хтіла їсти...

Ніну то хтось ззів! Там була їхня хвамилія Цісаруки... Де Женька зара' Реганка живе, а там Хлонь Марія й Ганна живуть зара', це Хлоні. А то був Самійло таки Цісарук, то він помер вдома, а Нінка ця пішла в ліс, і вона пішла, і ше хтось пішов з нею, такі самі як вона, її сестри старші... Те й вона там же в лісі померла. А вони прийшли додому те й кажуть, шо, мамо, Нінка там і там, Нінка наша померла, і ми її ни донисем... Ну то як вже на другий день аж пішли, то її вже нима – вже десь забрали те й ззіли... Ти й всьо... Таке було... Ой було, було надивилися, хватило!.. Хватило надивитися добре!

– А за Королюка що кажуть, – що такий-сякий, да? ** Да, що всіх людей посадив багато.

– Те й яких, кого? Він так-но мене одну посадив!

– Ну діда Мітьку, ось тільки-що розказував, сестру його***, ше він називав людей... А про 47-й рік все добре пам'ятаєте?

– Чом не пам'ятаю!

– То ще про 47-й рік розкажіть!

– То шо сорок сьомий – сорок сьомий я ше цілий рік на Западні [мається на увазі Західна Україна. – Л. І.] работала! Мені сказали, питають мене: "Чом ти ни маїш трудоднів?" Кажу: "Мої трудодні ни записані, на Западні мої трудодні – хоче, біжіть там взнайте..." Там позаписували, я там – кажу, – робила, і звіти заробляла то муки, то крупи, шо мона було в кого заробити...

– То як ви до людей просто ходили?

– Ну да, там же односібники були! Там ни було ше колгоспу!

– І як Ви туди потрапили?

– То це ж сядай ти й їдь – до Здолбунова, а там свободно, куди хоч, там хата на хаті, односібники живуть собі, хазяюють...

* Тепер смт Гриців Шепетівського р-ну Хмельницької обл., тоді – райцентр Кам'янець-Подільської обл.

¹ Про цей факт див.: Український голокост 1933–1932. – Т. 3. – С. 403 («Іванка дитину ззіла»).

** Йдеться про Королюка Степана Пилиповича, колишнього голову колгоспу.

*** Йдеться про Малишка Дмитра (спогади його див. далі – С. 461–465).

– То ви як наймичка були?

– Н'а як же. Так як наймичкою – йди сапуй цілу весну, е шо сапувати, а вони все сіяли тоже – й бураки, все, шо в хазяйстві треба. То я була всьо времня там, сорок сьомий рік.

– То це через те, що тут був голод, то ви пішли туди?

– Пішла туди! Ти й я йду, ти й в неділю сюди приб'юся, то вже Катя сидить моя за ворітьми, тут ше ворота були, сидить ти й каже, шо "Я вже жду тибє, я хочу їсти!" [це молодша сестра оповідачки. – Л. І.] Ну, а я там принесу кусочки хліба деякі, шось таке-го, ти й так... Ти й так було в сорок сьомому році.

В сорок восьмому вже взяли мене висилати. Ну, а я виступила, ти й сказала, так як вмїла. "Ни могла, – кажу, – працювати, бо я працювала в Западні, так і так було в мене! Як хочте судить, – кажу, – ти й питайте, скільки там я трудоднів виробила, бо там робила, – кажу, – бувало, шо жнуть, од ранку до ночі робити треба, бо там ни було вісім часов, та як в колгоспі. І, – кажу, – платили. А за те, шо платили, то в мене, – кажу, – мати була, а в матери трое дітей, і треба було на їх робити. То я, – кажу, – на їх робила, і так було".

– Може, ще про 33-й рік щось згадаєте?..

– Я в 33-му році вже жала, вже були ми в колгоспі, а ше поля були отдельно, ше в госїнь посіяли жито, пшеницю, а на другий рік вже це жито, ця пшениця достигли, я то добре пам'ятаю, бо тоже така-го була довга висна, як це цього року, така була довга якась, холодна, дощ і дощ їде, і воно так довго достигало... Али вже на Спаса, я ж добре пам'ятаю, шо на Спаса пішли ми вже, ланка, ходили по своїх землях, жали, а колгосп забирав. Чоловіки кїньми возили – жінки жнуть, а вони забирають на хуру і визуть в колгосп, на тік. А колгоспний тік був там, де конюшня зараз, гараж такий був, шо туди звозили, і там ціпами дядьки молотили. А я вже ходила жати з матірою на своє поле. Мати каже: "Йди, бо де научися? Бо ни будиш вмїти навіть серпа в руках тримати!" А міні вже п'ятнадцять років! Ти й шо – їду, така вже, я знаю... Мати моя і ця Ярина Олексова – це вже колгоспниці справжні. І ше Мустіцька була Тітяна... То знаю, шо на Спаса жали, і вони дуже співали церковних пісень! "Преобразился еси на горе, Христе Боже"...* І плачуть, і жнуть! А ті під'їжджають і забирають хліб... Ше був такий добрий голова колгоспу, шо як вже підстигло жито, то по п'ять снопиків давав у кожную колгоспну хату... Він ни всьпів роздати, як його за матню – і вислали тоже!

– Його прїзвище як було, не знаєте? Баба Бойчиха казали Святський.

– Святський – це голова сїльради був! А то голова колгоспу був! Нашось Свирїпа казали, із Шкаравки [теп. село Шепетівського р-ну. – Л. І.] він сам. Він був головою колгоспу, то шо, каже, їдуть жнива, то треба робити буде в жнива, то зара треба, каже, дати людям, шоб вони яко'сь хліба спикли, ти й мали з чим йти на жнива! Ну то він дав

* Тропар свята Преображення.

по п'ять снопиків – ну кому більше, може, кому менше, як в які хаті, скільки душ... Ну й опшим його за матню – те й тоже послали...¹

– То це був 33-й рік?

– Да, це був 33-й рік. Підстигло жито, й він дав потрошку, то його вислали за те. Ну за що вислали? Так і всі люди кажуть: "За що вислали? За що вислали? Шо чоловік добре зробив, бо хотів, щоб люди – жнива ідуть, треба, щоб працювали, а вони голодні!" Ну те й вислали й його... Десь він там побув – ни знаю, чи довго, чи ни довго... Отаке! А Святський був голова сільради!

– То це ж тоже не губчанський?

– Ні! Він з Білополя.

– Де це той Білополь?

– Де? Як їхати в Шепетівку, то по тей бік це Ленківці, а то друге село...

– Шепетівського району зараз?

– Да, да. То цей Святський був з Білополя. То його тоже вночі хапнули... А вона осталася тут в Губчі, з дітьми, два сини в неї було...

– А його за що?

– А це вже неізнестно, за шо.

– В 37-му чи тоді, в 33-му?

– Та де, в 37-му це вже! Це вже в 37-му році. То в'на пириїхала туди в Білополь... З Білополя вони... І вона звалась Кароліна, ця мати їхня [двох дітей. – Л. І.], його жінка, а він Йосип. А два сини були – то забула я тіх синів, але вони дуже гарні були робітники в колгоспі... Мині виртиця, як вони звалися, али забула... Ти й всьо, вже більше нима чо' казати!

– Дивіться, може ще щось надумається?

– Шо ж ти тут надумайся! Як почнеш згадувати, то Боже мой! Голод та й голод! Шо це тут робилося! Як ховали? Думаїш, як ховали? Знаю, шо Римара ховали... Опшим, помер в хаті чоловік, та й лижить... А бояця, кажуть, нидобре це, щоб людина загнилася в хаті, воняла, треба на цвинтар завезти. Взяли його, поклали на такий возик, шо ноги волочуться, а голова на передку, та й повезли вдвох... Повезли на цвинтар, викопали яму... Не, каже, ранше хтось там викопав яму, та й тоді всіх навезли повну яму, ціх мирців! Повну яму навезли! А вони приїхали – та й вже нимає куди класти! Та й давай копати собі яму. Викопали ше й на цього і так сховали його, десь там ноги виглядали... Таке було...*

– А не було в нас такого, шо під хатою чи в садку хоронили?

– Не, ни було... Я таких багато знаю розказів, як я була вислана вже, і там були такі самі як я, вислані... Розказували, шо ни виробили

¹ Про цей факт див. також: Український голокост 1932-1933. – Т. 3. – С. 404–405 («Так мучили людей»).

* Римар Артем (див. також Український голокост 1932-1933. – Т. 3. – С. 403 («Це був Сталін»)) – чоловік двоюрідної сестри моєї рідної баби Оксиньки (Крещенко), жінку його звали Васька. Це її сваха, Іванка Фицук, з'їла свою дитину.

трудодняв, та й повисилали їх, та як і мене... Та й розказували, як було, каже, в нас так було, каже, шо прямо, каже, де найшли – це вже така була, каже, спеціальна бригада таких сильних людей, – де, каже, знайшли, шо лижить мертвий, яму коло нього викопали, загорнули в яму і всьо. Так було... В кого в садку, в кого, каже, під порогом в хаті, коло хати... так збирали їх... То так розказували ті, які його пережили, це ж пережили 33-й рік! Це ж 33-й рік був! »

В мене є її розповідь про це, записана в 1996 р.:

ДВІ – ЯК РІДНІ СЕСТРИ

(«Слово "Просвіти"» 2006 р. № 47, с. 4)

«У селі її називають ніжно: Парасочка. Бо в свої 90 вона, маленька, сухенька, здається вже майже безтілесною. Висушили сталінські голodomори, війна, багаторічні заслання – та дух у неї живий, непокірний, веселий! Сама обробляє город, заготовляє на зиму овочі, білить хату, пере рушники – живе, як усі люди, не нарікаючи ні на шо.

– Ти хочеш мене фотографувати? Ну та й нащо? Я вже така стара, некрасива – хіба я тобі інтересна?

– Інтересна, бо ви – найстарша в селі, ви героїня, – стільки пережили! Це ж наша історія!

– Ой, було-було! Хватило надивитися ту історію! – зітхає. І враз схвилювано: А ти знаєш – як якась до мене ходить! Як вона все запитує – і про голод, і як розкуркулювали, і як висилали...

– То це ж я!

– Не-є! Не ти! Тебе я знаю! А то якась із Києва їздить! Я вже все їй порозказувала! Але я не найстарша в селі! Є ще отут старша од мене!

– Хто?

– Моя яблуня! Їй уже 160 років! Це ще яблуня мого прадіда! От вона пережила більше, як я! Їх було чотири сестри – а одна осталась, діждалась мене з заслання...

– Де ж вона? Покажіть!

– На городі! Як хоч – ходім, підем, побачиш... Вона ще й досі родить! Кажуть мені сусіди: "Зрубай, нащо вона серед городу стоїть?" – а я її не зрубаю, поки буду жити! Я її обнімаю, я її цілую – це моя яблуня!

Неначе казкова героїня, баба Параска повільно переступає поріг, спираючись на паличку, ступає через подвір'я, через садок, через город до яблуні, яка стоїть серед городу, притуляється ніжно до неї, прибалакує, як до живої... І такі вони схожі, такі вони рідні – ці баба і яблуня, немов дві сестри, шо люблять, і бережуть, і підтримують одна одну.

– Ми по тих яблунях лазили, дітвора. Пам'ятаю, як у 27-му році тут церква горіла в жнива – то ми на яблунях високо повилазили і диви-

* Тетянюк Параска відбувала заслання в сталінських концтаборах за суперечку на колгоспних зборах.

лись, як горить. Горіла сама од себе, як свічка! Вона була вже дуже стара, суха, дзвіниця висока була... Збіглися люди, виносили ікони, книжки, що могли...

...Дерев'яна була, дуже гарна, зроблена без цвяшка... Я ходила до церкви з бабою, а потім із матір'ю, і до Причастя мене водили. До Причастя мама мене піднесла, наказали, щоб я не їла нічого і ждала, поки батюшка дасть меду... Як прийшлося, то батюшка дав мені маленьку капельку! А я кажу: "Мені шо тільки! Мені дід повну ложку дає меду, а ви дали так!" То він каже: "То не можна так! Бо бач, скільки дітей оно – то їм усім треба потрошку, то де ж я візьму повну ложку?" Отаке було – сміхота! А мати мені рота затуляє, щоб я мовчала – а де я буду мовчати?! Я обстоюю свої інтереси! То вже як потім стала розуміти, то стидно було здибатися з ним!

... Степа тут жила коло нас, твоя прабаба. Вона була замужем за Самійлом, Данило був у неї, Павло, Михалко й Оксенька, твоя баба – діти... Вона, знаєш, така була завсіди – червоні коралі на її, вишита сорочка!.. Я її так пам'ятаю! Данилова мати!

А я Данила любила! А Данило дуже був кривий на ногу, він переболів на тиф... Ходить по селі й молотить. Копу змолотив – пуд йому дають за те, що він копу змолотив, та й у нього багато хліба! Він той хліб продавав – і дуже вбраний завжди. Хромові чоботи на ньому, новий костюм – усе таке гарне! Як вбирається, та й такий красивий – куди там!

А я полюбила та й кажу: "Я піду за Данила замуж!" А Данило з батьком однієї з моїх! Ну, та й сміються – що їм!" Каже батько: "От буду мати зятя!" Та й таке було нащось, я знаю? Дурна дитина! А баба моя вже насміхається з мене! Каже:

Через став попід горою

Йде Данило з кривою ногою.

Просить палічок підпиратися,

До Параски присилатися!

Таке було! От бачиш, – дитяче, – воно не потрібне нікому! – треба згадати!

Багато людей було, що не виробили трудовні в 1947-му, то це ставали на коліна перед загальними зборами і просили, щоб простили! А я не просила! А я сказала: "Не буду робити!" Не платили ж нічого! Абсолютно нічого не платили – і ще налог плати! А я сказала, що даром я робити не буду! От вони мені ще й підшили агітацію протів колгоспу і дали мені 68-му статтю! І повезли... Працювала в лісі (на лісоповалі), і на розгрозці пароходів... Вісім років одбула. Думала – не буду в колгоспі. Там було луче, як у колгоспі: роботи я не боялась ніякої, а платили – та й чого треба?

В магазинах повно всього було – ще американська тушонка була, Америка там до війни брала золото, і навезли туди їжі й усього, а після війни пооставалось – іди, купи, їж... А в колгоспі голодна була завсігди! Іди, шукай, мий золото... Воно таке, як пісок. А "Лензо-

лототрест" контора називалась, поселення Амалік. Але я не мила – де його подіти? Тайга кругом стоїть, як мур, до найближчого поселення – 40 км, і там 5–10 хат, такий "посьолок"... А до Бодайбо – 250 км! І нема нічого, тільки човен весною по р. Лені, а зимою тільки літак! Це якась прірва така – Амалік!

... Там не каторга! Там, ти знаєш, як красиво було жити! Там добре було жити, весело, тільки додому хотілося! Жили в бараках – ми приїхали, то вже були готові бараки для нас: жіночі окремо, чоловічі окремо. Прийшли – то всі одразу замуж повиходили за воєннопленних... Вони були вже три роки в Норільську за те, що були в німецькому полоні, 6 років давали! Це тільки в книжках, у кіно визволяли воєннопленних, а насправді їх судили по статтях, як зрадників Батьківщини... Бандерівці були з нами – такі молодьож: хлопці, дівчата! Їх повисилали на все життя. Сімейний барак був – велика кімната така і живемо по чотирьох кутках чотири сім'ї. А міліції не було! В нас там самосуд був: зробиш лишне, то дадуть самі між собою!

Щомісяця до коменданта розписатись ходили, що ти є. А втекти куди?! Тайга! Мороз 55°! Медведі лазять... Страшно!.. Правда, один утік, я його потім в Шепетівці зустріла, як вернулася додому...

...Тоді судили, як знали. "Люди, піднімайте руки, хто за те, щоб її вислати?" Ну, хтось там піднімав, а хтось не... А як вже я приїхала звідти, одбула 8 років, та тепер всі кажуть, що я не піднімала руки за тебе, а тоді боялись, щоб їх ще не вислали... Тоді вже, як я вернулася, багато були недовольні, бо з колгоспу вичислили за мене 45 тисяч рублів, за те, мовляв, що вони мене вислали, – а мене ж треба було годувати! А це ж людські гроші, їм не платили, ще й за мене вичисляли! Отаке було!

Баба Параска ніжно гладить рукою стару яблуню по корі. Це її сестра – вона її не судила, не висилала, не морила голодом у 33-му, дочекалася її з табору і завжди – тоді й тепер – щедро надіяла щоосені червонобокими яблуками. Поки житиме баба Параска, житиме з нею і яблуня, а як вона перейде у вічність, відлетить у вирій і яблуня, несучи з собою бабині страждання, нездійсненні мрії, нерозділену ні з ким долю...»

Крещенко Ганна Михайлівна, 1923 р. н.

(записала Л. В. Іваннікова від своєї

двоюрідної тітки 7.08.2006 р.,

розшифрувала з допомогою матері,

Варави Тетяни Варсонівни, 1939 р. н., та рідного дядька, Варави Івана Варсоновича, 1942 р. н.)

«– То ще буде за мене там ходити, десь понаписують, то будуть читати й сміятися!

— Ні, з цього ніхто сміятись не буде. Розкажіть про мою прабабу Степу*, як вона вмерла? Це був 33-й рік?

— Та й як вмерла? В 33-му році ходила, бідили в хаті всі, ходила, то там просила, то там просила, та й вже впала зовсім... Та й вже опала зовсім, та й лягла на пічі скраю, почала вмирати з голоду. То я пішла з мамою туди, мама до неї вилізла, туди, де вона лижала, попрощалася з нею – простіт раз, і другий раз, і третій раз... І вмерла, та й все.

— А Ви пам'ятаєте 33-й рік, що Ви їли, як Вас врятували батьки?

— Батьки так жили саме, як я! Вже ноги були попухші і все, й нічо' ни було, їдна вода в хаті! Як жили, що було! Нічо' не було!

Пирид 33-м роком, то було все в нас – і коні були, і свині були, свиня з поросятками була, і раптово все зничтожили, стало все таке дороге, що хто, як? Те й вимирали люди! По двох в їдні ямі закопували. Й везли – ни ховали так, а на возику бабу й діда тут, сільські, везли на возику й разом в їдну яму кинули биз труни й биз нічого! Де хто на дорозі – йде, впаде, вмере, таке було, то я ше помню трошки...

Дівчина там, де баба твоя жила**, то дівчина по-сосідськи, була мати й було ше дівчата і вона з свею систрою йшла в ліс, думала хоть жменю ягід, вже ягоди були, ззісти... Прийшла до ліса, якраз на Засову***, померла, і ця сестра її листочками прикрила і сама таке пішла ягід хочь жменю собі ззісти. Як ішла назад, то вже немає, вже хтось забрав та й ззів... Отаке було тоді!****

— А як цю дівчину звали – Ніна?

— Ни знаю, Ніна, здається!

— Тільки що баба Параска за неї розказала.

— Ну, Параска лучче знає як я, вона старіща!

— А що Ви їли, як Ви вижили?

— Шо! Бур'яни всякі їли! Тоді людей дуже багато померло! То ше в нас тоді були свиня з поросятками, бо думали купити корову. Раптово так зробилося, що свиню продали, й поросята, й телицю і вже зара' на базар, був базар в пониділок, поїхали – то вже за ті гроші нічо' ни мо'на було купити. То ше який день, ше купили на базарі, в людей де в кого може шо було, ше куплю на базарі, яку пампушку, те й так і проїли те все. Те й таке було життя. Ше наш дід і Надьчин дід тоже з голоду повмирали...

— Це хто – Яків і хто ще?

— То це Яковів батько! Надьчиного батька батько [Крещенко Лук'ян, дід Ляшкової Надії Яківни, моєї троюрідної тітки. – Л. І.] і твєї баби рідний дядько, Андрій [Крещенко Андрій Лаврінович, моєї прабаби Степаниди рідний брат і, очевидно, брат того Лук'яна. – Л. І.] То таке було, іде людина, впала – і нема... А ше, кажу, було міні 8 років,

* Моя прабаба Крещенко Степа Лавріовна. – Л. І.

** Моя баба, дочка її, Крещенко Ксенія (Оксенька) Самійловна, 1904 р. н.

*** Засова (діалект.) – рів, таке полого місце в лісі.

**** Див. попередню розповідь Тетянюк Параски Василівни.

була ше мала, али помню, як бабу ховали (Степу). Знаю, шо десь батько-нибожчик [Крещенко Михайло Самійлович, батько оповідачки, син прабаби Степи, брат моєї баби Ксенії. – Л. І.] купив скілька картопликів цих, то забрали туди і там зварили і за цими картоплями й сховали! [відбули похорон. – Л. І.]

— А Ви кажете, у Вас були коні й все, то де вони поділися – в колгосп забрали?

— Колгосп забрав! Віз був, коні були, борони, плуг, вже на току машина молотила, свої були в трох місцях поля свої, та й позвонить на тік батько-нибожчик ці снопи, те й кінна машина молотила – ми й ше їден чоловік, в йо' два коні й в нас два коні, те й молотила машина, було все! Забрали все в колгосп дочиста!

— А вони йшли добровільно в колгосп?

— Йшли добровільно, а батько ни хтів їти в колгосп, бо шкода було коний, дуже гарні були, тоно* розжилися коні! Все розжилися, все було вже своє – й все забрали й всьо... Та й баба твоя [Оксенька. – Л. І.] пішла служити тоже на чужі села до чужих людей, і Марущин батько Павло [Крещенко Павло, брат моєї баби Оксеньки, батько Крещенко Марії, двоюрідної моєї тітки. – Л. І.] служив тоже тут, в багатирів служив... Таке було життя...

Вимерло багато людей! Кажу, шо на возику визут двоє, ноги тилипаюця... Я ни бачила, али так чула од людей, як люди казали, шо померли, і в яму биз нічо', двоє в їдну яму кинули й всьо...

— А 47-й рік Ви пам'ятаєте?

— То 47-й рік чом ни помню? Робила голодна в колгоспі! Шо було? Батько прийшов з фронту, – і нічого нема! Корову німці забрали, тоно розжились корову – забрали німці. Те й прийшов з фронту, а я на бораках під Чаграми** там під лісом. Каже до мене: "Візьми цю рубашку, – що це він з фронту приніс, в рубашці прийшов, – біжи в Гриців, може картоплика яко' купиш", – це в 47-му! Я сапу взяла, жінкам оддала туди, бо тудою в Гриців їти, сама пішла в Гриців рубашку продала, взяла 15 рублів! І купила 15 картопиль – це вже старі ж картоплі ті вже. Принесла й голодна пішла, бо нима ж нічо', і назад прийшла на бораки з Грицева [відстань до Грицева приблизно 9 км. – Л. І.], ше пополола там, ввечері прийшла дудому, то терла мати на тертку в лушпайках тако', на кілька там днів було крохмаль варити. Вода, і солі ни було, нічого. Ті картоплі зітре і всьо.

Али вже була в нас первісточка корівка, то давала літрів 5 молока, то так ми вже цим молоком виживали... Таке життя було тоді...

А хто пішов в колгосп, добровільно як ішли тоді самі, то ті мали хліб і мали все! А батько шкодував коний! Каже: "Саме розжився, такі гарні коні", знаю, були... То й не йшов. А тоді все забрали, й все їдно

* Тон (діалект.) – щойно, лише.

** Чагри – урочище в лісі, біля с. Губчі (власне, частина лісу так називається. Походить від слова «чагарник», «чагарі»).

пішов! Таке було діло. І батька було засудили! В Харкові підземно моста робили.

– А за що засудили?

– На вже як пішов у колгосп, то тоді вже бараків [буряки. – Л. І.] глядів, вже кіпці були вгосінь, то коні роз'їли, влізли вночі, кіпця... То тут їден був комсомолец такий, подав – те й засудили за то' кіпця... То твоя баба й моя мати [її мати – Крещенко Мотря. – Л. І.], обидьві брали на плечі в Гриців носили бораки, ввозьмут, там по пудові чи по кільки, бо приписав, пісьмо: "Вишли міні гроші й паспорта, може я втічу!" То як носили торгували якусь там копійку, і мати вислала, то гроші оддали йому, а паспорта ни дали, знають, що може втікти... Те й добував, поки аж ни одробив цієї примусової там...

– Скільки років?

– Та ніскільки, бо він нидовго, він там рік був! Шо було там!

– А хто ж його продав, що за комсомолец був?

– Та ни знаю, йо' забили! Там мало їх було тоді! В войну забили! Іх повибивали. Отаке було!

– То що, його судили, чи як його забрали?

– Ну засудили! Суд був, засудили! Та й забрали! [...]

– А потім прийшов (батько), то в колгоспі чорно робив, ті вже роки до войни, ти й забрали на войну, три рази раняний. Раняний раз в голову осколком, другий в плічку, пуля пройшла, діра така була в плічку, потом третій раз в руку, вже пирибило руку, те й вже тоді пустили дудому. Пустили дудому, то ше сторожував ходив, ходив, задурно, дурнісінько, копійки платили. Таке було!

Я вже в жнивовий місяць знаю, шо дали тринадцять рублів міні... Ой, так стішилась – Боже, думаю, вже тринадцять рублів е! За цілий місяць зарібки такі! То-то вже почали платити після войни потрошки... Таке було...

– [...] А розкажіть Ви про батьків Івана Соловейовича.

– Обібрали куркулями...

– Це Івана Соловейовича батька, Деренчука Соловея?...

– Да, да... Обібрали за куркуля, от ше тоді в нас їден кінь був, уже все забрали, і ше батько ни йшов в колгосп, ше їден кінь був! То нашим конем – тоно привидуть його, шо десь візьмуть в колгосп ті комсомольчики, шось роблять, ше мокрий – рано забирають знов, далі шось визуть. То йо' цьо' батька везли, – посадили батька й матір на віз і повезли. Десь далеко завезли, аж в Алтай чи куди там, дуже далеко були. То потом вже навіть ни знаю, кільки років там були, довго, то приїхали, старенькі вже люди, то повмирили вдома, Іванисько поховав вдома. А Іванисько був коло систри, систра була замужем, і жинився потом, то ше з батьками доживав, батьків догляджував [йдеться про нашого вчителя історії, який про голодомор збирав матеріали. – Л. І.].

– А як розкуркулювали Мандрикову матір, пам'ятаєте? *

* Див. попередню розповідь Тетянюк Параски Василівни, де йдеться про Ковальчук Гапку.

– Та то тоже разом, тоді саме! Так саме забрали, повезли, то батько там помер, а мати за друго' вийшла * там. А син був ше, то забрали, вона була з друго' сина, то вже він був там, цей син [в с. Зеленці, за 3 км від с. Губчі. – Л. І.]. А вона потом приїхала, то вже тут була ця баба. Як вже вийшла за другого, то той другий помер. То вона вже приїхала з малим хлопчиком сюди, то вже робила тут дояркою, вже після войни, то вже тут вони вижили, то став Мандрик на всеньке сило типіро.

– А Ви знаєте, як діда Наума розкуркулювали і бабу Мартоху? **

– Да, то я не знаю, як там їх багато розкуркулювали!

– То Ви про них не знаєте?

– Знаю, шо хату були в них забрали, а вони вже в коморі сиділи! Давида Палія розкуркулили – була в хаті копірація. Де коло тебе ото та хата [мої сусіди. – Л. І.] ***. А вони лазили, де бачили тоже [було шестеро дітей всіх – Давид, Степан, Роман, Іван, Текля і Голька, і я їх всіх знала, а всі вже повмирили і ніхто навіть словом ніколи не обмовився [про це. – Л. І.].

– Це ця хата, що коло мене, що дід Давид з бабою Маруською жив, вона побудована в 20-х роках, то це її були забрали?

– Забрали, і копірація була, а симня пішла! Симня була вилика. Тицяли люди, де бачили! Нашо дядька прийшли вночі голова сіліради і ше їден: "Збирайсь!" – "Куди?" – каже, Юхим **** звався. Маленьких дві дівчинки, їдна тоно ше в пологах була... А він ка'е: "Куди?" Те й куди? Збирайсь! забрали, то наниньки ***** забрали! Й вона слідом побігла, покинула ці дітки самі в хаті манюпинькі й побігла, шоб ше йо' хоць побачити, в Гриців! Як вона прийшла, то каже міліціонер: "Нима вже, жінко, погнали етапом!" Саме гонили і туди пішов! Пішов наниньки!

– То це був який, 37-й рік був?

– Не! Ранше! В 37-му ніхто вже ни брав ніко!

– А Ви не пам'ятаєте, коло нас жила баба Луцина (Маркітанюк) – їх теж розкуркулювали?

– Ни знаю я це.

* Як розповідала дружина Мандрика Миколи, його батько, Василь Мандрик, походить з кубанських українців, був також виселений як куркуль з Кубані на Урал, де одружився з Ковальчук Гапкою після смерті її чоловіка.

** Йдеться про Вознюка Наума та його дружину Мартоху, діда й бабу моєї хрещеної матері – Вознюк Надії (див. наступну оповідь).

*** Йдеться про батьків мого сусіда Давида – Василя та Любку Паліїв.

**** Йдеться про Юхима Королюка (брата Степана Королюка, колишнього голови колгоспу) – чоловіка баби Васьки, двоюрідної тітки оповідачки, Крещенко Ганни, і моєї матері, Варави Тетяни. Перший її чоловік, Римар Артем, помер з голоду в 1933 р. (див. попередню оповідь про його похорон). Від першого чоловіка в неї дітей не було, а від другого, Юхима, – було 2 дівчинки, про яких йдеться – Ганя (Фещук Ганна Юхимівна) та Маруська (в селі не проживає), троюрідні сестри оповідачки та моєї матері.

***** Наниньки (діалект.) – досьгодні, донині.

– Розкуркулювали, бо вона розказувала, що прийшли все забрали, і годинника зі стіни красивого...

– Забирали все! Ходили осьдо, паліцями штурхали землю, шукали, де може, де хто жменю чо' сховав, закопували... І німці зайшли, то домучували допоследку... І палили всіх – на Залесі попалили, на Андронівці, в Пиньках – скрізь палили...* Знущалися чорно!

То наш це вно', що це, хотять вже знов, щоб власть наново пиримініти, да?

– Да, комуністи тепер вже будуть! [...]

– Ну то хто це хоче його щоб знати?

– Я хочу знати особисто!»

Іваннікова (Варава) Тетяна Варсонівна, 1939 р. н.,
с. Губа Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
(записала Л. В. Іваннікова 10.08.2006 р. від своєї матері)

«Був 33-й рік. Був голод. Ну, мої родичі – двоюрідна сестра Ганя [Крещенко Ганна Михайлівна, 1923 р. н. (спогад якої подано вище). – Л. І.] – мого дядька Михалка дочка, була дуже долікатна, і маленька, й худа. І ні було тоді нічого їсти. То дядина Мотра випрошувала в сусідки півлітри молока. І варила окремо для Гані в маленькому горнятку якусь там кашку або пражила молоко, добавляючи в воду, щоб було на цілий день по ложці ззісти її, бо вона нічо' не хотіла їсти. А дядина йшла на роботу на цілий день, чи до поудня там, в колгосп, і Ганю брала з собою, бо ні було тоді де подіти. В'на вже була ні маленька, канешно, то в'на брала її з собою. Ну й в обід приходять, вна' хоче дати дитині їсти, як до печі – горнятко порожне! Ну, в'на тоді...

А була в них тоді баба, ше дядькова мати, Степа. В'на всьо времня сиділа на печі, бо в'на була слаба вже і голодна. І дядина питає вже матір, свикруху: "Хто ззів кашу?" І це було так, каже, кілька разів. Вона каже: "Я ні знаю, я ні бачила нічо'!" Ну вже на другий день – шо там в'ни давали її їсти, я ні знаю, – в'на знов йде, бире це молоко в якоїсь там Пунихи Уліти. А вона до неї каже: "Ти сховайся десь і побачиш, хто це робить!" А та баба була крива на ногу тоже, Степа, був тиф, то послабля вони обоє, син Данило і мати, тиф вилічився, а криві пооставалися. Це було в 20-му році, цей тиф ходив, бо й баба наша Гапка вмерла [інша моя прабаба по дідові, Варава Агафія. – Л. І.]. Ходив тоді дуже страшний тиф, люди слабля і вмирили – чи ноги, чи руки одбирало, чи на голову шось (давало) – це хто виживав... Чириз те вона лижала на печі, нікуди ні ходила.

Ну ти вже й друго' дня дядина зварила там шось – чи кашу, чи молоко спарила, так саме залишила в печі, щоб тепле було. А сама Ганю

* Спалили с. Андронівку Старокостянтинівського р-ну повністю, а про с. Пеньки і с. Залісся я не знаю.

забрала з хати, дитину, і дала вид, шо пішла на роботу. Пішла на застільне вікно, сховалась там за стіну, а тоді які там хати були? Маленькі, видно все! І дивилася в хату. Ну пройшло трошки довгенько і вона бачить таку картину: свикруха злазить з печі, да! Кульгиц, кульгиц – і до печі! Відкриває затулу, ту, шо піч була закрита, витягає горнятко, а ложка в неї була за поясом, за фартухом і починає їсти! Ну то шо ж там, каже, є їсти? Пару ложок, а ложки були дирич'яні, здорові, – скільки ложок набрала, ти й вже по горнятку, тоді пирикинула ше, вилляла в ложку з горнятка й ззіла. Дядина вбігла в хату, та й до неї каже: "Шо ж ви, – каже, – наробили, шо ж ви робите, нашо ж ви виїли кашу, шо ж я вдень дам дитині?" Ця обиртайця, плює на неї і всяко обзиває! "Ти така, ти сяка, – каже, – щоб ти собі поїла руки й ноги!" Такі були старі люди колись! І покульгичала на піч знов.

– То вона ж все-таки вмерла з голоду?

– То це пізніше було! А це ранше ше! А потім вона варила цю кашку й носила до Уліти.

– А самі вони шо їли?

– Ну шось там їли, варене шось – я там знаю! А дитині хтіли шось лучче дати... Самі бур'ян їли чи шо... А тоді вже до баби вчепилась дизинтерія й баба вмерла.

...А Данило ходив, син її, на скотомогильник, де здихали коні, то він ходив туди, і там їх розрубували, брали пичінку з їх. І він приносив цю пичінку, варив її і там їли. Али хто міг її їсти?! Дядина її ні їла, і моя мати [Варава (Крещенко) Ксенія Самійлівна, 1904 р. н., моя баба, сестра Данила і Михалка. – Л. І.] ні їла, бо вона була дуже смірдюча, він її вимочував і варив... А тоді приходили хлопчиська такі, шо могли їсти, варили її, і пили якусь горілку, і їли... Це хто міг їсти, то туди ходили...

А моя мати каже, шо як він принесе цю пичінку, покладе її в кубашці, в сінях, в коміні, – такі кубашки в комінах були, старі коміні, – то вона так смірдить, шо ні мона було в хату зайти, в сінні! То ніхто її ні варив, він сам варив її. А хлопці туди ходили, Данило був дуже компаньйорський, дуже гарно співав він, ше й брав підголоском, виводив...

– А той Данило вижив?

– Н'а шо ж, вижив! То в Хирсон виїхали вони в 50-х роках, виїжджали – було в його шестирі дітей, хата стара була... Виїхали туди жити в Хирсонську область, – з нашо' сила тоді багато повиїжджало в Хирсонську область.

– А наш дід як вижив Варсон? [Варава Варсон Вікторович, 1902 р. н., чоловік Оксани, сестри Данила. – Л. І.]

– Баба Гапка [мати діда мого Варсона. – Л. І.] ше в двадцятому році померла, а дід Віктор ні жинився, а їх було сім дітей, то ті поросходились, пожинились, два сини старших виїхали в Америку ше давно на заробітки... А дід Віктор остався при дідові Варсонові.

– І шо вони їли в 33-му?

– Там в них ще була якась худоба, то різали худобу. Дід був старий вже [прадід. – Л. І.], а батько [мій дід Варсон. – Л. І.] був тоже слабий, ни бачив він [зроду напівсліпий. – Л. І.], батько ходив по людях, а дід Віктор ходив до Хвидори, дочки... А батько ходив по людях, хто що дасть їсти, – кому дров нарубає чи шо... Дід Віктор був сторожом на пасіці, збирав губи [пасіка була під лісом, ще досі є назва урочища Вікторів. – Л. І.], луг жарив, і там вони їх їли... Додавляв там бур'ян якийсь, либоду, ще шось, ти й так їли й так виживали.

– А коли з бабою дід одружився?

– В тридцять сьомому році.

– А бабу Луцину не розкуркулювали? [наша сусідка, з дитинства пам'ятаю її розповіді про це, як грабували її хату, але не записала – вмерла в 70-х роках. – Л. І.]

– Чом ні! Розкуркулювали! Казала вона, що й зеркала знімали з стіни і часи...»

Вознюк Уліян Наумович, 1920 р. н.,

син репресованих, с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

(записала Л. В. Іваннікова 15.09.2006 р., розшифрувала за допомогою матері, Т. В. Варави, 1939 р. н.)

«– Розкажіть, що в Вас було таке в батьків, що їх розкуркулювали? Як звали Вашого батька?

– Наум, батька звали мого, Вознюк Наум, баба Мартоха звалася. Ну і шо – зайшли, помімаїш, розкуркулили, забрали коні, забрали корову, познімали, все позабирали, з хати вигнали. Зразу сидів голова колгоспу Шамарин тут. А потом після йо' зробили пошту, поштове відділення [в їхній хаті. – Л. І.]. Ну, а тоді вже пошту забрали, то я сів ото, де Ярина [сестра оповідача. – Л. І.], а потом вже я собі давай строїтися, брав ссуду в МТСі. Я робив трактористом, комбайнером... Ну й ото поставив хату в 1957 році.

– А Ви розкажіть, будь ласка, що – велике хазяйство було в батьків, що там куркулем їх визнали – чого?

– Січкаря була, голійниця, голій батько бив, машина хліб молотити була, такі запрагали коні, ти помімаїш? Хороший був хазяїн, помімаїш... Коні, пасіка була, уликів двадцять була, он там ще називають "Наумова пасіка" **, помімаїш. Ну і всьо... І тоді шо? До хати ни допускали, то я ото сидів коло вас, Палія Костя, в ті' хаті ***, дали міні... А потім я за німця в свою сів, бо німці зайшли, то тут вже ни було поштового відділення, помімаїш... А потом знов пошту зробили, Панчук

* Про це див. наступну оповідь Крещенко Людмили Марківни.

** Урочище в лісі біля с. Губча

*** В хаті мого сусіда, Палія Костянтина Павловича, який у той час служив в армії.

був начальником з Стецьок. Та й всьо. То вони мене в суд подали, бо каже... От зараз є де зробити ту пошту, то вже вони в клуб перебрались, а тоді нема де, то вони, помімаєш, в мой хаті. А я сидів вже в коморі ото... А потом як вже хату поставив, то Ярину попросив, шоб вона прийшла маму доглядала тут і вже тут була... *

– То батька виселили, а як це було? Ви не пам'ятаєте все це?

– Як? Вони батька судили за те, шо хлібоздачу – триста центнерів наклали батькові хліба, а батько навіть на полі ни був, а діти пішли, там, йо' убрали [хліб. – Л. І.]. Ну, вони наклали триста центнерів, а звідки триста центнерів, як в його нима? Те й всьо, те й батька за те засудили на десять років! ** Помімаїш?

– Це він з власного поля повинен був дати цей хліб?

– Да, да! З власного поля!

– А скільки в нього поля було?

– А десь, я знаю скільки? Десятини тоді називалося [трохи більше ніж 1 га. – Л. І.] – може три було чи штири, я ни знаю. Я знаю, шо за лісом було поле наше і було в пасіці поле, помімаїш? – я зара' знаю.. О. То він і ни був там, а пішли діти убрали... Ну а вони наклали таку суму, те й всьо...

– Він не хотів іти в колгосп, так?

– Ну, батько шось утримався, ти помімаїш? Шоб був тоді... тоді ж бачиш такі, але вони так ни постраждали... Прокопів батько Пилип ***, а тоді того ше з хати ж були вигнали. "Вусара" то сиділа таго в ті' хаті Мартошка Данилова...

– Як прізвище того Вусара, як його звали?

– Вусара?.. Рудик, а як він був, чи він Сіргей звався... Ото Текля його нивістка, син Петро ****. Отут коло ставка жили...

– То їх теж розкуркулили?

– Да! Оце ж його, Соловейовича, то вони прийшли, ондо Іван Соловейович є *****... Оце ше він в мене був за свідка, як я ці гроші оформляв *****. Там же ж треба свідки про це діло... То був він і Прокіп у мене *****.

* Оповідач з 1957 р. жив окремо, де й зараз живе, а сестра Ярина з дітьми доживала в батьківській хаті, і я ще пам'ятаю те обійстя і хату, де була пошта, а через сїни люди жили... Донька Ярини – Надія – моя хрещена мати. Це про них в селі говорили, що в них «німа нічо' в хаті, їдні-но образи!» До 1957 р. Ярина жила в с. Бутівці (за 15 км від с. Губчі), де була замужем, але чоловіка її, Івана, забили на фронті.

** На тих, хто не пішов у колгосп, наклали високий податок, а якщо виконував, то «доводили до двору тверде завдання», яке він уже не міг виконати, і тоді конфісковували все майно, і таким чином заганяли в колгосп (див.: Український голокост 1932–33. Свідчення тих, хто вижив. – Т. 3 – С. 276–277 («Ліквідація кулачества як класу»), 383 («Штучно створили кулачество»)).

*** Йдеться про Палійчука Пилипа.

**** Йдеться про Рудика Дмитра (див. наступну оповідь Рудик Теклі).

***** Йдеться про Деренчука Соловея, батька колишнього вчителя історії.

***** Йдеться, очевидно, про грошову компенсацію дітям репресованих.

***** Палійчук Прокіп, син репресованого Палійчука Пилипа.

То якусь ту тисячу рублів тикнули, то треба було ще йти до нотаріуса, туди платити... То вони міні чириз колгосп прислали десь по пошті рублів триста [ціна загиблого батька! – Л. І.]

– Ну Ви розкажіть тоді, а як забирали все, що Ви казали?

– Ну як забирали? На хуру забирають те й визуть... Туди десь... Пудушки забрали і все позабирали, їден піл остався голий... Тут були – така Сачиха була, Івана Дикунця мати, помімаїш, Васька, ще такі були... Така бригада була тоді*, ходили й витрасали з горшків і палицями пробували, помімаїш, думали, що вже там сховане ще щось є десь, пашня якась... Отакі тибі діла були...

– А куди ж батька Вашого?..

– Батька засудили і погнали його в Бердичів. То він у Бардичеві був, то ще моя систра сама старша Уляна пиридачу возила йому. І звіти його дальше погнали, з таким строком... І ни вирнувся! І я оце оформляв цю документацію, наш архів же пиридали в Шепетівку, ми були Грицівського району**, а вони вже пиридали в Шепетівку. Туди поїхав – нима. І тут шукали в архіві, тут осьдо в Старокостянтиніві – нима!*** Ну, а мати була [Вознюк Мартоха, дружина висланого Наума. – Л. І.], то я на матір брав ментрику оформляв... Мати прожила див'яносто сім років. В Костянтиніві брав ментрику, й тоді в райвиконкомі там був такий чоловік по цій роботі і мине оформив.

– А скільки дітей у Вас було?

– Тоді? Була сама старша Уляна, а типіри**** Клим, типіри була Тодоська, Ярина, живі ці, а помирали, то я їх ни знаю... було душ шести-ро чи семиро...

– В якому році це було розкуркулення?

– В тридцять третьому році, а в якому? Тридцять третій! Коли ж оце ці діла всі були? Тридцять другий, тридцять третій...

– А Ви голод пам'ятаєте вже, як Ви виживали?

– Та й як виживали? Всяко було! В ліс ходив, помімаїш, глід рвав, на жорна мололи і такі коржики пикли потом, на ставку зілля копали, помімаїш...

– А яке це зілля було?

– А от таке татарське оце здорове... Потом мине мати... Хати ж в нас ни було, то мине осьдо, де зара поставила хату Пальоха [Віра Омелянівна. – Л. І.], тут була Дарка***** сиділа... Ну то я з матір'ю до неї,

* Хто така Сачиха – всі знають. Ім'я її Текля, але ніхто не пригадав її прізвища. Донька її, Вітюк Олімпіада, вже вмерла. Інших членів бригади називають Кресценко Людмила Макарівна та Рудик Текля Михайлівна (див. наступні розповіді).

** Село Губча було тоді Грицівського р-ну, (обл. Кам'янець-Подільська), тепер смт Гриців належить до Шепетівського р-ну.

*** Дані про репресованих є в Хмельницькому обласному архіві СБУ.

**** Типіри (діал.) – тепер.

***** Стара баба, на неї казали Дарка Попівська, бо вона все життя була нянькою в родині протоієрея Антонія Гувовського, приходського священника с. Губчі. Піс-

то вона до неї каже, мати: "Да-но*, – каже, – мому синові хоч трошки хліба!" – бо в неї, знаїш, було там тако якомсь... То отаке-о діло... А сидів в хатах чужих! Сидів осьдо в Мар'янки цей, де зара' Мар'янка**, дали міні, так временно сидів, потом ще десь сидів, потом дали міні там коло вас в Палія – йо' ни було вдома, то ми там з матір'ю сиділи... Ну, а за німця я в свою пішов...

– То це Ви вдвох з матір'ю тинялися, а ті, інші де були діти?

– А вони по роботах були! Ярина була десь в Волиці*** Бо там вирощували... Ни було її вдома, Уляна була в Києві. Тодоська в Києві, а Клим помер за німця, а я остався самий менший з матір'ю...

– Ну розкажіть ще, може Ви пам'ятаєте голод, як хто помирав.

– Ну як помирали? То помирали! Осьдо знаю та-го**** ходила, помімаїш, на солотопку, приносила те, що здохлаки, осьдо, Дем'янова мати... Тако десь ходили, доживали того віка... Та й всьо... А дело було ниважне! Було... В батька було – все було. Так і казали, що аби був пішов в колгосп, було б, значить так, а батько утримався, ни пішов – те й вони давай батька розтріпали те й... От тобі такі діла...

– І багато людей тут померло в селі?

– Канешно! На возиках їх возили, помімаїш, ниживі, ноги волоклися, на кладбище... А в мене тоді в голодовку ни помер ніхто. Тільки Клим, то він був слабый, в нього був буркульоз... Бо ше я пішов його одвідати за німців, а в йо' така жінка була клята*****, то я одвідав йо', а він лижить, та й виходжу дудому, – в'ни вже їдуть, ці есесовці. Я хотів на гору***** – то в'на заругалася до мене, ни пустила. То я тоді в садок давай тікати, вони: "Ком! Ком!" – до мене, наставив автомата... І вони мине забрали, та й тоді осьдо наловили нас, а тоді завезли в Кучівку – нас багато... І я втік. А тих гонили на окопи десь, десь на Свинну*****, десь Антін на міну настопкав, то там погіб цей-го Кострич... Такі діла...

– А ще мені розповідали, що Мандрикову матір розкуркулювали (Ковальчук Гапку) – то Ви не пам'ятаєте цього?

– Було тоже! Бо ше й оце вона нам своячка! Он тамо вони жили, Уляян цей [Ковальчук Уляян і Гапка. – Л. І.] ...отут, де зара' жила баба Уляна, – там йо' хата була... Тоже таке..

– То їх не разом з Вашим батьком вивозили?

– Не! Тоді був Пилип, Прокопів батько, Івана Соловейовича батько, ну і оцей Вусар і ше Назаровий батька Юзько...***** тоді там був...

ля того, як в 1926 р. спалили сільську церкву, священника, що мав похилий вік уже, також вигнали з власної хати, зробивши там колгоспну контору.

* Да-но (діал.) – дай-но.

** На обійсті Варави Мар'яни.

*** Село Волиця Керекешина Старокостянтинівського р-ну.

**** Та-го – ота, ось та.

***** Клята (діал.) – вредна.

***** На гору (діал.) – на горище.

***** Тепер перейменоване на с. Веснянка (Старокостянтинівського р-ну).

***** Батько Сторожука Назара (1904 р. н.) Сторожук Сільвестр.

Забрали в нас коні, машину забрали, цю, що молотити хліб... Ну, олійницю то в'ни ни брали, бо це ж вона зробляна з дерева, там була така – розібрали її, ломаки ті... А те забрали, клуню – то шо, кунюшню зробили онде, понімаїш, в колгоспі...

– Вони просто розбирали будинок і в колгосп забирали?

– Да, да, ни тільки в мене!»

Слід враховувати, що не тільки люди, про яких йдеться в оповідах, а нерідко і їхні діти давно вже померли, тому деякі імена встановити практично неможливо. Нині в селі живуть онуки або правнуки цих людей, які не завжди можуть дати точну інформацію про події. Існує й ще одна перешкода – вуличні прізвиська. При опитуванні людей у храмі після літургії виявилось, що більшість знають Вусарця, Юзька, Сачиху, а їхні імена та прізвиська згадати не можуть. Такими суперечливими виявились імена членів бригади активістів і, що найприкріше, самих репресованих також. Цікаво, наприклад, вияснилось ім'я Дмитра Рудика. Прийшовши нині рано на службу, я звернулась до церковної півчі, однак ніхто так і не пригадав його імені. Вже під час літургії одна жіночка вийшла і побігла в цвинтар. Через деякий час вертається і каже «Дмитро!» – «Який Дмитро?» – не зрозуміла я. – «Батько Петра Рудика – написано на пам'ятнику – Петро Дмитрович» – «Це ж треба!» – здивувалася я. «Ну, да, в нас на кладовищі довідкове бюро!» – «Так це ж треба знати, де!» – «Я здогадалась». Надзвичайно жаль, що багатьох людей, які згадуються в текстах, я знала з дитинства, спілкувалася з ними, розповідали вони мені про домовиків і про русалок – і хоч би хто заікнувся про згадувані події. Тепер всі вимерли, забравши з собою своє горе, а я ходжу зараз від оповіді до оповіді, розшукуючи родичів і нащадків тих, чий імена згадував попередній оповідач, і так по ланцюжку, щоб хоч зібрати далекі відголоски тих страшних часів.

Крещенко Людмила Макарівна, 1938 р. н.,

освіта середня, колишній бібліотекар, с. Губча
Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

(записала Л. В. Іваннікова 17.09.2006 р.)

«– Розкажіть про свою бабу Луцину, як її розкуркулювали?

– Знаю, що приходила бригада і поставили на цих зборах розкуркулити діда, бо дід був Маркітан бригадиром строїтельної бригади. Там нічо' ни було, тільки була одна клуня, млинок, якась там ступа, жорна... [сміється – Л. І.] – ну, ни знаю, може ше й кінь якийсь був... Ну хата була така построяна, більш-менш нипогана, в ті часи... Ну й постановили на зборах виселити їх, розкуркулити. Али в баби Луцини був син старший і дочка, Сірожа і Вера, це були од першого чоловіка, який загинув на фінляндській війні. То засідали вони з підіс'ят

раз ввечері, то всі люди кричали, шо він був в колгоспі бугалтером, цей вже хлопчик, молодий ше він, Сірожа був! То ни виселити, тому шо це діти й хата батьківська, колишнього батька, знаїш, першого цього. Отак вони осталися. А так позабирали все – і часи, і шо там було в хаті, все позабирали... І занесли, ось тут-го був магазин муруваний в нас внизу, там все збирали, а потім розносили собі по хатах все. Бо часи найшли ше в сусіда, в Мазурика Василя, до сьоднішнього дня ше ходять. Отаке.

– То чоґо ж не забрали тепер?

– Ну! Такі часи були тоді... Так шо бабушка осталася нивисияна чириз то, шо були діти од першо' чоловіка, а чоловік загинув на фінській війні... Так всі кричали, шо це дитяча хата, і дитяче все, то осталося. Отаке було!

– А взагалі розказують, що от "судили", "засудили" – то хто ж ці суди в селі проводив?

– Бригада ця! Розправлялися й все! Ввечері збирають, збирають пашню в дітей, цей був Олекса цей нибожчик *, то я ни знаю, куди йо' хто прийняв [мається на увазі після смерті. – Л. І.], він тако' ходив з палицею і геть стукав в кошиках під дітьми... І в бабушки було ше трошки ячменю на горі **, жменька ячменю, то Івана Ковича послали, то Іван виліз, каже: «Нима шо брати тут! Нима, чоґо, нічоґо!» – І ни забрали цього ячменю, там пригоща дітям осталася.

– А хто такий Іван Кович?

– Палійчук Іван***, Федя брат. Каже, ни признався, ни сказав. Отак вижили ці діти – на лушпайках і на либоді... на погнилих картоплях... Так жили! А нам тоґе довилосся, дітям війни, тяжко... Пооставалися тоґе, я тільки знаю, шо була маленька, тако прийшла, наварила мама либоди. То одна либода! А я подивилась: "Ой, мамо, нима буби, а сама ляля!" Отак жили діти війни! А вони ще бояця зара" дати льґоти цим дітям! Їм ше ни знати шо треба давати! Вони тоді були голодні й темні й нищасні!

В нас був голод, а в Бутівцях **** ни було! Радом сило, радом – ни було! О, тоді були діла! І при цьому збиралися в клубі ввечері і Сталінові п'сьмо писали, шо ми їмо запашний мед і наші діти пампушки білі їдять!

– Хто це таке писав?

– Ну заставили мою маму розписатись в п'сьмі, а п'сьмо писали Сталінові, шо дуже наші діти їдять запашний мед. А в нас либода була в хаті і більш нічо' ни було, одна либода й погнили картоплі. А писали

* Крещенко Олекса, або ще Олекса Криворукий, чи Балиґа – мій родич по бабі, Крещенко Ксенії.

** На горі (діалект.) – на горищі.

*** Мається на увазі Палійчук Іван, 1915 чи 1916 р. н., який у бригаді не ходив, але, очевидно, був присутній при цій події.

**** Село Бутівці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

й заставляли розписатись, заставляли наші, наші правителі, заставляли, щоб мама розписувалась, що так їх діти добре живуть! Мама плакала цілий день, як прийшла! Бо вдома одна вода була й більш нічо! Отаке було! Це наші робили всі! Місцеві! Отаке...

– А бабу Луцину як прізвище?
– Маркітанюк Луцина Степанівна, восьмдесят дев'ятого року.
– А хто ходив у тій бригаді?
– Крищенко Олекса і ше якісь там – Мазурик, Троян Павло, Сачиха *... Вже зара забулись, хто там ходив – їх там вісім чи дев'ять чоловік було! Пуська ходила **, Вітюк Олімпіада була... Надя Ляшкова помнить цю бригаду, бо вона в неї була...

– Розкажіть про 47-й рік.
– Липи нарвав брат, липи і ми насушили дуже, намололи і зробили коржі такі. А він каже: "Давай зварим галушок!" Як зварили галушок, та й на молоко, бо була корова, то їдінственне ше, що була корова. Кинув в молоко – ти й шось зробилося, я чую, він кричить: "Горить! Горить!" – по стінах почав лазити, кричати! А там Миклуш був чириз дорогу, врач, прибіг: "Шо, – каже, – їв?" Я показала. – "Це ж, – каже, – отрава!" Шоб на воду були дали, то ше було б, знаїш, наче, а на молоко, то це – отрава! То я бігала, ни було ніде ні пініціліну, нічо. То тут була в нас санітарка, Сарафина Захожа, то десь вона побігла, достала ціх таблеток пініціліну, то він лижав сутків зо штири – горів і якось вижив. Отак ми жили.

– Що ж він зварив?
– Галушки зварив, з липи, з липи замішані галушки, сушеної, змололи їх і зробили коржі. То коржі з водою пили, то нічо, а як з молоком, то то отрава, зелене таке. То він, лікар, подивився, як він кричав прамо: "Ой горить! Ой горить!" – лазив по стіні. А мама під Чаграми в'язала шось там – снопи чи шо...

– То це Ваш брат Віктор?
– Крещенко Віктор. Батька забили, та й так мучились темно і чорно до сьогоднішнього дня... Кажу: "Мамо, нима буби, сама ляля!" – сама сибе бачила в тому супові! Отак було.

– А як того першого чоловіка баби Луцини звали?
– Дід Панас. Це материн батько, і дядька Сірожі... А вже це дід Андрій Маркітанюк, то це вже другий чоловік. Він був бригадиром строїтельної бригади. Там нічо' ни було, тільки ця хата була постряна більш-менш – ну така Луцинина, баби, ти ше може помниш ту хату, стояла?

– Помню, помню.
– То заставили розкуркулити ввечері, бо шось там, ну дід був бригадиром, то знати, то це таке-то шось зробив там... то постановили розкуркулити... А засідали всі, то люди почали кричати, шо це хата

* Виявляється, було дві Сачихи – Текля (Вітюк) і Варка (Гаврилюк, по чоловікові Касапа) – в першій чоловік Сак (Ісаак), а в другій – батько (Варка Сакова ще).

** Дочка Теклі Сачихи – Вітюк Олімпіада, обидві були п'яниці.

сирітська, сиротів хата, це того батька, це Панька хата, а він загинув на фронті, остались, каже, двоє сиріт – це хата сирітська, ви ни маєте права викинути дітей з хати – то так осталися ці діти. То це я знаю. Али забрали і часи, і млинка яко'сь і ступу – ну шо було в хаті, і розібрали, шопа якась там була колись, де пашня складалась – все позабирали, все позабирали, осталась одна тоно хата!

То голодомор був, то бабушка вижили, то каже, нічо' ни було, тільки батько мій був на лісовивозці десь там, ни знаю, на Купині * на якісь, якась була Купина в лісі, то давали веку. То це він привозив ту веку, так мололи і це так вижили, ця сім'я. Отаке життя було, так ми прожили. Али ж це робили свої! Да, в Березневому ** ни було голоду! Ходили туди, люди давали й пашні, й хліба, картопель... Ни було голоду, ни робили, ни ходила така бригада, ни дерли, те й люди жили! Но я тобі точно скажу, як питаю Наді, бо в неї в'ни точно були! Каже, мати позмащувала, а вони тако покололи всеньку хату, так шукали все... А я знаю, шо виліз цей Іван Палійчук на гору до бабушки. Та ж четвири дітей, п'ятиро – була Оксеня, Маруся й Микола, це тих і тих двох, п'ятиро дітей. Він виліз, подивився, каже: "Нічо' нима на ті горі", – отака-го пригорща ячменю лижала! І він каже: "Нима нічо', нима шо забирати!" Це дядько так сказав. І так осталося, ця пригорща. І баба осталася ни висияна. Бо був Сірожа, і мати моя Вера, і всі люди кричали, шо ни маєте права, бо ця хата сирітська, це дітей хата, а пристав другий чоловік Маркітан, пристав до бабушки – це вже на готову хату.

– А він, той Маркітан, був звідки, з Губчі?

– Він був з Кучівки ***.»

Мазурик Галина Данилівна, 1938 р. н.,

с. Партинці Старокостянтинівського р-ну
Хмельницької обл.

(записала Л. В. Іваннікова 17.09.2006 р.)

«– Розкажіть, будь ласка, Ви пам'ятаєте 33-й рік?

– Я де пам'ятаю?! Я по росказах пам'ятаю! Ну тоже був дід і баба, сім'я була велика! Були трудилися, в колгоспі трудилися, і хата була, був млин, бо це баба Мотра розказувала.

– Яка баба Мотра?

– Тощина, вона померла вже! Моя тітка. Казала, було сім пар коний, бо я там всігда коло неї була, був млин, було все... Ну ці самі розкуркулили...

– Кого розкуркулили?

* Купина (Ковпина) – урочище в лісі, ближче до смт Грицева, Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

** Село Березневе Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

*** Село Кучівка цього ж р-ну і обл.

— Чернегу Миколу Миколайовича, це в с. Партинці... Ну ти й розкуркулили, забрали все. Забрали й коні, і хліб повитрасали, і все... Висна вже, вже мона й було жити, були картоплі на городі... Повмирили дід з бабою з голоду! І так сім'я пробідувала, ти й всьо... Не, в їх забрали все і вони померли з голоду. В їх забрали все, геть і в колгоспі з-під дітей повитрасали все...

— То по Партинцях ті самі ходили люди, що й по Губчі, чи другі?

— Не, не, були партинецькі, своя бригада...»

Рудик (Крещенко) Текля Михайлівна, 1921 р. н.,

с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
(записала Л. В. Іваннікова 17.09.2006)

«— Я знаю, що я запомнила голод! Запомнила голод, вже міні було, диви-но? Як голод був 32–33-й, а я двадцять першо' року, шосто' січня, то вже я вже знаю, дуже знаю! Такий голод знаю, дуже виликий голод, нічо' ни було! Спочатку грабили свої. Все забирали. Гонили, щоб це йшли в колгоспи! А зара колгоспи, бачиш, розніс хтось і ни знаім, хто й шо, вже їх нимає!

Хто там задержався трошки, його прийшли пощитали, шо він, ну як тобі сказати? Куркуль! Забирали все диремнісінько*, вигонили з хатів... Забирали – де шо ховали. Де шо бачили, люди ховали, куди бачили – то пуд**, то півпуда, цю намолочано', бо це ше ж свої поля були! То так воно сталося. І забирали – де знайшли, там забрали. І зробили такий голод.

Голод був страшний! Ни мона було... ни було нічо'! Ні в магазинах – ніде нічо' ни купиш, і нима за шо купити! Ти знаіш шо, я ни можу цього пиржити й ни можу цю' розказати [плаче. – Л. І.]. Як дождали вже до висни... Тато мій був засуджаний, дали йому 8 років нізащо.

— Розкажіть за тата, як його звали?

— Михалко. Мій тато, його забрали й дали йому 8 років нізащо!

— А як його було прізвище?

— Крещенко Михаїл Артемович.

— А то не були з наших родичів? Там теж в баби якийсь Артем був?

— А я ни знаю, це треба подумати, як і шо... Це таке, це Крещенки були, я ни знаю.

— То за що його засудили?

— За шо! Оце за це саме засудили! За це саме, шо він трудився, мав коні. Служив він в армії в Польщі. Тоді було, а тепер то шо, ни служили наші? Служили! Те й міні дуже обідно [плаче. – Л. І.]. Він служив в Польщі, це ше тоді мине ни було. Як вже почалася та война [перша світова. – Л. І.], то він приїхав дудому, поставив хатинку на

* Диремнісінько (діал.) – даремно, задарма.

** Пуд – 16 кг.

свої на батьківщині, о. І жив собі, поле мав і все. А потом найшлися такі, шо стали винаходити, шо це він, може, – враг! Який він враг? Як він служив же, його ж послали туди служити! Я так понімаю, як я топіро вже стара! То йому дали 8 років ні за шо! А нас ростріпали! Пороздягали! Ти знаіш, шо пороздягали? І свої люди! Пороздягали! Сама старша систра – як-но вскочив оцей сусед ваш, він був виконавцем, Гнаток, ти його ни знаіш, я то його знаю...

— Прізвище й ім'я?

— Його нимає...

— Ну скажіть!

— Ну як це їх... Ну він звеця Гнаток, а хвамлія, – то я тобі скажу, шо я ни можу нагадати!

— В нас сусіди Палії були...

— А це не, це сюди, де Таня Каляниця* живе. Ну то це там її батька брат**! То він був виконавцем, він почув, шо там обговорювали... Бо це так – збируця й обговорат – і йдуть туди бригадою! О. І він вскочив, тільки тако одчинив ці двері, сказав, шо до вас зара' прийду! Ну шо зробиш за ту минуту? І він – я знаю, чи він зайшов до ставочка [хата їхня була над самим ставком – Л. І.] – уже вони є!

Забрали геть ни то шо! Це тільки-но систра вправилася на себе пальтішко взяти і сапожки на ноги. То її поклали на ліжко і роздягнули – зняли з неї все! [плаче. – Л. І.]... І забрали в нас у хаті! [плаче. – Л. І.] – і ліжко взяли, і стола взяли, і шахва... Купив – думаіш шо? – купив Мустіцький Сандрик... Тільки ввійшов, то одразу ключі забрав [од шафи. – Л. І.]. Як стали продавати вже шкафа, шо це де тако молотком б'ють, я бачу зара' так... Це раз сказали, яка ціна, другий раз вдарили – така ціна, хтось набавив, знов починають раз. І до трох раз як вже вдарив, яка ціна, то вже так вони продають. І це вони вже назбиралось купців – з Партиниць наїхало підвід. Клуноя*** в Партинці забрали. Клуня вилика, клуня була хазяйська, шо хліб звозив тато, – забрали, в Партинці, розібрали і там строїли колгосп. Це з цих наших людей.

Ну от тобі такий голод взявся. Голод такий був, шо, знаіш, я ни можу сказати! Нічо' абсолютно ни було! Дождали ми коріння. В ставу копали ходили коріння, цю-го, липиху тягнули, і мили, і кришили, то вона поки сира, то вона вроді солодковата, но як її вже змолотити і спикти з нею, то їсти ни мона, но їли! І стали люди дуже мерти від цього!

Ми дождали вже до ягід. Вже ягоди в лісі стали. Знаіш, так ішли в ліс по ягоди, як журавлі летят – [плаче. – Л. І.]... То так діти йшли, так люди йшли. І воно, мабуть, нас спасло. Знаіш, ягода – то це вітаміни, як я топіро вже [розумію], тоді я ни знала, но йшла! І от ми йшли туди,

* Мартинюк Тетяна Давидівна.

** Отже, Мартинюк Гнат.

*** Клуноя – дерев'яний великий хлів (як гараж тепер), без стелі, тільки крокви і стріха, туди звозили снопи і там молотили.

прийдемо, полягаїм, а там була Куськівщина * вирубана, то це Богом мабуть дано – стільки було ягід, що ни мона' було навіть розказати, шо я їх типер ніколи таких ни бачу! Ми лягали там, трошки їмо, а трошки назбируїм, і ше й мама до жидів, до євреїв у Гриців занесе... А в євреїв було, бо їм Америка помогала, в їх був цей Тургсін і їм доставляли і вони мали! Вони мали і гричану крупу, і пшоно мали, і сугарі білі були... То виміняє за ці ягоди, й ми так виховалися. І це був 32–33-й рік, такий тяжкий!

Отам була під Короновеччиною ** шо це возили... як здохне шо, то туди везли... Ходили люди і забирали звіти те м'ясо... Понімаїш, обілляне (облите) карболкою ***, вонюче, і брали! То хто брав, то дуже повмирили!

От коло нас, бачиш, тут ця Оксенька, вона носила... Де Таня Дем'яниха живе, то це сусіди ж були, там я жила, це наше обійсця було над ставом. Вона стала носити, то в них померло так: помер Сандир, шо я знаю, Андрей помер, старий помер, о, повмирили просто з голоду.

– А як прізвище було цієї Оксеньки?

– Вознюк Оксана.

– Це не Дем'янова мати'?

– Дем'янова!

– От бачите, я теж цього не могла вияснити, як звали її, бо мені розповідав дід Уліян, шо вона носила з солотопки м'ясо...

– От бач, я ж і розказую! То в неї повмирили, ни видержали. То це їхня фамілія Вознюк. В нас якось ніхто, чириз то, шо я ж кажу, шо ми в лісі, стали [ходити] на ліс, якось дожили, і лісом ми виховвалися, ягідьми, черешнями... Отак! Но бідували дуже тяжко! Потом пішли в колгоспи, стало... Ну, зразу давали... От биреш норму там – ни по тільки норми, як вже я полола по 2 і по 3 гектари бораків – були маленькі норми, були по 25 сотих, по 30 сотих. То дають 8 кг жита, як биреш норму. І це сполиш... Це ж цукор, а жито давали. Яка це була втіха! Як це брали! Я маленька була ше ж, шо міні було тоді – ше я ни була совершнних літ! Мама брала на мене, й я ходила і полола ці боракі... Шоб хто знав! А там були поля, ше були поля, які люди ни пішли в колгосп, ми вже були в колгоспі, – то посіяний горох... Люда! До обіда ми полимо, а в обід я дивлюсь – там горох посіяний, навісні посіяний, та й саме такий... ну як пололи бураки, то він дуже вершки вже ці такі шо в цвітові! Я йду й ціх виршків нариваю і принису, ми всі три сестри – Надя й Вера, в'ни обидьві повмирили, – посідали і цьо' гороху понаїдаїмось і стаємо знов полимо... Отак було. Такий був голлод. Я ни могу йо' розказати! [плаче. – Л. І.]

* Куськівщина – урочище в лісі, приблизно за 2 км від с. Губчі (можливо, це назва лісу, шо прилягає до с. Куськів, тепер Шепетівського р-ну Хмельницької обл.).

** Короновеччина – назва лісу по дорозі до смт Гриців Шепетівського р-ну.

*** Дезинфікуючий розчин.

1 Див.: Український голокост 1932–1933. – Т. 3. – С. 386–390 («Так гонили в колгосп»).

Їдно' разу ми йшли і сюди, на Чагрі * дорога, йшло з сила, як журавлі ото литят, то так діти йшли помалесеньку, радочками. І там були ці Чагрі вирубані, то оцей дід, шо зара' там, де оно кіоск, він був собі тоже розкуркуляний...

– Як звати його?

– Кажіця, шо Семен... Семен **! Це були, і їх дуже розкуркулили! Він був такий трудяга! Він взяв та й (йому розрішали) викопав ці пиньки, бо були Чагрі вирізані, то вирубав і шось посіяв там. І ми йшли, коло його якраз дорога була туди на Куськівщину. І ми йшли всі радочками туди. І коло його цього поля тако в ріжку дуже чирешня стояла, така маленька вона, но така гарна! Вона міні до цих пір, та чирешня! І вже запалані – як є ягоди, то вже й чирешні тоже доспівають! І оцих, як тобі сказати, шоб ти знала, оце де Марічка зара' на тому обійсці – там була Антошка, там була Тітяна, там була Мокрина... І от я забула, як ця дівчина звалася – вона така як і я!

– Ніна може?

– Ніна!

– Про неї теж розказували, шо її в лісі з'їли ***.

– Я тобі кажу, я бачила дійсно! Вона зминула з стежки, вона попереді мене йшла! А ми – ну я ни їдна, й вона ни їдна, нас багато йшло! – вона зминула з стежки і хтіла вирвати ту чирешеньку, шо вона там чирвоніла. І вона там, Людка, вона там впала! А ми подивилися, й ніхто ни остановився, й нічо' – пішли! А як ідемо назад, то дивлюсь – її вже там немає... Чи її забрали? Но я аж цього року взнала, шо вроді її ни забрали, а пішли туди і там десь закопали. Це міні сказала Дарка Коцилишка [Китайчук – Л. І.]. Я кажу, шо її забрали, а в'на каже, шо її тоді там... Ну ніхто ни міг, ти знаїш.

І от тато мій як помер, то ни мона було, шоб яму викопати, ти й тоді везти. Привезли туди його, стояли, виграбали ту ямку, пічку таку-го, так міні дуже впомнятки! А я думаю: «Ко'б скоро ховали, бо кашу зварили в пічі!» Люди принесли пшоно й молока – і каша, шоб міні каші теї ззісти, ти понімаїш?! [плаче. – Л. І.] То я от ходжу ж співаю, – я ті похорони оплакувала! **** До мене ни раз Оля каже: «Чо' ти плачиш всьо время? Ни плач так!» Кажу: «Я згадаю, як ховали, –

* Урочище чи назва лісу біля с. Губчі (чагарі, чагарники).

** Йдеться про Хлоня Семена (див.: Український голокост 1932–1933. – Т. 3. – С. 393).

*** Див. попередні розповіді (с. 421–429, 429–434). Прізвище встановити не вдалося.

**** Баба Текля – одна з небагатьох подвижниць, шо в радянські часи зберегли традицію церковного співу. За відсутності храму і священника вони відспівували покійників, а з 1989 р., коли збудували в селі церкву, разом з Ольгою Кравчук (1908 р. н.) була засновницею і вчителькою церковної півчі. І взагалі вона вся надзвичайно духовна, їй притаманна вроджена інтелігентність, делікатність натури і поведінки, просвітлена, лагідна, добра, яку зараз рідко зустрінеш. З неї можна писати образ, і це не буде гріх.

кажу, – мого тата, – я ни можу, – кажу, – цю' всьо' витримати!» [плаче. – Л. І.] Я такий голод знаю!

...А ми пішли, полягали, ціх ягідок поназбирували, понаїдались... І я тільки типіро знаю, що це ці ягоди спасали! Хто туди ходив, то той остався живий!

– То татко Ваш – його не висилали, він залишився в селі, тільки розкуркулили?

– Його засудили! Його засудили, він в Києві (на ГЕС працював). Він там був вже до тіх пор, що тільки-но пустили, що він вже ни міг нічого! От, то тоді його пустили... В його' вже була дуже дизентерія... І він дудому достався, і він помер вдома.... Побув... З голоду! Тоді ж голод був! І насилу він... дуже нічим... дуже обшарпаний і обірваний прийшов... Та й кажуть, що там комсомольці цей ГЕС робили! Це робили такі люди! [плаче. – Л. І.] Це такі люди були! Це й мого осьо старого батько тоже там був *, і він там був, там вони робили, в Києві, строїли оце все. І їм тоже давали, казав, камсу і розсоленьник, хліба ни давали!

– А спеціально, щоб мучились?

– Хто його' знає – майбутє що так! Такі були вредітелі, о...

– А що вони там строїли?

– На ці річці шось в Києві! Я ше ни можу сказати тако', що він там строїв, бо це вже розговору ни було в нього, як він достався! Знаїш! Це вже таке було! Но знаю, запомнила, що він там був. Отаку біду я, голод той, і тридцять другий, і тридцять третій рік, і ше післявоєнний сорок сьомий... Я їх пирижила і живу – ти бачиш, чи ні?

– Про сорок сьомий ще розкажіть!

– Ну в сорок сьомому що то бачиш, було, – то ни було диво, то война, то поля були низозасівані... То таке було... То дивно-но зара' скрізь, я ни можу витримати, що це, як це так, що поля низазіяні?! Войни ж ни було! То ж война була! І якось тоді, я ни знаю – ходили, мусіли ходити, заставляли, хоть і німці гонили, али мусіли йти – десь яко'сь колоска в кішеню візьмеш... Всякого було!

Дуже тяжке життя пройшли! Україна! Я ни знаю, як там в Росії – чи воно таке саме було, но ту-та! Тут в нас! – я ни знаю навіть, як цей народ остався живий!

– Та де він остався живий?

– Повимирали, то це вже таке! Но вся рамно ж пооставалися! Пооставалися і стали в колгоспах робити, в колгоспах вже стало иначе зовсім! Знаїш, хоть ни боїся нікого! Хоть нікого ни боїся!

– А Ви мені скажіть, ще дід Уліян говорив про те, що розкуркулили Рудика Петра батька.

– Да! То це ж осього, це ж мого чоловіка!

– Як його звали?

– Кого, батька? Рудик Дмитро Кузьмович. Да! О! Я це ни памня-таю, бо це ше я була мала. Я вже прийшла сюди в сорок другому році.

* Має на увазі вже згадуване прізвище батька Рудика Петра, її чоловіка, теж розкуркуленого.

хата була продана, і в хаті сидів Данилко. Данилко сидів, голова сільради був!

– Як його прізвище, того Данилка?

– Ляшков Данило Філіпович! О! Топіро хату нам повирнули вже як старий був – дивно-но, розкуркуляний син, був на Фінляндії! Був, воював там. І, знаїш, є люди всякі. Є всякі люди! Є добрі люди... Він став розказувати, що це таке, що хати нима, що в хаті сидить, так і так... Ну то шо? Написали! Написали в Москву – і ти думаїш? В Москві одмінили, сказали, що повирнути! Дали сюди на Гриців, бо ше був Грицівський район, Гриців дав на сіліраду, а в сіліраді він... То платить грішми... Тоді це тільки сімсот рублів – нічо' ни було, це були такі-го гроші! Він оцінив сімсот рублів і сидит з Мартошкою [жінка його. – Л. І.] в хаті, і всьо в ці. Як уже старий прийшов, і вже він ожинився на міні і став він добиватись таки цю хату, бо він знає, що написали. І йому повирнули хату. То знов почалася война! Бо його' забрали, ми тільки шо пожинились, то його забрали, бо він був шохвиром, то забрали його на пирипідготовку туди в Западну, вже ладнувались до войны, то на Дніпро він вже там був, два місяці ше до войны він вже там був...

– То це хату Рудика Петра був зайняв той Данилко?

– Да, да, мого чоловіка! Ну то як він вже прийшов звіти, вже як таке получилось, що стали ці німці гонити всіх, він прийшов дудому, і ми пирийшли сюди в хату, і він нам оддав биз коп'я й биз нічого, вже знаїш, война. І ми прийшли, і вони забрались і пішли. То він так нападсся.

Як ми побули вже тут, як забрали його вже знову в нашу армію, война йде, то шо? В мене вже двоє дітей й міні ни платят нічо'! Всім людям платят, а міні нима нічого! Ти понімаїш, чи ні, яке отношенія! [Далі Текля Михайлівна розповідає, як вона звернулась на жнивях до уповноваженого з району, що в неї двоє дітей, мати "каліка першої групи", чоловік на війні, і що вона не одержує плати на дітей, і він допоміг їй добитися цієї плати. – Л. І.]

– А цей Дмитро Рудик – він був висланий?

– Не, він висланий ни був, тільки був засуджаний. Розкуркуляний, вигнаний з хати, ходили хата од хати, шукали, де хата порожніька то там. А само' меншо' брата-то приютили. Стьопку-нибожчика *, бо він тоже вже помер... То там були в ці' хаті дітки [які не вмерли з голоду, інтернат. – Л. І.] – от Мар'яня ** була і він, там було багацько, і Кулішів там була Оля, – словом, дітей там було з десять, і небожка Маруська була над ними, Митрикова *** казали на неї – вона гляділа ціх сиріт нещасніх і всьо. А потім він прийшов до нас, як ми вже встановились і все вже, то він був з нами, ми його ожинили, і він робив шохвиром в

* Менший брат її чоловіка, Рудик Степан.

** Крутюк Мар'янка, спогад якої див. далі (с. 456–459).

*** Особу з'ясувати не вдалося.

Полонному, но вже нима тоже, вже помер... В Новоселиці він жив Полонського району.

– А хто така Сачиха?

– Сачиха Це Пусьчина мати.

– То як її звали?

– А як її звали? Вона була ще й дуже в ці бригаді!

– Я в церкві людей розпитувала – ніхто не знає ні її прізвища, ні як звали.

– Ну оце так на неї казали – Сачиха! Вона й курила, вона во власті тоді була, бо вона була ще й засідательом в суді. Я, ти знайш, що ни знаю, як вона звеця... Знаю, що син її був Льюнька.

– А прізвище її не Вітюк?

– Не! Вітюк – це вже її дочки чоловік, а їхня... майбуть Сідорчук...

А Вітюк – це її дочка...

– ...Ну може ще щось розкажете?

– Боже мій! Його тако як ни сплю вночі, то пиридумаю! Ну, мерли люди крепко! Люда, людей везли на возику й ноги волочуця за возиком – так людей вивозили на кладбище. Як-но ямку викопай, одійди, то там сім вкинуть! Отака була біда! Такий був голод. Страшно! І дивино, я живу до цих пор!

– Ну так і слава Богу! І ще скільки людей відспівали.

– Бачиш чи ні! Ше скільки я вже співаю, тридцять п'ять років співаю!

– Ну от вас Бог і тримає для цього, щоб ви відспівували...

– І все це дійсно правда, істина! Али бач, якось ше повиховувались трошки... Вуліян ше за сво' батька то ходив, щоб повернули гроші, і шось там їму давали. Він приходив, а старий сказав: "Я ни піду нікуда!" – так сказав! "Слава Богу, – каже, – що я сибі вже хату поставив", – це нам поставили вже хату, ми ту розвирнули, а він був майстир на всі руки, він став робити в колгоспі шохвиром, а там ше був майстир, і хлопці вже трохи попідростали – ми розвирнули й поставили хату, він каже: "Нікуда ни піду! Ни хочу, – каже, – нашо воно міні ше те все згадувати!" І воно нічо' ни дасть, али хтят знати, що це дійсно так було!

Тут вся вуличка оця з голоду вимирла. Візми осьо оце тоже розкуркуляний, де Уліян, то ше коло нього був Троян, сусіда – де оце Уліянова хата * зара', то була оцього Трояна... Як же ж це він звався? ** І в його' тоже симня вимирла... Улянка вмерла, Маланка вмерла, а він остався і осталася Харитина, і Андрейчик остався, син. А ці повмиралі тоже з голоду. Типіро Сюрди були, називали так Сюрди – може тибі вже й Вуліян розказував, це коло його' підрад – то вимирли тоже! Це й Станіслав був, і вони всі повмиралі і діти геть маленькі

* Мається на увазі Вознюк Уліян Наумович (див. його розповідь вище – с. 436–440).

** Троян Антін.

вимерли тут в Улінів вимирли тоже. Типіро тут по цю сторону, де Мишові оті жили, тоже була їдна й друга хатина – звіти вимирли люди! Ну я – от я їх ни можу сказати хвамлії, які, ти понімаєш чи ні? Бо це вже таке...

Народа вимирло сила-силенна! Оця наша вуличка, то це я ж кажу! Тут в Зайця старі то померли – баба померла, і їдна, за мене старша була, Улянка, а Палажка осталась і Ганна осталась – ти може ше цих і знайш...

– Пам'ятаю... про них розказували...

– Ото там ше шось таке було...

– Оце от про домовиків мені розказували, про русалок, оце все! А про голод, про репресії ніхто не розказував!

– Я його бачу, цей голод! І всігда він міні в голові, ти знайш, чи ні? [плаче. – Л. І.] Всігда! Кажут, що от біда, біда... А я тако' думаю: "Боже, хліб є..." То цьо' хліба тоді – Бо-оже! Я ни знаю навіть, як би ми його' їли! Нипонятно! Голод! Хай ніхто ни доводить! Нихай шо буде, но шоб голоду ни було! А був голод до війни і ше був голод 47-й рік. Ше нидоруд був. Бо було нипосіяно, ниобсіяно, то було тоже...

– Ну а от що людина почуває, коли голодна, які в неї думки, які відчуття?

– Наїстися! Більш нічо'! Посіда'м і калачиння рвемо попід плотами, оті калачики, де то таке як зіллячко росте, і ті калачики... От типер їх нима, мабуть ми їх виїли! Оце тіх калачиків... Зара': "Ей, гвалт, ей ни їж!" Може, й то воно й було таке добре... Дивино, рвали липу листки, мололи, терли – яке воно? Шо ти з його' зробиш? Но їли! Шось в жолудок пхайш... Типіро глоду дождали. Цвіт глоду – він, видно, ни отруйний, глід, і листки, і цвіт, і все оце їли. І коріння. Коріння їли. Но коріння – стали люди дуже пухнути од коріння. От. Воно-то добре було, і все, но стали пухнути од коріння. Отаке. Така біда була... Оце ни мона навіть... ни мона здумати... Хай ніхто тако' ни бачить [плаче. – Л. І.], як наше покоління бачило...

– Тож людина взагалі ні про що не думає, тільки поїсти?

– Поїсти, більш нічо'! Більш нічо'! Тільки-но, шоб ззісти, ніхто ни думав нічо' – дай кришичку! А вже потом, як стало вже добре, що це вже в полі, вже й замужим, вже все, як стали вже хліба давати, – мова стала шо? За хустки, бо були всі голі! Ой гвалт за хустки! Після хусток – вже варення стали варити, вже мова таке на роботі – та тільки наварила, та те варила, а як вариш, як шо... От як! А тоді-ї! Бо-оже! Боже! Ни можу! Йдеш – елі ноги тягниш! А ішли на роботу всярамно! Йшли. І за німця йшли, бо гонив! Ше й може дати нагайкою! Ішли, то пирийняв. Ідем на обід, Наталя нибожка йшла, дитина маленька. "В мене дитинка!" А він стоїт з гарапником. А Наталя: "Пан!" – тако витягнула сиську і цвиркнула, шо "кіндер", – каже, – цицьки тра' дати!" – пропустив... Отаке пирижили. І пирижили. Вже зара' спокійно... То ти знайш, нима спокою, бо в мене ж дивино дев'ятиро дітей! То й міні

дуже тяжко, що для них, – я за себе ни думаю, я думаю, ко'б вже їм добре було! От що! Як почую, що це нимає толку цього, а розум маю! От бач – восімдісят шостий рік! От буде восімдісят шостий на Вілію [6 січня. – Л. І.], а я ще в розумі! Слава Богу. Тільки никрепка вже, зовсім так никрепка...

– А як опухли в голод, то це від чого – чи вода там збиралась, чи що таке?

– Наверно шо вода, бо шо ж – аж світиця! Осьо Панас був цей, я йо' ни бачила, нічо' ж ни бачила, це ж він був там коло мене, то в йо' дуже ноги були попухли – цеїго Насті, де осьо хатинка була, де оце Василь і Маруська – десь вони ше тоже в Київі, я ни знаю, де вони, то це їхній батько...

– Ну діда Панаса я наче пам'ятаю трохи *.

– То казав, шо він був дуже опухший, то, каже, аж світилось і полопало, то вода бігла... Полопала шкура...

– А воно боліло?

– А шо ж ні? А шо ж ні? Таке люди пирижили й дивини-но ти? Ти бачиш? Ну нашо це, шо це, Богом так дано на нашу державу? Чого ж за границею так люди живуть? [плаче. – Л. І.] Невжелі ми вже такі безбожні? Міні здаєцца... ну може й так, бо церкви позакривали, порозграблювали... Та може й Господь ... так ніде ни було, як в нас... Церкви позаграблювали, от позабирали все...

– Ті, що церкви грабували, ті й голод організували! Так що тут вашої вини нема!

– Да, да! Оце таке! Тут нашої вини нимає... І бизробіття – це ни правда, бо всі робили, а ніхто йо' ніде ни оплачував. Робити гонили й робити робили, а нічо' ни давали... Али дивини-но, народ такий видерливий, шо все пириживає! Бачиш чи ні? Тако подумаїш – як ця людина може пирижити таке все тяжке? Я вже ні на ко', я сама за себе! І вже от поховала тата, поховала маму, дві систри сховала, дві доці сховала і чоловіка сховала... Ти й візьми – сім душ...

Були ми на роботі в магазині [на зернотоку. – Л. І.], як Зінько ** був, цей Уліянів, магазинером. А Оля його принесла йому обідати. А ми посиділи так... Ну, а ми їднолітки. Він каже до нас: "Ідіт на гору, пиригорните горох!" – ну, вона принесла їсти, побуде вже до вечира, то буде записано на роботі! Ми вилізли, той горох пиригорнули і стали балакати. І в'на така, й я така... І ми так, як оце, заговорились за цей голодомор. Я їй розказую, шо як я осталася – шо це ходила в ліс і кажу, ми всі хатою ходили, і ми, кажу, спаслися. А тато, кажу, помер, бо прийшов, його вже пустили – він елі прийшов, ни приїхав, а прийшов сило од сила, нога за ногою. То, кажу, помер тут з голоду, ми його ни одратували. А вона каже: "От ви кажите, шо в вас ягоди, а в

* Панас і Настя Вознюки, наша родина по бабі, – Настя була двоюрідна сестра моєї баби Оксенки.

** Вознюк Зінько Аврамович та його дружина Ольга.

нас, – каже, – в силі тоже був голод (вона з-під Києва десь), то був цей голод. І, – каже, – їдна жінка, там десь-то якась таке на полі було озерце. От вона є ж ше та Оля! То, – каже, – жінка їдна їхала чириз те озерце і як дивиця, – вона возом пириїхала, – то шось вурушиця тут, де колеса йшли. Як вона туди, – а там в'юни! То вона, – каже, – набрала ціх в'юнів, приїхала дудому, це все виклала, – каже, – бире діжку на хуру, а ці люди дивляця, що це воно має бути? Поїхала. То, каже, – спасло людей те озерце! Стали, – каже, – ці в'юни тягнути, і стали варити, і шо вже бачили, те робили. То, – каже, – вас ягоди, а нас в'юни!" То так ми зговорилися обидьві, і то таке посоветувалися... * Такий голод! Такий голод скрізь був по Україні! А хто винин – боялися сказати! Хто тоді був? От хто тоді правував Україною?

– Це знаємо!

– Ну нашо було грабити людей, Люда!? Ну нашо було людей? Як шось там в них є, хай буде, а як ви хочте в колгосп – хай буде в колгосп, підут, хто піде, со времням – сьодня піде їден, а взавтра другий... Та й підут, дайте условія таке, шоб всі позавидували й пішли! Так же ж, чи ні? А ни таким ляком робити! Це так: звизуть! Їдно дня звезли, вночі – нима: все розвезли, за ніч все розкрасили, забрали люди, своє порозволікали! А звозили сюди, де клуб, то тут були хазяї – це напротів Уліяна – то в їх дуже була клуня вилика і тік такий гарний, то туди все звозили з сила. Звизуть, – як на ранок – нима нічо'! Знов звозят! Знов ходят, бригада ходит! То це страх! Страх був! "Ой бригада!" То ми вже тікаїм, вже ховаїмось – малі були! Вже ховаїмось, бо бригада йде! Було таке! Ніде ни дінісся! І от ше зара' таке якась, нима толку! Хай би вже хоть зара дали людям цім, предкам, прожити! А ці шо грабили? Вони ж брали, вони ділилися цим всім і сибі забирали всьо! Сибі все!

– Ну голоду вони не знали, звичайно?

– Канешно! Шо вони! Як же – прийде в хату отой – я думаю, шо знаїш, то ше ж твій свій? – Олекса **. Оце там Олекса, Сачиха, топіро цей Жені батько, як це він, Марко ***. Уха-ха **** був. Це такі були – так і звали їх. Давідко був *****... Це така бригада була! Топіро був, ше їден якийсь був, шо вшився дуже скоро! Як-но це побачив, шо наладжуїця, то боявся, бо він дуже [був жорстокий. – Л. І.]

– Ще якась Васька Дикунець?

– То це ж оця осьо, шо Іван, Хведир – це їхня мати...

* Ця розповідь і вищенаведена про смерть дівчинки Ніни заперечує твердження деяких сучасних фольклористів, що оповідання і перекази про голодомор не побутують і що люди про це взагалі не говорять, не обговорюють між собою, а лише на вимогу збирачів змушені розповідати про ці події.

** Крещенко Олекса, родич по бабі.

*** Цісарук Марко.

**** Про Уха-ху пам'ятають, але ім'я й прізвище його ніхто не знає. Бо він був не з нашого села, приїжджий.

***** Давідко – так само особа не встановлена.

– А ще в церкві виникла спірка, чи не ходив Іван Палійчук в цій бригаді?

– Ні, ні! Він служив в армії, його батько тоже розкуркуляний, Панас Палійчук.

– ...Як спикли вже перший хліб, то шо! Ти й мати ни дає, бо ж як понаїдаїмось, то повмираїм. Спикти спикла, й підпалочка спикла, али ни дає, бо знає, каже: "Діти! Потрошки! Натє, їжте потрошки! Ондо вже молоді картоплі були й юшичку, й нате вам осью потрошки цьо' підпалка..." А так хочиця наїстись! – но вона ни давала нам наїстись. Отак було! Такі були ніщі.

Я навіть ни можу тибі [казати] – скелети були! Так як ото якісь карикатури малюють, то такі люди були! Такі були діти ці. Тако такі ці – дивися на цю дитину, то такого пальчики тут – ну костомашки їдні-но були! [На руці показує, які були костомашки, що не було зовсім м'язів. – Л. І.] Отаке! Костомашки були... Сидимо попід плотами, щупали ті калачики зелені! Типер я їх ни бачу! Коло мене нима в вулиці!

– Є коло нас!

– Бо воно було їстивне. І те листя їли. Ни знаю! І витримали! І от бач скільки прожила ше...

– А хто в хаті Мар'янки помер, вся сім'я, кажете?

– Брат, Параска систра, Роман брат, Пилип брат і мати, і батько, а вона їдна осталася! То я ж кажу, шо вона була разом з Стипаном з нашим, це патронат називався, то вони там були, ціх дітей позабирали вже, як трошки стало якось на місці, ця диржава. То їх зробили оце, де Манджосиха [Манжос Олена. – Л. І.], то в ті хаті позбирали ціх дітей. То вона тобі розкаже! Підвода стоїть, батька погрузили, зайшли в хату, кажуть: "Пождімо! То забиремо й її, бо вже кінчайця!" Чуїш чи ні?

– Але не забрали?

– Забрали!

– Її саму?

– Матір! Ма-атір! Це мати її, її мати, Оксенька! Грішу забрали, і лижить на підводі, вже ниживий, везти. Али зайшли, дивляця, каже: "Пождім, то разом забиремо ше й її!" Матір. От таке було життя й таке було! Я ж кажу, шо ця вулиця, туди дальше я менш знаю, но я знаю свою вулицю! – шо там дуже в нас багато людей вимирло. Хатами! І в Зайців померли, і тут померли в ціх, де Димнян, і тут, де Мариня, батько помер *, і в нас батько помер і Антона Трояна – такіх дві крепких дочкі його були, Маланка і Улянка, – і вони тоже з голоду повмирали. А ці другі Крещенки ** тоже, де оце клуб, то вони тоже. Там все туди звозили. То вони тоже розкуркуляні, їх нима вже ні-кого! Кри-

* Батько Королюк Марини, 1904 р. н. (спогад її див.: Український голокост 1932–1933. – Т. 3. – С. 403–404).

** Мається на увазі родина Крещенка Кирила, нашого родича по бабі Оксеньці (див. також: Український голокост 1932–1933. – Т. 3. – С. 377).

щенко Кирило, Василина і ше батьки їхні були – баба то була Катиринка, то так і звали її Катиринка, а дід – ни знаю. А то Василина, Кирило і Катиринка мати. А син їхній [Кирила і Василини. – Л. І.] Хведир, то він тоже вчився десь, то там він загинув вже після війни.

Вигнали їх з хати, ходили вони по хатах... Зайняли колгоспом, все туди звозили.. На-ашо?! А потім ше й Івана звіци, вже цей Іван * помер, Крещенко Іван Якович, то вже він тут був в ці' хаті, він зайняв, це їхні роди, то він зайняв – то бач, стали просити, щоб він пішов: "Поставим тибі хату..." – бо тут поставили клуба. Нашо він, оцей клуб, шо він дає кому, диви-ноти? Хтіли культури, хтіли – дом культури поставили! То це з цієї хати все сюди звозили, тут дуже гарний був садок, вилика пасіка, всим пахне, прийдеш, то пахне всим, бо це ті тоже роди мої, бо це ж їднохвамільці, Крещенки...

– Ну то й Ви наша тоді родичка, якщо так!

– Ну канешно, шо так.

– Тут в селі всі родичі.

– Да всі... Не таке, як хвамілья та, то знай, шо воно це вийде видєця від цього... Та й такі бедствія всякі...

...Як журавлики, так ці дітки тако помале-есиньку тянимось стежичкою звіци од колгоспу, али це так з цієї сторони, і так туди на тіх Два Дуби **... все тягнимосся. І Куськівщина ж далеко, тра пирийти ше Сабайдашеву ту пасіку ***, топіро буде Куськівщина, і ми там лягали, там чисто як оце-го тако-го [галявина, видно, як подвір'я. – Л. І.], тільки-но травичка і ягоди. От де! І це нас спасло! Як я топіро стала вже понімати, шо це в йому стільки вітамінів, шо воно нас спасло. Походили цілу весну туди. Потом чирешеньки... А потом колосочки... Йдеш – і колосочка рвеш, і в кишеню. Посідаїм, як пташки, повидулубуїм зернятка ці, в рот вкидаїм... От! Отаке життя було наше!

От бач, я типіро ше нагадую [як розкуркулювали нас]. Як сказав цей, шо до вас зара' прийдут, то мама радно з скрини взяла таке, шо це тра' було на сьвато, то кинула на піч, ти й ми по пічі, ти й сіли на ньому! Погляділи й стягнули те радно! Стягнули все! О! І забрали – биз розговору! У нас і корову забрали, бачиш? Я й ни казала! Корову оцей, де ти нагадала, той криворукий взяв її і повів...

– Олекса?

– Да! А нас хтіли вигнати. То нас гонят – а ми кругом його те й в хату, а ми кругом його' – те й в хату, а ми кругом його' – те й в хату! То взяли, ти й вікна поприймали! А це була госїнь, то ми на пічі, піч розстеляна, і посідали всі на пічі кузьочком. Тата вже ни було, тата погнали, засуджений був... Отаке! Таке було! Шо ти зробиш? Таке життя, і дивись – вижила! І зара' зайди до мене в хату, шо міні Господь дав!

... Так прожили, мучились. В хаті нічо' ни було – ні стола... А як вже война була, то ми поїхали – і в Партинцях все забрала свое, те, шо

* Крещенко Іван Якович, наш родич по бабі.

** Урочище – там було скраю два дуби, так і називають цей ліс і досі – Два Дуби.

*** Тепер назва частини лісу.

забрали од нас, що попродали... Да! І оддали! Оддали скриню, то стоїт вона в мене, ця скриня – я в її нічо' ни диржу, бо в мене є три шахви в хаті, но вона в мене для реліквії стоїть і всьо, ця скриня! Стіл ше той стоїть, шо татів був, но вже розходиця, но він в нас на кухні стоїть. Тоже забрали в Партинцях. Лавку забрали, то старий пирирі-зав надвое, то кусок поставили в кладовці, а кусок стоїть на кухні, відра ставлю... Іздила в Партинці й забрала: "Оддайте міні й всьо!" Боялися, бо вже німці були, ти й пооддавали! Так би вони оддали!

Отаке було! То є шо казати! Я ж кажу, я ше тако, то нагадати ше, ше шось, а ни мона розказати так, бо вже забуваю, но ше можу...»

Крутюк (Ващук) Мар'яна Григорівна, 1927 р. н.,
с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
(записала Л. В. Іваннікова 17.09.2006 р.)

«– Мені щойно баба Текля розповідала, що у Вас вся сім'я вимерла з голоду, може розкажете...»

– Я ни можу балакати! [відразу ридма ридає. – Л. І.] Ну шо – помер батько й мати, й три брати, й дві сестри! Ше шо сказати? Сім душ! Ну я осталась сама... Ну шо, шо розказувати?

– Так, як Ви пам'ятаєте – Вам скільки тоді, п'ять років було?

– Було міні тоді п'ять років. Прийшли до хати, все забрали з хати. От. Забирали з хати сільська бригада, не чужа. Ходили з залізними палицями, шпирхали в землю, чи ніде нічо' нима закопано', сховано'... Грабували, ни брали зирна на посівну, так як було написано в статуті Леніна "позичити зерно ти й обсіяти поля", а вони брали, шо бачили – пудушки, кожухи – шо було в хаті, те волокли, загірбали! Корову взяли в мене, коні забрали, воза, полностью всенький інвентар, розібрали клуню забрали... Ну я осталась сама [плаче. – Л. І.]... Ти й таке, ти шо ше скажиш...

– А Ви не пам'ятаєте, як це було?

– Пам'ятаю все, бо я сиділа на пічі з братом, в нас було відро проса [плаче. – Л. І.]... Прийшла ця бригада [плаче. – Л. І.]. Нам мати сказали: "Тримайтесь обоє руками", бо був брат мій каліка, й "то може вони ни витягнуть, подивляця", шо той каліка, я мала... [плаче. – Л. І.] Ми посідали на те просо, похапались руками... [через плач важко розібрати текст. – Л. І.]. Я ни помню, которий з них, я їх всіх хвамилію знаю. Я їх можу поназивати...

– Можете називати?

– Був Чиж, на йо' казали, йо' хвамилія... Ну забула, по-вуличному Чиж... [Цісарук Іван. – Л. І.], Філімон Овчарук... Я їх так буду, по-вуличному: Варка Сачиха, Дикунець Васька, Овчарук Філімон, забула

* Всі ці реліквові речі справді містяться в хаті, Текля Михайлівна мені показала, вони в гарному стані, їх люблять господарі й уся родина.

ше якийсь їден був, Олекса Балигів був ше... Ну то шо? Вони потягнули цю ґелетку, ми обоє попадали на землю, я обісцялась, нима шо таїти це все... Мати живо мене вхопила на руки, і то' каліку вхопили, вни' за ґелетку – пішли! Я кажу, забрали все, шо було! Позабирали! Ну ти й це був такий [голд. – Л. І.]

Ось коло мене, взаду, була сім'я – скільки їх вмерло, ни знаю, я знаю, шо вмерла дівчина, вона була з такого року, як я. Сім'я її ззіла, тільки голова одна осталася, кинули голову на хуру, як іздили збирати...

Іздила хура по вулицях, хто в кого вмер, кидали. В мене разом лижали на соломі на хаті, бо з клуні, з цієї клуні, шо розібрали, була солома... на хаті нанесена солома... лижав брат ниживий [плаче. – Л. І.], мати ше дихала... Али зайшли до хати, викинули на хуру обох... [плаче. – Л. І.], і матір і батька...

От нашо вони пишут? Уже багацько питалось, і я багатьом розказувала, і я дивлюсь в тівізіор – все показують сталінський голодомор! Де ж той Сталін, як в нас ондо вісім кілометрів до Капустина, й туди люди все носили мінати – хіба в Капустині ни Сталін був, Люда? В Волицю носили все мінати! В Губчі була наша така бригада, сволочі такі бандюги, шо-шо в хаті наравиця, він тобі забирав все дудому! Ну то при чому тут Сталін, шо вни' пишут і биз кінця товмачат "сталінський голодомор"?

– Але ж їх ніхто не покарав, значить, влада їх благословляла таке робити!

– Їх покарав Бог! Олексі в лісі ломака вибила руку, Чиж помішався, то ганяв по силі, Васька лижала догнивала, черви точили, Сачиху зігнуло донизу, Філімона трахтор задушив... Вони всі наказані, вони ни вмерли, як люди! От всі вони наказані – тільки Богом! А власть шо їх накаже, яка сільська власть! Тоді ше ж воно було риволуція!

– Розкажіть, як Ви вижили.

– Ну вижила! Пробула, сиділа від висни до осини в хаті, хто принесе їсти... Були зробили в колгоспі столову, хто ходив на роботу, в столові харчувався... Хто йде вулицею, возьме мене за руку, завиде в столову, там міні їсти дадуть, дудому мене привиде. Так жила до осини. Вгосінь нас всіх сиріт – було багацько по силі нас, шось було штирнаньцятиро, здаєця, – позвозили нас в їдну хату. Но такої, як я, обіжаної, ни було, бо ні в ко' тільки душ ни вимерло, як в мене. Ну й шо міні з того є? Шо міні є добро, шо я проробила... Як з патронату, мене взяли це в 33-му – всі вмиралі і нас на госінь позвозили, ми там добули до сорок першо' року. Я кончила там п'ять класів. І началась война. І я вирнулась, бо хати меї ни завалили, хата моя стояла. В хаті мої були зробили хату-читальню, моя хата ни завалилась... Я вирнулась в свою хату й пішла на роботу! Вони хоть і комуністів картають, но я б зара ше крепше картала! То як я вирнулась дудому, то в ко' якась була піддержка – чи брат, чи хто, то такі, як я пішли в школу, а я пішла з жінками жати, косити вчитись... О. Тоді вже крали по жмені,

бо їсти хтіли... Я три голоди пирижила! І листки рвали з глоду в лісі, сушили... І от бачиш, ни вмерла! І я ходила з жінками в поле, я в школу ни пішла! Я робила – і скородила кіньми, і сіяла кінним сінником, і до машини ходила – скрізь!.. Потім, як вже все наладилося, до хати до меї попросили контору колгоспну. Прийшла ця контора, міні сказав голова колгоспу: "Ми тибі хату підчиним трошки, бо хата спустошилась, тут буде бугалтир, там бригадіри сидіти!" Ну сиділа бугалтерія! "Ти будиш за посильну, будим тибі писати, як маїш ходити по полях там з жінками жати, мучитись, в'язати, – я ж мала ше, тільки підросток був! – Будиш тут в конторі за посильну". Була за посильну, міні стали давати писати. Я писала, в мене получалось – мине посадили за табельщика, вже була посильною, – і так я вже і підросла трохи... А як вже я вийшла замуж, то міні вже сказали йти в магазин, бо тоді ни було продавців. Зара' всі люди торгують, а тоді ни було! Тургував Ляшков Віктор, в йо' получилась вилика нистача, його зняли і закритий магазин. В нас був головою колгоспу Білик Ісаак Мойсейович, йому підказали, шо я робила в конторі, я можу бути в магазині. Він мине викликав. В мене вже було троє дітей, я була замужня. Він каже до мене: "Як маїш ходити, з дітьми носитися", – а тоді ни було ні дикретних, дикрету я ни сиділа й разу (...в мене 6 вересня вродилась дитина й я копала норму – цю, яку я обполола!) Я ни була в дикреті й міні ніхто грошей ни давав на діти! І в мене було шестиро дітей! Ідно вмерло в два роки з половиною, осталося п'ятиро. Я їх так повиглядувала...

Й він мине попросив, шо йти в магазин. Кажу: "В мене нима освіти". Ну він пириговорив з директором школи, записали мине в вечірню, шоб міні дати освіту, й так я пішла в торгівлю. Як я торгувала, я щороку полола 50 сотих, 60 бораків! Бо я торгувала вдвох з чоловіком, то він стоїть, а я можу вибігти на поле! То як зара, то міні нима сифіката [сертифіката. – Л. І.], бо я торгувала! Отак, куди ни повирниш, то вітир в гочі! То хіба шо? Міні й ця власть – ни наравиця вона! Бо я обіжана кругом, Люда!

– Може ще щось з дитинства згадаєте, з того 33-го?
– Ну, з 33-го шо ж я можу ше? Про когось я його знаю, но шо ж я можу розказувати, Люда, про когось? Я розказала про себе!

– Як Ви пам'ятаєте?...
– Ну, то я так тибі кажу, шо як ця бригада по силі ходила, корови в людей забирали, в ко' ше була корова, ходили... Ну, али це, знаїш, – то вже чужі люди, я ж ни можу за чужо' когось розказувати, хоть я йо' шо помню про себе... Батько й мати, три брати і дві сестри померло. Хоч' – поназиваю: брати Пилип, Роман, Прокіп, сестри Таня і Параска, мати звалась Оксенька, батько Грицько.

– А прізвище яке? Крутюк?
– Не, фамілія їх була Ващук всіх, це вже в мене Крутюк, чоловікова. Ото таке, Люда. Я тобі розказала. Я, кажу, шо бачила, – то я ни можу за когось шо в ті хаті таке робилось, а в ті таке, знаїш, Люда...

– Ну, якщо бачили...
– Не-е! Я ни хочу за когось! Хай хто хоче за себе шо хоче розказує!
– То вже ж повмирили! Ті, що вмерли, не розкажуть!»

Варава (Іваннікова) Тетяна Варсонівна, 1939 р. н.,
с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
(записала Л. В. Іваннікова 30.09.2006 р. від матері)

«– Про 47-й рік розкажи, про Великдень.
– Сорок сьомий – це ни Великдень був... Як я ходила в Зеліньці *, просити хліба?

– І те, й все інше!
– Ну, оце ше розкажу таке, це правда дійсна! Це я сама знаю й сама це іспитала на собі. Був голод, був сорок сьомий рік. Ну це вже, може, був сорок восьмий... Там ше подруга в мене була, дівчина Ніна, в'на трохи старша була за мене, років три. Ну, й в нас нима нічого їсти! Картопиль ** нима, нічо'! В'на каже до мене: "Ходім в Зеліньці просити хліба!" Ну, пішли ми обидьві в Зеліньці. Ни знаю, скільки ми там ішли – но довго йшли! *** Потомилися, сиділи там траву рвали, калачики рвали, їли... І приходим в Зеліньці, зайшли в першу хату... Ну, кажимо: "Дайте нам шо-нибудь!" Вони нам нічо' ни дали', бо в них нічо', мабуть, і ни було...

Приходим в другу хату, – сидить тако' купка дітей насирид хати і шось в такі великі мисці їдять. Така миска чирип'яна вилика, і ложки чирип'яні **** виликі. Ми побачили тіх дітей – так нам захтілося їсти! Ти й кажимо до їх... Я нічо' ни казала, це вона все казала, Ніна... Просила все. Каже: "Дайте нам шо-нибудь! Дайте нам їсти!" А вони кажуть до нас: "Оце осьо ці діти і ця миска, і це все, шо ми зварили, – оце вони все їдять і зїдять, і це до вечира нічо' ни будут їсти!"

Ну пішли ми вже в третю хату. Приходим в третю, правда, дала нам тітка по кусочку хліба, тако' чорно' якомсь с половою, ми вже цей хліб заховали за пазуху, ну й пішли дальше здовж Зеліньцями, силом, гулицею цею. Зайшли ми тоді ни знаю скільки, до кінця дійшли ***** , – шось нам трошки надавали, картопиль надавали сиріх. Ну а дехто хліба дав, дехто там якусь пампушку картопдяну дав. І ми так пройшли, поки прийшли дудоми, трохи це все поїли. О. Али я ни їла! Вона то трохи їла, а я ни їла, бо, кажу, в мене ше є Ванька, братик менший ***** ... І ше батько й мати!

* С. Зеленці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

** Картопиль (діал.) – картоплина, в множині – «картоплі».

*** Відстань між с. Губча і с. Зеленці – 3–4 км.

**** Очевидно, дере'вяні.

***** Протяжність с. Зеленці десь 2 км.

***** Варава Іван, 1942 р. н., мій дядько.

І прийшли ми так. Ше, правда, в Губчі зайшли там де-до ко', на осадьбах на ціх... У Губчі нам нічо' ни давали, ни помню я! І так ми більш нікуди ни ходили!

А вже як був Виликдинь, то це вже другий рік, мабуть, був, бо я вже була більша. Це вже на другому році!

Пішла я христовати * тоже. Сама ходила вже. Ну, пішла, похристовала, то тоді вже давали нам... Ну, хто спік яку паску – давав, яйце хто давав, то тоже так саме було... О.

Али ше в мене була подружка, Надя. Сусідка, Сідорчучка. Дивачка – казали на неї, Надя Дивачка! Ну, це таке прізвисько в неї було – "Дивачка". Ми з нею дружили й все... Ну, й тоже так саме голодні були, ч'ось такий голод якийсь був, шо ни було нічо їсти. Ти й я прийду до неї. То в неї там є, там дають їй їсти й все... Ну, міні так хочиця того їдла! Я кажу до неї: "Надю! Дай міні хоть картопля печано!" В'на каже: "Ну, ни дам, бо, – каже, – в'ни мабуть почитані!" Ну то колись в'на була дала міні їдно чи два картоплі пичених – такі вони добрі!

Али в неї садочок такий був там. Була райська яблуня. Дуже расно тіх яблук було! Та й я так дивлюся – граймося ми там, хатки робимо, все, пічки копаїмо. Али вона... Кажу до неї: "Надю, дай-но яблуко я ввірву це!" В'на каже: "Ни мона'", – бо бабушка Палажка була в неї дуже вредна! – в'на ходила в штунди ** й чось' вона вредна була.

Али в'на там одверниця, я це яблуко візьму ввірву, в'но маленьке, вкинула в рот, там пожувала його – ну таке воно міні добре!

Ну й так проходили роки, поки аж цей голод трохи скінчився, вже потом колоски вирости. Стали рвати колоски і мняти, й їсти, й дудоми носити... І ше й я гусей годувала... Ну й так на цьому все!

– А як до Деми *** ходили христовати?

– Ну, а правда ше був Виликдинь тоже – чось я ни помню, чи це то' само' року, чи друго' року... Я вже була така виличинька трохи, мати міні пошила плаття, таке гарне було, бо в мене більш нічо' й ни було... Ну й пішла я христовати по сусідах там. Ну то там хто шо дав, хто ни дав... Ну, али захожу там до Деми – їх там було троє тоно **** – батько, й мати, й син був Віктор. Я прихожу ти й прошу йо', христю до йо', а він став, подивився на мене: "Шо я тобі, – кае, – дам? Іди, – кае, – я тобі дам картопель!"

Прихожу я, а він набрав тако в льоху такі дрібні картоплі, шо менші, як ми зара' садимо! Тако пригощу добру набрав міні! А потім висипав в кашкет якийсь і с кашкетом міні виносить ціх картопель! Я ни маю в шо взяти! І так міні! Подивилась: "Ну, – кажу, – в шо ж я візьму? – кажу, – В мене нима в шо взяти!" А він каже: "Та давай пелину настав-

* Звичай на другий день Великодня – діти йдуть «христовати», заходячи в хату тричі вітаються: «Христос Воскрес!» – а за це господарі обдаровують їх крашанками й паскою чи пиріжком (залишок волочебного обряду).

** Місцева назва всіх протестантів, які були в селі.

*** Прізвисько сусідів, невідомого походження: Дема.

**** Тоно (діал.) – лише.

ляй!" Міні так шкода цього плаття! Али ж думаю: ти й шо, як я ни візьму в плаття, то він ни дасть міні! Я биру наставляю цю пелину, він міні сипле ці картоплі в болоті обмащані [сміється. – Л. І.] – і я вже принесла дудоми, мати наварила якоїсь юшки, і ми вже всі наїлися! Отакий був Виликдинь!

– А ти казала колись, що в хаті нічого не було, тільки вода?

– В хаті-то нічого ни було! Прийду тако', загляну в відро – нічо' нимає, тіки вода! В хаті...

– А ти про 47-й рік розказувала, шо до кагатів ходили в колгосп, по картоплю, шо ще били їх там, бабу...

– А це ше дійсно було в сорок сьомому році! І дуже був сильний голод! Картоплі тоже ч'ось вийшли, а там ше трошки в ямці було закопані картопель, то мати ни хотіла їх доставати, бо ж, каже, як я достану їх, то ми з'їмо, та ни буде чим клаптика цю' посадити нам.

Ну, а в Зелинцях, як були зайшли німці... там були кагати, колгоспні... Ну, а як вже зайшли німці, ти й ціх кагатів вже нікто там ни відкривав, нічо', так вони там і були...

[Розповідь перервана. Закінчення випадково потрапило раніше до III тому «Українського голокосту» (с. 410–412) як окремий спогад під назвою «За гнилу картоплю жорстоко били» (Л. Іваннікова)]

Малишко Дмитро Юрійович, 1930 р. н.,

с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
(записала Л. В. Іваннікова 7.08.2006 р.)

«– Так Ви кажете, шо 33-й рік вже не пам'ятаєте? Розкажіть тоді за 47-й, як Ви пам'ятаєте, все, шо з Вами робили...»

– Це був сорок сьомий рік. Це було діято' липня, от. Ми прийшли з сестрою з роботи, повичерали і пішли на поле. Пішли на поле, нащипали два кілограми з половиною колосків. В сільраді була сесія. На сесії було двадцять чоловік. Сесія вийшла на поле, от, і зловили нас голова колгоспу і голова ревізійної комісії. Голва колгоспу по нас ше стріляв... Отаке було... [плаче. – Л. І.]

– Це наші люди, губчанські?

– Да! Да!

– А як їх прізвисьце, я їх знаю?

– Королюк!

– Це голова колгоспу був Королюк?

– Да! Ше він є живий!

– А звати його як?

– Степан! І привели нас в сільраду. В сільраді був начальник міліції. Начальник міліції составив акт, і нас через десять днів судили, судив народний суд. Грицівський народний суд *. Дали сестрі вісім років,

* Сміт Гриців Шепетівського р-ну Хмельницької обл., тоді це був районний центр Кам'янець-Подільської обл. Село Губча належало до Грицівського району.

міні п'ять. Одправили нас в Ізяслав. Сиділи ми в Ізяславі місяць. З Ізяслава з тюрми одправили на пересильну тюрму в Бардичів. З Бардичіва одправили на Донбас, в город Харцизьк, де я построїв завод. Два роки і дев'ять місяців строїли завод. Приїхала московська комісія, перший секретар був тоді Хрущов, прийняли цей завод, от, пустили в експлуатацію... Завод називається: "Стально-проволочний канатний завод". Мене одправили ітапом на Север, в Ігарку. В Ігарці я пробув два роки, построїв залізну дорогу. Із Ігарки до Красноярська – і закончився мій строк [усе це дід Дмитро розповідає зі сльозами в голосі. – Л. І.].

– А сестра?

– А сестру тоже освободили, бо вона писала помилування.

– А сестру як звали?

– Домка.

– А скажіть, будь ласка, а як же вони дізнались, що Ви колоски рвете, хтось сказав їм?

– Я знаю? Ну вони вийшли на поле тоді! В сільраді була сесія, вийшли на поле, окружили поле, таке... Тоді не один я був на полі, було багато, але зловили тільки нас... Таке було.

– А ті повтікали?

– Да!

– А то що, люди масово рвали колоски?

– Ну, не масово, але всьо рамно, голодні були, то рвали!

– В 47-му році був великий голод?

– Великий голод був у 47-му!

– То розкажіть, як!

– Ну як! Великий був голод! Людям не було що їсти! Люди ходили на ставок, копали зілля там, коріння з зілля [аїр? – Л. І.] і сушили, й робили таку муку, й так жили. Ходили в Зеленці в колгосп, там на полі були кагати з картопель погнилих, збирали ті картоплі тоже, і так переживали цей рік. Цей голод був спеціально зроблений, щоб люди построїли все, що треба було!

– А як це так – щоб построїли?

– Ну, щоб востановили заводи після війни, востановили все те, що розрушане! А де взяти людям зарплату платити? А так попався – і сразу дали строк, і пожалуста!

– То що, виходить, що штучно створили голод для того, щоб люди йшли на поле рвати колоски, щоб позабирати їх?

– Правильно! Було спеціально зробляно! В нас було в Харцизьську – строїли завод, було десять тисяч заключонних і двадцять п'ять тисяч воєннопленних німців. І строїли цей завод два роки і дев'ять місяців. Таке було.

– А над Вами не знущалися там, як забрали, – чи в сільраді, чи в тюрмі?

– Чом не! Всяко було!

– А що Вам робили?

– Ну шо? Як визут конвоем то били! От [плаче. – Л. І.] просиш води – заходить, палицею лупит і всьо! Отак везли! А шо ж...

– А тут не знущалися в сільраді?

– Тут не!

– А хтось мені казав, що і стріляли в Вас?

– Ну то стріляли на полі, я ж кажу, по нас стріляли! Голова сільради – був в його німецький карабін, і він стріляв!

– А хто голова сільради був?

– О, кажу голова сільради – голова колгоспу. Королюк був цей!

– А хто голова сільради був тоді, не знаєте?

– А голова сільради був тоді Павло Троян, вже йо' немає – помер.

– А ви не знаєте, це мені баба Палажка розповідала, та, що на Люмирі, про свого сина Кузьму¹.

– Кузьма був тоже засуджений. Їх багато тоді судили! Судили ось цю Ганю, шо зара' держить це обійсця Лена, Павла Крещенка дочка, то тут жили дівчата ці, там їх трох було, то Ганя ця взяла тоже кілограм ріпаку, це тоже Королюк її засудив тоді, ше й вони якісь свої приходця... Посадив її тоже, дали їй п'ять років і вона не вернула. Так тоже... Юру цього Іванечкового судили тоді... [Ясенчук Ю. І. – Л. І.]

– Оце мені про Юру казали...

– Митьку цього Райки, шо зара' з Віктором живе, тоже [Палійчук Дмитро Прокопович. – Л. І.] Юру і Митьку за ячмінь тоже, тоже Королюк їх посадив, тоже цей же самий голова... Та багато він тоді пересадив, дуже багато!

– А я пам'ятаю, що дуже ми шанували його там, як ветерана – він що ветераном війни ще був?

– Да, він ветеран війни був, він учасник війни, він з двадцятого року народження...

– На всіх мітингах там ми йому квіти вручали – ну як я була мала, коли на День Перемоги там, чи що... То це такі були шановані люди в селі?

– Такий шанований чоловік був, да! Я ставав на коліна, просився, а він мені не простив! А цей Давид Палій – він же веруючий, що це коло вас [мій колишній сусід, баптист, помер у 80-х роках. – Л. І.], – він був голова ревізійної комісії. То він каже до йо': "Як простимо, то всю пшеницю зціпають, колоски!" Те й всьо. Те й так мене привели в сільраду та каже: "Ми хтіли тебе налякати!" Привели, та й начальник міліції, та й міні дали строк. Систру освободили, бо вона писала помилування. До мене тоже казали: "Пиши помилування!" А я проседів! То сестра не сиділа, сестра проседіла два роки тільки! І її освободили. А я одседів од звінка до звінка. То построїв ше дорогу з Ігарки до Красноярська, дві тисячі кілометрів і всьо. І освободили.

¹ Див.: Український голокост 1932–1933. – Т. 3. – С. 386–394 («Так гонили в колгосп»; «Сталін був людоед»).

– А вони комуністи були – той Королук і Палій?
– Палій? Який комуніст? Він штунда був! Це такий верующий був! А Королук – він теж не партійний був!
– А вони що, не голодували?
– По-відімому, шо не! То чо' в'ни голодували? Їм голоду не було, то тільки для робочого класу був голод! А вони чо' голодували?
– А в чому полягав народний суд – це що, був справжній суд?
– Ну народний суд – це був показовий народний суд. Але мене кричали, щоб оправдати, мене могли оправдати, бо я ше був несо-вершенних років, мені було сімнадцять років з половиною... То як тобі сказати – мене могли не судити зовсім! От. Але ж був такий судья в Грицеві тут, жид, як той казав, Бринза – фамілія, і він заходився, шо... Всьо ж таке всі стоять, прокурор і то не виносив такого вироку, а він настояв на свому і вініс такий вирок міні – і всьо, і пашол впірьод, отак! Таке життя!
– Ну, ще щось може розкажете за сорок сьомий рік в селі. А люди не вмирили з голоду вже, такого не було?
– Люди-то не вмирили, не було вже такого, щоб люди вмирили, як в тридцять третьому році... В тридцять третьому я так сам не помню, но вже як розказувала мати за 33-й рік, то було масове, багато вми-рвали! Нас осталося от восьмеро дітей, мати сама, але з голоду ніхто не помер в 33-му році. Ніхто не помер! А люди вмирили...
– Якось вона врятувала вас?
– Ходила, все, шо було, промінювала на села... То теж ж ни скрізь був голод! Чо' це? В Губчі був голод. В Лотівці, туди за Гриців Лотівка, Микулин, Лабунь, Кропилівка * – по тих селах не було голоду! А тут в нас такі були патріоти предані, шо в людей позабирали де шо є пос-ледне, ти й голод! Спеціально був зробляний голод! Так саме і в сорок сьомому році був спеціально зробляний теж голод! Це спеціаль-но було зробляно!
– Ну, а як вони зробили – вони теж так само в людей забирали?
– Як – в людей нічо' ни забирали, а в колгоспі не дали на трудо-день хліба, те й всьо, те й де візьмеш хліба, з чо' будеш жити – не дали зерна! От на заробляний, так як от зара' в колгоспі, на заробля-ний там рубиль дають, – хлібом розщитуюця, хто хлібом, хто грішми, хто як, який колгосп, – так саме й тоді. От тоді не дали хліба на трудо-день – і всьо, шо будеш їсти?
– А на городі не було?
– А на городі тоді хто сівя – ніхто не сівя ніякого зерна! Ти й все! Ти й от попробуй прожий!
– Ну, а все одно картопля ж якась була чи буряк...
– Ну то шо картоплі, картоплі були – то шо картоплі. Картоплі теж не хватало, шо тоді, стільки картопиль було, щоб хватило – теж!

* Села колись Грицівського, тепер Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

– І ні худобу ніяку не тримали?
– Ну то худоба шо? В нас була корова тоді, в сорок сьомому році, от. Ми на молоці жили до последнього времня. І я вже казав до сест-ри: "Прожили стільки – тра' було нам іти на поле по ті колоски?" Не треба було! Але ж... Каже: "Давай підем, люди вже їдять хліб... Коржі пичут, а ми тего..." Отак і наїлися! Шо осталося на пам'ять до ціх пор! Я йо' ни забуду ніколи!
– Ну, Ви не проти будете, якщо я надрукую це все? Слово в слово!
– Не, не, не протів!
– В книжці буде, ми десять томів готуємо таких спогадів...
– Я дуже буду довольний, шо це надрукують! Хай знають! Хай зна-ють! Хай знають всі! Я не боюсь! [плаче. – Л. І.] Я не пириживаю! Даже довольний буду, як опишуть це все! Хай знають!
– Так, як Ви розказали, все слово в слово буде написане!]
[Після того, як я відключила запис, оповідач мимоволі продовжив розмову і, між іншим, сказав іще дещо важливе, однак повторити на запис так само емоційно уже не зміг. Тож домовились, що я запишу це своїми словами. Йшлося про того ж самого голову колгоспу, Ко-ролюка Степана Пилиповича, 1921 р. н. – Л. І.]
«– Він зараз ше живий, дуже слабый, мучиться страшно і не може вмерти...
– То людські сльози...
– Да! Люди кажуть: "За шо він так мучиться?" А я кажу: "Хіба нема за шо? Скільки він людей посадив! І нізащо!" Моя мати казала йому: "Ти за моїх дітей одсоваєшся!" То так воно й є! Колись на похороні я був, на обіді, і сіли за стіл, і так вийшло, що він сів проти мене за сто-лом. І щось почав про політику. То я не здержався, я йому сказав: "А мене що, Сталін посадив?! Ти мене посадив! Білик був головою 15 років і нікого не посадив, а ти скількох посадив!" То він, як куля, з-за стола вискочив! Він пойняв, що я можу не здержатись! Він весь час боявся і балакав з людьми, но йому казали: "Ти не бійся, він тебе не зачепить!" Але я один раз таке його набив. Молотила машина на току в колгоспі, а ми штири хури, снопи підвозили. То скільки можна возом підвезти – хай навіть штири вози, а це ж машина молотить! Все одно не встигаємо! І він почав на нас кричати! То я як кинувся на нього! Почав його бити. Люди кричать: "Мітька! Будуть судити!" А я кажу: "То буду знати за шо! А він мене судив, і я не знав за шо!" [зі сльозами в голосі. – Л. І.] Суд тягнувся з дев'яти годин вечора до чо-тирьох годин ранку. І всі люди кричали, щоб не судити, але людей ніхто не послухав! Все це друкуй, хай читають, хай знають!
– ...Я ще був в армії, як Сталін помер. Нас вистроїли, і всі пла-чуть... А я мовчу й думаю: "Коб' він ще раз вмер, щоб вже не встав!" Так я думав собі.»

Світлана Вітюк, 1944 р. н.,

вчителька-пенсіонерка, с. Самчики

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

(записала у серпні 2006 р. Л. І. Ярохно, вчителька Старокостянтинівської гімназії)

«У 1929 році в с. Киселях Старокостянтинівського району Хмельницької області, як і по всій країні, проводилась суцільна колективізація. Більшість господарів з ярликами "куркуль" була репресована і вивезена до Сибіру і на Соловки. Розкуркулені і вислані такі мої односельчани:

Лавренишин Онисим,

Лавренишина Агафія,

Лавренишин Михайло,

Лавренишина Хима,

Поліщук Генед,

Поліщук Феодосія,

Кравчук Микола,

Кравчук Наталка,

Корнійчук Фросина,

Корнійчук Петро,

Швець Соловей,

Швець Якилина.

Ще двадцять п'ять киселівчан було розкуркулено без виселки.

Наближався голодомор – штучно спланований геноцид проти українського народу.

У селі з'явилися активісти і почали забирати в людей усе, що було істотне: зерно, крупу, борошно.

Мені тоді було 12 днів від роду, як мою сім'ю вигнали з власної хати тільки за те, що дід приховав насіння ячменю, щоб засіяти весною поле.

Після голодомору почалися репресії проти так званих ворогів народу. Зверху спускалися рознарядки. Першими були заарештовані найосвіченіші – вчителі, лікарі, священник. Як розповідали люди, якимось головою сільської ради с. Киселі одержав чергову телеграму на поставку ще чотирьох "ворогів". А він ніяк уже не міг стільки знайти. Ледве знайшов трьох. Доповідає по телефону в Старокостянтинів, а звідти відповідь: "Четвертим будеш ти". Довелося шукати...

А телеграми приходили і приходили...

Ось список киселівчан, репресованих у 1937–1938 рр.:

1. Безсмертний Іван.

2. Бойчук Юрко.

3. Боневич Леонтій.

4. Лавренишин Леонтій.

5. Лавренишин Сильвестер.

6. Мерлюк Федір.

7. Савич Іван.

8. Степанчук Олексій.

9. Степанчук Іван.

10. Желюк Тодос (тільки він повернувся).

11. Желюк Мартин.

12. Поліщук Микита.

13. Чорний Кирик.

14. Корнійчук Данило.

15. Бондарчук Омелян.

Сім'ї Лавренишиних, Чорного, Степанчука, Поліщука, Савича були вислані за межі області, а то й України.»

Василь Корчемний, 1931 р. н.,

уродженець с. Киселі Старокостянтинівського р-ну,

заслужений працівник сільського господарства України,

член-кореспондент Української академії екологічних

наук, почесний громадянин м. Хоростків на

Тернопільщині

(записала у серпні 2006 р. Л. І. Ярохно)

«Мені було тоді 4 роки, але пам'ятаю, як біля криниці нашої стояла жінка, а на траві сиділи її знеможені діти. У них були дуже опухлі ноги, які потріскалися повздож, а з тріщин текла сировиця...

Нас від голоду врятувала корівчина, хоча хліба дуже хотілося. У наших Киселях від голоду померло відносно небагато людей. А от у сусідніх селах – Решнівці та Іршиках – померло більше половини селян. У 1937 р. вночі забрали мого батька, який працював городником у колгоспі, а нас – маму, бабусю Секлету і мене – вигнали з хати. Бабуся Секлета була немічна і хвора, вона сказала, що з хати нікуди не піде. То її винесли надвір з ліжком, там вона і ночувала... Мене взяли на ніч сусіди. А потім нас вислали за межі України. Ми жили в Ростовській області. Нашу хату віддали під колгоспні ясла.

Коли розкуркулювали і виселяли моїх односельчан, то, як розповідала мені мама, Савич Алла Родіонівна, Фросина Поліщук була дуже хвора, у гарячці. Її немовлятко вирішили залишити тимчасово на родичів до одужання матері. Але Фросину після одужання за дитиною не пустили. Дитя ж забрали до дитбудинку. Нещасна мати утекла з поселення, пішки прийшла з Сибіру, але дитини не знайшла. Фросина збожеволіла і померла в притулку для божевільних у Вінниці...

Якилина Швець залишила свою шестимісячну донечку на рідну сестру, бо боялася брати крихітку в таку далеку дорогу. Вона востаннє хотіла погодувати дитя, але голова сільради (Голюк його прізвище) не дозволив і силоміць випхав її з хати...

Савич Людмила, 1929 р. н.,

с. Киселі

(записала в серпні 2006 р. Л. І. Ярохно)

«Десь у році 1960 до нас прийшла незнайома жінка, запитала, чи тут проживає Поліщук Параска Федорівна (тобто моя бабуся).

Коли бабуся вийшла, жінка низько поклонилася їй, подала хлібину, загорнуту в хустку, сказала:

– Я дочка Сліпого Данила.., – і заплакала...

... Їй одній вдалося вижити і повернутися в Україну, щоб виконати останню волю батька, розкуркуленого у 1929 році.

... Жив Сліпий Данило (Сліпий – це по-вуличному) у с. Западінцях Красилівського р-ну Хмельницької обл. Мав роботу у дружну сім'ю і сякий-такий достаток. Хата у нього по тих мірках була "куркульська": на дві половини, покрита жерстю. Тому його примусили спочатку потіснитися, другу половину хати віддали для проживання учителів. Там і жив мій батько, сільський учитель, разом зі своєю матір'ю. Взимку почали висилати "куркульські" родини в Сибір.

Прийшли і по сім'ю Данила. Забирали поспіхом, нещасні навіть не встигли зібратися в далеку дорогу. Моя бабуся Параска якраз пекла хліб. Вийнявши з печі хлібину, вона сховала її під кожух і крадькома (боронь, Боже, допомагати ворогам народу!) передала її Данилової жінці.

– Ця хлібина нас гріла усі роки заслання, – розповідала дочка Данила. – А коли тато помирав у тому далекому холодному краї, то все просив: "Будеш в Україні – знайди і подякуй..."

А в хаті Данилової так ніхто більше й не жив. Розсунулась вона, розвалилась...»

Миколаєць Любов Тимофіївна, 1923 р. н.,

с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

(записала її дочка Є. П. Миколаєць у січні 2006 р.)

«– Я, Миколаєць Євгенія Петрівна, народилася на Хмельниччині в Старій Синяві. Хочу, щоб моя старенька мама, яка народилася в Старосинявському р-ні, с. Пилява, поділилася всіма тими лихоліттями і страхами, які вона пережила в голодному і холодному тридцять третьому році. На сьогоднішній день моїй мамі виповнилося 82 роки і дуже хочеться, щоб вона розповіла те, що вона пережила. Розкажи, мамочко, про себе, коли ти народилася?»

– Миколаєць Любов Тимофіївна, народилася в Хмельницькій області, Старосинявському районі, село Олексіївка [фактично одне село з Пилявою, розділяє їх річка, але дві сільради. – Л. І.] в 1923 р. Жили до революції добре, гарно, коні мали дуже на все село, віз синій був, то славився на все село, і поля були, обробляли, дуже гар-

но жили. Во время колективізації все змінилося! Голод начався? мама померла моя...

– Коли, мамочко, мама померла твоя?

– Два чи три роки ще до голоду померла мама.

– А яка сім'я була?

– Було в нас п'ятеро дітей. Було три братики і дві сестри

– Скільки років, хто найстарший в тебе був?

– Сама старша сестра Віра була – з шістнадцятого року. Андрій з вісімнадцятого, а я з двадцять третього, Вася з двадцять шостого, а Ганноня [Ананій. – Л. І.] двадцять восьмого.

– З чого почалося в тридцять третьому році?

– Почалося, що картоплі нема, хліба нема, зерна нема – нічо'! Нічо' ни було!

– Воно було тоді, але відібрали!

– Було, – забирали, ходили з сільради, бригада їздила й забирали, витрусювали, залізними палицями ходили, довбали, забирали де що було – до крапельки, до хвасолі! Десь, може, квасолі було зменя в кого, то тоже забирали! І помер мій тато...

– Хто найперший помер?

– В самий перед померла сестра. Пішла – наше село було, Пилява, трошки базари були в нас так. То вона пішла, там євреї жили, і вона пішла міняти шось в них – євреям голоду не було! Пішла міняти шось – взяла дзеркало, ще шось там... І звіти нам переказали, що вона вмирає, слаба. Ми побігли з братом, то вона ще була в больніце, ще жива була. А потім нам її привезли уже вмерлу. То ми з братом ішли коло колгоспу, дуже багато людей було, і там зарізали бика чи коня, і роздавали людям по кілограму – по два м'яса. І очирідь була, бійка була – страшне було! Но ми стояли з Андрійом, стояли, і нам м'яса вже ни попало, попали тільки кишки. Ми взяли ці кишки, пішли до річки, близько була річка, помили і принесли додому, стали варити, дали татові, ці кишки, й тато їли, дуже янчали * цілу ніч, бо болів живіт.

– Боже, певно заворот у його був, бо він наївся, – був голодний весь час! А потім ззів зопалу трохи цих кишок! Ой Боже, Боже...

– То й тато був слабій... То нам цю Веру привезли, і вона лежала в хаті, така чорненька, чорні гарні дуже коси, кругленька така, і сусіди кажуть нам, що визіт цю Віру на тачці кудись на цвинтар, бо там ховають діда Дітюка, так називали по-вуличному, то в яму в ту саму покладете, бо хто ж вам її викопає!

– Так! Так!

– І це була весна, квітень десь був, дуже болото було, дуже холодно було, а ми обоє босі з Андрійом... І поклали Віру на тачку, Андрій тягне, а я пхаю! І не можу пхати, вся ж мокра, дощ іде, і пхаю, а він ще мене ногою ззаду соває – чо', я не пхаю, – а я не маю сили пхати!

* Янчати (діал.) – плакати, скиглити, стогнати.

– Мамочко, це тобі скільки, десять років було, так?

– Не було ще, певне, навіть, це ж було квітень, а мені аж в липні було...

...Приїхали ми на цвинтар, правда, цвинтар не дуже був далеко. Приїхали, то там діда цю' ховали – батюшка був, певчі, всьо так як положано, в домовині... І ми приїхали. Всі подивились, позаплакували, шо ми привезли таку молоденьку дівчинку... Батюшка сказав до чоловіків: "Підкопайте таку маленьку "пічурку" в ямі". І до жінок сказав: "Жіночки! Може хто має хрестика!" Ідна жінка, звали її Мартоха, я ще помню, зняла хрестика й почипила її. І сказав до чоловіків: "Біжіт тамо, – солома була, бо близько ферма, – возьмете соломи і постеліт в цю печурку!" І ці чоловіки пішли, взяли соломи оберемок, постелили, і сестру поклали в цю печурку, засипали, і всьо. І ми пішли з братом додому поплакали...

Нам ще пощастило! Бо ми поклали в цю яму, де дід, дедушка цей, дід помер. А несли дівчину, я бачила, недалеко мене жила, років одинадцять – дванадцять, мати несла в радюзі* на плечах на цвинтар, бо думала, шо когось будут ховати, то в ту яму вкине, бо хто її викопає! То вона понесла, просиділа на цвинтарі до вечира, й нікого ни ховали, й нікому ни копали ями, і вона принесла назад цю дівчинку додому! І плакала дуже, й принесла назад.

– І кілька раз ходила з нею, ти казала, да, мам?

– Да, кілька раз ходила, і потім вже я не помню, вже поховала десь її.

– То хто помер, мамочко, в тебе – Віра перша, а потім батько помер?

– Так, Віру поховали, а тато ще скільки днів пожили після Вери, після цих кишок, шо ззіли – вони нидоварені були, бо ми їх на триніжку в баняку варили якимось сміттям... Це ж знаєте, кишки, – це ж тра довго варити! А вони тільки запарились, – а ми вже їх гризли, тягнули, й тато так само! Та й тато померли...

Шо ми мали робити? То сілірада їздила возом і забирала. То взяли тако-го – нивдіті були, в якісь катанчині**, і на віз кинули, як мішок з якоюсь половою! Кинули на порожній віз, і повезли, й там закопали – ми навіть з Андрійом і ни бачили!

А два братіки лежали дуже вже такі, шо ни вставали, одні кістки були! Оце бачили в кіно? То це вони такі були! Зарослі головки, зарослі волоси...

– Голови здорові були, да, мам?

– Да, да, здорові... І вони повмирили тоже. Вася лежав на лавці, помер, рано встали – помер. І Аноня тоже так саме через кілька днів помер. Так же ж саме приїхала сілірада і позабирала їх і ховали. Там в якусь яму всіх ховали. Бо ми вже з Андрійом ни могли ходити! Ноги вже були наші такі, – ніколи вони не мились, всі в болоті, засушані.

* Радюга (діал.) – старе рядно або шматок рядна, полотна і т. п.

** Катанчина (діал.) – дрантина.

Спали на холодні пічі, ни палили. Здирали з хати, вилазили на гору, сніпки, і палили в пічі, щоб чуть так тепла латочка була на пічі, і так обоє на ці печі спали.

– І то ви, мамочко, з Андрійом лишилися, з усієї сім'ї залишилось вас тільки двое?

– Двох залишилось!

– Ти і мій дядько з вісімнадцятого року. Як же ж ви вижили, мамочко, чим ви, шо ви де їли, шо ви де находили, хто вам давав, чи були добрі люди, траплялися?

– Були десь такі люди, шо я прийду, знаю, в кого є корова, те й сяду тако' під забором – який там той забор був чи не був? – но близько хати сяду й сиджу. Вони вже бачили, те й винесут кусочок хліба або якогось борщу мисочку, о. А то ходили по полях, збирали мерзлу гнилу картоплю, варили її, якісь млинці пекли з неї й їли... Бур'ян всякий був, листя, акація – їли. Да. Черепахи в річці ловили, такі були, так їли їх, пекли, такі були смачні, шо ще зара' згадую! Так як яйця жарані, такі були добрі ці черепахи!

– Ними рятувалися, да?

– Оце ним рятувались. Тоді люди приїжджали до нас з сусідніх сіл, ловили ці черепахи... Я тепер їх не бачу в річці, нема десь! А тоді було в річці повно цих черепах!

– Бог дав так, щоб не вмерли...

– Да! Да! То люди тягнули... Вони ще – як сонце, то ворушились, такі вуса випускали, ці черепахи, так страшно було... ми варили їх... А таке добре було, ця черепаха, прамо – ну як яйце було, таке добре...

– Мамочко, а ти ще казала, шо ти ходила в сусіднє село Старокостянтинівського району – як те село називалось?

– Ходила, село Берегелі Старокостянтинівського р-ну нашої області. І ходила – десять кілометрів було до неї, а може ще більше! Ходила ранесенько, пока ще хлопчики не женут череди, бо будут бити мене грудками, палиціями й гукают, всяко кажут на мене, то я так раненько йшла, а верталась пізно ввечері, як уже череда додому пішла. То там мені давали, – була так хата скраю, зара' помню, в тих Берегелях, і ця жінка всігда міні насипала полумисок кислого молока! І я з'їдала. Аби раз хоть з'їсти на день, те й так уже і ходжу... А то ще дальше йшла. Те дасть кусочок хліба, а те ще дасть поїсти шось... І я скільки раз у те село ходила! Так я спасалася. Да.

А прийду додому, то Андрій каже: "Шо ти міні принесла?" – То я йому якогось кусочок хліба дам, чи зо дві барабольки... Бо давали люди по дві-три барабольки, бо ж не було, це ж весна була, голод! То він вже цю барабольку собі варив, їв. Да... Оце таке було життя!

– Мамочко, а ти бачила, коли тако мертві люди десь чи лежали, чи падали?

– Бачила! Як я йшла, було село Вишневе, це од нас близько, два кілометри було, там мої родичі були! І я йшла туди тоже, бо в них була

корова, в них був хліб, вони якось жили так! Ой! І треба було переходити через беріг, стежка так ішла. І я йшла через цей беріг, а там дуже багато лежало людей таких з голоду вже, тільки очі блищали, такі худі! Лежали, то я дуже боялася йти, бо їздила – така базтарка * була, така висока, дошками оббита, туди кидали трупів... То я боялась. Як підхожу до цього ставка, якщо базтарка ця стоїть, то я верталася, бо думала, що кинут мене туди живу! А як не було базтарки, то я проходила. То як дивиця на мене, то бачу, що ще живий, а як уже не дивиця, а мухи його обсїли, то це вже мертвий! Вони підсувалися до річки, хлюпали на себе водичку, хто ще міг, – тільки їдні кістки й дуже позарощані були всі! Я так страшно бігла через цю стежку, що трусулось у мене все, так боялася! Да!

Приходила до тих родичів, вони міні шось давали їсти...

– Самі, мабуть, були голодні?

– Не дуже вони були, якось так, що в них було...

– Ше в когось шось було?

– Були корови... Ни всі люди голодували, якось були оддельники, що голодували, а всі ни голодували, мали корову... Да... І так я поверталася додому. Ходила ше по селах, ше ходила по селах... Те дасть те, те дасть дві барабольки, те дасть кусочок хліба, да, а те дасть шось ззісти...

– Мамочко, а ти розповідала іще, що там десь були забили чи то коня...

– А ! Каже дядько їден, сусїда, каже, що кїнь здох в колгоспі, то вивезли туди на скотобойню. "Йдьом Люба, зо мною, то й ти возьмеш кусок м'яса, бо я ни донису!" Я з охотою! Пішла! Він взяв сокиру, якісь радюжки і ми пішли. Там вже стїльки людей було коло цього коня – їли його, гризли, тягнули, – страшне було, подивитись – страшно на цих людей було подивитись, які вони були зорудовані з голоду! І цей дїд став рубати це м'со, ми взяли по куску, принесли додому, і вже варив цей дїд в баняку. Пахло так на всю хату. Тоже недоварив дїд! Недоварив, бо хотїли дуже їсти, гризли це м'ясо... Но якось нам воно не мїшало, пройшло добре, да...

– Мамочко, а ти ше казала, що якась сїбірка в когось була, теж десь закопали, залили карболкою...

– А-а, це в колгоспі здох бик чи бугай – не знаю, що то, бо я ж була мала, я не понїмала! То його сказали, то сїбірка. То залили його карболкою і викопали глибоку яму й закопали його, засипали, шоб ніхто не брав, бо позаслабають люди на сїбірку!

– Ага, дуже переживали за людей!

– А люди не боялись, ночью відкопали цього бика і їли м'ясо це... Відганяло карболкою, но їли! Полоскали...

– Ти тоже там була?

– Не! Ни була!

* Базтарка (діал.) – віз із високими бортами.

– Но чула?

– Чула! Я не була! Їли, до річки носили – всей став було чути цею карболкою! Жирна вода була, бо полоскали це м'ясо і їли! Да!

Дуже була бідна, дуже ноги були попухлими! Встаю рано, бо такі ноги, що ни могла стати на ноги, трїщали, так болїли! Нимитї, засушанї в болотї, бо ж ходила боса, коли я їх де мила – дитина ж була! Шо ж, таке було життя! Насилу Божу вижили!

Тато були дуже слабї, дуже слабї! Вмерли. Коли вмирили, то казали: "Дїти мої, сироти мої, я ж вас кидаю!"

– А вас п'ятеро було...

– А нас п'ятеро було! Нас було п'ятеро, бо в тата жінка була перша, то було двоє ше дїтей, вона померла ше до голоду, до голоду. А тато взяв мою маму, то мама родила троє дїтей...

– А перед мамою, то він же десь в Америці був, як перша жінка була?

– А перед мамою... з мамою мою був, то їздив в Америку десь на заробїтки, чи що то тоді було, – я не знаю, бо я ж мала була!

– Тебе ше не було, ти казала!

– Ше не було мене, Андрїй... Він приїжджав... Я тільки помню фотографїю, що тато стояв і Андрїй коло нього стояв такий, може, років сїм, вісїм, і тримав в руці м'ячика. То так було цікаво – що це таке м'ячик, бо де тоді ці були м'ячики!

– Таке диво було?

– Таке було диво, да! І вони гралїсь цим м'ячиком, і закинули до сусїди в картоплю, зелена така висока була – і так він там пропав, ми туди боялись лїзти, бо бити будут сусїди, столочимо картоплю!

Одного разу заходжу в одну хату сусїдську – жінка коло тринїжка якимсь смїттям смалит миш! Смалит і гризе її, вся губа, рот в кровї, в сажі! Я подивилась на ню... А вона ще ката зловила, й хоче цього ката забити, у мїшок, – цей мїшок дюравий, вона його б'є, – він вилазить, янчит, кричить, вирвавсь і втік цей кїт! Да. І вона його не могла зловити!

– А яка вона була, якась настроєна, очї які?

– А такі в неї були очї, що страшно було подивитись, худа дуже була ця жінка, бо ж голодна, да...

– Мамочко, а ти не чула, в вас в селї не було такого, може ти чула, що їли дїтей, людей...

– Не було! В нас в селї такого не було! Тільки село близько нас Іванківці були, то там казали, що їли. В ці хатї ззіли двоє дїтей батько й мати. То я бувала в цьому селї, то боялася коло теї хати пройти, бо там було закрито, нікого не було, повмирили і... шо вони їли дїтей... Боялись ходити коло цеї хати...

Згадую, як я йшла по селу голодна, холодна, не було шо вдягнути-ся, збирала по дорозї качани з яблук, хто кидав, і я їла, в поросї, об колїно витирала...

Лежали люди мерші по боках. Якщо живе, то ше мухи не сїдають, бо воно ше трохи обгоняє, а як уже мерше, то вже мухи обсїли – дуже

було тоді мух багато! І вже багато дуже людей повмирали. На дорогах, на дорогах повмирало багато людей! Лежали ці люди на дорогах, і їх брали, забирали в підводу, в базатарку вивозити, і вони не заходили, такі м'які тіла були! Шо... Таке времня було на це тіло, що не захолодало чогось, не знаю.

– А зараз, то захолоне?

– А зара' захолоне. Зара як покійник умре, він зразу, тре' його упорувати, бо він захолоне! А тоді ни захолодали!

У нашому селі єсть лісок такий, називають його Ганжівка. Бо там були бої Богдана Хмельницького з поляками. Там убили його товариша по прізвиську Ганджа! Це місце, де впала його голова, прозвали Ганджівкі!

Йшла з цих Ганджівок, бо я ходила туди, щоб якусь ягідку вирвати, якесь яблучко! Бо в людей дуже багато, садки були, яблука, але ніхто не хтів дати, я стидалась сказати: "Дайте яблучко!" – боялась! Дівчинка-сирота!

Але йду з Ганджівок, то там жита росли людські, такі були поля по куску й там жита росли. І дуже начею ходили люди і вижинали колоски, бо варили хармугу* з тих, молоденьке жито таке. Але я так ішла, то я тільки колосочок вщипну – в рот укину, зернятка... А дід їден закрився, і побачив, що я вщипнула на стежці, і як вхопив мене за шиворот, кинув в рів, то я думала, що вже не встану з цього рова, бо дуже кропива була, колюки** такі були...

Косила і косила смерть! Валялися попід тинами люди, ніхто не звертав уваги, всі були голодні, ходили!

Було таке село Лятичівського району, село було – як це... забула... Шурупків! І там вмирали люди. І йшли в наше село, в Олексіївку, просили. Річка була дуже гарна, з берегом. Вони на тій річці лежали й хлюпали на себе водичку, пили, і так і вмирали там!

– Мамочко, а ше якісь села були, що ти чула, що де багато, в нас райони, де вмирали люди, мам?

– Ну, Карпівці, Шурупків, Лисанівці – там казали, що там дуже вмирали люди, всі хати порожні стояли!

– Мамочко, а як ви вже тако відчули трохи, хоть чуть-чуть якесь полегшення – як це ви відчули, мамочко?

– А в нас були жорна. Такі маленькі жорна в комірчинці стояли... Бо ховали, в погребях жорна стояли, ховали, бо комуністи й активісти ходили й били ці каміння, жорна, не давали людям молоти! І млини не мололи! Просто хотіли, щоб ті люди вмирали! А вже зерно було зібране трохи на полях, на городах... І люди до нас приходили молоти, то в нас такий був тік, шо з їдного боку я стою, а з другого боку Андрій стоїть...

– Це таємно вони приходили?

* Хармуга (діал.) – затірка.

** Колюки (діал.) – будяки.

– Да, таємно! Бо через наш город ходили, сироти, зробили кругом хати стежку, через наше ходили. То ми стояли, щоб звіти ніхто не йшов і звіти, а людина приходила до нас молоти! Те принесе горнятько молока, те коржа кусок принесе, те скільки бараболюк принесе... І ми так стали виживати! Те дасть трошки муки, цеї, шо змеле, то ми собі пекли коржа... Да...

– Сиджу зара' я біля своєї мамочки, приїхала до неї з Києва, я мешкаю в Києві. Приїхала до неї на Різдво, і дивлюсь зараз на неї. На її добрі-предобрі, але трохи вицвілі очі, лагідні-прелагідні... Є в тебе, мамочко, сум, туга... І тугою переповнене твоє серце! І не тільки твоє, і моє, звичайно, і сестрички моєї старшої, тому, шо цей голодомор ми пам'ятаєм з молоком, яке ми ввібрали з твоїх грудей... Ми пам'ятаем це з самого дитинства, всі твої спогади, і мої діти, і мої правнуки, от... Слухали сьогодні, як я записувала розмову з тобою... [плаче. – Л. І.] Тому шо не було в мене діда, ні баби, які могли б прийти до нас в гості на Різдво чи на Паску, чи ми б могли до них піти... Не було цього в мене, ні дядька, ні тітки... Дядько далеко, нікого не було. Тільки ти, моя сирітка, і тато, слава Богу...

Є, є ще й сьогодні такі, шо твердять, шо голодомору не було ніякого. Якщо почуєте таких людей, не вірте їм! Для них, звичайно не було голоду! Бо такі творили той голод! І гріли руки на горі і смертях інших людей. Хай будуть прокляті вони на віки вічні!»

Черкаська область

(записала Л. В. Іваннікова 29.04.2006 р.)

Ці розповіді записані так, як вони виникали – спонтанно під час обіду за столом 29.04.2006 р. у с. Старі Бабани Уманського р-ну Черкаської обл. від людей із різних сіл. Власне, про самі Бабани тут не йдеться.

Нижник Ніна Володимирівна, 1934 р. н., уродженка с. Свинява Іллінецького р-ну Вінницької обл.

«Моя мама розказувала, що в нас ніколи нікого не обідали, нікого не закопали живого, так як, каже, люди розказують. Це Свинява Вінницької області Іллінецького району. І каже, що люди не були обіжані, хоч кусочок хліба, хоч якого зерна, якої крупи, – каже, – ні в кого ніколи не ходили, не трясли так, як трясли... Да, каже... В людей хоч було кусок хліба, ше мали ззісти... Нескільки сімей, – каже, – померли в нас з голоду. Та й, – каже, – це померли ті, в кого не було нічого! А так, – каже, – люди байдуже жили, і не було такої голодовки, шоб, – каже, – як оце на воза, – каже, – грузять та й везуть полуживих! Ми, – каже, – в нас такого не було!»

Артикула Софія Федорівна, 1932 р. н.

«– А в нас мама своїх дітей поїла!

– Де?

– В Житомирі! В тридцять третьому році. Но я не знаю, це ж моя мама розказувала! По сусідству! Це в 33-му по сусідству вони жили. В мене сестра, Маруся, 26-го року. І вона з нею гралася, з тою Марусьою. І наша – Маруся. А тоді, – каже, – шось вона і не вийшла на вулицю! Я, – каже, – кажу: "Тьотю, а чого вашої Марусі нема?" – "Та вона слаба! Вона не прийшла! Вона вийде, тільки потом! Вона вийде!" Нема сьогодні, нема послезавтра... "Так де ваша Маруся?" – "Та немає!" А тут уже всі люди шу-шу, шу-шу, шу-шу! Кажуть: "Знаєте шо? Вона її мабуть іззіла!" Пішли в сільську раду та й сказали, шо нема дитини в цеї... там якось вона звалася. "Де вона? Біжіт-но, каже, пошукайте, бо десь не стало!" Вони пішли до неї шукати, а вона, в неї в печі вже вариться! Це в Житомирі самому! Так як від Умані ми близько – Житомирської області, село Буки.»

Нижник Ніна Володимирівна, 1934 р. н.

«– Це в 47-му році було. Ми їхали до тітки до моєї. І в Монастирищі на вокзалі. Я тако пішла собі по базарі – там же ж базар рядом був, у кожному вокзалі... Дивлюся – холодець на тарілці. Такий гарний холодець! Тако в тарілці, величенька така тарілка... Дивлюся – а в тому холодці нігтик дитячий торчить! Те й кажуть... До мами прийшла, – те й нічо' не кажу там, – а прийшла до мами, кажу: "Мамо, такий добрий холодець! Але там пальчик дитячий!" Ну це ж я не дуже мала вже, тринадцять років, вже ж понимаю, шо це таке! Мама каже: "Пішли! Ану йдьом покажеш!" Мама йде, і з нею зразу дві чи три жінки йдуть... Приходим до цеї жінки – справді торчить пальчик! Ну дитячий, ну десь я знаю, років з десять, а може й менше дитині, бо видно мізинчик маленькій... О. І зразу – тут жінки як жінки! Наробили крику, шо це таке робиця! Позвали міліціонера і цю тітку забрали з тим холодцем. А шо там дальше було, я вам сказати не могу!

– А це було в якому році?

– Це в сорок сьомому році було! Бо ми їхали до тьоті моєї і це таке на вокзалі побачили!»

Коренюк Ніна і Салій Ліда, 1960–1962 р. н.

«– Шо, шо в Молодецькому було?

– Те ж саме розказують люди, шо в голодовку тоже ж дітей їли! В тридцять третьому...

– Не, ни в тридцять третьому, після війни!

– Я знаю, шо в голодовку, а в котру голодовку – я не знаю.

– Після війни! Після війни, бо, понимаіш, це батько мій розказував, шо він його бачив, цього Віктора, каже, – такий заросший він був, страшний! Каже, він багато людей переїв! То ше його потім, він в Києві... Ну це вже я так, понаслышке,... шо люди розказували... Шо ловив людей, заманював дітей, да...

– Шо хлопчика сусідського, п'ять років заманив і тоже ж не стало..

– Шо тоді в нього в підвалі там найшли стільки голів, руки, ноги, – страхіття! То його забрали, то він в Києві, кажуть, в зоопарку був! А його поселили, і так він обросший там був, і написано просто було "Людоед"! Да! А більше я нічого не знаю. Це село Молодецьке (Маньківського р-ну, Черкаської обл.)»

Молочана Параска Дмитрівна, 1928 р. н., уродженка с. Молодецьке Маньківського р-ну Черкаської обл.

«– Що Ви розказували? За тридцять третій рік, за голодомор розкажіть!

– Ну голодомор, – кажу, – був, що мама поїхали десь по харчі в Білорусію, а я з татом осталася маленька, скільки мені років – чотири було чи й не було... І тато вийшли на город, нарвуть жменю люцерки, оце вже зелена стала, у сіль вмочали та й їдять, та й їдять... Мама вже приїхали з харчами, уже й варат... А вони на печі лежат. Кажут: "На, Ганно, тобі дитячі митрики, та може десь з дітьми спасесся! Бо я вже погибаю!" І хропуть, хропуть на всю хату. А мама в пічі ж топлять, а вони на пічі! А тоді притихли. Мама кажут, уже зварили, зварили їсточки, те й кажут: "Біжи буди батька!" Я до тата – не обзиваюця! "Тату, тату, тату!" – а вони не обзиваюця. Так і покойні, бідненькі, вмерли. Отаке було, дитино... Так я осталась біз тата, та й горе мені цілий вік!

І, бідних, у Тальне мама завезли, встроїли їх на роботу коло свиней варити їсточки, о... Там посилають по документи. Приїхали тато, а тут ніякого документа не дають, щоб справку яку... І так вони не поїхали, і оце померли, бідненькі... Колись же з села не випускали нікуди...

– А сорок сьомий рік ви добре пам'ятаєте?

– Пам'ятаю! На поїздах їздила, на платформах, в Западну пооддала й хустини, й платтячка, а сама гола ходила! Ну таке було...

Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні!

І показує рукою:

"Їдь в Западну за мукою"

– Да! За мукою! Да! За шість кілограмів житечка платтячко оддала – треба так! А сама гола ходила!»

Молочана Параска Дмитрівна, 1928 р. н.,

уродженка с. Молодецьке Маньківського р-ну
Черкаської обл.

(записала Л. В. Іваннікова 2.05.2006 р. у с. Старі Бабани
Уманського р-ну Черкаської обл.)

«– В тридцять третьому році уже тато померли, і я мала була, мама ж – на роботу гонили їх. А я, той, ходю весь день по городу, шукаю... Ше не було ні яблук, нічо' не було, тільки один... трава оця виросла, собираю та їм... Але приїхали купляти балки в нас із клуні. Шоб це... от ... давай я тобі розкажу так, бо тей... Балки – це поймут, хто де тоді, чи?

– Поймут!

– Поймут? Приїхали балки купляти! Спитали мене: "Де мама?" Я сказала, де: "На роботі, там і там роблять!" Вони поїхали кіньми ж туди за мамою, привезли маму. А я насобирала цілу жменю – яка в мене жменя була малою? Цілу жменю трави, какиш * такий, шо їсти.

* Какиш – молочай, коли він був молодий, з нього знімали шкірку, з стебла, качали в руках і він ставав солодким, можна було їсти.

Та й вони вже розбирають брати ті платви та роздвинули воза і собираюця вже, балки ті кладут, а я приходю з тим какишом і обчищаю його і їм! А він як побачив... жидок був – так і сказати можна? Не?

– То вже сказали! [...]

– Він як побачив, шо я їм той бур'ян і видер в мене [плаче. – Л. І.], – аж тепер мені плакати хочеться!

– А нащо?

– Видер, побачив, шо я їм бур'ян, видер і закинув його, побачив, шо я бур'ян їм! А він каже: "Беріт оцю дитину і їдьте за мною, й я вам заплачу, й ці дитині я дам шось!" І правда, поїхали. Вони мене посадили на балки, самі йшли пішаком, мама взаді, і два чоловіка, о, це брали балки ці... І привезли туди, вже й все. Винесли вони нам білого хліба і винесли молока. Яке ж воно мені добре було, шо я його тепер, воно мені пахне, те молоко й той хлібець! І я вже тепер їм усе, і воно мені те луче наче було, як те січас! О. І просит маму: "Коли будете йти, а ні, то приходьте спеціально, я ці дитині дам, шоб піддержати!" Так він і піддержав мене!

Вже стали яблущка, стали ягідки, о, і стало вже житечко зелене, мама вже мололи, сушили, врізали колосків, сушили в печі і змололи на жорна, і спекли коржика... А тато на городі поховані наші, з голоду померли. А я ходю вже і прося тата по городі, мама ж на роботі, а я: "Таточку, вставайте, вже в нас є шо їсточки! В нас уже є шо!" – я не думала, шо вони не встануть... [плаче. – Л. І.]

Мала була, не понімала ше тоді. Отакі були діла в нас. І так тата й не допросилася, і так ми вже промучилися... [...]

– Але ще скажіть, шо то були за люди і нащо вони в вас розбирали клуню?

– А купляли! Купили і заплатили гроші, і оце трошки піддержували трошки продуктою нас. Оце люди з заготскота, заготскот строїли на Поташі, на станції Поташі * Вони строїли заготскот для коров, держали корови вони, закупляли. Отаке.

А тоді мама поїхали із нами, мене і сестру, сестра старша, – устроїли десь у Києві, шоб вона служила в жидів... Осталась вона. Їхали ми не в Київ, а їхали десь ше ми вперед – я не помню, бо мала, куди їхали. І кришечки – було трошки кришечок у торбі. Мама нас кормлять, як тих пташенят, тими кришечками. І якийсь забіг їззаді і схватив ту торбу й втік! І ми осталися голодні знов! То доїхали десь ми чи в Білорусію, чи я не помню тоді, бо я ж мала була. То вже жіночка тоді піддержала нас. Мама де трохи випросили хлібця. Приїхали додому, а сестру встроїла в Києві, вона служить, а зо мною їхали. Приїхали – в Білорусію вже тоді вони, я знаю, шо в Білорусію. Та й далеко обходити, де приїхали з поїзда. Дуже далеко, шо мама цю жіночку знали. От. Та й навпрошки справили. А такий став і кладочка на тому ставу була, шо треба переходити. А мама дійшли та кажут: "Отут або я тебе втоплю,

* Поташ – залізничний вузол біля Маньківки Черкаської області.

і мабуть тоді сама втоплюся! – Не перейду!" [плаче. – Л. І.] А йде чоловік та й каже: "Чо' ви плачете, тьотю?" А мама кажуть, шо: "Дитина, втоплю дитину осьо і сама втоплюся!" – [плаче. – Л. І.] А він каже: "Я дитину візьму, а ви рачки лізьте!" Те й перелізли мама рачки, а він мене на руки взяв те й переніс, цей чоловік. І я йому благодарна, я його згадую січас! [плаче. – Л. І.] Те й та жіночка каже: "Оставте мені цю дитину", – до мами. А мама кажуть – чи вони вже шуткували, чи я не знаю, й кажуть: "Останишся?" – до мене. А я кажу: "Остануся, як накормили мене, остануся", – накормила та жіночка гарно. Та й мама вже виходять із хати додому – вона й надавала шо трохи, й знов же купили, й випросили шо-то... Те й мама кажу: "Ну пішла я! Уже ти оставайся!" А в мене повні очі сліз: і мами жалко, і їжі шкода покинути! А мама кажуть: "Не, дитино! Шо вже Бог дасть! Умрем, то вмрем укупі!" От таке було, дитиночко міні. Забрала мене мама! Кажуть: "Дитино, не покину нігде тебе!" [плаче – Л. І.] Отакі були діла.

Боже, Боже, як воно в ці голодовці, шо я не помню нічого, як пережила, як я пережила! Не знаю! Ну всьо пока. Уже я геть не помню нічого...

А! Ше їхали з сестрою ми. Не помню геть і коли, й де, й шо, шо шось мама поміняли і поставили клумачок, і мене, і старша сестра. І поставили мама та й кажуть: "Ти сиди, дивися міні за Парасьюю і за клумачком, сиди на клумачку, щоб ніхто не вкрав!" А вона мене пхає: "Іди-бо вже поїзд оно йде! Іди за мамою!" Куди ж я піду, шо ж я пам'ятала, де каса? – "До каси йди!" Я пішла і вийшла надвір, і пішла, пішла поплід путь. Найшла пеньочка, під пеньочком обсидано пісочком під жилізною дорогою... І сіла й граюся там. Бачиш, який був ум? Граюся, а мама прийшли, уже тут стали плакати на вокзалі! Кричати, голосити! До сестрички до цеї кажуть: "Нашо ти пустила, нашо ти сказала?" А дві жінки йшло і дивились на мене, стояли, як я ж це піском тим гралася. Ну і дійшли вони сюди, а тут мама ж кричат на пероні, шо дитини немає! А вони кажуть: "А в чому воно вдіте? Отам якась дівчинка гуляла під пеньочком, коло пенька в піску!" Мама: "Ой Боже мій, покажіт, заведіт – де?" Приводять ті жіночки – а я сидю, гуляю! І ше й питаю: "А ви за мною плакали?" [сміється. – Л. І.] Отаке було, таке! Господі! Те й більше нічого такого вже [не знаю]...

Ну голодовка... Як їздили потом з мамою – Боже мій!... Їдемо, табун нас їде, із кутка, чоловіки все... Приїхали – от не помню тоже, на якій станції. Нема поїзда, це ж на платформах, на версі вулілля їдемо! І нема того поїзда, а як їде й – Молдавія це сильно дуже голодувала... Та й остались ми й на ніч, уже й ніч, куди ж поїдем ночью! І мороз! Такий мороз, сніг, мороз! Тупаїм, тупаїм надворі... Та й кажуть чоловіки: "Якась просе жінка ночувати!" А мама кажуть: "Не піду, ей-бо не піду, бо поріжуть!" А ті чоловіки: "А ми не боїмося, підем!" Дійшла мама вже й з ними до перона, веде в підвал десь... Мама кажуть: "Не, я не піду! Вертаюся!" Вернулися відти, то ті чоловіки переночували,

а ми ж таке на снігу тупали... Переночували і прийшли ті чоловіки. Вони побоялися, бо вернулися – мама й ше там люди. Кажуть: "Не піду туди, не піду й всьо!" Тоді вже сіли на платформу, заїхали туди, шо там купили – Боже, нема на шо сісти! Ото бочки великі такі, з сустернів, здорові, – сіли ми з мамою вдвох. Кажуть: "Отут ми не будем боїтися, хоть не стягнут!" І стягали ключками, приостанавливали поїзда, забирали продукти і оставляли голодних, бідних... Та ми сіли на ту бочкару – Боже! Я ж тепер ніг не чую осьо, бідолаха! Та й ноги спущані, й поїзд їде, це щитай мороз! Затерпли в мене ноги ці, не чую, й мама тоже, і мене ж всьо время хилитають, щоб не заснула, бо впаду ж миж рельси! Ой Боже, ужась одна, ужась була, страшне, – не раз і не два ми їздили! А скільки ж проміняла, вже й дівчук стала – не було в шо вдітися, хустинка латана в сорок сьомому, після сорок сьомого...

– То Вам вже 20 років було?

– В сорок сьомому? Не, ни двадцять!

– Як?

– Ну була дівчук вже, такий дівчук, вже треба було...

– А куди їздили?

– В Западну, а де, куди' як, я не помню!

– Що робили?

– А шо робили? І просили, все чисто й міняли... Поїхали в Адесу, в сорок шостому році, – набрали сливок, у Адесі продамо, а купимо одежі якоїсь, – та там міняти треба було... Та й приїхали в Адесу – брат мій двоюрідний, і мама, й я. Те й по клумачку на плечах, те й кажуть: "Може де оптом здати, бо шоб лучче!" Мама кажуть: "Біжіт, діти", – то ж племенник мамин. Так пішли ми вдвох шукати цього ларка, чи магазина, чи шо там – здати ж ці сливки. А мама осталися й розклалися, та й продають там, на шо вони – чи на стакан – я не помню, шо... Приходим, а мама вже руки ламають! Украсли сливки ті! Шось на мігах показали, іззаді зайшли, і те, й се, й вкрасли сливки ті. І мама плачуть, лементяють... Ми приходим із цим братіком вже – немає в мами сливок! А ми найшли, де здати! Та й пішли тоді, та здали ті сливки, та й сіли на поїзд на вагонетки на ці, на версі, їдемо. До чого холодно, до чого ж холодно! І ше й машини якісь на вагонетках є, везут десь. Я вже й в кабіню залізала! Кохвайка полотняна, підкладка полотняна – верх полотняний і спід полотняний, і клоччя, – не вата, а клоччя підкладяне, – як через решето дует! Де не ховаюся – й холодно! Боже мій, Боже мій, як вимучились, як ми бідненькі – і вже й позабувалося геть, дитиночко... Ну, хватить, хватить...

– А в селі в голод в тридцять третьому багато людей померло?

– Ой, Боже мій! В одного чоловіка – Полюги Телимона, по баткові й не знаю його, бо він старий тоже ж був...

– Як прізвище?

– Полюга Телимон! То його забирали на підводи, їздили підводи і його живого ше взяли! Вкинули в яму вже туди, за село, покопали

ями глибокі, вкинули, а вже видно недалеко від верха було, і він виліз, і в бур'яни втік, і рачки, бідний, втік і пасся... Пасся по полі, і тоді він заліз додому – і вижив! І це восьмидесять восьмого року помер. Мій чоловік помер, і його поперед дня ховали, його ховали [на день раніше за бабиного чоловіка. – Л. І.]. Скільки він ще прожив після цієї ями!

– До 1988-го року?

– Да, да!

– Так це Ви розповідаєте мені про Молодецьке чи про Бабани?

– Про Молодецьке, це всьо в Молодецькому було. Ой, скільки вимерло! Скільки! Я вже й не помню. Оце шо впам'ятку мені таке, зайшло мені як в душу...

І в Германію мене взяли в чотирнадцять год з половиною тоже... Тоже як мене взяли, зловили... Но це воно й не нужне наче... Сестру писали в Германію, а я ще ж мала була. А вона робила в лісі, в лісника. В лісі й ночувати осталися ці робочі. А мама кажут... Це 43-го року 2 мая мене взяли в Германію... А я прийшла тако з дівчатками, ходили ми, посідали в рові, тихенько собі говорили там... Прийшла додому, та й мама кажуть: "Оце повечераїш, і я тебе одведу до свого брата, – він робив на залізній дорозі, – та й там будеш ночувати", – бо я там ночувала кожну ніч, щоб не взяли мене. Коли тільки сіли вечерати – а тут стукают у вікно! Стукают: "Одкрийте!" А я під піл – не було кроваті ще, а піл. Залізла під піл, вдіта так, у піжаку й всьому та й лежу там. А вікна не заслоняні – тоді ж не було ні заслінок, нічого, – вони ж бачили все! "Де сховалася?!" Мама кажут: "Немає!" Він нагинається, мене тако за піжак за той і витягає з-під того полу. Витягнув мене і забрали. Свій поліцай, сільський, кутковий... Забрали, й ще жінок позабирали там, але їх тоді, бо свої вони були, там в Гумані забрали... А сестра вже була там, в Гумані. В школі в ці' великі'... Та й сестра хтіла мене одпустити вмісто себе, її очі боліли сильно – їх, робочих, забирали. А вона хтіла мене пустити, та й не вдалось їй мене пустити, та й за мною вона вже й поїхала. Та й так ми були вже в ті Германії, Боже... Була я при воїнській часті. Ослободили нас у сорок четвертому році... не, в сорок п'ятому році це вже... Ну да, тоді зайшли вони аж до Берліна. То ми ще йшли пішки, до Варшави, до Польщі дійшли! Доїхали – підвезли нас солдати, їхали, машини ж їздят. Повезли, та взяли нас у Варшаві – хтіли ми далі йти, але сказали, шо вас поїздом одвеземо, хто піде на дві-три недільки коров доїти там, то тоді нас поїздом одправлят. Ну, ми і согласилися. Согласилися, побули ми там, то ми були до вересня місяця там коло того скота. Нас хотіли, щоб ми отправлялись самі, гнали, але ж ми боялися, різали сильно бандери, налітали на ті ферми, де це були скоти, де ці були дівчата, хлопці. Вирізали 30 км од нас, вирізали, викололи!

– Де це?

– Коло Варшави недалеко десь було воно! Якби я грамотна!

– То чого бандери?

– Ну, бандери різали?!

– То чого вони там в Польщі?

– Ну? А де ж бандери були? Які вони? Не польські? Не?...

– Ну... шо я можу сказати...

– І так там одбули, і в вересні місяці ми прийшли додому вже... А це в сорок сьомому голод був. І ще після сорок сьомого ще й був...

– Чого, ще неврожай був?

– І врожай був, і шось не давали, в торбинках сахар несли, в торбинках, в мішечках, пшеницю везли. Це вже після воно стало луче, багато луче стало, а тоді ще було – до сорок сьомого ще – був голод. В сорок шостому неврожай був, картопля не вродила совсім. Тільки вирвеш гичку, а воно така пов'яла картопелька, така як м'ячики, пов'язалась і пов'яла. Сорок шостий да, голод був великий, і сорок сьомий голод великий... Отаке. Ну всьо, вже таке шо мала сказати... Я його вже позабувала, вже до толку не розкажу нічого...»

Дубина Настя Захарівна, 1913 р. н.

(записала 19.07.1989 р. Л. В. Іваннікова в с. Стецівка
Звенигородського р-ну Черкаської обл.)

«– Мій батько був середняк. А були звалися куркулі. Які куркулі? Які вони були куркулі, людоньки?! Як у його там пара волів було і пара коней. А дев'ятиро дітей! Це шо, куркулі?! Такі, га? Та було піду подивлюся: внесуть таким гразнуцим радном у хату соломи з-під говець, та й постелять на полу – ні пудушки нима, нічого – те й якоюсь свитиною вкриюця... Хіба це куркулі були?.. Хіба їх треба було висилать? Таке горе вони, бедні, терпіли. Отаке було... Хто його скаже, – чи якесь вредітельство було?...

– А ті, яких виселяли, то вони й досі не повернулися? Чи є такі, що поверталися трохи?

– Дехто повернувся, а дехто там помер... А дехто там може встроївся і робить десь там... Опшим, мало їх мало, мало... Мало їх пооставалося, таких людей... А їх уже немає, там, може, чи дочки, чи сини їх є, а їх уже цих, шо виселяли, таких старих людей немає, нема, померли вже...

– А от Ваш батько був середняк, а яка в нього худоба була, хазяйство яке було?

– Яка? Батько – середняк. Була одна коняка й корова була. І п'ятеро нас дітей, було. І чотири десятини землі було. Це середняк.

– А колгосп коли заснувався?

– Чи в 32-му, чи в 31-му, – я знаю?

– І як воно – так гладко проходило, всі з радістю йшли чи ні?

— Дехто, як хто... Хто бідніший, то пішли, а хто не пішов, то з голоду померли. Знаєте, як пішли в колгосп, то там же ж і давали трохи їсти, і варили їжу. А хто не хотів їти, то й помер із голоду. Так... Бо ни хтіли їти в колгосп. А хто пішов зразу, то повиживали.

— А ті, що вмирили, то, може, тоді вже раді були б і піти?

— Може й раді, але як він вже приунав, то вже йому хоч і пішов, то не помогло. Як то є така пісня:

Як Микола приунав,

То й кум його не пізнав...»

Сліпець Степан Павлович, 1929 р. н.,

освіта вища, архітектор, двічі лауреат Національної премії ім. Т. Г. Шевченка, живе в Києві
(спогади записані ним самим)

Примітка Л. Іваннікової: С. П. Сліпець є уродженцем с. Михайлівки Канівського р-ну Київської обл. (тепер Черкаської обл.). Це село майже загинуло, нині там немає навіть сільради. Сільрада є в с. Хмільна, недалеко від с. Пекарі, що біля могили Тараса Шевченка. Церкву там зруйнували у 30-х роках. Була гарна церква, дерев'яна...

«Це невеличкі фрагменти того, що було в селі. І батьки намагалися нам не розповідати, і люди мовчали, бо про це не дай Бог було говорити... То це те, що мені вдалося трохи розпитати і згадати, я трохи виклав.

Про голод 1921 р. я пам'ятаю з розмов батьків. Він був дуже важким для них, що тільки-но одружились після повернення батька з полону, з Німеччини. А повернувся він в одній поношеній уніформі царського солдата, і створювати господарство потрібно було, як кажуть, з нуля. Говорили, що забрав той голод на Україні півтора мільйона людських життів.

Повоєнні роки пережив я в свої 15–16 років, навчаючись в Київському Лаврському художньому училищі. Нам щодня давали 500 г хліба і миску якогось супу в їдальні, і все. Голод допівав так, що тому, хто цього не пережив, пояснити просто неможливо. На моєму здоров'ї він відбився на все життя. Але в Києві померлих я не бачив, а на селах люди помирили. Помер в ті роки і наш родич Йосип, батько Охтанаськи Порохницької, а сама Охтанаська відвезла своїх хлопців у Західну Україну, і так вони вижили. Помер тоді і їхній сусід з Кононського кутка, молодий хлопець-сирота Іван Прохорів. Поки була осінь, ходив він по зібраних городах і шукав де загублену картоплину чи качан капусти, а зимою помер.

Багато людей брали, що могли і їхали, як могли, в Західну Україну і міняли різну одягу чи інший товар на хліб, на продукти чи якусь їжу. [...]

Страшні були роки, та жах голоду 1932–1933 років за своєю сатинською організацією і за наслідками не забудеться ніколи. Довгий час він замовчувався або якщо і згадувався, то причиною його називався неврожай тих років, що було неправдою.

Якось в інституті, де я працював, одна старенька жінка, що працювала в плановому відділі, у розмові зі мною про причини голоду

сказала так: "Это кулаки позакапывали хлеб, а потом не понаходили и он сгнил, и поэтому был голод". Я страшенно цим обурився при багатьох свідках цієї розмови, більшість яких таки співчували мені. Люди знали, що той голод, як і два інших, організували кремлівські більшовицькі душогуби і таких доказів було достатньо. Один з таких доказів я отримав у розмові з нашим сусідом з Голосіївки [назва кутка с. Михайлівки. – Л. І.], дідом Удою. [...] От що дід Уда тоді мені розповів.

"Працював я тоді в лісництві. В той рік група топографів з Києва пробивала трасу дороги Канів–Черкаси через Михайлівку, і мене послали до них для різних доручень. Добре роззнайомившись зі мною, ті топографи сказали мені: "Діду, тікай негайно з України, коли хочеш вижити, буде страшний голод". Вони вже знали, що голод буде, бо був він не від неврожаю, а його організувала влада.

Я злякався після їхніх розмов і, придумавши якусь причину, випросив у лісницького начальства мішок борошна. Взяв той мішок, вночі забив хату і з усією сім'єю добрався до станції, і через тиждень доїхав до Кавказу. Тоді й пережили ми ті страшні голодні роки. Повернулися назад, коли вже голод минувся, а багатьох людей уже не було в живих". Таке свідчення діда Уди.

Було мені в ті страшні роки 3–4 роки, і власних спогадів залишилось дуже мало. Більше запам'яталось те, що розповідали батьки, а зараз мій старший брат Вася й моя старша сестра Василянка. Та ще наші люди, михайлівські.

Залишився смак хліба в роті, хліба з товчених у ступі жолудів, що пекла мама в ті голодні роки. Щось дуже терпке, жорстке, замішане, здається, на малясі [омеляс, відходить від виробництва цукру. – Л. І.], від якого мене дуже нудило. А коли нас нудило, мама давала нам нюхати пляшку з-під дьогтю. Це помагало. Сидів один на призьбі босий у сорочці і нюхав той запах дьогтю, а кругом цвіли толоки, піднімалось вранішнє сонце над зеленою стіною лісу. Тихо, тихо, тільки спів пташок чи кування зозулі.

Ледве пригадую, як якийсь далекий образ, нашого діда Грицька, маминого батька, що помер від голоду у 1932 р. [...]

Напроти нашої хати, під самим лісом, стояла хата дядька Грицька, батькового брата. Сім'я була великою: дядина Онися і діти: Трифон, Варка, Ярина, Ганна, Іван. Померли всі. У Варки було мале дитя, яке померло теж, а мама його, Варка, відкопала дитя, поховане біля хати на долині, і їла. Після того теж померла. Потім уже, через рік–два, ми пасли з хлопцями скот на толоці біля тієї хати і, мені показували те місце на долині, де було поховане те бідолашне дитя.

Розповідає Василянка: "Коли мама і батько йшли з дому, то наказували нам, дітям, зачинятись зсередини і нікого до хати не пускати. Ходили голодні люди і з відчаєм могли зробити все. І от, коли не було ні мами, ні батька вдома, підійшла до вікна дядина Онися і почала

просить, щоб її впустили в хату. Я не впускала її, пам'ятаючи наказ мами. Тоді Онися відчинила повітку і випустила нашу корову, погнавши її на город нашого сусіда Грицька Красюка. Потім підійшла до вікна і сказала мені, що корова втекла з повітки і в городі Грицька. Я вибігла з хати, щоб вигнати корову з сусідського городу, а Онися забігла в комору, позсипала в мішок борошно, взяла сало, позливала в відро молоко і побігла додому. Прийшла мама, а комора була порожня. І того було трохи, та й те забрала Онися. Пішла мама до Онисі, але чи то все те уже було з'їдене, чи щось заховане, але повернулася мати ні з чим".

А через деякий час померли з тієї сім'ї всі, і залишився тільки найменший Іван. Розповідали, що він пішов до Грицька Красюка накопати ріпи чи картоплі на городі, а Грицько його вловив на цьому і вбив. Одні говорили, що кинув у Рось, а інші – що закопав у лісі в долині, що звалася Озірцями. Мені хлопці показували те місце під великим мурашником. Не стало всієї великої сім'ї...

Нас батьки рятували, як могли. Батько працював на лісопилці, де їм на обід варили з борошна затірку (ту затірку називали болтушкою). Скільки він її їв, не знаю, але приносив щодня нам у казанку додому. А ще була у нас корова, звали її Лисою [...]. Давала вона нам чимало молока, може, дякуючи йому, ми і вижили в ті страшні роки.

Мама ходила на роботу в колгосп. Працювала тяжко. Поверталась пізно увечері, а вставала до сходу сонця. А вночі її примушували бігати виконавцем попід хатами, загадуючи людям на роботу в колгосп назавтра. Це помццались на мамі сільські активісти за те, що батько працював на лісопилці і не хотів йти в колгосп. Це ті самі активісти, частина яких була в червоних партизанах в громадянську війну: Антін Дорошенко, Трохим Корнеєвич, Ніфонт, Артемон Терещенко, Гаврило Симерик, Маркіян, що працював лавушником в селі.

Другою великою сім'єю (7 чоловік), яка повністю вимерла на нашому кутку, була сім'я Макара, брата діда Устима. В спустілій хаті Макара потім поселився з сім'єю дядько Пивон.

Якось Вася пригадував розмову про ті роки з нашою сусідкою, тіткою Наталкою. Її сільське начальство зобов'язало підбирати і звозити померлих на наше сільське кладовище, розташоване в лісі, далеко від села. Знесилені люди не в силах були самі відвезти і поховати своїх близьких. Вона запам'ятала кількість померлих від голоду в Михайлівці. Цифра жахлива – 980 чоловік, половина всіх жителів села! Але ж багато людей, в т. ч. дітей, було поховано по городах чи в лісі.

Запам'ятав Вася з її розповіді ім'я чоловіка, про якого колись розповідала нам і мама. Чоловік з Гути (куток с. Михайлівки), на ім'я Дементій, відчуваючи, що помирає з голоду, повз від села чимало кілометрів до лугу, де в цей час людям, які там працювали, варили їжу. Він таки доповз до того котла і лежав поряд, благаючи допомогти. Та

Антін Дорошенко, що наглядав там за роботою, був справжнім більшовиком: він заборонив його годувати, і Дементій помер біля того котла, де варилася їжа.

Та ж сама тітка Наталка розповіла нам з мамою, як одна михайлівська жінка ховала свого чоловіка. Їй допомогли покласти його на тачку ногами вперед, а головою назад. І от бідна жінка ледве тягне тачку, довгий чуб чоловіка тягнеться по піску, а тітка при цьому плаче і лає чоловіка, що не витримає і помер, і що їй так важко приходиться його ховати.

Ховали людей без хрестів в одній могилі. Ті могили потім заросли, їх не було кому доглядати, земля на тих могилах поприминалася. Люди їх обходять. Після війни чи навмисне, чи через незнання, через мість найбільших поховань проклали дорогу, по якій зараз мчать "Жигулі" і "Запорожці", вантажівки, а тепер уже й іномарки, не даючи спокою мученикам і на тому світі».

Ось ще один спогад, занотований у серпні 1990 р.:

"Вибирали картоплю на городі нашого брата Вані – я, Ваня, Галя і баба Катерина. Баба Катерина розповідає, що ідеш вранці (у 1933 р.), то там, то там лежать мертві. А якщо вночі чи увечері йдеш, то не раз і спотикнешся об мертвих людей, поки дійдеш додому.

– А де їх ховали?

– Ховали там чи на кладовищі. Хто ще здоровіший, викопав яму, і в ту яму скидають родичів усіх, хто вже не має сил викопати окрему. Накидають, хто як: і лежачи, і сидючи, і всіх потім загорнуть землею. Було нас батько, мати і п'ятеро дітей (брат і чотири сестри). Коли вже їсти не було чого і сиділи голодні, то батько сказав: "Поїду в Білорусію і виміняю за одягу харчів, і привезу вам". Батько був у нас з характером. Як його не заставляли, як не лякали, а в колгосп він не пішов. Навіть просили: "Йди в колгосп, там буде тобі дуже добре, робитимеш мало, а їстимеш, що захочеш". Але він не пішов. Поїхав у Білорусію, і більше ми його не бачили.

Померла мати, брат, дві сестри, а ми з старшою сестрою вижили. Спершу сестра взяла рушники і сорочки вишивані, які залишились, і теж поїхала в Білорусію. Виміняла там крупи, борошна, пшона, і ми трохи піджились. А ще мене взяли готувати їжу вчителі Ільїн, що з Білозір'я (село Черкаського р-ну) і Микола Броздиченко, не знаю, звідки вже він. Було, підуть по селу разом з Ніфонтом, Трохимом Корнеєвичем, Артемоном, Маркіяном, Антоном Дорошенком, познаходять у людей хліба, сала, принесуть і кажуть: наварить їм і насмажить. Десь візьмуть горілки, їдять і п'ють. А ми щось трохи після них з'їмо, то якось так ми з сестрою і вижили. А люди вмирили страшно. Були такі, що божеволіли.

Якось я зайшла до сусіда, до дочки його, бо з нею товаришували, а в них на столі і на підвіконнях холодці стоять у мисках. А я їй питаю: "Де це ви взяли м'яса?" Дочка мовчить, а батько лежить на печі і

якось страшно сміється. І тут я бачу кров на полу і на стінах, на стелі. Коли це в хату заходить міліціонер і питає того, що на печі: "Наївся холодцю?" Той каже: "Наївся і тебе з'їм". Міліціонер каже: "Ну, більше не їстимеш", – але той чоловік до вечора вмер.

Ті активісти – Ніфонт, Трохим Корнеєвич, Артемон, Антін Дорошенко, Маркіян і ті вчителі, Ільїн і Броздиченко, забирали у людей все, що знаходили, заглядали в піч і, якщо щось варилося, то забирали або перекидали, аби людям не було чого їсти. Маркіян був лавушником у лавці і мав продавати те, що відбирали в людей. Але в лавку не попадало нічого, а вони все ділили між собою.

Вже після тих голодних років я перевозила через Рось чоловіка, а він і питає: "А чия ти будеш, дівчино?", – я і сказала. "А де ж твій батько?" Я і кажу: "Поїхав у Білорусію і не вернувся". А він і каже: "Отож твій батько живий і живе в селі Острів у Білорусії. Я його бачив, він там оженився. А я його питав, чому він не повернувся додому, то він сказав, що йому передали, що там всі померли". Хотіла я поїхати побачити батька в Білорусії, та якось не поїхала, а потім почалася війна. А батько жив ще після війни і вже не так давно помер."

Я спробував скласти список померлих від голоду 1932–1933 р. у с. Сахнівка (суч. Корсунь-Шевченківського р-ну на Черкащині). У шкільному парку в центрі села є криниця в пам'ять загиблих від голоду в ті роки. На верху вхідних арок до верху – прізвища людей, що померли від голоду:

"Яценко Оксана і 7-mero дітей..."

Охтирець О. і 7-mero дітей..."

Захаренко і 4-ро дітей..."

Перерахувати і прочитати всі прізвища неможливо, бо вище вгорі вони губляться в сутінках шатра. А там вище: Кисельови, Кириленки, Тарани...

Збирали, як говорять тут люди, прізвища по кутках села у людей, що пам'ятають прізвища своїх родичів чи сусідів, у яких уже ніхто не залишився. При цьому говорять, чи можливо уже зараз усіх пригадати?

Ініціатором спорудження криниці став директор Сахнівської школи О. А. Захаренко (уже покійний). В передачі на радіо на запитання радіожурналістки Сусанни Каракоз: "Скільки ж сахнівчан загинуло від голоду в ті роки?", відповів, що біля 1200 душ. На друге запитання: "Скільки ж було тоді жителів у селі", відповів – 2000.»

Бондаренко Ганна Олександрівна, 1920 р. н.

(записала Л. В. Іваннікова)

«В березні 2004 р. я лежала в лікарні, і в нас в палаті була баба Ганна, їй було вже 85 років, немінна, безпорадна, бо майже зовсім сліпа, тому я їй допомагала в побуті, і за це вона дуже полюби-

ла мене. Вона розповідала мені оповідання про замиральників (рідкісний жанр фольклору!), і завдяки цим записам я маю точні дані про неї – Бондаренко Ганна Олександрівна, 1920 р. н., росіянка, уродженка с. Єраг Мін'ярського р-ну Челябінської обл. (чоловік був українець), освіта середня, інвалід війни, російськомовна. Все нижчезаписане розповіла вона мені 8.03.2004 р., а записую я в липні 2006 р., з власної пам'яті.

Отже, це було ввечері, 8.03.2004 р. Ми лишились самі, бо всі хворі поїхали "праздновать". І несподівано бабуся спитала:

– Людочка! А ти веришь, что я работала в Кремле?

– Чому ні? – відповіла я, не показуючи ні сумніву, ні здивування.

– А ти вериш, что я відела самого Сталіна?

– Чому ж? Якщо працювали в Кремлі, то може й бачили... Вам же не 20 років, а, слава Богу...

– Так вот я тебе расскажу!

– Розкажіть, це дуже цікаво!

Я, заінтригована, навіть подих затримала: оце так бабця!

І дійсно, те, що вона розповіла, вразило мене надзвичайно, я довго це переварювала... Сповідь живого свідка сталінських часів, людини, яка нібито причетна була до тієї страшної епохи – а й досі не розуміє, що з нею було насправді.

Пройшло вже два роки, я деталі позабувала, але спробую відтворити не стільки події, скільки настрої епохи і стан душі оповідачки. Те, чого не знаю, постараюся не надумувати, а що пам'ятаю чітко, викласти документально.

Не пригадую, як вона, юна сільська дівчинка, опинилася в Москві. Це був кінець 30-х років, очевидно, чи роботу вона шукала, чи навчалася десь... Пригадую розповідь, як їхала вона в метро на ескалаторі і раптом побачила свого знайомого хлопця, з яким чи то вчилася, чи земляк був! Вона дуже зраділа, а він показав їй на мигах чекати його внизу чи нагорі – і так вони зустрілися. Вияснилось, що він давно вже живе в Москві, військовий чи що (не згадаю) і працює (чи служить) в Кремлі. Видно, не дуже десь серйозно він служив, бо запросив її до себе на роботу. Там його, звичайно, колеги відчитали, але він представив її як землячку, що шукає роботу, свою подругу, – і обійшлося. Потім вона ще раз туди прийшла до нього. І цей хлопець попросив за неї, щоб її також взяли на роботу в Кремль. Очевидно, він був на гарному рахунку, а вона була дуже красива, комсомолка – і їй не відмовили. Так вона стала працювати в Кремлі, а от ким – я, на жаль, забула. Хлопці знайомі були там військовими, в охороні. І вона там познайомилася зі своїм чоловіком, який був військовий, охороняв Кремль.

Пригадую, що коли брали її на роботу, то примусили заповнювати дуже довгу анкету, в якій були десятки запитань, що стосувались не лише її самої, її біографії, а й її родичів, близьких і далеких, живих і

мертвих, яких вона знає і не знає... Вона, що знала, відповіла письмово, чого не знала, то так і написала, що "не знаю". Потім цю анкету дуже довго перевіряли, писали запити в різні місця, чи відповідає дійсності все те, що вона написала – перевіряли на чесність.

І от одного разу, через місяць там чи скільки, викликали її до якогось начальства, і воно сказало, що вона все чесно відповіла, але багато чого не знає – і дали їй прочитати якусь багатотомну анкету з даними про її родичів. Коли вона почала читати, то дуже багато дізналася про людей, про яких навіть ніколи не чула! До десятого коліна родовід був відстежений і вглиб, і шир, по всіх лініях можливих і неможливих. Наприклад, дізналась вона, що десь в Середній Азії живе її якась далека тітка, чи п'яниця, чи чоловік її п'яниця, і всі подробиці її розпутного життя і всіх племінників. "Я была в изумлении!" – говорила бабуся. Як вони все це дізналися, звідки в них така інформація?

– А як ви гадаєте, – спитала я, – ця система й тепер ще лишилась? Про кожного з нас, наприклад, так само можуть зараз відстежити якісь спецслужби? Було б цікаво дізнатися про себе!

Бабця невпевнено розвела руками – хто ж його знає...

Далі вона розповідала власне про особливості життя в Кремлі. Виявляється, що всі люди, які там працювали, були абсолютно ізольовані від зовнішнього середовища. Вони не знали, що робиться насправді в країні, а знали тільки те, що їм розповідали на політінформаціях.

– І що, ви не чули про голод, про репресії 37–38-го років?!

– Мы слышали, но мы свято верили, что это действительно были враги народа! Но как-то так очень мало, почти ничего.

Звичайно, вони не знали, в яких масштабах було це страшне душогубство. І не могли знати, бо, я ж кажу, повна ізоляція!

Жили вони, "кремлевские", в одному будинку, то ж спілкуватись можна було лише зі своїми сусідами, ніхто чужий не міг і не мав права в той будинок потрапити. Але говорити вони могли лише про якісь побутові справи, бо не дуже довіряли одне одному, не знали все одно, хто є хто.

На роботу і з роботи їздила трамваем, трохи йшла пішки. Але їм були заборонені будь-які контакти з людьми по дорозі додому і з дому – вона завжди їхала мовчки, нікому нічого не говорила, нікому не відповідала, старалась уникати випадків, коли до неї хтось звертався. Навіть якщо людина питала щось звичайне, типу: "Як пройти..?" або "Де тут..?" – вона відповідала "Не знаю" – і швидше тікала від тієї людини. По дорозі додому, наприклад, вона не мала права нікуди заходити – ні в магазин, ні на базар, ні до кіоску щось купити, ні на пошту – всі операції здійснювала в спеціальних місцях.

– А як же продукти, одяг? – здивувалась я. – Адже це життєво необхідні речі!

– Ми нічого ніде не повинні були купувати ні на вулиці, ні в магазинах, та й потреби такої не було, бо нам видавали спецпайки, хороші продукти, яких у магазинах не продавали взагалі, і ми були повністю забезпечені. Ми краще за всіх харчувалися, краще за всіх одягалися, і саме по одягу "кремльовських" можна було відразу відрізнити на вулиці, їх було здалеку видно!

– А де ж ви брали той одяг?

– Ми в магазинах не купували, але нам привозили взуття, наприклад, із-за кордону, з Парижа, з інших країн, одяг також, а здебільшого спеціально для кожної з нас шили індивідуально одяг, і за найостаннішими європейськими модами, і все це безкоштовно, так що ми на фоні бідних москвичок виглядали, як паризькі дами! Модельне взуття, спідниці, жакети, блузочки – все було вишукане.

Отже, повна ізоляція від суспільства! Ніяких із ним контактів, спілкування лише з своїми.

– А як же ви ходили, наприклад, в кіно чи на танці, – треба ж було вам і заміж повиходити, десь якихось хлопців шукати? Чи вас і туди не пускали?

– Ні, ми ходили! Але разом з нами ходили наші кремлівські хлопці, військові, перебрані в цивільне, в таке, що ніхто їх не відрізняв від інших. І ми мали право спілкуватися і танцювати лише з своїми, ми всіх їх знали в лице.

– І що, там не було інших людей, тільки ви?

– Ні, були, але ми з ними не мали права контактувати.

– Ну й що? А як який хлопець "чужий" підійде вас запросити до танцю, то що ви?

– Не йшла! Чемно відмовлялась!

– А як ви йому подобались?

– Ну то й що? Все одно не йшла! Відмовляла!

– А як дуже настоював, просив, не відходив?

– Байдуже! Я відходила до своїх хлопців.

– А як він вам подобався?!

– Ні, цього не могло бути, ми не мали права, ми навіть не думали про це, бо для нас були свої хлопці, і нам "положено" було танцювати, зустрічатися, одружуватися лише зі своїми, все це контролювалось, перевірялось, там ми брали дозвіл на одруження, там нас розписували і виділяли окрему кімнату для житла, але все одно ні я, ні чоловік не мали права, наприклад, на роботі приходити одне до одного.

Бабуся розповіла вражаючий випадок: коли розпочалася війна (а чоловік же її був військовий), то вони дуже хвилювалися, що можуть не побачитись більше, що його заберуть раптово невідомо куди, і вона не знатиме про нього нічого – то він дав їй свій робочий телефон, на випадок, щоб хоч попрощатись. І коли вона подзвонила, то він мав за це величезні неприємності! Відразу на нього накинлись:

"Яке ти мав право давати комусь цей телефон?!" – "Так це ж моя дружина!" – "Тебе питають, яке ти мав право взагалі давати комусь цей телефон?!" Словом, підпав він під велику підозру, знов перевіряли всіляко і її, і його, – але, очевидно, вже йшла війна, обоє вони пішли на фронт з перших днів (добровільно!), вона пройшла всю війну медсестрою, а коли повернулись, то якимось так сталося, що до Кремля вони вже більше не потрапили, і були, між іншим, дуже тому раді.

– І так це все було, що скільки ми з чоловіком прожили од війни, він ні разу в житті не згадував більше про це! І взагалі, ми ніколи про це з ним не говорили! І не згадували! І ні з ким, не тільки між собою! Нікому про це я не говорила, жодній людині, перша людина, якій я розповідаю все це – ти, Людо! Чомусь захотілось мені тобі розповісти, видно, вже перед смертю.

Я подякувала за довіру й подумала – яка тяжка була психологічна травма навіть для тих людей, які купалися в кремлівському маслі...

Ще деякі моменти, що стосуються тотального контролю. Бабуся розповідала, що вона завжди знала, що за нею хтось стежить, тому і не могла зробити нічого недозволеного. Де б вона не була, завжди був хтось, хто спостерігав за нею, вона це відчувала, хоча не завжди могла вирізнити ту людину. Вона знала, що він проводжав її від Кремля до трамвая, сідав за нею в трамвай, ішов на певній відстані від трамвая до будинку. Це для того, щоб по дорозі вона не могла нікуди зайти, ні з ким поговорити, ніяких операцій не могла проробити, навіть підійти і викинути щось в урну для сміття. Якщо її затримував якийсь випадковий перехожий, чи хтось в трамваї звертався, на другий же день її на роботі питали: "До тебе підходив чоловік, – що він питав? Що ти відповіла?" – так відчувалось весь час недремне око, і це було нестерпно!

– Але я вже навчилася була фіксувати його і відриватись від нього. Наприклад, ідеш пішки, а ззаду тебе на деякій відстані обов'язково йде людина, яка не зводить з тебе очей. Але коли ти оглянешся і намагаєшся його визначити, ти не помітиш, – він або набік відійде, ніби чимось зацікавившись, або нагнеться, або в інший бік дивиться – не виявляє себе. Але щоб його зафіксувати, треба йти, йти швидко – і раптово різко оглянутись, коли він не чекає. І якщо так кілька разів зробиш і побачиш одну й ту саму людину на однаковій дистанції – це він. Тоді можна відірватись – вскочити в трамвай чи просто бігти швидко додому...

А колиш трапився унікальний випадок. Їхній будинок стояв на якійсь вулиці в Москві (вона казала, але я забула). Поруч із ним будинку не було, а якийсь височезний паркан, за яким взагалі не було видно нічого. І досить велика територія. Говорили, що там нібито якийсь завод, але ніхто толком нічого не знав. От іде вона якимось з роботи додому, і вже доходить до того паркану – коли назустріч якийсь чоловічок:

– Дівчино, допоможіть мені, будь ласка! Я ось приїхав (звідкись-там) і шукаю такий-то завод, мені сказали, наче десь тут, на цій вулиці – а де він?

– Я не знаю, тут ніякого заводу нема!

– Так нема чи ви не знаєте?

– І нема, і не знаю, все, відчепіться від мене!

Але він не відставав:

– Ну чого ж ви, така молода і така нечемна? Чому ви не хочете допомогти мені, я ж нічим вас не ображаю, я шукаю завод!

– Я нічого не знаю!

– Та як же, ну ось же це вулиця..?

– Так.

– І номер (називає номер сусідній з її будинком).

– Я не знаю, де цей номер!

– А може, це ми коло нього стоїмо? Ось там був такий, а наступний такий – а тут паркан. Що там за тим парканом, може, саме той завод?

– Я не знаю, що там за цим парканом, відчепіться від мене! – дівчина мало не розплакалась і в жахові побігла геть додому.

Другого дня вранці, як тільки прийшла на роботу, відразу ж викликають її в кабінет до начальства і починають допит: "До тебе вчора підходив такий і такий чоловік? Що ти йому відповіла?"

Я абсолютно чесно, з усіма подробицями розповіла все як було, й всю розмову, й ще раз запевнила, що ні про який завод я не чула і не знаю, що за тим парканом. І так мені це й обійшлося, більше ніхто нічого не питав.

– Ага! Спробували б ви чесно не розповісти! Побачили, що б вам було! Це вас перевіряли на чесність!

– Как это?! – шалено здивувалась бабуся. – Да такого не может быть!

– Ще й як може! Невже ви й досі цього не розумієте?! То був зовсім не випадковий перехожий, і не приїжджий, і нічого він не шукав, а це був чоловік з ваших, спецоргани, який перевіряв вас! З одного боку, як ви будете реагувати, що відповісте, а з іншого боку – наскільки чесно розкажете про цей випадок своєму начальству. А крім того, їм, очевидно, важливо ще й було знати, чи протекла десь у ваші кола інформація про цей таємничий об'єкт, якби ви сказали: "от кажуть" – відразу б закрутилося: хто казав, що казав, де, коли і т. п. Звичайнісінька це провокація!

Бабця була шокована моїми словами! Адже вона й досі свято вірила в правду Кремля!

Ще вона розповідала, що бачила самого Сталіна, але це мене не вразило і не запам'яталось. Режим у них був, як уже з усього видно, дуже суворий (ну просто відкрита тюрма та й годі, – хто буде згадувати про це, як про найкращі роки?!). На роботу приходили рано, і їх

усіх ставили на перекличку, тоді на зарядку (всі, і дівчата, були військовозобов'язані і проходили ще свій вишкіл). І от якось одного ранку муштра затягнулася чи сталася якась інша неточність – але до Кремля зайшов зі світою сам Сталін. Вони його побачили, а він – їх, і, вдоволений, що муштра проходить на найвищому рівні, він усмінувся і підняв вгору руку, ніби вітаючи. Їх одразу швиденько забрали, але враження в бабці лишилось на все життя.

Ми ще довго розмовляли про всяке різне – бабуся ж ветеран, і я почала розпитувати, що ж вона знає про своє рідне ХХ століття взагалі, про ситуацію в історії СРСР і України – виявилось, що нічого! Я почала їй розповідати основні моменти – вона обурювалась і дивувалась.

– Невже ж ви цього не знали – про голод 33-го, про концтабори, про тотальне знищення українців?!

– Ні! Я свято вірила в те, що нам говорила партія [вона – член КПРС], радіо, телебачення, я цього не знала...

– Ну, а зараз же вже зовсім інше говорять – по радіо, по телебаченню, пишуть книги, газети?

– Я думала, що це брехня... Ти мені говориш – і я вірю тобі, я навіть над цим ніколи не думала...

Я почала їй розповідати щось про УПА, вона вже мені почала задавати питання:

– А чому ж Західна Україна німців зустрічала з хлібом-сіллю?! Це ж яка підлість!

– Підлість?! А ви знаєте, що зробили із Західною Україною, коли приєднали її в 39-му році? Коли цілі села виселяли в Сибір, знищили все чоловіче населення, які відкрили тюрми, катівні в Тернополі, в інших містах, які величезні захоронення?..

– А навіщо ж все це робили, за що?!

– За те, що вони були українці, всього-на-всього патріоти!

– Це неймовірно! Це жахливо!

– Ви уявіть собі, що я колись у 1989 р. поїхала на Тернопільщину записувати фольклор, ще з одним учителем, то нас люди боялися пускати в хату! Одна бабуся сказала, що коли ми застукали і ввійшли, на них повіяло 39-м роком і вони від жаху не могли вимовити слова! Вони, виявляється, недавно повернулися з концтабору... А інші люди розповідали, з Тлумацького району Івано-Франківщини, як їхній сусід повернувся з концтабору, і якраз в той вечір потрапив на весілля до сусідів. І він не витримав цього контрасту – тут же, на весіллі, вмер від розриву серця! Ось що значить для Західної України радянська влада! Ви цього не знали?!

Багато ще чого я говорила, наївна бабуся тільки хитала головою, дивувалась, обурювалась і врешті-решт сказала:

– Це жахливо, що я так помилялась, і все життя помилялась! Я тепер каюся за своє незнання! Я думаю, саме тому все, що я знала, і все моє життя так обтяжувало мене! Добре, що я з тобою поговорила...

– Добре, якби ви посповідались священику! От ви подарували квартиру (своїх дітей в неї не було, а чужі доглядали за квартирою), – то скажіть їм: “Я вам квартиру, а ви мені приведіть священика”, – щоб вас посповідав, причастив і пособорував, щоб ви чистою одійшли на той світ!

Бабуся дуже прихильно, навіть радісно поставилась до цієї думки, готова вже й завтра була зробити це, – не знаю, чи вийшло так. Не знаю й, чи маю право оприлюднювати те, що бабуся свято берегла в таємниці все своє життя, і в кінці мала необережність розповісти фольклористу...»

Толочіна Ніна Георгіївна, 1929 р. н.

(записали у Києві 21.03. 2006 р. Л. Іваннікова та В. Завадська)

«Л. І.: Ми хочемо розпитати про голод. Чи Ви не пам'ятаєте, де Ви тоді жили?

Н. Т.: Я сама киевлянка, і все в Києві це було. В 33-м году я была малая еще, но голодомор... Мама говорила: “Ты ж тогда родилась, когда был самый голод”. А я 1929 года, а голод был с 31-го по 33-ий годы. И мама спасала меня конячей колбасой. Мой дедушка умер от голодомора. Его звали Андрей Самойлович Чижевский.

В. З.: А сколько ему было лет?

Н. Т.: Я сейчас достану [виносит документ “Свідоцтво про смерть”. Написано: “Чижевський Андрій Самійлович, помер 16 серпня 1934 р.”]. 1933-го, это они дали, что в 34-м. Ему было 63 года, а документ этот нам выдали в 2005 году.

Л. І.: То тоді все-таки якось реєстрували, чи тоді не вказували, що від голоду помер?

Н. Т.: Ну, там, наверное, не указывали, что он от голода умер, а вообще он от голода умер, а похоронили его на Лукьяновке.

Л. І.: Може, Ви пам'ятаєте, як він помирав, може, розповідали Вам?

Н. Т.: Подробностей я не знаю, я ж малая была.

Л. І.: Вам було тоді чотири роки?

Н. Т.: Четыре года, а жили мы на Печенеговской, дом был № 10 (тети Фени был № 11)*. У нас там был дом, два дома было, и сад был, и забрали половину. Их, наверное, раскуркулили (этого я тоже не знаю), потому что там большой сад был, а потом забрали половину сада под Авиазавод (это на Татарке, там на Печенеговке). А потом забрали и эти дома у него – у деда, который в 33-м помер. Дом был один одноэтажный, а второй был двухэтажный с улицы, а со двора одноэтажный. Ну, а потом туда уже поселили людей. Мама уже жила

* Це бабуся оповідачки по батьківській лінії.

с людьми, это я уже помню, я ж была уже большая, ну, как большая, восемь или сколько мне было. Мы там жили долго. Это был как частный дом. Потом маму еще и обокрали, когда дедушку хоронили. Даже туфельки мои забрали.

Л. І.: То про 33-й рік Ви більше нічого не пам'ятаєте? Що їли, як врятувалися?

Н. Т.: Ну что? Голодные были, ели лушпайки (шелуха такая была), крапиву. Потом варили кисель из бузины – в саду у мамы была бузина. Шелковицу ели, бузину ели и крапиву. Просто отваривали и ели эту крапиву. И дедушка ж сильно заболел и умер, а бабушка и мы еще от остались. А потом мама еще, как кончался 33-й год, пошла торговала – покупала мясо, конину. Мяса не было, а конячей колбасой она меня спасала, бо я ж маленькая была.

А во время войны мама ходила в село и меняла все, что было в хате (простыни там и все), ну, на харчи ж мы меняли. Давали при немцах “золотой хлеб” – по 200 г из шелухи пшена. А больше ж ничего не давали.

А мама ходила в село и меняла, и привозила. Я была, мама и бабушка моя. А бабушка заболела. А мама, когда уезжала и говорит: “Ты никому не кричи, потому что тебя задушат и обворуют”. А мне ж было уже 10 (или сколько) лет. А еще были Тимка и Алка (это мои двоюродные брат и сестра), и бабушка. А тут бабушка сидела и кричит: “Ой, мне плохо!” – и начала качать головой. А я открыла двери и кричу: “Караул! Бабушка умирает!” А она полежала-полежала, и отошла, и говорит: “Нина, я ж тебе говорила, не надо кричать, а ты собираешь людей”. А вечером ей опять стало плохо, а я опять же, по дураости своей, давай кричать, бо дети ж малые, и я малая, и я тоже опять давай кричать. А она отошла опять же. Потом говорит: “Я ж тебе говорила...” Но я целую ночь спрашивала: “Бабушка, ты не умерла?” – аж до самого утра. Ну, а тут уже мама приехала – и бабушку парализовало. Я ей перебила смерть, и она полгода лежала.

Ну, а когда бабушка заболела, так мама оставалась с бабушкой, а я ходила в село менять. В Телешивку ходила, это за Белой Церквою. По 100 км, у меня ноги были опухшие, босыми ж ногами идете, ну, обматывали тряпкой. А еще тетя Феня мне клумак ложила на спину где-то в пуд. На горох меняли, ну, на что там было. А горох мы ж не варили, а просто, чтоб голод утолить, так жарили его. Отак на сковородке пожарим – и ели.

А потом было еще так. Когда наши отступали, то люди грабили все, тащили – кто кровати, кто еду. А мама рыбьего жиру набрала. (Там у нас был соляной завод, так мама ведро этого рыбьего жиру набрала.) Но я его не ела, потому что я рыбий жир не переносу. Так просто горох пожарю на сковородке – и так ела. А дети мои ели рыбий жир. А я не переносу.

Теперь за войну. Чего мы оттуда с Татарки ушли (это было где-то в 1942 году). У нас там была 3-комнатная квартира, и у бабушки

была. Там жил один слепой (он работал на этом же авиазаводе, и там взорвалась бочка с бензином, и ему выпалило глаза и лицо, но он остался жив). Он нам был никто. Когда деда раскуркулили, и дом под ЖЕК забрали (это сейчас ЖЕКи, а тогда назывался управдом), он вселился с другими в эти дома. Он пришел, облапал-облапал и сказал маме, что если ты не хочешь, чтобы я заявил у Германию (чтобы меня забрали в Германию; мама ж меня выявила, и я скрывалась, чтоб меня ж не забрали у Германию), чтоб она ушла с той 3-комнатной квартиры, чтоб ему ж отдать эту квартиру. Мама перешла до бабушки, в 2-комнатную (это наши ж были дома) – и давай строиться, и отгородила себе комнату, а еще кухню себе сама построила. Ну, он приставал до такого, что мама и отсюда ушла. Ему было надо, чтоб и эту освободить. Так мама у хозяйки наняла на Полтавской, и там платила хозяйке, а эту нашу оставили.

Когда немцы пришли, Печенеговка была вся оцепленная (там же авиазавод). Немцы выгоняли с квартир. Когда бомбили, они целились в авиазавод, а она попала в другой дом. Так бабушка там была 80 лет, выбросило ее воздухом, посадило прямо, а ребенка убило, а бабушка спаслась. А немцы заняли этот авиазавод, и школа там же рядом была, так они там поселились и зенитки там поставили. Так сначала когда бомбили, то мы прятались в этом, что вырыли – в траншеях (там же как село было, одноэтажные дома). А потом немцы нас выбросили, и мы попали на Байковое кладбище.

В. З.: А чего вы туда пошли?

Н. Т.: А куда было идти? Или ехать куда-то в село, или идти. Мы взяли, что могли, у нас был погреб, мама уже посолила и огурцы, и помидоры, и картошка была, мы взяли, сколько могли, а что ценное было в доме, в погреб побросали. И мы пошли на Байковое кладбище, сидели в склепах, а потом немцы стали выгонять и со склепов – все кладбище было занято, не только ж мы. Кладбище не бомбили они. Мы пошли до другой тетки, возле кладбища в домике, и там жили, а до немцев на Татарку ходили за продуктами. Мама идет со мной, а он кричит: "Пух-пух-пух, матка, вон-вон!" – а то застрелит. А я ему кричу: "Пан, пан! Мы наберем и уйдем!" – так другие не пускали, а когда он отвернется, тогда можно было проскочить, но он мог и застрелить, а были и хорошие. Мама наберет два ведра продуктов, а мне дает там картошку, что там, я уже не помню, и несли туда на Байковую, и там все этим питались. Но мы вовремя оттуда ушли, а кто не ушел со склепов – немцы всех постреляли. Потом нас выгнали от этих хозяев и их тоже выгнали. А мамин знакомый работал у немцев в готеле, который сгорел (на бульваре Шевченка, ближе к площади Победы). И мы пошли туда. А немцы сказали, что будут взрывать, но пока не взрывали, мы там были. А когда они уже отступали, то сказали, что будут взрывать. А там был подвал. Мы залезли в люк и там сидели. А потом пришли те, кто там работал, и говорят,

что надо отсюда убираться, потому что они подпалили, и оно начало гореть. И мы пошли в красный корпус университета и сидели там во дворе, внутри, а вокруг все горело. Я как вспомню: кругом зарево такое, все горит, а мы на этом клочке. А кто у подъездах был, немцы тех тоже постреляли. И там мы спасались. А когда мы уже услышали, что наши идут, кричат "Ура!" – мы давай вылазить. А Алла [младшая сестра рассказчицы] кривая была, перекачивалась, и ей одели белое платье и зонтик дали, и она шла, а все горело. И мы шли по бульвару до площади Победы, с клумаками – а тут наши кричат "Ура!". Это все, что я помню.

Еще могу рассказать за евреев. Объявили немцы, чтобы они все явились. Они ж думали, что их будут вывозить, а их не вывозили, ну, вы ж знаете. И ехали подводы, от Подола, и сверху, и снизу, по Артема до Бабьего Яра – прямо они все везли, и детей, и все. А сколько там наших погибло военнопленных... Сначала они выкапывали ямы и закапывали евреев, а потом их тоже расстреляли. А маминого брата второго, дядю Степу, тоже забрали в плен немцы. А мы видели, как его вели в колонне. И мы бросали картошку (что было у нас в доме – бросали ему). А кто поднимал – так немцы убивали. Ну, и тоже мы не знаем... Он как попал у плен – нам ничего не пришлось. Наверное, его там и убили. А потом шли еще со стадиона, с "Динамо". Их я тоже видела, как их туда вели в Бабий Яр.

А у бабушки моей, по папиной линии (у бабы Мишурихи), была невестка, не еврейка, а муж был еврей. Так она пошла, ее тоже расстреляли. А он на фронте был, погиб тоже.

А Яр этот отак-от ходил (ворушилась земля) – там же живые были еще (это мы все видели), потому что они ж засыпали живьем. Знаете, кто не хотел, чтоб их стреляли, так прямо туда падали. А когда их палили – воняло гарью.

Когда я вышла замуж в 1946 году, мама меня отдала туда, на Кравченко. Там тоже был не мед и не сахар. Его мама была парализованная. Они жили в 21-м номере на Кравченко. Папа моего мужа был священником. Потом папа был начальником Юго-Западной железной дороги. Я когда к ним пришла, у них были такие Библии с такими переплетами, но где они потом делись, я не знаю. Его звали Толочин Давид, а отчества не помню. Он молодой умер – в 1931 году, тоже от голода. Они были очень богатые. У них был этот дом 6-этажный. А когда он умер, они продали этот дом. А уже когда не было чего продавать, переселили их из 21-го в 13-й номер, одноэтажный домик, и у них было две комнаты.

Когда я пришла туда, их мама была парализованная, а их было очень много – 8 человек семья: 5 братьев и 2 сестры. А я вышла замуж – 17 лет мне было, когда я пришла в этот Ноев ковчег. А жили мы так: была 26 метров комната. В одной Женя с Ростиком жили и двое детей. А моя была проходная – 14 метров. А еще в ногах у меня спал

его брат, а в головах – сестра его старшая. А в кухне – мама (сначала мама была в комнате у того брата, а потом переселили в кухню), а там была еще сестра, которая вышла замуж (Ольга).

А потом я решила их отделить. Дала им проход, а из комнаты 14 метров сделала себе 11 метров комнату. А им дала узкий проходек в 1,5 метра. А соседи сначала говорили: "Хорошо", – а потом заявили. Пришел пожарник и говорит: "Чтоб в 24 часа развалили стенку". А я дала ему 100 рублей, и он замолчал и ушел. А Ростик, брат его, на меня ругался: "Что ты такое сделала!" – А я говорю: "Вы живете отдельно, и я тоже хочу отдельно". А у меня уже ж было двое детей. А в 1953 году умерла их мать, баба Нина. А потом мы получили тут, на Саксаганского, одну комнату. Это мужу дали на заводе (на Трансигнале) одну комнату. В этой комнате был один сосед, а в другой – пять. Так что тут было общежитие.

В 1947 году голода совсем такого не было, но и богатства не было. Крапиву уже тогда не ели. А мужа брат, Петька-усач, работал проводником. А муж с тетей Натой (моей теткой) ездили во Львов, туда куда-то, и там покупали продукты, и тут продавали, и этим питались. А было еще, что Петька выгонял его с поезда (вредный был такой), и они висели с тетей Натой на подножке, а другие проводники увидели, что они чуть не замерзли, и забрали до себя. По 200 рублей была буханка хлеба. Не было денег у людей, и не так-то сильно много и хлеба было. Были другие продукты, но все было дорого. Питались тем, что он привозил, потому что денег же не было, хоть и работали. Тогда ж мало получали. По 600 рублей получали, а 200 рублей – буханка хлеба, а соли пачка – 1000 рублей. А потом хлеб был по карточкам, 300 г на человека. А потом украли все карточки у нас, и мы сидели без хлеба.

Л. І.: А от таке, що на Сибір, може когось заслали, не знаєте?

Н. Т.: Мамы моей брата, он без вести пропал. Его арестовали (за что, я не знаю), и больше мы не знаем о нем. Его звали Григорий Чижевский (он в Фастов женился). Его как забрали – и забрали до ничего не знаем. Это был 1933–34 год, где-то так.

Л. І.: А Ви не пам'ятаєте, як церкви зривали?

Н. Т.: Я могу рассказать только за такие церкви, за которые я знаю. Вот Федора была церква около Кабельного завода. Ее развалили, и там черепа лежали. Это я своими глазами видела.

Теперь там, где театр Музкомедии, напротив там была большущая церква, большая красивая. Тоже ее развалили – и не стало ее. Это я была малая, но это на моей памяти. Это где-то перед войной. Потом тут еще была церква, маленькая такая, у нас напротив, это на Саксаганского, 68–70. Ее тоже развалили. На Подоле тоже была церковь под горой, я не знаю, как она называлась, ее тоже развалили – это я помню.»

Юрій Мицик. Вступ	5
Людмила Іваннікова. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації	10

ЧАСТИНА I

Вінницька область	19
Дніпропетровська область	35
Донецька область	53
Житомирська область	59
Запорізька область	91
Київ	98
Київська область	100
Кіровоградська область	125
Луганська область	142
Миколаївська область	144
Одеська область	145
Полтавська область	147
Сумська область	173
Харківська область	192
Херсонська область	194
Хмельницька область	196
Черкаська область	225
Чернігівська область	242
Українські райони Російської Федерації	249

ЧАСТИНА II

I. Голод на «Малиновому Клині»	251
II. Із записів археографічної експедиції Запорізького національного університету в 1998–2005 рр.	273
Запорізька область	273
Вінницька область	286
Дніпропетровська область	287
Донецька область	289
Українські райони Російської Федерації	290
III. Свідчення про голодомор 1946–1947 років в Україні	291
Вінницька область	291
Дніпропетровська область	297
Житомирська область	303
Запорізька область	311
Київ та Київська область	314
Кіровоградська область	320
Луганська область	322
Миколаївська область	324
Одеська область	325
Сумська область	326
Херсонська область	330
Хмельницька область	331
Черкаська область	333

Чернігівська область	334
Українські райони Російської Федерації.....	338

IV. Додатки

Із публікації доц. Василя Скрипки «Виморення голодом»	340
Уривок зі статті А. Беня, В. Мельника	351
Уривок зі статті В. Григорова	354
Уривок зі статті Т. Опанасенко та В. Опанашука	355
Уривок зі статті А. Беня, В. Мельника	351
Голод 1947 р. у с. Кодня Житомирського р-ну	355
Уривок зі статті М. Гайдученка	356
Уривок зі статті О. Пугач	358
Уривок зі статті І. Козловського	360
Уривок зі статті К. Чуб	361
Уривок зі статті П. Масляка	363
Уривок зі статті Г. Марченко	364
Уривок зі статті З. Берези	365
Уривок зі статті І. Загребайла	366
Уривок зі статті Л. Альпи	367
Уривок зі статті В. Пахаренка	368
Із записів В. Пахаренка	370
Уривок зі статті О. Колонченко	372
Уривок зі статті І. Мусатової	373
Спогади М. Костюка	376

ЧАСТИНА III

Вінницька область	384
Київська область	400
Одеська область	408
Полтавська область	413
Хмельницька область	421
Черкаська область	476
Київ	485

Документальне видання

Український голокост 1932–1933

Свідчення тих, хто вижив

Том 4

Упорядники:

о. Юрій Мицик, Людмила Іваннікова

Редактор *Н. В. Якубчак*

Художнє оформлення *Д. Л. Виговського*

Технічний редактор *Т. М. Новікова*

Комп'ютерна верстка *М. С. Черноморд*

Коректор *О. Г. Пазюк*

Підписано до друку 27.03.2007. Формат 60 × 90¹/₁₆.

Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура «Pragmatica».

Ум. друк. арк. 31,5. Обл.-вид. арк. 31,5.

Зам. 7-39.

Видавничий дім «Києво-Могиланська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:

04070, Київ, Контрактова пл., 4.

Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-77-84.

E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

www.publish-ukma.kiev.ua

